

Національна академія наук України
Інститут історії України
Інститут археології України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського

Державний науково-дослідний інститут теорії
та історії архітектури і містобудування

Державний комітет будівництва,
архітектури та житлової політики України

Міністерство культури і мистецтв України

Українське товариство охорони
пам'яток історії та культури

Головна редакція
Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ**

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ
У ДВАДЦЯТИ ВОСЬМИ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор — Валерій СМОЛІЙ

В'ячеслав ГОРБИК (заступник головного редактора),
Володимир ГУСАКОВ, Микола ДЬОМІН,
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Михайло ЗГУРОВСЬКИЙ,
Ярослав ІСАЄВИЧ, Микола КІПОРЕНКО, Олександр КОСТЮК,
Зіновій КУЛИК, Іван КУРАС, Володимир ЛИТВИН,
Володимир МИХЕСВ, Віктор МИЦ, Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО,
Олексій ОНИЩЕНКО, Дмитро ОСТАПЕНКО, Руслан ПИРІГ,
Микола РУДЬКО, Євген ТИМАНОВИЧ,
Петро ТОЛОЧКО (заступник головного редактора),
Петро ТРОНЬКО, Лариса ФЕДОРОВА (відповідальний секретар)

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
1999

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВ

Кн. I, ч. I.

А — Л

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ

Відповідальний редактор — Петро ТРОНЬКО

Юрій АСЕСЬВ, Сергій БАБУШКІН, Микола БЕЗВЕРХИЙ,
Сергій БІЛОКІНЬ, В'ячеслав ГОРБИК,
Віктор ГУСЄВ, Світлана ДМИТРУК,
Валентин ЄЖОВ, Гліб ІВАКІН,
Михайло КАЛБНИЦЬКИЙ,
Ніна КОВАЛЕНКО (відповідальний секретар),
Олександр КОСТЮК, Станіслав КУЛБЧИЦЬКИЙ,
Борис КУРІННИЙ, Руслан КУХАРЕНКО, Олена ЛУГОВА,
Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО (заступник відповідального редактора),
Елла ПІСКОВА, Леонід ПРИБЕГА,
Людмила ПРОЦЕНКО, Олесь СИЛИН,
Валерій СМОЛІЙ (заступник відповідального редактора),
Павло СОХАНЬ (заступник відповідального редактора),
Максим СТРИХА, Анатолій ТИМЧИК, Петро ТОЛОЧКО,
Тетяна ТРЕГУБОВА, Лариса ФЕДОРОВА,
Лариса ШЕВЧЕНКО

Київ
Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури
при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана
1999

Головна редакція Зводу висловлює подяку за спонсорську підтримку
Головному управлінню містобудування та архітектури м. Києва.

Звід пам'яток історії та культури України засновано
за Постановою Ради Міністрів Української РСР
від 3 вересня 1982 р.

Упорядники
*В'ячеслав Горбик, Микола Кіпоренко,
Лариса Федорова*

Звід пам'яток історії та культури України — перше в Україні енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Звід включатиме 28 томів відповідно до адміністративно-територіального поділу країни (24 області, Автономна Республіка Крим, міста Київ і Севастополь), окремий том присвячено пам'яткам української культури за рубежом.

Відкриває Звід перша книга (частина перша) тому «Київ», який складається з двох книг (перша книга у двох частинах). Вона містить вступи до Зводу і тому «Київ» та статті-довідки про пам'ятки. Крізь призму досить різнобічної пам'яткознавчої інформації, значна частина якої вперше вводиться до широкого наукового і суспільного обігу, зроблено спробу розглянути основні аспекти життя міста з найдавніших часів до сьогодення. Культурна спадщина Києва немовби сконцентрувала в собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя України впродовж багатьох століть, справляючи одночасно вирішальний вплив на розвиток національної культури, її утвердження у світі.

Книгу супроводжує науково-довідковий апарат (джерела та бібліографія, покажчики — іменний і статей, термінологічний і топонімічний словники), ілюстрований матеріал (1366 фотографій, карт, схем, планів).

The Code of Ukraine's Historical and Cultural Memorials is the first Ukrainian encyclopedian reference publication describing all immovable monuments of archeology, history, architecture, town-planning and monumental art existing on its territory. The Code will include 28 volumes according to the administrative-territorial division of the state (24 regions, the Crimean autonomous republic, the city of Kyiv and Sevastopol), a separate volume will include information about Ukrainian cultural monuments abroad.

The Code begins with the first book (part one) of the volume "Kyiv" consisting of two books (two parts). There are introductions to the Code and to the volume "Kyiv" and reference articles about the monuments in it. Through the prism of information about the monuments the greater part of which is becoming known to scientific circles, a great attempt has been made in researching the main aspects of the city life from ancient time till to the present days.

The cultural heredity of Kyiv has been accumulating information about the most important events of social, economic, sociopolitical and cultural life in Ukraine for many centuries having a crucial influence on the development of national culture and its affirmation in the world.

The book contains scientific reference material (origins and bibliographies on various subjects), illustrations (1366 photographs, map-documents, schemes and plans).

За повного або часткового використання публікацій книги
посилання на видання обов'язкове.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Підготовка багатотомного енциклопедичного видання, присвяченого нерухомих пам'яткам історії та культури України, припала на 1980—90-і рр., коли змінювалися політичні, культурні, духовні, а разом з тим і пам'яткознавчі орієнтири. Це викликало необхідність додаткового обстеження й аналізу історико-культурної спадщини регіонів країни, коригування методології і критеріїв відбору пам'яток до Зводу, його концептуальних засад, значної доробки й поновлення змісту вже підготовлених статей. При підготовці цього унікального видання, що не має аналогів у вітчизняній науці, ми прагнули врахувати усі історичні події і реалії, якими позначився розвиток української культури і суспільства, хоча швидкий плін часу постійно вносить нові корективи до розуміння нашої історії.

Основну частину 1-ї книги 1-го тому «Київ», крім вступної статті до всього Зводу (позначено римською пагінацією), вступного нарисю і передмови, становлять статті про всі види пам'яток столиці України: археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Поховання як пам'ятки історії ввійшли до 1-ї книги в тому разі, коли вони є складовою комплексу, ансамблю або окремої споруди. Всі інші включено до 2-ї книги тому «Київ», спеціально присвяченої міському некрополю.

Статті Зводу систематизовано за алфавітним принципом, кожна з них має свій порядковий номер. До першої книги ввійшли пам'ятки від літери «А» («Андріївська церква») до літери «Л» включно («Лютеранська вулиця»). Забудова вулиці розглядалася як комплексна пам'ятка містобудування, архітектури та історії, що складається з окремих пам'яток (будинків, садіб, ансамблів, площ, пам'ятних місць), позначених дробовими номерами. В середині статті про вулицю пам'ятки розміщено за алфавітом. Аналогічно подано комплекси археологічних пам'яток («Місто Володимира», «Місто Ярослава», «Поділ»).

Заголовки статей набрано жирним шрифтом, у дужках відповідними скороченнями позначено вид пам'ятки: археол., архіт., іст., мист., містобуд. Назви пам'яток архітектури подано за первісною, а не сучасною функцією споруд, іноді — за іменами їхніх перших чи найвідоміших власників або установленю в киевознавстві назвою. Наприклад, «Земська управа», «Маріїнський дитячий притулок», «Будинок Київського релігійно-просвітницького товариства», «Міський театр», «Колегія П. Галагана», «Особняк Беретті О. В.», «Будинок ректорату» та ін. Виняток становлять статті про парки, в заголовках яких подано сучасні назви. В окремих випадках, коли йдеться про загальновідомі заклади науки і культури, у дужках зазначається сучасна функція пам'ятки — «Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка)». У назвах статей про пам'ятки архітектури дати їхнього спорудження подано через кому («Амбулаторія, 1907»), про пам'ят-

ки історії та комплексні — без коми («Будинок 1934, в якому проживали Граве Д. О., Лизогуб Ф. А.», «Комерційний інститут 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому працювали відомі вчені»).

При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховувалося, насамперед, світове і загальнодержавне значення їхньої діяльності, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток конкретних регіонів на всіх етапах їхнього розвитку. Одночасно застосовувалися загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців — належність до числа академіків і членів-кореспондентів академії наук, для діячів культури — до народних артистів і художників України. У статтях подаються відомості тільки про тих осіб, які вже пішли з життя. Інформація про них охоплює конкретний період проживання або діяльності, пов'язаний з пам'яткою. Повні біографічні дані вміщено лише в статтях про пам'ятки-поховання. Виняток становлять статті про діячів, які народилися у певному будинку, а потім проживали в інших місцях; осіб, які померли в інших країнах або регіонах; жертв політичних репресій; діячів, імена яких довгі роки були незаслужено викреслені з вітчизняної історії. У таких випадках наведено розширені дефініції. Якщо пам'ятка пов'язана з життєвим шляхом багатьох діячів, у заголовку вказуються за алфавітом перші прізвища і формула «та ін.» або застосовується визначення: «Будинок, в якому проживали відомі вчені» (діячі культури та ін.).

Пам'ятки історії — академічні й галузеві інститути, освітні заклади, що містяться не на вулицях — комплексних пам'ятках, подано за алфавітом, виходячи з їхньої сучасної назви («Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення», «Київський національний економічний університет»). Якщо видатний вчений працював протягом життя в кількох наукових інститутах, повна дефініція та інформація про його діяльність подається лише в зв'язку з одним із закладів, в інших стислі відомості про цього вченого вміщено в кінці статті. При переліку нагород і відзнак до 1953 під Державними маютьесь на увазі Сталінські премії. До Зводу включено статті лише про ті державні, громадські, наукові, освітні й культурні установи та організації, що вже припинили існування («Купецьке зібрання», «Київський художньо-промисловий і науковий музей»). Нині діючі інституції включалися до Зводу у тому випадку, якщо вони пов'язані з історичними подіями та відомими персоналіями, або як споруди — пам'ятки архітектури.

Із комплексних статей про вулиці-пам'ятки містобудування й історії вилучено і відповідно розташовано за алфавітом і під окремими номерами деякі найбільш відомі об'єкти. До них належать храми («Андріївська церква», «Миколаївський костіол», «Покровська церква»), ансамблі монастирів

(«Братський Богоявленський монастир», «Софія Київська», «Свято-Успенська Києво-Печерська лавра»), комплекс Національного університету ім. Т. Шевченка, парки («Маріїнський парк», «Міський парк»), пам'ятники і пам'ятні місця («Пам'ятник Богдану Хмельницькому», «Пам'ятник Тарасу Шевченку»), стадіони («Стадіон «Динамо», «Центральний республіканський стадіон»), музейні комплекси (Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»).

Відбір пам'яток монументального мистецтва здійснювався фахівцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ відповідно до мистецької цінності об'єктів. Деякі пам'ятні знаки (монументи, обеліски, меморіальні дошки та ін.), які не мають мистецької цінності, включено до Зводу з тих міркувань, що це є єдиною можливістю увічнення історичних подій і персоналій надзвичайного значення або незаслужено викреслених із пам'яті народу, зокрема, пам'ятні знаки жертвам голодоморів, політичних репресій, з нагоди заснування міст тощо.

Після кожної статті у квадратних дужках позначено номер посилання на джерела та літературу, розташовані наприкінці книги, курсивом — імена авторів за алфавітом.

У зв'язку з постійними змінами порядку розміщення статей тому, пов'язаними з переймену-

ванням вулиць, виявленням нових об'єктів, знесенням пам'яток тощо, редакція не має змоги у першому виданні тому «Київ» зробити перехресні посилання. Тому наприкінці книги вміщено іменний покажчик і покажчик статей, в якому пам'ятки всередині вулиць позначено не за алфавітом, а за номерами будинків. До другої книги передбачається вмістити ще й термінологічний та топонімічний словники, каталоги втрачених та відновлених пам'яток, перелік міської скульптури, що не має статусу пам'яток мистецтва.

Головна і міська редколегії, Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури будуть вдячні за відгуки і побажання читачів тому «Київ» і по можливості врахують найважливіші і конструктивні пропозиції при підготовці наступних томів Зводу.

Запрошуємо всіх, хто не байдужий до проблем вивчення і збереження історико-культурної спадщини України, надати матеріальну підтримку нашому виданню.

Р/р 2600320619 в ОПЕРУ Укрсоцбанку
м. Києва. МФО 300023. Код ЗКПО-16486192.

Головна редакція Зводу пам'яток
історії та культури.

Адреса: 252601 м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51.

Високоповажний читачу!

Наче струмок із серпневої імли витікає наша історія із прадавніх часів і розливається на сторінках цієї книги широким плесом подібно до Борисфена-Дніпра. А на високих її кручах стоїть Київ — стольне місто української землі.

Споряди свою читацьку лодію і пливи, і пізнавай, що Україна:

існує, відколи світ, попри усі спроби втиснути її історію в прокрустове ложе чотирьох століть;

говорила завжди своєю рідною українською, а не чужинською мовою;

дала притулок численним народам на своїй багатющій, страждальній, золотавій під блакиттю неба ниві;

сотворила свою природну столицю — Київ, одне з вічних міст, яке справедливо вважається восьмим чудом світу.

Саме книгою про Київ відкривається 28-томний серіал Зводу пам'яток історії та культури України — розгорнутий літопис історичного досвіду попередніх поколінь. Бо град Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді від давніх давен до сьогодення є центром консолідації української нації, уособлює незборений дух українців, був і є знаменом державницьких змагань українського народу, а в наші дні привів його до вибраної незалежності.

Це не риторика, а факти — пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, — втілені в істо-

рико-культурну спадщину українців не публіцистами чи кон'юнктурними політиками, а розумом і творчістю українського народу, підтвержені літописами, архівними джерелами, численними працями допитливих дослідників, фотодокументами.

Що керманило ходою українського народу на вершину 20 століття?

Крізь попіл і кров, руїну і смерть завжди виступала національна гордість. Невмирущі українці створили для себе та експортували в світі високу, гідну наслідування культуру. І саме духовна культура виявилася рушієм процвітання українських земель. Це ще один урок для сучасників.

Через книги Зводу пам'яток — своєрідну енциклопедію культурного середовища — Україна гляне в дзеркало власної історії, аби бути небайдужою до своїх коренів, щоб боротися за відновлення історичної пам'яті народу, відродження своєї культури і мови, зміцнення незалежної держави, об'єктивною закономірністю розвитку якої є історична наступність і спадковість. Бо пам'ятки, відтворюючи етапи розвитку цивілізації на терені нашої Вітчизни, змагання за національну свободу і незалежність, водночас є джерелом пізнання, засобом формування світогляду сучасників, нарощення духовного потенціалу суспільства.

Хай напинає вітрило твоєї, читачу, лодії свіжий вітер!

*Леонід КУЧМА,
Президент України.*

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Пам'ятки історії та культури — важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Передовсім, найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони виступають єдиними свідками еволюції людства. Саме в них закодовані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику і мораль людини фактом існування. Вони поєднують наукові й популяризаторські функції. Різні люди, залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напряму мислення, в одній і тій самій пам'ятці вбачають різні грані, особливості. В цілому нерухомі пам'ятки історії та культури є важливою частиною наступності та спадковості в розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна без перебільшення віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. На державному обліку перебуває понад 147 тисяч пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення, а такі, як Києво-Печерська лавра та Софія Київська, за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної Української держави і пов'язаних з цим процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства — пам'яток вітчизняної і світової культури — неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину українського народу, коли утиски культури поєднувалися з національними. Па-

м'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина під час сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства у застійні часи. На тривалий час занедбано вивчення теорії та історії культури, мало приділялося уваги дослідженням, охороні та використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності. Останніми роками пам'ятки страждають від недостатньої до них уваги, внаслідок виділення на їхнє збереження вкрай мізерних коштів.

Вивчення й охорона пам'яток історії та культури має давні традиції. З часів Київської Русі відомі видатні архітектурні споруди, зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин. У наступні століття естафета збереження пам'яток передавалася, незважаючи на часто несприятливі умови. Згодом пам'яткоохоронна діяльність в Україні активізувалася завдяки створенню і праці різноманітних товариств, комісій, гуртків.

Багато змін у її зміст та форми вніс 1917 рік, коли Україна стала на шлях власної державності. Питання, пов'язані з охороною пам'яток, перебували в полі зору Центральної Ради, їх порушували гетьманський уряд і Директорія. Вагомий внесок у теорію та практику пам'яткоохоронної роботи зробили ентузіасти збереження культурних надбань за радянської доби, хоч працювали вони в умовах політичного та ідеологічного диктату.

Громадськість України почала активно обговорювати проблему збереження пам'яток після відродження України з руїн 2-ї світової війни. Саме завдяки її наполегливості в 1966 утворено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зробило помітний внесок у справу збереження історико-культурної спадщини. Але пам'яткам потрібне правове забезпечення. Так, у 1978 було прийнято Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», який, проте, мало що змінив у трагічній долі пам'яток. Однак, проблеми збереження історичного середовища і національного культурного надбання в Україні, як і екологічні проблеми, дедалі стають міжнародно значущими. Високу оцінку здобула праця українських реставраторів, учених-дослідників, що вилилася в присудження Гамбурзьким фондом Європейської золотої медалі за

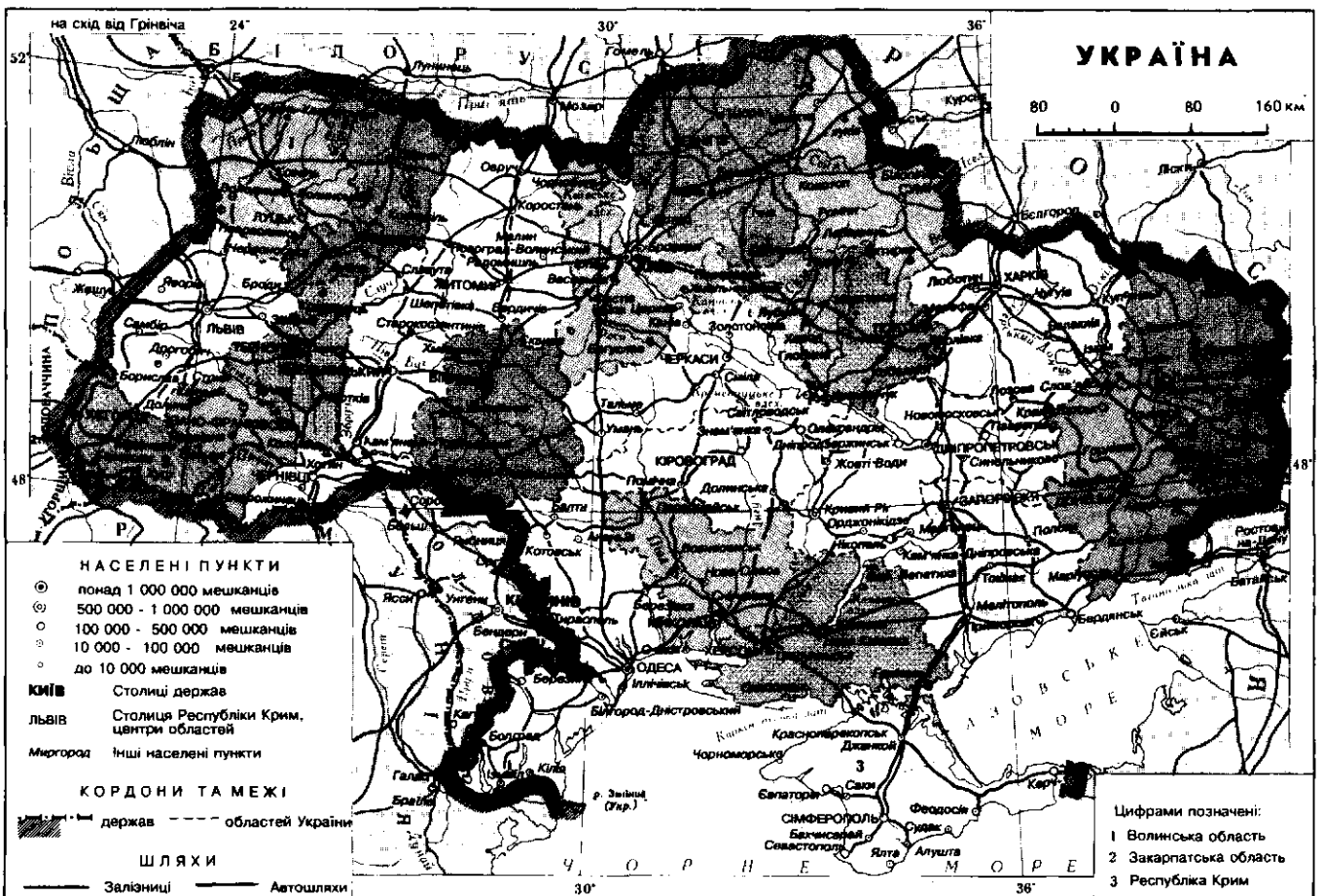
збереження історичних пам'яток Національному заповіднику «Софія Київська».

Значну роль в активізації пам'яткоохоронної роботи відіграє підготовка Зводу пам'яток історії та культури України. Його було задумано як частину великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР поряд із Зводами тодішніх союзних республік. Уперше питання про підготовку подібного видання постало в кінці 1960-х рр. Належно це завдання вдалося розв'язати у Білорусі. Протягом 70—80-х рр. там підготовлено і видано білоруською мовою 7 томів Зводу пам'яток. Видання готували фахівці Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклористики, де працював спеціальний структурний підрозділ. В Україні підготовча робота розпочалася 1972 загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно й неповно. Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. Почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом — обласні (міські — в Києві та Севастополі) редколегії. Структурно Звід побудований за географічним принципом — кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячено Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам за рубежом. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах, Київ —

у 2-х книгах (1-а — у двох частинах, 2-а — київський некрополь). Передмова до всього багатотомного видання вміщується в томі «Київ». Цим самим йому надано статус заголовного, що виправдано як з історичної точки зору, через те, що Київ завжди був центром притягання українських земель, так і з адміністративної, оскільки нині він є столицею держави Україна. Решта регіональних томів формується згідно з абеткою назв областей незалежно від часу їхнього виходу в світ.

Науково-методичне керівництво підготовкою Зводу здійснюють інститути гуманітарного профілю Національної академії наук України — історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства (Львів) та відповідна архітектурна установа — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (ДержНДІТІАМ) в Києві. Базовою структурою підготовки всіх томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України.

Масштаби роботи виявилися величезними. В більшості областей до недавнього часу не було здійснено загальне обстеження пам'яток, передовсім археології, архітектури і монументального мистецтва. Це вимагало значних коштів, праці кваліфікованих фахівців. Однак під Звід не було підведено відповідну фінансову

й кадрову базу. Його томи почали готуватися на громадських засадах, і це було помилкою, бо затягувало час підготовки, знижувало якість праці. Невдовзі виявилися величезні прогалини у проведенні паспортизації пам'яток, що призвело до значних упущень під час обліку, чимало відомостей вимагало істотних уточнень. У цілому підготовчий період затягнувся майже на чотири роки, бо лише у 1986 з'явилися перші документи, які визначили науково-методичні й організаційні засади Зводу — «Методичні рекомендації» та «Положення про обов'язки і відповідальність виконавців». Робота над Зводом з різною інтенсивністю розгорнулася в усіх областях України, де почали діяти авторські колективи.

У 1991 розпався СРСР, і Україна здобула незалежність. Відкрилися можливості для об'єктивного та повного відображення подій крізь призму пам'яток історії та культури. Тож постало завдання розробки сучасної наукової концепції Зводу, більш повного обстеження та інвентаризації історико-культурної спадщини, пошуку нових науково-організаційних форм. У березні 1992 уряд України ухвалив Постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням.

Значним кроком у цьому напрямі стало створення при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу. Однак і цією постановою проблему фінансування й матеріально-технічного забезпечення підготовки і випуску томів та покриття витрат на видання не було вирішено сповна, вони покладалися на місцеві бюджети та їхні матеріальні ресурси, що значно ускладнило роботу над томами. Отже, під державну програму знову не було передбачено загальнодержавного фінансування. Однак, незважаючи на труднощі, робота продовжується.

Особливо наполегливо та цілеспрямовано працювали редакційні колеги томів Зводу міста Києва та Чернігівської області, які підготували та упорядкували заплановані до видання матеріали. Спільно з Головною редакцією Зводу опрацьовано рукописи томів міста Києва (кн. 1), Чернігівської області, частково том міста Севастополя, які детально обговорювалися фахівцями та широкою громадськістю. Передовсім, це було обумовлено дійовою та конкретною підтримкою місцевих органів влади, які усвідомили значення Зводу пам'яток для розвитку української культури.

Немало праці вклали як у перші, так і наступні томи Зводу фахівці наукових установ і, насамперед, інститутів історії України та археології НАН України. Зокрема, відділ істо-

рико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України разом з іншими установами підготував 9 збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва¹. В них розглядаються питання історії становлення пам'яткоохоронної справи в окремих регіонах України, характеризується джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізується стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводиться опис окремих цінних об'єктів. Характерною особливістю цих видань є введення до наукового обігу нових документальних джерел. Усе це в комплексі визначило їхнє значення для інформаційного та науково-методичного забезпечення роботи авторських колективів на місцях.

Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям в ході розробки нової концепції Зводу та відповідних «Методичних рекомендацій»². На їх розвиток було підготовлено збірник «Типових статей» про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення³. Тисячі статей місцевих авторів відрецензовано, здійснено їх спеціальне наукове редагування. Робота велася не лише в Києві, а й безпосередньо на місцях. Питання підготовки Зводу обговорювалися на республіканських і регіональних конференціях. Ця проблема стала предметом обговорення на Всеукраїнській нараді, що відбулася в березні 1993 в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998) та «Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури» (1999).

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення і обстеження пам'яток. Так, якщо на

¹ Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. 1.— К., 1984; Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській ССР. Вип. 2. Харьковская область.— К., 1984; Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській ССР. Вип. 3. Киев.— К., 1985; Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській ССР. Вип. 4. Черниговская область.— К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины. Вип. 5.— Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. Вип. 6.— К., 1988; Памятники истории и культуры Запорожской области: Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській ССР. Вип. 7.— К., 1990; Памятники истории и культуры Винницкой области: Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській ССР. Вип. 8.— К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области: Матеріали к Зводу пам'яток історії та культури України. Вип. 9.— К., 1991.

² Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1993.

³ Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України.— К., 1994.

початковому етапі 1984 на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то через 14 років — 147 тис.¹

Звід — праця багатoproфільна. В цьому його велика цінність, бо він охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них.

Пам'ятки археології — найдавніші історико-культурні об'єкти в Україні. Вони представлені широким діапазоном пам'яток — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Саме Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії.

Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися впродовж 12 років, виявили нові археологічні пам'ятки. Загальна їхня кількість збільшилася у порівнянні з 1984 з 22,8 тис. до 69,3 тис. на поч. 1998.

Результати проведених робіт мають велике значення для археологічної науки. Адже вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України, серед яких зазначимо появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі тощо. Археологічні матеріали, внесені до Зводу, дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня суспільства.

Виходячи з цього, цілком природним є невелика кількість пам'яток найдавнішої доби, оскільки основою господарства тогочасного населення були збиральництво та епізодичне полювання. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих

у праобщини, виявлені в найтепліших регіонах України, якими в ті часи були Закарпаття і Крим².

Зовсім іншою бачиться демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту (40—11 тис. років до н. е.), коли в результаті тривалої еволюції сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньольодовикового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала вже мистецтво та культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок³.

Від цієї доби історико-культурна хода відбувалася невинно прогресивним шляхом, на якому найяскравішими виявами були періоди існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі.

За доби неоліту — нового кам'яного віку (кінець 6—3 тис. до н. е. — остання дата стосується поліських та почасти лісостепових районів України) в межах України існувало понад 10 різних за своїми особливостями культур, що належали як землеробсько-скотарському, так і мисливсько-рибальському населенню. Ці культури представлені численними стоянками, поселеннями та могильниками — відомо понад 60 стоянок ранньонеолітичної буго-дністровської культури, до 200 поселень і 20 могильників середньонеолітичної дніпро-донецької культури та ін.

Залежно від природних умов, у неолітичного населення лісостепової та степової зон України виникло і почало розвиватися орне землеробство, приселичне скотарство та гончарське ремесло. Опанування цими галузями відтворюючої економіки привело неолітичне населення до значних досягнень у соціально-економічному розвитку їхнього суспільства — недарма цей час називають «неолітичною революцією».

Внаслідок дослідження численних могильників тієї ж дніпро-донецької культури став відомим і антропологічний тип її носіїв — це були високорослі, кремезні, широколиці люди т. зв. пізньокроманьйонського типу.

Трипільська культура мідного віку існувала у 4—3 тис. до н. е. на території Молдови та Правобережної України, де було виявлено понад 1500 поселень, у кожному з яких проживало по кількості осіб. Поряд з ними існували і селища-гіганти, справжні протоміста (Майданецьке, Тальянки), які налічували по кілька тисяч будинків, і де проживало бл. 10—15 тис. осіб⁴. Загальна ж кількість трипільської людності могла сягати 1 млн. осіб. Це була високорозвинута для свого часу культура, основою економіки якої були орне землероб-

¹ Поточний архів науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України.

² Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія.— 1982.— № 40.— С. 25—33.

³ Телегін Д. Я. Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України // Археологія.— 1987.— № 57.— С. 18.

⁴ Шмаглай Н. М., Видайко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Полевой семинар: Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов.— К., 1990.— С. 14—15.

ство, приселищне скотарство, ремесла, насамперед, гончарське, та сталі торговельні зв'язки з Подунав'ям, Балканами та Східним Середземномор'ям. У той час, як у Правобережній Україні розквітала трипільська культура, на Волині та Поділлі проживали інші за походженням землеробсько-скотарські племена, представлені місцевими енеолітичними культурами — лендельською, лійчастого посуду та кулястих амфор.

Степи України за цієї доби були заселені скотарями — носіями генетично відособлених одна від одної ямної та кеміобинської культур. Ямна культура 3 тис. до н. е. представлена, як і всі інші скотарські культури, численними курганами, що займають усю степову смугу від Заволжя до Нижнього Дунаю. Частина цих курганів розкопана — тут виявлено понад 1000 поховань. Населення ямної культури вело рухливе життя, пересуваючись на гарбах разом зі своїми численними стадами та отарами. За доби бронзи (2 тис. до н. е.) значного поширення набули зброя і знаряддя праці з цього металу, особливо в середовищі степових скотарських племен катакомбної та зрубної культур. Серед лісостепових культур за матеріалами майже 30 поселень і 100 курганних поховань найзначнішими є середньодніпровська культура раннього періоду та генетично зв'язані з нею комарівська і тшинецька культури 2-ї пол. 2 тис. до н. е., які вважаються праслов'янськими. Нащадком їх є білогрудівська культура кін. 2 — поч. 1 тис. до н. е., відмінною ознакою котрої стали своєрідні культові споруди — невисокі горбки з попелу, під якими виявлено сліди вогнищ.

З 8 ст. до н. е. доба бронзи на території України змінюється раннім залізним віком. У степовій зоні він представлений кіммерійською культурою, носії якої згадуються в давньогрецьких міфах та в «Одіссей» Гомера. В цей же час у Лісостепу склалася землеробська чорноліська культура, представлена городищами і численними неукріпленими поселеннями.

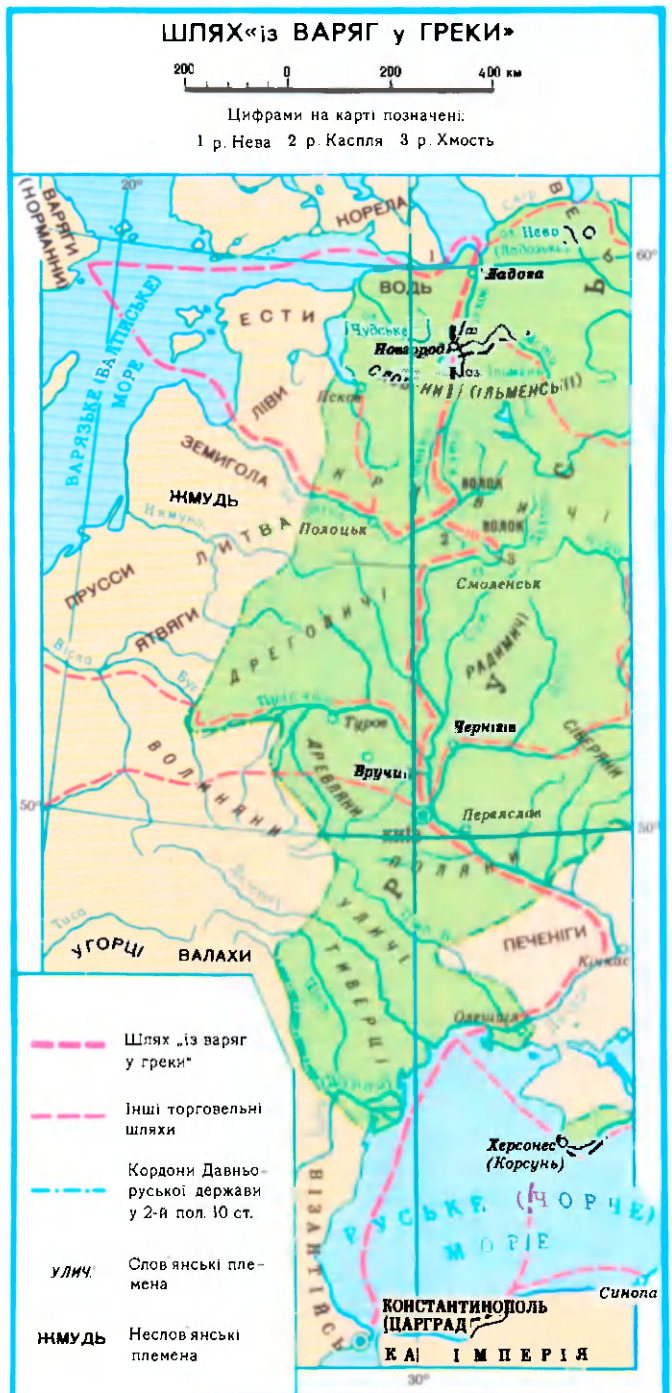
У 7 ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї виникло об'єднання державного типу — Скіфія, провідною силою якої були кочові воїновничі скотарі. Вони встановили свою владу над місцевим давньослов'янським населенням Дніпро-Дністровського лісостепового межиріччя та фракійцями нижнього Подунав'я. Від скіфів-кочівників залишилися сотні курганів, серед яких траплялися і великі, до 20 метрів насипи — Солоха, Чортотлик, Куль-Оба, Товста Могила — поховання царів та знаті, що супроводжувалися численними знахідками, коштовним високохудожнім начинням.

Скіфів у 3 ст. до н. е. заступили кочівники-сармати, від яких залишилися численні поховання.

Найвідомішою пам'яткою з них в Україні є курган Соколова Могила з багатим царським жіночим похованням.

У цей самий час в Криму та на Нижньому Дніпрі існувало близько 50 пізньоскіфських укріплених городищ типу Золотої Балки та Альми і серед них — Неаполь Скіфський, столиця пізньоскіфського царства в Криму.

Антична цивілізація на нашій землі представлена відомими містами-державами, заснованими еллінами в 6—5 ст. до н. е. на узбережжі Чорного моря. Це — Березань, Ольвія, Тіра, Херсонес, міста Боспорського царства — Пантікапей, Кафа (сучасна Феодосія) та ін.

Племена Середньої та Верхньої Наддніпрянщини рубежу нашої ери, які, найімовірніше, склали одну з початкових ланок слов'янського етногенезу, представлені численними (до 500) городищами, селищами та могильниками зарубинецької культури кін. 3 ст. до н. е. — кін. 1 ст. н. е. Поселення були невеликими (до 1,5 га), найвідомішим з них в Україні є городище Пилипенкова Гора в Каневі, проте, серед могильників трапляються і значні за кількістю похованих. Найбільшим з таких некрополів є Пирогівський могильник у Києві з 260 похованнями, що свідчить про тривале осіле життя цієї людності.

Палеодемографічним і культурним феноменом в Україні слід вважати черняхівську культуру, розквіт якої в 3—4 ст. н. е. збігся з часом економічної та політичної стабілізації в житті народів Південно-Східної Європи. Пам'ятки цієї культури відомі на великій території — від Західного Бугу до Сіверського Дінця, від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю та узбережжя Чорного моря. Основою економіки у черняхівців були розвинуте землеробство, спеціалізовані ремесла (гончарське, ювелірне, залізообробне), розгалужена і жвава торгівля з Римською імперією. На території розселення племен, що створили черняхівську культуру, виділяються три етнокультурні регіони: давньослов'янський (лісостеп), скіфо-сарматський (Північно-Західне Причорномор'я) та гото-дакійський (межиріччя Дністра, Прута і Дунаю). Тут виявлено понад 2 тис. поселень і могильників, матеріали яких свідчать, що в період свого розквіту чисельність черняхівського населення становила 1—1,5 мільйона осіб¹.

Наступна хода слов'янської історії представлена пам'ятками трьох культур 5—7 ст. — корчацької (празької), пеньківської та колочинської. Перша з них займає все лісостепове Правобережжя, простягаючись на захід до Ельби і Дунаю. Відомо до 500 корчацьких поселень та кілька курганних і ґрунтових могильників. Пеньківські пам'ятки числом до 300 поширені вздовж південного кордону лісостепу від Сіверського Дінця до Подунав'я. До колочинської культури належать нечисленні пам'ятки на Верхній Наддніпрянщині, Десні та Сеймі. Ці ранньослов'янські культури середини 1 тис. н. е., які мали певні відмінності у формах посуду, влаштуванні житла та поховальному обряді, об'єднує стійка близькість у конструкції житлових споруд, що являли со-

бою невеликі квадратні напівземлянки із зрубними або стовповими стінами, кам'яними або глинобитними печами, а також у поховальному обряді, який виявлявся у трупоспаленні на стороні. Об'єднує всі ці культури і єдиний тип економічної структури суспільства.

У переддень утворення давньоруської держави у 8—9 ст. стає помітним процес консолідації східнослов'янських племен, які об'єдналися вже у великі племенні союзи полян, древлян, сіверян, волинян — всього їх «Повість временних літ» налічує 15. Археологічні матеріали засвідчують цей процес, показуючи поступову уніфікацію ранньослов'янських культур, з яких на Правобережжі — від Дніпра і до Західного Бугу, Подунав'я та Повісля — залишилася лише одна культура Луки-Райковецької. В Україні вона представлена залишками понад 400 поселень, городищ та могильників. Своїми основними рисами вони продовжують особливості ранньослов'янських культур попередньої доби. Житла та предмети господарювання, знахідки дирхемів вказують також на наступний розвиток залізообробної справи, ковальського ремесла, гончарства із застосуванням швидкого круга, торгівлі, в тому числі — з арабським світом.

На Лівобережжі — на Десні та Сеймі — в цей час була поширена волинцівська культура 7—8 ст., її змінює роменська культура 8—10 ст., представлена численними городищами та селищами. Носії цієї культури виробляли ліпний посуд своєрідних типів, і, можливо, лише цим їхня культура відрізнялася від правобережної, оскільки ремісничі вироби, зокрема ковальські, не поступалися виробам з Наддніпрянщини чи Наддністрянщини, так само, як і влаштування жител та поховальний обряд. Дослідники вважають, що лівобережні культури — волинцівська та роменська — належали літописним сіверянам на різних ступенях їхньої історії.

Однією з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя була Київська Русь — перше державне утворення східних слов'ян 9—13 ст. Всебічному вивченню Русі здавна приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави, яка становила близько 1,5 млн. кв. км, проживало до 10—12 млн. людності.²

Численні історико-культурні пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвинулася культура України епохи пізнього середньовіччя.

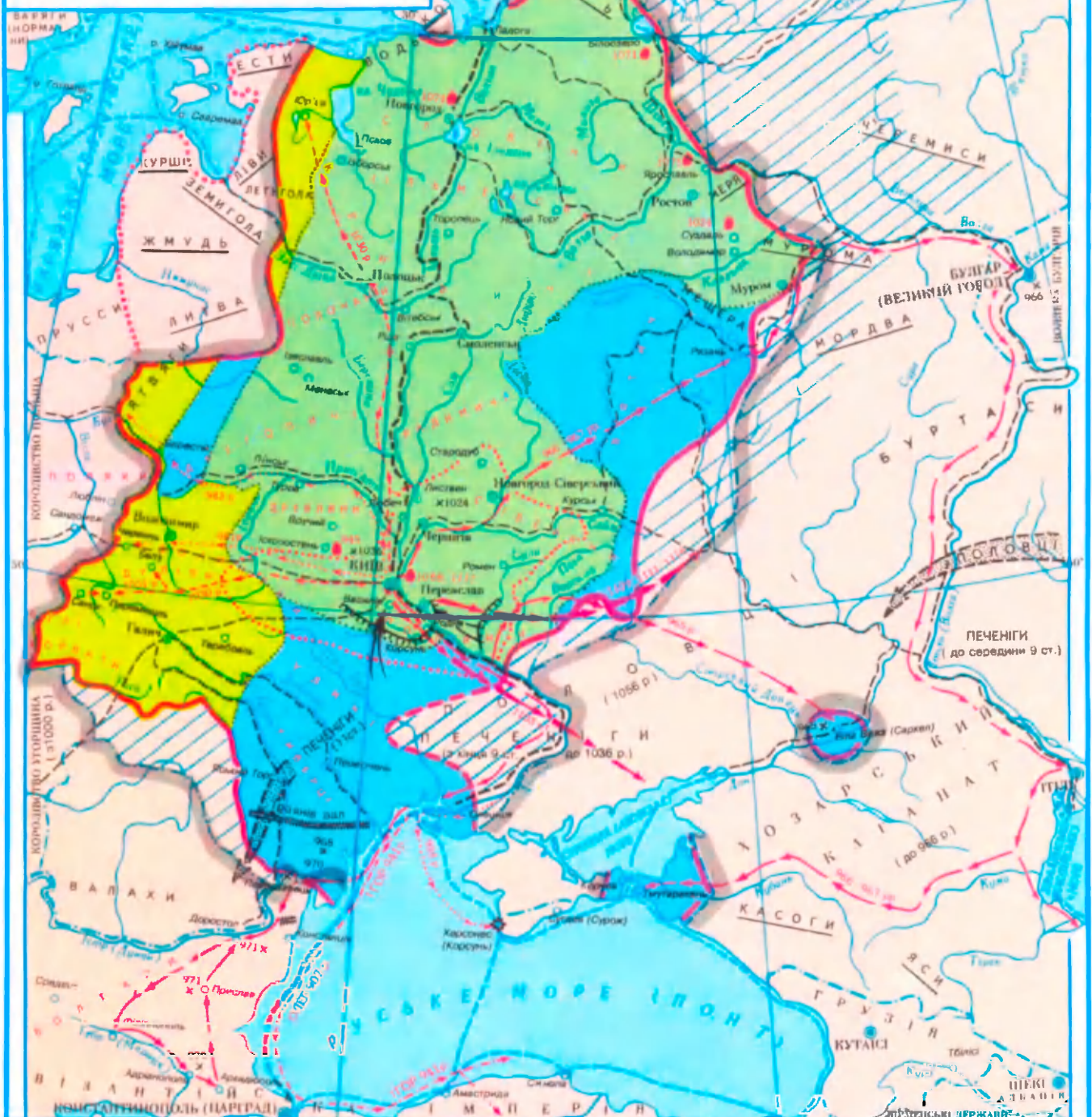
Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. Цей стан українознавчий незадовільний. З'ясувалося, що

¹ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 263; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. — К., 1972. — С. 38—41.

² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 191—203.

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9-на початку 12 століття

110 0 110 220 330 км.

..... Маля територія давнього культурного і політичного центру східних слов'ян - "Руська земля" ■ Давньоруська держава в 912 р. (за Олега) ■ Землі, приєднані до Давньоруської держави з 912 по 972 р. (за Ігоря, Ольги і Святослава) ■ Землі, приєднані до Давньоруської держави з 980 по 1054 р. (за Володимира і Ярослава) — Кордони Київської Русі в середині 11 ст. ..... Кордони земель, заляглих від Давньоруської держави в 9-на початку 11 ст.	— Кордони Київської Русі у 2-й половині 11-на початку 12 ст. /// Території, що освоювалися на початку 12 ст. — Кордони інших держав у середині 11 ст. - ПОЛЯНИ Племяни об'єднання і племена слов'ян у 9 ст. - ВОДЬ Неслов'янські племена (літописні назви) - ЛІВИ Племена, що сплачували данину Київській Русі ⊙ Галич Головні міста князівських земель на початку 12 ст. ● 1024 Місця і дати народних повстань	- Уловлення для замісту від кочовиків × 971 Місця і дати великих битв — Головні торгові шляхи — Шлях із Києва до варягів і греків → Походи Олега та Ігоря → Похід Святослава → Похід Ярослава → Походи київських князів на чоловіцях → Набійг германців → Похід Володимира та Ігоря → Похід Ярослава → Походи київських князів на чоловіцях → Облога Херсонеса (Корсунь) князем Володимиром у 988 р.

внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед, стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесено всесвітньвідомий курган Переп'ятиха біля м. Василькова, який сягав висоти 15 м, зникли курганні могильники біля с. Мар'янівки на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на р. Десні біля с. Шестовиці на Чернігівщині, селище 8—9 ст. біля с. Ходосівки під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Ці сумні факти свідчать про байдужість населення до своєї історії та незадовільну роботу наших культурно-охоронних закладів, які дали змогу викреслити із реєстру археологічних старожитностей України чималу кількість пам'яток. Стан збереження в Україні археологічних пам'яток, які є не тільки культурним надбанням народу, а й єдиним джерелом для висвітлення нашої стародавньої історії, потребує необхідних змін.

Розділи історії нерідко складають до половини обсягу томів Зводу. Кількість пам'яток історії становила майже 56 тис. на поч. 1998. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колегами. Тому варто звернути увагу на створення історичної концепції Зводу, яка формується в умовах становлення нової історіографії, заснованої не на політизованих версіях, а на об'єктивному і виваженому підході до минулого.

Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на справді науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. При дослідженні пам'яток слід передусім виходити з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їхнє значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Застосування цих критеріїв дасть змогу не лише значно розширити коло зафіксованих пам'яток, оскільки Звід включатиме як відомі пам'ятки, так і виявлені й досліджені в ході підготовки видання, але й позбутися штучно нав'язаних ідолів і фетишів. Тривалий час увічнення подій і персоналій носило однобічний, а нерідко й тенденційний характер. Звід готується як енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Тому досить специфічною є джерельна база як всього ви-

дання, так і його історичної частини. Це, перш за все, матеріали архівів, тих їх фондів, які раніше були закриті для дослідників — зокрема документи архівів комуністичної партії, служби безпеки (НКВС — КДБ) тощо. Особливу цінність має численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює важливі аспекти регіональної історії. Було використано також мало відомі раніше періодичні видання, музейні зібрання історико-краєзнавчого профілю.

У процесі підготовки Зводу значної уваги слід надати недостатньо вивченим пам'яткам історії дорадянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. Вочевидь, це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, його прагненням до самостійності й державності, з національно-культурним рухом.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії, і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність роботи з виявлення і дослідження пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю державних і громадських діячів, багато з яких були несправедливо забуті.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часів Київської Русі. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення для пізнання давньоукраїнської історії.

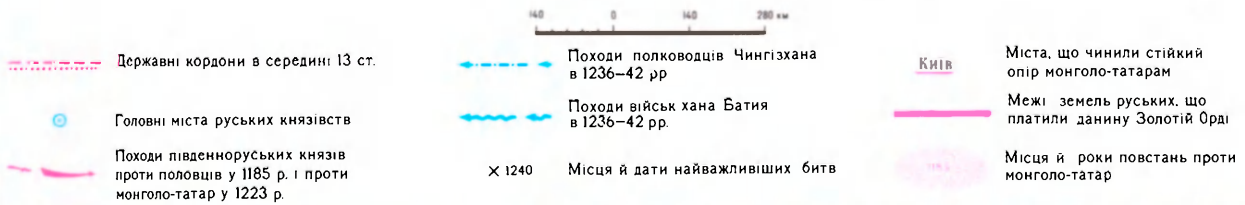
До томів Зводу включено меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя: це залишки споруд, де перебувало козацтво, — січі, сотні, курені, полки. Виникнувши переважно як військові формування, вони перетворилися на місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. В деяких містах України збереглися будинки полкових канцелярій, що являли собою і найбільш розповсюджений тип державної установи того часу.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні часів середньовіччя — ратуші, будинки судових устанав. Це саме стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських, фінансово-економічних структур в Україні у 19 — на поч. 20 ст. Йдеться про думи, земства, дворянські й купецькі зібрання, торговельні й фінансові біржі, в діяльності яких брали участь відомі політичні

**РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА в 12–13 століттях
БОРІТЬБА проти МОНГОЛО-ТАТАРСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ**

та громадські діячі, підприємці, представники освіти, науки, культури.

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба за національне визволення, що органічно поєднувалася з ідеями соціального визволення. На жаль, такі пам'ятки нашої історії залишалися без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлюється тим, що проблеми національної самобутності й незалежності, становлення української державності тривалий час залишалися забороненою темою в радянській історіографії. В томах Зводу увічнено місця і об'єкти, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна

війна 17 ст. Це залишки укріплень, храми, збудовані коштом козацької старшини, козацькі могили, пам'ятні місця битв, перебування визначних діячів тощо. Робота з виявлення таких пам'яток триває й досі. Але перші важливі кроки здійснено. Урядом України прийнято ухвали щодо оголошення комплексу пам'яток Берестецької битви державним історико-меморіальним заповідником, упорядкування пам'ятних та історичних місць м. Чигирин. Вирішено питання про надання статусу національного заповідника о. Хортиця, організацію заповідника в трагічному козацькому місті Батурині. Протягом кількох останніх років цілеспрямовано виділяються асигнування на проведення

археологічних досліджень за програмою «Січі запорозькі». На черзі комплексні дослідження фортеці Кодак, з якої почалася біографія Дніпропетровська. З нею пов'язані імена гетьманів І. Сулими, Б. Хмельницького, І. Мазепи та ін. З 1944 Кодак систематично руйнується під час розробок кам'яного кар'єру, тепер під загрозою його останні бастіони¹. До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, що увічнюють життя видатних державних і громадських діячів України зазначеної доби — Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше зображувалася у спотвореному вигляді. Низку статей присвячено пам'яткам визвольних рухів — опришків, гайдамаків, Коліївщини.

У Зводі відображено й національно-визвольний рух українського народу пізніших часів. Це, передовсім, об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, яке відіграло помітну роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості, як громадський рух, висвітлюють діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві тощо.

Певні труднощі спричиняє виявлення і дослідження пам'яток, що відбивають визвольну боротьбу українського народу кін. 19 — поч. 20 ст. Тривалий час увічнення історичних подій цього періоду обмежувалося тільки пам'ятними місцями революційного руху робітничого класу і діяльністю однієї партії — більшовицької. Роль інших класів, політичних течій і партій, позиції яких істотно відрізнялися або були протилежними більшовицькій, досліджувалися дуже упереджено і поверхово. При написанні Зводу виявлено меморіальні об'єкти, пов'язані, наприклад, з діяльністю Української радикальної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Революційної української партії, Товариства українських поступовців, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народно-республіканської партії тощо.

Надзвичайно актуальною є проблема виявлення і переосмислення багатьох пам'яток воєнної історії дорадянської доби, які відтворюють багатовікові традиції України, процес формування її збройних сил. Як відомо, на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань. Український народ не раз демонстрував героїзм і мужність: під час селянсько-козацьких повстань проти поневолю-

вачів, Визвольної війни 17 ст., боротьби з турецькою та кримсько-татарською агресією, згодом у російсько-турецьких війнах, війні 1812, Кримській, 1-й світовій війнах.

Війни залишили численні могили та цвинтарі. На жаль, значна кількість цих поховань занедбана або знищена. В ході роботи над Зводом зверталась увага на їхній розшук та вивчення. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто поліг у боях, незалежно від їхньої національності та причетності до того чи іншого воєнного табору, незалежно від того, коли це відбувалося — в давні часи чи в роки 2-ї світової війни. Це ще раз підтвердить наше звернення до загальнолюдських цінностей. Козацькі могили виявлено в Трахтемирові (Черкаської області), Кременці (Тернопільської області), у колишньому козацькому Межигірському монастирі біля Вишгорода. Загалом, некрополі дають багату, специфічну інформацію, яку не всі дослідники оцінюють належним чином.

У томах Зводу вміщено також статті про пам'ятки виробництва і техніки, які відображають етапи економічного і науково-технічного розвитку України. Приділено увагу пам'яткам, пов'язаним з розвитком народних промислів і ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, що пережили час і збереглися до наших днів. Це вітряки, ремісничі майстерні, окремі будинки та садиби, перші залізниці, шахти, фабрики, заводи та інші підприємства, з яких починалися ті чи інші галузі. Уже в 16 ст. важливим промисловим центром були Українські Карпати. Солеварні, поташні, тартаки — ці та інші будівлі збереглися на Івано-Франківщині та Львівщині. Україна багата на пам'ятки науки і техніки. Майже в кожній області зустрінеш на п'єдесталах перші трактори, паровози тощо, але вони часто залишаються поза увагою науковців. Окремі статті увічнюють пам'ять видатних виробничників, інженерів, підприємців, засновників акціонерних товариств, які зробили значний внесок у розвиток економічного потенціалу України. Серед них імена підприємців Н. Терещенка, І. Харитоненка, О. Бобринського та ін. Дослідження їхнього життя та діяльності сприяє відкриттю багатьох нових або маловідомих сторінок в історії розвитку техніки, технології, підприємництва в Україні в дорадянський час.

Дослідники приділили значну увагу пам'яткам науки і культури. Пов'язані з життям та діяльністю вчених, письменників, педагогів, художників, акторів, вони свідчать про духовний розвиток нації, її культурний та науковий потенціал.

Серед значної кількості цих пам'яток важливе місце посідають наукові та навчальні заклади, яким принесли славу їхні викладачі та учні. Це, насамперед, такі найвідоміші навчаль-

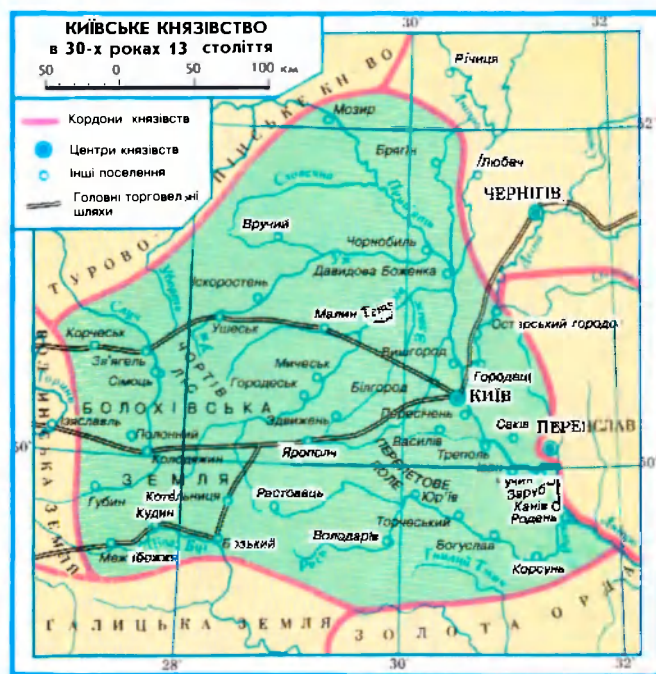
¹ Мицик Ю. Історія Українського козацтва: Актуальні проблеми досліджень. // Київська старовина. — 1992. — № 3. — С. 3.

ні заклади в Україні, як Києво-Могилянська академія, Острозька школа та ін. В Україні налічувалося чимало колегіумів, з поч. 19 ст. почали утворюватися університети, численні гімназії містилися в усіх губернських та багатьох повітових містах країни. У Зводі представлено й середні навчальні заклади, серед яких широковідомі ліцеї князя Безбородька у Ніжині, Рішельєвський в Одесі. В багатьох навчальних, наукових і лікувальних установах збереглися кабінети видатних учених, дослідження й опис яких значно збагатять відповідні томи.

Автори присвятили ряд статей будинкам, в яких розміщувалися культурно-освітні установи, що займалися у кін. 19 — на поч. 20 ст. поширенням освіти, наукових знань, відстоюванням української мови, сприяючи в такий спосіб розвитку національної самосвідомості українського народу. Це — товариства грамотності, недільні школи, громади, просвіти, народні університети, активну участь в яких брали письменники Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир та Олександр Барвінські, Олександр Кониський та ін.

У процесі підготовки Зводу поряд з виявленням нових об'єктів переглядалися взяті на державний облік пам'ятки, виходячи з об'єктивної, науково виваженої оцінки реального місця і значення кожної події або особи в історії України. Цінність того чи іншого об'єкта як пам'ятки історії зумовлюється, насамперед, значенням пов'язаної з ним події або персоналії для соціально-політичного та культурного розвитку України, окремих її регіонів.

До томів Зводу вперше буде включено значну кількість статей про пам'ятки національно-визвольних змагань 1917—21, під час яких зіткнулись інтереси різних класів і політичних партій. Це стосується об'єктів, де діяли установи Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувались Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка та їхня злука в соборній Україні. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників подій того часу, зокрема, голови УЦР, видатного українського історика Михайла Грушевського, першого голови Генерального секретаріату Володимира Винниченка, членів уряду Української Народної Республіки, Української Держави. Виявлено та задокументовано пам'ятні місця формування національних Збройних сил. Адже в буремні роки поряд з частинами Червоної армії та Червоного козацтва діяли українські військові частини: 1-й Український полк ім. Богдана Хмельницького, 1-й Український корпус, Вільне козацтво, Січові

стрільці, Українська Галицька Армія. Увічнюються меморіальні об'єкти, де проходили в ті роки військові з'їзди, будинки, в яких мешкали і працювали відомі військові діячі тієї доби (зокрема, Симон Петлюра)¹. В ході дослідження пам'ятних місць доби національно-визвольних змагань переглянуто оцінки та роль багатьох формувань, що брали в них участь. Серед них — студенти і гімназисти Києва, які загинули 16 (29) січня 1918 біля залізничної ст. Крути (Чернігівська обл.) в бою з радянськими військами, виступивши на захист Української Народної Республіки². Це стосується і широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення події тоталітарних часів, що тривалий час змальовувалися, головним чином, як епоха суцільних перемог та успіхів. Насправді, для цього періоду притаманні гострі суперечності, деформації ідеологічного та економічного характеру, породжені адміністративно-командними методами радянського режиму. Саме на той час припадають масові політичні сталінські репресії. В Україні тільки 1937—38 було заарештовано понад 267,5 тис. громадян³. Передовсім — це представники національної інтелігенції, які підтримували ідею розвитку української державності, культури й мови.

У 20-х—30-х рр. значних втрат зазнала українська культура. «Розстріляне відродження» — так пізніше названо ті часи. В ході судово-політичних процесів, що супроводжувалися

¹ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — К., 1992. — № 2. — С. 14.

² Крип'якевич І., Долиницький М. Історія України. — Львів, 1991. — С. 171.

³ Реабілітовані історією. — К.; Полтава, 1992. — С. 21.

розпратою з українською інтелігенцією, були репресовані відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Лесь Курбас та багато ін. Внаслідок проведення згубної хлібозаготівельної політики, насильницької колективізації українське селянство залишилось без засобів прожитку. Це призвело до страшних голодоморів в Україні в 1921—23, 1932—33, 1946—47 з мільйонами людських жертв. До томів Зводу включено меморіальні об'єкти, що увічнюють пам'ять жертв голодоморів та масових репресій.

Певну корекцію зроблено і в концептуальних підходах щодо дослідження пам'яток 2-ї світової війни та особливо важливої для долі України — Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. Статті про ці події за кількістю становлять вагому частину томів. При увічненні подій цього періоду значна увага приділялася початковому, найтрагічнішому періоду війни, що не знайшов об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Активізувалася робота з виявлення пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених (в Україні гітлерівці знищили майже 1 мільйон 400 тис. військовополонених)¹. Статті про ці події вміщено до Зводу.

При дослідженні перебігу подій 2-ї світової війни слід врахувати специфіку різних регіонів України. Серйозного і неупередженого аналізу вимагає історія Української Повстанської Армії — національних збройних формувань, які боролися за самостійну Україну, Організації Українських Націоналістів.

Не забуті у Зводі і наші сучасники. Заслугують на увагу учасники дисидентського руху, серед яких є ті, хто загинув або був змушений емігрувати. В останні роки проводиться активна робота з розшуку й увічнення пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з їхнім життям і діяльністю. Змістовні статті присвячено, зокрема, письменникам В. Стусу, В. Некрасову, В. Симоненку, І. Світличному та ін.

Історія створюється на наших очах. У Зводі представлено й видатні події, пов'язані з проголошенням 1991 незалежності Української держави — нового вирішального етапу в житті українського народу.

Пам'ятки архітектури та містобудування, монументального мистецтва — найчисельніші у Зводі. Вони найвиразніші й найрепрезентатив-

ніші. Їхнє обстеження вимагає значних коштів і кваліфікованих кадрів. За час підготовки Зводу кількість виявлених пам'яток архітектури зросла до 15 тис., монументального мистецтва — до 6,7 тис. Водночас з державного обліку було знято певну кількість скульптурних витворів, які не відповідають вимогам до творів мистецтва або являють собою низькопробні масові копії.

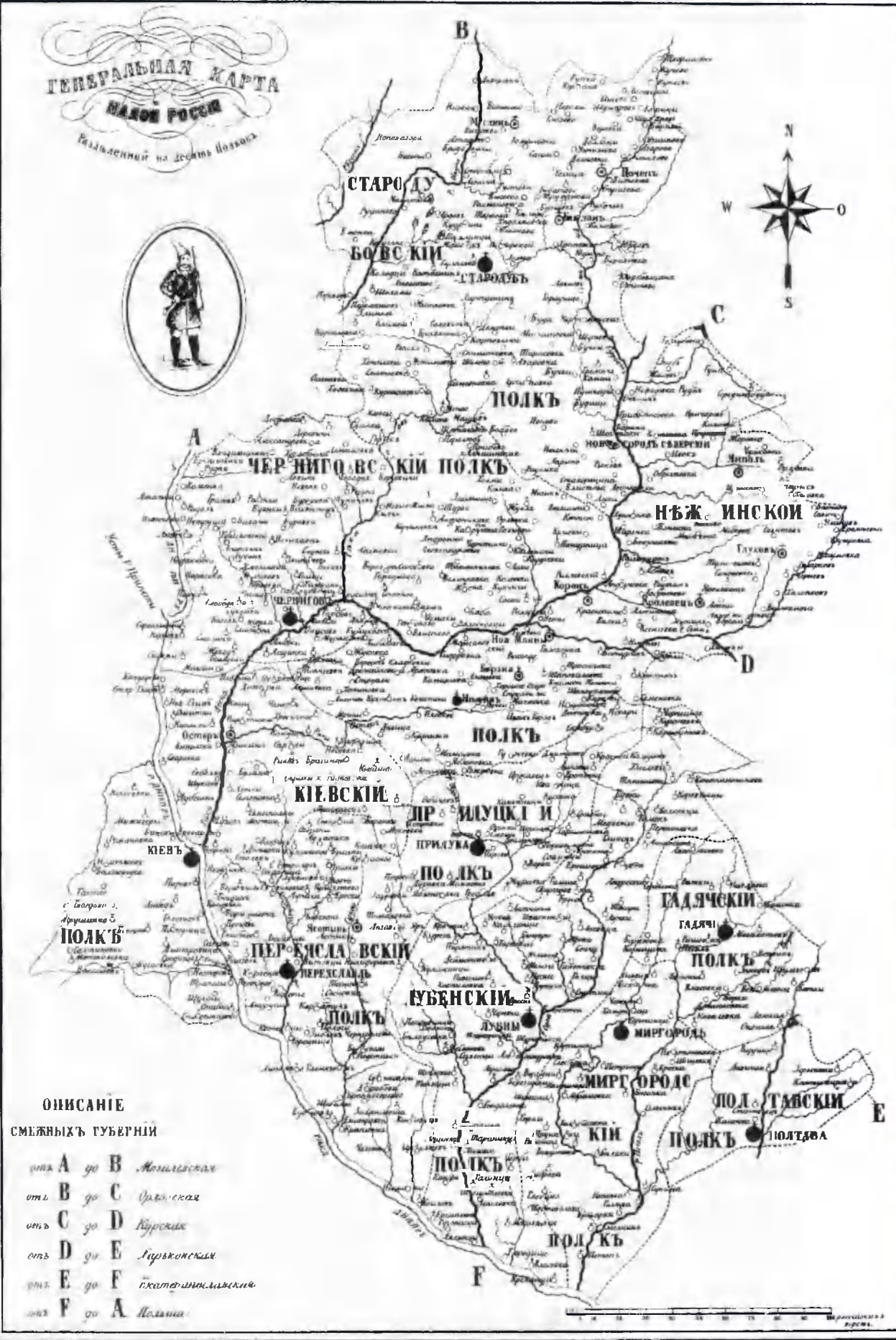
Архітектура — це, передовсім, мистецтво у просторі, мистецтво створення матеріально-художнього оточення людини, яке впливає на формування духовної культури нації. Це не тільки окрема архітектурна споруда, ансамбль чи комплекс, а й зовнішній вигляд населеного місця, його план, структура. Співвідношення між пам'яткою та її природним або створеним людиною оточенням набуває художньої цінності, оскільки характеризує особливості розвитку певної території з урахуванням історико-культурних традицій і соціально-політичних змін.

У Зводі пам'яток відображено об'єкти як архітектури, так і містобудування. Визначення пам'яток містобудування здійснюється в процесі розробки історико-архітектурних опорних планів у складі генеральних планів міст. У них виявляються спеціальні зони охорони пам'яток, що відзначаються особливостями режиму відповідної містобудівної діяльності в їхніх межах, складається перелік заходів з реконструкції, реставрації і впорядкування та забудови на цих територіях. Ця особливість враховувалася при виявленні і введенні до Зводу саме пам'яток містобудування. При розгляді таких пам'яток визначаються їхні цілісні в функціональному сенсі частини — компоненти, з яких вони складаються. Ці компоненти, в свою чергу, можуть містити в собі твори сучасної архітектури, залишки історичного планування і різного типу забудови, тобто як архітектурні, так і інженерні споруди. Всі вони розглядаються не тільки кожний окремо, а й у їхній сукупності з характеристикою історико-культурної, архітектурно-художньої та містобудівної цінності як окремих складових, так і всього містобудівного комплексу разом.

Під час роботи над Зводом пам'яток було проаналізовано та удосконалено критерії визначення історичних міст України. Як відомо, вперше реєстри історичних центрів, в яких збереглися давня планувальна структура і велика кількість пам'яток, затверджено у 1946—49. Вони включали 5 міст республіканського значення (Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський) та 27 населених пунктів із значною кількістю архітектурних пам'яток (Батурин, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Острог, Хотин, Почаїв та ін.). Тоді ж міста

¹ Дробот І., Король В., Кучер В. «Незручні» факти про героїв // Освіта. — 1993. — 20 січ.

ГЕНЕРАЛЬНАЯ КАРТА
НАХОДЯЩАЯСЯ
ВЪ ГРАНИЦАХЪ
ИМПЕРИИ
ИЗДАВАЕМАЯ ПО ВОЛѢ
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ
ВЕЩАНСТВУ

**ОПИСАНІЕ
СМЕЖНЫХЪ ГУБЕРНІЙ**

отъ А до В Молдавская
отъ В до С Крымская
отъ С до D Вирска
отъ D до E Курляндская
отъ E до F Псковская
отъ F до А Польша

Київ, Чернігів, Львів були віднесені до історичних центрів всесоюзного значення. 5 серпня 1968 Держбуд України затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР, проекти планування і забудови яких повинні погоджуватися з органами охорони пам'яток культури». До нього було внесено 306 міст, селищ міського типу та сіл. Важливе значення мав затверджений урядом України перелік 39 стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що містили значну кількість пам'яток. Однак критерії визначення історичного значення міст і сіл були нечіткими, поза увагою лишилася значна кількість старовинних населених пунктів¹. Унаслідок дослідницької роботи, пов'язаної з підготовкою енциклопедичного Зводу пам'яток, вона значно зростає: статусу історичних набули понад 1400 населених пунктів України.

Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який, у свою чергу, тісно пов'язаний з проблемами культури, з дослідженням і збереженням пам'яток усіх видів. Фактично матеріальні структури будівель і простору несуть інформацію про соціально обумовлену поведінку людей. Ця інформація пов'язує різні покоління, різні епохи, вона складає важливу частину колективної пам'яті людства. Тому в контексті Зводу архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток.

Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. А пам'ятки містобудування, як правило, є комплексними пам'ятками історії та культури. Вони можуть складатися з об'єктів, що належать до різних видів та типів пам'яток історії та культури. В такому разі комплексна пам'ятка є комплексом або ансамблем окремих об'єктів-пам'яток. З них, наприклад, може складатися вулиця історично сформованого міста, на якій розташовані археологічні й архітектурні пам'ятки, пам'ятні історичні місця, монументальна скульптура тощо. Такі вулиці можуть одночасно мати містобудівну, архітектурну, мистецьку, археологічну та історичну цінність.

Чимало подібних історичних вулиць привертають увагу своїми топографічними і топографічними особливостями, відзначаються неповторністю та масштабністю забудови чи національним колоритом.

¹ Горбик В. О., Кот С. І. До питання про висвітлення історичних міст і сіл у «Зводі пам'яток історії та культури» // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства.— Чернігів, 1990.— С. 55—59.

Пам'ятками містобудування і, водночас, комплексними пам'ятками є об'єкти промислової архітектури та інженерного мистецтва, деякі навчальні заклади. Для них характерна багатопланова функціональна диференціація будівель і споруд за відповідною спеціалізацією та інтегральне, як правило, територіальне вирішення комплексу за принципами тогочасного містобудування. Часто подібні об'єкти мають історико-меморіальну цінність.

Архітектурні споруди, як правило, пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва.

Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура).

Найчисельнішою групою пам'яток є будинки житлового призначення, які вирізняються різноманітністю функціональної організації простору, часто зберігають в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичну й архітектурну цінність. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відігравала істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Звичайно, провідна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але ж і рядова забудова створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Раціональна та індустріальна архітектура, яка задовольняє тільки утилітарні потреби, не має нічого спільного із високим завданням архітектури — створювати штучне високодуховне середовище. Архітектурі високого гатунку в усі віки притаманна єдність з природою і мистецтвом, вишукана гармонія об'ємно-просторової композиції з довкіллям. Саме з таких позицій розглядаються твори архітектури та містобудування, які заслуговують на одержання статусу пам'ятки і займають відповідне місце у Зводі пам'яток історії та культури України.

До комплексних пам'яток історії та культури належать пам'ятки садово-паркового мистецтва. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують, звичайно, опису їхнього історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосу-

ванням поряд із архітектурно-художніми за-
собами дендрологічних, гідротехнічних, меліо-
ративних, біологічних та інженерно-технічних
заходів, які в сукупності визначають стильовий
і територіальний характер об'єктів цього типу
пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й
природні ландшафти, які доповнюють основну,
саме містобудівну, цінність пам'яток садово-
паркового мистецтва.

Належне місце в томах Зводу знайшли
пам'ятки монументального мистецтва: скульп-
тура, декоративно-ужиткове мистецтво, розпи-
си, мозаїка, іконостаси та ін. У зв'язку з новою
концепцією Зводу редакційним колегіям дове-
лося провести масштабну роботу щодо уточ-
нення списків об'єктів, які мають увійти до
томів, вилучення низькопробних творів, роз-
шуку справжніх мистецьких цінностей. Раніше
значна кількість мистецьких творів минулого
не бралася на державний облік. Передовсім це
стосується пам'яток релігійного мистецтва,
меморіальних споруд та пам'ятників на цвин-
тарях. Недостатня в цілому вивченість цього
виду пам'яток, що обумовлюється браком
висококваліфікованих фахівців, створює значні
труднощі для їхнього висвітлення у Зводі. Біль-
шість статей про пам'ятки архітектури та місто-
будування, монументального мистецтва супро-
воджується виразним ілюстративним матеріа-
лом.

Звід пам'яток історії та культури охоплює
нерухомі об'єкти на території України. Оче-
видно, уявлення про історико-культурну спад-
щину українського народу буде неповним,
якщо не згадати про пам'ятки, створені знач-
ними етнічними спільнотами українців як у
близькому, так і далекому зарубіжжі. Ці по-
селення українців зберігають основи україн-
ської культури, мистецькі та побутові традиції,
що дає підставу для підготовки спеціального
тому, присвяченого пам'яткам національної
культури за межами України.

Звід пам'яток історії та культури має віді-
грати вагому роль у справі збереження націо-
нальних культурних надбань, стати основою

державного реєстру пам'яток, базою відповід-
ного комп'ютерного банку даних.

Вихід 1-ї книги Зводу, підготовка усього ви-
дання завдячують багаторічній праці числен-
ного авторського колективу, копіткій організа-
ційній роботі обласних (міських) редакційних
колегій. Значний внесок до цієї праці інсти-
тутів гуманітарного профілю — історії, зокре-
ма, відділу історико-краєзнавчих досліджень;
археології; мистецтвознавства, фольклористики
та етнології; українознавства (Львів); архітек-
турних установ — ДержНДІТІАМ та Інституту
«Укрпроектреставрація» (Київ).

Це видання залишилося б в архіві, якби не
подвижницька праця тисяч місцевих краєзнав-
ців, наукових редакторів Головної редакції Зво-
ду пам'яток історії та культури України, членів
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури і Головної Ради цієї гро-
мадської організації. Його підготовка стиму-
лювала розвиток краєзнавчого руху в Україні.
Видання фундаментальних томів Зводу стане
значною подією в культурному житті України,
вирішальним етапом у збереженні історико-
культурної спадщини, сприятиме пробуджен-
ню національної свідомості та державницької
ідеології українського народу, без чого не мо-
же існувати його незалежна країна.

*Валерій СМОЛІЙ,
віце-прем'єр міністр України,
академік НАН України,
голова Головної редакційної колегії
Зводу пам'яток історії та
культури України*

*Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

*Іван КУРАС,
віце-президент НАН України,
академік НАН України,
член Головної редакційної колегії Зводу*

*В'ячеслав ГОРБИК,
доктор історичних наук, заступник голови
Головної редакційної колегії Зводу*

Вельмишановні кияни!

Інтерес до Києва, його багатющої історико-культурної спадщини не вщухав ніколи. Вихід у світ тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України має виняткове значення. Великий колектив дослідників, який працював упродовж тривалого часу, представляє у цьому енциклопедичному виданні минуле і сьогодення столиці України крізь пам'ятки, яких збереглося в нашому місті понад три тисячі. Унікальність книжки полягає в тому, що вперше створено узагальнену, синтезовану працю, яка системно охоплює нерухомий пам'ятковий фонд Києва в цілому, а пропоновані матеріали репрезентують або видобувають із глибокого забуття чимало об'єктів та історичних тем, подій і персоналій. Тематичний репертуар видання багатоаспектний: архітектура і містобудування, археологія та історія, література і театр, мистецтво та освіта, наука і техніка, топоніміка й побут, релігія і церква, економічний та громадсько-політичний розвиток Києва. Ці та інші сюжети міського життя впродовж тисячоліть розкрито в «біографіях» пам'яток, які надають майже неосяжні можливості пізнання історичного шляху україн-

ського народу як етносу європейської цивілізації. Здійснене у Зводі переосмислення надбань національної культури, позбавлене ідеологічних нашарувань й упереджених оцінок, має також й неабияке моральне значення. Адже об'єктивне уявлення про культурну наповненість міського простору формує громадянську свідомість городянина, відчуття Батьківщини, нерозривного зв'язку з нашими пращурами — попередніми мешканцями міста.

Сподіваємось, що Звід пам'яток історії та культури Києва не тільки стимулює подальший розвиток пам'яткознавчих, краєзнавчих, культурологічних та інших досліджень, поліпшення пам'яткоохоронної справи, а й стане джерелом знань і наснаги для масового читача, насамперед — сучасних киян. Ми зобов'язані зберегти і передати своїм наступникам ці безцінні матеріальні й духовні скарби, якими нам пощастило користуватись, а з ними і любов до свого роду, нерозривний зв'язок з яким вони забезпечують.

З побажаннями успіхів усім творцям і читачам книги.

*Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО,
голова Київської міської державної
адміністрації*

ПЕРЕДМОВА

У добу відродження Української незалежної суверенної держави, духовного піднесення українського народу, відновлення його історичної пам'яті виняткова роль належить проблемам дослідження, збереження та використання нерухокої культурної спадщини — безцінних пам'яток історії та культури.

Від поч. 80-х рр. 20 ст. в Україні проводиться копітка робота щодо створення унікального багатомного фундаментального видання — Зводу пам'яток історії та культури. Воно має науково-довідковий енциклопедичний характер, містить визначення історичної цінності й мистецьких якостей усіх нерухомих пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Видання сприятиме втіленню ідеї подальшого вивчення та збереження пам'яток як частки всієї духовної спадщини українського народу, що виконує важливу роль у житті поколінь і є незаперечною основою для розвитку національної культури, всіх граней сучасного суспільства, цивілізації в цілому.

Значне місце у виданні Зводу пам'яток історії та культури України належить тому «Київ». Київ — одне з найдавніших міст планети. Прийнято вважати, що його історія сягає понад 1500 років. Але, за науковими гіпотезами, вік міста значно більший і очікує подальших досліджень. Заснований як невелике поселення на гірському схилі Дніпра, він став

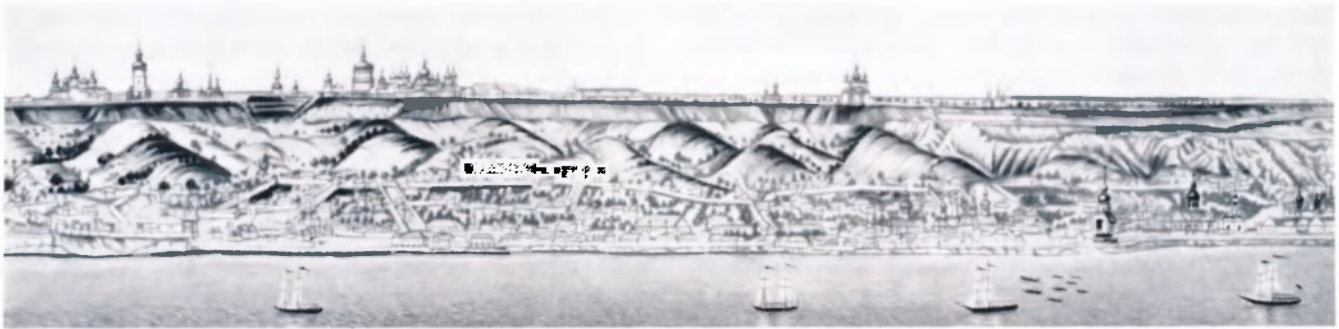
стольним градом стародавньої Київської Русі — держави, що склала цілу епоху в історії України, був колискою християнства в Східній Європі. Здавна Київ — природний центр усіх українських земель, і тому не дивно, що всі історичні процеси, події, які відбувалися в Україні, так чи інакше знайшли своє відображення в цьому місті.

У 2-й пол. 17 ст. Київ ввійшов до складу Московської держави. З кін. 18 ст. став одним з найбільших губернських міст Російської імперії, на поч. 20 ст. набув рис європейського капіталістичного міста. Нині багатотисячний Київ — столиця незалежної України — її політичний, економічний та культурний центр.

Майже кожна епоха в історії міста залишила на його території свої пам'ятки, причому деякі з них увійшли до скарбниці світової культурної спадщини. Це передовсім стосується православних храмів 11—12 ст.: Софійського собору, Михайлівського собору Видубицького монастиря, Кирилівської церкви, ряду будівель Києво-Печерської лаври. Понад 3000 пам'яток історії та культури зосереджено в Києві. Унікальними є пам'ятки археології, які розкривають події найдавнішої історії міста і всієї Київської Русі. Столиця України багата на пам'ятки архітектури, містобудування, архітектурні ансамблі, серед них значне місце посідають храми, собори, дзвіниці, споруди монастирів. У Києві, невдовзі після прийняття

Како сілою Бжїєю понвдєний приплыш ѧ .

християнства, збудовано Десятинну церкву (989—996) — перший кафедральний храм православної Київської митрополії. Багато церков із золотими банями, що здіймалися над київськими кручами, породили його романтичне найменування — «Златоверхий Київ».

Однак, не всім із цих споруд пощастило зберегтися до сьогодення. Багато з них зазнали руйнувань часом, ордами завойовників. Чимало унікальних пам'яток по-варварському знищено в 30-і рр. і наступні десятиріччя нашого століття. Разом із руйнуванням спадщини обкрадалася історична пам'ять українців. Під гаслом боротьби з релігією як «опіумом для народу» в Києві знесено близько 40 шедеврів архітектури — пам'яток 11—18 ст. Це — Золотоверхий Михайлівський монастир і собор Успіння Богородиці Пирогощі — пам'ятки 12—18 ст.; Богоявленська церква та дзвіниця кін. 17 ст. Братського Богоявленського монастиря і Київської академії, стародавній Межигірський монастир і ряд інших безцінних творінь архітектури. 1941, в перші місяці війни, було висаджено в повітря всесвітньовідомий Успенський собор 11 ст. Києво-Печерської лаври.

Пам'ятки архітектури водночас нерідко є й пам'ятками історії. Так, велику цінність як пам'ятка освіти мають споруди Києво-Могилянського колегіуму — першого вищого навчального закладу в Україні і Східній Європі, заснованого 1632, який пізніше (1701) одержав статус Київської академії. Саме звідси почалося становлення системи вищої освіти і в Росії — Київська академія підготувала кадри для заснування в Москві 1687 Слов'яно-греко-латинської і 1733 — Петербурзької медико-хірургічної академії.

У томі «Київ» широко представлені також пам'ятки, які відображають розвиток науки, освіти, української національної культури 19 — поч. 20 ст. Це будинки університету св. Володимира, політехнічного інституту, гімназій, обсерваторії, перших у світі технічних і хімічних лабораторій, які обслуговували залізничний транспорт, будівля Бактеріологічного інституту та інші об'єкти. У житловому фонді міста виявлені і поставлені на державний облік будинки, пов'язані з життям і творчістю видат-

Вид Києва з боку Дніпра. Гравюра 18 ст.

них діячів української культури — письменників та поетів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, Івана Нечуя-Левицького, Павла Тичини, Максима Рильського; корифеїв української сцени Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької, Софії Тобілевич; художників Миколи Мурашка, Григорія Світлицького, Івана Іжакевича, Віктора Васнецова; основоположника української класичної музики Миколи Лисенка, кінорежисера і письменника Олександра Довженка та багатьох інших.

Том увічніює пам'ять представників російської та інших культур, які мешкали в Києві чи відвідували його — письменників і поетів Олександра Пушкіна, Михайла Булгакова, Анни Ахматової, Миколи Лескова, Костянтина Паустовського, Шолом-Алейхема, Мішші Сеспеля, Ярослава Гашека та ін.

Певне місце в томі відведено пам'яткам історії та культури новітнього часу. Тут представлені статті про цінні архітектурні споруди — промислові, адміністративні, житлові будинки і ансамблі монументальної скульптури, пам'ятки історії, які відображають події громадянської війни, трудові справи киян, технічний прогрес. Значною за кількістю є група пам'яток, що відбивають події Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.

Водночас слід зазначити: на виявлення і відбір пам'яток, що здійснювалися протягом довгих літ радянського періоду, істотний вплив мала панівна партійно-державна система, яка диктувала свої вимоги в галузі суспільних наук і визначала критерії у висвітленні культурних процесів. В результаті перелік пам'яток, взятих у Києві на державний облік, виявився далеко неповним. Він відображував, головним чином, діяльність партійно-державних керівних працівників, залишаючи без уваги цілий ряд важливих явищ, таких, як діяльність Української Центральної Ради, голодомор в Україні, масові репресії в період сталінщини. Тому, аби позбутись однобічності, редколегія організувала додатковий пошук об'єктів, які повніше й багатогранніше відображали б істо-

рію та культуру міста. Так, до тому включено статті про пам'ятки, пов'язані з життям і творчістю таких видатних діячів України, як Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров та ін., на діяльність яких за радянського періоду навішувався ярлик буржуазного націоналізму. Виявлено пам'ятки, пов'язані з життям і діяльністю громадських і культурних діячів, які зазнали утисків та репресій у 20—30-і рр. і в повоєнний період. Серед них — письменники Микола Зеров, Павло Филипович, Григорій Косинка, Григорій Епик, Євген Плужник, Михайло Драй-Хмара, Василь Стус; вчені Сергій Єфремов, Микола Василенко, Петро Супруненко, Гнат Ручко, Михайло Кравчук; режисер Лесь Курбас, художник Михайло Бойчук; краєзнавці та музеєзнавці Стефан Таранушенко, Федір Ернст, Данило Щербаківський, Микола Макаренко та багато ін. Уміщено статті про братські могили жертв сталінських репресій у Биківні та на Лук'янівському цвинтарі. Однак, пошукову роботу у цьому напрямі не закінчено. Для її завершення потрібно не один рік.

І, нарешті, до тому «Київ» уперше до наукового обігу подібного обширу внесені як пам'ятки поховання видатних осіб — політичних, громадських, культурних діячів усіх періодів історії міста. При цьому слід зазначити, що київський некрополь за роки радянської влади зазнав великих втрат. Досить назвати ліквідовані цвинтарі на Аскольдовій могилі, на горі Щекавиці, на подвір'ях монастирів. Знищено могили гетьмана Петра Сагайдачного, композитора Артемія Веделя, братів Григоровичів-Барських: Василя — мандрівника і письменника та Івана — архітектора; історика Володимира Іконнікова та багатьох інших.

Віками так склалося, що абрис Києва, його дух уособлюється у величних, залишених нам пращурами пам'ятках, котрі мають унікальну архітектурну, містобудівну та історико-культурну цінність. На жаль, багато з них збереглося лише в спогадах киян. Але нерідко недооцінюється значення історичної пам'яті для консолідації суспільства і розв'язання його проблем. Тим часом, історія дає безліч прикладів, коли якраз опора на духовні витоки народу є запорукою успішного творення майбутнього. Указ Президента України Леоніда Кучми «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» від 9 грудня 1995 знаменує собою поворот держави обличчям до відродження, збереження і примноження культурної спадщини нашого народу, його духовних засад. Передусім, указом передбачено відтворення перлин світової культури — комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври в м. Києві.

Редакційна колегія сподівається, що вихід у світ тому «Київ», що є складовою частиною 28-томної фундаментальної енциклопедичної науково-довідкової праці — Зводу пам'яток історії та культури України, — буде сприяти охороні безцінних скарбів українського народу, поширенню знань про історію та культуру української нації, спричиниться до відродження духовності та історичної пам'яті нашого народу.

Том складається з двох книг. Перша поділена на дві окремі частини, в яких представлено статті про всі нерухомі пам'ятки історії та культури Києва. Друга книга відведена під київський некрополь. Том починається з характеристики усього видання Зводу пам'яток, далі йдуть передмова, вступний нарис «Київ з околицею», науково-довідкові статті про пам'ятки, джерела та література, іменний та постатейний покажчики, список скорочень, додатки, топонімічний словник.

У вступі до 1-го тому Зводу викладено коротку довідку про адміністративно-територіальне положення Києва, кількість населення, основну спрямованість економічного розвитку. Подано короткий нарис історії розвитку міста, характеристику історико-культурної спадщини. Вказується загальна кількість пам'яток та їхня класифікація за видами й типами. Вміщуються дані про роботу, яка проводиться щодо подальшого виявлення, вивчення, збереження і використання пам'яток історії та культури. Кожній з представлених у томі пам'яток присвячена окрема стаття, яка має свій номер. Пам'ятки, що складають комплекс, ансамбль, забудову найважливіших в історичному та містобудівному аспектах площ та вулиць, описуються в одній статті з розподілом на окремі об'єкти. Статті розташовані за алфавітом.

Бібліографія до тому охоплює велике коло архівних і опублікованих джерел з фондів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України, м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву м. Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Російського державного історичного архіву (РДІА), Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) тощо.

При підготовці тому використано також фонди Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України й Державної історичної бібліотеки України, Меморіального комплексу «Національний му-

зей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», Музею історії міста Києва, Музею літератури України, народних музеїв підприємств і установ Києва, спогади ветеранів війни і праці, краєзнавців, опрацьовано численну спеціальну наукову літературу.

Іменний покажчик складено за абетковим принципом. Він містить усі імена, які трапляються в тексті, з посиланням на сторінку тому.

Покажчик статей впорядковано за їхньою нумерацією, всередині вулиць — за нумерацією будинків.

Топонімічний словник містить стислу інформацію про історичні місцевості, поселення на території Києва за абетковим принципом.

У додатках вміщено анотовані списки знищених і відбудованих пам'яток, перелік міської скульптури, яка не має статусу пам'ятника.

Дати подій, указані в томі «Київ» до 14 лютого 1918, подаються за старим стилем, далі — за новим.

Том «Київ» Зводу пам'яток історії та культури підготовлено міською редакційною колегією Зводу пам'яток історії та культури України. До написання статей залучені співробітники Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту

Вид центральної частини міста з Софією Київською.

української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування України (ДержНДІТІАМ), Інституту «Укрпроектреставрація» (Київ), викладачі київських вузів — Національного університету ім. Т. Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Української академії мистецтва та ін., співробітники архівів і музеїв Києва, краєзнавці. Основну частину статей про пам'ятки київського некрополя підготувала Людмила Проценко. Статті про братські могили написані співробітниками Київського міськвійськкомату і членами товариства «Меморіал».

Істотну підтримку при підготовці видання одержано від Київської міської держадміністрації, Головних управлінь культури, архітектури та містобудування, Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва, Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Авторський колектив тому налічує понад 300 дослідників.

Наукове редагування здійснили і надали методичну допомогу авторському колективу співробітники Інституту історії України НАН України (доктор історичних наук В'ячеслав Горбик, кандидати історичних наук Лариса Федорова, Олена Лугова, Сергій Кот, Галина Денисенко, Світлана Юренко, Лариса Гаврилюк, кандидат філософських наук Елла Піскова, наукові співробітники Раїса Бондаренко, Наталія Ковпаненко, Лариса Шевченко), Інституту археології НАН України (академік НАН України Петро Толочко, доктор історичних наук Гліб Івакін, кандидат історичних наук Михайло Сагайдак, кандидат філологічних наук Ярослав Боровський), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (доктор філософії і мистецтвознавства Дмитро Степовик, доктори мистецтвознавства Володимир Тимофеєнко, Михайло Селівачов, кандидат мистецтвознавства Іван Чулипа, науковий співробітник Наталія Янко), Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (директор інституту, доктор архітектури Микола Дьомін, завідувач відділу Євген Тиманович, кандидати архітектури Володимир Дахно, Василь Махрін, Тетяна Трегубова), Інституту «Укрпроектреставрація» (кандидати архітектури Анатолій Артемов, Інна

Дорофієнко), Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини (Тетяна Маніфасова), Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва (Ніна Коваленко, Ніна Смирнова, Ольга Єгорова), Музею історії міста Києва (Дмитро Малаков), Національного заповідника «Софія Київська» (Ірма Тоцька), Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», архітектор Олесь Силин, Марія Орлик (до 1991 — голова Головної редколегії Зводу), члени міської редколегії Сергій Білокінь, Михайло Кальницький та ін.

Майже третину тому займають ілюстрації — кольорові та чорно-білі фотографії, картосхеми, плани. Цю величезну за обсягом роботу виконали з натури та представили із своїх фотозбірань майстри фотосправи А. Буданцев, Ю. Бусленко, О. Гончар, В. Концевич, В. Лащенко, С. П'ятериков, О. Ранчуков, О. Каневський, В. Седачов та ін. Копії історичних фотодокументів здобуті з різних архівів та видавництв, зокрема, «Української енциклопедії» ім. М. Бажана. Підбір специфічного ілюстративного матеріалу визначався працівниками відповідних наукових установ та архівів.

До видання том підготовлений Головною редакцією Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана (головний редактор М. Кіпоренко). Фінансування видання, підготовчі роботи, ряд організаційних заходів здійснювали Київська міська держадміністрація, Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища м. Києва.

Редакційна колегія складає щирю подяку авторам, співробітникам науково-дослідних установ, насамперед, відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, викладачам навчальних закладів, Головній редакції Зводу пам'яток історії та культури України, державним і громадським організаціям, архівним установам, музеям, бібліотекам і краєзнавцям за активну участь у підготовці до видання книг Зводу пам'яток історії та культури міста Києва, а також за критичні зауваження, пропозиції і побажання, зроблені при рецензуванні та обговоренні рукопису даного тому.

*Петро ТРОНЬКО,
відповідальний редактор тому «КІІВ»,
академік НАН України.*

КИЇВ З ОКОЛИЦЕЮ

I. Загальні відомості про місто Київ

Київ — столиця України, всесвітньовідоме місто, корені якого сягають у стародавню історію. На основі доступних сьогодні історико-археологічних матеріалів його вік визначається більш як 1500 років. Майже на всіх етапах свого розвитку місто відіграло роль адміністративно-територіального центру східних слов'ян. У 7—8 ст. Київ — центр раннього державного об'єднання слов'ян — Полянського князівства, з 9 ст. — столий град держави під загальною назвою «Русь» або «Руська земля». Термін «Київська Русь» умовно запроваджений істориками, аби підкреслити, що саме Київ став осередком формування великої східнослов'янської держави раннього середньовіччя [1]. Київ був і залишався історичним центром становлення української народності, що стала етнічною основою земель-князівств Південно-Західної Русі 12—13 ст. і власної незалежної держави на території України в наступні століття. Саме з Києва поширилася на великий обшир нашої землі назва — Україна.

У період золотоординського панування Київ, як і всі українські землі, не ввійшов безпосередньо до складу Монгольської імперії, залишаючись центром Київського князівства, де діяльність князя контролювалася ханським намісником — баскаком.

У 60-і рр. 14 ст. Київ опинився у складі Великого князівства Литовського й 1362 став центром Київського удільного князівства, після 1471 — Київського воєводства у складі Литви, з 1569 — у складі Речі Посполитої.

У роки Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування Київ — центр Київського полку — адміністративно-територіального округу України. Після «Вічного миру», укладеного між Росією і Польщею 1686, він увійшов до складу Московської держави, у 1708 став центром Київської губернії (у 1780—96 — Київського намісництва), 1832 — Київського генерал-губернаторства, що об'єднувало Київську, Подільську та Волинську губернії Російської імперії.

Разом з тим слід відзначити, що офіційне місце Києва в адміністративно-територіальному устрої не відбиває його справжньої ролі у житті країни. Протягом усієї історії українського народу Київ був центром тяжіння всіх українських земель, важливим осередком економіки, культури, суспільної думки України.

Тому цілком закономірно, що він у 1917—18 був столицею Української Народної Республіки і Української Держави, місцем перебування їхніх урядів — Генерального секретаріату і Ради народних міністрів УЦР, Гетьманського уряду і Директорії, а в березні — серпні 1919 — столицею України. Після остаточного встановлення радянської влади столицею Української СРР зроблено Харків, але в січні 1934 було вирішено перенести її до Києва. Сьогодні, коли Україна стала суверенною державою, Київ є її адміністративно-політичним, промисловим, культурним і науковим центром. Його археологічні, історичні, архітектурні, містобудівні та мистецькі пам'ятки слід розглядати з урахуванням теперішнього стану міста, його великого науково-виробничого й культурного потенціалу.

Сучасний Київ розтягся на 42 км з півночі на південь довкола мальовничих берегів Дніпра, на 35 км в поперечному напрямку зі сходу на захід і займає територію 820 кв. км [2]. У міську межу Великого Києва входять лісопарковий пояс, що займає 367 кв. км, і велика рекреаційна зона Дніпра. Безпосередньо під міською сучасною забудовою перебуває територія близько 300 кв. км. Дніпро розділяє Київ на правобережну й лівобережну частини, площа яких відповідно становить 507 і 313 кв. км. Загальна площа водних просторів у межах міста — близько 40 кв. км. Київ — одне з найзеленіших міст світу. Згідно з Генеральним планом розвитку міста забезпеченість зеленими насадженнями — 19,4 кв. м, а з урахуванням лісопаркового поясу — 184 кв. м на одного мешканця Києва.

Київ відзначається унікальним ландшафтом і широковідомий архітектурними ансамблями, тактовно вписаними в цей ландшафт. Вони створюють цілісний фасад історичного міста, розташованого вздовж акваторії Дніпра-Славутича, включаючи усю 15-кілометрову правобережну паркову зону від Кирилівських висот до заплави Либеді й Лисої гори. Сюди входять відновлений у зв'язку з 1500-річчям міста парк ім. В. Примаківа (тепер Наводницький), Центральний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України з заповідною зоною Видубицького монастиря, Києво-Печерська лавра, парки схилів Липського пагорба, ансамбль площі Верховної Ради, Володимирська гірка, Софійський собор, Андріївська церква та інші знамениті архітектурні пам'ятки.

КИЇВ
та околиці

Силует Києва поповнився за останні десятиріччя Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», будівлями готелів «Салют» і «Київ», Будинком торгівлі, спорудою Міністерства будівельних матеріалів, новою телевізійною вежею. На протилежному, лівобережному боці влаштовуються три великих містобудівних вузли — громадський центр Троещина—Вигурівщина, Лівобережний центр і центр Позняки—Осокорки, які створюють нове архітектурне обличчя Лівобережжя.

Інтенсивно зростає чисельність населення міста. Якщо, згідно з переписом 1897, Київ налічував 247,7 тис. жителів, у передвоєнний 1940 — 930 тис., то у 1996 в ньому проживало вже понад 2660 тис. осіб. Вікова структура міського населення має досить прогресивний характер: питома вага працездатних мешканців становить понад 62 відсотки від загальної кількості населення, що вище, ніж в Україні в цілому. Близько 53 відсотків від загальної кількості населення — жінки. Середній склад сім'ї в цілому по місту — 3,2 особи. На поч. 1997 у ньому проживало: українців — 72,5 %, росіян — 20,9 %, євреїв — 3,9 %, білорусів — 1 %; 1,7 % становили поляки, вірмени, татари,

Схема ліній Київського метрополітену.

Майдан Незалежності.

молдавани, азербайджанці, грузини та представники інших національностей.

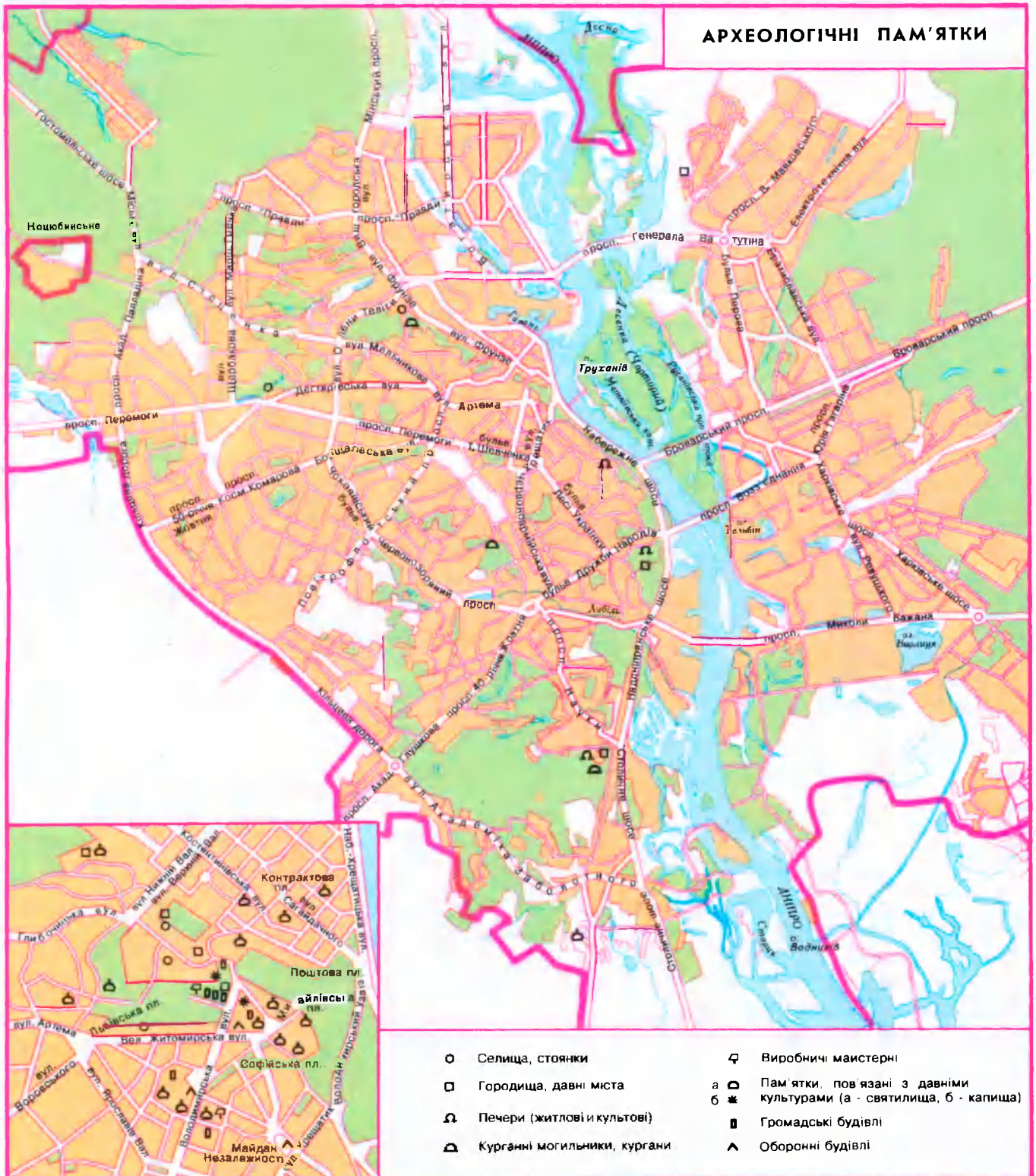
Київ — адміністративно-політичний центр України. В ньому працюють Верховна Рада, Президент України, уряд, різні адміністративні установи й громадські організації. Місто поділяється на 14 адміністративних районів: Ватутінський, Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Старокиївський, Харківський і Шевченківський.

Київ — великий індустріальний центр України. Промисловість представлена 14 галузями, серед яких найбільший розвиток одержали машинобудівна, легка і харчова, які випускають майже 50 відсотків міської промислової продукції.

Значне місце в народному господарстві займають хімічна й нафтохімічна галузі промисловості, а також деревообробна, медична, поліграфічна. Місто має потужну енергетичну ба-

зу, будівельну індустрію, розвинуту мережу підприємств і закладів системи громадського обслуговування, великі промислові об'єднання і підприємства, оснащені сучасною технологією й устаткуванням. І хоча економіка України нині перебуває у кризовому стані, міська промисловість у ході реформування має значні шанси для її подолання. Київ потребує житлового й культурно-побутового будівництва, хоча обсяг житлового фонду складає майже

48 млн. кв. м загальної площі міста. Середня забезпеченість населення житлом — близько 18,5 кв. м на одного жителя. За період 1966—93 в столиці збудовано понад 34 млн. кв. м загальної площі, тобто майже 75 відсотків всього сучасного житлового фонду Києва.

Київ — значний науковий і культурний центр України. У місті розташовано 45 інститутів Національної академії наук України та її Президія, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія педагогічних наук, кілька десятків галузевих науково-дослідних інститутів та інші провідні наукові заклади.

У місті зосереджено близько 29 відсотків усіх наукових працівників України (включаючи науково-педагогічні кадри вузів). Усього в Києві діє 313 організацій, що проводять наукові дослідження і розробки, в яких зайнято близько 60,5 тис. осіб. Крім того, дослідницькі роботи ведуть проблемні лабораторії кафедр 15 вузів і лабораторій, конструкторських бюро й дослідно-експериментальних підрозділів у складі промислових підприємств міста.

Києву належить провідне місце в підготовці кадрів, не випадково його називають студентським містом — у ньому працюють 49 вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації (університети, академії, інститути), в яких навчається 178,9 тис. студентів. Вузів I, II рівнів акредитації (технікуми, медичні та педагогічні училища) — 46, в них навчається 41,9 тис. студентів. У 45 професійно-технічних училищах — 24,6 тис. учнів. Функціонує 410 загальноосвітніх шкіл.¹

У Києві працюють Національні університети ім. Т. Шевченка, Педагогічний ім. М. Драгоманова, «Києво-Могилянська академія», а також Медичний, Аграрний, Економічний, Слов'янський, Соломонів університети, Технічний університет будівництва та архітектури та ін.

Київ має широку мережу культурно-освітніх закладів: 29 музеїв — Т. Шевченка, Національний музей історії України, Національний художній музей, Національні заповідники: «Софія Київська» і «Києво-Печерська лавра», Музей народної архітектури та побуту України, музеї історії міста Києва, російського, західного і східного мистецтва та ін.; понад 250 бібліотек різних систем і відомств — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України, Наукова бібліотека Національного університету ім. Т. Шевченка, Державна історична бібліотека та ін.; 34 театри, видавництва і багато інших закладів.

Київ — важливий транспортний вузол, який об'єднує різні види транспорту: залізничний,

повітряний, водний, автомобільний, підземний. У межах міста схрещуються головні транспортні магістралі, що йдуть з півночі на південь, зі сходу на захід. Це забезпечує тісний зв'язок Києва з іншими народногосподарськими центрами України. У місті кілька залізничних станцій — Київ-Пасажирський, Київ-Московський, Дарниця та ін., аеропорти — Бориспіль і Жуляни, річковий порт, метрополітен, розвинута мережа автобусного, тролейбусного, трамвайного сполучень.

Місто має потужні інженерні комунікації. Протяжність мереж водогону становить близько 2 тис. км, каналізації — 1,7 тис. км, теплопостачання — 1,5 тис. км.

Київ — великий туристичний центр країни. В ньому зосереджені пам'ятки історії та культури не тільки місцевого, а й світового значення. Тому перед архітекторами, спеціалістами в галузі історії та культури, громадськістю міста стоїть відповідальне і почесне завдання — дбайливо вивчити і зберегти історико-культурну спадщину, пам'ятки археології, історії, архітектури й монументального мистецтва.

У зв'язку з особливостями розвитку Києва більшість пам'яток розміщені в центральних районах міста: Старокиївському, Печерському, Подільському, Радянському, Шевченківському.

Нині на території Києва виявлено бл. 1600 нерухомих пам'яток, а також понад 2200 пам'яток, розташованих на міських цвинтарях.

II. Пам'ятки археології

У культурних шарах Києва наявні сліди життєдіяльності людини всіх історичних епох. Історія його археологічного вивчення налічує майже два століття. Серед археологів 19 — поч. 20 ст. найбільший внесок у вивчення стародавнього Києва зробили В. Антонович, М. Берлінський, М. Біляшівський, С. Вельмін, К. Лохвицький, Д. Милєєв, О. Ставровський, В. Хвойка. Їхні дослідження не лише виявили велику

*Кирилівська пізньопалеолітична стоянка.
Вул. Фрунзе, 59—61. Розкопки 1890-х рр.
Мал. В. Хвойки.*

¹ Дані на 1997/98 навчальний рік.

кількість цікавих археологічних пам'яток Києва, але й дали змогу розчленувати його давню історію на ряд хронологічних етапів, показати історичну наступність розвитку в цьому регіоні від пізнього палеоліту до епохи середньовіччя включно.

Регулярніше та систематичніше археологічні дослідження здійснювалися за радянської доби. Київську старовину успішно вивчали В. Богусевич, С. Гамченко, В. Гончаров, В. Лясконський, С. Магура, Ф. Молчановський.

У 1938—52 на території міста і його околиць розгорнула систематичні роботи експедиція під керівництвом М. Каргера. Підсумовані ним у двотомній праці «Стародавній Київ» результати власних розкопок, як і досліджень усього попереднього періоду, показали, якими великими джерельними можливостями у справі висвітлення історичного минулого Києва насичений археологічний матеріал. На його основі було відтворено яскраву картину історико-культурного розвитку столиці України-Русі 9—13 ст.

За останні десятиліття кількість археологічних джерел, виявлених під час розкопок у Києві, подвоїлася. Цьому сприяло створення 1970 в Інституті археології АН УРСР спеціального наукового підрозділу з дослідження Києва (керівник П. Толочко), в якому об'єднано досвідчених і молодих археологів, чия енергія діяльність збагатила науку видатними відкриттями й знахідками. Завдяки зусиллям Я. Боровського, С. Висоцького, Г. Івакіна, С. Кілієвич, І. Мовчана, М. Сагайдака, В. Харламова, ін-

ших київських археологів, розкопками охоплено майже всі історичні райони Києва. Все це систематизовано й опубліковано у фундаментальному колективному дослідженні «Нове в археології Києва» і першому томі «Історії Києва», а також у ряді збірників і авторських монографій.

Слід відзначити, що стаціонарні археологічні дослідження охопили досі порівняно незначний відсоток історичної території міста і його околиць. У майбутньому вчених чекає велика робота, масштаби якої збільшуються з року в рік у зв'язку із значним будівництвом у місті. Вони, без сумніву, принесуть нові важливі відкриття.

Одним з вагомих результатів археологічних досліджень Києва стало досить чітке уявлення про культурний шар різних районів міста. Вирізняються дві головні його зони з абсолютно відмінними характеристиками. У Верхньому місті (включаючи центральну частину, літописний Копирів кінець і передмістя) культурний шар порівняно тонкий і не поділяється на окремі хронологічні горизонти. Залишки будівель різних періодів виявляються досить часто на одних і тих же відмітках. Надзвичайна спресованість культурного шару, яка зумовлена поганим збереженням в ньому органічних залишків, стала причиною того, що він не зберіг стратиграфічної чистоти.

Збереженість культурного шару Верхнього міста недостатня. Інтенсивна будівельна діяльність у кожному столітті призводила до руйнування слідів попереднього життя. Так, ранні

культурні відкладення в межах Старокиївської і Замкової гір були знищені ще в князівську добу. Культурний шар 9—13 ст. дуже постраждав у добу відродження Верхнього міста у 16—18 ст., а також під час будівельних робіт кін. 19 — поч. 20 ст. Зовсім відмінний характер має культурний шар Нижнього міста — Подолу. Загальна його товщина сягає в середньому від 6 до 11 м. Материк залягає по всій довжині Подолу (від Поштової пл. до вул. Оболонської) на глибині від 8 до 13 м.

Особливістю стратиграфічної ситуації є культурні відкладення, розділені шарами річкового піску й суглинків. У низьких місцях піщані заноси надто потужні — від 1 до 3,5 м. Вони мають як алювіальне, так і делювіальне походження і свідчать про неодноразові розливи Дніпра. Відзначена особливість стратиграфії Подолу є надзвичайно сприятливою для хронологічного розчленування культурних шарів, які являють собою, по суті, закриті археологічні комплекси. Збереженість матеріалів тут чудова. Особливо це характерно для виробів з органічних речовин. Виявлено й досліджено цілі квартали зрубної забудови 9—12 ст.

Згідно із «Законом про охорону й використання пам'яток історії та культури Української РСР» 1978 культурний шар давніх населених пунктів оголошений охоронним об'єктом. Для Києва це щонайменше 400 га, де виявлено бл. 60 пам'яток археології, включених до Зводу.

Територіально Київ належить до області Середньої Наддніпрянщини й розташований на межі двох ландшафтних зон — Лісу й Лісостепу. На північ від нього простяглися лісові регіони, багаті дикими тваринами й птахами, великими запасами будівельного матеріалу, корисних копалин, інших природних ресурсів. На південь від Києва був Лісостеп, характерний чергуванням лісових ділянок з широкими просторами степових полів. Родючі чорноземні ґрунти зумовили тут землеробський характер заняття населення, а також його більшу концентрацію. Ще в кін. 19 ст. кількість жителів Лісостепу на 1 кв. км майже вдвічі перевищувала чисельність жителів Полісся. У давні часи ця диспропорція була виразнішою.

Важливі зональні межі в районі Києва перетиналися Дніпром, який утворює тут свій головний гідрографічний вузол. Дніпро і річки його басейну відігравали важливу роль в економічному розвитку Середньої Наддніпрянщини. Своїми витокami (разом з Березиною) Дніпро підходить до басейну Західної Двіни на півночі, ліва його притока Десна (разом з Сеймом) зв'язує Середню Наддніпрянщину з системами Оки і Дону на сході, права притока Прип'ять через Західний Буг — з басейнами Дністра й Німану.

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Три головні водні потоки, з яких складається верхня половина Дніпровського басейну, проходять по великій території північно-західної частини Руської рівнини і з'єднуються в Середній Наддніпрянщині в єдину водну артерію. Цим важливим водним шляхом, названим у літопису «Грецьким», або шляхом «з варяг у греки», здавна обмінювалися товарами народи Балтійського і Чорноморського помор'я, Західної і Східної Європи. Середина цього шляху, район Києва, був тим місцем, де зосереджувалися ці товари.

Київська територія мала винятково зручні мікрогеографічні й топографічні умови. Лежачи посередині дніпровського шляху, вона ніби замикала широко розгалужену систему дрібніших річок. Сотні кілометрів з півночі на південь Дніпро тече низовиною, і тільки в районі Києва (Вишгород) правий його берег різко піднімається. Це підвищення являє собою північно-східну окраїну всього правобережного плато, до якого від верхів'я Ірпеня на півночі і до верхів'я Стугни на півдні тільки в трьох місцях підходить Дніпро. З трьох виступів (вишгородський, київський і трипільський) лише київський займає панівне становище. Він лежить нижче від впадіння у Дніпро останньої великої притоки — Десни.

З усіх боків київське плато обмежене природними рубежами. Над дніпровською запла-

Спорудження міста Києва. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Фрагмент зрубної споруди 10 ст.
Контрактова пл. Розкопки 1972.

Піч для випалювання плінфи.
Старокиївська гора. Розкопки 1975.

вою воно підвищується в окремих місцях на 80—100 м. З боку поля протікала річка Либідь. Тепер це невеликий струмок, але в минулому Либідь була значно ширшою і повноводнішою. Літописні згадки либідських бродів вказують на те, що річка з її заболоченою заплавою була природною межею київської височини. Для Києва 9—13 ст. вона була своєрідною першою лінією оборони.

Важливе значення для Києва мали і невеликі річки, що впадали в Дніпро (Почайна, Клов, Суха Либідь). Ці річки і численні яруги створили таку кількість природно укріплених гір (Старокиївська, Дитинка, Замкова, Щекавиця, Лиса та ін.), якої немає в жодному районі Середньої Наддніпрянщини. Київська територія могла прийняти й зручно розселити велику кількість людей.

Істотна перевага київської території полягала також і в тому, що вона мала першокласну річкову гавань, якою служила річка Почайна, одна із стариць Дніпра. Надзвичайно вигідні природно-географічні й топографічні умови

Язичницьке капище 6—8 ст. Старокиївська гора. Розкопки 1908. Мал. В. Хвойки.

київської території були причиною того, що вона стала місцем постійного проживання людини в епоху пізнього палеоліту, або 20 тис. років тому. Поселення цього часу, як правило, невеликі, розташовувалися поблизу річок. Залишки одного з них виявив і дослідив 1893 В. Хвойка в районі садиб на вул. Кирилівській (тепер вул. Фрунзе, № 59—61). Він простежив два культурних горизонти. У нижньому були кістки мамонтів, волохатого носорога, крем'яні знаряддя праці, вироби з кісток і рогу. Особливий інтерес становить невеликий уламок бивня мамонта з вирізаним на ньому малюнком. Це — одна з найдавніших на території Києва пам'яток образотворчого мистецтва. Сліди ще трьох пізньопалеолітичних стоянок виявлено в урочищі Протасів Яр, біля Байкового цвинтаря, на вул. Ярославів Вал, а також в районі Каравасвих Дач.

Залишки короткочасних стоянок епохи мезоліту (10—8 тис. років тому), залишених кочовими групами мисливців і рибалок, відомі на Оболоні, поблизу Вишгорода, в селі Чапаєвці, в урочищі Перетички.

Населення в районі Києва різко збільшилося в епоху неоліту (6—4 тис. до н. е.). Про це свідчать залишки неолітичних поселень, що простяглися по берегах річок, на піщаних підвищеннях, які не затоплювалися весняною повінню. Вони відомі на Оболоні, Вигурівщині, біля Микільської Слобідки, Чапаєвки, в інших місцях. Тут знайдено залишки жител, знаряддя праці — ножоподібні пластини, скребачки, вістря стріл, кам'яні сокири. На кераміці виявлено відбитки зерен ячменю, що свідчить про обізнаність населення з примітивним хліборобством.

Новим етапом у розвитку продуктивних сил була епоха міді (4—3 тис. до н. е.) і бронзи (2 — поч. 1 тис. до н. е.). Поява металургії спричинила подальший розвиток землеробства і тваринництва. На території Києва сліди поселень епохи міді і бронзи виявлені на Кирилівських висотах, Замковій горі, Сирці, Львівській пл., у Видубичах, Чапаєвці, Дарниці, Микільській Слобідці.

На поч. 1 тис. до н. е. населення, яке проживало на території сучасної України, опанувало залізо. У районі Києва поселення передскіфського і скіфського часів виявлені на горах Старокиївській і Замковій, в садибах Софійського і Києво-Печерського монастирів, на Лисій горі, Вигурівщині, у Жулянах. Античні знахідки — корінфська монета 5 ст. до н. е., світильник 4—3 ст. до н. е. — свідчать про зв'язки місцевого населення з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

Територія Києва і його найближчих околиць була в 5—4 ст. до н. е. зоною контактів між лісостеповими і лісовими племенами. Біля гори

Юрковиці, в районі вул. Нагірної і в с. Чапаєвці виявлено поселення милоградсько-підгірцівської культури, носіями якої було населення, споріднене з балтами.

У кін. 1 тис. до н. е.—серед. 1 тис. н. е. територія Києва входила до зони розселення слов'янського населення зарубинецької (2 ст. до н. е.—2 ст. н. е.) і черняхівської (2—5 ст. н. е.) культур. Добре збережені могильники зарубинецької культури виявлено біля Корчуватого і Чапаєвки (розкопано понад 220 поховань), поселення на горах Юрковиці й Замковій, на Оболоні, у верхів'ях літописної Почайни. Матеріали черняхівської культури — на Старокиївській і Замковій горах, на Печерську. З життям поселень названих культур пов'язаний приплив римських монет 2—4 ст. н. е. За час археологічного вивчення Києва їх виявлено близько 6 тис. одиниць. Такої кількості немає в жодному іншому регіоні України. Один з найбільших скарбів, що складається з 4 тис. монет, виявлено у 1875 в районі нинішньої Львівської пл.

У кін. 5—6 ст. в районі Києва з'являються поселення з матеріальною культурою корчацького типу. З цього часу простежується і безперервний розвиток Києва, одного з найстаріших «градів», за термінологією давньоруського літопису, центру великого міжплемінного об'єднання чи князівства. Заснування Києва літопис пов'язує з діяльністю полянського князя Кия, його легендарних братів Щека і Хорива, а також сестри Либеді. «И створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ» [3].

Вихідним пунктом зростання й розвитку міста стала Замкова гора, але вже до 7 ст. були заселені й інші підвищення — Старокиївська гора і Дитинка, а також певна частина Подолу. Саме в цьому районі спостерігається найбільша концентрація знахідок 3-ї чв. 1 тис. н. е.: візантійські монети імператорів Анастасія I (491—518) і Юстиніана I (527—565), херсонеські амфориски, фібули з виїмчастою емаллю, срібні браслети з потовщеними кінцями, зооморфні й антропоморфні фібули, бронзова фігурка лева.

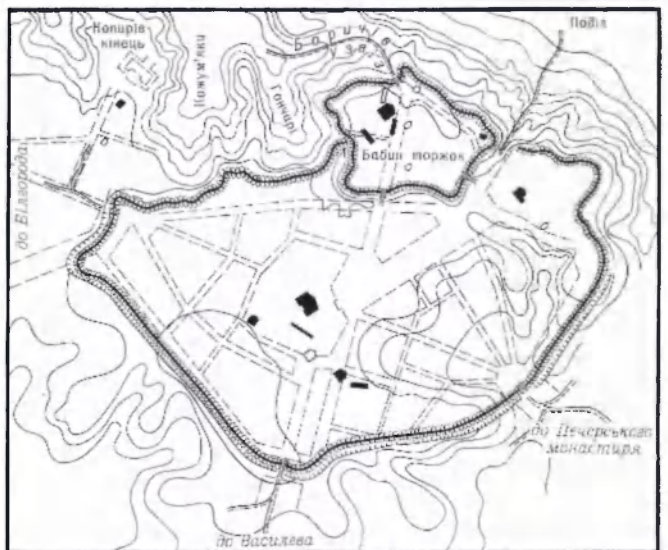
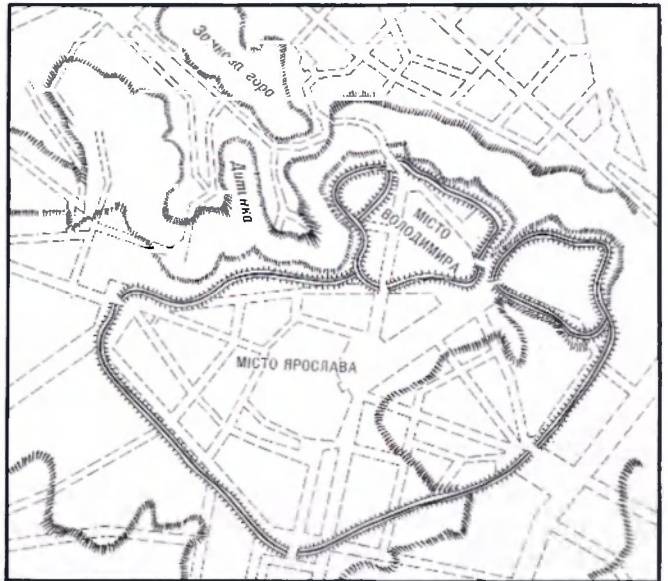
Питання про те, з яким культурним шаром Старокиївської гори слід пов'язувати ювелірні й монетні знахідки, позитивно вирішилося після виявлення й дослідження найдавнішого городища. Його вал і рів обмежували двогектарну північну частину Старокиївської гори. У заповненні рову виявлено ліпну кераміку, подібну до тієї, яка траплялася і по всій площі городища. Останнім часом тут пощастило дослідити кілька житлових і господарських будівель з керамікою корчацької культури, яка датується кінцем 5—6 ст.

У центрі «града», неподалік від сходів будинку Національного музею історії України,

розташовувалося кам'яне язичницьке святилище. Воно мало еліпсоподібну форму розмірами 4,2×3,5 м з чотирма виступами, зверненими у всі сторони світу. Поряд виявлено залишки ритуального вогнища, що було неодмінною складовою частиною язичницьких свят на Старокиївській горі. Є всі підстави вважати, що археологами В. Хвойкою, а пізніше М. Каргером був відкритий жертovníк з культом слов'янського бога Світовіда (в даний час на місці стародавнього капища експонується його реконструкція).

Вивчення археологічних матеріалів кін. 5—6 ст. показує, що з цього часу бере початок безперервне заселення Старокиївської і Замкової гір, і саме в них міститься ключ до вирішення складної проблеми походження Києва. Тільки ці матеріали сповна відповідають умовам безперервності його розвитку: знайдені в історичному центрі міста, культурно споріднені з матеріалами наступного історичного пе-

Плани Верхнього Києва 10—13 ст.

Руїни Десятинної церкви.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.

ріоду, належать до перехідного етапу соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства.

Формування східнослов'янських союзів, племен чи князівств свідчило про новий ступінь суспільно-політичного розвитку, що вимагав нового рівня управління. Вже в той час Київ став центром культурної агломерації племен, що об'єдналися в полянський союз. Підставою для цієї думки є знахідка кам'яного язичницького святилища у самому центрі стародавнього київського городища. І, нарешті, наявність серед археологічних матеріалів 6—7 ст. візантійських імпортованих свідчить про міжнародні торговельні зв'язки раннього Києва.

Прихильники теорії пізнішого походження Києва, як правило, посилаються на те, що таке твердження не узгоджується з відомим визначенням суті міста як соціально-економічної категорії, оскільки в київських шарах кін. 6—7 ст. не виявлено слідів ремісничої діяльності і дуже слабкі сліди торговельної. Це справді так. Але, по-перше, в умовах інтенсивного понад півторатисячолітнього життя великого міста ці сліди могли і не зберегтися, а, по-друге, навряд чи можна стверджувати, що місто в час свого зародження повинно відповідати всім тим ознакам, які характеризують його в епоху класичного середньовіччя.

Очевидно, далекі ранньосередньовічні міські центри, що очолили перші державні утворення, були продуктами не стільки соціально-економічного, скільки суспільно-політичного розвитку слов'янського суспільства. Провідними їх функціями на першому етапі були політико-адміністративна і культова, що, природно, не тільки не виключало, але й передбачало

порівняно швидку появу також і торговельно-ремісничої функції.

Спорудження фортеці на Старокиївській горі стало визначною подією в житті київських поселень, що свідчило про їхній вступ до нового етапу соціального розвитку.

Звичайно, Київ у кін. 5 — на поч. 7 ст. ще не був справжнім містом. Він перебував на «племінному» етапі розвитку, теоретичне обґрунтування якого дав Ф. Енгельс, який вважав цілком закономірним існування міст, що були «зосередженням племен чи союзу племен» [4]. Процес виникнення Києва, як і деяких інших міст слов'янського світу, збігається за часом із зародженням ранніх (військово-демократичних) форм державності. У 6—7 ст. виникли східнослов'янські союзи племен, у 7 ст. — об'єднання моравів і чехів, протоболгар. Цими ж століттями датуються і стародавні городищенські центри: Зимно, Хотомель, Пастирське на території розселення східних слов'ян; Микульчиці, Старі Замки, Ленчиця, Шеліги на території західних слов'ян.

Піднесення Києва як першого політичного центру Середньої Наддніпряни зумовлено кількома факторами: винятково сприятливими мікрогеографічними умовами київської території, схованої від степу широкою смугою лісу, її етнографічним порубіжжям, а також розташуванням на стратегічно панівній точці Дніпровського шляху, що звався в літописі «з варяг у греки».

На другому етапі історичного розвитку східнослов'янського суспільства, який припадає на 8—9 ст., в сільському господарстві, ремеслах, торгівлі, а також соціальних відносинах було досягнуто такого рівня, за якого багато центрів союзів племен перетворилися у справжні ранньофеодальні міста. До них належить і Київ, який, незважаючи на хозарське панування, активно утверджувався на позиціях одного з головних політичних центрів східних слов'ян. У боротьбі та взаємодії з хозарами міцніла їхня державна організація. На межі 8—9 ст. в Середній Наддніпряни, на основі колишніх князівств — полянського, сіверянського, древлянського, дреговицького і кривицького — склалося державне утворення «Руська земля» на чолі з Києвом.

Одночасно з формуванням території і феодальної структури Русі відбувається швидке зростання її столиці. Археологічні матеріали 8—9 ст., виявлені у Верхньому місті, на Подолі, Кирилівських висотах, Печерську і в деяких інших районах, свідчать про значне розширення площі міста. Бурхливе зростання чисельності його жителів відбувалося за рахунок припливу населення з різних земель Русі, що знайшло своє відображення в характері матеріальної культури раннього Києва. Очевидно, в роман-

тичному титулі Києва — «мати містам руським», — вкладеному літописцем в уста князя Олега (882—912), справді закладено глибокий зміст. Він указував не тільки на старшинство Києва серед інших міст Русі, але також і на його органічний зв'язок зі всіма східнослов'янськими землями.

У кін. 9 — на поч. 10 ст. Київ являв собою місто з цілком сформованою феодальною структурою, яка не зазнала в майбутньому яких-небудь істотних змін. Дитинцю на Старокиївській горі, де зосереджувалися князі, бояри й багаті дружинники, протистояв торговельно-ремісничий Поділ, розташований між північними київських гір і Дніпром. Обидві частини міста забудовувались у 9—10 ст. кварталами дерев'яних будівель; проте князівська мала вже й кам'яні палаци. Про це свідчить літопис під 945, це ж підтвердили й археологічні розкопки, які виявили залишки двох палацових будівель 10 ст. Одна з них, досліджена у 1970—71 на південний захід від Національного музею історії України, на відстані 20—30 м від нього, являла собою, очевидно, залишки парадної зали палацового комплексу княгині Ольги, що нагадувала круглі палати Константинополя. Фресковий розпис, полив'яні керамічні плити, різьблені архітектурні деталі з шиферу й мармуру переконують у багатому оздобленні палацу.

На Подолі, як свідчить літопис під 944, діяв перший на Русі християнський храм — соборна церква св. Іллі, необхідність в якій диктувалася, передовсім, широкими торговельними зв'язками Києва з багатьма країнами, в т. ч. й християнськими — Візантією, Болгарією та ін.

За межами укріплень найдавнішого «града» було язичницьке капище. Залишки його виявлені під будинком № 3 на вул. Володимирській. У плані воно нагадує подовжений прямокутник завширшки 1,75 м, витягнутий по осі північ—південь на 7 м. Південна й північна

кінцівки прямокутника переходили в заокруглені симетричні виступи, по два з кожного боку. Ще два таких виступи відходили від східного боку прямокутника. Таким чином, основа святилища мала всього шість виступів у вигляді пелюсток квітки. Вони могли слугувати п'єдесталами для ідолів шести слов'янських богів — Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші, яких поставив князь Володимир Святославич у 980.

Знахідки арабських, візантійських і західноєвропейських монет, речей східного походження вказують на те, що Київ 9—10 ст. був великим центром міжнародної торгівлі. На його території за час археологічного вивчення виявлено близько 11 тис. арабських дирхемів. Візантійські монети трапляються в Києві значно рідше, але факт постійних торговельних контактів Києва й Константинополя засвідчений русько-візантійськими угодами кін. 9 — поч. 10 ст. Зв'язки з середньовічною Європою підтверджує відомий Раффельштеттенський статут 903, який згадує купців з Русі — «рузаріїв».

Яскравою сторінкою в історії Київської Русі та її столиці був період великого князіння Володимира Святославича (980—1015). Заволодівши Києвом, Володимир вживає найрішучіших заходів для об'єднання всіх східнослов'янських земель у єдиній державі. З цією метою він ставить на пагорбі «вне двора теремного» новий язичницький храм з кумирами шести богів. Великі роботи розгортаються на будівництві старої фортеці, а також репрезентативного міського центру. Могутнім земляним валом з дубовими заборонами була оточена десятигектарна площа. Вал починався від північного виступу Старокиївської гори. Проходив над схилами у південному напрямку до яру, де нині прокладена лінія фунікулера, звідти повертав на південний захід і проходив уздовж лінії вул. Великої Житомирської до схрещення її з вул. Володимирською. Звідси він простя-

Софійський собор.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.

гався до схилів Гончарного яру, а від нього — до Старокиївської гори. В історичній літературі дитинець часів Володимира Святославича одержав назву «міста Володимира». У системі фортечних стін було три брами, з яких парадна, що ввійшла в літературу як Софійська, являла собою кам'яну сторожову вежу з проїжджою аркою. Фундаменти Софійської брами збереглися на вул. Володимирській, приблизно за 16 м від схрещення її з вул. Великою Житомирською. Перед брамою фортеці, через глибокий рів, були перекинуті підйомні мости, які піднімалися в разі воєнної небезпеки.

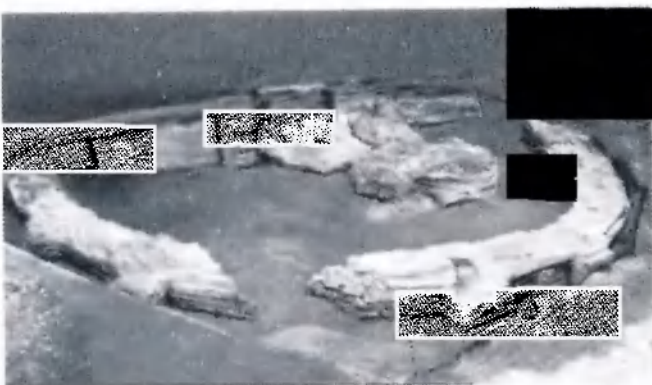
Головною будівлею Києва 10 ст. була знаменита Десятинна церква, споруджена у 989—996 як кафедральний храм у зв'язку з прийняттям на Русі християнства та встановленням митрополії.

До складу архітектурного ансамблю «міста Володимира» також входили княжі палаци, які розташовувалися на схід, південь і захід від Десятинної церкви. Фундаменти південного палацу, що був офіційною резиденцією великих київських князів 10—13 ст., досліджені у 1911 Д. Милеєвим, С. Вельміним. Палац являє собою прямокутник завдовжки 45 м і завширшки 11,5 м. Фрагмент однієї зі стін палацу, яка проходить паралельно вул. Володимирській, і сьогодні можна бачити поряд із входом у садибу Національного музею історії України.

Фундамент палацу 10 ст. Старокиївська гора.

*Залишки фундаменту ротонди 12—13 ст.
Вул. Володимирська, 3. Розкопки 1975—76.*

У 1914 С. Вельміним, у 1982—87 В. Харламовим досліджено залишки західного палацу (Десятинний пров., 5—7). За розмірами він нагадував південний, але мав по всій довжині галерею. Велике міське будівництво, що розгорнулося в Києві за князя Володимира, продовжив його син Ярослав (1019—54), прозваний Мудрим за турботу про освіту й культуру країни. Головна увага, як і раніше, приділялася Верхньому місту, де пізніше виросла могутня фортеця і новий репрезентативний центр Києва. Вал «міста Ярослава» починався від «міста Володимира», проходив над схилами Михайлівської гори. По вул. Костьольній спускався до Майдану Незалежності. Звідси, вздовж вул. Малої Підвальної вал піднімався до Золотих воріт, потім уздовж вул. Ярославів Вал виходив на Львівську пл. Тут він повертав на південь і вздовж вул. Великої Житомирської підходив до укріплень «міста Володимира». Загальна довжина стін Ярославової фортеці, висота яких разом з дерев'яними заборолами досягала 16 м, дорівнювала 3,5 км. Площа нового міста становила близько 80 га. Таких розмірів і могутності не знали фортифікаційні споруди жодного з міст Київської Русі. Для насипу валу потрібно було близько 630 тис. куб. м землі й не менше 50 тис. куб. м дубового лісу. До «міста Ярослава» вело три брами: Лядська, Жидівська та Золота. Остання була головним, парадним в'їздом у столицю Русі.

Центром архітектурного ансамблю «міста Ярослава» став Софійський собор — резиденція київських митрополитів, збудований 1017 або 1037. Митрополит Іларіон, який був свідком будівництва храму, писав: «Церкви дивна и славна всѣмъ округнимъ странамъ, яко же ина не обрящется въ всемъ полуноци земнѣмъ от вѣстока до запада» [5]. Навколо руської митрополії розміщувалися ще три храмові будівлі, які конструктивно нагадували Софію, але менші за розмірами. Дві з них — храми Георгіївський та Ірининський — одержали назви на честь патронів великого князя Ярослава (християнське ім'я Георгій) і його дружини Інгігерди (християнське ім'я Ірина). Залишки цих споруд досліджені археологами. Фундаменти храму св. Георгія розташовані на невеликій площі, яка утворюється злиттям вулиць Золотоворітської та Рейтарської, а також Георгіївського пров. Вони розкопані у 1978 М. Сагайдаком. Судячи з матеріалів розкопок, у старі часи храм був прикрашений фресковим розписом і мозаїками. Збудований бл. 1051. Зруйнований під час монголо-татарської навали. У 18 ст. на місці старого споруджено новий храм св. Георгія, який було знищено у 30-і рр. 20 ст. Церква св. Ірини містилася на розі вулиць Володимирської та Ірининської. Залишки

її досліджувались у 19 ст. За планом і структурою церква нагадує Георгіївський храм. Інтер'єр був розкішно прикрашений фресковими і мозаїчними панно, різьбленими капітелями колон, шиферними плитами. Третій храм ансамблю «міста Ярослава» досліджений на схрещенні Георгіївського пров. та Стрілецької вул. у 1909—11 Д. Милєєвим. На основі знахідок можна твердити, що цей храм був також прикрашений фресками і мозаїкою, підлога викладена глазурованими плитками різної форми й кольору. Поблизу південної стіни Ірининського храму розміщувався кам'яний палац, архітектура якого була близькою до палаців «міста Володимира». Митрополича садиба була обнесена могутньою кам'яною стіною, залишки якої досліджувались у 1948—50. Час її спорудження — 30—40-і рр. 11 ст. Загальна площа митрополичого двору — близько 3,5 га.

Знайомлячись із будівничою програмою Ярослава Мудрого, не важко помітити, що в її основі лежав константинопольський зразок. Але з'явився він на київському ґрунті не внаслідок простого наслідування, а як елемент політичного суперництва Києва зі столицею Візантії. Це добре розуміли сучасники, і не випадково Адам Бременський, який писав про Київ у 2-й пол. 11 ст., називав його уславленою окрасою Сходу і суперником константинопольського скіпетра [6].

Після смерті Ярослава Мудрого будівництво Києва продовжували його старші сини — Ізяслав, Святослав і Всеволод, які разом очолили Київську Русь і по черзі займали великокняжий стіл. У 1060-і рр. у південно-східній частині Верхнього міста формується ще один архітектурний ансамбль, який складався з будівель Димитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого) монастиря. Назва Михайлівської церкви (закладена 1108) — Золотоверха, очевидно, пішла від того, що її баня була покрита

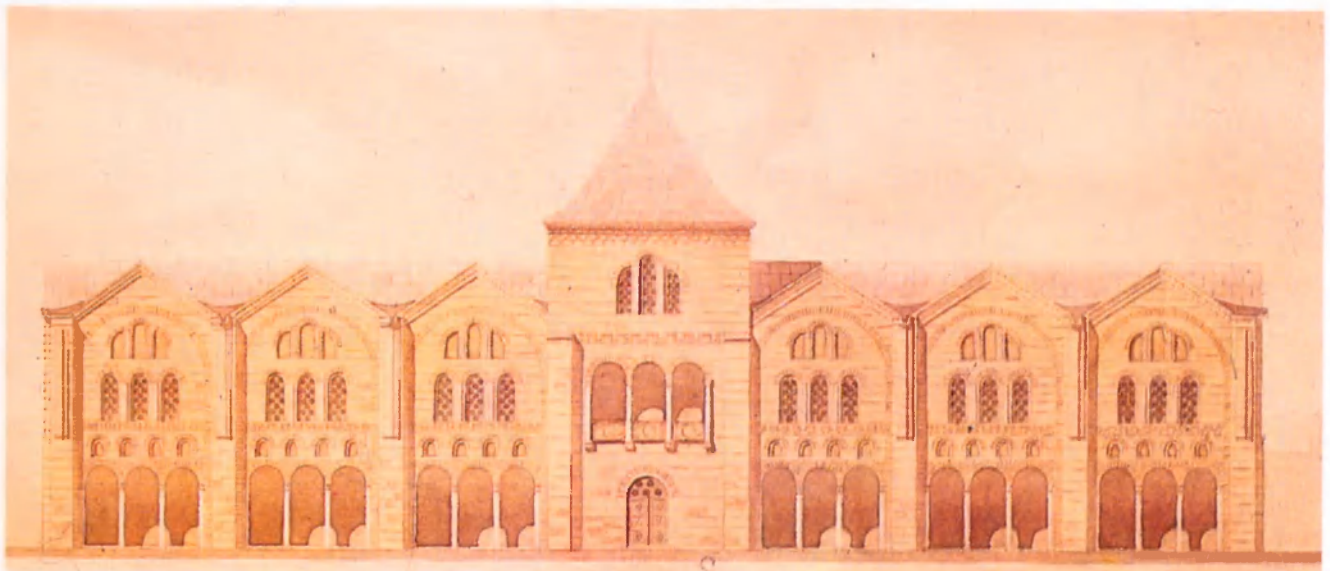

Димитрій Солунський. Мозаїка Михайлівського Золотоверхого собору. 12 ст.

золотом. Інтер'єр храму був розкішно прикрашений фресками й мозаїками, різьбленими шиферними плитами.

Уперше руїни стародавніх будівель виявлено на території Михайлівської гори ще у кін. 18 ст. За свідченням археолога М. Берлінського, вони розміщувалися на південь і північний схід від Михайлівського Золотоверхого собору. У різний час залишки південного храму досліджувалися археологами. Вони містяться на подвір'ї будинку № 4-а на вул. Трьохсвятительській. З літописними церквами виявлені залишки ототожнюються таким чином: фундаменти, досліджені на південь від Михайлівського Золотоверхого собору, належали церкві св. Петра; фундаменти неподалік від станції фунікулера — храму св. Димитрія. Михайлівський Золотоверхий монастир був обнесений могутніми земляними стінами на зразок укріплень «міста Ярослава».

Великий (Західний) князівський палац «міста Володимира». Кін. 10 — поч. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

У межах «міста Володимира» у кін. 11 — на поч. 12 ст. зводиться ще один архітектурний ансамбль, до складу якого увійшли споруди монастирів св. Андрія (1086—1131) і св. Федора (1129). Храм Федорівського монастиря виявлений і досліджений на території садиб № 7 і 9 на вул. Володимирській. У 1183 на Великому Ярославовому дворі була збудована, замість дерев'яної часів Володимира, мурована церква св. Василя. Під назвою Трьохсвятительської вона існувала до 30-х рр. 20 ст., коли була підірвана. Фундаменти містяться під північним крилом будівлі Міністерства закордонних справ України (вул. Десятинна, 2).

У 1975—76 пощастило знайти (Я. Боровський, П. Толочко) в садібі № 3 на вул. Володимирській фундаменти й залишки стін ротонди кін. 12 — поч. 13 ст. Новими археологічними розкопками Києва доведено, що місто продовжувало поступовий розвиток до початку монгольської експансії на староруські землі.

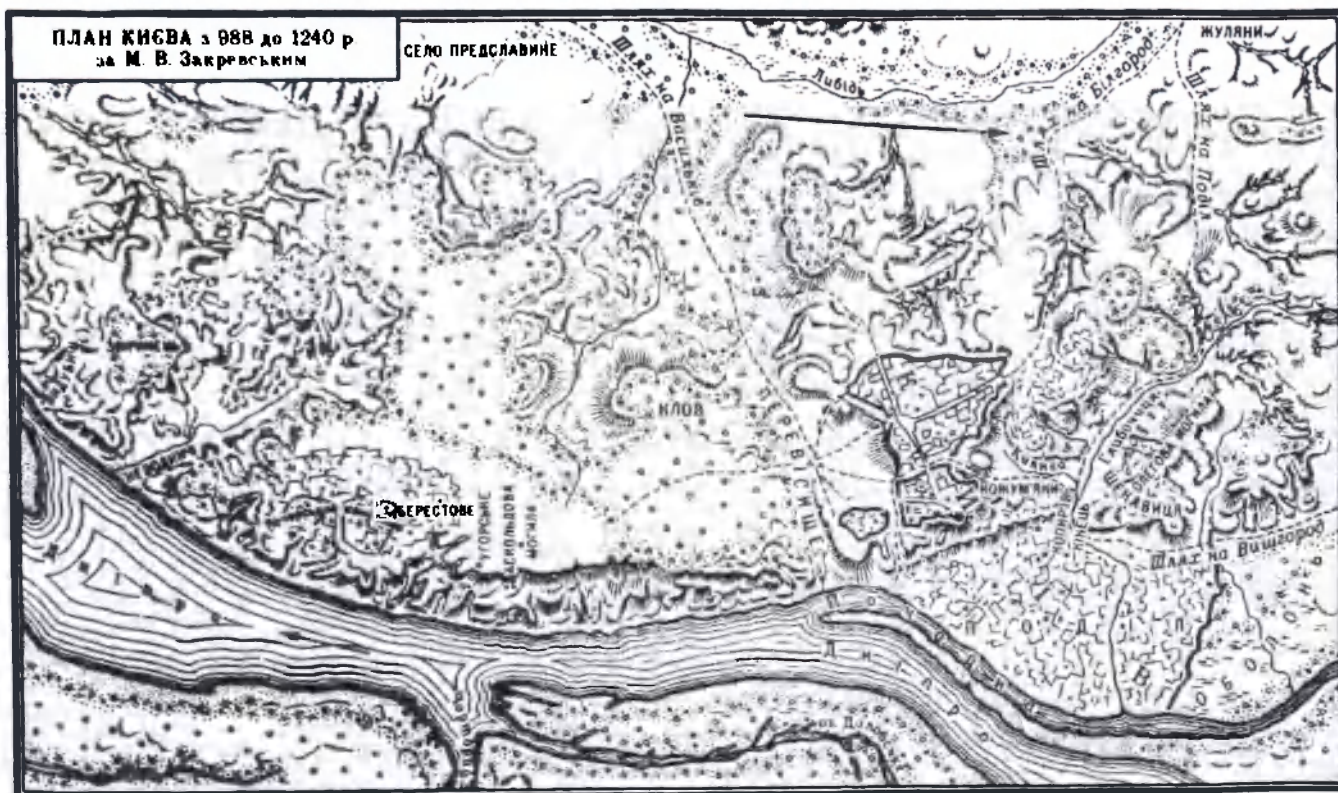
У 12—13 ст. Київ був одним з найбільших міських центрів середньовічної Європи. До основного ядра міста, що сформувався уже на час князіння Ярослава Мудрого, прилягали посадські райони, приміські слободи, монастирські садиви, заміські палаци феодальної знаті.

Найбільшим районом старовинного Києва був Поділ (Нижнє місто). Археологічні дослідження показують, що в період найвищого розвитку міста (12 ст.) цей торговельно-ремісничий посад становив 200 га й перевершував інші великі центри стародавньої Русі. Як і

Верхнє, Нижнє місто мало власні укріплення, так зване столпіє, про яке згадують літописи у 12 ст. В центрі Подолу розміщувався головний торг Києва — літописне «Торговище», що правило також і за майдан, де збиралося віче. Очевидно, вже в 11 ст. на Подолі проводилося монументальне будівництво. Підставою для такого твердження стали розкопки центрального соборного храму Подолу — церкви Пирогощі (1131—35), фундаменти якої зведено з будівельних матеріалів більш ранньої мурованої споруди. У 12 ст. на Подолі збудовано храми св. Михаїла та св. Бориса і Гліба.

До складу центрального міського ядра входив літописний Копирів кінець, що прилягав до «міста Ярослава» з північного заходу і мав площу бл. 40 га. У роки князювання Святослава Ярославича (1073—76) тут збудовано монастир св. Симеона, серед споруд якого було два кам'яні храми. Вони виявлені розкопками на розі вул. Смирнова-Ласточкина і Киянівського пров., а також перед будинком Національної академії мистецтва. Тут були ще дві храмові будівлі: в районі лікарні для вчених і Несторівського пров., 9. Аналіз літописних і археологічних джерел дає підстави стверджувати, що Копирів кінець мав потужні укріплення.

Територія центрального міського ядра старовинного Києва не вичерпувала собою всієї його площі. Навколо розташовувалися приміські слободи, села, князівські та боярські двори, монастирські садиви, безпосередньо пов'язані з Києвом як складові й невід'ємні його частини.

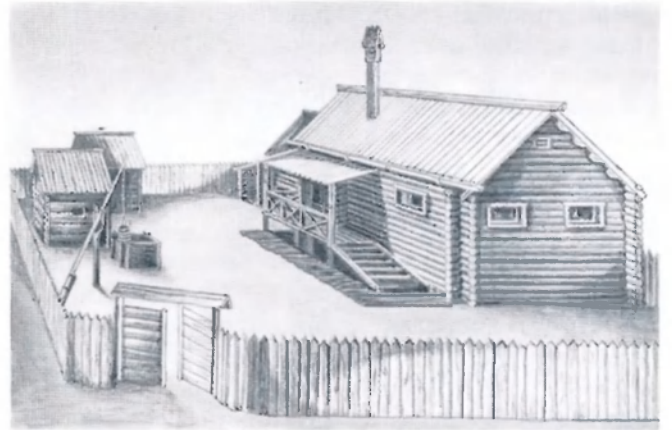
Це Кирилівський, Печерський і Видубицький монастирі, князівські села Предславине, Берестове, урочища Дорогожичі, Угорське, Церковщина та ін. Характерною особливістю київських околиць є те, що вони, як і центральна частина міста, стали місцем інтенсивного монументального будівництва.

Однією з найвідоміших історичних околиць Києва була місцевість, де формувався з 11 ст. Печерський монастир. Початок йому поклали Іларіон, пізніше київський митрополит, а також Антоній, виходець з невеликого містечка Чернігівської землі Любеча. Спочатку монастир був печерним, пізніше почалося будівництво наземних споруд. У 1073—78 тут зводиться знаменитий Успенський собор, за зразком якого потім будувалися храми по всій Русі. У 12 ст. Печерський монастир обноситься кам'яними мурами, що замикалися біля церкви св. Трійці (1108), де був і центральний вхід до монастиря.

Масова забудова міста була дерев'яною. Як показали археологічні дослідження, характеризувалася вона переважно тими ж архітектурними закономірностями, що й забудова Новгород, Смоленська, Бреста, Мінська, інших міст, які входили на той час до Київської Русі. Житлові будинки в Києві були двох конструктивних типів: зрубні й каркасно-стовпові. Переважали двоярусні будівлі: житлова частина будинку зводилася на господарській підклаті, заглибленій в землю на 0,6—1,4 м.

Економічною основою життя Києва були сільськогосподарське виробництво доменіальних земель, високорозвинене ремесло та торгівля. Археологічні дослідження, які виявили в різних районах міста залишки майстерень, численні вироби з глини, чорних і кольорових металів, свідчать про те, що в стародавньому Києві працювали ремісники більш як 60 спеціальностей. Уже у 10 ст. вони опанували ряд технологічно складних виробництв — обробку заліза і сталі, лиття ювелірних виробів у кам'яних формочках, виготовлення будівельної й побутової кераміки. На поч. 11 ст. оволоділи секретами склоробства, емалі, черні, зерні, поливи й досягли свого розквіту в 12—13 ст. Київські ремісники створювали такі зразки справжнього мистецтва, що стали відомими далеко за межами Русі. Невипадково в «Трактаті про різні ремесла» 10 ст. пресвітер Гельмерсгаузенського монастиря Теофіл вказував, що «ретельності емалей чи різноманітності черні відкрила Руссія».

Про значний розвиток ремесла з обробки золота і срібла свідчать археологічні знахідки. Тільки в скарбах (а їх виявлено близько 60) налічується понад 3 тис. ювелірних виробів із золота, срібла і сплавів. Ще більшою виробничою потужністю відзначалися такі вироб-

Київська садиба 11 ст. Реконструкція П. Толочка.

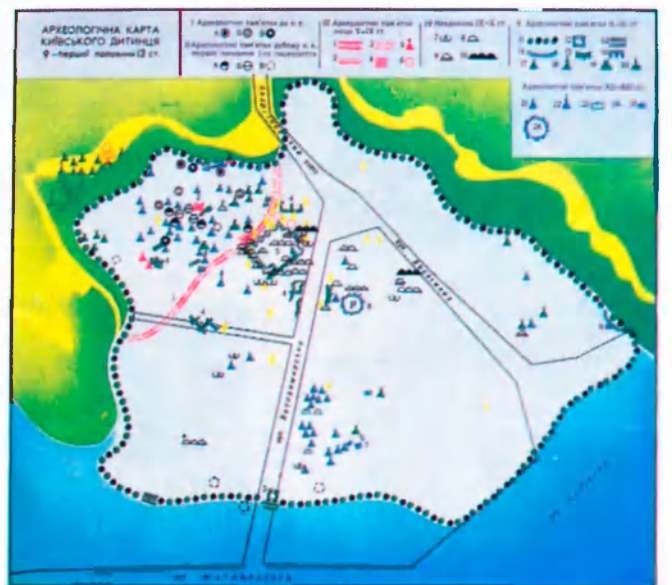
ництва, як ковальське, гончарне, будівельне та ін., продукція яких задовольняла не тільки потреби великого міста, але й широким потоком розходила по всій країні. Вироби київського походження археологи виявляють у найвіддаленіших куточках колишньої території Київської Русі.

Таким чином, археологічні дослідження значно розширили наші знання про початкову історію Києва. Понад 60 пам'яток археології тепер перебувають під охороною держави і включені до тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України.

Найзначнішими археологічними об'єктами Києва є пам'ятки, пов'язані з давніми культурами, та пам'ятки-комплекси: міста Володимира, Ізяслава — Святополка, Ярослава.

III. Історія.

Упродовж своєї багатомістової історії Київ пройшов складний історичний шлях. Відображаючи непрості соціально-економічні й етнокультурні процеси, що відбувалися у суспільстві, він розвивався в контексті загальних за-

кономірностей історії. Майже всі її епохи й періоди залишили в Києві свої сліди у вигляді нерухомих пам'яток — свідків історичних подій. Найчастіше вони є комплексними пам'ятками: археології — тому, що це матеріальні сліди людської діяльності, які залишаються на поверхні землі, під землею або під водою; історії — бо з ними пов'язані найважливіші історичні події; архітектури — бо вони є зразками архітектурної творчості; мистецтва — це об'єкти, де збереглися майстерні розписи, твори відомих митців. Такі пам'ятки особливо характерні для раннього, початкового періоду історії Києва. Ось чому в різних розділах вступу неминучі деякі повтори, тобто аналізуються одні й ті ж пам'ятки, тільки в різних аспектах.

За свідченням писемних й археологічних джерел, Київ як поселення з безперервним розвитком виник у кін. 5 — на поч. 6 ст. Він був центром Полянського князівства і перебував у фокусі розвитку складних суспільних процесів, що відбувалися в 7—9 ст. у слов'янському світі. Поступово розпадалися первіснообщинні відносини, інтенсивно формувався новий лад.

На рубежі 8—9 ст. в районі Середньої Наддніпряниці почало складатися велике державне об'єднання, яке в кін. 9 ст. сформува-

ся в єдину ранньофеодальну державу — Київську Русь. Київ став її столичним градом. Прийняття у 988 християнства київським князем Володимиром Святославичем (980—1015) сприяло перетворенню Києва у важливий духовний і політичний центр східних слов'ян. Київська Русь увійшла в коло інших християнських народів Європи, зміцнила міжнародні й культурні зв'язки з європейськими державами. У Києві, на вул. Володимирській, біля Національного музею історії України локалізовано пам'ятне місце, пов'язане з прийняттям християнства. Тут відмічено контури фундаменту кам'яної Десятинної (Успіння Богородиці) церкви, головного кафедрального храму новоствореної митрополії. Її будівництво проводилося у 989—996. На утримання церкви і митрополії князь Володимир Святославич визначив десяту частину прибутків від державного домену. Тому храм й одержав таку назву. Десятинна церква не збереглася до наших днів. Її було зруйновано в грудневі дні 1240 під час нападу монголо-татар на Київ.

Забудовуючись і розширюючись, Київ перетворювався на одне з найбільших міст середньовічної Європи. В 11—13 ст. він займав площу близько 400 га з населенням 50 тис. осіб

ОБ'ЯСНЕННЯ ПЛАНУ.

1 Заміська фортеця з мурованими вежами 2 Заміський палац князя КИР 3 Заміський храм св. Софії 4 Палата Петра і Павла на вершині гори 5 Заміський храм св. Софії 6 Заміський храм св. Софії 7 Заміський храм св. Софії 8 Заміський храм св. Софії 9 Заміський храм св. Софії 10 Заміський храм св. Софії 11 Заміський храм св. Софії 12 Заміський храм св. Софії 13 Заміський храм св. Софії 14 Заміський храм св. Софії 15 Заміський храм св. Софії 16 Заміський храм св. Софії 17 Заміський храм св. Софії 18 Заміський храм св. Софії 19 Заміський храм св. Софії 20 Заміський храм св. Софії 21 Заміський храм св. Софії 22 Заміський храм св. Софії 23 Заміський храм св. Софії 24 Заміський храм св. Софії 25 Заміський храм св. Софії 26 Заміський храм св. Софії 27 Заміський храм св. Софії 28 Заміський храм св. Софії 29 Заміський храм св. Софії 30 Заміський храм св. Софії 31 Заміський храм св. Софії 32 Заміський храм св. Софії 33 Заміський храм св. Софії 34 Заміський храм св. Софії	35 Заміський храм св. Софії 36 Заміський храм св. Софії 37 Заміський храм св. Софії 38 Заміський храм св. Софії 39 Заміський храм св. Софії 40 Заміський храм св. Софії 41 Заміський храм св. Софії 42 Заміський храм св. Софії 43 Заміський храм св. Софії 44 Заміський храм св. Софії 45 Заміський храм св. Софії 46 Заміський храм св. Софії 47 Заміський храм св. Софії 48 Заміський храм св. Софії 49 Заміський храм св. Софії 50 Заміський храм св. Софії 51 Заміський храм св. Софії 52 Заміський храм св. Софії 53 Заміський храм св. Софії 54 Заміський храм св. Софії 55 Заміський храм св. Софії 56 Заміський храм св. Софії 57 Заміський храм св. Софії 58 Заміський храм св. Софії 59 Заміський храм св. Софії 60 Заміський храм св. Софії 61 Заміський храм св. Софії 62 Заміський храм св. Софії 63 Заміський храм св. Софії 64 Заміський храм св. Софії 65 Заміський храм св. Софії 66 Заміський храм св. Софії 67 Заміський храм св. Софії 68 Заміський храм св. Софії 69 Заміський храм св. Софії 70 Заміський храм св. Софії 71 Заміський храм св. Софії 72 Заміський храм св. Софії 73 Заміський храм св. Софії 74 Заміський храм св. Софії 75 Заміський храм св. Софії 76 Заміський храм св. Софії 77 Заміський храм св. Софії 78 Заміський храм св. Софії 79 Заміський храм св. Софії 80 Заміський храм св. Софії 81 Заміський храм св. Софії 82 Заміський храм св. Софії 83 Заміський храм св. Софії 84 Заміський храм св. Софії 85 Заміський храм св. Софії 86 Заміський храм св. Софії 87 Заміський храм св. Софії 88 Заміський храм св. Софії 89 Заміський храм св. Софії 90 Заміський храм св. Софії 91 Заміський храм св. Софії 92 Заміський храм св. Софії 93 Заміський храм св. Софії 94 Заміський храм св. Софії 95 Заміський храм св. Софії 96 Заміський храм св. Софії 97 Заміський храм св. Софії 98 Заміський храм св. Софії 99 Заміський храм св. Софії 100 Заміський храм св. Софії

[7]. Значних темпів у цей час набув у Києві розвиток ремісництва. Далеко за межами Середньої Наддніпрянщини були відомі вироби київських ковалів, ювелірів, майстрів з кераміки, різбарів на камені і кості.

Розвивалася торгівля. Згідно з повідомленнями сучасників (Титмар Мерзебурзький та ін.), на поч. 11 ст. в Києві діяло вісім ринків, що мали не тільки загальнодержавне, а й міжнародне значення [8]. У давніх літописах згадуються Бабин Торжок у Верхньому місті і Торговище на Подолі. Добре відомі Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Тут постійно були купці з Візантії, Скандинавії, Німеччини, Італії, Чехії та інших країн. Разом з тим, київські торгові люди вивозили на зовнішній ринок хутро, віск, ремісничі вироби.

За часів великого князя Володимира у Києві карбувалися свої гроші — златники, срібники. Починаючи з 11 ст. основною грошовою одиницею стали срібні злитки — гривні вагою бл. 160 г.

Київ був визнаним політичним центром великої Руської держави. Місцеві князі у своїх палацах приймали послів з Візантії, Німеччини, Франції, скандинавських країн. Політичні стосунки часто зміцнювалися династичними шлюбами.

Місто також відіграло важливу роль у захисті Київської Русі від кочівників-печенігів, половців, торків, які вторгалися на її територію і нерідко з'являлися під стінами Києва. Відомі напади печенігів у 969, 1017, 1036, половців — у 1069, 1151. Найвищого піднесення Київська Русь та її столиця досягли під час князювання Ярослава Мудрого (1019—54). Територія Києва помітно розширилася. «Місто Ярослава» було обнесене високими стінами й добре укріплене. Парадним в'їздом до міста вважалися Золоті ворота. Свою назву вони одержали за аналогією до константинопольських Золотих воріт або через золочену баню церкви Богородиці над ними. Свідчення літопису, а також пізньосередньовічних писемних джерел вказують на те, що Золоті ворота для Києва були більш, ніж парадний в'їзд або оборонна вежа. Вони — символ політичної незалежності Руської держави та її столиці. Звідси йшли шляхи з Києва на Білгород і далі — на південь і захід.

До серед. 18 ст. Золоті ворота продовжували виконувати свої основні функції. Вони були також свідками подальших історичних подій, зокрема періоду Визвольної війни 17 ст. Рештки Золотих воріт збереглися до наших днів і є пам'яткою історії та культури світового значення.

У часи князювання Ярослава Мудрого споруджено 1017 або 1037 визначну пам'ятку — Софійський собор — резиденцію київських ми-

Археологічні знахідки на території Києва:

- а) медальйон-змійовик, 12 ст.,
бронза, литво;
- б) зворотний бік медальйона;
- в) браслет наручний, 12 ст.,
срібло, чернь;
- г) бойова булава, 12 ст., бронза, литво;
- д) печатка із зображенням
Федора Стратилата, 14 ст.;
- е) гривня київського типу, 11—13 ст., срібло;
- ж) монета князя Володимира Святославича,
11 ст., срібло;
- з) семипроменева сережка, 10—11 ст., срібло;
- і) медальйон-іконка із зображенням
Димитрія Солунського, 11—12 ст.,
камінь, різьблення.

трополитів. На стінах собору збереглися давньоруські написи-графіті — одне з джерел наших знань історії Київської Русі. При Софійському соборі було засновано першу відому на Русі бібліотеку з книжковим фондом у 950 томів, що увічнено пам'ятним знаком, встановленим на території заповідника. Тут у 11 ст. створено один із перших літописів — Найдавніший Київський Звід.

Києво-Печерський монастир протягом багатьох століть відігравав важливу роль в освіті й духовному житті східних слов'ян. Одним з його перших ігуменів був Феодосій Печерський, який високо підняв моральний авторитет монастиря і здобув серед народу і духівництва особливу повагу. Починаючи з 11 ст. Печерський монастир був одним із центрів культури Київської Русі. В ньому розвивалося літописання: знаменитий Нестор-літописець створив тут всесвітньо відому «Повість временних літ», у стінах монастиря був також написаний «Києво-Печерський патерик». Тут творили письменники Іаков-Мніх та Феодосій Печерський, художник Алімпій, працював лікар Агапіт, існувала велика бібліотека, пізніше створено друкарню, діяла школа. Києво-Печерська лавра впродовж свого існування зазнала багатьох руйнувань, змін. Попри це вона збереглася до наших днів і є пам'яткою історії та культури світового значення.

Нестор-літописець. Гравюра Л. Тарасевича з «Києво-Печерського патерика». 1702.

Відомим центром культурного життя міста 11 ст. був Видубицький монастир. У ньому творили літописець Сильвестр, архітектор Петро Милонег. Усього в Києві у 10—13 ст. діяло 10 монастирів.

У Києві, крім величних храмів, зводилися розкішні палаци князів, які одержували прибутки не лише від земельних угідь поза містом, а й завдяки збиранню данини з удільних князівств. Літопис, наприклад, згадував князівський двір Ізяслава Ярославича, де було «бещисленое множество злата и сребра, и кунами и скорою» [9]. У місті існували великі садиби бояр (літопис називає понад 20 боярських родин, які мали свої садиби в Києві). Вони складалися, як правило, з житлових палаців, господарських приміщень, будинків для дворових людей і прислуги. Про багатство київських бояр свідчать скарби, виявлені археологами в аристократичних районах старого Києва: у «місті Володимира» — 28, Ярослава — 16, на Михайлівській горі — 13. Серед знайденого — золоті й срібні прикраси, монети, гривні.

Найчисельнішу категорію населення Києва складали ремісники, дрібні торговці, боярська челядь. Городяни належали до особисто вільного прошарку. Саме руками простих людей створювалися багатства Київської Русі.

Поступальний розвиток Києва було перервано спустошливою монголо-татарською навалою. Восени 1240 розпочато облогу міста. «И окружи градъ, и остолпи сила татарская, и бысть градъ во объдержаньи велиць. И бѣ Батый у города и отроци его обѣсьдеху градъ, и не бѣ слышати отъ гласа скрипания телѣг его, множества ревения вельблудъ его, рѣжания отъ гласа стадъ конь его. И бѣ исполнена земля Руская ратных» [10].

Напередодні київський князь Михайло Всеволодович утік до Угорщини. Оборону керував посадник галицького князя Данила Романовича боярин Дмитро. Понад десять тижнів утримували оборону мужні захисники міста. Однак сили були нерівні. Вдершись до Києва, ординці руйнували місто й нищили населення. У зграйках пожеж загинули цінні пам'ятки матеріальної й духовної культури, назавжди були втрачені секрети виготовлення окремих ремісничих виробів.

Монголо-татарська навала на тривалий час затримала економічний, політичний і етнокультурний розвиток Київської Русі. Після Батисового погрому Київ уже не нагадував великого і квітучого міста Русі 30-х рр. 13 ст. Папський посол Карпіні де Плано, який відвідав його у 1246, відзначив, що в Києві налічувалося не більше ніж 200 будинків [11] з двотисячним населенням. Однак життя в місті не припинилося. Продовжувала діяти митрополія, функціонували Софійський собор, Михайлівський Золото-

верхий, Києво-Печерський монастирі, хоча багато з цих споруд були пошкоджені. Незважаючи на труднощі, постійний терор і руїну ординців, кияни почали поступово відбудовувати місто. Незабаром сюди повернувся князь. Населення зростало за рахунок притоку біженців з інших південноруських міст, відроджувалися ремесла. У 2-й пол. 13—14 ст. Київ поступово втрачав роль політичного і духовного центру всіх давньоруських земель. У північно-східній Русі в цей час зміцнювався новий північно-слов'янський центр. Галицько-волинські князі вже не прагнули займати колись престижний київський стіл. У 1300 з Києва до Володимира була переведена митрополія на чолі з митрополитом Максимом, яка 1328 переїхала до Москви. Незважаючи на це, Київ продовжував залишатися центром тяжіння усіх південноруських земель. І волиняни, і подоляни, і чернігівці, дотримуючись традицій Київської Русі, як і раніше, бачили в ньому стольний град. Навколо Києва консолідувався український етнос. У тяжких умовах політичної роздрібненості він намагався зберегти свою релігію, культуру, традиції, що склалися за часів Київської Русі. Саме Київ, зруйнований, пограбований, але не знищений, став гарантом спадкоємності у подальшому розвитку українського народу.

У 13 ст. утворилася Литовська держава, яка протягом досить короткого часу встановила політичну зверхність над українськими землями. У 50—60-х рр. 14 ст. як результат довготривалої війни між Польщею і Литвою відбувся переділ південно-західних руських земель. Одночасно Литовська держава розпочала наступ на Наддніпрянщину, скориставшись послабленням Золотої Орди, зумовленим її розпадом на кілька окремих улусів внаслідок феодальних міжусобиць. На думку сучасних дослідників, просування литовців на землі Південно-Західної Русі в 1350-х рр. було узгоджено із Сараєм. Литва визнала данницьку залежність окупованих територій від татар, і це дало змогу князю Ольгерду заволодіти Київщиною, Сіверщиною та Поділлям [12]. Разом з тим, у Густинському літопису 17 ст. йдеться про битву влітку 1362 на р. Сині Води (прит. Південного Бугу), в якій військо Ольгерда розгромило загони кількох татарських ханів: «В сие лето Ольгерд побѣди трех царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Качзезя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть татарскую...» [13]. Ординського ставленника князя Федора було усунуто, а київський стіл зайняв Володимир Ольгердович, який правив містом до 1394 і був похований у Києво-Печерському монастирі. Тут також поховані й інші князі Ольгердовичі, зокрема його зведений брат Скиргайло, який князував до 1396 і, за літописом, був отруєний митрополитим наміс-

Перемога війська князя Володимира Святославича над печенігами. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

НА - СЛА КЕЛ ВЪЖАША ПЛОЖГОША - ДАЮГО СЛОМ СЕКОША -
 ДА КЪМЪТІА ВЪ ПЕНІМІВНІА - КСКО ПЪТІГОМАША - ПЕНІН
 ДОША ПЪКОГРЪ - ПОВЪГОРІНІА СЪ ПЪВОРІША ПЪГВАГ -
 СЕ КЪМЪ РОМАНОВЪ - НЪВЪХОУ СРІВІСОВІА - ПЪМЪКІ
 ПЪШІА ПЪМІШ ПЪСЪ СІВІШІНІА ПЪГВАДІА - ПЪС
 ХЪ ПЪКІША ПЪА - ПЪВЪАДІА ПЪВІА ПЪШІА ПЪДЪСІА
 ПЪМЪСЛОВУСЪ ПЪВІА ПЪВІА ПЪВІА ПЪВІА ПЪВІА

Облога Києва. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Заснування першої бібліотеки в Києві. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

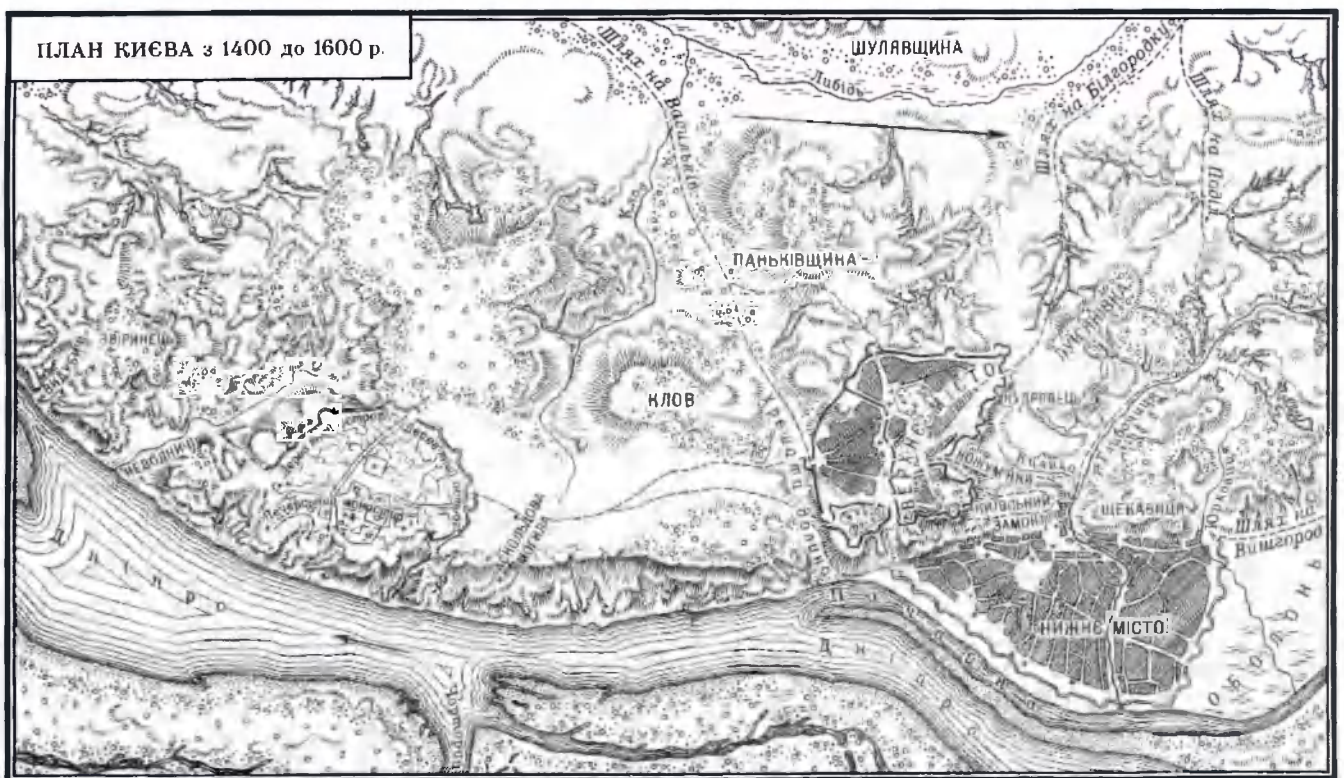
Князь Святослав Ігорович радиться з дружиною. Мініатюра з рукопису візантійського історика Іоанна Скілиці.

ником Фомою. Після його загибелі до серед. 1430-х рр. Київ перебував у руках князів Гольшанських. За їхнього правління влада стала спадковою і сформувалася литовська за походженням київська династія. 1440 Київ перейшов до нащадків Ольгерда: Олелька Володимировича (до 1455) і Семена Олельковича (до 1470). Перший з них наприкінці життя постригся у ченці Печерського монастиря. Його син Семен уславився тим, що відновив Успенську церкву Печерської обителі, пограбовану й розорену монголо-татарами, подарував їй чимало коштовностей (в ній же й був похований). Після його смерті князівську владу було скасовано й запроваджено воеводську.

Перебування під владою Литви для киян не було тяжким, як за монгольського ярма. Багато литовських князів були близькі до українців,

їхніх звичаїв і культури. Як зазначає історик О. Єфименко, князь Ольгерд був литвин по батькові і русин по матері. Він цілком зріднився з її мовою, культурою, був православним і за цим обрядом хрестив своїх синів [14]. За литовського правління кияни не зазнавали національно-релігійних утисків, зберігали свої звичаї, які йшли ще з Київської Русі [15]. Та й саме Велике князівство Литовське складалося не тільки з литовських, а й з білоруських, подільських, чернігівських земель. Воно не сприймалося киянами як чужорідне. До того ж протягом ста років Київщина була васальним князівством і користувалася значною автономією у складі Литви, хоч залежність українських земель від Вільно, починаючи з 15 ст., весь час посилювалася. Тільки у 1471 король польський і великий князь литовський Казимир Ягайлович остаточно скасував удільний статус Київського князівства. «И отселе,— зазначив літописець,— на Києве князя престаши быти, а вместо князей воеводы насташа» [16].

Під час перебування у складі Литви у місті спостерігався повільний, але неухильний розвиток продуктивних сил. Воно поступово зростало й забудовувалося, збільшувалося населення, з'являлися нові види ремесел і промислів. У 1494—97 великий князь литовський Олександр Казимирович підтвердив йому Магдебурзьке право, згідно з яким міщани підлягали юрисдикції магістрату — головного органу міського самоврядування [17]. Будівля магістрату розміщувалася на Подолі. До сере-

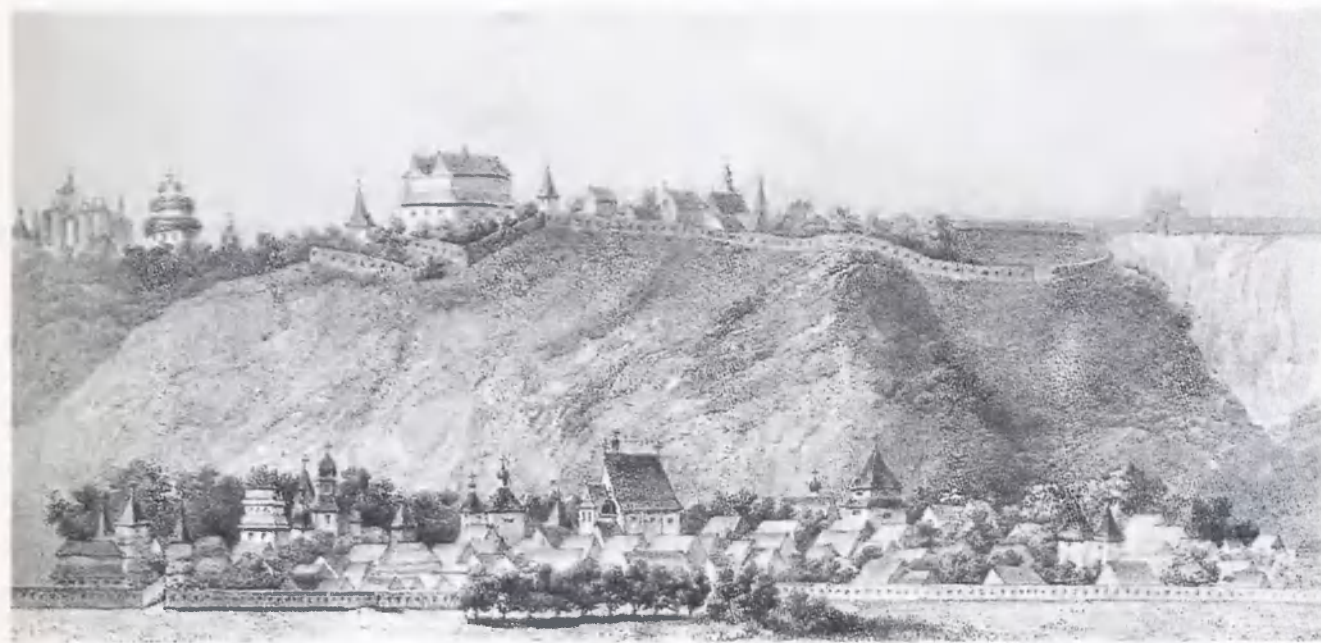
дини 17 ст. вона була дерев'яною. На верхній частині Замкової гори, названої пізніше Киселівкою, в останній чверті 14 ст. був зведений т. зв. Литовський замок, який став адміністративним центром міста. На території замку були численні будівлі: будинок воєводи, казарми військового гарнізону, пороховий льох, склади. Тут мали свої садиби окремі представники київської знаті. В замку діяло 4 церкви: три православні й одна католицька [18].

Замок неодноразово витримував напади татар. Ним не могли заволодіти 1399 Тимур-Кутлук, 1416 — Едигей. Лише 1 вересня 1482 замок захопив і розгромив хан Менглі-Гірей, незважаючи на мужність захисників. Цей напад Кримського ханства був чи не жорстокішим за нашестя Батия. Увесь Київ охопило полум'я, загинуло і потрапило в неволю майже все його населення, було спустошено муровані храми, воєводу Івана Ходкевича взято в полон. Як свідчать посольські книги, навесні московський посол в Криму Михайло Кутузов вимагав від хана послати «рать свою на Подольські землі чи на Київські міста» [19]. Цареві Івану III це було потрібно для того, аби відвернути сили Литви від московських кордонів. Ціною знищення «матері міст руських» і його населення своїм татарським союзником Іван III купив на кілька років відстрочку війни з Литвою. Замок був відбудований та існував до серед. 17 ст. Поступово відроджувалося й економічне життя. Документи 14—17 ст. вказують на функціонування в місті ремісників цілого ряду спеціальностей — лучників, стрільників, ковалів, теслярів, пекарів, різників, золотарів, постригачів, шевців, кравців, кушнірів, винників, римарів.

На поч. 16 ст. у Києві виникли цехові об'єднання, діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами: у 1571 тут зареєстровано 71 ремісника-майстра [20]. Разом з тим жителі міста все ще були тісно пов'язані з сільським господарством: займалися садівництвом, городництвом, мали свої виноградники, земельні угіддя тощо.

Київ поступово перетворився на головний торговельно-економічний центр не тільки Наддніпрянщини, але й усіх українських земель. Ще у 1569 він одержав королівську грамоту — привілей на два ярмарки, що стали невдовзі значним зосередженням найрізноманітніших товарів. Предметами купівлі-продажу були тварини, хутро, шкіра, продукти сільського господарства, напої, сіль і промислові товари. На

Василівська (Трьохсвятительська) церква 12, 17 ст. (зруйнована у 1930-і рр.). Мал. Ф. Солнцева. 1840-і рр.

ПЛАНЪ г. КІЕВА 1638 г.,

приложенны къ Телатургимъ А. Калынофойскаго.

ярмарках в обігу була дрібна литовська монета — гріш і велика — червоний злотий, а також польські, угорські злоті, німецькі талери. Київ відіграв роль однієї з головних митних застав Великого князівства Литовського [21]. Він був великим центром транзитної торгівлі. Литовський дипломат М. Литвин у своїх мемуарах відзначав, що у Києві було чимало іноземних товарів. На його думку, через місто «відправляються з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію східні товари» [22].

Внаслідок жвавої транзитної торгівлі багато товарів осідало у Києві, впливаючи на побут заможних городян. Вони тепер не задовольнялися тканинами домашнього виробництва, а купували німецьке сукно, східні шовкові тканини. В побут входили німецьке пиво, закордонні вина, східні прянощі, килими. Попитом корис-

тувалися привозні зброя, посуд, прикраси тощо.

1 липня 1569 між Польщею і Литвою було укладено Люблінську унію, згідно з якою вони зливалися в єдину державу — Річ Посполиту. Київ разом із Брацлавським, Волинським, Київським, Підляським воєводствами увійшов до складу Польщі. Україна стала об'єктом колонізації польської шляхти, селянство потрапляло в кріпосну залежність від польських панів, посилювався національно-релігійний гніт. У цілому цей Люблінський акт, як зазначав М. Грушевський, «був ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин» [23].

Тому не дивно, що в кін. 16—1-й пол. 17 ст. в Україні розгорнулася національно-визвольна боротьба проти іноземного панування. Цей рух

Пояснювальний текст до плану А. Кальнофойського

Опис монастиря (Киево-Печерської лаври), містечка та інших предметів аж до самого Києва

«Вийшовши з печери на гору через хвіртку, треба йти біля дерев'яної огорожі до монастирської хвіртки. Ліворуч від неї

1. Келія городного брата і доріжка через вулицю до монастиря.
2. Хвіртка в самий монастир, при якій відразу ж келія привратника.
3. Біля неї невелика келія іншого брата.
4. Від них праворуч на гору стрімка доріжка до друкарні.
5. Друкарня на тій рівнині, на якій (розташовано) увесь монастир.
6. Пекарня з коморами і всім, що до них належить.
7. Келія благочестивого брата, який нагадає за пекарню.
8. Чотири старі келії, розташовані поруч.
9. Келія палатного ченця.
10. Дві разом келії, одна біля одної.
11. Келія від тих (двох), яка заходить трохи в сад.
12. Проти них приміщення, одне для ремісників, друге — для ченців.
13. Келія позаду них пристойна і спокійна. Від неї безперервним рядом до брами лікарні вісімнадцять келій благочестивих отців і братії.
14. Брама до лікарні.
15. Дві келії, одна проти одної, благочестивого отця, завідуючого лікарнею.
16. Сама лікарня, де хворі благочестиві братії достопажитно мають про себе призьріння; при ній церквітка.
17. Келії і комори для домашніх потреб, прибудовані до огорожі великого монастиря.
18. Дерев'яна дзвіниця означеної лікарні при кам'яній церкві; в ній східці, якими сходять угору в саму церкву, тому, що вона, подібно церкві Благовіщення Пресвятої Богородиці, яка містилася на київських Золотих воротах, влаштована також над брамою.
19. Сама церква святої Трійці; чим утриманням була вона збудована, про це скажемо нижче.
20. Брама, на якій стоїть церква.
21. З лівого боку високий дім для гостей, споруджений на горі.
22. Бібліотека церковних книг, руських і слов'янських.
23. Трапезна велика; при ній тепла церква во ім'я святих апостолів Петра і Павла.
24. Брама, що веде до кухонь, братської і архимандритової, і самі ті кухні.
25. Три келії для слуг архимандритових.

26. Покої настоятельські.
27. Під тим самим дахом аптека монастирська.
28. Одинадцять заново збудованих під одним дахом келій для благочестивих отців і братії.
29. Келія привратника в кам'яній брамі з передсінням.
30. Посередині таким чином розташовано монастиря церква Успіння Пречистої Богородиці.
31. Приділ їх милостей панів Єльців.
32. Приділ трьох церковних учителів: Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого.
33. Приділ св. Іоанна Богослова.
34. Приділ св. архидиякона Стефана, князів їх милостей Корецьких. У цій святій церкві (Успіння Пресвятої Богородиці) як багато було (поховано) тіл благословенних божих, як багато було трун осіб, що носили титули князів, гетьманів і воевод Речі Посполитої, сановників і начальницьких осіб, ясно засвідчують про це епітафії, які я, за наказом мого старшого (митрополита Петра Могилы), згідно зі старим їх текстом, прилучивши до нього дещо, на вічну пам'ять підновив, хоч і не все, за обставин, викладених в настановленні, вміщеному слідом за надгробними написами.
35. Недалеко (від означеної церкви) одна висока дзвіниця.
36. Друга ж, внаслідок великої ваги, піднятої на неї, тобто великого дзвона, названого за ім'ям майстра, що його відлив, Балак, нижча.

Отже від церкви між тією і другою сторонами слід йти до брами, яку і над якою церкву святої Трійці заснував князь Микола Святоша Давидович і при ній для хворих і немічних ченців улаштував лікарню, про яку згадував вище, поставивши особливого лікарняного начальника; зараз він залежний від печерського архимандрита. Цією брамою вихід у містечко, де лежать багато скалічених, сиріт, удів, жебраків у чеканні, як і при св. церкві печерській, милосердя Божого, подібно до того, як це було при тій купелі, яку щорічно ангел Господній, зіходячи, збудував.

37. В тому (містечку) міститься жіночий монастир, який уміщає в своїх стінах багато князівен, сановниць, дворянок та інших різного звання і стану благо-

38. честивих черниць (далі йде досить велике уславлення присвяченого на служіння Богу життя означених інокій).
39. Посеред того монастиря церква.
40. Недалеко від неї криниця.
41. Напроти цього жіночого монастиря гостиний дім для чернецької братії і захожих прочан.
42. На південь через містечко дорога до Либеді.
43. Між заходом і північною дорогою йдемо через ріг Спаський, тобто повз церкву Преображення Господнього; її збудував із каменю св. Володимир; але в теперішній час стіни її ледве стоять, щоби вкрив землю, і (йдемо) через селище, яке належить тій самій святині Господній.
44. По тій же правій стороні, пройшовши трохи по дорозі, є стежка до монастиря св. Миколи Пустинного.
45. Самий монастир цього св. Архієрея.
46. По цій же руці, трохи далі, стежка до перевозу на Дніпрі.
47. Минувши її, йти прямо через долину до великих валів. У них:
48. Ніби на власному цвинтарі, який подібно до кола простягається до міської брами (міститься): церква св. Софії, уже протягом кількох останніх років піддається значному ремонту.
49. Церква св. Архангела Михаїла і монастир при ній.
50. Церкви св. Тирона тільки стіни стоять. Про неї, як і про інші руїни святих київських церков, можна сказати з поетом (далі наводяться 8 віршів, взятих з Стрийковського латинською мовою і з перекладом їх віршованою формою польською мовою).
51. Церква св. Василя, перша від усіх споруджена з каменю св. Володимиром.
52. Церква Пресвятої Діви Десятинна.
53. Церква св. Симеона над самим Києвом, а інші лежать могилами, ніби на віки поховані.
54. Від них брамою повз замок, на високій горі споруджений, униз вхід до жалібно Києва (Подолу), оскільки теперішній ледве вартий імені колишнього: в останньому було понад триста камінних церков, сто дерев'яних, а тепер — всього ледве тринадцять...» *

* Легенду взято з книги С. Голубева «О древнейшем плане города Киева 1638 года».

охопив також населення Києва. Його форми були найрізноманітніші: подання скарг до місцевих і центральних органів влади, втеча, відмова виконувати повинності і, нарешті, участь у збройних повстаннях, які спалахували не тільки в містах, але й на усіх великих територіях українських земель. Уже під час відомого козацького повстання 1591—93 під керівництвом гетьмана нерестрових козаків К. Косинського, яке поширилося на всю Наддніпрянщину, повстанські загони протягом 1592 і осені 1593 неодноразово нападали на Київ. Ще більше повстання відбулося у 1594—96. Воно охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь і мало значний соціальний резонанс у Галичині, а також в Молдові та Білорусі. Загони, очолювані С. Наливайком і його сподвижниками, вели боротьбу проти польської шляхти. Чимало селян називали себе козаками, розподіляли землю і майно феодалів, Київ перетворився на один з опорних пунктів повстанського руху. Зокрема, навесні 1596 тритисячний загін козаків знищив укріплення міського замку, оволодів значними трофеями — гарматами, порохом, холодною зброєю [24].

Перші десятиліття 17 ст. позначилися дальшим піднесенням визвольного руху в Україні. Зокрема, в Києві у 1618 городяни стратили уніатського намісника А. Грековича; 1625 було вбито місцевого вїта Ф. Ходику, який безчинствував і закривав православні церкви. Помітний вклад у визвольну боротьбу українського народу внесли міські низи в роки масових народних повстань 20—30-х рр. 17 ст. Тисячі киян у складі загонів Т. Федоровича (Трясила), П. Павлюка, Я. Острянина, К. Скидана та інших козацьких ватажків брали участь у боротьбі проти польської шляхти. Народний рух проти національного гніту в кін. 16 ст. стали підтримувати братства — громадські культурно-просвітницькі православні організації місь-

кого населення, що виникли в багатьох містах України. Київське братство сформувалося у 1615 з центром у Богоявленському монастирі на Подолі. Воно відразу почало відігравати помітну роль у суспільному житті України. Особливого резонансу його діяльність набрала після вступу до нього гетьмана П. Сагайдачного «зі всім своїм військом». Братчики розгорнули широку діяльність проти унії й католицизму на українських землях.

Піднесення національно-визвольного руху стимулювало також розвиток культури Києва. Її різні напрями — освіта, наукові знання, література, книгодрукування — були спрямовані на національно-культурне відродження народу, на відстоювання його етнічної самобутності на основі традицій Київської Русі. Великий внесок у розвиток культури, науки й освіти не тільки в Україні, але й у всьому слов'янському світі зробив Києво-Могилянський колегіум, який виник у 1632 на основі об'єднання київських Братської і Лаврської шкіл. Особливе місце в його становленні як національного наукового, культурного і духовного центру належить київському митрополиту П. Могилі. Він не тільки підтримував колегіум матеріально, але й турбувався про його науковий рівень, заохочував до роботи в колегіумі провідних учених свого часу. Бажаючи піднести престиж навчального закладу, митрополит неодноразово порушував питання про перейменування його в академію. 1977 на фасаді старого корпусу академії встановлено меморіальну дошку Петру Могилі.

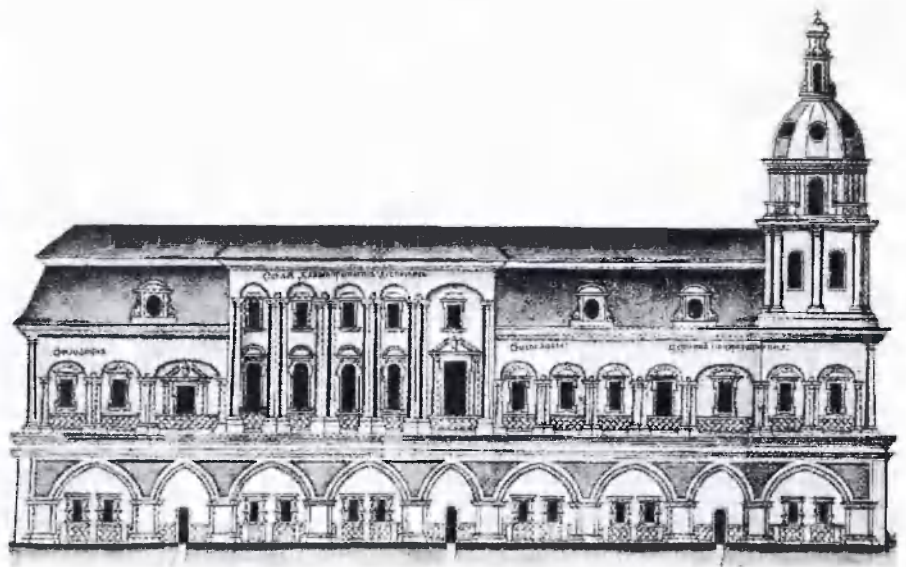
Усвідомлюючи роль і значення духовного та інтелектуального потенціалу колегіуму в житті України, його справами піклувалося багато відомих політичних і церковних діячів. Так, завдяки турботам гетьмана Івана Мазепи, київського митрополита Варлаама Ясинського, ректора колегіуму Йоасафа Кроковського, царський уряд у 1694 визнав за Києво-Могилянським колегіумом статус вищого навчального закладу і надав йому почесний титул

*Загальний вид Києва з боку Подолу.
Мал. А. ван Вестерфельда. 1651.*

Митрополит Петро Могила.

Старий навчальний корпус Київської академії. Гравюра з книги «Іфіка Герополітика», 1760.

Фрагмент карти Київщини з атласу Блавіана. Амстердам. 1662.

академії, що було підтверджено царською грамотою у 1701. З історією Києво-Могилянського колегіуму (пізніше академії) пов'язана щедрі меценатська діяльність багатьох представників козацької старшини, духівництва, міщанства, шляхти. Однією із засновниць колегіуму була українська шляхтянка Гальшка Гулевичівна (Лозка Єлизавета), яка подарувала братству ділянку землі на Подолі для того, аби там було збудовано Братський монастир і, що особливо відзначалось у дарчому записі, — школу [25]. На знак подяки і вшанування її пам'яті 1992 на фасаді старого корпусу академії встановлено меморіальну дошку Гальшці Гулевичівні.

Теза П. Колачинському. Студенти біля будинку Київської академії. Гравюра І. Щирського. 1705.

Особливе місце серед доброчинців академії належить гетьману І. Мазепі. У 1693 на території Братського монастиря завершено будівництво кам'яної Богоявленської церкви, спорудженої коштом гетьмана. У 1703—04 його коштом зведено перший поверх мурованого академічного корпусу.

Гетьман завжди опікувався академією, підтримуючи її високий науковий рівень. Зокрема, він передав для її бібліотеки значну частину своїх книг і рідкісних рукописів. У часи Мазепи військова козацька скарбниця щорічно виділяла на академію 200 крб. Крім того, гетьман наділив Братський монастир селами і містечками.

У стінах цього першого східнослов'янського вищого навчального закладу сформувалася численна група вчених, громадсько-політичних і культурних діячів, які зробили значний внесок у розвиток культури і науки. Це — Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, Г. Кониський, Є. Плетенецький, С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Яворський. Вихованцями академії були гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович; поет і філософ Г. Сковорода, мандрівник В. Григорович-Барський, композитори М. Березовський, А. Ведель та багато інших. У 1-й пол. 18 ст. велику роль в її розбудові відіграв митрополит Р. Заборовський. У 1734—35 студентом академії був М. Ломоносов, майбутній великий російський вчений, поборник освіти. Значний внесок

Ансамбль Братського Богоявленського монастиря і Київської академії, 17—19 ст. Літографія поч. 19 ст.

зробила академія в розвиток національної літературної мови. Проте цей напрям було зупинено 1763 указом Катерини II, яким заборонено викладання предметів українською мовою.

Академія підтримувала культурні та наукові зв'язки з європейськими вченими та вузами. В ній навчалися студенти з Сербії, Молдови, Валахії, Греції, Болгарії. У свою чергу могилянцям нерідко належала роль ініціатора культурного поступу у деяких слов'янських культурах православного світу. 1817 російський царат, продовжуючи тиск на Україну, заклав академію. 1819 замість неї було відкрито спеціальний навчальний заклад — Київську духовну академію. Будівля академічного корпусу 1-ї пол. 18 ст. збереглася до наших днів.

Важливе місце у видавничій справі займала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована у 1615 архімандритом Є. Плетенецьким. Тут видавалися книги не лише церковного змісту, але й політичні праці, відомий «Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди та ін. Будівля друкарні, споруджена у 18 ст., міститься на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

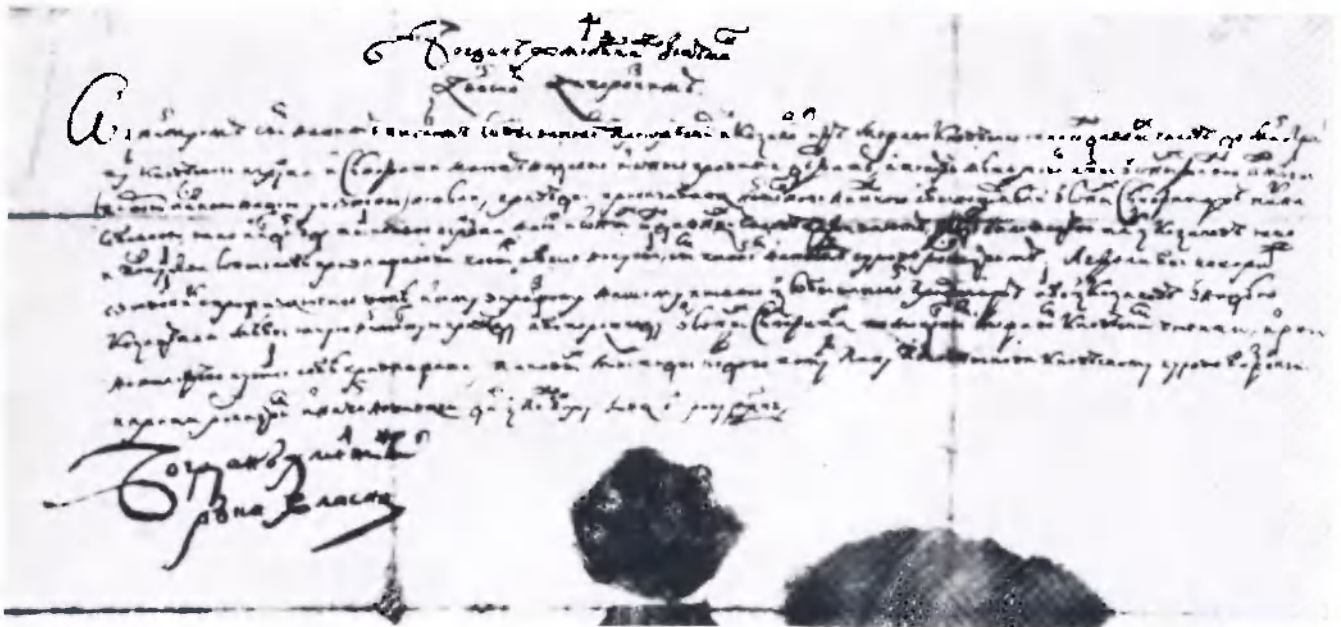
Видатною подією в історії українського народу 17 ст. була Визвольна війна проти шляхетської Польщі. Розпочавшись повстанням у 1648 на Запорозжжі, вона охопила незабаром великі території українських земель і втягнула у свою орбіту всі соціальні верстви — козаків, селян і міщан, шляхту, духівництво. Не залишилося осторонь цих подій і населення Києва. Вже після перших перемог козацького війська під Жовтими Водами і Корсунем у місті склалася тривожна ситуація. Розуміючи значення Києва як історичного центру України, гетьман

Б. Хмельницький на початку червня 1648 направив сюди тритисячний загін козаків, який з допомогою городян визволив місто. А після успішного завершення походу української армії в Галичину у грудні 1648 гетьмана урочисто зустріло населення стародавнього міста на Дніпрі. Б. Хмельницький в'їхав до Києва через Золоті ворота, де його вітали представники всіх прошарків населення. Символічно, що саме в Києві гетьман остаточно утвердився в

Грамота гетьмана Б. Хмельницького Києво-Братському монастирю. 18 червня 1655.

Грамота гетьмана Б. Хмельницького київському магистрату. 2 червня 1653.

думці про необхідність створення суверенної української держави.

Називаючи Київ «містом нашим столичним», Б. Хмельницький протягом усього періоду Визвольної війни приділяв йому особливу увагу. В місті був сформований Київський полк. Воно стало центром полкового територіально-адміністративного об'єднання. Інтереси міста і його жителів неодноразово були в центрі уваги переговорів гетьмана з королівськими представниками. Б. Хмельницький видавав також універсали, згідно з якими місцеві ремісники й торговці звільнялися від податків, їм підтверджувалося право на володіння орними угіддями, пасовищами тощо [26]. Києву не пощастило уникнути в роки війни воєнних дій. Після поразки козаків під Берестечком литовські війська під командуванням гетьмана Я. Радзивілла 25 липня 1651 вступили до Києва і більше як місяць господарювали в ньому. Вони розгромили й спалили сотні будинків, шість церков, майже всі монастирі. Повстале населення міста спалило замок, де засіли польські загарбники. Знову, вже вкотре, Київ лежав у руїнах.

Після 1654 Київ у складі Гетьманщини опинився під протекторатом Московської держави. Однак політична ситуація була далека

від стабільності. Після 1654 розпочалася тривала і кровопролитна війна з Польщею і Туреччиною. Київ став одним з головних об'єктів нападів з боку цих держав. Непослідовно вела себе Московія. Вона пішла на порушення попередніх домовленостей і уклала з Польщею Андрусівське перемир'я (1667), яке узаконило розчленування українських земель. Київ і його околиці, згідно з умовами договору, тимчасово, а за «Вічним миром» 1686 остаточно увійшли до складу Росії.

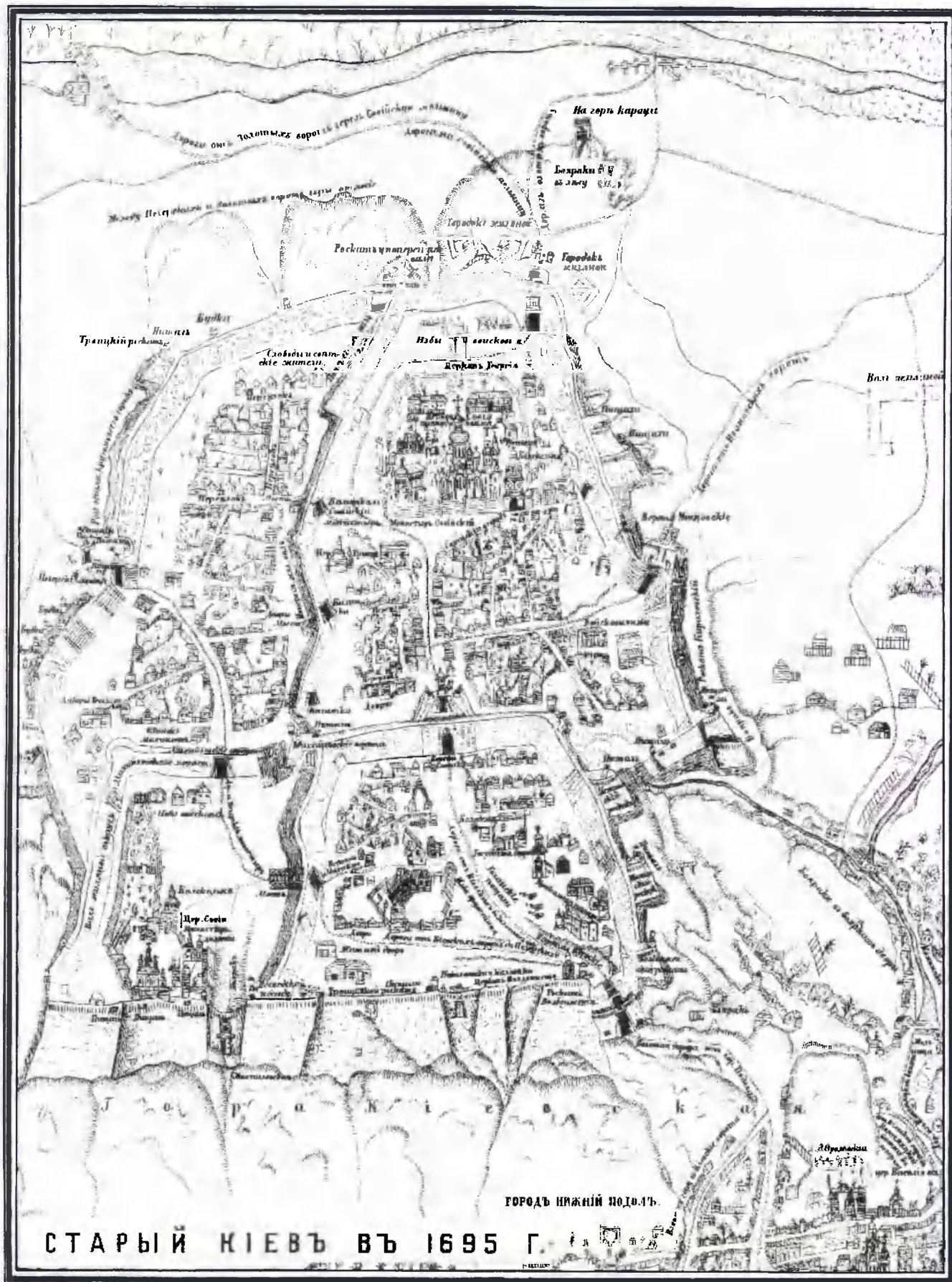
У місті було введено російське воєводське правління у складі двох воєвод, думних дяків, стольників при збереженні магдебурзького права самоврядування. Воєводи контролювали надходження податків до казни і на утримання в Україні російських військ, здійснювали нагляд за судочинством, тобто в їхніх руках була зосереджена основна влада. Управління Київським полком було переведено до Козельця.

Оскільки Київ мав велике воєнно-стратегічне значення для російської держави, воєводи розгорнули в ньому будівництво військових укріплень, зокрема у Верхньому місті була зведена фортеця, утворилися Стрілецька й Рейтарська слободи, пам'ять про які живе в назвах вулиць сучасного Києва.

Місто забудовувалося житловими будинками та новими храмами, особливо активно — за часів правління гетьмана І. Мазепи, який

Вид Києво-Печерської лаври. Гравюра 18 ст.

Фрагмент плану І. Ушакова. 1695.

Арсенал 18 ст. Мал. М. Закревського. 1864.

слідом за Б. Хмельницьким, розцінював Київ як столичне місто України, її культурний і духовний центр і виділяв на благоустрій чимало державних і власних коштів. У Києві завдяки І. Мазепі збудовано церкви: Богоявленську в Братському і Свято-Миколаївську — у Пустинно-Микільському монастирях. Крім того, коштом гетьмана споруджено трапезну церкву й келії у Пустинно-Микільському монастирі, мури Києво-Печерського монастиря, позолочено верх і добудовано церкву Успіння Пресвятої Богородиці, а також зведено церкву Всіх Святих над лаврською Економічною брамою.

Протягом періоду пізнього середньовіччя зростає населення Києва. Нові умови спричинили помітне зміцнення економічного потенціалу міста. Так, якщо у 1742 в ремісництві було зайнято понад 2500 осіб, то вже у 1762 ця

цифра зросла більш ніж вдвічі [27]. Найзначнішими і найзаможнішими були шевський, кравецький, ковальський, ткацький, рибальський, різницький цехи. Від перших десятиліть 18 ст. у господарському розвитку Києва спостерігався ряд якісно нових явищ, зумовлених появою мануфактурного виробництва. У місті виникли і почали діяти промислові підприємства, в організації роботи яких простежуються досить чітко виражені мануфактурні риси. Це стосується, зокрема, діяльності цегельного заводу на Подолі, ряду великих кондитерських підприємств, винокурень, друкарні Києво-Печерської лаври тощо.

Разом з тим з'явилися нові промислові підприємства, що працювали в нетрадиційних для Києва галузях господарства. З 1764 в Києві почав діяти «Арсенал» — військове артилерійське державне підприємство, де робітниками були солдати, нижчі чини. У 1801 згідно з царським указом введено в дію казенну Києво-Межигірську мануфактуру. Ще раніше (1 грудня 1720) було видано указ про відкриття скляного заводу, щоб «робити дзеркальне скло й кришталевий посуд» [28].

З розвитком виробництва Київ перетворюється на великий торговельний центр України. У 2-й пол. 18 ст. в місті функціонували три річні ярмарки, кожен з яких тривав понад два тижні. У 1797 в Київ з Дубно переведено Контрактовий ярмарок, об'єднаний з Водохресним, що діяв тут з 16 ст. Він збирався двічі на рік на Подолі.

Важливою ланкою міської торгівлі були також численні торговельні ряди й крамниці.

Головними предметами купівлі—продажу були ремісничі вироби й продукти сільського господарства, хутряні та інші товари. Впродовж 1799—1801 за проектом арх. О. Єлдезіна на Подолі, в районі проведення ярмарку, споруджено перший двоповерховий Контрактовий будинок, в якому, крім торговельних контрактів, відбувалися судові засідання та інші громадські зібрання. У 1811 другий поверх будівлі згорів. Будинок кілька разів перебудовувався, змінював своє призначення, однак зберігся до наших днів (вул. Покровська, 4).

Протягом 2-ї пол. 17 — у 18 ст. зросли торговельно-економічні зв'язки Києва з центральними областями Російської держави. В описі Києва 1782 читаємо, що жителі цього міста вправляються в торгівлі товарами шовковими, суконними, вовняними, полотняними, хутряними, шкіряними, дьогтем, лісом, залізними, істівними і питними запасами. Привозяться ж вони купцями з міст великоросійських — Москви, Санкт-Петербурга, Калуги, Костроми, Тули, Трубчевська, Орла, Севська, Путівля і Курська. Різноманітнішими і міцнішими стали торговельні зв'язки Києва з правобережними і західноукраїнськими землями, а також Білоруссю, Молдовою, країнами Сходу, Західної Європи, Балкан.

Нові тенденції історичного розвитку вплинули на зміну соціальної структури міського населення і політичний статус Києва. Зокрема, поряд з традиційними групами городян (ремісники, дрібні торговці, козаки, представники

феодалної верхівки і духовництва) з'явилися категорії, які вже виходили за межі тогочасної становості. Збільшувалася чисельність робітничого люду, купців і підприємців-промисловців. На історичній долі Києва позначився також наступ російського царату на автономію України, який особливо посилювався з часів правління царя Петра I. Воеводи, а потім губернатори (Київ з 1708 став губернським містом) все частіше втручалися в справи магістрату, зокрема в його судові та фінансові функції. У 1737, наприклад, сенат розробив інструкцію київському губернатору С. Сукіну про надання йому судової і фінансової влади над київським магістратом у розгляді політичних справ [29]. З утворенням губернії у Києві була заснована губернська канцелярія, що залучилася до управління міським господарством. Вона складалася тільки з російських службовців, що приїхали з різних міст Росії [30]. З цього часу управлінський чиновницький апарат у Києві був російським. З 1747 урядові установи були у віданні гетьманської канцелярії. Від доби Петра I у Києві почали осідати російські купці, які прибрали до своїх рук міську торгівлю. У 1754 знято митниці між Росією і Україною і вилучено Київ із підпорядкування гетьману. Остаточна ж ліквідація автономії України відбулася за Катерини II. У 1775 надіслані нею війська зруйнували Запорозьку Січ. Цього ж року, згідно з указом сенату, Київ включено до

Печерськ. Фрагмент плану Києва 1745—52.

**КАРТА МАЛОРОССИЙСКАЯ,
РАЗДЕЛЕННАЯ НА НАМЕСТНИЧЕСТВЫ
КИЕВСКОЕ, ЧЕРНИГОВСКОЕ и НОВОГОРОДСЬВЕРСКОЕ.**

**ОПИСАНІЕ
СМЕЖНЫХЪ ГУБЕРНІИ**

- отъ А до В *Полтавская*
- отъ В до С *Орловская*
- отъ С до D *Курская*
- отъ D до E *Тарнопольская*
- отъ E до F *Киевская*
- отъ F до А *Новгородская*

складу Малоросійської губернії, а у 1780—96 він був центром Київського намісництва.

У річчя здійснюваних у Російській імперії реформ у 1786 управління містом перейшло в руки загальної шестиголосної думи, яка була в повній залежності від царських органів влади. Магістрат же продовжував виконувати судові функції, керувати забудовою міста. В його розпорядженні була військова частина. Замість старої будівлі магістрату на Контрактовій площі зведено кам'яну ратушу з вежею. Ця пам'ятка історії не збереглася, вона загинула під час пожежі 1811.

Перебуваючи у складі Російської імперії, Київ не залишався осторонь від соціальних процесів, що відбувалися на Правобережній Україні. Сотні киян взяли участь у гайдамацькому русі 18 ст., спрямованому, головним чином, проти польсько-шляхетського панування. Вони входили до складу загонів гайдамацьких ватажків Верлана, Бондаренка, Письменного, Тарана, Мочули, Ляха та ін.

Протягом багатьох десятиліть повстанці діяли в межах Києва та його околиць. Ще у 1713 в місті було організовано загін, який здійснив кілька нападів на можновладців. Центром зосередження народних месників був Поділ — район, де проживали найбідніші категорії населення міста, які співчували повстанцям. Крім того, гайдамаки збирались у Дарниці, Голосієві, на Куренівці. Тут, у разі необхідності, вони мали надійне пристановище, заліковували рани, ремонтували і виготовляли зброю. До великих загонів, які були створені в Києві, належали гайдамацькі ватаги Х. Коняхіна (1742), Є. Кологривого (1745), І. Подоляки (1750-і рр.). Їхні дії, що мали яскраво виражену соціальну спрямованість, не обмежувалися тільки районом Києва. Були випадки пересування деяких з цих загонів на Поділля, Волинь і навіть у Білорусь. Документи фіксують участь киян у подіях великого народно-визвольного повстання — Коліївщини 1768.

Перший залізничний вокзал, 1870.

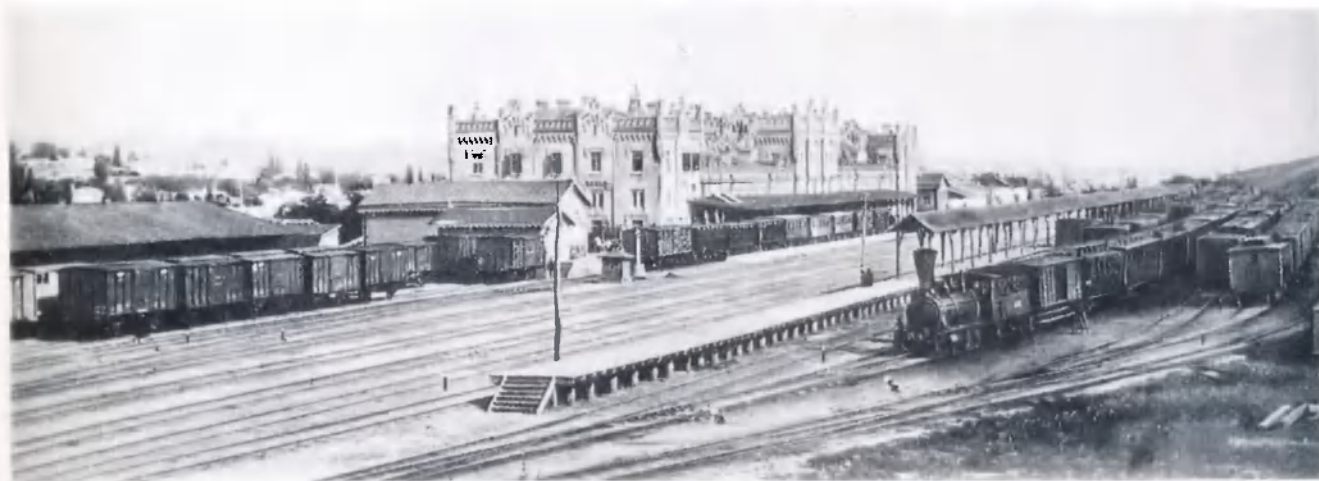

Генерал-губернаторський будинок, 18 ст.

Будинок київського купця П. Дегтерьова на Подолі, 1830.

Деміївка. Кін. 19 ст.

Початок 19 ст. був важливим періодом в історії Києва. Після приєднання Правобережної України до Росії він став адміністративним центром новоствореної 1796 Київської губернії, що прискорило соціально-економічний розвиток міста.

У Києві продовжують діяти завод «Арсенал» з кількістю понад 700 робітників, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, де працювали селяни Вовків і Ново-Петрівців (будівля фабрики була зруйнована в 30-і рр. 20 ст.). У 1809 засновано Київську казенну суконну фабрику, з'явилася низка нових мануфактурних підприємств, що належали купцям і міщанам. Вони були зайняті переважно переробкою сільськогосподарської продукції, вичинкою шкіри, виготовленням свічок, мила тощо. У 40-і рр. 19 ст. в місті працювали 73 промислові підприємства, на яких було зайнято бл. 7 тис. робітників. Приблизно в цей же період почалося переростання мануфактурної форми виробництва у фабрично-заводську, де застосовувалися парові двигуни.

У 2-й пол. 19 ст. внаслідок реформи 1861 значно прискорилися темпи розвитку капіталізму. Поряд з мануфактурними закладами в місті

заснуються машинобудівні, металообробні та інші заводи з паровими машинами. Великим підприємством став створений у 1862 машинобудівний завод фірми «Шеман, Мільковський і К°» з 500 робітниками, який з 1894 увійшов до управління товариства «Південноросійський машинобудівний завод» (потім «Ленінська кузня», нині — АТ «Шхуна»; з 1897 містився на вул. Жиянській). Значно розширився після створення 1890 акціонерного товариства машинобудівний завод Гретера, Криванека і К°, що діяв з 1881 (нині — АТ «Більшовик», містився на Шулявці, тепер на розі вул. Індустріальної і просп. Перемоги). У 1870 засновано Київські головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці (нині — Електровагоноремонтний завод).

У кін. 19 ст. в Києві функціонувало 125 промислових підприємств. З них 52 підприємства, що займалися переробкою сільськогосподарської продукції: борошномельні, кондитерські, винокурні, пивоварні, тютюнові та ін. [31]. У місті працювало 24 поліграфічні підприємства. Найбільшими були друкарні С. Кульженка, І. Чоколова, Києво-Печерської лаври. Не скорочувалося і ремісничє виробництво. Кількість ремісників досягла 35 тис. осіб. Вони займалися виготовленням предметів домашнього вжитку, харчування, одягу тощо.

Міська дума на Хрещатику, 1876 (зруйновано 1941).

Протягом 19 — поч. 20 ст. відбулися суттєві зміни в структурі торгівлі Києва. Поступово змінювалися функції Водохрещенського Контрактового ярмарку, що став місцем біржових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської і промислової продукції. Ще в 1815—17 на Контрактовій площі за проектом арх. В. Гесте і за участю київського міського арх. А. Меленського побудовано двоповерховий Контрактовий будинок, який відігравав помітну роль не тільки в економічному, але і в культурному житті міста. На другому поверсі цієї будівлі була концертна зала, де під час ярмарків влаштовувались концерти і вистави. Тут бували видатні діячі української і світової культури, зокрема, Т. Шевченко, М. Гоголь, О. Пушкін, А. Міцкевич, Оноре де Бальзак, Ф. Ліст, виступали з концертами вітчизняні та зарубіжні актори. Контрактовий дім став місцем зустрічей декабристів. Тому не дивно, що зберігшись до наших днів, Контрактовий будинок займає особливе місце серед пам'яток історії та культури Києва серед. 19 ст.

У 2-й пол. 19 ст. Київ перетворився на великий торговельно-транзитний центр навколишнього регіону. Подальшому зростанню торговельних операцій сприяло відкриття у 1869 біржі. Збудоване для неї у 1873 за проектом арх. О. Шіле приміщення збереглося до наших днів (вул. Інститутська, 7). Розвитку торгівлі сприяло також будівництво нової гавані з причалами і складськими приміщеннями та залізничних колій, що зв'язували місто з іншими промисловими центрами Росії і сільськогосподарською округою. У 1870 в Києві збудовано перший залізничний вокзал. Однак ця будівля не збереглася. Протягом 1902—11 залізницею через Київ уже перевозилося понад 28 млн. пудів вантажу [32]. Розвиток капіталістичних відносин помітно впливав і на зовнішній абрис міста. У 19 ст. поступово зливалися в єдине ціле три історичні частини Києва — Поділ, Верхнє місто, Печерськ, розбудовувалися передмістя, зростала кількість цегляних споруд, багатоповерхових будівель, банків, контор, громадських і адміністративних будинків.

У 70-х рр. 19 ст. сталися значні зміни в системі міського управління Києва: на нього було поширено дію «Міського положення» 1870 — складової частини буржуазних реформ Росії. Міська реформа передбачала ліквідацію феодально-станового принципу управління, заміну його безстановим, буржуазним. Головною умовою участі у виборах до міських органів управління ставилося володіння капіталом. 1871 у Києві відбулися вибори в Думу, до якої було обрано 72 гласних, переважно представників торговельно-промислового капіталу. Поряд з ними до Думи увійшла т. зв. інте-

Вид Києво-Печерської лаври з лівого берега Дніпра. Мал. М. Сажина. 1840-і рр.

Ланцюговий міст, серед. 19 ст. (не зберігся).

Вид Києво-Печерської лаври і Ближніх печер з півдня. Мал. В. Христофорова. 19 ст.

Хрещата площа з будинком І. Гудовського, де 1859 зупинявся Т. Шевченко. Літографія С. Цеглинського. 19 ст.

лігентська партія — професори університету, інженери, лікарі, юристи. Вони склали 18 осіб. Під час виборів ця група намагалася обрати на посаду міського голови свого представника, що їй іноді і вдавалося. З 1874 до 1900 Міську думу очолювали професори М. Ренненкампф, Г. Ейсман, С. Сольський [33]. До складу комісії управи в різний час входили професори О. Кістяківський та М. Бунге, інженер А. Струве, архітектори В. Ніколаєв, Г. Шлейфер. Вони

спрямували діяльність Думи на розв'язання господарських проблем міста, намагалися підняти Київ до рівня західноєвропейських міст з їхніми розвиненими побутовими службами, транспортом, комунікаціями. До виконання цих завдань було залучено приватний капітал.

Нове міське управління відкрило більші можливості для благоустрою Києва, оскільки міські доходи стали залежати від розвитку в ньому промисловості й торгівлі (10 відсотків від чистого прибутку). Частину надходжень Дума

Генеральний план Києва. 1833.

одержувала від здачі на оренду торговельних місць, Контрактового будинку, трактирів і т. ін., випуску облігацій міської позики [34]. Тому прибутки міста швидко зростали. Якщо у 1870 вони становили 197 тис. крб., то на кін. 19 ст.— 2,5 млн. крб. [35].

На поч. 20 ст. у Києві дещо розширено права міського самоврядування. Старе «Міське положення» було скасовано і введено нове, яке розширювало виборчі права. Київський губернатор порушив клопотання про виділення Києва в самостійне управління.

У 1876 спеціально для Міської думи було споруджено двоповерховий будинок на Хрещатицькій площі (тепер Майдан Незалежності) за проектом арх. О. Шіле. Споруда мала високу архітектурну цінність. З відступом радянських військ у період Великої Вітчизняної війни (1941) будинок було підірвано.

У 19 ст. досить активним було громадсько-політичне життя міста. На поч. 20-х рр. Київ став осередком руху дворянських революціонерів, які шукали шляхів оновлення суспільства і виступали проти самодержавства і кріпос-

ництва. Тут протягом 1822—25 під час Контрактового ярмарку відбувалися щорічні з'їзди декабристів, на яких сформувався Південне товариство, була прийнята «Руська правда», обговорювалися питання організації повстання в армії тощо.

У місті неодноразово бували такі видатні діячі декабристського руху, як П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський та ін. Київ відвідували члени Північного товариства. Сюди приїздив С. Трубецькой, а в 1818 і 1820 тут бував поет К. Рилєєв. Однак у місті все менше залишається пам'ятних місць і пам'яток, що відображають цю сторінку історії. Декабристи зустрічалися в будинку М. Гудим-Левковича на розі Інститутської вулиці і Кріпосного провулку.

*Вид Києва з лівого берега Дніпра.
Мал. М. Сажина. 1840-і рр.*

Вид старого Києва. Літографія. Серег. 19 ст.

Ця будівля не збереглася [36]. Місцем зустрічей декабристів були будинки Є. Давидової на Кловській вулиці, а також Дворянського зібрання на Інститутській вулиці, які також не збереглися. Свідком перебування декабристів у Києві є будівля Контрактового будинку на Подолі, на фасаді якого встановлено меморіальну дошку. Відкрито меморіальну дошку на фасаді будівлі «Арсеналу» (нині вул. Січневого повстання, 30), в якому у 1825 працював у креслярській канцелярії декабрист Я. Андрієвич.

Наприкінці 40-х — на поч. 50-х рр. на арену політичної боротьби почала виходити нова генерація представників визвольного руху. В Україні одним з найяскравіших і визначніших борців за визволення народу був геніальний революційний поет Т. Шевченко. Протягом 1845—47 він працював у Києві художником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Перебуваючи в місті, він активно включився в суспільно-політичне життя і у квітні 1846 вступив до таємного Кирило-Мефодіївського братства, яке виникло в грудні 1845. До нього входили професор університету М. Костомаров, студенти В. Білозерський, О. Навроцький, О. Маркович, Г. Андрузький, вчителі Д. Пильчиков, П. Куліш та ін.

В основі програми кирило-мефодіївців лежала ідея слов'янської федерації, яка на їхню думку, являла об'єднання незалежних, рівноправних слов'янських республік, в яких правління, законодавство, просвіта повинні ґрунтуватися на християнських заповідях. Передбачалося знищення кріпацтва, велика роль відводилась освіті як засобові боротьби проти самодержавства і феодалізму. Насильницькі методи статутно відкидалися. Однак у товаристві з цього питання не було єдності —

*Фонтан «Іван».
Мал. М. Сажина. 1840-і рр.*

Т. Шевченко і його послідовники стояли на радикальніших позиціях.

Навесні 1847 ця організація була розгромлена царською владою. Серед її членів найбільших репресій зазнав Т. Шевченко: його відправили до Оренбурзького корпусу рядовим солдатом із забороною писати і малювати. Тільки в кін. 50-х рр. поет знову побував у Києві. До пам'яток історії, що відображають перебування Т. Шевченка у Києві, належить будинок у пров. Шевченка, 8-а, в якому поет наймав квартиру у 40-х рр. 19 ст. Нині тут музей поета. На фасаді будинку встановлено меморіальну дошку. Меморіальні дошки Т. Шевченкові встановлено також на фасаді головного корпусу Національного університету ім. Т. Шевченка, де він працював в Археографічній комісії (вул. Володимирська); на будинку № 5 на вул. Вишгородській, де поет проживав улітку 1859. Цей меморіальний будинок відновлено у 1988—89.

Незважаючи на русифікаторську політику царату та національні переслідування, у Києві спостерігався певний поступ у розвитку науки,

*Костьол у Києві.
Акварель Т. Шевченка. 1846.*

Аскольдова могила. Мал. Т. Шевченка. 1846.

*Будівництво Микільського узвозу.
Хуг. Гроге. 1849.*

культури, освіти. У кін. 50-х рр. 19 ст. для неписьменних або малописьменних дорослих і дітей, які не мали можливості через відсутність коштів відвідувати звичайну школу, засновувались недільні школи. Фундаторами шкіл були студенти університету св. Володимира Ф. Вороний, М. Драгоманов, М. Муравський та інші, за сприяння попечителя Київського навчального округу М. Пирогова. Першу в Києві і в Росії недільну школу було відкрито 11 жовтня 1859 на Подолі в будинку повітового училища (вул. Костянтинівська, 9/6; будинок зберігся) [37]. Протягом 1859—62 у місті було відкрито 9 таких шкіл. Навчання в них проводили переважно студенти університету українською та російською мовами. У 1860—61 Т. Шевченко склав для учнів недільних шкіл «Букварь южнорусский». У 1862 недільні школи було звинувачено в революційній пропаганді й закрито за наказом уряду.

У 1807 засновано повітове училище, у 1809 — чотири парафіяльних, відкрилися приватні пансіони. У цих закладах у 30-і рр. 19 ст. навчалось бл. тисячі дітей. На кін. 19 ст. у місті вже діяло 43 парафіяльні училища, 18 церковно-парафіяльних шкіл, 4 духовні і 41 приватне училища, 7 шкіл грамоти [38]. Через тяжкий матеріальний стан міських низів, відсутність законодавства про загальну освіту, яке на той час уже існувало в західноєвропейських країнах, 30—35 відсотків дітей шкільного віку залишалися поза школою. На поч. 1917 в місті вже було 188 початкових шкіл, в яких навчалось понад 20 тис. дітей.

У зв'язку з реформою середньої освіти Київське головне училище на поч. 19 ст. реорганізовано на гімназію. У 1812 в Кловському

*Перший міський театр, поч. 19 ст.
Мал. М. Закревського.*

палаці була відкрита 1-а чоловіча гімназія. З 1857 вона розташовувалася в будинку кадетського корпусу (тепер бульв. Т. Шевченка, 14). У 1834 на Подолі відкрито 2-у Київську гімназію на 388 учнів. У 1856 вона перейшла в нове приміщення на Університетському бульв. (тепер бульв. Т. Шевченка, 18). У 1838 в Києві відкрито Інститут шляхетних дівчат — середній навчальний заклад для дітей з дворянських сімей. На кін. 19 ст. мережа середніх навчальних закладів значно розширилась: існувало 5 чоловічих і 6 жіночих гімназій, приватна чотирикласна прогімназія, два реальних училища, кадетський корпус, колегія П. Галагана та ін. У 1913 діяло 35 чоловічих і жіночих гімназій (15 і 20), 2 реальні училища, 7 комерційних училищ, 3 військові навчальні заклади, учительський інститут тощо. Будівлі багатьох з них збереглися до наших днів.

З середніми навчальними закладами пов'язана діяльність видатних учених, педагогів, художників. У них навчалися майбутні діячі української та російської культури (Т. Рильський, П. Чубинський, К. Паустовський, А. Кримський, М. Булгаков, А. Ахматова, Н. Забела-Врубель, А. Тарасова, М. Донець-Тессейр, Н. Полонська-Василенко та ін.). Головним центром наукового життя міста став університет св. Володимира. Будівля для нього зводилась у 1837—42 за проектом арх. В. Беретті. Чимало професорів університету зробили суттєвий вклад у розвиток фундаментальних наук. Це, насамперед, перший ректор університету М. Максимович, фізики М. Авенаріус, Й. Косоногов, математики М. Ващенко-Захарченко, Б. Букреев, М. Крилов, Д. Граве, хіміки П. Алексеев, С. Реформатський, геологи М. Андрусов, К. Феофілактов, ботаніки І. Шмальгаузен, С. Навашин, історики В. Антонович, М. Костомаров, М. Владимирський-Буданов, М. Драгоманов, філологи М. Алексєєв, М. Дашкевич, В. Перетц, юристи М. Іванишев, О. Кістяківський та ін.

У 19 ст. почали діяти міські театри. Перший з них був зведений за проектом арх. А. Меленського на поч. 19 ст. біля підніжжя Володимирської гірки. У ньому грали українські, російські та польські театральні трупі відомих антрепренерів Д. Ширая, Я. Камінського, І. Штейна, Л. Млотковського. Тут кияни вперше побачили п'єси І. Котляревського, М. Гоголя, головні ролі в яких виконували М. Щепкін, К. Нальотова, П. Рекановський та ін. [39]. На жаль, будівля першого театру в Києві не збереглася. До наших днів дійшли споруджені у 70—90-і рр. 19 ст. будинки театру Бергоньє (тепер Національний російський драматичний театр ім. Лесі Українки) і театру «Соловцов» (тепер Національний український драматичний театр ім. І. Франка).

З Троїцьким народним будинком (нині театр оперети), спорудженим у 1901—02 коштом Київського товариства грамотності, пов'язано функціонування у Києві першого українського стаціонарного театру. Незважаючи на те, що національний професіональний театр в Україні існував ще з 1880-х рр., він не мав свого приміщення, зазнавав переслідувань з боку царської влади. У 1883 генерал-губернатор О. Дрентельн взагалі заборонив постановку вистав українською мовою на всій Правобережній Україні, в тому числі й у Києві [40]. Тільки після революції 1905—07 М. Садовському пощастило заснувати перший стаціонарний український театр у приміщенні Троїцького народного будинку, який містився тут до 1916. Труппа складалася з видатних майстрів сцени М. Заньковецької, Г. Борисоглібської, І. Мар'яненка, І. Загорського тощо. Кияни мали можливість познайомитися з українською класичною драматургією, зокрема п'єсами Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого та ін. Були здійснені також деякі оперні постановки, зокрема «Енеїда» М. Лисенка та «Роксолана» Д. Січинського. Великий вплив на культурне життя міста мало зведення нового Міського театру, в приміщенні якого нині діє Національна опера України ім. Т. Шевченка.

У 1899 в Києві засновано міський музей старожитностей і мистецтва, що розбудовувався як національний. Між 1897 і 1900 роками для нього споруджено будинок, що зберігся до наших днів (вул. М. Грушевського, 6). Всього у Києві на поч. 20 ст. діяло понад 20 музеїв.

Розглядаючи проблему культурного життя Києва в умовах Російської імперії — розвиток освіти, науки, літератури, слід зазначити, що воно було складним і неоднозначним. З одного боку, неухильно розширювалася мережа навчальних закладів — початкових, середніх, вищих, розвивалися наука, література тощо, з другого — уже з 18 ст. українська національна культура була поставлена в нерівноправне становище з російською, переслідувалася і навіть заборонялася. Це, насамперед, виявилось у звуженні сфери застосування української мови, особливо в літературних творах. Уже за Петра I в 1720 було заборонено друкувати будь-які книги в Україні, крім церковних, але і їх належало «правити перед друкуванням за тими великоросійськими друками, аби ніякої різниці й особливого наріччя не було» [41].

У 18 ст. російська мова прийшла і в навчальні заклади, в Києво-Могилянську академію, яка першою стала відчувати тиск русифікації. Її провідниками у 80—90-х рр. були, наприклад, київські митрополити Г. Кременецький та С. Миславський. В академії запроваджувався «великоруський стиль», для чого запрошува-

Троїцька площа. 2-а пол. 19 ст.

Перший електричний трамвай на Олександрівському узвозі. 1890-і рр.

Міський театр, серед. 19 ст.
(не зберігся).

Бессарабка. 1903.

лися викладачі з Росії, рекомендувалося «пояснювати свій предмет російською мовою із дотриманням вимови Великої Росії» [42]. Від цього часу асиміляція українського населення набрала обертів. Царський уряд Валувєвським циркуляром 1863 і Емським указом 1876 ухвалив ряд насильницьких актів щодо української мови. Міністр внутрішніх справ П. Валувєв у листі до міністра народної освіти О. Головіна писав, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Керуючись цим положенням, цензори забороняли не тільки друкування українською мовою художньої літератури, але й виконання народних пісень з підмостків театрів. З 1 липня 1864 в Києві почала виходити великодержавно-шовіністична газета «Киевлянин», яка з номера в номер цькувала все українське, прагнучи представити Київ і Правобережну Україну «російським краєм», вела боротьбу з «українським сепаратизмом і польською інтригою».

Поч. 20 ст. позначився відмінами в економічному, культурному, громадсько-політичному житті. Напередодні 1-ї світової війни площа Києва становила бл. 170 кв. км, поступаючись лише Петербургу і Москві. За 1897—1913 кількість населення збільшилася більш як удвічі й досягла 630 тис. осіб [43]. Прокладалися нові вулиці, нові квартали забудовувалися багатопверховими прибутковими будинками, в яких наймали квартири чиновники, службовці, інтелігенція. У 1900 в місті було бл. 20 тис. будівель [44]. Частина житлового фонду збереглася до наших днів. Чимало будівель є пам'ятками культурного і наукового життя міста, оскільки в будинках жили і творили видатні діячі української та російської культури — письменники, художники, відомі вчені, лікарі та ін. На державний облік узяті будинки, пов'язані з іменами письменників і поетів Лесі Українки, Тараса Шевченка, Івана Франка, Марка Вовчка, Архипа Тесленка, Льва Толстого, Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського, Михайла Булгакова, вчених Миколи Пирогова, Вікентія Хвойки, Феофіла Яновського, композиторів Миколи Лисенка, Семена Гулака-Артемівського, художників Віктора Васнецова, Михайла Врубеля, Григорія Світлицького, Миколи Пимоненка, Олександра Мурашка, корифеїв сцени Марії Заньковецької, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського та багатьох інших.

В міру економічного розвитку, забудови міста й зростання населення посилювалися й соціальні контрасти. На Печерську виріс аристократичний центр Липки з особняками місцевої знаті, а на околицях тулилися дерев'яні й глинобитні будиночки трудового люду. Водогін, каналізація, міський транспорт, а також телефон були розкішшю, доступною, насамперед,

для мешканців центральних районів. Соціальні питання в місті були далекими від свого вирішення. Джерела свідчать про жахливу антисанітарію, велику смертність серед незаможного населення.

З 70-х рр. 19 ст. Київ став одним з провідних в Україні центрів загальноросійської визвольної боротьби революційних народників. Тут вони організували кілька таємних революційних гуртків, які займалися практичною підготовкою соціального перевороту. Учасниками одного з них — «Київської комуни» були молоді інтелігенти В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Каблиць, М. Судзіловський та ін. Протягом кількох років у місті діяв гурток «Південних бунтарів», члени якого взяли найактивнішу участь у невдалій спробі підняти селянське повстання, що увійшло в історію під назвою «Чигиринська змова». З цими подіями пов'язана пам'ятка історії — будинок на вул. Володимирській, 37/29, де 1878—79 проживав один із засновників «Землі і волі», організатор терористичних замахів на життя представників царської адміністрації у Києві В. Осинський. Створена в Петербурзі загальноросійська народницька організація «Земля і воля» підтримувала тісні зв'язки з таємними революційними гуртками в Україні, в тому числі і в Києві. 1878 в місті відбувся з'їзд народників, у 1880—81 діяв народницький «Південноросійський робітничий союз», члени якого вели пропаганду серед робітників «Арсеналу» й залізничних майстерень. У 1884—92 діяло таємне товариство «змовників», очолюване М. Фокіним. Збереглися будинки, в яких колись функціонували нелегальні друкарні, споруди Лук'янівської в'язниці, де відбували покарання і були страчені деякі з народників, та інші об'єкти — пам'ятки історії народницького руху.

Значну роль в національно-культурному і суспільному житті міста 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відіграла київська «Громада», заснована 1859. У 1861 до її складу ввійшли члени гуртка «хлопоманів», які виступали за зближення з селянством. Громадівці працювали в недільних школах, видавали українською мовою художню, навчальну, науково-популярну літературу, брали активну участь у діяльності народних будинків, наукових і просвітницьких товариств, вивчали історію та етнографію українського народу. Вони переважали у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства (РГТ, 1873—75), Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (1843—1921), якими було підготовлено і видано низку українознавчих праць. На поч. 70-х рр. прихильники радикальних методів боротьби, близьких до народницьких, створили «Молоду Громаду». До «Старої Громади» входили визначні діячі науки і культури України: В. Антонович (провідник),

М. Драгоманов, К. Михальчук, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, О. Русов, С. Подолинський та ін. Внаслідок репресій 1875—76 було заборонено орган київської «Громади» — газету «Киевский телеграф», видання книжок українською мовою, звільнено з університету М. Драгоманова і М. Зібера, які разом з Ф. Вовком і С. Подолинським виїхали за кордон, частину громадівців було заарештовано й вислано з Києва, закрито Південно-Західний відділ РГТ. Українську видавничу справу продовжив за кордоном М. Драгоманов, але у 1886 «Стара Громада» розриває з ним через ідейні розбіжності у політичних поглядах. М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Зібер стали провідними пропагандистами соціалістичних ідей в Україні. Київські громадівці на чолі з В. Антоновичем об'єдналися навколо українознавчого журналу «Киевская старина» (1882—1906), який матеріально підтримували В. Смиренко, В. Тарновський, Є. Чикаленко. На поч. 20 ст. в «Громаді» працювала нова генерація українських діячів, у тому числі Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, І. Стешенко, Є. Кивлицький та ін. Громадівці склали ядро Українського наукового товариства в Києві, організованого 1906, кількох українських політичних партій. Діяльність

київської «Громади» знайшла відображення у багатьох статтях Зводу: про університет, споруди, де містилися народні будинки, Український клуб, редакція журналу «Киевская старина», про житлові будинки, де мешкали громадівці, тощо.

Київ відомий і як значний центр соціалістичного і марксистського рухів. Активними популяризаторами цих ідей були М. Зібер, Б. Кістяківський, С. Подолинський. У 80—90-і рр. в місті діяли численні соціалістичні гуртки: російські, польські, єврейські, соціалістів-федералістів (драгоманівці — на чолі з М. Ковалевським), марксистські гуртки учнів середніх навчальних закладів, студентські організації. В них починалася політична освіта і діяльність багатьох відомих громадських діячів, у т. ч. Б. Кістяківського, М. Бердяєва, А. Луначарського, Д. Неточаєва, П. Тучапського, Б. Ейдельмана, В. Вакара, Л. Войтоловського та ін. Одним з провідних діячів марксистського руху того часу в Києві був Ю. Мельников. Він організував 1893 Лук'янівську школу-майстерню, революційне виховання в якій пройшло чимало київських робітників, 1895 заснував соціал-демократичну групу «Робітничий комітет» (діяв до 1896). У 1897 соціал-демократичні гуртки і групи Києва об'єдналися у «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який зініціював створення РСДРП у 1898. Його активними діячами були Б. Ейдельман, П. Тучапський, М. Вигдорчик, В. Крижанівська та ін.

Загальний вид Житнього ринку на Подолі. 1904.

Олександрівський узвіз. 1906.

Будинок пошти і телефонної станції на Хрещатику (не зберігся). 1906.

Вулиця Хрещатик. Поч. 20 ст.

Загальний вид Подолу й гавані. 1908.

Збереглося кілька будинків, пов'язаних з діяльністю київського «Союзу боротьби». На поч. 20 ст. Київ став важливим транспортним вузлом нелегальної доставки і поширення по всій Російській імперії соціал-демократичної газети «Искра», що видавалася за кордоном. Читачі цього тому знайдуть тут статті про пам'ятні будинки, де нелегально зберігалися «искровские» видання та інші рукописи редакції газети «Искра» (вул. Архітектора Городецького, 9; Чеховський пров., 3; вул. Михайлівська, 24; вул. Багговутівська, 1 та ін.).

Країна йшла до революції, і в цей тривожний час активізувалися не тільки соціал-демократичні, а й ліберально-опозиційні прошарки населення. Виявом зростання національно-визвольного руху стало виникнення українських політичних партій. У Києві діяла місцева організація («вільна громада») Революційної української партії (РУП), що виникла у Харкові 1900 (з 1905 — Українська соціал-демократична робітничка партія; УСДРП); з 1904 функціонували керівні органи Української радикальної партії (УРП) на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим та Української демократичної партії (УДП), групи Української партії соціаліст-революціонерів (УПСР; з 1905), відділення єврейської партії Бунд, польські соціалісти та ін. Робітничий рух очолювали місцеві осередки РСДРП, яка після 1903 розкололася на більшовиків і меншовиків. Останні відігравали провідну роль у Київській організації РСДРП та профспілках аж до 1918.

Влітку 1903 одночасно застрайкували робітники найбільших промислових міст України. У Києві ініціаторами масового загального страйку в липні 1903 стали робітники Головних залізничних майстерень, Південноросійського машинобудівного заводу, заводів Гретера, Криванека і К°, «Арсеналу». Він перетворився на загальний. 23 липня біля залізничного вокзалу царські війська відкрили вогонь по натовпу страйкарів, які домагалися задоволення своїх вимог. Пам'ятне місце цієї кривавої розправи відзначено меморіальною дошкою, встановленою на локомотивному депо «Київ-Пасажирський» у 1973 (пл. П. Кривоноса). Масовими робітничими страйками у січні — березні 1905 позначилися і події першої у Російській імперії демократичної революції. Слідом за робітниками виступили студенти київських вузів, насамперед університету й політехнічного інституту. Новий поштовх до розвитку робітничого руху в Києві дав Всеросійський жовтневий страйк 1905. Він охопив робітників усіх заводів і фабрик, студентів і службовців. Після проголошення царського «Маніфесту 17 жовтня» в місті пожвавилось політичне життя. 30 жовтня відбувся перший пленум Київської ради робітничих депутатів, на якому були присутні деле-

гати від кількох заводів. У цей же час помітно активізувалася робота щодо створення нових профспілок на підприємствах міста. Події цих днів мали помітний революціонізуючий вплив на солдатські маси. 18 листопада 1905 збройною демонстрацією пройшли вулицями Києва солдати саперної роти під керівництвом підпоручика Б. Жаданівського, підтримані робітниками. Однак царські війська придушили цей виступ.

У Києві є ціла низка пам'яток історії, що відображають події демократичної революції 1905—07. Так, на вул. Московській, 5 зберігся будинок, в якому в 1905 проживав Б. Жаданівський. Меморіальною дошкою на вул. О. Гончара, 79 відзначено пам'ятне місце розстрілу повсталих солдатів і робітників на Галицькій пл. (нині пл. Перемоги) у 1905. Меморіальна дошка на споруді Троїцького народного будинку (нині приміщення театру оперети) нагадує, що тут в листопаді 1905 були організовані перші профспілки робітників міста, відбувалися мітинги й демонстрації.

У роки першої демократичної революції значно активізувалася діяльність політичних партій, які за своїм спрямуванням часто були протилежні одна одній. Так, у Київській губернії у 1905—07 зафіксовано 8 партійних організацій РСДРП, 26 організацій есерів, 11 — кадетів, 2 — октябристів, 50 організацій чорносотенного «Союзу російського народу» [45]. Значна частина їх містилася в Києві.

Панорама центральної частини Києва з Печерської височини. 1908.

Після революції у Києві поживалося українське культурне і політичне життя: виходили українські газети — «Громадська думка» (1906), «Рада» (1907—14), тижневики — «Рідний край», «Слово», «Село», «Маяк», «Засів», «Рілля», «Наша кооперація», місячники — «Українська хата», «Дзвін», «Світло», «Сяйво» та ін. 1908 засновано Товариство українських поступовців (ТУП), 1907 — перший в Україні постійний український театр М. Садовського, 1908 відкрито Український клуб, 1906 постало Українське наукове товариство тощо.

У роки реакції в Києві розгорнулася особливо гостра антисемітська кампанія. Її вершиною стала відома «справа Бейліса» — судовий процес у 1913 над прикажчиком цегельного заводу М. Бейлісом, якого звинувачували в убивстві хлопчика, вчиненому нібито на ритуально-релігійній основі. Демократична громадськість міста рішуче виступила проти спроб шовіністичних реакційних кіл розв'язати спалах антисемітизму. Присяжні засідателі на суді не підтримали це фальшиве звинувачення.

На тлі боротьби проти шовіністичної політики царського уряду проходило піднесення національно-визвольного руху. На демонстрацію протесту перетворився похорон Лесі Українки 26 липня 1913. Тисячі людей прийшли попрощатися з нею. Траурна процесія розтяглася від вокзалу до Байкового цвинтаря, де було поховано видатну українську поетесу. Її могила дбайливо зберігається.

Бурхливі події в місті розгорнулися з нагоди святкування 100-літнього ювілею від дня

№ 37. Київ — Kiew

Общий видъ Киева

народження Т. Шевченка. При Міській думі було створено ювілейну комісію, розроблено програму, виділено кошти на святкування [46]. Однак проти цього повели наступ реакційні сили міста. Як наслідок, було заборонено відзначення ювілею Т. Шевченка. Ця шовіністична акція викликала обурення в широких демократичних колах міста. У дні шевченківського ювілею — 25—26 лютого 1914 в Києві відбулися масові демонстрації. Як писав у своїх спогадах український письменник С. Васильченко, «весь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з піснями, з прапорами, квітами... Всі вулиці були забиті людьми. Розгонила поліція, цілими натовпами хапала у в'язницю — нічого не допомагало» [47].

Провідну роль в організації цієї акції відіграли діячі національно-культурного руху, зокрема члени Українського наукового товариства (УНТ) в Києві. Створене у 1906 на чолі з видатним істориком і політичним діячем М. Грушевським, воно мало на меті розвиток національної наукової праці на широкому полі українознавства. У діяльності УНТ брали участь відомі вчені і громадські діячі: М. Біляшівський, М. Василенко, Б. Грінченко, П. Житецький, А. Кримський, О. Левицький, А. Лобода, В. Перетц, М. Петров, В. Щербина, В. Науменко, Д. Щербаківський, М. Макаренко та ін. УНТ видавало «Записки» і журнал «Україна», до Києва було перенесено зі Львова видання «Літературно-наукового вістника». Своєю діяль-

Пам'ятник І. Іскрі та В. Кочубею (не зберігся). 1914.

ністю УНТ заклало підґрунтя Української академії наук, воно підтримувало тісні контакти з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, українськими науковими колами в Росії, вченими зарубіжних країн. Діяльність товариства перебувала під постійним наглядом поліції, а його голові — М. Грушевському — було заборонено проживати у Києві. У листопаді 1914 він був заарештований, до лютого 1915 ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, звідки вивезений до Сибірска. Збереглися будинки на вулицях Ярославів Вал, 36 і Десятинній, 9, де у різний час містилося УНТ, а також інші споруди, пов'язані з життям та діяльністю визначних діячів товариства.

Так в умовах погіршення соціально-економічного становища, зростання політичної і національної свідомості населення Київ йшов до нових випробувань — світової війни, Лютневої революції в Петрограді, що відіграли величезну роль у подальшій долі всього українського народу.

З початком 1-ї світової війни чимало міських підприємств було переведено на воєнний стан, різко піднялися ціни на товари першої необхідності, скоротилася реальна заробітна плата. Соціально-економічна й політична криза, викликана війною, зумовила необхідність радикальних змін у Росії. У лютому 1917 у Петрограді почалися страйки, збройні виступи. Під тиском соціалістичних і ліберальних депутатів ІV Державної думи 2 березня 1917 імператор Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до Тимчасового уряду, утвореного в результаті згоди між Тимчасовим комітетом Державної думи і Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів, що виникла явочним порядком. Уже 1 березня в приміщенні Київської міської управи, яка розміщувалася в будинку Думи (вул. Хрещатик, 18, не зберігся), відбулася нарада її гласних та членів громадських організацій міста, на якій обговорювалося питання про ставлення до революційних подій у Петрограді. За рішенням зборів була організована Рада об'єднаних громадських організацій, до складу якої увійшли представники понад 40 закладів і установ. Головою Виконавчого комітету був обраний лікар, товариш міського голови М. Страдомський. Основною метою нової організації проголошувалася робота із згуртування «різних прошарків і класів населення» для «створення спокою і порядку», необхідних для того, щоб нова влада могла вивести країну з розрухи. В ніч з 2 на 3 березня 1917 членами робітничої групи військово-промислового комітету була організована Київська Рада робітничих депутатів. Удень 3 березня обидві Ради об'єдналися. Головою став робітник-друкар, есер П. Незлобін, заступниками — російські соціал-демократи

М. Майоров і М. Петров (Савельєв). У березні — квітні Рада працювала в приміщенні Народної аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська, нині Воровського, 26). 3—7 березня учасники українського національно-демократичного руху на своїх загальних зборах у клубі «Родина» на вул. Володимирській, 42 утворили Українську Центральну Раду (УЦР) — орган, покликаний об'єднувати й координувати їхню діяльність у новій політичній обстановці. Провідна російська газета того часу «Киевская мысль» (редакція містилася на вул. Фундуклеївській, нині вул. Б. Хмельницького, 19) відзначала, що на зборах були присутні понад 100 осіб, у т. ч. представники українських організацій. Учасники зборів одногосно вітали утворення Центральної Ради й ухвалили виявити їй всляку підтримку, прийняли пропозицію щодо відраджень депутатів до Петрограда для заяви новому уряду про невідкладні потреби українського народу, а також вирішили виступити від імені об'єднаних українських організацій з відозвою до широких мас міського й сільського населення про необхідність підтримки вільного порядку, спокою і сприяння можливо-му послабленню гостроти продовольчого питання.

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського, який ще добував своє заслання у Москві. Заступниками стали Ф. Крижанівський — представник кооперативних організацій Київщини, Д. Дорошенко — від ТУПу, Д. Антонович — від УСДРП. Пізніше заступниками голови Центральної Ради обиралися С. Єфремов, В. Винниченко.

У перші пореволюційні тижні на політичній арені України діяли українські партії — соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, демократично-хліборобська; російські — соціал-демократів (більшовиків і меншовиків), конституційних демократів, народних соціалістів, соціалістів-революціонерів; єврейські — Бунд, об'єднана соціалістична робітничка; польські — соціалістична (ліва й права), демократичний централ та ін. Центром політичного життя Києва, як і всієї України, став будинок Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де розташувалися керівні органи Центральної Ради, проходили її пленарні засідання. Тут працювали також центральні комітети українських партій. Пленуми УЦР відбувалися також у Троїцькому народному будинку (вул. Велика Васильківська, нині Червоноармійська, 53). Київський комітет РСДРП і Ради робітничих і солдатських депутатів містилися 1917 у Маріїнському палаці (вул. М. Грушевського 5-а). Політика Центральної Ради була скерована на конструювання автономної України в складі Федеративної Російської республіки, на вирішення нагальних

Педагогічний музей. 1911.

проблем державного, політичного та культурного будівництва із врахуванням інтересів національних меншин тощо, залучення під прапори українського демократичного руху десятків і сотень тисяч людей. Таким чином, поступово із київської міської організації Центральна Рада перетворювалася на керівника українського національно-визвольного руху. Остаточно визначив політичну програму і завершив організацію УЦР Національний конгрес, який відбувся в квітні 1917 у будинку Купецького зібрання (Володимирський узвіз, 2, нині будинок Національної філармонії України).

Зростаюча підтримка Центральної Ради з боку широких верств населення України дозволила, незважаючи на опір Тимчасового уряду, сформувати 15 червня перший демократичний уряд України — Генеральний секретаріат. У червні — вересні він містився в Педагогічному музеї, пізніше переїхав до готелю «Савой» (вул. Хрещатик, 38, будівля не збереглася; зараз на цьому місці будинок Київської міської Ради народних депутатів). До складу першого Генерального секретаріату увійшли: голова — В. Винниченко, генеральний писар П. Христюк, генеральні секретарі — І. Стешенко, Х. Бара-
Зняття пам'ятника Столипіну на Думській площі. Березень 1917.

новський, С. Єфремов, М. Стасюк, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський. Пізніше кілька днів у керівництві Генерального секретаріату був Д. Дорошенко. У другому складі з 15 липня працювали також В. Голубович, О. Шульгин, О. Зарубін, М. Рафес, у вересні — К. Василенко.

25 жовтня 1917 у Петрограді повалено владу Тимчасового уряду, що мало важливий вплив на розвиток подій у Києві.

У Маріїнському палаці містився створений 27 жовтня 1917 у винятково складній політичній обстановці більшовицький ревком, що заявив про підтримку робітників і солдатів Петрограда. Однак невдовзі його склад було заарештовано штабом Київського військового округу, який представляв Тимчасовий уряд у Києві. В ніч з 28 на 29 жовтня в третьому авіапарку представники підприємств міста і частин гарнізону обрали новий ревком, куди ввійшли: В. Затонський, А. Іванов та ін. Повстання проти Тимчасового уряду розпочалося 29 жовтня. Для керівництва бойовими діями арсенальців було створено штаб на чолі з А. Івановим. На допомогу арсенальцям прийшли українські солдати, робітники, червоногвардійці. Три дні вони вели бої з силами Київського військового округу, який капітулював 1 листопада. Повнота крайової влади перейшла до УЦР.

Використовуючи вперше відкриту реальну можливість добитися державного суверенітету України, Центральна Рада 7 листопада 1917 проголосила створення автономної Української Народної Республіки (УНР) й поширила свою юрисдикцію на всю територію України. Це рішення, як і інші дії Центральної Ради, підтримала значна кількість населення України, що знайшло своє підтвердження, зокрема, в постановках 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який відбувався 4 грудня 1917 у Києві в будинку Купецького зібрання.

Разом з тим, 124 делегати з'їзду (приблизно з 2500) — більшовики й співчуваючі їм з лівої фракції української соціал-демократичної робітничої партії — після попередніх консультацій з ЦК РСДРП(б), Радою народних комісарів у Петрограді й особисто з В. Леніним вирішили залишити з'їзд і переїхати до Харкова. 11—12 грудня ними за сприяння делегатів 3-го з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну Україну було проголошено Республікою Рад, обрано Центральний виконавчий комітет Рад України, який, у свою чергу, утворив радянський уряд — Народний секретаріат. Петроград підтримав ці дії українських більшовиків, направивши в їхнє розпорядження озброєні загони під командуванням В. Антонова-Овсієнка, Р. Сівєрса і М. Муравйова. 25 грудня розпочався загальний наступ радянських військ проти УНР. 4 січня 1918 Народний секретаріат оголосив уряд УНР

«ворогом вільного українського народу» і «очолив» наступ червоногвардійців на Київ. Це означало початок громадянської війни в Україні. 11 січня 1918 Центральна Рада IV Універсалом заявила про розрив федеративних зв'язків з Росією й проголосила самостійність Української Народної Республіки.

Україна як незалежна держава розпочала мирні переговори з державами Четверного союзу в Бересті (Бресті) водночас з більшовицькою Росією, на яких керівник її делегації Л. Троцький наполягав на зносінах лише з українським радянським урядом.

Саме в цей час уряд УНР спрямовував напружені зусилля, аби подолати анархію в країні та організувати оборону ззовні. Змучені більш як трирічною війною, українські солдати розійшлися по рідних селах і хуторах. Незалежність «спізнилася» на півроку. В серпні 1917 на фронті було 27 українізованих дивізій, а всіх українських воїнів — бл. 4 млн. Цього цілком вистачило б для захисту самостійної української держави. Того самого літа 300 тис. українських солдатів, реорганізувавшись на всеукраїнські формування, присягнули Центральній Раді.

15 грудня 1917 Генеральний секретаріат створив Особливий комітет з оборони України, 26 грудня прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Однак цих заходів було недостатньо. У січні 1918 у Миколаєві та Одесі спалахнули підготовлені більшовиками збройні виступи проти УЦР, 16 січня в Києві розпочалося збройне повстання робітників заводу «Арсенал» та окремих частин міського гарнізону. Того ж дня відбувся нерівний бій між російськими червоногвардійцями (бл. 6 тис.) і загоном українського війська у складі юнкерів 1-ї Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького (550 осіб) та 1-ї сотні Студентського куреня (130 чоловік) неподалік від ст. Крути. Близько 250 юнаків і 10 офіцерів було вбито та поранено [48].

22 січня 1918 війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили збройний виступ у Києві. Січневе збройне повстання відтягло на себе значні сили УЦР і тим сприяло просуванню Червоної армії до міста. 25 січня члени УЦР і Ради народних міністрів (так було перейменовано Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. 26 січня війська М. Муравйова захопили місто.

Коли Центральна Рада повернулася до Києва, М. Грушевський на засіданні Малої Ради 9 березня 1918 запропонував вшанувати пам'ять полеглих юнаків. Останки 27 з них було привезено до Києва і 17 березня поховано на цвинтарі біля Аскольдової могили та на горі Щекавиці.

Свідками подій, пов'язаних із боротьбою за

встановлення радянської влади, є споруди, на яких відкрито меморіальні дошки. Це будівлі: колишнього театру Бергонье (тепер Національного російського драматичного театру ім. Лесі Українки; вул. Б. Хмельницького, 5), в якому 27 жовтня 1917 відбулося об'єднане засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів і було ухвалено рішення про підтримку жовтневого збройного повстання в Петрограді, організацію військово-революційного комітету з передачею йому всієї влади в Києві; Комерційного інституту (тепер педуніверситет; бульв. Т. Шевченка, 22—24), в якому 15 січня 1918 на засіданні Ради робітничих депутатів і фабзавкомів було прийнято ухвалу про збройний виступ проти Української Центральної Ради; будинок на вул. Червоноармійській, 47, в якому розташовувався ревком, що керував повстанням. У квітні 1923 на Арсенальній пл. відкрито пам'ятник арсенальцям — на п'єдесталі встановлено гармату — на вшанування радянською владою керованого більшовиками січневого збройного повстання 1918 проти військ УЦР.

На вул. Московській, 2 збереглася стіна одного з будинків «Арсеналу», куди 1965 вмонтовано горельєф «Арсенальці на барикадах». Іменами робітників «Арсеналу», учасників жовтневого 1917 і січневого 1918 збройних повстань П. Аїстова, О. Анищенко, М. Гайцана, С. Сагайдака, С. Струтинського, І. Фіалека названо вулиці Києва. Меморіальні дошки встановлено також на будинках на вул. Цитадельній, 3, де містилися казарми 3-го авіапарку; на вул. Покровській, 8, де розташовувався штаб керівництва бойовими діями робітників Подолу у січневому збройному повстанні 1918 та ін.

Робітники й солдати, які загинули в боях за радянську владу в Києві 1917, були поховані в братській могилі біля Маріїнського палацу (тепер площа перед входом до Маріїнського парку). На могилі 1927 встановлено надгробок. Зруйнований під час 2-ї світової війни, він був відновлений 1949. Поряд, у Маріїнському парку, братська могила учасників січневого повстання 1918, на якій 1967 встановлено пам'ятник — бронзову фігуру робітника з прапором у піднятій руці.

Пам'ятки і пам'ятні місця, що відображають боротьбу демократичних сил України за незалежність, ще не всі виявлено й увічнено. До тому «Київ» включено статті про будівлю Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де працювала Українська Центральна Рада, на пошанування якої встановлено меморіальну дошку; корпус Колегії П. Галагана, де містилося Генеральне секретарство військових справ на чолі з С. Петлюрою (вул. Б. Хмельницького, 11); Бессарабські казарми, в яких у 1917 містився Дорошенківський полк, у березні —

квітні 1918 — піхотні підрозділи 1-го полку Січових стрільців (вул. Артема, 24); про могилу загиблих під Крутами київських студентів на Аскольдовій могилі; житлові та громадські будинки, пов'язані з життям і діяльністю визначних діячів доби визвольних змагань: В. Винниченка (вулиці Пушкінська, 43; Прорізна, 23), В. Прокоповича (вул. Саксаганського, 123), В. Чехівського (вул. І. Франка, 17-а), І. Стешенка (вул. Ярославів Вал, 32), родини Русових, Д. Дорошенка (вул. Ветрова, 9), С. Петлюри (вулиці Володимирська, 36 і 78; Ярославів Вал, 6); Ф. Штейнгеля (вул. Воровського, 27); Софійську пл., де було проголошено автономію України та ін. Іменем провідника українського руху М. Грушевського названо центральну магістраль Печерського району м. Києва. Однак, київським пам'яткознавцям ще належить провести велику роботу щодо виявлення й обліку пам'ятних місць, пов'язаних з подіями 1917—20.

Деморалізація суспільства, наступ більшовицьких військ призвели до критичної ситуації. УЦР змушена була звернутися по допомогу до країн Четверного союзу. Уряд УНР уклав 27 січня Брест-Литовську мирну угоду з державами, які воювали проти Росії — з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Згідно з умовами двосторонніх додаткових договорів з Німеччиною та Австро-Угорщиною ці країни зобов'язалися надати воєнну допомогу УНР проти більшовиків взамін на вивезення до цих держав величезної кількості сільськогосподарської продукції, вугілля тощо. 18 лютого німецькі та австро-угорські війська почали просування на територію України. Їхня чисельність становила понад 450 тис.

Корпус заводу «Арсенал» з горельєфом «Арсенальці на барикадах». Фото 1996.

солдатів і офіцерів. 1 березня 1918 червоні війська залишили Київ. До кінця квітня Україна була зайнята німецькими та австро-угорськими окупантами. Спочатку німецьке та австро-угорське командування не втручалося в українські справи. Однак, аграрна політика УЦР, в основу якої було покладено принцип соціалізації землі, призвела до селянських погромів маєтків і конфлікту із землевласниками, Українською демократично-хліборобською партією. Центральна Рада не дістала соціальної опори на селі й втратила підтримку окупаційних військ, які вона мала забезпечити хлібом і сировиною. До цього додався внутрішній конфлікт між політичними партіями УЦР. Цим скористався генерал П. Скоропадський, нащадок давнього гетьманського роду, один з активних провідників українізації армії, керівник «Вільного козацтва». Він висунув ідею авторитарної (гетьманської) влади, підтриману німецьким командуванням. 29 квітня 1918 в приміщенні цирку Крутикова (будинок на вул. Миколаївській, не зберігся; нині на цьому місці кінотеатр «Україна») Всеукраїнський з'їзд хліборобів обрав гетьмана України — генерала П. Скоропадського (офіційна резиденція гетьмана містилася у генерал-губернаторському палаці, будинок не зберігся; гетьманський уряд — Рада міністрів на чолі з Ф. Лизогубом — у Маріїнському палаці). Німецькі війська, що підтримали П. Скоропадського, розігнали того ж дня УЦР. З її падінням закінчився перший етап української революції.

Від імені гетьмана було оголошено про ліквідацію УНР і створення Української Держави, яка існувала впродовж 7 місяців. Урядові гетьмана П. Скоропадського вдалося дещо стабілізувати економічний стан, запровадити нову валюту, заснувати мережу впливових комерційних банків, налагодити діяльність залізничного транспорту, відкрити повітряне та морське сполучення з іноземними державами. Україна здобула міжнародне визнання, встановила дипломатичні стосунки з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією, Туреччиною, Данією, Норвегією, Великобританією, Швецією, Іспанією, Італією, Іраном, Радянською Росією, Сполученими Штатами Америки. Визначним досягненням гетьманату стала фундація Української академії наук (тепер Національна академія наук України, вул. Володимирська, 54), яку засновано 14 листопада 1918, ряду інших наукових та просвітницьких установ, сприяння діяльності Української академії мистецтва тощо. Але попри всі конкретні досягнення режим Скоропадського припустився значних політичних помилок: залежність від німців, «каральні експедиції» проти селянства, загравання з російськими монархістами тощо. Це породило опозицію Скоропадському.

На початку серпня 1918 в Києві представники

основних українських політичних партій (УПСР, УСДРП, УПСФ, УПСС, трудовиків) утворили нелегальний Український національний союз на чолі з А. Ніковським, з 18 вересня його головою був В. Винниченко. Союз мав на меті створення міцної самостійної української держави на чолі з демократично обраним парламентом. 13 листопада на засіданні Союзу, що відбувалося, ймовірно, в будинку колишнього Київського округу шляхів сполучення (вул. Фундуклеївська, нині Б. Хмельницького, 10), було створено Директорію: голова — В. Винниченко, члени — С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андриєвський, А. Макаренко.

15 листопада Директорія переїхала до Білої Церкви, де в цей час розташовувалася основна ударна сила антигетьманського повстання — корпус Українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. 16 листопада спалахнуло антигетьманське повстання. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади, яка перейшла до рук Директорії, що 18 грудня урочисто вступила до Києва. Першими актами нового органу влади стали укладення прелімінарної (попередньої) угоди про об'єднання Галичини і Наддніпрянщини в «єдине державне тіло» і відновлення УНР як самостійної суверенної держави. 22 січня 1919 стало днем злуки УНР і ЗУНР. Рішення Директорії підтримали делегати Трудового конгресу народів України — передпарламенту відновленої Української Народної Республіки, що відбувався в Педагогічному музеї з 23 до 29 січня 1919. В останній день роботи делегати схвалили «Резолюцію про владу» — тимчасову конституцію об'єднаної республіки. Однак вранці 5 лютого, відкинувши основні сили УНР, Київ здобули регулярні частини Червоної армії під командуванням М. Щорса і В. Боженка. Наказом коменданта міста М. Щорса в черговий раз було оголошено про введення облогового стану [49].

Всю владу в місті перебрала на себе Рада робітничих депутатів на чолі з А. Бубновим, розгорнули роботу КП(б)У, комсомол, профспілки, які спрямували зусилля на здійснення політики воєнного комунізму, націоналізацію підприємств і житла, розбудову радянських державних установ, організацію оборони, боротьбу з опозицією. У березні 1919 було прийнято рішення про перейменування ряду вулиць, площ і парків.

30—31 серпня до Києва одночасно з двох боків вступили частини білогвардійської Добровольчої армії (командувач — генерал А. Денікін) і українських республіканських військ під проводом С. Петлюри (останні через кілька годин за угодою з російськими військами залишили місто). Захопивши Київ, денікінці організували масові погроми і розстріли, скинули з п'єдесталу погруддя Т. Шевченка. 16 грудня

1919 денікінські частини було витіснено з Києва радянськими військами.

Становище Києва в результаті громадянської війни було критичним: не працювала більшість промислових підприємств, налагодити їхню діяльність було неможливо; не функціонували електрична станція, водогін, не було палива; поширювалися інфекційні хвороби; комунальні служби були паралізовані, винятково тяжким залишався продовольчий стан. Радянська влада намагалася виправити ситуацію за рахунок широкого проведення надзвичайних заходів позаекономічного характеру — організації суботників, введення робітничого контролю за розподілом товарів першої необхідності, мілітаризації продовольчої справи, примусових мобілізацій для роботи на транспорті, боротьби з економічним саботажем з боку Надзвичайної комісії, запровадження податків та контрибуцій, що накладалися на т. зв. імущі класи. Все це, однак, не могло повернути місто до повноцінного життя.

Обстановка ще більше загострилася у зв'язку з початком спільних дій польсько-українських військ проти Червоної армії. 6 травня 1920 після тяжких кровопролитних боїв радянські війська залишили місто. 12 червня Київ був звільнений, на Думській пл. (тепер Майдан Незалежності) відбулася демонстрація.

Складність воєнно-політичної обстановки зумовила відмову від чергового, третього за рахунком, переїзду з Харкова до Києва вищих офіційних органів державної влади УСРР — ЦВК і РНК УСРР. Приблизно на 15 років (до 1934) місто втратило статус столиці України. З кінця грудня 1919 функції місцевої влади офіційно виконував губревком, пізніше — виконком міськради на чолі з відомим діячем партії більшовиків А. Івановим. Після звільнення Києва від польських військ місцевим органом радянської влади знову виступив губревком (з серпня 1920 його очолював більшовик М. Ветошкін), пізніше — губвиконком. Головними офіційними друкованими органами в місті відповідно були щоденні газети «Известия Киевского губревкома», потім — «Известия Киевского губисполкома» (з вересня 1922 — «Вестник Киевского губисполкома»), що виходили російською та українською мовами.

Наприкінці 1919 політичні партії, що підтримали радянську владу, легалізувалися. У лютому 1920 відновили свою діяльність Київський губком і 6 райкомів КП(б)У — Миський, Печерський, Подільський, Солом'янський, Шулявський, Деміївський. Було продовжено видання друкованих органів Київського губкому КП(б)У — щоденних газет «Большевик» і «Коммунист» (російською та українською мовами).

На відміну від КП(б)У, керівні органи якої перебували в Харкові, друга за чисельністю

і ступенем впливу в Україні Українська комуністична партія (боротьбистів), що виникла 1918 внаслідок розколу УПСР, містилася в Києві (її ЦК працював на вул. Прорізній, 26). Крім того, в місті були інші комітети УКП(б) — губком (вул. Прорізна, 12) і міськом (вул. Пушкінська, 1), а також 8 райкомів.

До квітня 1920, тобто до т. зв. саморозпуску УКП(б) і входження частини її членів до КП(б)У, у Києві видавалася газета «Борьба» — орган ЦК УКП(б), яка піддавала на своїх сторінках серйозній аргументованій критиці національну (стосовно України), аграрну й продовольчу політику партії більшовиків. Ідеї боротьбистів у той час мали підтримку в різних верствах населення Києва, в тому числі й серед робітників деяких київських заводів. Відповідно, але з дещо меншим успіхом, намагалася зробити Київ центром своєї діяльності Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів). До серпня 1920 в місті виходила газета «Борьба» — орган ЦК і Київського губкому цієї партії, яка в тому ж році припинила своє існування.

У січні 1920 у Києві, в приміщенні партійного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних) відбувся реорганізаційно-установчий з'їзд Української комуністичної партії (укапістів). У цьому ж місяці в місті розпочалося видання друкованого органу ЦК УКП — газети «Червоний прапор». До цього вона виходила як орган Організаційного і Київського комітетів УКП (УСДРП, незалежних).

На поч. 1920 Київ залишався одним з найголовніших центрів напівлегальної політичної активності меншовиків — членів РСДРП. Досить міцні позиції займали вони у фабрично-заводських комітетах і профспілках міста. Кероване меншовиками Київське центральне бюро профспілок при всіх мінливих режимах прагнуло, наскільки це було можливо, не відступати від вирішення свого головного завдання — захисту економічних інтересів трудящих.

Однак КП(б)У повела рішучу боротьбу проти своїх політичних опонентів. З метою підризу авторитету і впливу меншовиків у березні 1920 в Києві відбувся один з перших в Україні політичних процесів — суд над активними членами Київської організації РСДРП Г. Кучиним-Оранським, О. Романовим (голова Ради Центрального бюро профспілок), Н. Ландо, І. Шперо та іншими, яких було звинувачено у співробітництві з денікінцями, в пособництві внутрішній і зовнішній контрреволюції. Усі четверо були засуджені до ув'язнення в концентраційному таборі на період громадянської війни.

На поч. 1920 у Києві відновили свою легальну діяльність молодіжні організації комуністичного та соціалістичного напрямів, які орієн-

тувалися на ту чи іншу політичну партію і були під відповідним контролем останніх. Найчисленнішою та найвпливовішою серед інших протягом 1920 стала Комуністична спілка робітничої молоді (КСРМ), з травня цього ж року — Комуністична спілка молоді України (КСМУ). 14 лютого при загальноміському комітеті КСРМ було відкрито Центральний клуб київського робітничого юнацтва ім. К. Лібкнехта (вул. Хрещатик, 1, будинок не зберігся). Подібні клуби виникли також у Центральному, Подільському, Деміївському районах міста. Як повідомлялося у друкованому органі Київського губкому КСРМ — газеті «Рабочая молодёжь», головне завдання цих клубів полягало у залученні молоді до засвоєння ідей комунізму і нової соціалістичної культури.

У квітні 1920 відбулися вибори до міськради. З 1122 депутатських мандатів більшовики та співчуваючі отримали 763, безпартійні — 225, ліві есери і співчуваючі — 66, меншовики — 28. Ще 40 місць мали інші партії і групи. Але в такому складі міськрада існувала недовго. Радянсько-польська війна, що розпочалася, та окупація поляками Києва перервали її діяльність. Відновити свою роботу Київська міська Рада робітничих і червоногвардійських депутатів

Церква Феодосія Печерського, 1698—1702.

змогла лише через рік — у травні 1921. Тоді у 1921, в Києві відбувався ще один великий політичний процес: цього разу над п'ятьма членами ЦК Української партії соціалістів революціонерів — В. Голубовичем, Н. Петренком, І. Лизанівським, І. Часником, Ю. Ярославом — ще трьома притягнутими до цієї справи особами — Г. Сиротенком, Ю. Скугар-Скварським, С. Остапенком (в лютому — на початку березня 1919 він був головою Ради міністрів УНР)

Внаслідок репресивної політики більшовиків уже на серед. 20-х рр. жодної з політичних партій, крім КП(б)У, не збереглося. Вона залишилася єдиною правлячою партією, яка виконувала не тільки політичну, а й адміністративно-командну функції. Гучні політичні процеси, що їх організували більшовики (наприклад у Москві — над російською партією есерів — в червні — серпні 1922), були також покликані наочно й дохідливо показати «масам» винуватців громадянської війни, що затяглася і погіршеного соціально-економічного становища. Справа в тому, що запізніле проголошення партійно-державним керівництвом РСФРР у березні 1921 нової економічної політики не нормалізувало ситуацію ні в Росії, ні в Україні. Голод 1921—22 зачепив і Київ. Н поч. 1921 робітники міста одержували щоденно лише по 200 грамів хліба. А в травні того ж року на заводі «Арсенал» хліб робітникам зовсім не видавався: вони одержали всього по 2 фунти крупи, фунт солі, півфунта цукру, 1/8 фунта тютюну. Забезпечення робітників-транспортників хлібом та м'ясом не досягало 20 відсотків від норми, а крупами і жирами — 6. Кияни збирали кошти, влаштовували недільники, щоб надати допомогу регіонам, які найбільше постраждали від голоду (Поволжя, Миколаївська обл.), прийняли біженців і працевлаштували їх, розмістили понад 2 тис. дітей.

Навесні 1922 під виглядом збору засобів для врятування голодуючих місцева влада розгорнула кампанію з вилучення церковних цінностей. Усього з Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря, з інших релігійних установ міста було вивезено 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла, 1160 каратів діамантів. Це завдало великих збитків культурному надбанню міста. Було назавжди втрачено шедеври церковного і прикладного мистецтва, що мали велику художню та історичну цінність.

Після закінчення громадянської війни губернський комітет КП(б)У, Рада народного господарства приступили нарешті до будівничої роботи, спрямованої на налагодження господарського життя. Уже в серед. 20-х рр. було відновлено основний промисловий потенціал міста: з-д «Арсенал», Південноросійський машинобудівний завод, Радянську судноверф,

Перший радянський механічний завод, три цяхові заводи тощо. Більш ніж вдвічі розширилася територія міста. 1923 в межі Києва було включено 20 населених пунктів, у т. ч. Пущу-Водицю, Святошин, Китаєве, Дарницю.

З 2-ї пол. 20-х рр. пріоритетним напрямом розвитку економіки стала соціалістична індустріалізація. У Києві зусилля влади спочатку були спрямовані головним чином на технічне переоснащення та розширення виробництва на фабриках і заводах, що діяли. Внаслідок цього промислові підприємства міста вже в 1928 збільшили своє виробництво більше ніж у 5 разів у порівнянні з довоєнним часом.

У плані реалізації цих завдань розвивалося багато підприємств міста. Так, київський завод «Більшовик» з напівкустарного різнопрофільного перетворився на підприємство союзного значення з виробництва хімічної апаратури. У роки першої п'ятирічки він виготовляв комплексне устаткування для будівництва й реконструкції двох десятків цукрових заводів України, Кавказу й Середньої Азії. Гігантом суднобудівної промисловості стала «Ленінська кузня», що не мала раніше певної спеціа-

лізації. Для ліквідації гострого дефіциту будівельної техніки перепрофільовано виробництво заводу сільськогосподарського машинобудування «Червоний плугатар» (нині Акціонерне товариство з виробництва екскаваторів «АТЕК»). Підприємствами союзного значення стали Київський кабельний завод, що одержав назву «Укркабель»; завод ім. І. Лепсе, реорганізований з напівкустарних майстерень у велике машинобудівне підприємство, що давало до війни близько чверті загальносоюзного виробництва запасних частин до вітчизняних тракторів; трамвайний завод ім. Ф. Держинського (нині Київський завод електротранспорту) та ін. Завод ім. Артема займав друге місце в СРСР з виробництва машин для шкіряної промисловості [50]. У 1929 почала працювати 4-а взуттєва фабрика — одна з найбільших у СРСР; 1930 — швейна фабрика ім. М. Горького; 1935 пущено в дію два найбільших у країні заводи — верстатів-автоматів ім. М. Горького й Дарницький вагоноремонтний. 1936 розгорнулося будівництво двох найбільших у СРСР комбінатів текстильної промисловості — тонкосуконного й штучного волокна, 1940 став до ладу перший в Україні Київський гумово-регенераторний завод, а також введено ряд великих підприємств харчової промисловості, реконструйовано низку дрібних, технічно відсталих виробництв.

Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911
(зруйновано 1919—23, відновлено 1996).

У 1940 в Києві працювало 1228 підприємств, з яких 809 — державної промисловості і 419 — промислової кооперації.

Розвиток енергетичної бази міста забезпечив пуск першої і другої черг електростанції і теплоцентралі Південно-Західної залізниці. Збільшення потужності енергосистеми, будівництво нових промислових об'єктів і докорінна реконструкція старих забезпечили перетворення Києва на великий центр середнього машинобудування союзного значення.

Разом з тим, підприємства Києва включалися до єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що позбавляло економіку Києва й України цілісності. Штучне форсування індустріалізації на тлі насильницької колективізації селянських господарств, що призвело до великого голодомору 1932—33 в Україні, викликало негативні соціальні процеси. Насамперед, значно збільшився приплив малокваліфікованих, малоосвічених людей, які йшли працювати на міські будівлі та підприємства. Це породжувало багато проблем. Так, на виробництві відбувалося різке падіння трудової дисципліни, виявилася неспроможність багатьох робітників раціонально використовувати заводське обладнання та устаткування, особливо нове; вельми частими стали аварії та нещасні випадки тощо. У соціально-побутовій сфері також відбулися значні зміни не на краще: ускладнення продовольчого забезпечення міста, наслідком чого стало введення карткової системи; загострення житлової кризи; погіршення кримінальної ситуації.

Суперечливою для долі історико-культурної спадщини стала ухвала українського уряду (січень 1934) про перенесення столиці з Харкова до Києва — історичного центру республіки. З одного боку, почалася генеральна реконструкція міста, яка завдала великих втрат його архітектурній спадщині. У цей час з'явилися такі монументальні споруди, як будинки ЦК КП(б)У на Михайлівській площі, Ради Народних Комі-

сарів (РНК), Верховної Ради УРСР, а також стадіон «Динамо» — всі на сучасній вул. М. Грушевського, Центральний республіканський стадіон на вул. Червоноармійській, нові палац культури, кінотеатри, готелі тощо. З другого боку, з перенесенням столиці до Києва відкрилися великі можливості розвитку міського господарства. Збільшилося трамвайне сполучення. На центральних магістралях міста воно було замінено автобусним і тролейбусним. У побут увійшли радіо і телефон. У 1932 введено в дію першу невелику автоматизовану телефонну станцію. 2 лютого 1939 відбулася перша в Україні телепередача. Значні роботи було здійснено з благоустрою та озеленення міста. Так, зведено інженерно-гідротехнічні споруди на Батисвій горі, Лук'янівці, схилах Бабиного Яру, збудовано гранітну набережну та набережне шосе. Щорічно закладалися нові парки, сади, сквери. Серед них — лісопарки Дарниці, Святошина, Пущі-Водиці, Голосієва, Куренівки; 1936 відкрито Центральний ботанічний сад АН УРСР площею 120 га. 1929 став до ладу другий залізничний міст через Дніпро, 1932 — залізничний вокзал. Розгорнулося житлове й культурно-побутове будівництво. За 1933—40 міський житловий фонд збільшився майже вдвічі й становив 6,6 млн. кв. м. У 1941 Київ займав площу 68 тис. га, в ньому проживало 930 тис. мешканців.

Зростання економіки створювало нові можливості для культурного будівництва. Уже на поч. 30-х рр. серед активного населення міста практично не залишилося неписьменних. Було введено обов'язкове початкове навчання. Почався перехід до загальноосвітньої школи — десятирічки. Розширилася мережа київських вузів. 1941 в місті працювало 20 вищих і 33 середні спеціальні навчальні заклади, де навчалося 38,2 тис. студентів і учнів [51]. Для підготовки до вступу у вузи дітей робітників і селян були відкриті робітничі факультети. І навпаки, вихідцям з інтелігенції та інших «експлуаторських» прошарків вступ до вузу був обмежений, що значно знижувало культурний рівень нової радянської інтелігенції.

Провідне місце серед наукових закладів займала Всеукраїнська академія наук (ВУАН, з лютого 1936 — академія наук УРСР, нині Національна академія наук України) з трьома відділами: історично-філологічним, фізикоматематичним, соціально-економічним. Після реорганізації 30-х рр. Академія складалася з відділів математичних і природничих наук, технічних, суспільних наук, що об'єднували 34 науково-дослідні інститути й установи. 1937 у ній працювало майже 1700 осіб [52].

Починаючи з 20-х рр., що увійшли в історію як один з важливих етапів національного відродження, процеси українізації найвідчутніше

Вулиця Володимирська. 1928.

позначилися на розвиткові гуманітарних наук, театру й літератури. Це було пов'язано насамперед з діяльністю Історичної секції ВУАН, яку очолював після повернення з еміграції 1924 М. Грушевський, а також віце-президента академії наук С. Єфремова і вченого секретаря А. Кримського. В секції працювали такі відомі вчені, як В. Щербина, О. Грушевський, М. Біляшівський, Д. Багалій, М. Слабченко, Й. Гермайзе, М. Макаренко, М. Зеров, Ф. Савченко, В. Перетц, О. Оглоблин, А. Лобода, О. Новицький, Ф. Ернст, Д. Щербаківський та багато інших. Вона складалася з десятків кафедр, комісій і комітетів, до роботи в яких залучилися сотні відомих дослідників з усієї України. Ними було підготовлено та видано величезну кількість монографій, серій періодичних видань з історії, етнографії, фольклористики, мово-, літературо- і мистецтвознавства. Найпопулярнішим українознавчим часописом став журнал «Україна». У соціально-економічній секції працювали правознавець М. Василенко, економікогеограф К. Воблий; у фізико-математичній — вчені зі світовими іменами: статистик Д. Граве, ботаніки В. Липський, О. Фомін, природознавці П. Тутковський, І. Шмальгаузен.

Імена багатьох провідних діячів науки цього періоду увічнено меморіальними дошками. На будинку Президії Національної академії наук України (вул. Володимирська, 54) — меморіальні дошки на пошанування її президентів: В. Вернадського, М. Василенка, О. Левицького, В. Липського, Д. Заболотного, О. Богомольця, О. Палладіна. 1991 встановлено меморіальну дошку на будинку Історичної секції ВУАН на вул. Володимирській, 35; 1954 — на фасаді будинку № 75 на вул. Саксаганського, в якому в 2-й пол. 30-х рр. містився Український науководослідний інститут клінічної медицини на чолі з його засновником М. Стражеском. Визначному вченому, фундатору вітчизняної школи електрозварювання Є. Патону встановлено дошки, зокрема на будинку, де він мешкав (вул. М. Коцюбинського, 9), на одному з корпусів Інституту електрозварювання (вул. Горького, 69). Створюється історико-меморіальний музей М. Грушевського в будинку на вул. Паньківській, 9, що належав родині Грушевських з поч. 20 ст. До тому «Київ» увійшли також статті про будинки, де містилися Всеукраїнський Археологічний Комітет (ВУАК, вул. Десятинна, 9), Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (вул. Грушевського, 6, нині будинок Національного художнього музею України) та ін. споруди, пов'язані з життям та діяльністю вчених доби українського відродження, що так трагічно обірвалося у 30-і рр.

Значного розквіту досягли у 20—30-і рр. українська література та літературознавство.

З'явилися різноманітні творчі об'єднання, зокрема, «неокласиків», «МАРС», «Київ-Гарт», «Київ-Плуг», «Жовтень», «Київська асоціація пролетарських письменників», «Молодняк», «ВАПЛІТЕ». 1927 постав Всеукраїнський союз пролетарських письменників. Збереглися деякі адміністративні будівлі й житлові споруди, де в різний час працювали й жили представники цієї блискучої плеяди митців: С. Васильченко, П. Тичина, М. Рильський, М. Зеров, М. Куліш, М. Бажан, П. Панч, І. Сенченко, В. Сосюра, Т. Осьмачка, Є. Плужник, М. Хвильовий, Г. Косинка.

Новий період в театральному житті висвітлено у статтях Зводу, присвячених пам'яткам — будинкам, в яких діяли «Молодий театр» (1918—19; вул. Прорізна, 17) і театр «Березиль» (1922—26; пл. І. Франка). З 1926 Київ став кінематографічним центром республіки. Сюди було переведено Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), у 1928 розпочалося будівництво однієї з найбільших в країні кінофабрик (нині просп. Перемоги, 44). На ній працювали О. Довженко, І. Кавалерідзе, І. Савченко та інші відомі кіномитці. Режисер О. Довженко зажив світової слави у кінематографі. Його ім'я носить тепер Київська кіностудія художніх фільмів, вулиця, кінотеатр; на будинку, де він мешкав у 1935—41, відкрито меморіальну дошку (вул. Шовковична, 10).

Значною віхою в розвитку музичного життя міста стало утворення у 1926 Київської державної філармонії. 1934 розпочав свою діяльність Державний ансамбль пісні й танцю під керівництвом М. Болотова та П. Вірського.

У 1926 відкрито Київський театр опери та балету, в цьому ж році почали діяти Український драматичний театр ім. І. Франка і Російський драматичний театр (з 1941 — ім. Лесі Українки), 1924 відкрився Театр юного глядача,

Перша гімназія, 1852.

1931 — театр Київського військового округу, 1934 — Театр музичної комедії, працювали шість районних театрів, інші театральні колективи. Меморіальними дошками увічнено пам'ять багатьох діячів музичного і театрального мистецтва тих років: А. Бучми і Ю. Шумського (вул. Володимирська, 14), Г. Юри (вул. Ольгинська, 2), Б. Гмирі (вул. Хрещатик, 15), З. Гайдай і М. Литвиненко-Вольгемут (вул. Пушкінська, 20), Б. Лятошинського (вул. Б. Хмельницького, 68), Г. Верьовки (вул. Л. Толстого, 5), М. Скорульського (вул. Володимирська, 48) та багатьох ін.

Для мистецького життя Києва цього періоду притаманні різноманітні напрями й форми художньої творчості. В образотворчому мистецтві всієї країни провідну роль відігравали київські митці т. зв. авангардизму — новаторського напрямку 20 ст., який сьогодні визнаний в усьому світі. Яскравими постатями 20—30-х рр. були О. Архипенко, О. Богомазов, М. Бойчук, І. Іжакевич, І. Кавалерідзе, Ф. Кричевський, К. Малевич, О. Павленко, І. Падалка, А. Петрицький, Г. Пустовійт, В. Седляр, Г. Світлицький, В. Татлін, К. Трохименко, О. Хвостенко-Хвостов та ін. Життя і діяльність відомих митців знайшли відображення у Зводі.

Невід'ємну складову культурного життя Києва цього часу становили музеї та культурно-освітні заклади. У листопаді 1929 відкрито меморіально-літературний будинок-музей Т. Шевченка (нині пров. Т. Шевченка, 8-а). З 1926 на території Києво-Печерської лаври, яку було закрито як діючий монастир і оголошено заповідником, організовано низку музеїв, у т. ч. культів і побуту, театрального мистецтва, Музей України (збірка П. Потоцького), Музей діячів науки і мистецтва України та ін.; 1929 оголошено заповідником Кирилівську церкву, 1934 — Софійський собор. Внаслідок реорганізації дорадянських музеїв і націоналізації приватних зібрань постали Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (нині Національний музей історії України), з якого 1936 виділено Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей), Музей мистецтв ВУАН (нині Музей західного і східного мистецтва), Київська картинна галерея (нині Музей російського мистецтва) тощо. Як і всі інші сфери наукового та культурного розвитку міста, музейне будівництво значною мірою підпорядковувалося завданням ідеологічного характеру. Провідну роль у цьому покликаний був відіграти Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, відкритий 29 серпня 1939 (до 1982 містився на вул. Володимирській, 57).

Київ був також центром церковного життя, незважаючи на закриття багатьох церков і монастирів. Тут була заснована у 1921 і діяла

до 1930 Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), першим митрополитом якої був обраний В. Липківський. Діяльність УАПЦ знайшла висвітлення у статтях про Покровську церкву, Національний заповідник «Софія Київська» тощо.

Важливою подією в культурному житті міста стало відкриття пам'ятника Т. Шевченку в парку напроти центральної будівлі університету, що відбулося у березні 1939 в зв'язку з 125-річчям з дня його народження.

Бурхливий процес українського відродження непокоїв керівництво країни, яке розпочало наприкінці 20-х рр. широкий наступ на національну культуру. Першим сигналом стала нищівна критика письменника М. Хвильового, наркома освіти О. Шумського. 1930 відбувся показовий процес у справі т. зв. Спілки визволення України (СВУ) над 45 визначними діячами української культури. С. Єфремов, В. Чехівський, Й. Гермайзе, А. Ніковський, М. Слабченко, Л. Старицька-Черняхівська та інші були засуджені до різних строків ув'язнення. Дехто з них загинув у сталінських концтаборах. Процес СВУ започаткував погром української інтелігенції, посилення русифікації державного, наукового та культурного життя, зрештою — тотального терору. У 1930-х рр. знищено провідних вчених, що працювали в галузі українознавства, всі літературно-творчі об'єднання і організації, мистецьку школу бойчукістів, УАПЦ. У місті були репресовані тисячі ні в чому не винних людей, учасники визвольних змагань 1917—21, партійні й радянські працівники, військові, діячі науки і культури, робітники і службовці. Серед них учасники революцій — В. Примаков, Ю. Коцюбинський, діячі української культури М. Куліш, Г. Косинка, Є. Плужник, П. Филипович, М. Зеров, багато ін.

Були звинувачені в націоналізмі та в інших «гріхах» наркоми освіти О. Шумський і М. Скрипник, режисер О. Довженко. У 1937 17 інженерно-технічних працівників заводу «Арсенал» — українців, євреїв, німців, білорусів — було розстріляно без суду і слідства за неправдивим звинуваченням у диверсійно-шкідницькій роботі з ослаблення оборонної могутності Радянського Союзу.

Тільки у 60-х рр., у період хрущовської відлиги, а потім в умовах перебудови, починаючи з 2-ї пол. 80-х рр., громадськість Києва розпочала активну роботу щодо виявлення пам'яток, пов'язаних з життям і діяльністю незаконно репресованих земляків.

У місті проводиться робота з увічнення пам'яті жертв сталінських репресій. Меморіальні дошки встановлено на фасадах будинків, де мешкали й працювали письменники Г. Косинка (вул. Володимирська, 24-б) та І. Мики-

тенко (вул. Б. Хмельницького, 68), М. Зеров (вул. Б. Хмельницького, 82).

У Биківнянському лісі на околиці Києва в травні 1988 було встановлено пам'ятний знак з написом про те, що на цій території поховано понад 6 тис. радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, замордованих фашистами. Однак, як показали розслідування — спочатку журналістське, а потім і спеціальної комісії — у Биківні насправді поховано тисячі жертв терору тоталітарної системи. У травні 1995 тут відкрито меморіальний комплекс.

22 червня 1941 нападом Німеччини на Радянський Союз почався новий етап 2-ї світової війни, який увійшов в історію під назвою Великої Вітчизняної війни. Німецько-фашистські загарбники ставили своїм завданням розгромити Радянський Союз, знищити мільйони людей, а тих, хто залишиться живими, перетворити на рабів. Здійснення плану «блискавичної» війни фашистське командування пов'язувало з захопленням Радянської України, економіка якої посідала одне з провідних місць в СРСР. Особливого значення надавалося швидкій окупації Києва — важливого стратегічного пункту.

Церква св. Миколи, 18—19 ст. та дзвіниця, 19 ст. Миколаївського (Слупського) монастиря.

Столиця України виявилася серед тих міст, які зазнали бомбардування німецької авіації з першої години війни. На київському напрямку розгорнули наступ великі сили угруповання військ «Південь», до якого входили 6-а і 17-а польові армії, 1-а танкова група німецьких військ — всього 37 дивізій, в тому числі 5 танкових і 4 моторизованих [53]. Вони мали на озброєнні близько 16 тис. гармат і мінометів, 850 танків, 1300 літаків. Крім того, було виділено 4 піхотні дивізії резерву командування німецької армії [54]. Їм протистояли війська Київського особливого військового округу (5-а, 6-а, 12-а, 26-а армії), перетвореного 22 червня в Південно-Західний фронт під командуванням генерала М. Кирпоноса. Ухвалені Верховним Головнокомандуванням, Військовою радою Південно-Західного фронту заходи з організації відсічі мали припинити просування армії вермахту на підступах до столиці України. Однак стратегічні прорахунки, допущені сталінським політичним і військовим керівництвом країни напередодні і в перші дні війни, трагічно позначилися на долі міста.

Однією з найголовніших причин поразки Червоної армії на першому етапі війни був гострий дефіцит досвідчених командних кадрів — наслідок масових політичних репресій

військових спеціалістів. У 30-х рр. у Київському Особливому військовому окрузі було знищено більшість офіцерів, командирів і політичних працівників. Жертвами сваволі стали видатні радянські полководці — учасники громадянської війни, інтернаціональних бригад, що діяли в Іспанії, боїв з японськими мілітаристами в районі озера Хасан і річки Халхін-Гол, радянсько-фінляндської війни. Штаб Київського військового округу (КВО) — один з кращих у Червоній армії, що складався з талановитих військових спеціалістів-новаторів, здатних вирішувати найскладніші завдання, був майже повністю знищений. До керівництва його підрозділів прийшло дуже багато молодих командирів, які не володіли глибокими знаннями і не мали бойового досвіду. За чотири роки (1937—41) в окрузі змінилося чотири командувачі військ, три начальники штабу, 8 членів Військової ради, 5 заступників командувача військово-повітряних сил, кілька командувачів родів військ. Було порушено стабільність командного і політичного складу, проводилася непродумана перестановка кадрів.

За подібних умов на початку війни, виявляючи масовий героїзм і відвагу, воїни Південно-Західного фронту боролися з переважаючими силами вермахту за кожний метр рідної землі. Але, незважаючи на їхній мужній опір, ворогу вдалося захопити значну частину Правобережної України. Дуже небезпечне становище склалося і на підступах до Києва.

Руїни колишньої Миської думи на Хрещатику. 1941.

11 липня 1941 передові загони німецьких військ вийшли до річки Ірпінь. До столиці України залишалось 15—20 км. Почалася героїчна оборона Києва на близьких підступах до міста, яка продовжувалася до 19 вересня 1941.

Населення Києва майже одностайно виступило на захист рідного міста. З перших днів гітлерівського нападу кияни розпочали перебудовувати свою роботу на военний кшталт, організовувати всебічну допомогу фронту, збільшувати виробництво бойової техніки та озброєння.

До лав Червоної армії місто в перші дні війни направило понад 200 тис. осіб. Основні підприємства міста перейшли на випуск воєнної продукції, робітники добровільно працювали по 2—3 доби, замінивши тих, хто пішов на фронт. Високу трудову доблесть і самопожертву виявляли жінки, молодь. Безперервно, часто під вогнем ворога, ризикуючи життям, водили поїзди залізничники. Медики, санітарні дружинники виявляли велику турботу про поранених воїнів. Заклик «Все для фронту, все для перемоги!» став сенсом життя. Коли нависла загроза захоплення міста ворогом, розпочалась евакуація мирних людей, матеріальних і культурних цінностей. На схід було евакуйовано 197 великих підприємств, 32 вищі й середні навчальні заклади, ряд науково-дослідних інститутів, найбільш цінні матеріали з фондів музеїв, архівів. Місто залишили 325 тис. осіб, переважно жінки, діти, кваліфіковані працівники. Велика любов киян до свого міста, піднесення патріотичних почуттів допомогли коман-

дуванню Київського укріпленого району (КИУРу) швидко мобілізувати всі сили для оборонних боїв. З перших днів війни кияни вийшли на спорудження оборонних рубежів: 2 липня працювало близько 160 тис. осіб, а в наступні дні їх кількість зростає до 210 тис. Було вирито близько 30 км протитанкових ровів і ескарпів, збудовано понад 750 дзотів та інших укріплень. Керівництво цією роботою було покладено на секретаря міськкому партії з будівництва К. Москальця. Київ перетворився на фортецю. У липні створено 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення, групи розвідників, винищувачів танків, збудовано для залізничників-ополченців панцерник Літер «А» (командир А. Тихоход, комісар С. Голованьов); сформовано партизанський загін «Перемога або смерть» (командир С. Осечкін, комісар Г. Карнаух), ядром якого були арсенальці; два партизанські полки, 11 районних партизанських загонів та інші формування. Стійка оборона КИУРу і контрудари 5-ї та 6-ї армій зірвали спробу ворога захопити Київ відразу. Противник змушений був зупинити наступ і скерувати удари на північний захід, де на позиції Коростенського укріпленого району оборонялася 5-а армія.

У період напружених боїв за Київ у Святошині розташовувався командний пункт Південно-Західного фронту, де часто бували командувач військ фронту генерал-полковник М. Кирпонос, член Військової ради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко і начальник штабу

фронту генерал-майор В. Тупиков, які здійснювали безпосереднє керівництво бойовими діями радянських військ. У 1974 на місці цієї споруди, яка була підірвана (вул. Верховинна, 80), встановлено стелу. Не збереглася й дерев'яна двоповерхова будівля, де з 3 липня до 8 серпня 1941 розміщувався штаб Київського укріпленого району (з 8 серпня до 19 вересня розташовувався на вул. Артема, 24), що відіграв велику роль в обороні міста.

У зв'язку з загрозою, що нависла над Києвом, 6 липня 1941 був створений штаб оборони міста. Зберігся будинок (вул. Володимирська, 24), в якому він містився. До його складу ввійшли полковник О. Чернишов (начальник штабу), майор М. Чукарев (начальник інженерної служби), секретар обкому КП(б)У М. Мишин, голова облвиконкому Т. Костюк, секретарі міськкому партії Т. Шамрило і К. Москалець, голова міськвиконкому І. Шевцов (на будинку 1963 встановлено меморіальну дошку) [55]. У розпорядженні штабу оборони були винищувальні батальйони для боротьби з ворожими парашутистами і диверсантами, а також загони народного ополчення, партизанські загони, 3 панцерники, підрозділи протиповітряної оборони. Місто за планом штабу було розбито на 3 сектори, кожен з яких також мав свій штаб. Правий сектор своїм переднім краєм охоплю-

Обеліск героїчній обороні Києва 1941. Голосіївський парк.

вав Київ 19-кілометровою дугою від Дніпра в районі Вишгорода і на південний захід до ст. Біличі для прикриття Дніпровського шосе, Пущі-Водиці, Куренівки, Подільського району. Центральний сектор займав 11-кілометровий фронт від ст. Біличі до Микільської Борщагівки і ст. Пост-Волинський, прикриваючи бульв. Т. Шевченка і центр міста — Шевченківський, Жовтневий, Ленінський (тепер Старокиївський) і Сталінський (тепер Радянський) райони. Лівий сектор завдовжки 13 км — від ст. Пост-Волинський до Дніпра в районі Осокорків — прикривав підходи до Києва з півдня і південного заходу від Васильківського шосе і Голосієва в напрямку Чоколівки й Деміївки. До цього сектора входили також Залізничний, Мос-

ковський та Печерський райони. У західному секторі Київського укріпрайону діяли підрозділи військових училищ, 4-й окремий мотострілковий підрозділ НКВС, частини 147-ї стрілецької дивізії і ополченців, які в чотириденних боях відбили всі атаки ворога й протидіяли форсуванню німецьких військ р. Ірпінь. Зустрівши рішучий опір захисників столиці України, противник намагався обійти Київ з півночі й півдня.

У серпні 1941 за рішенням міськкому партії з комуністів і комсомольців міста було створено 23 спеціальні загони для боротьби з ворожими танками. У боях за Київ німці зазнали великих втрат. Тільки в районі Голосіївського лісу частини армії вермахту втратили майже

30 тис. чоловік убитими й пораненими [56]. Багато славних сторінок в оборону Києва вписали воїни Червоної армії, кияни й моряки Дніпровського загону Пінської військової флотилії, на пошанування яких 1979 на набережній Дніпра встановлено гранітний обеліск.

9 серпня воїни 284-ї стрілецької дивізії, 2-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад спільно з загонами народного ополчення контратакували противника, захопили будинок сільськогосподарського інституту й самовіддано відбивали натиск переважаючих сил ворога. В цих боях брали участь загони студентів сільськогосподарського, лісотехнічного і ветеринарного інститутів. 1979 тут відкрито меморіал.

Просування ворога на північно-східну околицю міста було зупинено діями бійців і командирів 147-ї, 284-ї стрілецьких дивізій, 212-ї, 6-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад, бронетанкового полку, Київського танко-технічного училища, 36-ї винищувально-авіаційної дивізії та інших частин і з'єднань. На місці боїв у центрі Голосіївського парку 1965 встановлено обеліск Слави.

1967 біля середньої школи № 122 (вул. Китаївська, 22), в якій навчалася уславлена захисниця міста М. Боровиченко, встановлено її погруддя. Ім'ям М. Боровиченко названо одну з вулиць столиці України. На вул. Кірова (нині М. Грушевського, 3), при вході до стадіону «Динамо», на місці формування партизанських загонів і дислокації батальйону особливого призначення військ НКВС встановлено меморіальну дошку. Збереглася будівля (Повітрофлотський проспект, 28), де 1941 було сформовано збірний артилерійський полк, який брав участь в обороні Києва. 1971 біля уцілілих руїн доту № 210 28-го окремого кулеметного батальйону КИУРУ, воїни якого у серпні 1941 захищали Київ разом з підрозділами 147-ї стрілецької дивізії і 132-го танкового полку поблизу с. Віта-Поштова, насаджено тополину алею і споруджено меморіал.

Героїчна оборона Києва була яскравою сторінкою в історії Великої Вітчизняної і 2-ї світової війни в цілому. На підступах до Києва зійшлися у двобої понад півтора мільйона солдатів і офіцерів, під його стінами було зупинено і розгромлено найкращі сили вермахту: 10 кадрових дивізій, убито та поранено понад 100 тисяч солдатів і офіцерів ворога. Гітлерівці надовго зав'язли у кровопролитних боях під Києвом і пізніше визнавали, що київська битва була найбільшою і найфатальнішою помилкою усїєї Східної кампанії (за записами щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковника Ф. Гальдера).

За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, Київ

удостоєно звання міста-героя, засновано пам'ятну медаль «За оборону Києва», якою нагороджено понад 100 тисяч захисників міста.

Оборона Києва, що тривала понад два місяці, відіграла значну роль у зриві планів «блискавичної» війни Гітлера. Впертий опір захисників Києва затримав наступ групи армій «Центр» на головному напрямку й дозволив зосередити великі стратегічні резерви, створити глибокоешелоновану оборону, що мало велике значення для успіху битви під Москвою. Ці події увічнюють установлені в місті та на його околицях пам'ятники. На пошанування героїв київської оборони названо ряд вулиць: Героїв оборони, Народного ополчення, Генерала Потапова, Генерала Родимцева, Генерала Тупикова, Полковника Затевахіна, Полковника Потехіна, Михайла Бурмистенка, Тимофія Шамрила, Івана Шевцова та ін.

Німецьке командування вирішило припинити наступ на московському напрямку і частину своїх сил кинути на оточення КИУРУ глибоким обходом з північного сходу й півдня. Наприкінці серпня дивізії 6-ї німецької армії, переслідуючи з'єднання 5-ї армії, форсували Дніпро на північ від Києва й зімкнули свій лівий фланг з військами 2-ї танкової групи Гудеріана, яка наступала з півночі. 15 вересня війська 1-ї танкової групи противника з'єдналися в районі Лохвиці з частинами 2-ї танкової групи, яка наступала у південному напрямку. 5-а, 37-а, 26-а й 21-а армії Південно-Західного фронту були оточені. З 627 тис. особового складу, задіяних у Київській оборонній операції, було втрачено 616 тис., або 98,3 відсотка [57]. Це найбільші безповоротні втрати протягом усїєї війни. Таких великих жертв могло б і не бути. 11 вересня 1941 командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник М. Кирпонос звернувся до Ставки Верховного Головнокомандуючого з пропозицією відвести війська з Дніпра на тилловий рубіж до р. Псел. Однак Сталін наказав, щоб Києва не залишати й мостів не зривати без дозволу Ставки. Дозвіл було дано лише 18 вересня, коли вороже кільце зімкнулося, а з М. Кирпоносом втрачено зв'язок. Г. Жуков про вірогідність оточення київського угруповання попереджав Сталіна раніше (19 серпня 1941), але безрезультатно. Саме з цією операцією пов'язаний один з перших конфліктів між Сталіним і Жуковим.

Лише в ніч на 18 вересня 1941, переконавшись у тому, що військам треба залишати Київ, Ставка дала відповідний наказ, але було вже пізно. Кільце оточення звужувалося. Величезні радянські сили в районі Києва були знищені. Тільки нечисленним підрозділам вдалося вийти з оточення. 19 вересня 1941 до міста вступили ворожі війська.

Штаб фронту, члени Військової ради і вели-

ка група командирів з колоною штабу намагалися прорватися до своїх, але 20 вересня вони були оточені в урочищі Шумейкове на Полтавщині. В першу ж добу загинули командувач М. Кирпонос, начальник штабу В. Тупиков і член Військової ради М. Бурмистенко. Після звільнення Києва прах М. Кирпоноса і В. Тупикова перенесено до міста, у 1957 перепоховано в парку Вічної Слави. 1973 у столиці України відкрито пам'ятник Герою Радянського Союзу М. Кирпоносу на вулиці, що носить його ім'я.

Увірвавшись до Києва 19 вересня 1941, фашистські загарбники встановили в місті, як і на всій окупованій території, режим експлуатації й кривавого терору. 778 днів вони грабували і руйнували все, що було створено нашим народом протягом усїєї багатовікової історії, піддавали населення нечуваним знущанням і тортурам, планомірному знищенню. Вже 21 вересня німецько-фашистське командування видало наказ про здачу мешканцями міста продовольства. За невиконання погрожували розстрілом. Гітлерівці примушували киян працювати за мізерну платню по 14—16 годин на добу. Були закриті навчальні й культурно-освітні заклади. Знищувалися і грабувалися пам'ятки історії і культури, музеї, інші народні святині. На громадських будинках, у парках висіли оголошення «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено».

Понад два роки перебував Київ під чоботом німецьких окупантів. Це найчорніші дні в історії міста. Окупанти насаджували у Києві проголошений нацистами «новий порядок» шляхом кривавого терору, геноциду, пограбування. Проводячи послідовну політику геноциду проти євреїв, окупанти перетворили Бабин Яр на місце масових страт, де було знищено понад 100 тис. євреїв та людей інших національностей, серед них — жінок, старих, дітей і військовополонених. Десятки тисяч радянських військовополонених і мирних громадян загинули у влаштованих на території міста концтаборах. У найбільших з них — Сирецькому і в Дарниці, де було два концтабори,— загинуло бл. 100 тис. осіб. Тисячі людей було знищено у таборах смерті на Мишоловці, на території ДОКУ, вулицях Керосинній, Інститутській та в інших місцях [58].

Великою трагедією було насильне вигнання киян, головним чином молоді, на роботи до Німеччини (понад 100 тис. осіб).

У пам'ять загиблих у роки фашистської окупації в місті встановлено пам'ятники. У парку між вулицями О. Теліги, Дорогожицькою і Мельникова в липні 1976 відкрито пам'ятник радянським громадянам, військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, страченим у Бабиному Яру. 1991 тут також встановлено

пам'ятний знак закатованим євреям. На місці концтабору в Дарницькому лісі 1968 створено меморіальний комплекс, присвячений пам'яті радянських бійців, замучених тут 1941—43.

5 грудня 1941 шеф поліції безпеки так інформував своє начальство про настрої киян: «Ставлення німців до українців викликає пригнічення... Німці поводяться з ними як з менш вартісними людьми, і вони не певні, чи це тимчасово, чи постійно... Невдоволені вони й обмеженням їх політичної дії. В усьому поліція й армія їх ображає та їм перешкоджає. Чоловіча молодь обурюється через труднощі закладати політичні організації» [59].

З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля, яке мало в своєму розпорядженні заздалегідь підготовлену мережу, явки, конспіративні квартири тощо. Ще під час оборони під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка був організований Київський підпільний міськком партії у складі 9 осіб на чолі з М. Рудешком і його заступником В. Хохловим, 9 підпільних райкомів і 37 підпільних організацій і груп. Ухвалено рішення розгорнути в місті диверсійну й масово-політичну роботу, створити штаб з організації диверсійної роботи й підготовки резервів для партизанських формувань. Начальником штабу затверджено В. Кудряшова. До складу штабу увійшли Г. Левицький, І. Сікорський, С. Пашенко, Ф. Ревуцький, О. Горобець, Т. Маркус. Приступили до роботи підпільний міськком КП(б)У (основний і запасний), а також 7 райкомів партії.

Через кілька днів після вторгнення окупантів підпільники підірвали в Києві приміщення станції «Київ-Товарний», основні цехи паровозоремонтного заводу та інші важливі об'єкти. На підприємства проникали направлені підпіллям працівники, які активно протидіяли їх відбудові. На початку жовтня було введено з ладу окремі цехи швейної фабрики ім. М. Горького і трикотажної ім. Р. Люксембург.

Але розгорнути широку роботу першим підпільникам не пощастило. Протягом вересня і жовтня гестапівці заарештували і знищили понад 50 керівників підпілля, у т. ч. М. Рудешка.

У жовтні 1941 до Києва прибув секретар міськкому КП(б)У по кадрах К. Івкін, який вийшов з оточення і встановив зв'язок з В. Хохловим. Його було обрано секретарем підпільного міськкому. В листопаді—грудні 1941 було знову створено підпільні райкоми в Печерському, Ленінському, Дарницькому та інших районах міста, ряд підпільних організацій на підприємствах і груп. Велику роботу здійснили Залізничний підпільний райком на чолі з О. Пироговським; одна з найбільших підпільних організацій «Смерть німецьким окупантам!» під керівництвом Г. Кочубея, В. Ананьєва; організація «Ар-

сеналець» (очолювали Д. Нестеровський, М. Гайцан, М. Радзинський), групи В. Шишкіна, С. Самовольського, П. Щербакова, М. Короля, Ф. Кушнірова, Я. Кузнеця тощо; активно діяла диверсійно-розвідувальна спецгрупа І. Кудрі та ін. Підпільники проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед населення (розповсюджували листівки, газети), влаштовували диверсії, рятували молодь від насильницького вивезення, брали участь у формуванні партизанських загонів.

У Києві зберігається чимало пам'яток історії, пов'язаних з партійним підпіллям. Це будинки на вул. Гоголівській, 39, де містився підпільний міськком КП(б)У, на вул. Саксаганського, 44 — Московський, на вул. Некрасовській, 3 — Шевченківський основний, на вул. Павлівській, 9 — Шевченківський запасний підпільні райкоми партії. Подільський підпільний райком КП(б)У функціонував в будинку на Контрактовій пл., 2. На всіх цих та інших будинках, де перебували підпільні райкоми чи явки, встановлено меморіальні дошки. В будинку на вул. Володимирській, 84 була явочна квартира Залізничного підпільного райкому партії, який після арешту і загибелі у фашистських катівнях у червні — липні 1942 великої частини партійного підпілля міста, в тому числі й складу міськкому партії, виконував функції Київського підпільного міськкому КП(б)У. У 1966 на будинку встановлено меморіальну дошку. Роботою Залізничного підпільного райкому керував О. Пироговський — колишній робітник, а перед війною — директор лісопильного заводу. За його керівництва було сформовано понад 20 підпільних груп на багатьох підприємствах міста. Наприкінці жовтня 1943 О. Пироговського заарештувало гестапо, 5 листопада його розстріляли. 1945 посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На вцілому будинку на вул. Тарасівській, 19, де він мешкав, встановлено меморіальну дошку. У липні 1942 гестапо схопило й замордувало підпільників Ф. Кушнірова, В. Светлова, Г. Фатхінурова. Їхні імена висічені на обеліску біля Київського судноремонтного і суднобудівного заводу, на якому вони працювали до війни. 5 липня 1942 І. Кудря, члени групи Р. Окіпна, Є. Бремер були заарештовані й після жорстоких катувань розстріляні. Указом Президії Верховної Ради СРСР І. Кудрі 8 травня 1965 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Печерському районі Києва його іменем названо вулицю [60]. У гестапо був замучений К. Гапоненко — одинадцятирічний зв'язківець групи І. Кудрі. На пошанування юного героя 1971 споруджено пам'ятник на подвір'ї школи № 110, якій присвоєно ім'я К. Гапоненка. Навесні і влітку 1942 окупантам вдалося ліквідувати цілу низку підпільних організацій, майже 140 їхніх керів-

ників, у т. ч. К. Івкіна, С. Бруза, В. Кудряшова, С. Пащенко, Д. Нестеровського, В. Ананьєва та ін.

У місті також активно діяло комсомольсько-патріотичне підпілля. Учасники п'яти підпільних молодіжних груп, організованих підпільним комітетом ЛКСМУ Сталінського району, систематично саботували різні заходи фашистських властей на підприємствах, здійснювали диверсії. На будинку Гідромеліоративного інституту (вул. Рейтарська, 37), де вчився секретар підпільного райкому комсомолу Г. Синицин, 1972 встановлено меморіальну дошку.

У місті діяли також українські національні сили. У вересні 1941 німецьке командування дозволило створити орган українського самоврядування — Міську управу, яку 23 вересня очолив відомий історик професор О. Оглоблин [61]. З ініціативи похідних груп ОУН, які увійшли до Києва разом з німцями, 4 жовтня відбулися громадські збори. На них було відновлено Українську Національну Раду, обрано її голову — ректора політехнічного інституту — М. Величківського. До УНРади входило 130 членів, у т. ч. заступник голови проводу ОУН, поет, археолог О. Ольжич, генерал М. Омелянович-Павленко, інженер О. Бойдуник, професор К. Мацієвич, сестра Лесі Українки — І. Косач-Борисова, поетеса О. Теліга та ін.

Українці намагалися відродити освіту, кооперацію, церковне життя, налагодити соціальну допомогу. Виникли об'єднання письменників і митців, почали виходити щоденник «Українське слово» (ред. І. Рогач), журнал «Литаври» (ред. О. Теліга) [62]. УНРада випускала заклики до населення, оголошувала протести, використовувала інші легальні засоби боротьби. Але взимку 1941—42 німці заарештували більшість українських діячів, у т. ч. редакцію «Українського слова» (містилася на сучасній вул. Воровського, 24), загалом близько 40 осіб [63]. Їх утримували в гестапо на вул. Короленка, 33 (нині — Володимирська). 21 лютого О. Телігу, її чоловіка Михайла, І. Рогача, І. Ірлявського, П. Олійника, В. Багазія та ін. було розстріляно [64]. О. Ольжич був змушений покинути Київ. У Бабиному Яру О. Телізі та її полеглим сподвижникам 1992 встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста, прилеглі вулиці названо іменами О. Теліги та О. Ольжича. 1994 на будинку, де жив О. Ольжич у 1941—42, відкрито меморіальну дошку (вул. Л. Толстого, 15).

У Києві у жовтні 1941 було створено також підпільну мережу бандерівської фракції ОУН під керівництвом провідника ОУН(б) в центральних та східних землях України Д. Мирона-Орлика [65]. 25 липня 1942 гестапівські агенти вислідили його і вбили на розі вулиць Леніна (тепер Б. Хмельницького) та Лисенка.

Вбачаючи в діяльності бандерівської фрак-

ції ОУН серйозну загрозу, німецька служба безпеки ще 25 листопада 1941 адресувала підрозділам СД у Києві, Дніпропетровську та інших містах України таку настанову: «Безсумнівно встановлено, що бандерівці підготували в Райхскомісаріаті повстання з метою створити самостійну Україну. Всі функціонери бандерівського руху мусять бути зараз арештовані й після досконалого допиту в найбільшій таємниці знищені як нищителі» [66]. В одному з донесень начальника поліції безпеки і служби безпеки під назвою «Український рух опору» від 12 лютого 1943 зазначалося, що «в Києві ОУНівська бандерівська група за допомогою листівок веде активну нелегальну пропаганду». Перелічувалось 15 назв захоплених листівок. Серед них: «За суверенну Україну», «Український народ, селяни, інтелігенція», «Смерть німецьким окупантам!», «Волелюбні українці» [67].

На початку війни Київ став також базою формування партизанських загонів, які створювалися за рішенням радянських органів ще в липні — серпні 1941. У двох полках і одинадцяти загонах спочатку налічувалося 7800 осіб. Загони формувалися на вул. Хрещатик, 1 — у приміщенні Будинку оборони ім. М. Фрунзе (не зберігся), в гуртожитку інституту харчової промисловості на вул. Тарасівській, 5, в парку ім. Т. Шевченка та інших місцях.

У Києві діяв партизанський загін «Перемога або смерть», командиром якого був С. Осечкін. Будинок, де містився штаб, не зберігся. Тепер на його місці — середня школа № 47 (вул. П. Лумумби, 14/21). 1973 на будинку школи встановлено меморіальну дошку.

Червоним рядком в історію столиці України вписано ім'я Героя Радянського Союзу професора П. Буйка — партизанського лікаря, спаленого німцями за місяць до визволення Києва. На будинку на розі вулиць Лютеранської й Банкової, 21/12, де він проживав, відкрито меморіальну дошку.

1981 відкрито пам'ятник на пошанування київських футболістів команди «Динамо» на стадіоні «Старт», де влітку 1942 відбувся т. зв. матч смерті з гітлерівською командою «Люфт-ваффе». Щоб розвіяти міф про непереможність окупантів, футболістам необхідна була перемога, і, всупереч наказу гітлерівців, вони виграли цей матч. Через кілька днів І. Кузьменко, М. Трусевич, О. Клименко і М. Коротких стали в'язнями Сирецького концтабору і були розстріляні.

Влітку 1943 Червона армія після розгрому німецьких військ на Курській дузі розгорнула широкі наступальні дії на всіх фронтах, під час яких незабаром було звільнено частину Лівобережної України на лінії р. Нарва — Псков — Вітебськ — Орша — р. Сож — середня

течія р. Дніпро — р. Молочна, і вийшла до Дніпра, вздовж якого фашистське командування наказало збудувати неприступний «Східний вал». На Правобережній Україні ворог зосередив 100 дивізій. Радянське військове командування, враховуючи наступальний порив радянських воїнів, їх бойовий досвід, ухвалило рішення розпочати битву за Дніпро. На великому відрізку фронту (750 км) — від Великих Лук до Азовського моря — в середині серпня 1943 було розгорнуто наступ військ Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів (командувачі — К. Рокоссовський, М. Ватутін, І. Конєв, Р. Малиновський, Ф. Толбухін). Під час боїв в жовтні 1943 фронти перейменовано відповідно на 1-й Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські.

У гігантській битві за Дніпро вирішальне значення відводилося київському напрямку. Оволодіння Києвом і захоплення стратегічного плацдарму в цьому районі радянське Верховне Головнокомандування розглядало як важливе військово-політичне завдання. У генштабі вермахту розуміли — втрата укріплень столиці України означала б створення могутнього плацдарму на західному березі Дніпра, що сприяло б просуванню Червоної армії углиб Правобережної України. Тому Київ опинився в центрі північної частини «Східного валу», де німці зосредили значні сили. На 30 вересня 1943 радянські війська захопили на правому березі понад 20 плацдармів. Першими 22 вересня 1943 в районі с. Григорівки (біля Переяслава-Хмельницького) під відкритим вогнем противника перепливали на правий берег Дніпра на човні автоматники 51-ї гвардійської танкової дивізії 6-го гвардійського танкового корпусу В. Іванов, М. Петухов, І. Семенов, В. Сисолятин. Вони забезпечили переправу через Дніпро роті автоматників і групі партизанів.

Форсування Дніпра коштувало бійцям Червоної армії дуже дорого. Захоплювати і розширювати плацдарми часто доводилося без допомоги й підтримки танків і гармат, тому що не вистачало понтонів, щоб перекинути їх на правий берег. Для переправи бійці змушені були використовувати рибальські човни, саморобні плоті, бочки з-під пального, набиті сіном плащ-палатки, в'язки хворосту, оберемки соломи та інші саморобні засоби. Усе це збільшувало кількість загиблих.

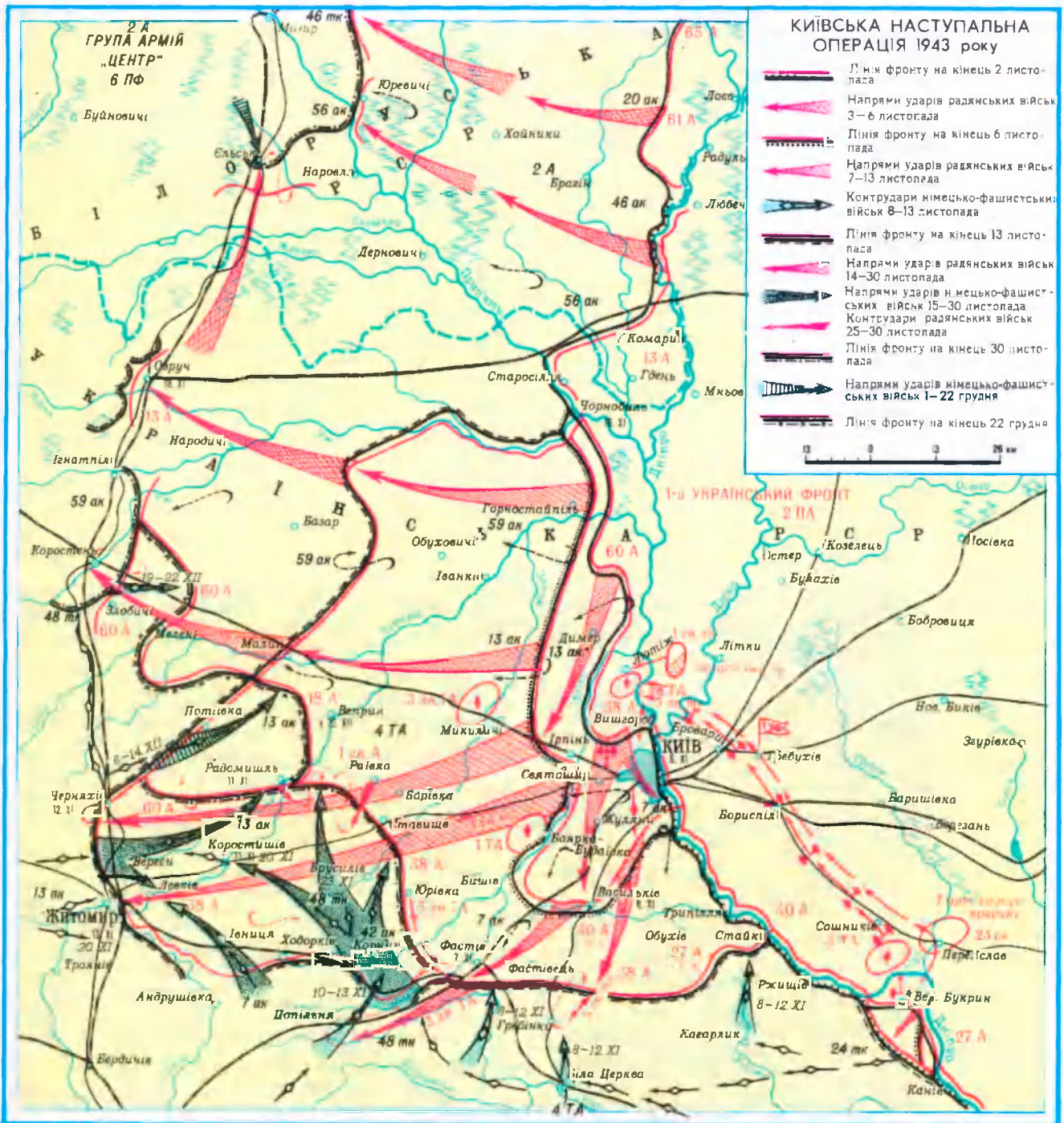
Форсувавши Дніпро в районі с. Зарубинці, дві групи радянських воїнів 9-го механізованого і 6-го гвардійського танкового корпусів поклали початок створенню Букринського плацдарму за 80 кілометрів на південний схід від Києва в районі Великого Букрина. На 30 вересня 1943 цей плацдарм становив 11 км по фронту і до 6 км у глибину.

У жовтні за 30 км на північ від Києва був створений Лютизький плацдарм, з якого під час наступальної операції радянські війська завдали головного удару по зосередженому в районі Києва угрупованню ворога. Велика заслуга у його створенні належить взводу старшого сержанта П. Нефьодова з 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. 27 вересня біля с. Сваром'є жменька бійців першою переправилася на правий берег. 20 годин боролися вони проти переважаючих сил противника до підходу передових підрозділів 240-ї стрілецької дивізії, не відступивши ні на крок.

Під час форсування Дніпра велику допомо-

гу частинам Червоної армії надавали партизани, які з перших днів битви за Дніпро завдавали нищівних ударів по комунікаціях ворога і його тилах, вели розвідку, організовували переправи, виступали провідниками радянських військ. Сприяли військам і селяни придніпровських сіл, передаючи бійцям рибальські човни, допомагаючи будувати мости, перевозячи бійців і боєприпаси через Дніпро.

Війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ватутіна та члена Військової ради М. Хрущова за допомогою партизанів і населення захопили на правому березі Дніпра 9 плацдармів і вели жорстокі

Пам'ятний знак викладачам і студентам Київського університету, загиблим у роки 2-ї світової війни.

бої за їх утримання й розширення. Важкою і кривавою була ця битва, тисячі бійців і командирів загинули в окопах Правобережжя, але під вогнем ворога війська вистояли.

В результаті наступальної операції в жовтні 1943 було створено три стратегічних плацдарми: Букринський, Лютізький і в гирлі р. Прип'ять. Успішне форсування Дніпра на південно-західному стратегічному напрямку стало вирішальним фактором для визволення столиці України. У жовтні війська 1-го Українського фронту двічі намагалися розвинути наступ з метою визволення Києва, завдаючи головного удару з Букринського плацдарму. Але операції успіху не мали. Гітлерівське командування підтягло до Букринського плацдарму 10 дивізій, в тому числі 5 танкових і моторизованих, створило потужні оборонні рубежі й чинило силь-

Пам'ятник студентам, викладачам і співробітникам КПІ, загиблим у роки 2-ї світової війни.

ний опір. Радянське командування вирішило перевести головні зусилля 1-го Українського фронту на Лютізький плацдарм, з якого й почалася 3 листопада 1943 Київська наступальна операція, яка завдала потужного удару по ворогові. Для того, аби скувати основні сили противника, радянським військам, які стояли на Букринському плацдармі, було наказано 1 листопада розпочати обманний наступ, що відіграв велику роль в успіху операції.

Біля с. Великі Петрівці, на місці командного пункту 1-го Українського фронту, що містився на Лютізькому плацдармі, 1958 відкрито меморіальний комплекс визволителям міста.

У ніч з 5 на 6 листопада 1943 першими в Київ з боку Подолу ввірвалися воїни 51-го стрілецького корпусу (батальйон Якушева). З боку Брест-Литовського шосе вступили в місто воїни 22-ї танкової бригади. В авангарді наступав підрозділ розвідки під командуванням гвардії старшини Н. Шолуденка. У районі заводу «Більшовик» він був смертельно поранений. Розвідники 4-ї окремої моторозвідки штабу 1-го Українського фронту — А. Піксасов, К. Погорелов, Є. Пресняков, М. Кирюхін, В. Толоченко, М. Кир'янов і С. Поздняков за допомогою провідника — киянина М. Дегтяренка в 0 годин 30 хвилин підняли червоний прапор на будівлі ЦК КП(б)У (сучасна Михайлівська пл., 1). Ще один прапор було піднято на будинку Раднаркому УРСР (нині вул. М. Грушевського, 12) групою воїнів з 21-го полку 180-ї стрілецької дивізії (М. Бобров, А. Бугаєнко, І. Казанцев, М. Назаренко, І. Харченко).

Вранці 6 листопада Київ було очищено від гітлерівців. Під час відходу вони знищили робітничі селища на Трухановому острові та в Передмістній слобідці, підпалили університет та інші споруди, вивезли музейні і бібліотечні збірки, промислове устаткування.

У визволенні міста в складі військ 33-ї армії брали участь сформована в нашій країні 1-а Чехо-Словацька окрема піхотна бригада (командувач — полковник Л. Свобода), частини Війська Польського. 1968 на Інтернаціональній пл. на Нивках на пошанування чехо-словацьких воїнів встановлено пам'ятний знак. У 1954 на Дарницькому цвинтарі встановлено пам'ятник, що увічніює подвиг зенітного дивізіону Війська Польського, який 7—8 квітня 1944 разом з радянськими зенітками в районі станції «Дарниця» відбивав напади фашистських літаків на Київ і залізницю.

Київська наступальна операція, що тривала 10 днів, завершилася повною поразкою німецьких частин. Ціною ратного подвигу тисяч воїнів, представників багатьох національностей, ціною їхнього життя столицю України було врятовано від повного руйнування. За успішне форсування Дніпра й виявлені при цьому героїзм і муж-

ність, за штурм оборонних рубежів на Дніпрі бл. 2,5 тис. воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Кияни свято шанують їх пам'ять. На ознаменування здобутої перемоги 55-ти з'єднанням і частинам було присвоєно найменування Київських. Їх перелік викарбувано золотими літерами на стелі в приміщенні Київської міської Ради народних депутатів. На верхній придніпровській терасі у парку Вічної Слави 1957 споруджено меморіал. Його домінантою став 27-метровий обеліск, біля підніжжя якого на могилі Невідомого солдата палає Вічний вогонь. На широкій алеї, що веде до обеліска, розташовано 34 могили воїнів-захисників і визволителів Києва. У Києві шанується пам'ять про генерала армії М. Ватутіна, під командуванням якого війська 1-го Українського фронту визволили місто. У лютому 1944 під час виїзду у війська в районі с. Милятин Рівненської області М. Ватутін був тяжко поранений, терміново відправлений спочатку до армійського госпіталю (м. Рівне), опісля — до Києва (евакогоспіталь № 3582, що містився в приміщенні середньої школи № 138, вул. Артема, 27). 15 квітня після важкої операції М. Ватутін помер. Похований 17 квітня 1944 в Маріїнському парку Києва. 1948 на могилі полководця встановлено пам'ятник.

Дії фронтів у ході Київської наступальної операції координував видатний радянський полководець маршал Г. Жуков. Перебування Г. Жукова в Києві засвідчує меморіальна дошка, встановлена у 1977 на вцілому будинку штабу Київського військового округу (Повітрофлотський просп., 6). У 1940—41 він командував військами КВО, мешкав у будинку на вул. Кірова, 32 (тепер вул. М. Грушевського).

У Києві 17 цвинтарів, де поховано захисників рідної землі, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Серед них: парк Вічної Слави (35 осіб), Звіринський цвинтар (59 осіб), військовий цвинтар (3357 осіб), Дарницький цвинтар (354 особи), братська могила на Рембазі (1666 осіб), Святошинський цвинтар (371 особа), Солом'янський цвинтар (331 особа), Куренівський цвинтар (135 осіб), братська могила у сквері Дарницького вокзалу (79 осіб), Біличанський цвинтар (51 особа), Лук'янівський цвинтар (45 осіб), Пуща-Водицький цвинтар (228 осіб), Пирогівський цвинтар (13 осіб), Шулявський цвинтар (2 особи) та ін. Усього 7 тисяч осіб, з них 507 невідомих. Поховання здійснено у 816 братських та 200 одиночних могилах. У місті збудовано меморіали, монументи, упорядковано братські могили, споруджено 419 пам'ятників і обелісків радянським воїнам, 119 площ і вулиць було названо на честь цих знаменних подій [68].

Подвигу міста-героя присвячено 40-метровий обеліск на пл. Перемоги, відкритий 8 травня

1982. Вічним пам'ятником ратному і трудовому подвигам українського народу став Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», збудований на печерських горах 1981. До 50-річчя визволення Києва з-під німецько-фашистського ярма відкрито Пояс бойової слави, який увічний пам'ять про воїнів Червоної армії, народних ополченців, підпільників, всіх мешканців міста та Київської області. Пояс охопив місто кільцем завдовжки 141 км. Більша його частина (86 км) пролягає вздовж колишнього переднього краю Київського укріпленого району. Зі сходу кільце замикають Дніпровська ділянка Поясу (35 км) та 20 км колишнього Лютізького плацдарму.

1965 на пошанування 20-річчя перемоги радянського народу над Німеччиною на березі Дніпра, між Воскресенським і Комсомольським житловими масивами, закладено парк Перемоги. 1967 в парку насипано Курган безсмертя героїв, які віддали життя за свободу й незалежність нашої землі.

Визволенням Києва від німецько-фашистських окупантів у листопаді 1943 розпочалася нова сторінка в його історії. 6 листопада 1943 до Києва разом з частинами Червоної армії поверталися працівники органів влади на чолі з М. Хрущовим, аби розпочати роботу з відродження рідного міста. На день визволення у місті залишилося не більше 100 тисяч мешканців. Загальний збиток, заподіяний Києву війною та окупацією, становив 11 млрд. крб. Виведено з ладу понад 800 підприємств, 200 тис. киян залишилися без житла [69]. Підірвано мости через Дніпро. На купи каміння перетворився Хрещатик. Урядом України було розроблено широку програму відбудовних робіт. Негайно було задіяно важелі централізованого управління економікою Союзу для переміщення з різних республік значних фінансових, матеріальних і людських ресурсів, потрібних для відбудови Києва, його промисловості, транспорту, житла. З державного бюджету в 1944—45 виділено

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». Скульптурна група «Нескорені».

1,5 млрд. крб., за період першої післявоєнної п'ятирічки (1946—50) в економіку Києва вкладено 6 млрд. крб. [70]. З Москви та інших регіонів Росії, з республік Середньої Азії і Закавказзя надіслано велику кількість машин, механізмів, матеріалів. Органами міської влади було вжито необхідних заходів щодо забезпечення трудящих житлом, введено в дію електростанцію і водогін, міст через Дніпро, найважливіші промислові підприємства, школи, лікувальні й культурно-освітні заклади, установи комунального господарства і міського транспорту. Значну турботу виявляли про сім'ї загиблих воїнів, інвалідів, дітей-сиріт.

На двадцятий день визволення Києва одержала замовлення промисловість, почали діяти підприємства харчової індустрії. Загальнонародною справою стала відбудова Хрещатика. Треба було розібрати близько мільйона кубометрів цегли, вивезти десятки тисяч тонн сміття. На відбудову міста приїхало багато молоді з інших регіонів країни. Без будь-якої винагороди працювало все населення міста — робітники, службовці, вчені, школярі, домашні господарки. Але основний тягар у відбудові Києва ліг на плечі жінок і молоді — адже переважна більшість чоловіків перебувала на фронті. Вже у січні 1945 киянам передано 750 тис. кв. м житла, відбудовано багато господарських, торговельних, громадських і державних приміщень, закладів охорони здоров'я, культури, освіти.

У травні 1945 прийшла довгождана Перемога, для якої значний внесок зробили і кияни. Місто продовжувало відбудовуватися, проте у надзвичайно скрутних умовах. Якщо на державний промисловий сектор виділялися кошти, то соціальний сектор був на останньому місці в полі зору партійно-державного керівництва. У 1946—47 багато районів України охопив голод. І хоч він найбільше вразив сільське населення, в містах, у т. ч. і в Києві, люди переживали велику скруту. У республіці діяла карткова система. Дитячі будинки, приймальники, лікарні були переповнені голодуючими дітьми, привезеними батьками з навколишніх сіл. Крім економічних труднощів, населення зазнавало жорстокого ідеологічного пресингу з боку партійно-державної системи, яка згодом одержала назву сталінщини. Переслідувалися колишні воїни, які потрапили до полону, висловлювалася певна недовіра тим, хто перебував на окупованій території, мав репресованих родичів.

Завдання відбудови й подальшого розвитку економіки були головними у планах четвертої і п'ятої п'ятирічок, якими було передбачено великі капіталовкладення у розбудову індустрії Києва. На заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», верстатів-автоматів ім.

М. Горького було введено в дію нові цехи, дільниці, виробництва. 1946 розпочав випуск продукції Київський мотоциклетний завод загальнодержавного значення. Перші вітряні двигуни випустив завод ім. Артема. 1947—48 почали діяти нові приладобудівні підприємства, зокрема завод електроприладів високої точності (згодом — «Точелектроприлад»). Але, як і раніше, соціальна інфраструктура розвивалася за залишковим принципом. У зв'язку з усталеною недооцінкою соціальних проблем невисокими були темпи розвитку житлового фонду міста. За 5 повоєнних років проведено капітальний ремонт 2650 багатоповерхових будинків, що становило лише половину житлової площі, яка потребувала ремонту.

Усе це гальмувало відбудовчі процеси, але не могло їх затримати. Зростала продуктивність промислових підприємств. Так, обсяг продукції заводу ім. І. Лепсе 1945 збільшився порівняно з 1940 в 4 рази, заводу «Укркабель» — у 3. Вже 1944—45 промисловість Києва випустила продукції на 677 млн. крб. (у цінах того часу) [71]. 1949 вона досягла довоєнного рівня, 1950 — на 36 відсотків перевершила його. Серед уведених до ладу були такі великі підприємства, як заводи реле і автоматики, скляний, залізобетонний та ін. 1949 було затверджено Генеральний план реконструкції і розвитку Києва строком на 20 років, за яким у 50—60-х рр. реконструйовано Хрещатик, збудовано житлові масиви Першотравневий, Відрадний, забудовано Дарницю, створено Виставку досягнень народного господарства (нині Національний виставковий центр). З 1957 в Києві закладено початок будівельної індустрії і здійснювався перехід від спорудження окремих будівель до зведення великих житлових масивів, пізніше створювалися комплекси культурно-побутових закладів. Типова їх забудова була характерною для всіх великих міст СРСР.

Протягом 1946—60 у Києві споруджено 13 мостів і шляхопроводів, у т. ч. міст ім. Є. Патона (1953) і Парковий пішохідний міст через Дніпро (1957), які стали пам'ятками історії виробництва і техніки. Значний вплив на формування абрису міста мав розвиток сучасних видів транспорту.

6 листопада 1960 здано до експлуатації першу чергу Київського метрополітену, проектування якого розпочалося в 1945. Оснащували його устаткуванням і матеріалами 120 підприємств з різних республік СРСР. Тепер за числом перевезень київський метрополітен займає третє місце серед республік колишнього Союзу, а за кількістю перевезень на 1 км — третє місце у світі. Деякі з його станцій включено до списку пам'яток монументального мистецтва.

Відразу після війни розпочалося відродження київських парків, садів і бульварів. 1960 площа усіх зелених масивів міста перевершила

довоєнну майже у 2,7 рази. У місті налічувалося понад 20 парків і 130 скверів.

Відбудова промисловості вимагала багато робочих рук, що зумовило швидке зростання населення міста. На початок 1956 воно становило 990,6 тис. осіб, тобто перевищило довоєнний рівень. 15 січня 1959 всесоюзний перепис населення зареєстрував у місті 1043 тис. осіб. Київ став третім у Союзі РСР містом з мільйонним населенням. Швидкими темпами стало розвиватися телебачення та радіотрансляційна мережа. Відроджувалося й розвивалося культурне життя міста, відновлювалася шкільна мережа. У 1945/46 навчальному році в місті почали працювати 111 шкіл, з них 82 середні. У 1960/1961 навчальному році в столиці налічувалося: 191 загальноосвітня школа, в т. ч. 9 шкіл-інтернатів, а також 73 школи робітничої молоді та заочні школи. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) було введено обов'язкове восьмирічне навчання. Однак у мережі початкової і середньої освіти вже стали помітними такі негативні тенденції, як скорочення кількості українських шкіл, звуження курсів української мови та літератури, догматичне викладання історії, літератури та інших гуманітарних дисциплін.

У 1946 в Києві було 22 вузи з 22,8 тис. студентів. У 1947 почав працювати авіаційний інститут (нині Київський міжнародний університет

Станція метро «Дніпро», 1965.

цивільної авіації), у 1954 — Українська сільськогосподарська академія. 1960 вузи Києва випустили майже вдвічі більше спеціалістів, ніж 1950. У наступні роки кількість підготовлених фахівців продовжувала зростати.

У повоєнні роки відновилася й значно розширилася матеріально-технічна база наукових закладів, організовувалися нові наукові колективи, виникали наукові школи. У 2-й пол. 40-х рр. в системі АН УРСР створено інституту електротехніки (з 1963 — Інститут електродинаміки), теплоенергетики (з 1964 — Інститут технічної теплофізики), використання газу в комунальному господарстві й промисловості

Вулиця Хрещатик, 1948—54.

(з 1963 — Інститут газу), фізіології і агрохімії рослин (з 1986 — Інститут фізіології рослин і генетики), філософії, сектор держави і права (з 1969 — Інститут держави і права). Протягом 50-х рр. організовано інститути хімії полімерів і мономерів (з 1964 — Інститут хімії високомолекулярних сполук), фізіології ім. О. Богомольця; металокераміки і спецсплавів (з 1964 — Інститут проблем матеріалознавства), металофізики; ливарного виробництва (з 1966 — Фізико-технологічний інститут металів та сплавів). 1957 у складі АН УРСР організовано Обчислювальний центр (з 1962 — Інститут кібернетики). 1960 створено інститути напівпровідників (з 1992 — Інститут фізики напівпровідників) і геофізики. 1958 при АН УРСР почала діяти спеціальна редакція Української Радянської Енциклопедії (тепер видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана). Меморіальні будинки відзначено пам'ятними дошками вченим.

На кін. 40-х рр. у столиці працювало 62 клуби й палаци культури. Відновили свою роботу київські музеї російського мистецтва, українського образотворчого мистецтва, західного та східного мистецтва, історичний та інші. Видатною подією культурного життя республіки стало відкриття в квітні 1949 в Києві Державного музею Т. Шевченка, який мав велику популярність серед киян та гостей столиці. 1969 засновано Музей народної архітектури та побуту України в Пирогові. Характерною рисою музейного будівництва стало створення численних музеїв на громадських засадах: на підприємствах, у вузах, школах тощо. 1957 в будинку колишнього Інституту шляхетних дівчат відкрито Жовтневий палац культури (нині Міжнародний центр культури і мистецтв). 1970 споруджено Палац «Україна».

У 2-й пол. 50-х — на поч. 60-х рр. сталися значні зміни в культурному і суспільно-політичному житті СРСР. Великий вплив на свідомість людей справили ХХ з'їзд КПРС (1956), на якому перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов піддав критиці культ особи Сталіна та викрив його злочини. Хоч ця доповідь надійшла в парторганізації за грифом «таємно», проте вона стала широко відомою і поклала початок розмороженню атмосфери в країні. Почалася широка амністія мільйонів ув'язнених «ворогів народу», які повернулися додому або були реабілітовані посмертно. На пошанування останніх у Києві споруджували пам'ятники та відкривали меморіальні дошки. Політичні зміни в країні зумовили подальше послаблення тиску ідеологічних настанов на духовне життя суспільства. Роки хрущовської відлиги в столиці України супроводжувалися боротьбою проти дискримінації української мови, українознавства в цілому.

У нових умовах стало можливим заснування

1957 «Українського історичного журналу». 1959 вийшов у світ перший том Української Радянської Енциклопедії, видання якої Україна домагалася ще з 20-х рр. і першу книгу якої було конфісковано в середині 30-х рр. Згодом український народ дістав ще кілька фундаментальних академічних праць: «Словник української мови», «Історію української літератури», «Історію українського мистецтва», «Шевченківський словник». Особливе місце серед них посіла 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», подібної до якої не має жодна держава світу. Незважаючи на певні ідеологічні напруги доби, значення цих фундаментальних видань для української науки і культури є дуже вагомим і непересічним.

На історичну арену України ступило нове покоління інтелігенції, яке добивалося громадянських свобод, національних прав, критичувало непослідовність процесу десталінізації. Вони вимагали припинити втручання комуністичної партії в духовне життя, в справі літератури, мистецтва і преси, визнати провідну роль української мови в державній, освітній та культурній діяльності як необхідну умову вільного культурного розвитку українського народу. Це було характерно для руху «шестидесятників» в Україні. Його представники групувалися навколо популярних видань — газет «Молодь України» і «Молода гвардія», журналів «Дніпро» і «Ранок», видавництва «Молодь». На сторінках цих видань розпочалася кампанія за збереження й охорону української старовини та пам'яток культури. Неофіційними місцями зборів «шестидесятників» були: майстерня художника, збирача народних старожитностей І. Гончара (вул. Січневого повстання, 46; тепер тут створено меморіальний музей митця); квартири літературознавця і поета І. Світличного (вул. Уманська, 35), де утворився осередок відроджуваного українства; художників В. Зарецького і А. Горської (вул. Терещенківська, 25); онуки письменника І. Франка З. Франко (вул. Володимирська, 48-а); хата дисидентки О. Мешко (вул. Верболюзна, 16) та інших учасників руху, які невдовзі зазнали переслідувань з боку радянської влади і потрапили під нагляд КДБ.

Виникнувши 1959 як Клуб творчої молоді (розігнаний 1964), цей культурницький рух перетворився на відверту опозицію владі. Від боротьби на літературних теренах багато з його учасників перейшли до політичних дій, центрами яких були Київ і Львів. 1963 офіційна конференція з питань культури та мови у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, учасниками якої було понад тисячу чоловік, переросла у відкриту демонстрацію проти русифікації. Свідоме київське громадянство — студенти, інтелігенція все частіше зби-

ралосся біля пам'ятника Т. Шевченку напроти університету. На цих зібраннях не тільки читали твори поета, а й лунала критика культурної політики радянської влади. 1964 провідні діячі літератури виступили з протестом щодо загадкової пожежі, внаслідок якої було знищено величезну кількість унікальних книжок ЦНБ АН УРСР. Широкого резонансу набув вечір з нагоди 50-річчя від дня смерті Лесі Українки, проведення якого на літній естраді було заборонено Київським міськкомом партії, але який таки відбувся на дніпровських схилах. Слідом за цим інтелігенцію сколихнув акт службового покарання тридцятьох журналістів, які виступили на захист декана факультету журналістики Київського університету М. Шестопала, звільненого з ярликом «націоналіста» за наполегливе впровадження викладання предметів українською мовою.

1965 влада нанесла перший вагомий удар по дисидентському руху. Найактивніших його учасників було заарештовано, у Києві і Львові влаштовано відкриті судові процеси, які викликали ще сильніші протести. У вересні 1965 в кінотеатрі «Україна» (вул. Архітектора Городецького, 7) під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» опозиційна інтелігенція організувала протест проти щойно проведених арештів. Під таким же знаком наприкінці 1965 пройшов вечір пам'яті поета і журналіста В. Симоненка у залі Політехнікуму зв'язку (вул. Леонтовича, 11), на якому виступив поет і перекладач, учасник дисидентського руху В. Стус. Дисидентів підтримали відомі письменники і вчені, які зверталися з петиціями у ЦК КПУ, зокрема О. Антонов, О. Гончар, А. Малишко, М. Стельмах та ін. У Києві таємно поширювалися заборонені твори, редагований В. Чорноволом часопис «Український вісник», в якому висвітлювалася політична обстановка в країні.

Нова хвиля опозиційного руху була викликана підписанням СРСР 1975 Гельсінкської угоди, згідно з якою він зобов'язувався гарантувати громадянські права. У листопаді 1976 у Києві було легально засновано Українську Гельсінкську групу (УГГ) з метою нагляду за дотриманням умов угоди з боку радянської держави і захисту громадянських і національних прав. До складу групи входило 37 учасників, котрі визначали свою діяльність як правозахисний рух. Побоюючись українського націоналізму, режим здійснив в Україні жорсткі репресії. До 1980 переважну більшість членів УГГ було ув'язнено на терміни від 10 до 15 років, частину з них вислано з України, деяким дозволили емігрувати — П. Григоренку та іншим. Серед «в'язнів совісті», що загинули у тюрмах і таборах — Ю. Литвин, Г. Снегирьов, В. Стус, О. Тихий.

Пам'ятні місця, поховання, будинки, пов'язані з дисидентським рухом 60—70-х рр., робота з виявлення яких постійно проводиться у місті, знайшли своє відображення у низці статей тому «Київ» Зводу пам'яток. Незважаючи на переслідування, зупинити процес духовного відродження народу було вже неможливо. Українська інтелектуальна еліта намагалася використати створені десталінізацією можливості для відновлення історичної пам'яті народу, збереження і охорони його культурної спадщини. В офіційних компартійних колах цей рух дістав назву «захоплення архаїчною старовиною». Чимало письменників, митців, провідних вчених позитивно поставилися до перейменування вулиць, площ, районів і місцевостей Києва, які носили імена Сталіна, інших радянських державних і партійних діячів, винних у масових злочинах. Повсюдно знімалися пам'ятники, статуї та погруддя «вождя народів».

За пропозицією громадських організацій, уряду міська влада увічнила пам'ятні місця й споруди, пов'язані з визначними подіями у культурному житті міста. В 60—70-і рр. встановлено меморіальні дошки на віцілих будинках, де жили в свій час відомі діячі української культури: А. Бучма, Г. Верьовка, А. Головка, В. Касіян, П. Козицький, М. Крушельницький, Л. Ревуцький, М. Рильський, М. Романов, О. Сорока, В. Сосюра та ін. Пізніше аналогічним чином відзначено будинки, в яких жили М. Бажан, В. Василевська, О. Довженко, О. Корнійчук, І. Ле, А. Малишко, М. Стельмах, П. Тичина, Ю. Яновський.

У 60—80-і рр. продовжувався розвиток Києва як великого промислового центру, осередку активного наукового і культурного життя. Індустріальний розвиток столиці України відзначився появою ряду нових підприємств. Концентрація і спеціалізація виробництва, що проводилися у СРСР в цілому, виявилися і в створенні у Києві цілого ряду великих виробничих об'єднань. Їх діяло понад 85, в тому числі один з найбільших в країні завод з виробництва обчислювальних машин — головне підприємство виробничого об'єднання «Електронмаш», другий в СРСР за потужністю комбінат друку «Радянська Україна» (нині «Преса України»), ряд будівельних комбінатів і заводів залізобетонних конструкцій, Київські ГЕС, ТЕЦ-5 та ін. У порівнянні з довоєнним періодом валова продукція всієї промисловості міста збільшилася у 1980 в 30 разів, у т. ч. харчової — в 4 рази, легкої — в 6, машинобудівної і металообробної (провідної галузі промисловості міста) — в 185 разів. Така нерівномірність в темпах розвитку різних галузей свідчить про наявність перегинів і деформацій в економіці Києва. Крім того, зростаюча монополізація промисловості, характерна для всієї країни, в свою чергу гальмувала наступний розвиток продуктив-

них сил, що призводило до зниження темпів росту виробництва, і, зрештою, — до застою деяких галузей промисловості й загострень в соціально-політичному житті міста.

Соціально-побутова інфраструктура міста була в незадовільному стані: не вистачало шкіл, дитячих садків, магазинів, аптек, примітивним і неякісним було житлове будівництво. У місті існували довгі черги на одержання житла.

Позитивні зрушення у науковому і культурному житті міста 80-х рр. значною мірою пов'язані з підготовкою до урочистостей з нагоди 1500-річного ювілею столиці України, що відбулися у травні 1982 в рамках ЮНЕСКО. В ході підготовки до ювілею було споруджено Меморіальний комплекс «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (1981), новий будинок Центрального музею В. І. Леніна (1982; нині Український Дім на Європейській пл.), відкрито діораму «Битва за Київ. Лютизький плацдарм» (1980; у с. Нові Петрівці Київської обл.), Музей історії міста Києва — у Кловському палаці (1982; вул. П. Орлика, 8), кінотеатр «Київська Русь» (1982; вул. Артема, 93); споруджено обеліск містугерою (пл. Перемоги), пам'ятники В. Вернадському (бульв. Академіка Вернадського), М. Гоголю (Русанівський бульв.), встановлено ряд меморіальних дошок видатним діячам науки і культури.

Здійснено масштабні роботи з реконструкції центру, історичних районів і вулиць Києва. Було споруджено павільйон-реконструкцію над Золотими воротами 11 ст. (вул. Ярославів Вал), відновлено Гостиний двір 19 ст., фонтан «Самсон» 18 ст. (обидва на Контрактовій площі), відреставровано значну кількість пам'яток історії та культури. Відкрито Ландшафтний парк на Печерську, Природний парк на Лисій горі тощо. Видано 1-й том «Історії Києва» (у 3-х т. 4-х кн.), енциклопедичний довідник «Київ», ілюстрований атлас «Київ», низку інших історичних та археологічних праць з історії міста.

Однак протиріччя в соціально-економічній сфері, типові для тоталітарного режиму, продовжували загострюватися. Жахливим їх проявом стала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986, що обернулася справжньою трагедією для українського народу. Внаслідок вибуху реактора на четвертому енергоблоці радіоактивного забруднення зазнало чимало районів України, Білорусі та Росії. Партійна верхівка приховала справжні розміри цієї катастрофи, завдавши цим непоправних збитків народу та господарству країни.

Відгукнувшись на народне лихо, люди багатьох країн, громадяни міст-побратимів Києва збирали кошти для ліквідації наслідків аварії. У місті, хоча і з деяким запізненням, створю-

валися діагностичні й лікувальні центри для потерпілих, проводилися наукові дослідження в галузі радіології.

У Києві встановлено кілька пам'ятних знаків жертвам цієї трагедії. 1989 на території Інституту клінічної радіології Всесоюзного центру радіаційної медицини відкрито скульптурну композицію «Алегорія солідарності» флорентійського художника Д. Оліветті.

Чорнобильське лихо, наслідки якого всіляко замовчувалися, сотні таємних поховань загиблих воїнів-земляків, тіла яких привезено в цинкових трунах з афганської війни, екологічні злочини, невиправні втрати культури і рідної мови — все це під впливом запроваджуваної з 1985 політики гласності пожвавлювало суспільну активність киян. Громадськість все більше зосереджувалася на критиці режиму. Почала розкриватися правда про голодомори 1920-х, 30-х, 40-х рр., зачистили повідомлення про відкриття поховань громадян, розстріляних НКВС. Місто залила повінь національного пробудження. 24 липня 1990 біля будинку Київради на Хрещатику в присутності мітингуючих вперше після встановлення радянської влади було піднято синьо-жовтий прапор.

Київські літератори взяли на себе організацію Народного руху України за перебудову (згодом Народний рух України, Рух). 8—10 вересня 1989 у Палаці «Україна» відбулися установчі збори цієї організації. Народний Рух обстоював ідею суверенітету України, боровся за відродження української мови і культури, за побудову демократичного суспільства. На бік програми Руху повернуло також чимало росіян, євреїв, представників інших етнічних груп. Київський осередок Руху складався в основному з інтелігенції. Його вплив дедалі поширювався за допомогою масових демонстрацій і мітингів, які збирали до 50—100 тис. осіб. Хвилю національного піднесення збудили організовані Народним рухом України ланцюг з живих рук від Києва до Львова та акція перенесення (19 листопада 1989) праху правозахисників Ю. Литвина, В. Стуса та О. Тихого з безіменних могил табірної цвинтаря в Росії. Перепоховання в'язнів сумління перетворилося на справжню національну маніфестацію. Жалобна процесія тисяч людей рушила від Софійської пл. до Байкового цвинтаря.

11 лютого 1989 у Києві відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка (з вересня 1990 — Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта»). 28 жовтня 1989 Верховна Рада УРСР схвалила закон про державний статус української мови. Одночасно почали виникати і організаційно оформлюватися численні національні товариства — єврейське, польське, грецьке та багато ін. У березні 1990 відбулися нові вибори до

Верховної Ради УРСР. 16 липня цього ж року новообраний парламент ухвалив Декларацію про державний суверенітет України, що стало великим кроком на шляху до її незалежності. 24 серпня 1991 республіканський парламент прийняв історичний документ — Акт проголошення незалежності України. Через кілька днів рішенням Президії Верховної Ради було припинено діяльність Комуністичної партії України. Згодом знову виникла Комуністична партія України, яка проголосила себе спадкоємицею попередньої. Загалом розвиток плюралізму привів до утворення в Україні близько 60-ти партій різних спрямувань, численних громадських об'єднань і формувань, штаб-квартири яких сконцентрувалися у Києві. В ході Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 92,8 відсотка киян висловилися за підтримку Акта проголошення незалежності України, яку визнали понад 130 країн світу.

Виявом нового ставлення до національної спадщини стало прийняття законів про культуру, архіви, музеї, докорінна перебудова діяльності установ гуманітарного спрямування. У Києві організовано Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, який видав і перевидав низку цінних українознавчих праць, інститут українознавства, біографічних досліджень, Центр пам'яткознавства та багато ін. Відновлено видання журналу «Київська старовина», почали виходити нові часописи та газети. Відкрито доступ до матеріалів архівів НКВС — КДБ. Релігійним громадам повернено чимало храмів і монастирів: Свято-Успенську Києво-Печерську лавру, Видубицький і Свято-Троїцький Іонівський монастирі, відродилося життя в колишніх Голосіївській та Китаївській пустинях тощо.

Встановлено контакти з різноманітними політичними, науковими, культурними українськими осередками за кордоном. Деякі з них перенесли основну свою діяльність до Києва, у т. ч. ОУН, Фундація ім. О. Ольжича, Українське історичне товариство. У той же час ще багато національних, релігійних проблем, складних питань культурного і духовного життя чекають цивілізованого вирішення. Не

Видубицький монастир.

випадково поховання у 1995 Святійшого Патріарха Київського і всієї Русі-України Володимира біля Святої Софії вилитося у відвертий конфлікт між різними громадсько-політичними верствами суспільства і державними органами влади.

З початком перебудови у столиці України демонтовано пам'ятник Жовтневій революції на однойменній площі, а саму площу перейменовано на Майдан Незалежності. Відновлюються історичні назви вулиць, майданів, парків тощо.

Науковими колективами, культурно-освітніми установами, Управлінням охорони пам'яток ведеться активний пошук поховань, будинків, пам'ятних місць, пов'язаних з відомими політичними і культурними діячами України, імена яких замовчувалися за панування тоталітарної системи. Встановлюються нові пам'ятні знаки. На головному корпусі Національного університету ім. Т. Шевченка (вул. Володимирська, 60) відкрито меморіальні дошки видатним вченим й громадським діячам М. Грушевському, М. Драгоманову і М. Максимовичу; на фасаді 2-ї Київської гімназії (бульв. Т. Шевченка, 18, нині телефонна станція) — П. Чубинському, визначному народознавцю, автору слів національного гімну держави «Ще не вмерла України». Аналогічним чином відзначено багато пам'ятних місць та споруд, пов'язаних з життям і діяльністю визначних постатей України: П. Могили, П. Конашевича-Сагайдачного, В. Смирненка, В. Липківського, М. Василенка, О. Левицького, О. Ольжича, В. Некрасова, С. Лифаря та ін. Всі ці об'єкти включено до тому «Київ» Зводу пам'яток.

У вересні 1993 Українська держава всенародно схилила у скорботі голову перед жертвами штучно скоєного тоталітарною системою голодомору — геноциду проти українського народу. До 60-річчя відзначення пам'яті жертв голодомору 1932—33 10 вересня 1993 відкрито пам'ятний знак на Михайлівській пл.

У зв'язку з 50-річчям закінчення Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. відкрито ряд меморіалів, випущено київське міське видання Книги Пам'яті України (в історико-меморіальний серіал 200-томної Книги Пам'яті України занесено імена 4,5 мільйона наших громадян, полеглих під час війни). У томі «Київ» вшановано понад 70 тисяч киян, що віддали своє життя в ім'я Перемоги над фашизмом. Готується фундаментальне видання «Реабілітовані історією» про незаконно репресованих протягом радянської доби громадян України, зокрема том «Київ». Пожвавленню пам'ятознавчої роботи в місті сприяло відзначення восени 1995 400-річчя від дня народження видатного державотворця і воєначальника — гетьмана України Богдана Хмельницького.

В урочистостях з нагоди відкриття йому пам'ятників у Чигирині та Суботіві разом з Президентом України Леонідом Кучмою взяли участь посланці країн, з якими свого часу гетьман мав дипломатичні зносини. За кілька місяців напередодні в Україні затверджено військову нагороду — орден Богдана Хмельницького. Визнанням глибинного коріння нашої історичної пам'яті, існування української держави за часів Київської і Галицької Русі стало запровадження в Україні у вересні 1995 ордена Ярослава Мудрого.

Влітку 1995 Київська міська Рада народних депутатів повернула столиці її історичний герб: зображення Архангела Михаїла (існував з 18 ст. до 1919). Новий герб встановлено на будинку Київської міськради, а скульптуру архангела Михаїла — на Майдані Незалежності.

Столиця суверенної України сподівається зайняти гідне місце серед столиць розвинених країн Європи. Можливості для цього надані Конституцією України, яку Верховна Рада прийняла 28 червня 1996.

Багатовікова історія Києва залишила нащадкам чимало свідків реальних подій — пам'ятних місць, споруд, будинків, поховань видатних людей тощо. Значну частину цих подій і персоналій увічнено і в пам'ятках монументального мистецтва (скульптурних композиціях, монументах, стелах, обелісках, меморіальних дошках), які мають художню цінність, а також в пам'ятних знаках. Виявлення й дослідження пам'яток історії отримало сьогодні новий імпульс у зв'язку з досягненнями новітньої української історіографії. Це дає змогу відновити в пам'яті народу багато забутих або замовчуваних сторінок і постатей вітчизняної історії.

У двох частинах 1-ї книги тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України представлено всі типи і групи пам'яток історії: — пам'ятки державного устрою і суспільного життя: палаци, адміністративні та інші споруди, в яких розміщувалися резиденції державних діячів, починаючи з часів Київської Русі, уряди України доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, радянської влади, державні й громадські установи; поховання визначних державних і громадських діячів та будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю; пам'ятні місця проголошення державних актів, що відіграли значну роль в історії України; — пам'ятки соціальних та національно-визвольних рухів: споруди, в яких містилися керівні органи політичних партій і таємних організацій, їх конспіративні квартири, підпільні друкарні, склади нелегальної літератури; поховання учасників боротьби з російським царатом, національно-визвольних рухів; жертв голодоморів, політичних репресій тоталітар-

ного режиму; будинки, в яких жили або працювали зазначені персонали; місця громадсько-політичних акцій, демонстрацій, збройних виступів, страйків, страт учасників протесту проти соціального та національного гноблення;

— пам'ятки воєнної історії: військові укріплення і фортеці, пам'ятні місця та об'єкти в основному часів громадянської та Великої Вітчизняної воєн, пов'язані з проведенням боїв, військових з'їздів, дислокаціями військових частин та загонів народного ополчення, розміщенням військових штабів, явочних і конспіративних квартир підпільних організацій, з життям та діяльністю видатних військових діячів; командні пункти, доти, дзоти та інші військово-інженерні споруди, зразки зброї та воєнної техніки, встановлені на постаментах; місця масових страт військовополонених та мирних жителів, розташування концтаборів; військові цвинтарі, братські та одиночні поховання воїнів, партизанів, підпільників тощо;

— пам'ятки історії виробництва і техніки: об'єкти ремісничого й промислового виробництва; споруди та місця, пов'язані з розвитком торгівлі, побутового обслуговування населення міста, функціонуванням його фінансово-економічних структур; поховання визначних виробничників, винахідників, підприємців та будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю;

— пам'ятки історії науки та культури: споруди наукових, навчальних, культурно-освітніх, лікувальних закладів; житлові будинки та садиби, де народилися, жили й працювали видатні вчені, письменники, художники, артисти, музиканти, меценати національної культури, релігійні діячі; їхні поховання.

Певна частина пам'яток історії має комплексний характер, оскільки містить ознаки й інших видів нерухомих пам'яток (археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва). Це ж стосується й поділу на групи. Наприклад, такі споруди, як Софійський собор, Маріїнський палац, Троїцький народний будинок (нині — театр оперети), Педагогічний музей (нині — Будинок учителя), комплекс Братського Богоявленського монастиря (нині — Національний університет «Києво-Могилянська академія»), університет св. Володимира (нині — Національний університет ім. Т. Шевченка).

IV. Архітектура, містобудування, монументальне мистецтво.

Перша згадка про муровану будівлю Києва — терем княгині Ольги на Старокиївській горі, над Боричевим узвозом — належить до 945. Гіпотетично цей терем пов'язують із залишками будівлі, виявленої на південний захід

Десятинна церква, 989—996. Реконструкція Ю. Асеева.

від Десятинної церкви. Давати аналіз його формам через брак відомостей ми не можемо.

Широке муроване будівництво розпочинається в Києві з кін. 10 ст. під час правління князя Володимира Святославича (980—1015). У цей час значно розширюється (до 8 га) старе київське городище на Старокиївській горі, будуються потужні оборонні укріплення. «Місто Володимира» зводиться лінійно-порядковою забудовою з трьома вулицями, що вели до трьох брам — Київської, звідки йшов узвіз на Поділ (Боричів), Михайлівської зі спуском до гирла Почайни (гавань Києва — Притика) і Градської (пізніше — Софійської), що вела «на поле вне града».

Софійська брама, з огляду на форму підмурків, що збереглися на вул. Володимирській, була прямокутною мурованою вежею з проїздом. Залишків інших брам не виявлено.

У 989—996 в композиційному центрі київського дитинця — «міста Володимира» — будується Десятинна церква — перша мурована культова будова на Русі, яка відіграла важливу

Забудова Подолу. 10—12 ст. Реконструкція В. Харламова.

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М. Герасимова.

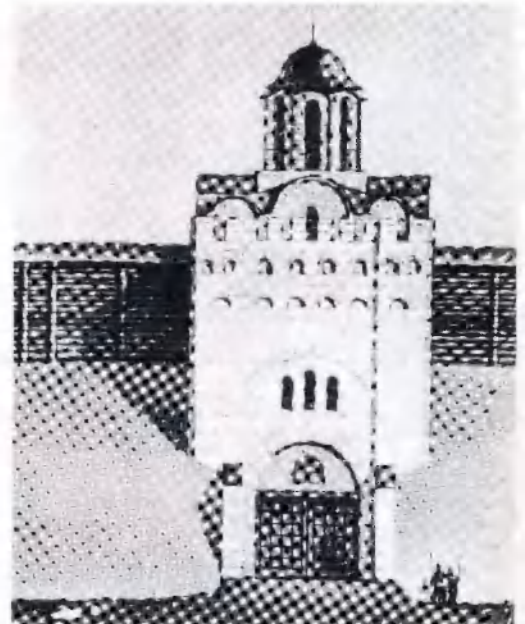
роль у подальшому розвитку давньоруської архітектури. Археологічні розкопки її фундаментів надали матеріали для того, щоб мати уявлення про стиль храму, особливості будівельної техніки і художнє оздоблення. Ці дослідження підтверджують справедливості літописних свідчень про участь візантійських майстрів у будівництві церкви. За своїм типом являла собою шестистовпний хрещатий у плані храм. Мурування стін змішане (з плінфи й каменю) на вапняному розчині з домішками товченої кераміки — цем'янки. Напівциркульні склепіння й елементи зовнішнього і внутрішнього декору, залишки фрескового розпису, а також мозаїчна підлога свідчать про те, що її архітектура близька до візантійської, хоча ряд особливостей говорить і про місцеві риси.

Навколо Десятинної церкви під час розкопок виявлено фундаменти кількох палацових споруд з планами у вигляді витягнутих прямокутників. Судячи з техніки будівництва, вони

збудовані в кін. 10 — на поч. 11 ст. і разом з Десятинною церквою утворили ансамбль центру Київського дитинця. На площі перед Десятинною церквою — Бабиному торжку — Володимир звелів поставити привезені з Херсонеса античні статуї, в тому числі «мідяні» скульптури коней, подібні до тих, які поставив імператор Юстиніан перед Софійським собором у Константинополі.

Новий етап в архітектурі Києва починається з правління Ярослава Мудрого (1019—54), коли після міжусобних війн він знову об'єднав Русь. У цей період значно виросло значення Києва як столиці давньоруської держави, що супроводжувалося будівництвом нової частини Києва — «міста Ярослава», яке майже в десять разів перевершувало розміри «міста Володимира». Зводиться також ансамбль нового міського центру, де будеться Софійський собор («Митрополія Руська»), монастирі Трини і Георгія, міські укріплення з двоюрусними мурованими Золотими воротами й церквою Благовіщення над ними, про що йдеться в «Повісті временних літ» під 1037. «Місто Ярослава» розплановано на Старокиївському плато, де, за словами літописця, було «поле вне града», і де у 1036 війська Ярослава Мудрого розгромили печенізькі орди. Планування «міста Ярослава» здійснювалося за принципом, розробленим ще римськими містобудівниками, за яким місто перетинали дві перпендикулярні головні вулиці. Перша йшла з півночі на південь, від Софійської брами до Золотих воріт, друга — із заходу на схід, від Західної до Лядської брами. Вулиці «міста Ярослава» сходилися до воріт за радіально-променевою схемою планування.

Софійський собор. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.
Золоті ворота. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

З пам'яток часів Ярослава Мудрого до наших днів збереглися Софійський собор і залишки Золотих воріт. До 1930-х рр. на Володимирській вул. існував фрагмент (стовп) Ірининської церкви. Софійський собор під пізнішими нашаруваннями (добудови нових і надбудови старих бань, надбудови галерей, тинькування фасадів) порівняно добре зберіг свої первісні форми.

Походячи за своїм типом від опрацьованого у візантійській архітектурі п'ятинавного з галереями хрестовобанного храму, київський Софійський собор мав ряд рис (динамічна тринадцятиглава композиція об'єму будівлі, два пояси галерей, вежі біля західного фасаду, мальовничий характер побудови інтер'єра, широкі приміщення — «палати» на другому поверсі, особливості системи внутрішніх розписів), що свідчать про обізнаність зодчих з архітектурою інших країн цього часу і художніми традиціями Русі. Також виразно простежуються особливі вимоги замовника і новаторський характер творчості будівничих. Решта пам'яток «міста Ярослава» — Ірининська, Георгіївська церкви й церква на Стрілецькій вул. за архітектурою були дуже близькими до Софійського собору (лише у зменшеному вигляді: тринавні, оточені одним рядом галерей храми). Київський Софійський собор певною мірою став зразком для Софійських соборів у Новгороді (1045—52) і Полоцьку (серед. 11 ст.).

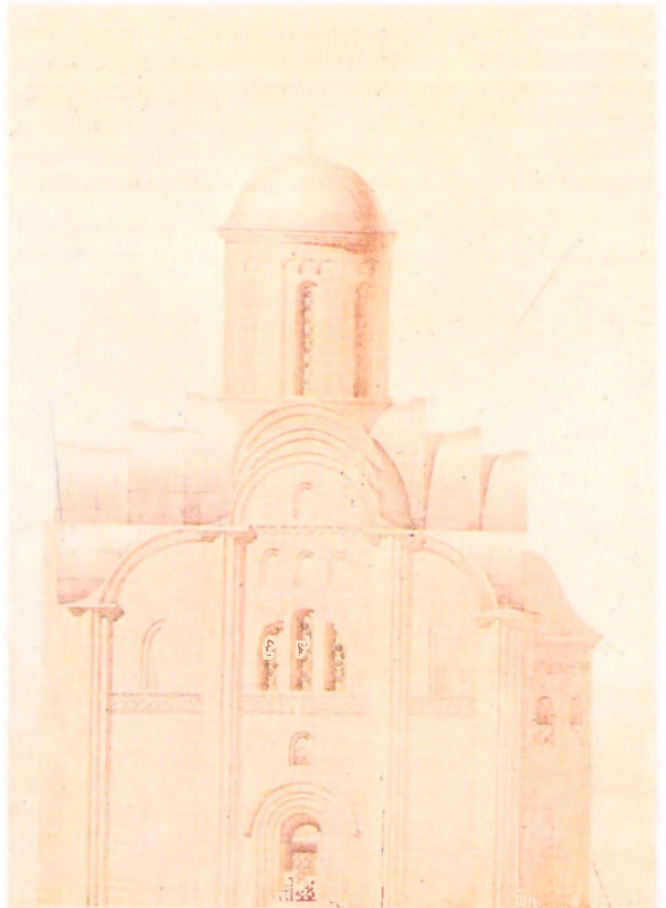
У 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст. в Києві будуються численні монастирі, в архітектурі яких ще простежуються традиції попереднього часу, але вже з'являються істотно нові риси — зникають галереї і башти, багатoverхі завершення і широкі хори — палати. Композиція набуває усталеного характеру. Ці риси найяскравіше виявилися в архітектурі Успенського собору Печерського монастиря (1073—78), в якому остаточно утвердився тип церкви наступних часів — тринавного, однобанного, хрещатого у плані храму. Оздоблення інтер'єрів (мозаїки у вівтарній апсиді й фрески в інших частинах будівлі) Успенського собору було близьким до системи розписів Софійського собору.

На поч. 12 ст. в Києві плідно працювали архітектурна і художня школи, що склалися в Печерському монастирі. Тут було збудовано Троїцьку надбрамну церкву (1108), яка добре збереглася під бароковим «одягом» до наших днів, трапезну палату (1107, зберігся лише фундамент), а в самому Києві — собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1108—13) з чудовими мозаїками й фресками, які тепер зберігаються частинами в Москві, Києві та Санкт-Петербурзі, бо сам собор по-варварськи знищений у 1937 з метою будівництва Урядового центру, який так і не був створений. Михайлівські мозаїки відрізняються від Софій-

Ірининський собор. 11 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

Іоаннівська церква на Копиревому кінці. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

ських, виконаних в характері візантійської художньої школи, тим, що в них, як і в фресковому живопису, більшою мірою виявлялися місцеві особливості (велика експресія руху, яскравіший колорит, посилення елемента лінеарності).

До монументальних споруд Києва кін. 11 — поч. 12 ст. належали Михайлівська церква Видубицького монастиря (1070—88), церква Спаса на Берестові (1112—25), собор Кловського монастиря (кін. 11 ст., не зберігся). Церква Видубицького монастиря спочатку була невеликим хрещатим у плані, очевидно, однобаним храмом. Пізніше до нього добудували нартекс з баштою. У 1199—1200 арх. Петро Милонег збудував за собором велику підпірну стіну. В нартексі збереглися фрагменти фрескового живопису. Церква Спаса на Берестові за типом була близькою до Успенського собору Печерського монастиря. В нартексі були влаштовані башти і хрещальня, що виступали ризалітами на південний і північний фасади. На західній стіні нартекса нещодавно відкрито цікаву фрескову композицію «Чудесна ловля риби».

У 30—80-і рр. 12 ст. в Києві склалася місцева будівельна школа, яка застосовувала не змішане, характерне для попереднього періоду, а порядкове мурування з цегли-плінфи. Архітектори продовжують будувати за типом Успенського собору, але з новими стилістичними особливостями. Так, характерні для 12 ст. меандрові фризи з цегли замінюють аркатурними поясами і поребриком, фасади будівель членуються лопатками з напівколонами. Композиції будівель стають статичнішими. Пам'ятками цього стильового напрямку, що має певну подібність до архітектури романського стилю, були

Ротонда. 12—13 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

собор монастиря св. Федора (1129) і церкви Кирилівська (серед. 12 ст.), Богородиці Пирогощі (1131—35) і Василівська (1183). З цих будівель збереглася під бароковим декором 17—18 ст. Кирилівська церква з унікальним ансамблем фрескового розпису, характерним для давньоруського мистецтва 12 ст. Церкви Богородиці Пирогощі й Василівська зруйновані у 1935—36. У 1997—98 відбудовано церкву Богородиці Пирогощі й дзвіницю Михайлівського Золотоверхого монастиря, відновлюється його собор.

Останній етап давньої архітектури Києва — це кін. 12 ст. — поч. 13 ст. У цей час на Русі, в тому числі в Києві, склався новий стильовий напрям, особливостями якого були вежоподібні уступчасті композиції, стрункі пропорції, профільовані пілястри, що замінили напівколони на фасадах будівель попереднього стилю, багатий цегляний декор фасадів. За архітектурними дослідженнями у Києві відомо кілька пам'яток такого стильового напрямку — церкви на нинішній вул. Смирнова-Ласточкина (очевидно, Василівська на новому княжому дворі, 1197), в Церківщині на південній околиці Києва і кругла в плані ротонда (можливо, громадська будівля) на стародавньому дитинці. Деякі риси зближують цей стильовий напрям з готичною архітектурою, що розвивається в цей час в Європі.

Інтенсивне будівництво мурованих храмових споруд зумовило активний розвиток монументального живопису та іконопису. Київ є одним із перших українських міст, де з упрощенням християнства ці традиції здобули широке розповсюдження, поступово набравши певного локального забарвлення. Особливо значний імпульс вони дали розвиткові фрески і мозаїки.

Кирилівська церква. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

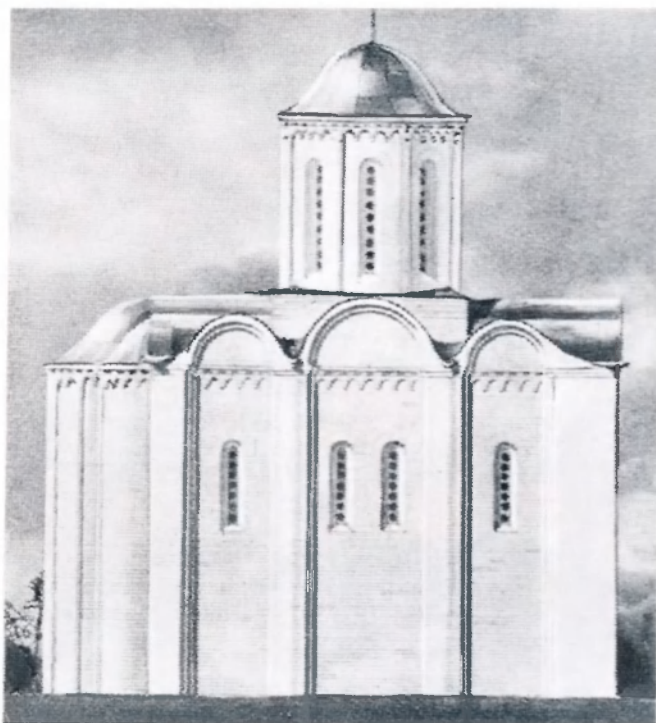

Перші приклади застосування таких технік — залишки мозаїчної підлоги та настінного розпису Десятинної церкви, що виконувалися майстрами візантійської школи. Ймовірно, чимала кількість майстрів цієї школи була залучена до оздоблення Софійського собору, що вражає своєю урочистою поліхромністю та величавістю, суголосними духові доби Ярослава Мудрого. Мозаїки і фрески скомпоновані за строгою системою і відповідають вимогам візантійської іконографії, але поєднання цих двох технік в одному храмі є суто київським явищем. Винятковими є і масштаби оздоблення, яке налічує 260 кв. м мозаїк та бл. 3 тис. кв. м фресок. Завдяки своїй архітектурі та високій мистецькій цінності оформлення Софія Київська є визначним явищем світової культури.

Система розписів Софійського собору знайшла застосування у храмах пізніших часів. Вона була повторена в оздобленні Успенського собору Києво-Печерської лаври, собору Михайлівського Золотоверхого монастиря. Мозаїки останнього у порівнянні з Софією виразно виявляють місцеву течію, сформовану на основі візантійської традиції. Вони прикметні тим, що, за словами А. Прахова, «в привнесені з Візантії форми руська фантазія, опанувавши їх, починає вносити живі спостереження», а також, що «український учень візантійського вчителя вже почав стежити дійсність і вносити свої спостереження в мистецтво» [72]. Існування майстрів місцевої школи, які займалися виконанням настінних розписів і малюванням ікон, підтверджує згадка в «Печерському патерику» про майстра Алімпія, ченця Києво-Печерської лаври. Припускають, що він міг брати участь в оздобленні собору Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Місцеву школу настінного живопису репрезентують залишки розписів у церкві Спаса на Берестові та ансамбль фресок Кирилівської церкви.

Скульптура в архітектурі храмів Київської Русі знайшла лише допоміжне застосування. Вона посіла визначне місце переважно в оздобленні кам'яних плит, що правили за перегородки та парапети на хорах храмів. Такі орнаментовані шиферні плити збереглися на хорах Софійського собору. Шиферні плити з різьбленими сюжетними зображеннями знайдено на території Михайлівського монастиря і колишнього села Берестове. Різьбленими плитами також було оздоблено князівський палац. Набутки візантійської архітектури і монументального мистецтва стали одним з важливих духовних чинників в утвердженні Києва як столиці однієї з найбільших держав середньовічної Європи. Водночас вони, перенесені на новий ґрунт і накладені на місцеві тра-

Василівська (Трьохсвятительська) церква. 12 ст. Реконструкція Ю. Асеева.

диції, дали початок особливостям українського мистецтва, яке за часів національного піднесення розкривалося щоразу новими гранями.

У 1240 більшість церков Києва було пограбовано, багато зруйновано ордами Батия. Монументальне муроване будівництво майже припиняється. Але життя в Києві триває, і вже через 6 років після Батиевої навали в місті було близько 200 будинків. Центр життя переміщується на Поділ, а Верхнє місто залишаєть-

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря. 1106—08. Реконструкція Ю. Асеева.

ся в руїнах аж до 17 ст., хоча у 14 ст. ремонтується Софійський собор. Адміністративним центром міста з 2-ї пол. 14 ст. стає Київський замок на горі, що домінує над Подолом. Гору відділяли від верхнього Києва глибокі урочища — Гончарі й Кожум'яки. Територія замку займала близько 1,5 га. На поч. 16 ст. його перебудував городничий І. Служка. 1608 замок згорів, але невдовзі знову був відбудований. Під час Визвольної війни 17 ст. замок знову зазнав руйнації і згодом у зв'язку з перенесенням адміністративного центру в Старе місто був

Фрагмент фрески з Десятинної церкви. 10 ст.

Рельєф Богоматері Одуїтрії з Десятинної церкви. Кін. 10 ст.

розібраний як такий, що не відповідає новій техніці оборони. Свідчення про Київський замок містяться в «люстраціях» урядових ревізорів. Уявлення про нього дають також малюнки голландського художника А. ван Вестерфельда 1651. За описом 1552 Київський замок був збудований із соснового тесаного дерева і мав 133 городні, які складали оборонну стіну замку (завдовжки до 4 сажнів кожна, усі з «блонкованим» — верхньою оборонною критою галереєю з бійницями та «подсябитєм» — навислою частиною галереї з отворами для скидання на ворогів каміння тощо). Стіни були укріплені бойовими баштами — «вежами», шестикутними в плані (одна була чотирикутна). Ззовні від вогню — обліплені глиною. Башти мали «стрільби» (бійниці) в три поверхи й завершувалися високими наметовими дахами. До замку вели дві брами: північна — Воеводина (з боку теперішнього Житнього ринку) і південна — Драбська (з боку сучасного Андріївського узвозу). Перед Драбською брамою був підйомний міст на ланцюгах, а на одній з веж «зекгар» — годинник. Усередині замку були двоповерховий воеводський палац з високим дахом і трикутними фронтонами, будинки гарнізону, різні військові будівлі: «шпіхлер» — пороховий льох, «шопа» — склад артилерії, а також будинки деяких монастирів і заможних киян. У замку було чотири церкви — три «руські» і четверта — «латинська».

Щодо пам'яток монументального мистецтва 15—17 ст., то їх збереглося дуже мало. До них належать цінні рельєфи кін. 15 ст., вмонтовані в стіни головної дзвіниці Печерського монастиря, і надгробок князя К. Острозького 1579 в Успенському соборі Печерського монастиря (збереглася його копія).

На поч. 17 ст. на Подолі проживало від 5 до 6 тисяч осіб. Нагірний Київ і досі перебував у руїнах, і лише біля Софійського собору в кін. 16 ст. виникає Софійська слобода, а біля Печерського монастиря — невелике поселення монастирських підданих. У кін. 14 ст. відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор, в 1470 — Успенський собор Печерського монастиря. Про будови Києва цього періоду дають деяке уявлення малюнки з щоденника львівського купця Мартіна Груневега 1584, на яких бачимо, що київські храми, зокрема Михайлівський Золотоверхий собор, істотних змін у порівнянні з первісним виглядом не зазнали. З 2-ї пол. 16 ст. в Києві посилюється колонізаторський вплив католицької релігії. Ще на поч. 15 ст. тут була запроваджена католицька єпископія. Спочатку домініканські ченці, за ними бернардинці, і, нарешті, єзуїти, користуючись підтримкою і захистом чужоземних властей, захоплюють землі, головним чином, на Подолі, й будують свої «кляштори» (монасти-

рі). Католицькі ченці розгорнули в Києві бурхливу діяльність. Домініканці зводили будинки й здавали їх у найм. У 1604 католицький єпископ — біскуп — захопив значну територію міста в північній частині Подолу й прилегли до нього схили, зокрема літописний Копирів кінець. На цій території утворилося ціле містечко Біскупщина, відгороджене муром від іншої частини Подолу. Біля Житнього торгу збудовано біскупський палац. У 19 ст. на його місці виявлено великі льохи. На поч. 17 ст. на Подолі домініканські ченці збудували великий мурований костюл, завершений 1640. До нього прилягали муровані монастирські будівлі й огорожа. Пізніше, після вигнання католицьких ченців з Києва, костюл перебудовано в Петропавлівську церкву, яка проіснувала до 1930-х рр. На зведення католиками костюлу пішла цегла з розібраної домініканцями стародавньої Борисоглібської церкви у Вишгороді. Велика споруда костюлу була характерною для пізньоготичних католицьких будов. Це тринавна базиліка, торцеві її фасади завершувалися ступінчастими фронтонами (західний у 18 ст. перебудовано у стилі українського бароко). Плоскі поверхні бічних стін членувалися пілястрами, вікна високі, вузькі, зі стрілчастими завершеннями. Останньою католицькою спорудою на Подолі був кафедральний собор, будівництво якого почалося ще у 20-х рр. 17 ст. Будівля не була доведена до кінця у зв'язку з Визвольною війною українського народу 17 ст. Піднесення мурованого будівництва в Києві розпочинається у 17 ст. Спочатку відбудовуються й одягаються в нове стильове вбрання стародавні будівлі, що було наслідком пробудження національної самосвідомості українського народу. Першою відбудована 1605—12

Церква Спаса на Берестові, 12—19 ст.

Свято-Кирилівська церква ігуменом В. Красовським. Її перекрито новими склепіннями й надбудовано бані.

1613 на замовлення київських міщан архітектор С. Брачі реставрує церкву Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі, надбудовує чотири бічні бані. В цьому можна бачити вплив поширеного на той час типу п'ятибанного українського храму.

Істотні роботи з відновлення стародавніх будівель проводяться у 1630-х рр. з ініціати-ви митрополита П. Могили. У цей час архітектор О. Манчіні, який був на службі в київського митрополита, відбудовує Софійський собор. Деяким елементам фасаду Манчіні надає рене-

Євхаристія. Фрагмент мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. 12 ст.

*Будинок (Артемихи) на Подолі, 17 ст.
Літографія 19 ст.*

сансних рис, що можна бачити на малюнку А. ван Вестерфельда 1651. За часів П. Могили відбудовується також церква Спаса на Берестові, де до вцілілої частини прибудовується апсида з готичним нервюрним перекриттям і цікавим розписом, виконаним грецькими майстрами в стилі грецького іконопису 17 ст. В одній з композицій розпису вміщено титарський портрет П. Могили.

Про те, що собою являв Київ на той час, можна уявити за відомою гравюрою А. Кальнофойського 1638, на якій частину міста на Старокиївській горі зображено незаселеною, а чимало давніх будівель ще в руїнах. Архітектура Києва добре представлена на малюнках А. ван Вестерфельда 1651. На них зображені також численні дерев'яні церкви, дзвіниці, вежі, будинки. Всі вони мають риси української дерев'яної архітектури. Церкви — три- чи п'ятикамерні, увінчані заломними верхами, часто з традиційним опасанням — галереєю, дзвіниці — дво- чи триярусні, збудовані за каркасною системою. На малюнках А. ван Вестерфельда також зображено дерев'яні укріплення — палац воеводи та інші будівлі київ-

ського замку, дерев'яну ратушу на Подолі та інші споруди міста 1-ї пол. 17 ст.

Ще детальніше зображені вони на перспективному плані І. Ушакова 1695. Пам'ятки української дерев'яної архітектури Києва 17—18 ст. зберігалися аж до кін. 19 ст. (Вознесенська, Троїцька, Золотоустівська та інші церкви).

Значні зміни в забудові Києва і стильових рисах його архітектури відбуваються після угоди між Україною та Московською державою у 1654. На Лівобережжі, Слобожанщині будуються сотні нових сіл і міст. Центром української архітектури, мистецтва, науки й культури залишається Київ. На Подолі будуються громадські споруди — ратуша, будинки цехового братства, Могилянського колегіуму, ансамблі монастирів, кам'яниці заможних міщан. Стиль західного бароко асоціювався у киян з католицькими спорудами і був для них неприйнятним. Викристалізуються риси національного стилю — українського, чи т. зв. козацького бароко, який став блискучою сторінкою в історії вітчизняної архітектури. Цей стиль склався під впливом саме національних компонентів. В мурованій архітектурі знайшли яскраве втілення риси, запозичені з української народної дерев'яної архітектури, що виявилось насамперед у композиції будівель, а також в образній системі, що відповідала смакам і традиціям українського народу. Бароко в Україні поширилося раніше, ніж у Росії. У Києві працювали також визначні російські архітектори того часу Й. Старцев, Д. Аксамитов, як і українські — в Росії. Разом з тим, на українській і, зокрема, київській архітектурі не могли не позначитися риси, властиві загальноєвропейському стилю бароко, бо зв'язки українських будівничих з іншими країнами не переривалися.

Значну роль у поширенні освіти в Україні,

*Храм, збудований в 17 ст.
митрополитом Петром
Могилою на руїнах
Десятинної церкви
(не зберігся).*

а також у розвитку художньої культури 17—18 ст. відіграла друкарня Києво-Печерської лаври, де на високому рівні було налагоджено видання книг. Потреби друкарні стимулювали розвиток граверського мистецтва, формування самобутнього осередку граверів, які своєю діяльністю визначали передові тенденції розвитку національного мистецтва. Серед них: майстер Ілля, Н. Зубрицький, І. Мигура, І. Щирський, Л. Тарасевич, Г. Левицький.

Інтенсивне будівництво мурованих споруд починається в Києві з 80-х рр. 17 ст. Це були переважно церковні й монастирські будинки та поодинокі громадські й житлові споруди. Чимало з них збереглося до наших днів у барокових формах 18 ст. і в ряді випадків — надбудовані. Вони були тиньковані, прикрашені ліпними деталями. Серед них: старий будинок Київської академії (перший поверх 1703), будинок (кін. 17 — поч. 18 ст.), в якому, за переказами, перебував Петро I, і кілька перебудованих пізніше житлових будинків — «кам'яниць» на Подолі, корпуси Печерського монастиря, трапезні Флорівського, Братського (обидві — 17 ст.), Видубицького (1696—1701), Михайлівського Золотоверхого (1713), Софійського (1730) монастирів.

Важливу роль в ансамблі Києва відіграли церковні споруди цього стилю. Це були переважно тридільні (одно- або триверхі) і п'ятидільні (одно- або п'ятиверхі) церкви за типом, що склався в українській архітектурі.

У ряді випадків монастирські собори були близькі до традиційного для киево-руського будівництва хрестовобанного типу, який трансформувався в архітектурі свого часу. Такими були великі Братський (1690—93) і Микільський військовий (1690—96) собори, збудовані на замовлення гетьмана І. Мазепи архітектором Й. Старцевим. Собори тринавні з трьома апсидами в плані завершувалися п'ятьма банями. Їхні фасади були оздоблені характерною для української архітектури 17 ст. пластиком, своєрідно трактованими ренесансно-бароковими формами. У Микільському військовому соборі зодчий уперше застосував ордер на наріжжях фасадів і трикутні фронтони на ризалітах трансепта.

Вознесенський собор Флорівського монастиря (1722—32), що був найпізнішою пам'яткою цього стилю, за своїм типом наближається до хрещатого в плані, але завершується трибаною композицією верху. Прикладами трикамерних мурованих церков Києва є Феодосіївська (1698—1700) на Печерську, Здвиженська (1700—04) і Різдва Богородиці (1696) церкви в Печерському монастирі, тридільна одноверха Іллінська церква на Подолі (1692).

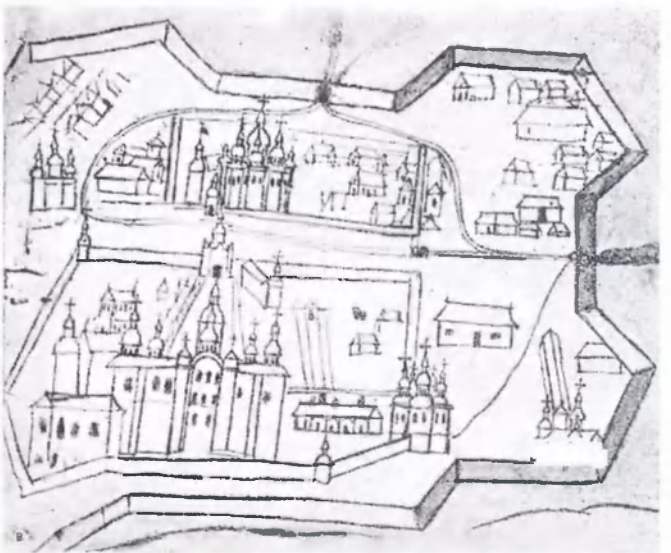
Прикладами п'ятидільних церков можуть бути Вознесенська церква на Печерську (1698—

Київ 18 ст. на планах маєтків Миколаївського Пустинного монастиря:

а) Верхнє місто, 1713—15;

б) Поділ, 1719;

в) Києво-Печерська лавра, 1713—15.

1700, не збереглася), Миколи Притиска на Подолі (1695—1707), Всіхсвятська над Економічною брамою Печерського монастиря (1698—1701) і Георгіївська у Видубицькому монастирі (1696—1701). Останні дві пам'ятки з їхньою гармонійною п'ятиверхою композицією й винятково майстерно виконаною соковитою пластикою фасадів належать до шедеврів української архітектури. В інтер'єрах усіх культових будов Києва того часу були багаторунні іконостаси (деякі збереглися), виконані місцевими українськими майстрами.

У кін. 15 — на поч. 18 ст. в Києві формуються надзвичайно яскраві за своєю художньою виразністю ансамблі, які прикрашали місто й визначали його силует. Це ансамблі Софійського, Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Флорівського, Братського, Кирилівського, Микільського, Вознесенського монастирів з численними спорудами церков, келій, трапезних, дзвіниць, мурів і веж.

Новий стильовий етап в архітектурі Києва починається з 1730-х рр. До цього часу українські архітектори ще продовжували

Церква Всіх Святих на Шекавицькому цвинтарі, 1782 (зруйновано у 1930-і рр.).

Успенський собор Києво-Печерської лаври, 11—18 ст. (зруйновано 1941). Фото поч. 20 ст.

традиції, що склалися в Києві в кін. 17 — на поч. 18 ст., хоча вплив європейського бароко можна простежити на архітектурі збудованого після 1718 митрополичого будинку в Києво-Печерській лаврі, в якому застосований ордер на фасадах і барокові волюти у фронтонах.

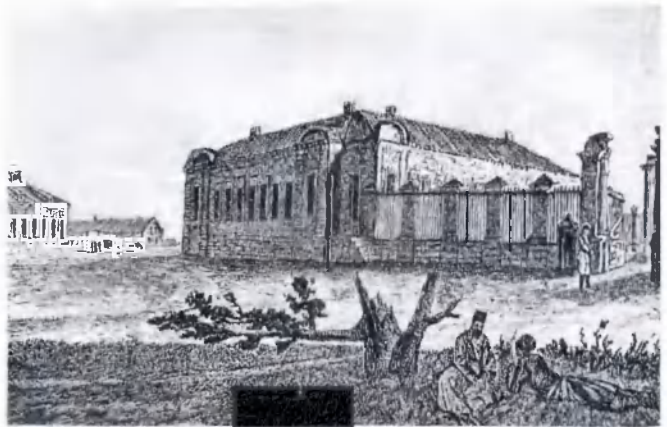
Вплив західноєвропейської архітектури посилюється з приїздом до Києва петербурзького арх. Й.-Г. Шеделя. Він будує в Лаврі Велику дзвіницю (1734—44). На Подолі Шедель надбудовує старий академічний корпус, працює над будовами в Лаврі й Софійському монастирі. Можливо, що він розробив проект т. зв. брами Заборовського (західних воріт Софійського подвір'я) з її живописною пластикою фасаду й соковитими ліпними прикрасами, виконаними українськими майстрами. Брама Заборовського — характерний приклад архітектурного стилю українського бароко 18 ст.

Пам'яткою військового інженерного мистецтва 18 ст. є залишки фортеці. Закладена 1706 за участю Петра І. Спорудження її порохів льохів поблизу Печерської лаври було для останньої вкрай небезпечним. Пізніше фортеця неодноразово добудовувалася. Існують земляні вали, Васильківська (1755) і Московська (1765) брами у формах архітектури 1-ї пол. 18 ст. Велике значення для архітектури Києва мало будівництво Андріївської церкви (1747—62) та царського (Маріїнського) палацу (1742—52), збудованих арх. І. Мічуріним за проектом видатного зодчого Б.-Ф. Растреллі. Андріївська церква справедливо вважається перлиною київської архітектури і одним з найкращих творів Растреллі. Палац у первісному вигляді до наших днів не зберігся. Його відбудував у 1870 арх. К. Маєвський у формах архітектури Растреллі.

Архітектори М. Юрасов, Ф. Папов, які працювали разом з І. Мічуріним, звели в Києві ряд мурованих будинків — Софійської бурси, настоятельського корпусу Видубицького мона-

Частина фортечного муру з Годинниковою вежею Києво-Печерської лаври, 1696—1701.

Онуфріївська вежа фортечних мурів Києво-Печерської лаври, 1696—1701.

Палац у Києві. Мал. І. Сергеева. Кін. 18 ст.

Нижній ярус колишньої дзвіниці церкви Константина і Єлени, 18 ст. (зруйновано у 1930-і рр.).

стиря та інші у формах українського бароко. У 1752—55 за проектом П. Нейолова збудовано Кловський палац у формах бароко, також близьких до традицій архітектури 1-ї пол. 18 ст. У його спорудженні брав участь талановитий український будівничий з Києво-Печерської лаври С. Ковнір. Йому належить також будівництво ряду споруд Лаври, в тому числі т. зв. Ковнірівського корпусу і дзвіниць на Ближніх (1759—86) та Дальніх (1754—61) печерах, а також дзвіниці в Братському монастирі. Дзвіниця на Дальніх печерах з її виразним силуетом належить до кращих творів стилю бароко в Україні. Є підстави вважати автором її проекту видатного українського арх. І. Григоровича-Барського (1713—85), творчістю якого завершився даний етап розвитку архітектури в Києві. Його спорудам були властиві вишуканість та різноманітність композиційних прийомів, м'яка пластика фасадів, майстерно виконаний ліпний декор, до якого зодчий уміло вводив еле-

*Михайлівський Золотоверхий собор, 12—18 ст.
(зруйновано 1937).*

менти українського народного мистецтва. Серед численних будов І. Григоровича-Барського в Києві довершеністю форм вирізнялась дзвіниця Кирилівського монастиря (1760), а також уціліла Покровська церква на Подолі (1766—72), композиція якої близька до традицій української дерев'яної архітектури, і Набережно-Микільська церква (1772—75), в якій уже відбиваються риси нового стилістичного напрямку — класицизму. На Подолі І. Григорович-Барський зводить численні громадські споруди — Гостиний двір, бурсу, зерносховище, житлові будинки, також прокладає водогін, а перед будівлею магістрату споруджує фонтан з ротондою над ним (1748—49). На чотирьох фронтонах ротонди математик Брульйон встановив сонячні годинники. На поч. 19 ст. замість скульптури ангела поставлено дерев'яну скульптурну композицію — Самсон, який роздирає пащу лева. Фігура Самсона була розфарбована у стилі народного мистецтва (зберігається у Національному художньому музеї. Під відновленою у 1982 ротондою поставлена її копія).

Над входом до Київської ратуші стояла мідна статуя богині правосуддя Феміди. Вона також виконана в українському народному стилі (зберігається в Музеї історії міста Києва), як і металеві ковані й карбовані деталі — хрести, флюгери, шпилі, а також скульптури на інших спорудах (архангела Михаїла — над південною брамою Софійського монастиря і на Михайлівському Золотоверхому соборі тощо).

Поновлення старих і будівництво нових храмів у формах «козацького» бароко зумовило подальший розвиток монументального, передусім фрескового, живопису. В ньому з'явилися виразні спроби об'ємно моделювати пластичні форми, щедро декорувати їх орнаментальними мотивами, запозиченими з народного мистецтва, а канонічним образам надати світського вигляду.

Києву належало особливе місце у формуванні нового стилю монументального мистецтва завдяки високо поставленому рівню професійного навчання художників. Методи такого навчання, що впроваджувалися в малярні Києво-Печерської лаври, яка розпочала свою діяльність у 17 ст., були значною мірою зорієнтовані на досвід тогочасних західноєвропейських мистецьких академій. Сама малярня була для того часу своєрідною академією. Вона проіснувала аж до поч. 20 ст. Поширенню нових естетичних віянь сприяло навчання елементам образотворчої грамоти в Київському колегіумі (згодом академії). Художники високого професійного рівня працювали в іконописній майстерні Софійського собору та цеху київських малярів.

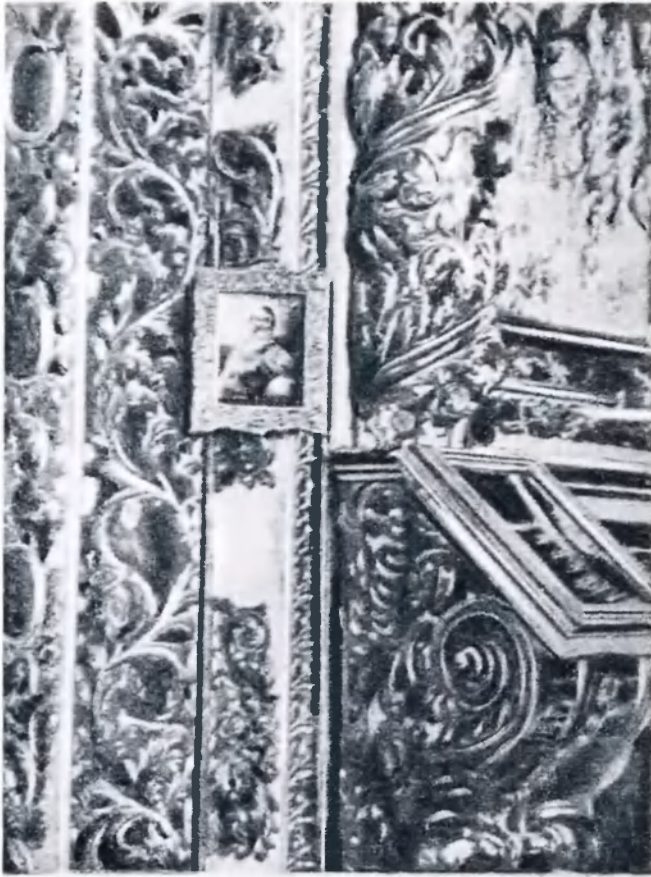
Перші київські монументальні розписи доби козащини сягають 1-ї пол. 17 ст. і пов'язані з відбудовою церкви Спаса на Берестові. В них ще добре помітна схильність до старих традицій. Цілком нові тенденції, що визначалися життєствердним світоглядом доби бароко, виявляють розписи Троїцької надбрамної церкви Печерського монастиря, виконані у 20-х — 30-х рр. 18 ст. художниками А. Галиком, М. Якубовичем та ін. Збереглися розписи цього часу і в інших лаврських церквах, а також у Софійському соборі. Риси бароко яскраво виявилися в іконостасах 18 ст. Відомою пам'яткою цього виду мистецтва був іконостас Успенського собору Печерського монастиря, виконаний у 1727 майстрами Я. Глинським і С. Лубенським. Цінні й іконостаси інших церков Печерського монастиря — Троїцької надбрамної (1734), Всіхсвятської (1741), Різдва Богородиці (1784), Здвиженської (1769) та ін. Зразком барокових іконостасів є також іконостас Софійського собору (1731—47). На жаль, не зберігся до нашого часу іконостас Георгіївської церкви Видубицького монастиря (поч. 18 ст.). В усіх іконостасах,

Ангріївська церква, 1747--62.

Дзвіниця церкви Миколи Доброго, 18 ст.

*Фрагмент іконостаса Михайлівського
Золотоверхого собору.*

виконаних переважно українськими майстрами, при загальному стильовому спрямуванні 18 ст. ще сильні традиції попереднього часу. Дещо іншим був іконостас Андріївської церкви, виконаний за проектом Б.-Ф. Растреллі (1753—81) майстром І. Вишняковим. Йому властиві риси столичного петербурзького мистецтва. В іконостасі — ікони роботи російського художника О. Антропова, українських

*Ансамбль Флорівського монастиря.
Мал. В. Барвітова. 19 ст.*

майстрів І. Роменського, І. Чайковського, Г. Стеценка та ін.

На серед. 18 ст. припадає початок формування паркових ансамблів на схилах Дніпра і, зокрема, Царського саду (нині Міський сад) біля Царського (Маріїнського) палацу.

На кін. 18 ст. у Києві було близько 100 цегляних будов, здебільшого церковних і монастирських. Житлових цегляних будинків налічувалося лише 12, а дерев'яних — 2692. Зростання промислового виробництва, торгівлі, нові умови суспільного життя ставили перед архітектурою нові завдання. Місто зростало, і стара феодальна система його забудови з плутаною мережею вулиць і садібним характером житлових агломерацій не відповідала вимогам часу. З 1780-х рр. панівним стилістичним напрямом в архітектурі Києва стає класицизм з його тенденціями до регулярності, чіткої логіки образної системи. На відміну від попереднього періоду церковне будівництво відходить на задній план, а монастирське, після секуляризації 1787, майже припиняється. Замість них починається інтенсивне зростання цивільного будівництва. На поч. 19 ст. забудовуються нові міські території, і три окремі частини Києва — Поділ, Старе місто і Печерськ — поступово зливаються. Першою за часом пам'яткою класицизму в Києві є будівля «Арсеналу», зведена у 1784—1803 на місці знесеного Вознесенського монастиря.

Класицистичний період архітектури Києва пов'язаний, головним чином, з діяльністю арх. А. Меленського (1763—1833), вихованця московської кремлівської експедиції, заснованої В. Баженовим і М. Казаковим, та помічника петербурзького зодчого Дж. Кваренгі, творчість якого відіграла велику роль у формуванні архітектурної майстерності А. Меленського. У 1799 А. Меленського призначено міським архітектором Києва, він працював на цій посаді протягом 30 років. За цей час він проводить великі містобудівні роботи, які багато в чому визначили згодом сучасний план Києва: прокладає Олександрівську вулицю (тепер вул. М. Грушевського), Васильківське шосе (вул. Червоноармійська) та починає забудову Хрещатика, де у 1803—05 зводить будівлю першого київського театру (на місці нинішнього Українського Дому). Керує забудовою Подолу, розпланованого після пожежі 1811 за регулярною системою (проект В. Гесте). А. Меленському належить будівництво багатьох цегляних споруд Києва, зведених як за його проектами, так і за типовими кресленнями, що було однією з характерних особливостей забудови тих часів. Тільки в Києві в такий спосіб споруджено 437 будинків. А. Меленський також перебудовує в класицистичних формах численні старі будівлі, зокрема церкву

Богородиці Пирогощі, будинок бурси та ін. До кращих його споруд належать уцілілі Воскресенська церква у Флорівському монастирі (1824), церква св. Миколи на Аскольдовій могилі (1810) і колона на відзнаку підтвердження Києву Магдебурзького права (1802—08). Творчості А. Меленського була властива живописність і м'якість, що більше відповідало природним традиціям Києва. Ця риса його творчості добре помітна в архітектурі будинку ігумені Флорівського монастиря з простими фасадами та двоколонними портиками обабіч центрального ризаліту. Після пожежі 1811, що знищила майже весь Поділ, А. Меленський складає план забудови Подолу і його головної площі. Незважаючи на високу якість проекту, в Петербурзі цю роботу доручили В. Гесте.

За проектом В. Гесте передбачалося спорудити на площі нову будівлю магістрату, яка мала з'єднуватися галереями з Контрактовим будинком й міською поштою. На другому боці площі за зразковим проектом Л. Руски мав бути збудований Гостиний двір. З цих проектів було втілено в життя лише Контрактовий будинок і перший поверх Гостиного двору. Нині Гостиний двір відбудовано за проектом Л. Руски.

Крім А. Меленського, на поч. 19 ст. в Києві працювали архітектори І. Кедрін, П. Дубровський та ін. Багато будівель було зведено за типовими проектами, альбоми яких складали А. Захаров, В. Стасов та інші провідні архітектори Росії. На Подолі й в інших частинах Києва збереглося чимало будинків-особняків цього часу, що мають значну архітектурно-художню цінність, наприклад, будинки на вулицях Набережно-Хрещатицькій, 4 (відбудовується); Покровській, 5; Московській, 40 (відбудовується); Крутому узвозі, 4; П. Сагайдачного, 27; Костянтинівській, 9/6 (надбудований).

Серед будівель класицистичної архітектури Києва вирізняється Олександрівський костюл (вул. Костюльна), збудований у 1847 за проектом архітектора Ф. Меховича. Пам'яткою житлової масової архітектури Києва цього часу може бути будинок Т. Шевченка (1835; пров. Т. Шевченка, 8-а), відновлений у первісному вигляді у 1926—27 і 1971—74.

У 1837 складено новий генеральний план, який визначив в основних рисах планувальну структуру центральних районів Києва.

Період класицистичного розвитку київської архітектури завершується творчістю В. Беретті (1781—1842). Він був учнем А. Захарова по Академії мистецтв і помічником Ж. Тома де Томона, з 1809 — академік, з 1831 — професор архітектури. З 1835 жив у Києві. У 1837—42 він зводить будівлю Київського університету й виконує проекти будинків Інституту шляхетних дівчат, університетської обсер-

Будинок-музей Тараса Шевченка. 1930-і рр.

Триумфальна арка на Бібіковському (тепер Т. Шевченка) бульварі, серед. 19 ст. (не збереглася).

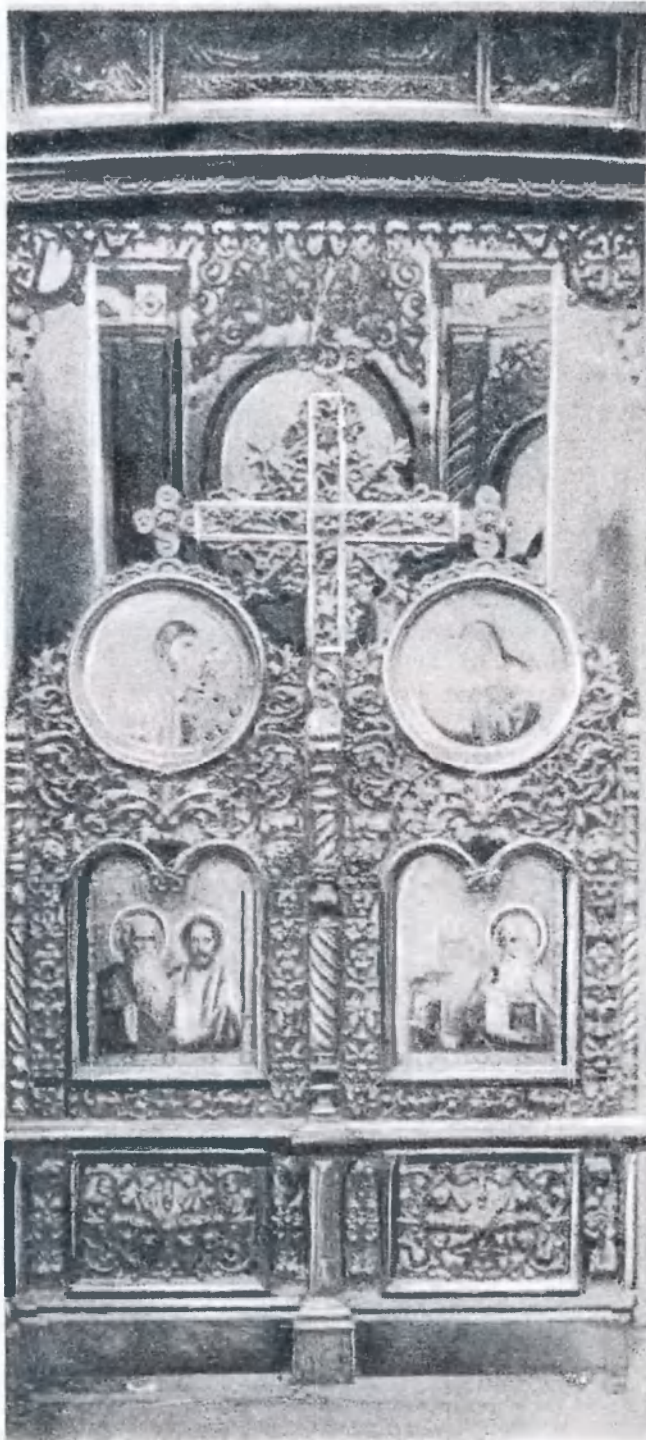
Будинок ігумені Флорівського монастиря, поч. 19 ст.

ваторії, завершених його сином О. Беретті (1816—95), який у 1840—60-х рр. також був провідним архітектором Києва.

Хоча в творчості О. Беретті та інших київських архітекторів у 1840—50-х рр. ще помітні риси класицизму в композиціях і формах фасадів будівель, але вже зникають колонні портики й бічні ризаліти. До цього періоду (пізнього класицизму) належать будинки — арх. О. Беретті: 1-ї Київської гімназії (1850), реального училища (1858—61), пансіону Є. Левашової (1850-і рр.) і Анатомічного театру (1851—53);

Царські врата церкви Миколи Доброго. Фото 1935.

будівля Присутствених місць (1854—57, архітектори К. Скаржинський, М. Іконников, І. Штрот); поштова станція на Подолі (1853—65) тощо.

До пам'яток фортифікаційної архітектури належить комплекс Києво-Печерської фортеці (18—19 ст.) з численними цегляними та земляними фортифікаційними спорудами. У формах будівель, зведених з світло-жовтої цегли, застосовано елементи середньовічної військової архітектури. Разом із фортецею споруджено перший у Києві постійний ланцюговий (Миколаївський) міст через Дніпро (1848—53, англійський інженер Ч. де Віньоль), прокладено бруковані Набережне шосе, Панкратьєвський (тепер Дніпровський) і Кловський узвози тощо. У забудові міста, як і раніше, істотну роль відігравали зразкові проекти, здебільшого перероблені й спрощені. У 1840-х рр. у Києві було близько 6000 будинків, з яких лише 600 цегляних. У 1834 введено «Положення про упорядкування міста» — почали брукувати вулиці, впорядковувати центральні райони. Чудовою пам'яткою декоративно-прикладного мистецтва цього часу є чавунні ґрати, виконані за рисунком О. Беретті й встановлені на Володимирській вул. біля колишнього дівочого пансіону Левашової (нині Президія Національної академії наук України). Пізніше такі ґрати було встановлено біля ряду будівель т. зв. академічного кварталу неподалік університету.

Творів монументального мистецтва в Києві кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. збереглося небагато. До визначних пам'яток монументального мистецтва належать надгробок О. Рум'янцева-Задунайського в Успенському соборі Печерського монастиря (1805, арх. Ж. Тома де Томон, ск. І. Мартос) і К. Іпсіланті в Георгіївській церкві (1816, вірогідно ск. С. Пименов). Обидва храми зруйновані; надгробок К. Іпсіланті поновлено 1997 у Києво-Печерській лаврі. Видатним твором монументального мистецтва є пам'ятник князю Володимирі на Володимирській гірці (1853, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. О. Тон). У ряді церков Лаври й Подолу зберігся настінний живопис 1-ї пол. 19 ст., виконаний в «академічній» манері.

У 2-й пол. 19 ст. поживляється художнє життя Києва. Значною мірою воно зумовлювалося діяльністю Рисувальної школи, заснованої художником і педагогом М. Мурашком. Тут здобули основи художньої освіти відомі українські художники М. Пимоненко, О. Мурашко, С. Костенко, Г. Дядченко, І. Їжакевич, Г. Світлицький. Значний вплив на її діяльність мало Товариство пересувних виставок.

З 40-х рр. 19 ст. стиль класицизму поступається місцем іншому стильовому напрямку, т. зв. еkleктизму, що відповідав новим історичним умовам і художнім смакам. Виникнення нових,

нерозроблених в архітектурі типів будівель — промислових, громадських, житлових (багатоповерхові прибуткові будинки), великі досягнення будівельної техніки, розвиток архітектурної науки і, нарешті, нові вимоги містобудування (бурхливе зростання міст і їхнього населення) змусили архітекторів шукати відповідні до віянь часу методи проектування і будівництва, а також художні образні системи. Архітектори цього періоду вважали себе законними спадкоємцями всієї попередньої історії архітектури, що, на їхню думку, давало їм право звертатися до будь-яких форм історичних стилів минулого. Це дозволило назвати пізніше архітектуру 2-ї пол. 19 ст. еkleктичною, що не зовсім справедливо, бо в архітектурі цієї стильової течії чимало будівель великої художньої цінності.

Спорудою, в якій вперше виявилися риси цієї архітектури, була Десятинна церква, збудована у 1828—42 на фундаментах старого храму 10 ст. за проектом В. Стасова (зруйнована в 1935). Стасовська будівля дала початок тому напрямку, який став з 2-ї пол. 19 ст. характерним для церковної архітектури (т. зв. епархіяльний стиль). У цих церквах будівничі застосовували, не завжди вдало, форми давньоруської та візантійської архітектури. У цивільній архітектурі Києва еkleктизм стає панівним тільки з 1870-х рр. Місто тих часів у своїй структурі різко відрізнялося від міста попередніх епох і стилів. У Києві зберігалось переважно класицистичне планування, визначене генеральним планом міста 1837. І хоча вже у 18 ст. забудова йшла за червоними лініями вулиць, Київ, в основному, залишався одно—двоповерховим містом з переважанням, особливо на околицях, садибної забудови.

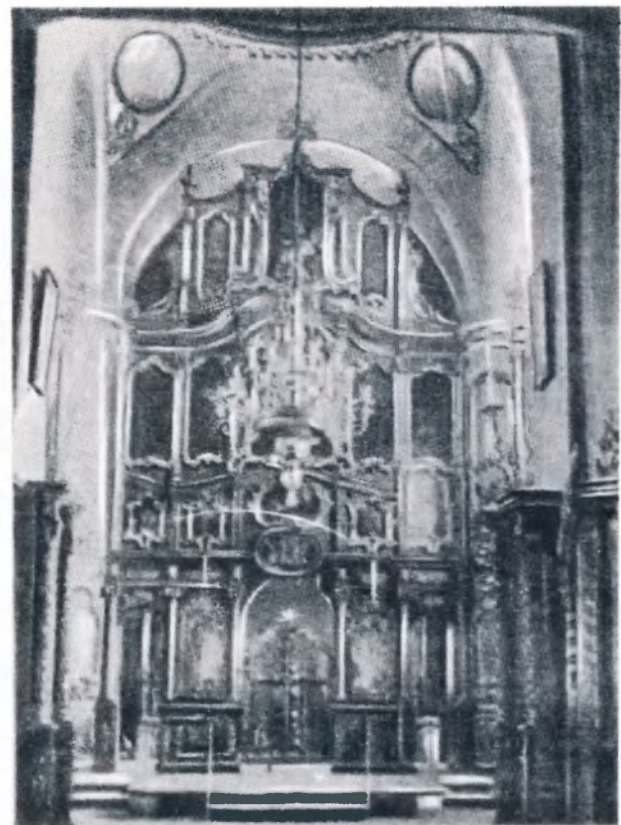
У кін. 19 ст. місто змінює своє обличчя. Замість будинків садибного типу зводяться багатоповерхові, багатоквартирні, часто багатосекційні. Забудовуються старі вулиці, прокладаються нові, виникають цілі нові райони — т. зв. академічні квартали біля університету, «Новое строєніє» — навколо продовження Хрещатика — Великої Васильківської (тепер Червоноармійська) вулиці, Липки — аристократичний район між Печерськом і Старим містом. Особливого розмаху будівництво в Києві набуває з 1880-х рр. Крім житлових будинків, зводяться фабрики, заводи, громадські й торговельні споруди, театри. Виникають численні будівельні контори. Київ у 80—90-х рр. переживає ряд «будівельних гарячок»: створюються акціонерні товариства, забудовуються цілі квартали (наприклад, на території великої садиби Мерінга на непарному боці Хрещатика). Тепер пам'ятки архітектури минулих стилів лишаються вкрапленням у новій забудові. При цьому Києву були властиві всі риси архітектури

періоду капіталізму з упорядкованою центральною частиною і невлаштованими околицями, де жило бідне населення, дворами-«колодязями», в яких використовувався кожен метр території за рахунок вирубаних присадибних ділянок. Різко змінився масштаб міської забудови. На кінець 19 ст. в Києві вже було близько 15 тис. житлових будинків, тобто за 50 років житловий фонд міста подвоївся. Архітектура Києва 2-ї пол. 19 ст. мала кілька напрямів. Якщо у 1860-х рр. в архітектурі окремих будівель все ще були помітні риси згасаючого класицизму, то вже в 70-і рр. вона стає цілком еkleктичною.

У 1874—78 за проектом О. Шіле на Хрещатику зводиться будинок Міської думи у формах бароко. Споруда визначила характер створюваної в той час Думської (Хрещатицької) площі (нині Майдан Незалежності) і стала головним композиційним центром Хрещатика, що тоді забудовувався.

Велике значення в ансамблі т. зв. академічних кварталів нової забудови мала будівля Володимирського собору, спорудження якого відбулося 1862—82. У будівництві собору зодчі застосовували форми візантійської архітектури. Монументальні розписи собору виконані найкращими художниками того часу В. Васнецовим, М. Нестеровим, В. Котарбінським, П. Сведомським, М. Врубелем та іншими під

Іконостас головного вівтаря собору Богородиці Пирогощі. Фото 1935.

керівництвом видатного вченого й знавця візантійського і давньоруського мистецтва проф. А. Прахова. Ці розписи стали визначним явищем в історії російського та українського мистецтва і є значною пам'яткою монументального живопису 2-ї пол. 19 ст. Серед цінної забудови цього часу — будівля Колегії Павла Ґалагана (вул. Б. Хмельницького, 11), виконана в стриманих формах ренесансу, садиба аптекаря М. Фроммета на розі бульв. Т. Шевченка та вул. М. Коцюбинського, зведена у стилістиці романсько-готичної архітектури (архітектори В. Ніколаєв, П. Воронцов), особняк П. Демидова-Сан Донато, пізніше — М. Терещенка на бульв. Т. Шевченка, 12 (тепер музей Т. Шевченка) у формах пізнього італійського ренесансу. У ряді будинків цього часу застосовувалися форми готичної архітектури. Важливою подією в архітектурі Києва було відновлення Маріїнського палацу у формах растреллівської архітектури (арх. К. Маєвський, 1867—70).

У 1870-х рр. набуває поширення т. зв. цегляний стиль, що стає характерним для забудови Києва, особливо його околиць. Перші будови були виконані ще у формах класицизму, але без застосування тиньку. Чудові якості світло-жовтої київської цегли з каолінової глини давали в муруванні стін чималий художній ефект, що вміло використовували архітектори, в т. ч. й самодіяльні, в масовому будівництві. З фасадів будівель майже повсюдно зникає тиньк, і колорит міста багато в чому визначає колір цієї цегли. У формі фасадів застосовують характерні

Десятинна церква, 1828—42 (зруйновано 1935).

для цегляного будівництва деталі — спрощені лиштва, орнаменти, поребрик, городки, аркатури та ін., взяті з арсеналу форм різноманітних стилів. Цегляний стиль особливо був характерний для будов 80—90-х рр., наприклад, будинок на вул. Малій Житомирській, 13 (1896); будинок, де жив М. Булгаков на Андріївському узвозі, 13 (1888, обидва — арх. М. Гарденін) та ін. Певної мальовничості надавали будівлям ажурні балконні ґрати, металеві навіси, кронштейни та інші деталі. Цей стиль широко пропагував арх. І. Кітнер. За його проектом побудовано комплекс Київського політехнічного інституту (1898—1902).

Характерною пам'яткою цегляного стилю вважається будинок Управління Південно-Західної залізниці, споруджений у 1887—89 на Театральній вул. (тепер вул. Лисенка) за проектом архітекторів В. Куликовського та О. Гогена.

У 80—90-х рр. 19 ст. еkleктизм досягає в архітектурі Києва найвищого розквіту. Основним типом житлового будинку стає багатопверховий секційний дім з плануванням квартир, розрахованих на матеріальні можливості замовника. Поширеним стилем житлового будівництва був французький неоренесанс, що імпував смакам киян того часу і бажанню створити в Києві «другий Париж». Ренесансні деталі в більшості випадків виконувалися з гіпсу і теракоти, а певної мальовничості будинкам надавали високі дахи, увінчані банями й вежами. Фасади будівель мали розкішний декор, що обумовлював особливий характер пластики стін. Майже всі центральні вулиці Києва — Фундуклеївська (тепер Б. Хмельницького), Прорізна, Володимирська і, головним чином, Хрещатик — набувають рис цього стилю. У формах цієї архітектури під час т. зв. будівельних гарячок забудовуються вулиці Миколаївська (тепер Архітектора Городецького), Лютеранська, Мерінгівська (тепер М. Заньковецької), Левашовська (тепер Шовковична) та ін. Архітектором, який спорудив чимало таких будинків та керував будівництвом міста, був В. Ніколаєв (1847—1911). За його проектами зведено будинки: Купецького зібрання (тепер Національна філармонія, 1882), прибуткові на вул. Володимирській, 16 і 43, вул. Фундуклеївській, 33/34 (тепер Б. Хмельницького), вул. Кузнечній, 23 (тепер Горького), особняки на вул. Олександрівській, 18 і 20 (тепер М. Грушевського) та ін.

Талановитий технік А. Краусс зводить у стилі французького неоренесансу будинок на вул. Фундуклеївській (тепер Б. Хмельницького), 44 (1898), готель «Оріон» на Бессарабській площі, який вдало завершував ансамбль Хрещатика (1894—1901), та багато інших. Від тих часів добре збереглася забудова Хрещатика між

вул. Б. Хмельницького і бульв. Т. Шевченка: будинки № 42 (арх. О. Кривошеєв, 1894), № 46 (О. Шіле, 1873), № 50 (О. Хойнацький, 1881), № 52 (А. Гросс, В. Ніколаєв, 1875). У тих же формах арх. Г. Шлейфер зводить у 1897—98 будинки Комерційної школи на вул. Бульварно-Кудрявській (Воровського, 24) і театру «Соловцов» (нині театр ім. І. Франка). Г. Шлейферу належать проекти ряду цінних споруд на вул. Архітектора Городецького (готель «Континенталь» тощо). Київські архітектори цього часу зверталися й до інших архітектурних стилів — готики, романського, мавританського. У формах російської архітектури 17 ст. будує архітектор М. Артинов (вул. Дегтерьовська, 5, Лук'янівський народний будинок, 1902). Найвиразнішою спорудою, в якій відбилися риси архітектури 19 ст., був будинок Міського театру за проектом В. Шрьотера, споруджений у 1897—1901 з довершено розробленою функціональною схемою побудови плану. Архітектурним формам фасаду й оформленню інтер'єра властиві високий професіоналізм і художня майстерність.

У сучасній забудові Києва збереглося кілька будинків, характерних для масової міської народної архітектури. Це переважно дерев'яні, а частіше — цегляні на першому поверсі й дерев'яні — на другому, дво- або чотириквартирні, тиньковані по глиняній обмазці на другому поверсі, з дерев'яними різьбленими лиштвами, карнизами, ганками. Покрівля їх спочатку була тесана. Нині замінена бляшаною або з штучного шиферу. Такими будиночками ще до недавнього часу були забудовані вулиці на околицях і провулки в центральних частинах міста.

У 2-й пол. 19 ст. в Києві зводиться ряд пам'яток монументальної скульптури. У 1888 на Софійському майдані споруджено пам'ятник Богдану Хмельницькому (ск. М. Микешин). П'єдестал і ґрати з ліхтарями довкола нього виконані за проектом В. Ніколаєва (зняті 1946, поновлені 1998). На Бібіковському бульварі був пам'ятник прогресивному підприємцеві, меценату графу О. Бобринському (1872, ск. І. Шредер, арх. І. Монігетті), а в парку навпроти університету — пам'ятник Миколі I (1896, ск. М. Чижов, арх. В. Ніколаєв). Їх було знято у 1920. Цінною пам'яткою монументального мистецтва була панорама «Голгофа», виконана австрійськими художниками Крюгером і Фрошем. Вона містилася в дерев'яному павільйоні на Володимирській гірці (1902, не збереглася).

Наприкінці 19 ст. значна робота велася з впорядкування київських парків. У деяких з них були споруджені фонтани, які прикрашають місто до наших днів (фонтани в скверах біля Золотих воріт, на вул. О. Гончара, біля театру

*Олександрівська церква, 1889
(зруйновано у 1930-і рр.).*

ім. І. Франка, у Міському саду і Маріїнському парку). Фонтани виконані у 1898—1901 у формах французького ренесансу і дуже нагадують фонтани на площі Вогезів у Парижі. Всі фонтани однотипні й відливалися з чавуну на заводі Термена. Серед пам'яток садово-паркової архітектури варто назвати також кілька ажурних металевих альтанок, споруджених у 1897—98 на Володимирській гірці, поблизу фунікулера, на схилах біля Андріївської церкви. Їх виконала варшавська фірма Гостинського і К°.

На поч. 20 ст. пожвавилися містобудівні процеси, головним чином пов'язані з економічним розвитком Києва. З'являлися нові вулиці

Володимирський собор. Кін. 19 ст.

Пам'ятник графу О. Бобринському, 1872
(не зберігся).

й квартали, забудовувалися приміські селища Шулявка, Солом'янка, Деміївка. В аристократичному районі Липки будувалися комфортабельні особняки. На Печерську, де були розташовані фортеця, артилерійські склади, завод «Арсенал», Печерська лавра, кілька монастирів та церков, після скасування еспланадних правил споруджено ряд приватних будинків. Найбільше була розбудована центральна частина міста — стародавній Київ з прилеглими районами. На Хрещатику виникли контори, банки, кінотеатри, готелі, крамниці. Продовжується забудова нових вулиць, розташованих на місці садиби Ф. Мерінга: Банкової, Миколаївської — між Хрещатиком і Банковою (тепер вул. Архітектора Городецького), Ольгинської, Мерінгівської (тепер М. Заньковецької). У південній частині міста був розпланований район «Новоє строєніє» (Либідська частина). За полотном залізниці розкинулося с. Деміївка. Внаслідок розвитку пароплавства розбудовувався Поділ. На північ від вул. Верхній Вал містився Плоський район, далі — Куренівка, Пріорка і Пуща-Водиця (дачне селище). З виникненням дріжджового, машинобудівного та кабельного заводів забудовувалася Лук'янівка. На території старого Києва між Солом'янкою, «Новим строєнієм» і Лук'янівкою розташувалася Бульварна частина міста, в межах якої містився один з найбільших ринкових майданів — Галицький. До Бульварної частини включено передмістя Шулявку із заводом Гретера, Криванека і К° та Політехнічним інститутом. На захід від Шулявки було дачне селище Святошин. У 1904 площа Ки-

єва становила 56,06 кв. верст. Після приєднання 1910 до міста селищ Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучминого і Протасового Ярів та Батієвої гори, а 1911 — Шулявки, Караваєвих Дач і прилеглих до них місцевостей, його заселена площа 1912 досягла 59 кв. верст.

У 20 ст. починається новий етап в архітектурі Києва. Якщо раніше будівничі прикрашали фасади будівель деталями в історичних стилях, то тепер, як реакція на еклектизм, набуває поширення стиль модерн, в якому архітектори шукають відповідності між новими типами і конструкціями будівель та їхніми художніми формами, одночасно йдуть пошуки нових форм художньої виразності. Великого значення архітектори надають розробці функціональних питань. Стиль модерн був явищем складним і значною мірою суперечливим. В архітектурі будівель цього напрямку набувають поширення залізобетон, метал і скло. У планах і фасадах переважають криволінійні форми, об'ємні композиції часто бувають асиметричними, фасади прикрашаються ліпним декором і скульптурою, глазурованою керамікою тощо.

Найяскравішими представниками стилю модерн у Києві були архітектори Е. Брадтман і В. Городецький. За проектом Брадтмана збудовано цирк на Миколаївській (тепер Архітектора Городецького) вул. з добре розробленою функціональною схемою та оригінальним вирішенням фасаду (1904, не зберігся). Йому належить проект однієї з найхарактерніших будівель у стилі модерн — особняка С. Аршавського на Лютеранській вул., 23 (1907), а також майстерно виконаний у 1913 будинок лікарні євангелістської громади на Новопавлівській (нині Ю. Коцюбинського) вул., 9.

Пам'яткою стилю модерн є також будівля клініки П. Качковського на Маловолодимирській (тепер О. Гончара) вул., 33 (1907, арх. Г. Ледоховський) з скульптурами левів (ск. Ф. Соколов). Найвідомішою пам'яткою стилю модерн у Києві можна вважати будинок архітектора В. Городецького на вул. Банковій, 10 (1901—03). Багатоповерховий житловий будинок, вдало поставлений на косогорі, трьома поверхами виходить на вул. Банкову. Фасади розкішно прикрашені скульптурою — фігурами тварин, риб, рослинним орнаментом (скульптори майстерні Е. Сала). В. Городецький (1863—1930) як міський архітектор звів багато будинків у Києві за своїми проектами (будівля караїмської кенаси на вул. Ярославів Вал, зведена у 1899—1901 в стилі мавританської архітектури), а також за переробленими ним проектами інших архітекторів — Миколаївський костюол у формах готичної архітектури (1899—1909), Міський музей (разом з П. Бойцовим та ск. Е. Сала, 1897—1899; нині Національний художній музей України, вул. М. Грушевського, 6).

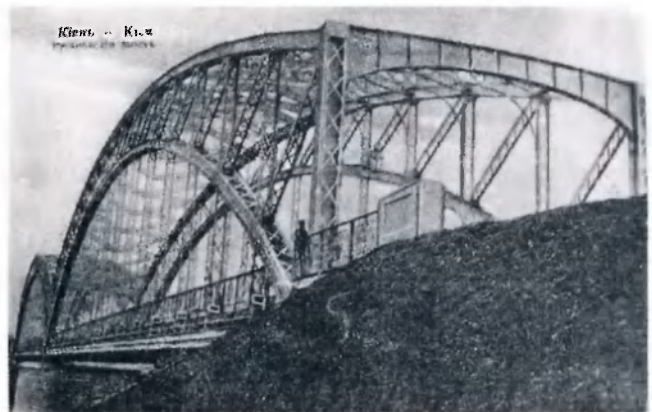
Дещо іншим був напрям, що називався «раціональний модерн», в якому архітектори прагнули відобразити на фасадах структуру будівлі, стримано застосовуючи декор. Представником цього напрямку в Києві був О. Вербицький (1875—1958), творчість і педагогічна діяльність якого відіграли велику роль у становленні й розвитку української архітектури 10—40-х рр. 20 ст. Йому належить спорудження житлового будинку на вул. Рейтарській, 20/24 (1912), будівлі міського залізничного вокзалу (1927—32).

До цього напрямку можна віднести житловий будинок на вул. Великій Житомирській, 25/2 (1909, арх. І. Беляєв), готель «Палас» на розі бульв. Т. Шевченка і Пушкінської вул. (нині готель «Україна», архітектори А. Мінкус і Ф. Троуп'янський, 1912), житловий будинок Мороза на розі вулиць Володимирської і Л. Толстого (1910—12, арх. Й. Зекцер), будинок Гінзбурга на Хрещатику — найвищий в Києві того часу, що мав 10—12 поверхів (1912, архітектори А. Мінкус і Ф. Троуп'янський), а також багатопверховий будинок (Хрещатик, 6; 1911—14, архітектори Й. Зекцер і Д. Торов) з копією великої барельєфної групи скульптора К. Менсьє «Індустрія» над центральним ризалітом. Вплив функціоналізму можна бачити у великому будинку в стилі модерн — критому ринку на Бесарабці, збудованому в 1910—12 за проектом Г. Гая.

У ряді будов цього часу архітектори прагнули застосувати форми української національної архітектури, зокрема В. Кричевський в будинку училища на Куренівці (вул. Фрунзе, 164; 1911); В. Коробцов у будинку училища в пров. Ч. Белінського, 3 (1912); М. Шехонін в житловому будинку на вул. Паньківській, 8 (1914). Одночасно з модерном продовжував існувати стиль, в якому майстри зверталися до різних епох історії архітектури. На відміну від еkleктизму 2-ї пол. 19 ст., коли архітектори прикрашали фасади своїх будівель елементами стилів минулого, зодчі 20 ст. прагнули глибоко проникнути в композиційні й художні особливості історичних стилів. Так, П. Голландський вміло використав декоративні риси романської й давньоруської архітектури в будівлі училища на Великій Підвальній вул. (тепер Ярославів Вал, 40; 1905—06); П. Альшин з великим історичним тактом й художньою майстерністю створив у формах романської архітектури особняк М. Ковалевського на вул. Левашовській (тепер вул. Шовковична, 15/1; 1912). У формах історичних стилів будують у Києві два великих петербурзьких зодчих: В. Щуко — будинок Земської управи на Володимирській вул., 33 у формах ломбардського ренесансу (1913—14) і Ф. Лідваль — будинок Російського банку для

Цирк П. Крутикова, 1904 (не зберігся).

Русанівський міст, 1906 (не зберігся).

Будинок Л. Гінзбурга, 1901.

зовнішньої торгівлі на Хрещатику, 32 в стилі флорентійських палаццо (1911). Скульптурні деталі виконав ск. В. Кузнецов. З великим художнім смаком виконано будівлю Київської контори Державного банку на Інститутській вул., 9-а за проектом О. Кобелева та О. Вербицького у формах венеціанської готики (1902—05).

Важливим стильовим напрямом в архітектурі Києва поч. 20 ст. був неокласицизм, характерний, головним чином, для будівель банків і акціонерних товариств, які завдяки цьому стилю хотіли підкреслити свою вагомість. У стилі неокласицизму будували також навчальні заклади, торговельні будинки, павільйони Всеросійської промислової виставки 1913, що займали значну площу на тому місці, де тепер розташований Республіканський стадіон. Ряд будівель, виконаних у цій стилістичній манері, можна віднести до найкращих споруд Києва того часу. Насамперед слід відзначити творчість арх. П. Андрєєва (1869—1939), за проектами якого були зведені будинки Волзько-Камського банку на Хрещатику, 10-а (1912—13) і ансамбль будинків Пасажу (Хрещатик, 15; 1913—14), що був частиною проекту забудови великої садиби з непарного боку Хрещатики між вулицями Миколаївською і Лютеранською. Завершенню цього проекту по фронту Хрещатики завадила 1-а світова війна. У стилі неокласицизму споруджено будинок Петербурзького банку (вул. Хрещатик, 8; арх. Л. Бенуа, 1912—13). У всіх цих будівлях істотну роль відіграли майстерно виконані елементи скульптурного оздоблення.

У формах російського класицизму зводиться ряд споруд за проектами О. Кобелева — будинок Вищих жіночих курсів на Столипінській (тепер О. Гончара) вул., 55-а (1914) та ін. Найкращим дореволюційним будинком Києва у формах неокласицизму можна вважати Педагогічний музей (тепер Будинок учителя) на Володимирській вул., 57, зведений у 1911 за проектом видатного архітектора Києва того часу П. Альошина (1881—1961), який відіграв велику роль у розвитку української архітектури. Цією спорудою Альошин намагався продовжити формування ансамблю т. зв. академічного кварталу, центром якого була класицистична будівля університету. У 1914—28 П. Альошин продовжив формування ансамблю будинком Ольгинської жіночої гімназії (приміщення Національної академії наук України) у творчо опрацьованих класицистичних формах. Фасад цього будинку на вул. Б. Хмельницького, 15/55 значною мірою визначив характер майбутньої забудови довкілля.

Університетський квартал був вдало доповнений будівлею університетської бібліотеки зведеної у 1914—30 (вул. Володимирська, 62) за проектом В. Осьмака та за участю П. Альошина у формах, близьких до творчості В. Беретті. Уже в радянський період, у 1940 за проектом

В. Осьмака, за участю П. Альошина на розі бульв. Т. Шевченка збудовано гуманітарний корпус університету, який закінчив формування цілісного в стильовому відношенні ансамблю.

У галузі монументального мистецтва являє інтерес нездійснений проект т. зв. Історичного шляху, на якому пропонувалося збудувати алею монументів між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем з постанями діячів давньоруської історії. З цього проекту було здійснено лише пам'ятник княгині Ользі з бічними фігурами Андрія Первозванного і просвітителів Кирила й Мефодія (ск. І. Кавалерідзе, 1911; зруйновано у 1919—23). Пам'ятник поновлено в мармурі у травні 1996.

Нестабільне адміністративне становище Києва в перші роки радянської влади, складні соціально-політичні умови, пов'язані з інтервенцією і громадянською війною, повна відсутність програми містобудівного розвитку призвели до того, що в перше десятиліття будівництво в Києві велося в надто обмежених масштабах. Серед найпомітніших споруд того часу можна назвати новий міст ім. Є. Бош (1925, інж. Є. Патон), встановлений на опорах зруйнованого білополяками Ланцюгового моста.

У жовтні 1923 уряд УСРР ухвалив рішення про розширення території Києва більш як удвічі. До міської території влилося 20 приміських населених пунктів: Микільська і Воскресенська Слобідки, Дарниця, Нивки, Біличі, хутір Відрадиний, Совки, Теличка та ін. В результаті цієї акції площу міських територій було доведено майже до 40 тис. га, створено зелений пояс навколо Києва. В міську смугу ввійшло 13,3 тис. га лісів, що півколом оточували Київ з північного сходу та заходу. Проте історичне розчленування міста на Верхнє місто, Поділ і Печерськ, поганий транспортний зв'язок трьох районів між собою і лівим берегом, відсутність спланованого центру міста і центрів районів — все це вимагало термінового втручання архітекторів-містобудівників. Однак Київ продовжує розвиватися без серйозного науково обгрунтованого містобудівного документа, яким є генеральний план.

Тільки в кін. 1926 в Київському окружному відділі комунального господарства (Окркомгосп) під керівництвом проф. П. Хаустова починається створення, як тоді говорили, «Проектного плану» Києва, але цю роботу важко було виконати в стислі терміни, і в жовтні 1927 президія Київської міськради затвердила «Тимчасові правила», які регламентували забудову міста. Вони були розраховані на три роки, але з різних причин стали основним документом, який визначав забудову міста протягом майже

десяти років. Характерно, що саме в «Тимчасових правилах» знайшли відображення ті раціональні ідеї, які пізніше втілювалися в Генеральному плані Києва 1936. «Тимчасові правила» містили вказівки з раціонального використання міських земель, коригували компактність забудови, масштаб і функції будівель та споруд залежно від санітарно-гігієнічних вимог і навіть відносної цінності ділянок, стримували стихійне зростання індивідуального будівництва. Визначаючи території для різних видів будівництва, архітектори й інженери прагнули до впорядкування забудови, до раціональнішого функціонального зонування територій.

Про добротність проробки всіх аспектів розвитку міста у «Тимчасових правилах» свідчить те, що Окркомгосп звернувся до Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН (Всеукраїнській академії наук) з проханням скласти перелік територій, де з історико-культурних міркувань будувати або зовсім не можна, або можна з певним обмеженням. Археологічний комітет вказав на 83 такі ділянки в межах міста. Причому на 20 ділянках зведення нових споруд передбачалося заборонити повністю. Цей документ був прообразом дуже важливої для Києва схеми охоронних зон. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» було вжито заходів щодо збереження унікального архітектурного комплексу.

Територіальний розвиток міста, визначений «Тимчасовими правилами», мав яскраво виражений напрямок — захід і південний захід. Нові споруди зводилися на ділянках, які безпосередньо прилягали до інженерних комунікацій і магістралей. Однією з таких ділянок був Брест-Литовський просп. (нині просп. Перемоги) із збудованими вздовж нього спорудами: кінофабрикою (1926—28, арх. В. Риков), клубом заводу «Більшовик» (1931—34, арх. Л. Мойсевич), школою № 71 (1923—31, архітектори П. Альошин, Г. Вольшиков, Й. Каракіс), комплексом чотириповерхових житлових будинків з дитячим садочком, клубом і пральнею на вул. Довнар-Запольського (1927—29, інж. М. Анічкін). Під час вибору місця для будівництва нового залізничного вокзалу також намагалися використати переваги нової радіальної магістралі Брест-Литовського просп. і для будівництва пропонувалася ділянка в районі перетину Повітрофлотського просп. і вул. Польової, і тільки у 1927 було ухвалено рішення про будівництво вокзалу на старому місці по осі вул. Комінтерну.

Два інших радіальних напрямки — Повітрофлотський просп. і просп. 40-річчя Жовтня (те-

пер Голосіївський просп.) — зумовили виникнення Першотравневого селища на Солом'янці і Сільськогосподарської академії в Голосіїві. Розвиток лівобережної частини ще не набрав активного характеру, транспортний зв'язок з нею здійснювався тільки через міст ім. Є. Бош.

Розвиток міста у 20—30-і рр. мав локальний характер. Це було лише вибіркоче будівництво в центрі.

Житлові будинки ретельно вписувалися в межі вільної ділянки. Найхарактернішими прикладами цього є: житловий будинок робітників заводу «Арсенал» на вул. М. Грушевського, 28/2 (1929—30, інженери М. Анічкін, Л. Толтус), житловий будинок кооперативу «Радянський лікар» на вул. Великій Житомирській, 17/2 (1928—30, арх. П. Альошин), житловий будинок кооперативу «Сяйво» на вул. Костьольній, 6 (1927, арх. М. Холостенко).

Пошуки художньої своєрідності архітектури в перші пореволюційні роки розвивалися трьома принципово відмінними напрямками. Перший ґрунтувався на творчому осмисленні форм і прийомів українського бароко. Це творчість архітекторів Д. Дяченка, О. Вербицького, М. Даміловського та ін. Другий спирався на засади архітектурної класики, і цей напрям притаманний творчості київських зодчих О. Кобелева, В. Осьмака, П. Альошина, В. Рикова. Третій напрям орієнтувався на засади конструктивізму. Цей напрям представлений творчістю М. Шехоніна, Й. Каракіса, Я. Мойсевича, М. Парусникова та ін. Серед найкращих архітектурних ансамблів Києва першого повоєнневого десятиліття можна назвати комплекс будівель Української сільськогосподарської академії (тепер Український аграрний університет) у Голосіїві, зведений за проектом арх. Д. Дяченка. Первісним проектом передбачалося зведення протягом 1925—31 12 навчальних і 8 адміністративних корпусів, житлових будинків викладачів і гуртожитків для студентів. Збудовано однак лише п'ять навчальних корпусів, житловий будинок професури і один студентський гуртожиток. Автор проекту був великим знавцем національної спадщини і намагався шляхом творчого використання форм українського бароко створити сучасний архітектурний комплекс. Споруди вільно розташовані в зоні Голосіївського лісу, а їхня архітектура була художньо своєрідна й досконала майстерною прорисовкою деталей фасадів.

Найбільшою транспортною спорудою країни став залізничний вокзал (1927—32, арх. О. Вербицький). Проект відібраний в результаті проведення закритого конкурсу, в якому брали участь найвідоміші українські зодчі: п'ятеро киян — П. Альошин, О. Вербицький, Д. Дяченко, О. Кобелев, П. Андрєєв і чотири

харків'янина — О. Бекетов, С. Кравець, М. Поркорний, І. Ротерт. Головна позитивна якість об'ємно-просторової структури вокзалу — гранично чітка організація руху пасажирів (відправлення й прибуття в двох рівнях: через надколійні — для від'їжджаючих, і через підземні — для прибулих). Саме така планувальна організація дозволила використовувати цю унікальну транспортну споруду без реконструкцій впродовж багатьох десятиліть. Оригінальною і художньо-образна характеристика київського вокзалу. На відміну від Д. Дяченка О. Вербицький намагався гранично спростити барокові елементи й надати споруді сучасних форм стилю конструктивізму.

На жаль, цей напрям у розвитку вітчизняної архітектури було брутално обірвано. Талановитих зодчих було оголошено українськими буржуазними націоналістами. Тут можна навести лише фрагмент рецензії відомого київського архітектора М. Холостенка, що відбивав панівні настрої тих часів: «Київ водночас був місцем зосередження і фортецею різних контрреволюційних націоналістичних угруповань (СВУ, нацдемівщина, вронівщина і т. д.). Він був історичною цитаделлю націоналізму. Тому не випадково у Києві, незважаючи на загалом незначний обсяг будівництва, в його архітектурі особливо яскраво відбилися прояви класово ворожої ідеології. Особливо яскраво виявилися українські націоналістичні угруповання (дяченківщина і т. ін.)» [73]. Вияви українського націоналізму знайдено у формах вокзалу, що нібито нагадують тризуб. Автора архітектурного проекту вокзалу О. Вербицького було тимчасово заарештовано.

У ці роки було завершено розпочате ще до революції розширення комплексу університету — по обидва боки від основної будівлі, зведеної в серед. 19 ст., збудовано за проектами В. Осьмака у формах класики два триповерхових об'єми: бібліотеки (1914—30) і корпусу гуманітарних наук університету (1940; обидва — за участю арх. П. Альошина).

Своєрідністю планувальної організації вирізнявся клуб «Харчовик» (тепер Центр мистецтв «Славутич», 1931—33, арх. М. Шехонін) на вул. Межигірській, 2. Споруда відзначалася не тільки функціональною довершеністю, але й своєрідністю типових для конструктивізму архітектурних форм. Новації конструктивізму притаманні і житловим будинкам кооперативів «Сяйво» та «Радянський лікар», клубу заводу «Більшовик». Великий громадський резонанс викликало будівництво комплексу кінофабрики (тепер Національна кіностудія ім. О. Довженка, 1926—28, арх. В. Риков) — першої кіностудії, де було розроблено і здійснено технологічну поточну лінію знімання фільмів.

Пореволюційний період відкриває новий етап у розвитку монументального мистецтва Києва. У цей час сформувалася школа М. Бойчука, відома успішними спробами відновити цехові принципи та методи роботи середньовічних майстрів, відродити давні національні традиції. Тоді ж розгорнулася діяльність інших художників-монументалістів. На жаль, тогочасний стінопис, позначений активністю пошуків відповідних часові формотворчих засобів, не зберігся. Він був знищений у період боротьби компартійної влади з формалізмом. Так само не вціліли тимчасові пам'ятки, що за планом монументальної пропаганди встановлювалися на площах і вулицях міста, перебираючи на себе ідеологічну функцію. Ідеологічна спрямованість названого плану, декретованого В. Леніним у перші місяці радянської влади, на багато років уперед визначила шляхи розвитку монументальної скульптури Києва, що істотно позначилося на зниженні її художньо-образного рівня.

У 1934 починається новий етап в історії архітектури Києва, пов'язаний з переміщенням столиці з Харкова на береги Дніпра. Населення міста в стислі терміни досягло 650 тис. осіб, і питання планомірної реконструкції й подальшого розвитку Києва стали особливо актуальними. У 1936 розроблено і затверджено перший радянський генеральний план, роботою зі створення якого керував проф. П. Хаустов. У розробці архітектурно-планувальної частини генплану брали участь архітектори В. Заболотний, М. Гречина, А. Зінченко, А. Матушевич, П. Юрченко. Головна містобудівна ідея територіального розвитку Києва полягала в тому, що вперше передбачалося його будівництво на обох берегах Дніпра, а також в південно-східному і західному радіальних напрямках. Генеральним планом передбачалося створення і розвиток нових промислових районів — Петрівсько-Куренівського, Телічки, Корчуватого і Дарниці. Основним містотворчим фактором став цілеспрямований розвиток промисловості зі створенням великих підприємств. Цікаво, що в генплані чітко визначена пріоритетна робітнича професія столиці — точне машино- і приладобудування. У проектних розробках місто поділялося на функціонально-планувальні райони — Центральний, Петрівку (Поділ), Куренівку, Лук'янівку, Жовтневий (Шулявку), Новий (Святошин), Каравасві Дачі, Январку (Солом'янку), Сталінку (Деміївку), Печерсько-Звіринський (із включенням Саперного поля) і Лівобережний.

Велика увага приділялася вирішенню транспортних проблем. З цією метою було організовано будівництво та впорядкування набережної (арх. В. Осьмак) і прокладання вздовж неї шосе. Планувалось і будівництво шосе між

Деміївкою та сучасним мостом ім. Є. Патона (тепер бульвар Дружби народів), місцезнаходження якого на плані міста визначив генплан. Міст на Труханів острів і в лівобережну частину міста передбачалося звести в районі Поштової площі, а на Трухановому острові вже тоді проектувалося створення гідропарку із системою водних станцій і пляжів. З метою надання Києву столичного образу на його центральних магістралях планувалося першочергове будівництво багатопверхових житлових будинків.

Головною проблемою 1930-х рр. було створення Урядового центру столиці України. У завданні з вибору місця для проектування центральної площі були сформульовані неперушні вимоги: площу розмістити біля головних міських магістралей і в той же час вона не повинна бути транзитною; площа повинна мати добрий зв'язок із залізничним і річковим вокзалами; площа має домінувати над містом з розкриттям ансамблю до Дніпра з виявленням його унікальної топографії; розташування площі не повинно викликати великих знесень споруд (особливо житла); центральна площа мусить розміщуватися в найбільш упорядкованій частині міста; місце вибору площі повинно забезпечити найкращі композиційні можливості в створенні цікавого архітектурного ансамблю [74].

Архітекторами було розроблено шість проектних пропозицій щодо створення центральної Урядової площі в різних районах міста біля бровки схилів, причому п'ять з них розкривали ансамбль центру до Дніпра в різних місцях нагірної частини від Звіринецького саду (Ботанічний сад НАН України) до Михайлової гори. Що ж пропонували архітектори? За Звіринецьким варіантом (архітектори В. Нестеренко, А. Зінченко) передбачалося розміщення центру на території колишньої Звіринецької фортеці у найвищій точці на бровці схилів біля Дніпра. Багатьох стримувало те, що урядовий центр буде за межами міської забудови (тепер цей проект здається найраціональнішим). Печерським варіантом (архітектори М. Гречина, М. Холостенко, В. Онищенко) планувалося розміщення центру на території колишнього іподрому. Цей проект було відхилено, тому що для його реалізації треба було ліквідувати залізничну гілку до заводу «Арсенал» (нині завод чудово обходить без неї).

Липкинський варіант (арх. П. Альошин з колективом) передбачав створення Урядової площі біля бровки схилів між сучасними вулицями Липською і Шовковичною. Цей варіант привертав увагу керівництва республіки.

Варіант Пролетарського (Купецького, Хрещатого) саду (арх. В. Заболотний з колективом) пропонував розкриття Хрещатика до Дніпра із

створенням Урядової площі на місці нинішньої Європейської площі. Але цей проект передбачав знесення будинку філармонії (Купецького зібрання) і зрізування частини гори. Ця ідея була відразу ж відкинута.

Архітектори П. Юрченко, Й. Каракіс та інші передбачали розміщення Урядового центру на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівсько-Трьохсвятительської церкви (перша черга) і Присутствених місць, Софії Київської та пам'ятника Богдану Хмельницькому (друга черга).

Архітектор П. Юрченко теоретично обґрунтував свою пропозицію щодо розміщення Урядового центру саме на цьому місці, виходячи з того, що воно лежить в історичному центрі міста біля бровки схилів Дніпра, ізольоване від транспортних потоків і разом з тим добре зв'язане з основними магістралями й вокзалами. Авторів стримували лише складні геологічні умови. Цей варварський, претензійно-помпезний проект імпонував керівництву республіки — Затонському, Постишеву, Петровському, Якіру, які прагнули зробити силуэт Києва антиклерикальним. Спалахнула широка кампанія ідеологічної обробки громадської думки. Від імені робітництва чинилися такі заяви: Києво-Михайлівський собор і монастир, подібно до Софії й Лаври, являв собою один з найбільших і найстаріших осередків феодално-церковної експлуатації й попівських забобонів; за часів Київської Русі цей монастир був тісно пов'язаний з пануючими князівсько-купецькими й лихварськими верствами і провадив велике кріпацьке господарство й торгівлю, закріпачуючи все більші кола трудящої людності з селян і ремісників... Ченці і попи розглядали, крім того, Михайлівський монастир як багатюще джерело наживи і як засіб запаморочення свідомості мас [75]. Відомі київські вчені — історики, археологи — намагалися заперечити вандалізм, але безрезультатно. За це, зокрема, було репресовано й розстріляно мистецтвознавця й пам'яткознавця М. Макаренка.

У проведеному в чотири тури конкурсі (1934—36) на проект Урядового центру на місці Михайлівського собору взяли участь найвидатніші архітектори країни: брати В. і О. Весніни, І. Фомін, К. Алабян, Г. Гольц, В. Заболотний, О. Тацій, П. Альошин, Я. Штейнберг. Майже у всіх пропозиціях площа проектувалася перпендикулярно до Дніпра з розкриттям ансамблю на річку та улаштуванням системи сходів і пандусів по схилу. Виняток становили проекти братів Весніних, які в одному з варіантів відгороджували площу від Дніпра колонадою, а в іншому завершували вихід до річки великою аркою. Більшість же архітекторів трактували площу як своєрідні пропілеї, які закінчу-

валися біля бровки вежоподібними об'ємами (І. Фомін, П. Альшин, Я. Штейнберг) з веле-тенським монументом В. Леніна поміж них.

До здійснення було прийнято проект архі-тектора Й. Лангбарда. Єдина здійснена із задуманого Й. Лангбардом ансамблю — будівля ЦК КП(б)У (нині будинок Міністерства закор-донних справ України) — відразу ж виявила містобудівний прорахунок архітектора, після чого дальшу реалізацію проекту було припине-но, але ні Михайлівського Золотоверхого собо-ру (1108—13), ні Василівської церкви (1183) уже не було. Потім почалося тотальне знищення надзвичайно цінних пам'яток історії та культу-ри, і Київ втратив не лише унікальні споруди, які свідчили про талант і працю пращурів, але й свій неповторний художньо-своєрідний абрис. На місці утворених пустирів розбивалися скве-рики. Так зникли церкви Богородиці Пирогощі (1131—35), Петра і Павла (1640—90), Богоявлен-ський собор (1693) — усього понад сто найкра-щих споруд 12—20 ст. Все це називалося «соці-алістичною реконструкцією» столиці Радянської України. В цьому плані доля Києва, столиці Ук-раїни, особливо трагічна. Його унікальна куль-турна спадщина стала жертвою цілеспрямова-ної боротьби керівництва комуністичної влади проти культури власного народу. Цю політику уряду, відображену в плані «реконструкції» Києва, розкрив харківський професор О. Мо-локін: «Київ, розташований у чудових природ-них умовах, мусить в найближчі роки стати од-ним із найгарніших міст Союзу. Забудова Ки-єва за попередньо розробленим планом гене-ральної реконструкції дає змогу перетворити колишнє місто церков і монастирів на архітек-турно завершений, справді соціалістичний центр Радянської України» [76].

Одночасно з проектуванням Урядового цент-ру було вирішено звести ряд громадських буді-вель республіканського значення. Це — Вер-ховна Рада УРСР (тепер будинок Верховної Ра-ди України) і НКВС (нині будівля Кабінету Мі-ністрів України). Обидві споруди будувалися на

Василівська (Трьохсвятительська) церква під час руйнування. 1935.

основі вибору найкращих проектів під час за-критих конкурсів. Так, проект будинку Верховної Ради замовлено чотирьом провідним архітекторам Києва — С. Григор'єву, В. Забо-лотному, В. Рикову та Я. Штейнбергу. Найліп-шим визнано проект В. Заболотного, який і був реалізований у 1936—39, а у 1940 відзначений Сталінською премією. Триповерхова будівля добре вписана в навколишнє середовище, архі-тектурний образ прекрасно розкриває її при-значення. Будинок Верховної Ради можна з пов-ним правом віднести до найкращих творів віт-чизняної архітектури.

Архітектурний абрис будинку НКВС також добре розкриває його службову суть: будівля індиферентна до природного оточення, де вона зведена (1936—38, архітектори І. Фомін і П. Аб-росимов).

На головних вулицях міста були зведені багатоповерхові житлові будинки, де розселя-лися переважно чиновники, які переїхали з Харкова в нову столицю. Кращі серед них — житлові будинки на вул. Пирогова, 2/35 (1938, арх. Г. Шлаканьов), вул. Артема, 26-а (1935, арх. М. Гречина), група житлових будинків на вул. Інститутській (архітектори С. Григор'єв, Й. Каракіс).

Відповідно до проектів розвитку промисло-вих зон у Києві велася промислова забудова. Одним із значних об'єктів Святошинської про-мислової зони став завод верстатів-автоматів ім. М. Горького. Ряд його цехів і нині може бути зразком промислової архітектури. Будівництво здійснювалося 1934—41 за проектом моско-вських і київських архітекторів Е. Масальсько-го, О. Бурди, П. Долищинського, О. Хорхота, Й. Наймарка та ін. У 1935 в промисловій зоні Дарниці за проектом архітекторів Б. Гладкова і М. Кузнецова розпочато будівництво одного з найбільших у країні комбінатів штучного во-локна, а для робітників зведено новий житло-вий район, забудований переважно чотиріпо-верховими житловими будинками з розвину-тою системою культурно-побутового обслуго-вування — школами, дитячими садками-ясла-ми, магазинами (архітектори М. Холостенко, В. Кисилевич та ін.). Ще не повністю заверше-ний будівельниками житловий район повністю зруйнований під час 2-ї світової війни. Важли-вою подією культурного життя Києва стало відкриття у 1939 пам'ятника Т. Шевченкові (ск. М. Манізер, арх. Є. Левінсон).

На 22 червня 1941 призначалось урочисте відкриття Центрального стадіону на 50 тис. місць, збудованого біля Черепанової гори за проектом арх. М. Гречини. Вранці 22 червня 1941 Київ бомбардувала німецька авіація. Було зруйновано й пошкоджено промислові підпри-ємства Дарниці й Святошина. Місто відразу стало прифронтовим. Під час окупації Києва

і перед відступом гітлерівців було перетворено на руїни багато житлових будинків, державних і громадських закладів, підприємств, з яких вивезено культурні цінності, устаткування.

Червона армія звільнила Київ 6 листопада 1943, а наступного дня до міста стали повертатися жителі, які переховувалися в приміських селах та на околицях. Відразу ж почалися першочергові роботи з відбудови міста згідно з відповідною ухвалою уряду республіки. Для визначення технічного стану згорілих і підірваних будівель було створено комісію, до складу якої увійшли досвідчені київські архітектори О. Вербицький, М. Товстоліс, В. Моцок та інженери О. Неровецький, П. Бугаєць, С. Прокоф'єв. Комісія дала практичні рекомендації для зміцнення будівельних конструкцій, в результаті чого вдалося зберегти для подальшої експлуатації багато житлових будинків, громадські й промислові будівлі, значно скоротити витрати на їхню відбудову. На основі рекомендацій комісії почалася відбудова Центрального універмагу на Хрещатику, згорілих житлових будинків на вул. Архітектора Городецького, Червоноармійській, Горького, а також ТЕЦ-3 і багатьох інших промислових об'єктів. За порівняно короткий час було відновлено будинок університету (проект арх. М. Грицяя під керівництвом проф. П. Альошина). Почалися реставраційні роботи з відбудови пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври, причому з'явилася можливість очистити їх від пізніших надбудов і перебудов, повернути спорудам, де це можливо, первісне архітектурне обличчя. У всенародну справу перетворилася відбудова Хрещатика. Проведені роботи з розчищення Києва дали можливість уже на початку 1945 підготувати місто і, насамперед, Хрещатик, до нової забудови.

Здійснення великих обсягів будівельних робіт вимагало створення в Києві передової для тих часів промисловості будівельних матеріалів і конструкцій. Нові підприємства оснащувалися сучасним обладнанням і технологічними поточними лініями.

Особливої своєрідності архітектурі Києва першого повоєнного десятиліття надає застосування світлої облицювальної і конструктивної кераміки, яка багато в чому замінила дефіцитну деревину. З будівельної кераміки й керамічних каменів спеціальної форми виконувалися не тільки стінові конструкції, а й армокерамічні міжповерхові перекриття і міжкімнатні перегородки. Довоєнний обсяг житлового фонду було досягнуто уже в 1951. Тільки за роки четвертої п'ятирічки (1946—50) було здано в експлуатацію 886,8 тис. кв. м житлової площі, а за п'яту п'ятирічку (1951—55) — 919,5 тис. кв. м.

Планомірна реконструкція міста почалася з 1949 за новим генеральним планом з перспек-

Михайлівський Золотоверхий собор (до і під час руйнування). 1937.

Економічна брама Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1760-і рр.

тивною на 15—20 років (архітектори О. Власов, І. Малозьомов, Б. Приймак, Б. Поліщук, інженер І. Козлов). Цей план розвивав ідеї генплану 1936—38 на тогочасному рівні технічного прогресу. За перше повоєнне десятиріччя в Дарниці, яка була вщент зруйнована під час війни, збудовано комбінат штучного й синтетичного волокна, авторемонтний і регенераторно-гумовий заводи. В інших районах міста зведено комплекс заводу реле й автоматики, ряд інших машинобудівних і приладобудівних підприємств. Будувалися нові хлібозаводи, м'ясокомбінати, підприємства легкої й харчової промисловості. Вперше в генплані висунуто нові композиційні ідеї планувального й просторового об'єднання в єдину структуру центру Старокиївської височини, Печерська і Подолу з лівобережною частиною міста. Для надійного транспортного зв'язку правобережної й лівобережної частин здійснювалися будівництво моста через Дніпро й організація під'їздів до нього по Набережному шосе й бульвару Дружби народів. Сталевий міст був споруджений уперше у світовій практиці за допомогою електрозварювання у 1953 і названий ім'ям його автора, видатного вченого в цій галузі Є. Патона, який розробив проект разом з інженерами В. Кириченком, І. Маркіним, О. Шумицьким і архітекторами Б. Приймаком, В. Ладним та І. Фокічевою. Велике значення в планувальній організації міста мало створення нових магістралей. Це, зокрема, бульвари Дружби народів, Лесі Українки, вул. Мечникова. Реконструкції підлягали Брест-Литовський просп., Повітрофлотське шосе, Червоноармійська вул. До недоліків транспортної схеми міста можна віднести те, що вона не передбачала нових транспортних зв'язків між центром (Старокиївською височиною) та Подолом, і вже в процесі реалізації генплану запроектовано і збудовано Подільський узвіз, який багато в чому вирішив проблеми зв'язку двох історичних районів.

До першого повоєнного генплану Києва були закладені й інші композиційні ідеї. Це, насамперед, воднозелений діаметр у містобудівній організації міста. Тоді виникла пропозиція озеленити й упорядкувати систему островів і заток Дніпра. З ініціативи О. Власова заборонено відбудову селища річковиків на Трухановому острові, озеленено схили Дніпра, упорядковано Петрівську алею, збудовано Зелений театр, літній ресторан — місто почало поступово виходити до ріки. На Трухановому і Долобецькому островах і частково в районі Передмістної слобідки було запроектовано й почасті здійснено грандіозний парковий комплекс площею понад 2 тис. га (архітектори О. Власов, О. Заваров, Н. Пінчук, агроном-лісівник Н. Арендорук). Для зручного зв'язку

з Трухановим островом було запроектовано пішохідний Парковий міст. Зони відпочинку з'явилися не лише на Трухановому острові, але й у Пущі-Водиці, Кончі-Заспі, Святошині. В місті створено нові парки і сквери — Наводницький парк, закладено новий Ботанічний сад Академії наук УРСР, парк Вічної Слави та ін.

Київ має ряд характерних прикмет, які вирізняють його серед інших міст України і надають йому особливої краси й своєрідності. Основний масив центру — на високому плато правого берега Дніпра, розчленованому широкими долинами і яругами. В той же час історична забудова Подолу займає й низинні тераси біля берега Дніпра. Складний рельєф і неширокі вулиці в районах з усталеним плануванням і забудовою створювали значні труднощі під час реконструкції. Але саме в абрисі цих вулиць, засаджених красеннями-каштанами, і зберігається неповторний образ Києва.

Характерною особливістю генплану було те, що авторський колектив ретельно розробив пропозиції щодо удосконалення планувальної та об'ємно-просторової структури основних площ міста — Лук'янівської, Сінної (тепер Львівська), Печерської (нині Лесі Українки), Червоної (тепер знову Контрактова), Солом'янської та Галицької (тепер Перемоги). На кожну з них підготовлено не тільки план реконструкції, але й усі розгортки та навіть перспективи. Так, на Лук'янівській площі на місці ринку проектувався бульвар. На Сінній — мала бути знесена забудова в північній її частині, і простір розкривався в бік мальовничих схилів Дніпра. Основним композиційним акцентом Печерської площі був обеліск. Висувалися пропозиції щодо надбудови й реконструкції круглих веж та інших давніх споруд Печерської фортеці. На Контрактовій площі пропонувалося знести Гостиний двір (нині відбудований). В той же час запропонована досить смілива пропозиція щодо відбудови комплексу громадських споруд з Контрактовим будинком у повному обсязі за проектом арх. В. Гесте. З проекту Солом'янської площі в 1950-і рр. реалізована тільки будівля училища, що готувало офіцерів пожежної охорони (тепер Академія МВС). Галицька площа проектувалася круглою в плані, що дозволяло вирішити й транспортну проблему з ліквідацією трамвайної колії і створенням досить цілісного архітектурного ансамблю. Але площа сформувалася хаотично й має сьогодні прямокутну форму з невіршеною транспортною схемою. Розглядалося громадськістю і майбутнє Урядової площі. Автори генплану прийшли до однозначного висновку про те, що подальша реалізація проекту Й. Лангбарда не тільки не прикрасить місто, а й спотворить його перед наступними поколіннями. Незважаючи на значні

реконструктивні роботи, Київ зберіг властивий йому колорит і масштаб. Значне зменшення щільності забудови у відновлюваних районах істотно поліпшило умови проживання, дозволяло провести озеленення й упорядкування території. У повоєнний період архітектори намагалися надати окремим спорудам і ансамблям урочистого, святкового вигляду. Для архітектури Києва цього періоду характерна орієнтація на використання форм класики в поєднанні з елементами українського бароко.

З 1949 розпочато будівництво п'ятиповерхових житлових будинків на основі використання типових проектів. У таких будинках зручність планування поєднується з привабливими архітектурними формами. Це великі звіси черепичної покрівлі на різьблених дерев'яних кобилках, портали з ліпленням і декоративні барокові фронтони. У Києві зведено багато житлових будинків на основі застосування серії 302 (архітектори А. Добровольський, Є. Іванов). З 1949 до 1953 широко застосовувалася «київська секція», розроблена групою архітекторів «Київпроект». Ця секція складалася з рядових, торцевих та наріжних об'ємів з різноманітними варіантами планування, що дозволяло застосовувати їх у будь-яких містобудівних умовах. «Київська секція» складалася переважно з дво-, тримісних квартир. Незважаючи на широке використання типових секцій, обличчя центру міста значною мірою визначили житлові будинки, зведені за індивідуальними проектами.

Один з перших у республіці каркасно-панельний житловий будинок зведено у 1951 на вулиці Червоноармійській, 16 (архітектори В. Єлізаров, М. Єпіфанович, В. Конопацький, інженери О. Величкін, С. Нечаєв, В. Козлов) з використанням збірних індустріальних конструкцій. Він добре вписався у навколишню забудову вулиці, має вдале членування фасаду, гарне декоративне оздоблення. У повоєнні десятиріччя велика увага приділялася будівництву житлових районів з малоповерховою забудовою. Один з них виріс на Багриновій горі, для забудови якої архітектор М. Холостенко розробив типові проекти одно-, двоповерхових житлових будинків. Цікаво, що при одному плані об'єми будинків тут вирішено по-різному.

Але найзначнішою подією у відбудові Києва стала, звичайно, забудова головної вулиці — Хрещатика. Тепер тільки старожили та старовинні фотографії можуть розповісти, якою була до війни ця затишна й красива вулиця. Після війни вулиці, власне, не було — руїни спалених і підірваних будинків, кучугури битого щебеню, поміж яких вилися стежки. Ще йшла війна, а в Києві 22 червня 1944 був оголошений всесоюзний конкурс на проект створення архітектурного ансамблю Хрещатика. Конкурс мав специ-

фічний характер. Частину проектів замовили видатним зодчим країни. При цьому гонорар кожного майстра з колективом становив 100 тис. карбованців. Це була закрыта частина конкурсу. У відкритій же його частині могли взяти участь усі бажаючі, і тут премія була в сумі 40 тис. карбованців. Це свідчить про те, що організатори конкурсу основну надію поклали на результати саме закрытої його частини.

Під кінець року одержано 22 творчі пропозиції. В конкурсі брали участь архітектори Києва, Харкова, Москви і Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) — В. Заболотний, О. Тацій, М. Степанов, П. Альошин, В. Новиков, О. Сидоренко, Я. Штейнберг, В. Орехов, О. Касьянов, В. Гельфрейх, Г. Гольц, І. Соболев, О. Власов, К. Алабян, Є. Левінсон, Д. Чечулін, М. Парусников та ін. Результати конкурсу були оголошені в лютому 1945. Перша премія у відкритій частині конкурсу була присуджена проекту під девізом «Золота зірка» (архітектори М. Степанов, Г. Граужис, В. Созанський, В. Свідерський, М. Іванюк), друга премія присуджена проекту під девізом «Хрещата долина» (архітектори П. Альошин, О. Колісниченко), третя — під девізом «Перемога»

*Залишки Успенського собору
Киево-Печерської лаври, 12, 18 ст.*

(архітектори В. Новиков, О. Сидоренко, О. Малишенко, Д. Бойченко, Г. Шлаканьов), четверта — під девізом «Кантата» (архітектори В. Жюга, С. Барзилович, В. Павленко, Б. Бондаренко).

Для наступної розробки проекту було залучено групи трьох відомих зодчих — О. Тація, В. Заболотного та О. Власова. Усі пропозиції узагальнив створений у 1948 колектив авторів під керівництвом головного архітектора міста О. Власова, до складу якого увійшли А. Добровольський, О. Малиновський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров, інженери І. Скачков і В. Реп'ях.

Спочатку колектив О. Власова трактував Хрещатик як вулицю-коридор, але на стадії подальшої роботи в проєкті було використано найцікавіші ідеї з усіх попередніх проєктів. Це й поєднання архітектури з мальовничими схилами (проєкт О. Тація), і використання форм українського бароко (проєкт В. Заболотного), і пропозиція створення асиметричного профілю вулиці з одnobічним бульваром (проєкт В. Новикова і О. Сидоренка). Ширина Хрещатика встановлена у 72 м, замість 52 м, які пропонувалися в конкурсі 1944. Під час проєктування розширено проїжджу частину і два тротуари.

Оригінальність ансамблю ґрунтується на створенні «пульсуючого» простору, який тепер сприймається не як задум зодчих, а як природний зв'язок з особливостями рельєфу. На початку Хрещатика, поблизу Європейської пл., його ширина чітко обмежена ще довоєнними червоними лініями, але відразу він починає розширюватися, а потім ніби виходить на простір Майдану Незалежності з урахуванням схилів Печерська. Потім Хрещатик набуває характерного лише для нього асиметричного профілю з бульваром біля житлових будинків, який збагачується розкриттям схилів у просвітах між будівлями і, особливо, по осі вул. Богдана Хмельницького, і закінчується на Бессарабській площі. Бульвар не тільки красивий, але й зручний, це чудове місце для відпочинку. Хрещатик — одна з найкращих магістралей столиці України і головна її артерія. Говорячи про сучасний Київ, ми уявляємо Хрещатик насамперед із світлими, оздобленими керамікою об'ємами його різновисоких споруд, які особливо ошатні на тлі зелені каштанів. Композиція архітектурного ансамблю ґрунтується на контрастному протиставленні суцільного фронту забудови (з парного боку) і будівель, розташованих на терасах з розривами, крізь які відкриваються в несподіваних ракурсах порослі зеленню схили Хрещатицької долини (на непарному боці). Крім того, не можна забувати про досить чітке зонування: парний бік — це адміністративні будівлі, непарний — житлові будинки. На перших поверхах усіх житлових бу-

динків розташовані магазини. Ансамбль Хрещатика складається, крім того, з кількох композиційних вузлів, причому найвиразніший з них міститься на осі вул. Б. Хмельницького. Тут на височині, на значній відстані від червоної лінії, споруджено 14-поверховий будинок, а з двох боків біля червоної лінії симетрично поставлені два однакових 12-поверхових вежоподібних житлових будинки на двоповерхових подіумах (магазинах). Глибокий курднер між цими спорудами розташувався на схилі з системою сходів і підірних стінок, терас і оглядових майданчиків. Весь ансамбль Хрещатика відзначається стилістичною єдністю, незважаючи на те, що кожна будівля має індивідуальний художній образ.

Створенню цілісного враження від ансамблю Хрещатика сприяє те, що всі фасади облицьовані світлою керамічною плиткою, яка чудово підкреслюється темним облицюванням перших поверхів червоним і сірим гранітом. Хрещатик вирізняє не лише чіткий містобудівний задум, але й культура архітектурної деталі. Для виконання кожної деталі архітектори, як це тоді було прийнято, рисували в натуральну величину шаблони.

Під час зведення будівель Хрещатика вперше у вітчизняній практиці застосовано конструктивні вирішення, які потім значно поширилися не тільки на будовах республіки, а й за її межами. Це опускні колодязі з посиленням їхньої несучої здатності за допомогою шпор, неповний збірно-монолітний каркас, збірні залізобетонні марші сходів і міжповерхові майданчики, блоки сміттєпроводу, армокерамічні перекриття з керамічних каменів типу «стандарт» та ін.

Треба зазначити, що спочатку цей архітектурний ансамбль киянам не дуже сподобався — насторожувало буяння декору, але минув час, і архітектурний ансамбль головної вулиці міста став окрасою столиці України. На жаль, цей великий містобудівний успіх не одержав підкріплення під час подальшого формування центру. Так, природне продовження Хрещатика — вул. Червоноармійська — забудовувалася в 60-і рр. як звичайна вулиця. Не використано також унікальні можливості рельєфу під час забудови бульв. Лесі Українки.

У повоєнний період владні структури посилили пропаганду «здобутків соціалізму» в народному господарстві. У Києві, в одному з найбільш мальовничих місць в районі Гололівського лісу, біля автостради Київ — Одеса, у 1952—58 збудовано комплекс Республіканської сільськогосподарської виставки (тепер Національний виставковий центр).

Спочатку було оголошено конкурс на проєкт Республіканської сільськогосподарської виставки, в якому взяли участь проєктні ор-

ганізації Києва і Академія архітектури УРСР. Для проектування відведено територію площею 366 га. В першому турі конкурсу перевага віддавалася проекту Академії архітектури УРСР, де генеральний план був розроблений архітекторами В. Заболотним, М. Гречиною та П. Юрченком. Недоліком у проекті планувальної організації було те, що Головний павільйон (архітектори Є. Катонін, Д. Яблонський, В. Самойлович) ніби перекривав візуальні зв'язки головного входу з центральною площею виставки. Тому при опрацюванні остаточного варіанту генерального плану (архітектори В. Орехов, В. Єлізаров, В. Новиков, М. Гречина, А. Станіславський, Д. Баталов, І. Мезенцев, інж. С. Малкін) запропонована ідея створення площі, яка розвивалася б перпендикулярно до головної алеї входу, була виявлена повніше. Збудований у 1952—58 Головний павільйон (архітектори Б. Жежерін, Г. Кислий, інж. А. Мозговий) зорозово замкнув перспективу центральної алеї, став основною домінантою площі.

У цілому архітектурний ансамбль виставки, при певній перенасиченості декором, відзначається масштабністю, чіткістю планування, високим рівнем впорядкування й озеленення. Павільйони першої черги, незважаючи на різноманітну планувальну структуру й об'ємно-просторову композицію, об'єднані загальним композиційним задумом і стилістичною єдністю з орієнтацією на використання форм і прийомів класики у поєднанні з декоративними елементами бароко.

Повоєнне десятиліття — значний етап у розвитку архітектури Києва. Було заліковано рани, і на місці руїн виникали нові архітектурні ансамблі. І нині вони вражають комплексністю розв'язання складних містобудівних проблем. У ряді випадків перенасичення споруд декоративними елементами не збагачувало, а навпаки, збіднювало художню виразність окремих будівель і цілих архітектурних ансамблів.

З 1955 архітектура Києва, як і архітектура всієї країни, визначалася рішеннями Всесоюзної наради будівельників (1954) і постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань будівництва (1954—57), що передбачали усунення «надмірностей» у проектуванні та будівництві, запровадження збірних залізобетонних конструкцій, розвиток житлового будівництва. Поширення набув цегляний житловий будинок 50-х рр. з малометражними квартирами, висотою приміщень 2,5 м і суміщеними санвузлами. Одне слово, вимагалось максимальне скорочення допоміжних приміщень, і в будинках серії 1—438 вхід до кухні пл. 4,6 м організовувався через уступ в житловій кімнаті. Жодних комірок та інших допоміжних приміщень, таких необхідних у побуті.

Життя в цих квадратних метрах у сучасних умовах є неможливим. Тому нині опрацьовано проекти реконструкції п'ятиповерхових будинків.

У 1965 найекономічнішими для Києва було визнано панельні дев'ятиповерхові будинки, які зводилися на вільних територіях. Про архітектурне обличчя, досконалість планувальної організації житлових районів — Відрадного, Нивок, Дарниці — казати не доводиться. Замість такого поняття, як «архітектурний ансамбль», з'явилося нове визначення — «забудова», «житловий масив», і саме ці поняття найкраще відбивають суть цього процесу.

У 60-і рр. реконструктивні роботи в історичному центрі проводилися в порівняно обмежених масштабах. Можна відзначити двозальний кінотеатр «Україна» на вул. Архітектора Городецького (1964, архітектори А. Добровольський, А. Косенко). Велика на 680 і мала на 220 місць зали розташовані одна над одною. Кінотеатр добре вписався в архітектурне оточення.

Однією з найбільших громадських будівель цього періоду є Палац піонерів і школярів (1964, архітектори А. Милецький, Е. Більський, інженери О. Печенов, О. Линович; нині Палац

Пам'ятник Тарасові Шевченку, 1939.

дітей та юнацтва). Він розташований на площі Слави поряд з парком Вічної Слави з могилою Невідомого солдата (1957, архітектори А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков, скульптор І. Першудчев), що дозволило авторам композиційно об'єднати ці два комплекси.

Палац дітей та юнацтва має в плані Н-подібну форму й чітке функціональне зонування, що дало змогу зробити планування споруди дуже зручним. Збудований він на місці, де височів знесений у 30-і рр. Микільський військовий собор. Коли розпочалося проектування палацу, то автори намагалися включити до ансамблю нового комплексу й уцілілу будівлю трапезної 17 ст., де планували розташувати історичну секцію, однак трапезну було знесено, а на місці дзвіниці зведено готель «Салют».

Серед найбільших комплексів вищих навчальних закладів слід назвати новий корпус Київського інженерно-будівельного інституту (тепер — Київський технічний університет будівництва та архітектури; 1963, архітектори Л. Каток, В. Гопкало, М. Ліберберг) та Інституту фізкультури (тепер — Український університет фізкультури і спорту; 1965, арх. М. Федоровський).

Зростання адміністративного, промислового, культурного, наукового значення Києва як столиці України призвело до великого приросту населення, який значно перевищував накреслені показники генерального плану 1949. До 1965 було використано майже всі територіальні резерви. Потрібен був новий генеральний план розвитку міста.

Другий повоєнний генеральний план розроблений великим авторським колективом у 1967 під керівництвом досвідчених архітекторів Б. Приймака, Г. Слуцького, В. Гречини, А. Іванової, І. Фоміна, А. Тер-Григорянца, А. Старинкевича та інших у розрахунку на 20—25 років із перспективою до 2000 року. У генеральному плані, з одного боку, дотримано наступність у традиційно-функціональному зонуванні території, з другого — висунуто принципово протилежні містобудівні ідеї і напрями територіального розвитку міста. Київ з північного сходу оточений півкільцем хвойних лісів, з півдня — листяним масивом Голосіївського лісу. З південного заходу місто оточують цінні сільськогосподарські території, які здавна були місцем для вирощування овочів, що поставлялися на київські ринки (села Микільська Борщагівка, Софіївська Борщагівка, Теремки та ін.). Саме тому в генплані вперше запропоновано варіант розвитку міста в заплаві Дніпра на намивних територіях. Дніпро ставав своєрідною планувальною віссю міста.

Генеральним планом передбачався розвиток системи зелених насаджень, створення район-

них парків і об'єднання їх зеленим поясом лісів, що оточує Київ.

Одночасно з вирішенням містобудівних проблем у межах міської смуги в поле зору авторів генерального плану вперше потрапляла й широка приміська зона, де розглядалися традиційні проблеми не тільки організації місць відпочинку, але й розміщення продуктивних сил шляхом розселення, що створювало можливість регулювання кількості населення Києва за рахунок розвитку міст-супутників, історично складених малих і середніх міст Київської області: Білої Церкви, Вишгорода, Фастова, Борисполя, Броварів та ін. Ці населені пункти повинні були становити з Києвом єдину промислову агломерацію.

У межах Києва промисловість розвивалася переважно в промислових зонах лівого берега Дніпра (Броварський промвузол) і меншою мірою — на Куренівці, у Святошині, Жулянах. З'явився і новий промисловий вузол, що прилягав до бульвару Лепсе. В основу розвитку планувальної структури Києва покладено комплексне районування міських територій, і кожен район (в генплані їх було визначено одинадцять, а в перспективі — тринадцять) має виробничу (промислову) і житлову зони, розвинену ступінчасту систему обслуговування, створення громадських центрів, зон відпочинку, спорту. Автори проекту розраховували всю систему обслуговування, виходячи з кількості населення й радіусів пішохідної доступності в кожному конкретному районі. Кожен планувальний комплексний район міста мав від 120—150 до 200—300 тисяч мешканців.

Транзитний транспорт виносився на окружну магістраль, а через Дніпро для пропуску транзитного транспорту передбачалися мостові переходи. Це арковий залізобетонний метро-автомобільний міст (1965, інженери Г. Фукс, Л. Новоборський, Б. Ігнатюк, архітектори Г. Гранаткін, А. Ігнащенко, П. Красицький, С. Крушинський, скульптори Ф. Коцюбинський, Е. Кунцевич, І. Горовий, Б. Карловський), Московський (Північний) вантовий (1976, інж. Г. Фукс, арх. А. Добровольський), Південний — також вантової конструкції (1990, колектив під керівництвом інж. Г. Фукса).

Генпланом передбачалося будівництво шляхопроводів у місцях перетину найдовших міських магістралей — на схрещенні Повітрофлотського і Брест-Литовського проспектів (1958, інженери Є. Степанов, І. Каневський, Г. Горобець, арх. О. Ільяшенко), Караваєвського (1967, інженери І. Нефедов, Н. Шаровський, В. Кваша, О. Козачков, арх. О. Ільяшенко), на схрещенні Брест-Литовського просп. і вул. О. Довженка (1968, інженери В. Коваль, В. Кваша, І. Нефедов, арх. О. Ільяшенко) і ряду інших. Для забезпечення зв'язку Києва з

іншими містами України збудовані автовокзал (1961, архітектори А. Милецький, І. Мельник, Е. Більський), річковий вокзал (1961, архітектори В. Гопкало, В. Ладний, Г. Слуцький, інж. О. Линович) і один з найбільших міжнародних аеропортів у Борисполі (1965, архітектори А. Добровольський, О. Малиновський, Д. Попенко, Ю. Євреїнов, інженери Л. Дмитрієв, М. Панич).

Велике значення у формуванні архітектурного абрису центру Києва мали широкомасштабні роботи з реконструкції Майдану Незалежності, який входить до архітектурного ансамблю Хрещатика і в той же час має самостійне значення. На площі збудовано готель «Червона Зірка» (тепер «Козацький»), житловий будинок і адміністративну будівлю профспілок, які, на жаль, не були досягненням архітектури. Однак сам майдан з мережею фонтанів і чудово виконаним озелененням (1977—83, архітектори О. Комаровський, Г. Кульчицький, В. Шарапов, О. Зибін, інженери В. Коваль, Ю. Лотоцький) став архітектурною окрасою сьогодення. Зворотним боком цієї акції було знесення меморіального двоповерхового будинку, де у 1859 зупинявся Т. Шевченко у свого товариша по петербурзькій академії І. Гудовського, про що свідчила меморіальна дошка на будинку. Це був кричущий вияв неповаги до національної гордості українців — Кобзаря,

ставлення до якого дедалі роздвоювали: з одного боку Т. Шевченка декларативно підносили, з другого — намагалися поступово знівелювати у свідомості поколінь. Знесено також капітальний будинок Дворянського зібрання серед. 19 ст.— пам'ятку історії та культури. Безперечно те, що слід було під час реконструкції зберегти ці споруди-пам'ятки.

Містобудівні концепції генерального плану реалізувалися під час проектування і будівництва Русанівського житлового району. Архітектори й будівельники Києва були піонерами в опануванні непридатних для сільськогосподарських угідь заплавних територій. Цей досвід не лише став здобутком будівельників України, а й успішно використовується в країнах близького і далекого зарубіжжя. Мережа вулиць поділяє Русанівку на три великі житлові групи. У центрі кожної з них зосереджено дошкільні дитячі заклади і школи. Всі будівлі, за винятком готелю «Славутич», збудовані за типовим проектом шляхом компонування вежоподібних і видовжених споруд, чому певною мірою сприяв благоустрій й перекинуті через канал ажурні залізобетонні мости. На намівних територіях вирости також житлові райони Березняки, Оболонь, Вигурівщина, Троєщина.

З 1983 індустріальне житлове будівництво

Панорама Русанівки і правобережжя Києва.

ведеться за проектами з поліпшеним плануванням. Серед проектів слід виділити серію «Т» (121—176), яка складається з 12-, 16-, 18-, 22-поверхових житлових будинків (архітектори Л. Муляр, В. Шарапов, В. Таєнчук, А. Зуєв, А. Андрієнко). Серія має значну містобудівну маневреність.

Серія «Т» використана для забудови першого мікрорайону житлового масиву Троєщина на вул. Закревського, де кольором підкреслено композицію житлових будинків (1983—85, архітектори В. Гопкало, Г. Гуренков, В. Єжов, В. Коломієць). В архітектурі київського житла привертає увагу суперечлива спроба реконструкції історичних кварталів Подолу в районі вулиці Хорива. Так з'явилася нова забудова, що архітектурно випадає із середовища старовинного Подолу (1980-і рр., архітектори В. Розенберг, С. Захарченко, Н. Титова, В. Юдіна, інж. В. Книжко). Принципово інші асоціативні зв'язки з київською традицією простежувалися під час реконструкції вулиць Горького і Боженка, де зводилися багатоповерхові житлові будинки з шумозахисним плануванням: до двору звернені спальні, а загальні кімнати й кухні — в бік магістралі. Архітектори сміливо чергують глухі поверхні, так схожі на типові для Києва брандмауери, з поверхнями, прорізаними рядами вікон і лоджій, над якими прокладені світлі бетонні перемички (1986—91, архітектори І. Шпара, О. Тамаров, І. Чернявська, Ж. Коник, В. Розенберг, А. Носенко, інж. Н. Фузик). Творчим здобутком став житловий будинок на вул. Гоголівській, 37/2, де пружиниста ввігнута крива фасаду утворена виступами напівкруглих, надзвичайно затишних балконів. З цегли викладено стіни і всі архітектурні деталі. Будинок належить до т. зв. престижних, і тут норми не стримували авторів (1984, арх. О. Струтинський, інж. А. Бобровник), які змогли продумати взаємозв'язок житлових і допоміжних приміщень з коморами і вбудованими шафами, зручне розташування санвузлів та інші елементи планувальної організації.

Найвизначнішою громадською спорудою універсального призначення став Палац «Україна» (1970, архітектори Є. Маринченко, П. Жилицький, І. Вайнер). Він розрахований на проведення з'їздів, конгресів, урочистих засідань, масових концертів, організацію театральних видовищ, демонстрацію кінофільмів. Палац «Україна» має гранично простий і компактний об'єм, в плані споруда близька до трапеції з ввігнутою частиною головного фасаду. Зала вміщує 3860 глядачів і за своїм технічним рівнем не поступається найкращим сучасним будівлям подібного типу. Навколо зали групуються всі допоміжні приміщення; вестибюль із зручними гардеробами, фойє і сцена розміщені на поздовжній осі. Усі примі-

щення відзначаються зручністю планування, досконалістю просторової організації, гармонійністю пропорцій і ретельністю опорядження. У 1996 здійснено його ремонт.

У Києві — столиці незалежної України — містяться посольства більш як 80 країн світу. Спочатку посольське містечко було запроєктовано на Печерську в районі Звіринця, але потім вирішено зводити будівлі посольств в історичній частині міста. На вулицях Ярославів Вал і Рейтарській, на місці старих будинків, а також тих, що не мали художньої цінності, зведено в різний час генеральні консульства (нині посольства) Польщі, Словаччини, Угорщини, Канади, а також Франції. Особливо вдалі з архітектурної точки зору посольства Угорщини (1984, архітектори Я. Віг, Н. Наймушин) і Франції (1991, архітектори Я. Віг, С. Кашшай, О. Клищук). Якщо фасад посольства Угорщини має уступи, які утворюють неглибокий курдонер, то уступи фасаду посольства Франції спрямовані в бік вулиці. Обидві будівлі відзначаються досконалістю планування, майстерністю прорисовки деталей, ідеальною якістю будівельних і оздоблювальних робіт.

Як це не парадоксально, але в серед. 70-х — на поч. 80-х рр. в республіці всупереч логіці тоталітарної ідеології виріс інтерес до національної архітектурної спадщини. Віддзеркаленням цих настроїв стало створення Музею народної архітектури і побуту України на околиці Києва біля с. Пирогів. На території 150 гектарів зібрано перлини будівництва українського селянства. Будуються в підкреслено етнографічних формах ресторани. В Києві до числа найкращих належить ресторан «Наталка» (архітектори А. і Г. Добровольські, П. Єрмак, О. Уманець), «Млин» (архітектори О. Малиновський, Л. Берлінська), «Курені» (арх. А. Добровольський, худ. Л. Миронова), органічно вписався в пейзаж Сирецького дубового гаю ресторан «Дубки» (архітектори В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць). Цей пожевлений інтерес до народного мистецтва став своєрідною реакцією на бездуховність і казенність у забудові житлових районів з використанням типових проектів. Помітним явищем було й будівництво громадських споруд творчих спілок — Будинку художника (1977, архітектори А. Добровольський, А. Макухіна) і Будинку кіно (1974, архітектори З. Чечик, Ф. Боровик, С. Ходик, інж. І. Онищенко), а також комплексу нових корпусів Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1973—90, архітектори В. Ладний, Л. Коломієць, В. Морозов, В. Качин, інж. В. Дризо).

На площі Ленінського комсомолу (тепер — Європейська), де колись містився готель «Європейський», збудований у 50-х рр. 19 ст. академіком архітектури О. Беретті, у 1979—82 зведено

будівлю Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна (тепер Український Дім; архітектори В. Гопкало, В. Гречина, Л. Філенко, В. Коломієць, інженери О. Линович, В. Коваль). Вона являє собою кубоподібний об'єм розміром у плані 56,4×56,4 м, увінчаний циліндром діаметром 36 м і заввишки 8 м.

Зведення нових об'єктів громадського призначення у сухих і суворох формах, однак типовой забудови житлових масивів викликало потребу у доповненні архітектури декоративними елементами. Це спричинило пошук нових форм у галузі монументально-декоративного мистецтва. До роботи було залучено багатьох художників. Великі обсяги робіт, як і конструктивний характер нової архітектури, спонукали до активних пошуків нових засобів художньо-образної виразності, застосування різноманітних матеріалів і технік. В оздобленні архітектурних споруд застосовувалися різні види мозаїки, різьблення по дереву, майоліка, шамот, кований метал, карбування, килимарство. Художники опановували малозвичне досі для української традиції мистецтво вітража. Монументально-декоративне мистецтво стало формувати не лише інтер'єри, але й зовнішній вигляд часто невибагливої забудови, поєднуючи її барвистими декоративними мозаїчними панно, керамічними вставками та іншими елементами. Широке переосмислення та застосування знайшли традиції народної культури. Втім нерідко форсований розвиток монументально-декоративного мистецтва призводив до появи малозначних або й недоцільних у тому чи іншому об'єкті творів.

Суперечливі оцінки у громадськості викликає Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.», зведений у 1981. Комплекс увінчано постаттю «Вітчизни-матері» заввишки 108 м, яка зависає і тяжіє над Лаврою, Дніпром, Києвом. Якраз у цьому і є естетичний прорахунок зодчих.

У результаті розміщення в Києві все нових і нових промислових підприємств місто в своєму розвитку, внаслідок непередбаченого проектування механічного приросту населення, значно випереджало накреслені генпланом показники. Територіальні ресурси, закладені в генплан 1967, на 1985 уже були практично вичерпані. Тому було розроблено інший генеральний план, термін реалізації якого — 2005 (архітектори А. Бондарчук, М. Дьомін, В. Єжов, П. Кучмаренко, Є. Лішанський, інженери І. Казимиров, В. Коваль, Я. Левітан, В. Михайленко, П. Ткач та ін.). У процесі створення цього плану на основі наукового аналізу альтернатив формування міста на різному рівні — локальному, регіональному, міському — розглянуто варіанти можливих напрямів терито-

ріального розвитку й формування моделі перспективного планування його структури уже за межами розрахункового терміну дії. Ця модель передбачала інтенсивне використання територіальних ресурсів правого берега в межах міста, намів ґрунту для будівництва на прилеглих до міста малоцінних землях на лівому березі, а також освоєння нових територій за межами лісопаркової смуги у північній і південній його частинах.

Не секрет, що при великих обсягах будівництва Київ втрачає властивий тільки йому архітектурний образ. Збереженню художнього обличчя Києва сприяє створення зон охорони неповторних пам'яток архітектури, зон регулювання забудови і зон охорони ландшафту. Збережені пам'ятки архітектури повинні активно виявлятися в планувальній і об'ємно-просторовій структурі міста, входити до його нових архітектурних ансамблів. Радіальні транспортно-комунікаційні зони правого берега розглядались у генеральному плані як своєрідні ріки, вздовж яких формуються елементи планувальної макроструктури міста — планувальні зони. У проекті виділено такі планувальні зони з населенням 500 тис. осіб кожна — Північна, Західна й Південна в правобережній частині, які півколом оточують Центральну (вона окреслена із заходу Либідською долиною), а також Північна й Південна на лівобережжі. У відповідності до містобудівної моделі після 2005 можуть сформуватися ще дві планувальні зони за межами лісопаркової зони — Вишгородсько-Димерська на півночі й Ходосіївська на півдні.

Територія міста мала зрости за планом до 840 кв. км переважно за рахунок освоєння Тросщини, Позняків, Осокорків і Вишеньок. На вільних територіях (в тому числі й на намівних землях у заплаві Дніпра) заплановано 57 відсотків від загального обсягу будівництва, на реконструйованих територіях центру — 30 відсотків, решта — на територіях, які звільняються в результаті знесення шкідливих промислових об'єктів і колективних садів.

Однак, час не стоїть на місці. Розпочато роботу над новим Генеральним планом Києва. Це викликано зміною статусу міста, яке стало столицею незалежної держави. Виникла необхідність розміщення багатьох посольств і консульств, торговельних представництв, фірм тощо. Порівняно з існуючим генпланом новий не передбачає особливого розширення меж Києва. Для забудови запропоновано вільні території, яких у місті чимало.

Пам'ятки містобудування та архітектури складають найчисельнішу категорію пам'яток Києва. У зв'язку з особливістю забудови й розвитку Києва, із специфікою архітектурного абрису до Зводу увійшла група містобудівних

пам'яток, таких як Контрактова пл. на Подолі, найхарактерніші для міста вулиці, що являють собою самостійні містобудівні утворення, фронт забудови яких має історико-архітектурну й планувальну цінність. До цієї ж групи пам'яток належать комплекси Українського аграрного університету, Національного університету ім. Т. Шевченка, Національного технічного університету України.

Пам'ятки житлової архітектури складають найчисельнішу групу. Тут представлені різноманітні види: багатоквартирні житлові будинки, особняки, садиби, які характерні своєрідним естетичним і планувальним вирішенням і належать до різних періодів розвитку міста.

Серед пам'яток — будівель громадського призначення — слід виділити Музей старожитностей і мистецтв, будівлі театрів Бергоньє і Міського, Міської публічної бібліотеки, Купецького зібрання, Троїцького народного будинку, Інституту шляхетних дівчат, Фундуклеївської, 1-ї та 2-ї чоловічих гімназій.

Різні етапи розвитку сучасної архітектури представлені громадськими будівлями: Верховної Ради України, Річковим вокзалом, Палацом дітей та юнацтва, станціями метрополітену.

Пам'ятки культової архітектури, які увійшли до Зводу, мають виняткову історико-архітектурну і художню цінність. Серед них Софійський монастир, Києво-Печерська лавра, Володимирський собор, Миколаївський костіол, Андріївська, Троїцька і Кирилівська церкви одержали громадське визнання як високохудожні зразки національної культури.

Пам'ятки військового зодчества представлені переважно воєнно-оборонними спорудами, що входили до складу Київської фортеці: мурами, валами і яругами, вежами, арсеналом, казармами, капонірами, пороховими льохами.

Пам'яток промислової архітектури збереглося порівняно небагато. Серед них: будинки пожежного депо, Подільської машинної станції, Київського водогону, кінофабрики, телевежа. До пам'яток такого типу належать також київські мости: Московський, ім. Є. Патона, Метро, які виступають основним компонентом архітектурного абрису міста.

Окрему групу пам'яток садово-паркового мистецтва складають ботанічні сади, парки Пушкінський і Політехнічного інституту, ряд парків і скверів з фонтанами Київського водопровідного товариства.

Архітектурні монументи представлені Колоною магдабурзькому праву.

Пам'ятки архітектури досить часто є і пам'ятками мистецтва, тому що включають монументальну скульптуру, монументальний живопис і монументально-декоративне мистецтво.

V. Охорона пам'яток історії та культури

Проблема збереження культурної спадщини гостро постала перед киянами після визволення міста з-під монголо-татарського ярма. З руїн і попелу почали відроджуватися величні храми, відбудовою яких позначився польсько-литовський період в історії України. У 1-й пол. 17 ст. у Києві проводилась велика робота з відновлення Софійського собору, Видубицького монастиря, Успенського собору Києво-Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові, Десятинної церкви, церкви св. Василя. Вона здійснювалась переважно з ініціативи і власним коштом митрополита П. Могили. Тоді ж були проведені перші в Україні археологічні розкопки на території Десятинної церкви.

Велику роль у збереженні й відбудові архітектурної спадщини Київської Русі відіграв гетьман І. Мазепа, який щедро фінансував перебудову і розширення Софійського, Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Кирилівського монастирів. Новий архітектурний стиль, характерний для цих споруд, навіть отримав назву «козацького», «мазепинового» бароко.

Нова доба архітектурного піднесення України, зокрема Києва, пов'язана з діяльністю митрополита Р. Заборовського у 30—40-х рр. 18 ст. Завдяки йому було здійснено реконструкцію старого академічного корпусу на території Братського Богоявленського монастиря (тепер навчальний корпус Національного університету «Києво-Могилянська академія»), поновлено деякі споруди Софійського монастиря: дзвіницю, будинок митрополита, мури тощо.

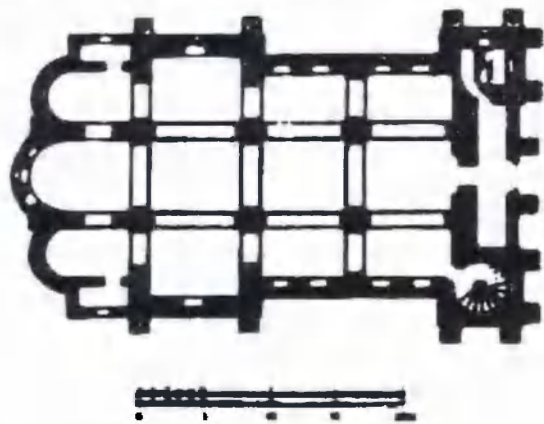
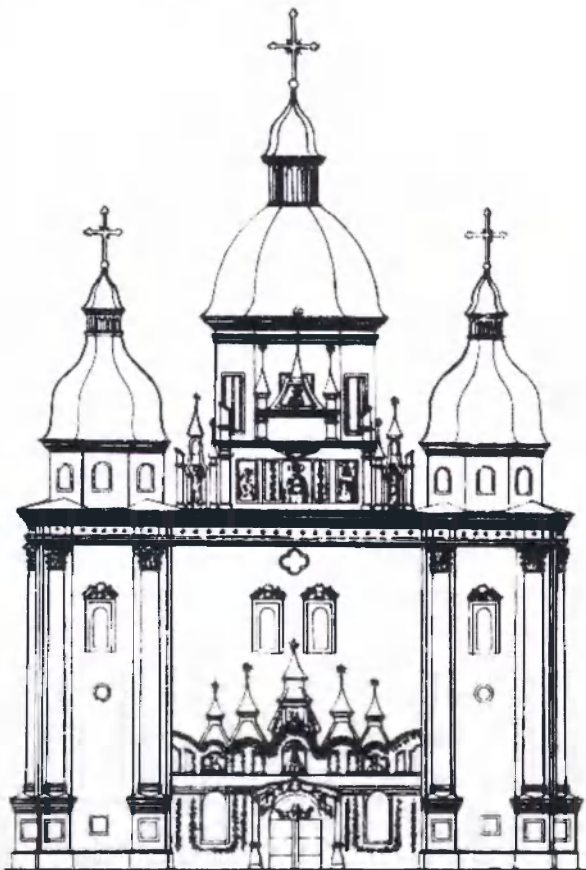
Початок наукового вивчення Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М. Берлінського наприкінці 18 — на поч. 19 ст. Він реєстрував і описував усі археологічні знахідки в місті, вивчав писемні джерела і на цій основі написав кілька праць, зокрема, «Короткий опис міста Києва...». Твори дослідника є першою спробою систематичного викладення історії Києва з характеристикою його історико-культурних пам'яток. З початку 20-х рр. 19 ст. розгорнулася активна наукова робота у Києві митрополита Є. Болховітінова. Він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших київських пам'яток — Софійського собору і Києво-Печерської лаври. Значну роль відіграв митрополит Євгеній і в археологічному вивченні Києва, яке здійснив К. Лохвицький. Він відкрив фундаменти Десятинної церкви, залишки Золотих воріт, двох церков, які археолог вважав Ірининською та Іллінською. Обидва дослідники входили до складу першого у Києві історичного і пам'ятко-

охоронного товариства — Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві, заснованого 1835. Його членами були й перший ректор університету М. Максимович, професори С. Зенович, С. Орнатський, В. Цих, археологи О. Анненков, М. Берлінський та ін. Завдяки комітету було засновано перший у місті Музей київських старожитностей при університеті, в якому зосереджено археологічні знахідки давньоруської доби разом з планами, кресленнями, малюнками досліджених споруд. Вперше була здійснена консервація і зміцнення нерухомої пам'ятки — Золотих во-

ріт за проектом уславненого київського архітектора В. Беретті.

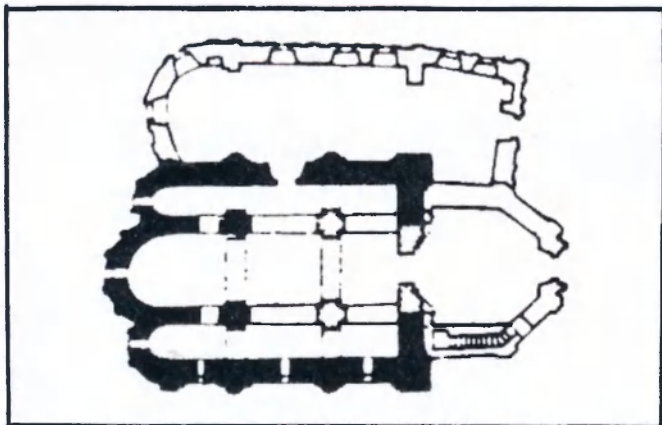
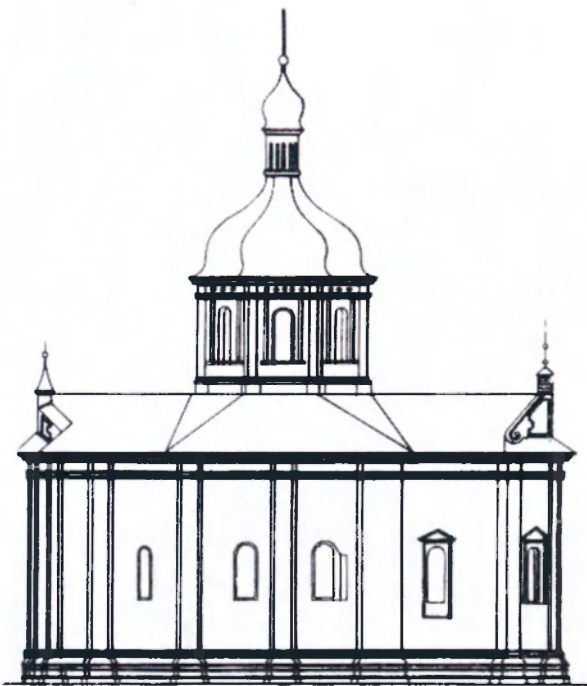
У 1-й пол. 19 ст. у Києві працювала ціла плеяда вчених, аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. Серед них М. Закревський, М. Максимович, І. Фундуклей та ін. Найзначнішою і результативнішою для свого часу була діяльність з вивчення, збирання та видання документальних матеріалів, що їх здійснювала наступниця Тимчасового комітету — організована 1843 Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Археографічна комісія). Її було зобов'язано також виявляти і досліджувати нерухомі пам'ятки. Комісія діяла до 1921, коли була включена до складу Археографічної комісії ВУАН. Вона заснувала Архів давніх актів, в якому зібрано

*Микільський військовий собор, 17 ст.
(зруйновано 1935): західний фасад; план;
загальний вигляд; фрагмент головного порталу.*

безцінні документальні джерела. Матеріали з історії, економіки, статистики, народонаселення Києва вміщено в таких фундаментальних працях комісії, як «Статистичний опис Київської губернії» (1852), «Збірник матеріалів з історичної топографії Києва і його околиць» (1874). Важливі історичні пам'ятки з минулого Києва було опубліковано в багатьох томах її археографічних видань: «Пам'ятки, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів», «Архів Південно-Західної Росії», «Старожитності, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» та ін., що виходили протягом 1845—1914. У 1845—48 і 1909—10 активно проводились археологічні розкопки. В діяльності комісії брали участь відомі вчені В. Антонович, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, М. Мак-

Василівська (Трьохсвятительська) церква, 12, 17 ст. Північний фасад і план.

симович та ін. Численні малюнки київських старожитностей залишив Т. Шевченко, який у 1845—47 був співробітником комісії.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. спостерігається велика увага до вивчення самого міста та його історико-культурних надбань, проблем охорони пам'яток. Різноманітні наукові, краєзнавчі, громадські формування, окремі вчені й дослідники зробили свій внесок у розвиток киево-і пам'яткознавства. Відзначимо серед них Історичне товариство Нестора-літописця, засноване 1871, яке на сторінках своїх «Чтений» публікувало численні статті й повідомлення з проблем українського пам'яткознавства, було організатором III (1874) і XI (1899) Археологічних з'їздів у Києві. У 1897 виникло Київське товариство старожитностей і мистецтв, головним результатом діяльності якого стала розбудова фактично національного музею — Київського художньо-промислового і наукового (нині будова Національного художнього музею). Великий інтерес викликає пам'яткоохоронна діяльність заснованої товариством у 1912 музейної комісії «Старий Київ». Комісія збирала матеріали про окремі пам'ятки, з історичної топографії міста для видання монографії; розробляла пропозиції щодо збереження старих вулиць, площ, будинків, які гинули в процесі перепланування й розбудови міста. Члени комісії вже тоді пропонували встановити пам'ятні таблиці на спорудах, пов'язаних з життям та діяльністю відомих киян; вивчити усі архівні джерела з історії Києва; підготувати путівник і альбом з видами старого міста; організувати систематичне фотографування тих частин, вулиць, споруд Києва, що мають історичне і художнє значення.

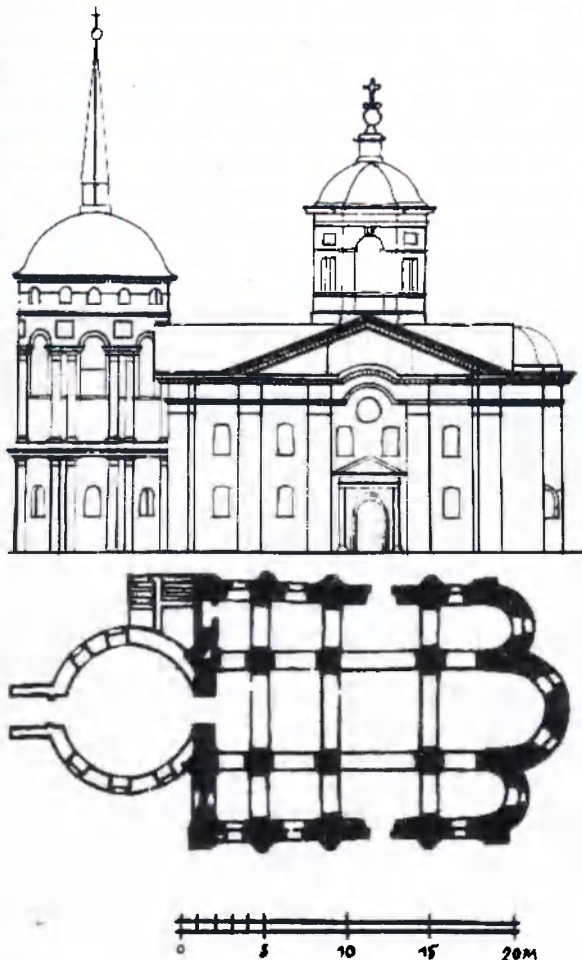
Питання дослідження київських старожитностей і охорони пам'яток перебували у сфері діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, Київського товариства охорони пам'яток. Останнє, створене 1910, за кілька років свого існування налагодило систематичне спостереження за земляними роботами у Києві під час будівництва, планування і прокладання вулиць, а всі знайдені пам'ятки надходили до музею товариства (в приміщенні Педагогічного музею, тепер Будинку учителя на вул. Володимирській, 57). Його організатор і хранитель О. Ертель здійснив розкопки на Звіринці, в Китаєві, на Кирилівських висотах, у Віті-Литовській, Проневщині. Завдяки зусиллям товариства проводились реставраційні роботи в Звіринецьких та Китаївських печерах, брами Заборовського, Золотих воріт, у Софійському соборі тощо.

Найпомітніше місце серед київських археологів та істориків зазначеного періоду посідали

В. Антонович і В. Хвойка. Професор університету В. Антонович — фундатор київської школи істориків-документалістів — був протягом багатьох років головним редактором видавництва Археографічної комісії. Його особистим внеском у киевознавство є такі дослідження, як «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798» (1870), «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії» (1879), «Київ, його доля і значення з 14 до 16 ст.» (1882), «Археологічна карта Київської губернії» (1895). Один із засновників Київського художньо-промислового музею, завідувач його археологічного відділу В. Хвойка — першовідкривач пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві, пам'яток Київської Русі, автор численних наукових праць, що не втратили й дотепер свого значення.

Серед членів зазначених товариств, до праць і досвіду яких у галузі вивчення Києва ми звертаємось і сьогодні, слід назвати також М. Біляшівського, К. Болсуновського, С. Вельміна, С. Голубева, В. Данилевича, Л. Добровольського, І. Линниченка, В. Ляскоронського,

Церква Богородиці Пирогощі, 12—19 ст. (зруйновано у 1930-і рр.): південний фасад; план; загальний вигляд.

Д. Милеєва, Г. Павлуцького, М. Петрова, А. Прахова, Ф. Титова, Б. Ханенка, К. Широцького, Д. Щербаківського, В. Щербину та багатьох ін.

Таким чином, якщо у 17—18 ст. головна увага приділялася практичним заходам щодо збереження і відновлення пам'яток давньоруської доби, то у 19 — на поч. 20 ст. увага дослідників була спрямована на виявлення, вивчення й введення до широкого наукового і суспільного обігу усіх типів і видів джерел з історії київських пам'яток. Почалося систематичне археологічне обстеження міста, яке здійснювалось як окремими вченими, так і науковими товариствами. Створення значної кількості таких товариств мало наслідком й урізноманітнення форм і методів, накопичення теоретичного і практичного досвіду пам'яткоохоронної діяльності, виявлення широкого кола нерухомих пам'яток Києва, вивчення і фіксацію їхнього історико-культурного потенціалу. Разом з тим швидкі процеси урбанізації призвели до стрімких темпів розбудови і реконструкції Києва, що спричинило руйнацію і загибель багатьох пам'яток. Зупинити ці процеси тільки зусиллями громадськості було неможливо. Необхідна була відповідна підтримка з боку держави.

Передумови для докорінних змін цієї ситуації склалися лише після Лютневої

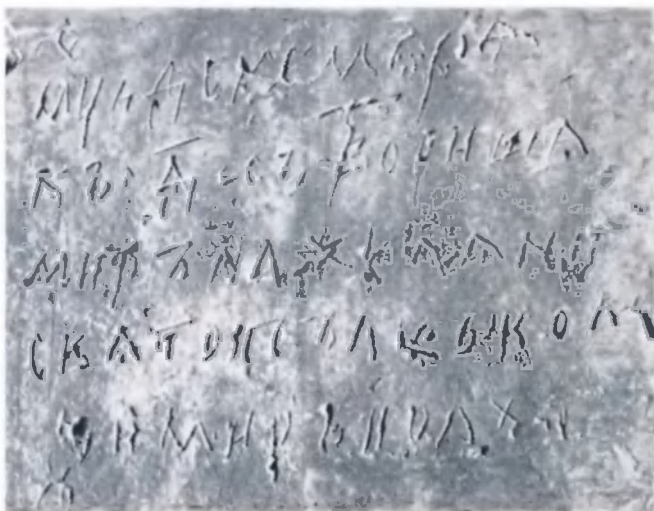

революції 1917. Виразником відповідних національних прагнень українського народу стала створена у Києві в березні 1917 Центральна Рада. Серед інших проблем національно-культурного будівництва її лідери важливого значення надавали й питанню охорони пам'яток. Переконливим свідченням цього стала згода членів Української Центральної Ради М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, І. Стеценка, Л. Чикаленка увійти до складу утвореного в квітні — травні 1917 Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва України. До членів комітету було введено М. Бойчука, М. Бурачека, Ф. Ернста, М. Жука, В. Зуммера, В. Козловську, В. Кричевського, О. Мурашка, Г. Нарбути, В. Обремського, Г. Павлуцького, М. Петрова, П. Тутковського, Д. Щербаківського, В. Щербину; головою — М. Біляшівського [77]. Він же став і на чолі відділу музеїв і охорони пам'яток старовини та мистецтва, створеного влітку 1917 в структурі департаменту мистецтв Генерального секретаріату освіти.

Вбивство Аскольда і Діра Олегом. Мініатюра з Радзивілівського літопису 15 ст.

Запис про мир, укладений на річці Желані між Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем. Графіті в Софійському соборі.

Здійснюючи загальне керівництво охороною пам'яток у масштабах України, як комітет, так і відділ особливу увагу приділяли збереженню історико-культурних реліквій Києва. Ці ж питання стали основними і в діяльності організованої 26 вересня 1917 при Київській міській думі комісії охорони краси м. Києва [78]. Уже восени 1917 спільними зусиллями співробітників державних органів і громадськості вдалося встановити контроль за станом основних пам'яток Києва. Київська міська управа, зокрема, виділила 10 тис. крб. на ремонт Андріївської церкви [79].

Вимушена евакуація на початку лютого 1918 з Києва закладів Центральної Ради, на жаль, завадила здійсненню планових заходів щодо охорони пам'яток міста. Однак пам'яткоохоронці діяли самовіддано. Так, 21 лютого 1918 на нараді членів Центрального комітету охорони пам'яток було створено спеціальну комісію (Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Обремський, Д. Щербаківський) з метою обстеження архітектурних пам'яток Києва, що постраждали від артилерійського обстрілу міста більшовицькими військами Муравйова в січні 1918 [80].

Як наслідок уже в березні 1918, відразу ж після повернення до Києва Центральної Ради й відновлення її державних структур, розпочався ремонт пошкоджених пам'яток архітектури столиці Української Народної Республіки (УНР). Тоді ж Центральний комітет охорони пам'яток взяв під свій контроль виконання рішень Міністерства внутрішніх справ УНР про зняття монументальних пам'яток царської доби, які не мали мистецької цінності, і вилучення зображень російського державного герба зі стін громадських закладів, житлових будинків. Зокрема, на засіданні ради комітету (18 квітня 1918) було вирішено зберегти як витвори мистецтва пам'ятники князю Володимиру, графу О. Бобринському, гетьману Б. Хмельницькому, російським імператорам Миколі I, Олександру II і навіть царські герби на хресті Михайлівського Золотоверхого собору, вензелі на фронтонах Андріївської церкви, двоголиві орли на капітелях лаврської дзвіниці та ін. [81]. Це був вияв цивілізованого ставлення до охорони пам'яток, з урахуванням їхньої художньої та історичної цінності.

Істотну допомогу у вирішенні ряду питань охорони пам'яток Києва надав навесні 1918 уряд Української Народної Республіки. Так, 23 березня Рада народних міністрів УНР ухвалила постанову про передачу колишнього Царського (Маріїнського) палацу під Український національний музей. 17 квітня було схвалено пропозицію пам'яткоохоронців про оголошення садиби Хоменка (кол. будинок Трубецьких на вул. Володимирській, 3) національним надбанням і про асигнування коштів на про-

*Успенський собор Києво-Печерської лаври.
Фото поч. 20 ст.*

ведення реставраційних заходів. Через тиждень, 24 квітня, уряд асигнував гроші на ремонт Андріївської церкви.

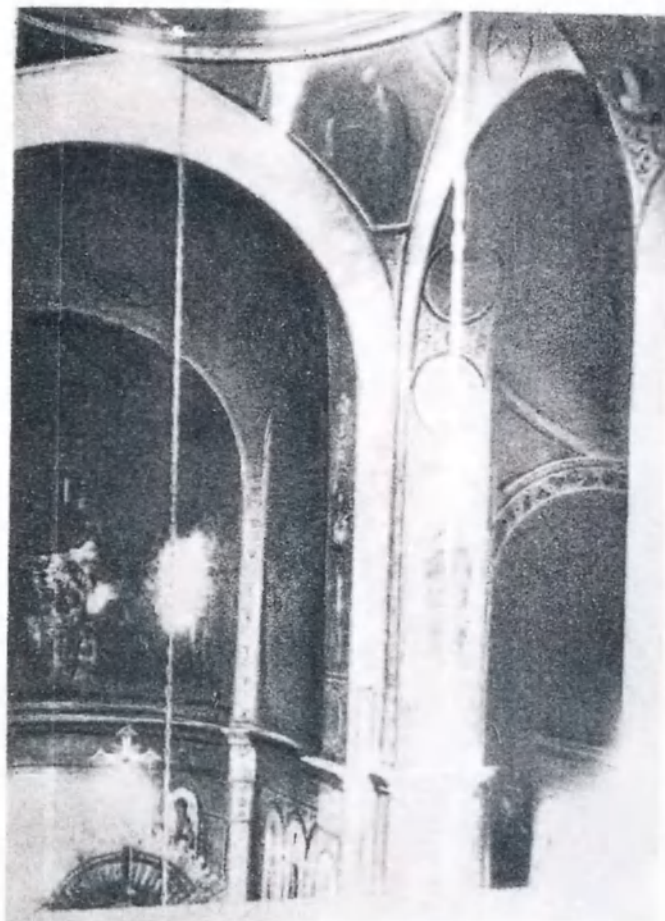
На поч. 1918 у відділі охорони пам'яток було розроблено перший в Україні пам'яткоохоронний закон, в якому відзначалися умови охорони різних груп пам'яток — археологічних, історичних, архітектурних. На жаль, затвердити вже узгоджений проект закону УЦР не встигла.

Прихід до влади 29 квітня гетьмана Павла Скоропадського не відбився негативно на основних напрямках роботи відділу охорони пам'яток, який у липні цього ж року був включений до структури Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти Української Держави. Не припиняючи розпочату раніше реставрацію архітектурних пам'яток, співробітники відділу встановили дійовий контроль за пам'ятками історії та культури.

Особливо активно в період гетьманату проводилося вивчення пам'яток, зокрема культурного призначення. Навесні 1918, завдяки наполегливості відомого мистецтвознавця Ф. Шміта, гетьманський уряд асигнував 25 тис. крб. на попереднє дослідження Софійського собору. А митрополит Київський і Галицький Антоній дав згоду виділити на науково-дослідницькі й ремонтно-реставраційні роботи у соборі ще 2 млн. 500 тис. крб. Восени 1918 для їх здійснення була створена представницька комісія, яка склала детальний план робіт у Софії Київській [82]. Одночасно вивчалися й інші церкви та собори, монастирі Києва. Зокрема, велику роботу в цьому плані проводили Д. Айналов, О. Бобринський, М. Бойчук, Ф. Ернст, Ф. Красицький, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, Ф. Шміт. Значну увагу пам'яткам культурної архітектури Києва приділяли також співробітники створеного влітку 1918 при Міністерстві віросповідань відділу охорони пам'яток церковної старовини [83].

Не обійшли увагою проблеми охорони пам'яток Києва й органи державної влади Директорії. Досить сказати, що вже 29 грудня 1918 Рада народних міністрів Української Народної Республіки схвалила пропозиції Міністерства юстиції про визнання Софійського і Володимирського соборів та Андріївської церкви державно-національними українськими святинями. На засіданні Директорії (7 січня 1919) було ухвалено рішення про увічнення імен загиблих в боях її воїнів на мармурових

Головна нава і середхрестя Успенського собору. Фото поч. 20 ст.

меморіальних дошках, які передбачалося «вісити в церквах і школах» [84].

У перші дні після встановлення в Києві радянської влади в лютому 1919 державні органи охорони пам'яток були ліквідовані. У зв'язку з цим складні й відповідальні обов'язки із збереження історико-культурної спадщини добровільно взяли на себе М. Біляшівський, Ф. Ернст та інші співробітники київських музеїв та УАН. Для координації їхньої роботи 11 лютого Київський міськвиконком призначив Ю. Мазуренка комісаром з охорони культурно-освітніх закладів, а в березні рішенням Головного управління у справах мистецтв і культури Народного комісаріату освіти УСРР була створена Надзвичайна комісія з обліку, охорони й ревізії пам'яток мистецтва Київщини. З кінця березня 1919 в Києві розпочав роботу Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва (ВУКОПМИС). Цей державний пам'яткоохоронний орган, створений при Наркоматі освіти УСРР, об'єднав у своєму складі багатьох провідних учених, діячів культури України. Вони доклали чимало зусиль до охорони історико-культурних скарбів Києва.

Під керівництвом Г. Лукомського розгорнула свою роботу архітектурна секція ВУКОПМИСу. За її дорученням Ф. Ернст уже на 1 червня 1919 склав близько 100 анкет на пам'ятки архітектури Києва. Співробітники секції підготували понад 300 анкет на унікальні пам'ятки Київського некрополя. І. Моргілевський керував фіксаційними обмірами Софійського собору.

Проводилися відбудовчі роботи пошкоджених пам'яток під керівництвом архітекторів Б. Реріха (брата М. Реріха), В. Лієра та ін., обміри Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, Микільського військового собору, споруд Видубицького монастиря та ін.

Органами влади в Києві у 1919 були виділені кошти на ремонт Софійського собору, Андріївської церкви. Велася підготовка до зміцнення схилів Аскольдової могили [85].

Велику й різноманітну роботу в цей період проводила археологічна секція ВУКОПМИСу, яка здійснювала натурне обстеження археологічних пам'яток Києва, а також їхнє дослідження на території стародавнього дитинця [86]. Правову основу пам'яткоохоронних заходів 1-ї пол. 1919 становили декрети РНК УСРР: від 22 січня 1919 «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», яким усе майно церковних і релігійних громад оголошувалося народною власністю, а цінності підлягали віданню державних органів; від 1 квітня цього року про передачу історичних і художніх цінностей на території республіки у відання Народного комісаріату освіти, про їх державну охорону; від 7 травня 1919 «Про знесення з площ та вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг». Відповідно до нього було знесено пам'ятники імператорам Олександрю I, Миколі I, Олександрю III, графам П. Століпину і О. Бобринському, генералу О. Дрентельну [87].

У кін. 1919 охорона пам'яток була доручена музейно-виставочній секції Київського губвідділу народної освіти. Однак, маючи незначні штати, вона не змогла впоратися з покладеним на неї завданням. Влітку 1920 Наркомат освіти УСРР погодився на відновлення ВУКОПМИСу, було створено київський сектор, пізніше — губернський Комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини. У серпні при комітеті розгорнула роботу Рада вчених-спеціалістів, що ставила перед собою важливу мету заохочення до охорони пам'яток наукової і творчої інтелігенції Києва [88]. Серед першорядних заходів пам'ят-

Георгіївська церква, серед. 18—19 ст. (зруйновано 1935).

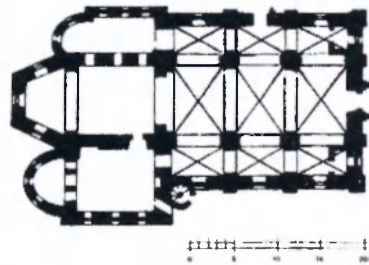
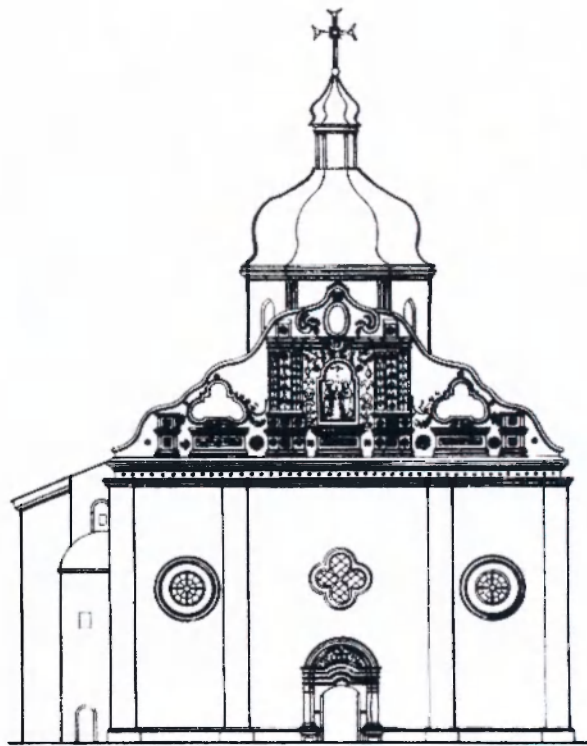
Ірининський стовп. Мал. 19 ст.

коохоронців була організація ремонту й реставрації пошкоджених архітектурних пам'яток Києва, [89]. Однак після низки поспішних і не завжди обґрунтованих і виправданих реорганізацій у кін. 1921 Київський губернський комітет зрештою був остаточно скасований. Його функції перейшли до музейно-екскурсійної секції губернської політосвіти. У 1923 охорону пам'яток Києва доручено інспекторові при Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка. Однак призначений на цю посаду за сумісництвом Ф. Ернст, без відповідної фінансової та адміністративної підтримки з боку місцевих органів влади, мав досить обмежені можливості, тому значна кількість пам'яток історії та культури (насамперед архітектури) опинилась у загрозовому становищі (90).

Звичайно, плутанина з організаційним забезпеченням охорони історико-культурної спадщини Києва мала б ще більш негативні наслідки, коли б не подвижницька діяльність передової частини інтелігенції міста. 1 лютого 1921 її зусиллями в Києві створено Археологічний комітет (голова — М. Макаренко, секретар — І. Моргілевський), які поставили перед собою мету — охороняти старожитності міста [91]. Цю ж мету переслідувала й Археологічна комісія, заснована влітку 1921 під керівництвом акад. Ф. Шміта (заступник — акад. М. Біляшівський, секретар — Ф. Ернст) при історико-філологічному відділі УАН на основі археологічного комітету й археологічної секції відділу гуманітарних наук Українського наукового товариства [92].

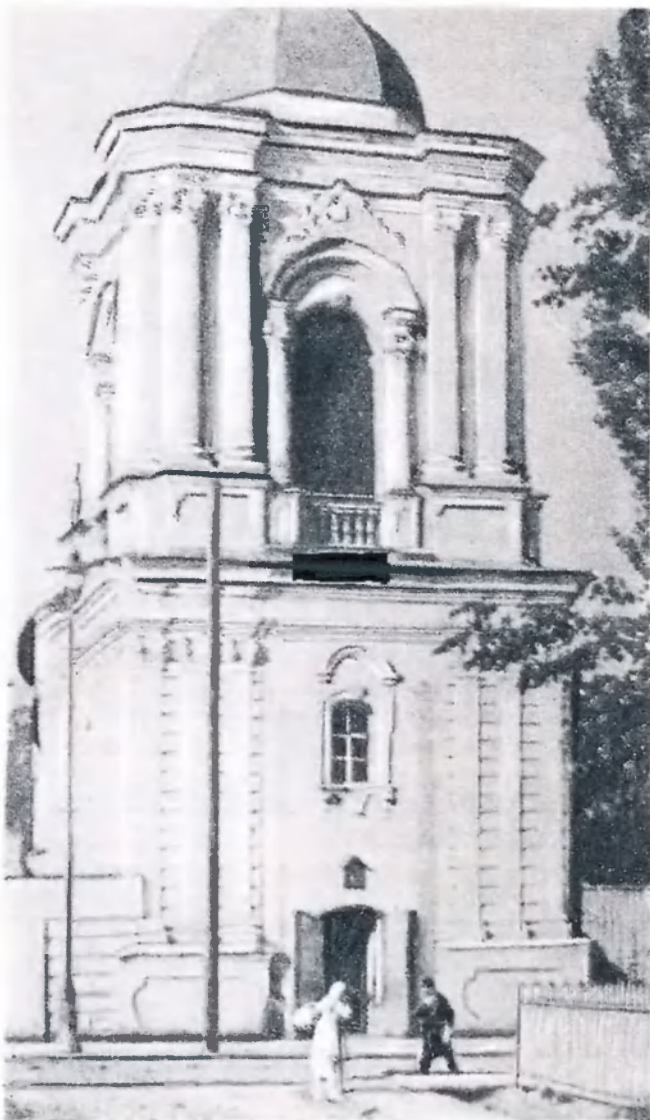
У лютому 1923 було утворено Археологічний комітет ВУАН. До його складу входили академіки М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Шміт (голова) і О. Новицький (секретар). Комітет одразу ж набув авторитету серед державних органів та громадськості й у 1924 був перетворений на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), президію якого в січні 1924 очолив акад. О. Новицький. Пізніше членами ВУАКу стали М. Болтенко, Д. Гордєєв,

*Церква Петра і Павла, 17—19 ст.
(зруйновано у 1930-і рр.);
західний фасад;
план;*

*загальний вигляд;
фронтон.*

Дзвіниця церкви Петра і Павла, 18 ст.

С. Дложевський, Ф. Ерст, А. Кримський, В. Кричевський, П. Курінний, К. Мощенко, В. Різниченко, М. Рудинський, С. Таранушенко, О. Федоровський, М. Шарлемань, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші авторитетні вчені республіки.

Серед найважливіших і першорядних завдань, що постали перед органами охорони пам'яток і громадськістю Києва з переходом до мирного будівництва, був облік історико-культурних пам'яток. Так, на серед. 1923 органами губернської політосвіти взято на облік і під охорону 220 пам'яток архітектури Києва. На цей час було складено також і список найвідоміших пам'яток археології міста.

У 1-й пол. 20-х рр. вжито перших заходів у виявленні й реєстрації історико-меморіальних пам'яток. Заслуговує на увагу діяльність у цьому плані утвореної 1 вересня 1924 з ініціативи академіка М. Грушевського робочої підкомісії з вивчення Київського некрополя. Вона діяла у складі Комісії старого Києва при Історичній секції Всеукраїнської академії наук за активної участі Й. Гермайзе (голова), В. Щербини, І. Щитківського та ін.

Таким чином, у 1-й пол. 20-х рр. певні успіхи в обліку пам'яток Києва безсумнівні. Однак то було лише започаткування, не позбавлене й певних прорахунків. Тут, серед інших при-

Дзвіниця церкви Воскресіння, поч. 19 ст. (не збереглася).

Церква Воскресіння, кін. 17—18 ст. (зруйновано у 1960-і рр.).

чин, далася взнаки нестача належних методик для визначення історико-художньої цінності пам'яток, принципів їхньої охорони тощо.

Незважаючи на фінансову скруту, вже 1921 за підтримкою Всеукраїнської академії наук і Народного комісаріату освіти УСРР почалися планові дослідження Софійського собору. З цією метою 5 лютого 1921 Археологічний комітет утворив Софійську комісію у складі Ф. Ернста, Ф. Красицького, М. Макаренка, Ю. Михайлова та І. Моргілевського. Пізніше до роботи комісії залучено Й. Гермайзе, О. Грушевського, В. Козловську, О. Новицького, Г. Павлуцького, В. Пархоменка. Очолив комісію Ф. Шміт [93]. На фінансування робіт Софійської комісії кошти виділив Наркомат освіти УСРР. Комісія приступила до вивчення мистецьких шедеврів Софії і допомогла взяти їх під постійний догляд фахівців [94] і охорону республіки. На необхідності посилення уваги до київських пам'яток історії та культури наголошував уряд. «Київ,— писав голова Раднаркому України Х. Раковський голові Київського губерньського виконкому Я. Гамарнику,— за своїми художніми багатствами і пам'ятками є центром України. Збереження їх повинно бути справою не лише Губвиконкому, але й держави» [95].

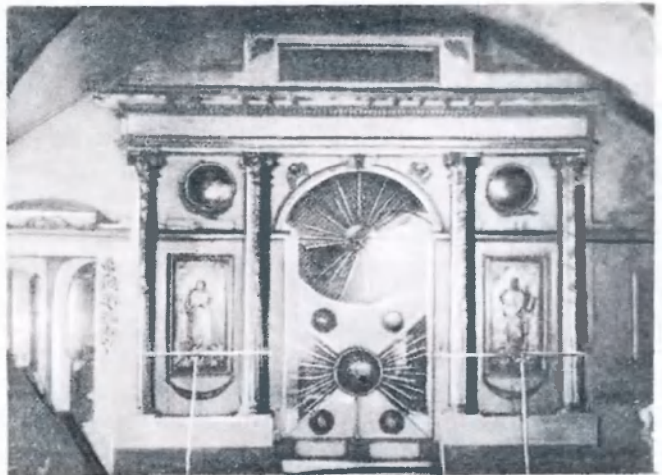
Проблемам збереження історико-культурної спадщини приділялась увага з боку державних органів. У серед. 1920-х рр. в Україні розгорнулася велика робота з виявлення, реставрації та дослідження пам'яток, почала формуватися система державних історико-культурних заповідників; впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки.

Так, було затверджено інструкцію, згідно з якою Києво-Печерська лавра передавалася органам освіти, а науково-методичне керівництво пам'яткоохоронною роботою на її території — Археологічному комітету [96]. Тим самим закладено організаційні передумови для втілення в життя висунутої в травні 1923 членами Археологічного комітету ідеї про оголошення території Лаври державним історико-культурним заповідником [97]. Одночасно на державному рівні вжито заходів щодо збереження унікальної пам'ятки — Андріївської церкви. 20 березня 1923 питання про її охорону розглянула Українська економічна нарада (УЕН), яка виділила кошти з резервного фонду республіки на ремонтні роботи [98]. Роботи проводилися під контролем відомих учених — академіків О. Новицького, П. Тутковського, професорів О. Кобелева, І. Моргілевського та ін. [99].

Іконостас Вознесенського вітваря собору св. Софії, 18 ст. (під час руйнування). ►

Ансамбль Борисоглібської церкви, кін. 17–19 ст. (зруйновано у 1930-і рр.).

Іконостас каплиці церкви Миколи Доброго. Фото 1935.

Дзвіниця церкви Константина і Єлени, 18 ст. (частково розібрано у 1930-і рр.).

Не залишилися поза увагою держави та громадськості й пам'ятки археології. Про це свідчить видана 1924 Київським губвиконкомом постанова, згідно з якою дослідження цих пам'яток допускалося лише з дозволу відділів управління окружних виконкомів та місцевих органів народної освіти. При цьому контроль за виконанням постанови покладался на органи міліції, які на його порушників могли накладати штраф, застосовувати арешти [100].

У цей же час значно поширилася практика передачі пам'яток культової архітектури під охорону релігійних громад. За умов складного економічного становища республіки це був дійовий засіб зупинити руйнування таких пам'яток. Тому в користування релігійних громад були передані навіть такі православні святині Києва, як Софійський, Володимирський, лаврський Успенський собори, Андріївська та Кирилівська церкви, храми Михайлівського, Видубицького та інших монастирів.

Отже, в 1-й пол. 1920-х рр. набуто цінного і різноманітного досвіду охорони пам'яток, апробовано різні організаційні структури, конкретизовано основні напрями цієї роботи. Її подальшому вдосконаленню послужило «Положення про пам'ятки культури і природи», затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 16 червня 1926 [101]. В ухваленому документі на державному рівні порушувалися і вирішувалися питання науково-методичного й організаційного забезпечення охорони пам'яток, визначалися основні джерела фінансування. Відповідно до «Положення» 1926 в Києві створена Крайова інспектура охорони пам'яток, яку очолив Ф. Ернст. Комісія при ній об'єднала кращі наукові й творчі сили, зацікавлені долею історико-культурної спадщини. До неї, зокрема, увійшли представники Всеукраїнської академії наук, Всеукраїнського археологічного комітету, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка [102]. Ними, разом з краєзнавчими осередками, було розроблено анкети на пам'ятки, докладено значних зусиль до їхньої реєстрації. У 1927 Українським комітетом охорони пам'яток було складено загальний реєстр пам'яток республіканського значення, до якого увійшли комплекси споруд Братського, Михайлівського, Видубицького монастирів, Успенський, Софійський, Володимирський собори, церкви Спаса на Берестові, Андріївська та ін.

Ще на поч. 1926 уряд України вимагав установити дійовий контроль за збереженням майна Києво-Печерської лаври, зобов'язав Київський окрвиконком з цією метою створити комісію

Фрагмент дзвіниці.

з представників Академії наук і Наркомпросу [103]. Висновки комісії лягли в основу постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко» [104]. Слідом за цим, 18 травня 1929 Кирилівська церква була визнана державним історико-культурним заповідником, 1934 — Софія Київська [105].

До мережі державних історико-культурних заповідників було включено й Володимирський собор у Києві. Беручи до уваги його унікальну архітектурно-мистецьку цінність, 5 серпня 1928 ВУЦВК ухвалив передати цю пам'ятку на утримання Наркомосвіти УСРР для використання під музей — філіал Всеукраїнського музейного містечка [106]. Тоді ж комісія Всеукраїнської академії наук у складі академіків М. Грушевського, О. Новицького і директора Всенародної бібліотеки України С. Пастернака обґрунтувала доцільність перетворення комплексу споруд колишнього Братського монастиря на заповідник [107]. 1928 Київський окружний виконком фінансував ремонтні роботи в Андріївській церкві. Спільно з міською радою він асигнував кошти на реставрацію напівзруйнованого будинку у Хрещатицькому провулку, № 8-а (нині пров. Т. Шевченка), в якому 1846—47 жив і творив Т. Шевченко. Допомогу в збереженні цієї цінної пам'ятки надали своїми особистими заощадженнями представники наукової і творчої інтелігенції міста — Ф. Ернст, В. Кричевський, К. Мощенко, С. Рудинська та ін. Під безпосереднім керівництвом В. Кричевського було здійснено реставрацію будинку і відкрито музей [108].

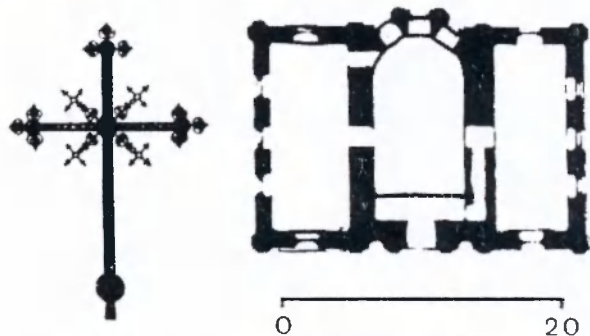
Однак поряд із становленням пам'ятко-охоронної роботи і досить активною діяльністю громадськості з перших же років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної спадщини. Причому не бралися до уваги ні художня, ні історична цінність пам'ятки. Під неминучою загрозою знищення опинилися насамперед пам'ятки культової архітектури.

В умовах офіційно запровадженого курсу воєнничого атеїзму, підкріпленого ст. 371 і 373 Адміністративного кодексу УСРР, за рішеннями Київської міськради вже у 20-х рр. у Києві було зруйновано або перетворено на службові приміщення 20 церков. У 1928 ліквідовано Щекавицький цвинтар, який існував з 1772 (Олегівська вул., 32), і знесено церкву при ньому.

У зв'язку зі зростанням загрози для пам'яток історії та культури передова інтелігенція, красномисльці об'єдналися навколо створеного 1926 при Наркомосвіти Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). Наступного року

при Київській крайовій інспектурі була утворена міжвідомча комісія охорони пам'яток. Незважаючи на звинувачення в «націоналізмі, ідеалізації патріархальщини і антидержавній діяльності», в Києві діяв, обстоюючи принципові позиції, Всеукраїнський археологічний комітет. 1930 спільними зусиллями Наркомосвіти й громадськості Києва на деякий час вдалося зупинити руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря — пам'ятки світового значення. Рішенням ВУЦВК від 19 вересня 1929 Десятинна церква передавалася крайовій інспектурі [109]. На поч. 1930-х рр. Київська крайова інспектура охорони пам'яток доклала максимум зусиль, щоб не допустити зняття дзвонів із дзвіниць і переплавки їх для потреб індустріалізації СРСР [110]. Об'єднаними зусиллями ВУАКу, Київської крайової інспектури, при підтримці Наркомосвіти вдалося зупинити руйна-

Церква св. Миколи (Слупська), поч. 18 ст. (розібрано 1935): західний фасад; хрест на бані; план.

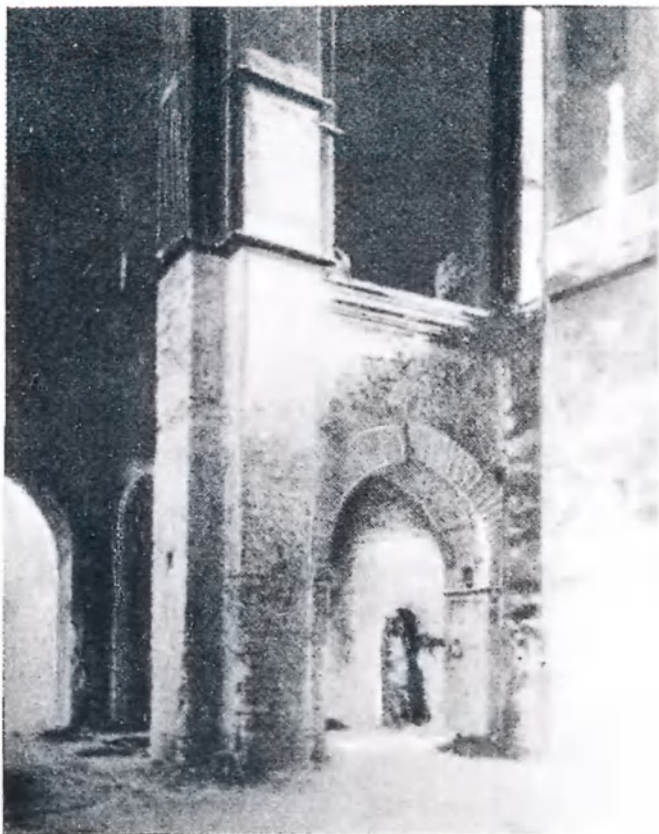

цію археологічних пам'яток у межах найдавнішої території Києва.

Разом з тим, з кожним роком діяльність органів охорони пам'яток все більш ускладнювалася. Чимало представників наукової інтелігенції, які плідно працювали в справі збереження пам'яток, на поч. 30-х рр. зазнали репресій і були усунуті від громадської діяльності. Водночас ставлення політичного керівництва країни, адміністративних і господарських органів до історико-культурної спадщини дедалі визначалося спотвореною ідеологією і вульгарним соціологізмом, ігноруванням культурної спадщини минулих епох, оцінкою їх винятково за псевдокласовими вимірами [111]. Все це призвело до безповоротних утрат історико-культурних цінностей. У 1932 не вдалося зберегти від знищення залишки Тринітської церкви 11 ст. Міське комунальне господарство ще в жовтні 1931 порушило перед ВУАКом і Київською інспектурою охорони пам'яток питання про їхнє знесення [112].

Особливо тривожне становище у справі охорони пам'яток склалося 1934 після перенесення до Києва столиці України. Його було вирішено перетворити на зразкове соціалістичне місто. Відтак, навесні 1934 Політбюро ЦК КП(б)У за участю С. Косіора, П. Постишева, В. Балицького, М. Демченка, В. Затонського, С. Саркі-

Интер'єр Михайлівського Золотоверхого собору під час руйнування. 1937.

сова, М. Хатаєвича, Й. Якіра, П. Любченка, Є. Вегера, М. Попова ухвалило рішення про будівництво в історичній частині Києва — на Михайлівській горі — помпезного Урядового центру.

У рішеннях Політбюро і в ухваленій 23 липня 1935 постанові РНК УСРР «Про будівництво Урядового центру в м. Києві», не бралось до уваги, що на відведеній під новобудови території містилися Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, Василівська (Трьохсвятительська) церква та інші національні святині українського народу [113]. Наразі, Політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало знесення тут ряду унікальних архітектурних пам'яток Києва. Зокрема, таке рішення було прийнято стосовно Михайлівського Золотоверхого монастиря (12—18 ст.) [114]. А перед цим Політбюро ЦК КП(б)У дозволило Київській міськраді розібрати декілька видатних пам'яток. У результаті в 30-х рр. у Києві було знищено Десятинну церкву (19 ст.), Богоявленську церкву і мури Братської церкви (12—16 ст.), церкву Богородиці Пирогощі (12—19 ст.), величний Микільський військовий собор (17 ст.), бароковий споруди Кирилівського монастиря (17—18 ст.), церкви — Петропавлівську (17 ст.), святих Константина і Єлени (18 ст.), Олександра Невського (19 ст.), цвинтарі — на Аскольдовій могилі, Флорівський, Кирилівський, Нововидубицький та ін. Втрачено визначну пам'ятку архітектури та історії — церкву Різдва Христового, побудовану в 1814 арх. А. Меленським на Поштової площі Подолу. Тут 1861 була встановлена труна з тілом Т. Шевченка і відбулася жалобна відправа громадськості під час перевезення його праху з Петербурга до Канева.

Було знищено будинки, пов'язані з історичними подіями та видатними особами, розібрано споруди ансамблю Києво-Межигірського монастиря, садибу киянки Мосолової, де у 1869 перебував Шаміль (1799—1871) — 3-й імам Дагестану і Чечні, керівник визвольної боротьби кавказьких горців проти російського царату (нині вул. М. Грушевського, 28), фонтан «Самсон» та інші численні споруди; зруйновано могили В. Григоровича-Барського та П. Конашевича-Сагайдачного. Без перебільшення можна стверджувати, що втрати, яких зазнав історико-культурний фонд Києва в 30-і рр. 20 ст., стали непоправними не лише для вітчизняної, а й для світової культури. Однак були й окремі приклади шанобливого ставлення до пам'яток з боку органів міської влади. Так, зокрема, 1934 спеціальна технічна комісія провела обстеження стану Андріївської церкви й накреслила шляхи запобігання загрози руйнування пам'ятки від ґрунтових вод [116]. У 1935 після оголошення Софійського собору державним історико-культурним

заповідником тут також розгорнулася ремонтно-реставраційна й науково-дослідна робота, на яку спеціальною постановою уряду було асигновано 135 тис. крб. Зокрема, проводились археологічні розкопки й дослідження первинної архітектоніки собору.

У серпні 1938 Комітетом у справах мистецтв при Раді народних комісарів створено спеціальну комісію для вивчення стану фресок і мозаїк Софійського собору. До складу комісії увійшли І. Грабар, Б. Фармаковський, В. Фролов, П. Юкін. Оглянувши фрески й мозаїки собору, комісія накреслила першочергові роботи з їхньої реставрації, вказала на необхідність проведення ряду інших охоронних заходів щодо збереження Софії Київської. Згідно з урядовою постановою від 7 березня 1939, на основі Софійського собору створено самостійний музейний комплекс з включенням до нього на правах відділів Андріївської і Кирилівської церков, Видубицького монастиря й церкви Спаса на Берестові [117]. Певний комплекс заходів, спрямованих на благоустрій, охорону й реставрацію цінних пам'яток старовини Києво-Печерської лаври, був визначений постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 «Про Український історико-культурний заповідник „Музейне містечко в Києві,» [118].

Здійснювалися в ті роки охоронні заходи і щодо інших видів нерухомих пам'яток Києва. Так, у серед. 30-х рр. Спілка письменників УРСР виступила з клопотанням про благоустрій могил і пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних діячів української культури. Зокрема, була впорядкована могила Лесі Українки та її родини на Байковому цвинтарі [119]. У жовтні 1936 Рада народних комісарів УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову про упорядкування пам'ятників на могилах М. Заньковецької, М. Садовського, М. Лисенка, Лесі Українки. В цілому, розглядаючи стан охорони пам'яток історії та культури Києва довоєнного періоду, слід зазначити, що проведення її характеризувалося винятко-

вою складністю і суперечливістю. Поряд з певним пошуком наукових засад збереження об'єктів історико-культурної спадщини тривала їхня масова руйнація.

Велика Вітчизняна війна поставила нові завдання в охороні пам'яток. Працівники культури і науковці доклали всіх зусиль, аби зберегти пам'ятки від ворожих бомбардувань та артилерійських обстрілів. У вересні 1941 було здійснено рятівні заходи, зокрема щодо дзвіниці Києво-Печерської лаври. Було створено для цього спеціальну групу верхолазів. Вони закамуювали її баню і стіни [120]. Те саме було вжито щодо Софійського собору, Кирилівської церкви та храму Спаса на Берестові. Під ворожим вогнем вчені евакуювали на схід національно-духовні цінності України з музеїв і бібліотек, архівів. Однак у той самий час нерідкими були випадки, коли ігнорувалися пам'ятки культури нашого народу. Так, на заповідній території всесвітньо знаменитого ансамблю Софії кілька місяців розміщувався штаб оборони Києва. На стародавньому Подолі, в корпусах Києво-Могилянської академії та Братського монастиря розташувався військовий штаб Дніпровської флотилії. Меморіальні дошки про це промовляють і дотепер на фасадах академії і Південної брами Софії Київської.

Війна завдала Києву непоправного лиха. Виконуючи розпорядження вищого політичного керівництва, у зв'язку з наближенням ворога, руйнували місто напередодні окупації і спеціальні загони НКВС. У день масового відступу радянських військ 18 вересня було підірвано насосну станцію і спалено міську електростанцію, внаслідок чого кияни залишилися без світла і води. 19 вересня було висаджено в повітря Подільський залізничний і Дарницький мости та інші транспортні споруди. Це було продиктовано військовими потребами. Наступні ж руйнації мали для Києва трагічні наслідки.

Цвинтар з церквами на Замковій горі (ліквідовано). Фото поч. 20 ст.

24 вересня, в перший місяць окупації міста, було підірвано задалегідь замінований будинок на розі Хрещатика і вул. Прорізної, споруду «Гранд-отелю» між вул. Прорізною і площею Калініна (тепер Майдан Незалежності). А потім почалася ланцюгова реакція вибухових руйнацій, підсилених пожежами, які тривали майже два тижні [121]. У радянській історичній літературі довгий час стверджувалося, що Хрещатик та прилеглі вулиці зруйнували окупаційні війська. З цим можна погодитися тільки в тому плані, що кінцева провина за сплюндровані міста і села лежить на нацистах, які розв'язали цю війну і вдерлися в нашу країну. Внаслідок вибухів було зруйновано велику частину середмістя, і бл. 25 тис. людей залишилися без будь-якого житла [122]. Після знищення Хрещатика німці вигнали населення з Печерська та інших районів і оселилися там у найкращих будинках. Втрачено ряд споруд кін. 19 — поч. 20 ст., що мали високу художню цінність: на розі вулиць Пушкінської і Прорізної — палац у мавританському стилі, де розміщувався Будинок учених; монументальний будинок колишньої біржі (ріг Хрещатика та Інститутської вул.) у стилі пізнього ренесансу; на вул. Пушкінській, 4 зникла друкарня українського видавця С. Кульженка, на вул. Миколаївській — споруда цирку. На Хрещатику, 32 вигоріла монументальна банківська споруда з оригінальними архітектурними деталями і скульптурними рельєфами. Загинув найвищий на той час десятиповерховий житловий будинок Л. Гінзбурга на вул. Інститутській. На Володимирській, 19 згорів будинок у стилі новіт-

Уніатська церква. Фото 1935.

нього українського бароко. 1 листопада 1941 під будинком колишньої Миської думи (кін. 19 ст.) в центрі пл. Калініна (тепер Майдан Незалежності) також вибухнули міни уповільненої дії. Він стояв на місці колишньої середньовічної південно-східної оборонної брами міста. Руйнувати місто у 1941 німецьким окупантам не було ніякого сенсу, бо вони ще плекали надію на остаточне загарбання України. Тому німецькі сапери знешкоджували закладену вибухівку під вцілілими будинками: Державного банку, Педагогічного музею (тоді музей В. Леніна), будинку Верховної Ради України, Володимирського кадетського корпусу (тоді Київська піхотна школа) та ін. [123].

3 листопада 1941 підірвано соборну церкву Успіння пресв. Діви Марії в Києво-Печерській лаврі (11 ст.). Успенський собор був також усипальнею київських князів, діячів культури і державників України. У повідомленні німецької розвідки на листопад 1941 подається така інформація про руйнування Успенського собору: «президент (Словаччини) Й. Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року й заїхав до Печерського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 всередині собору стався невеликий вибух. Один із поліцейних вартових помітив три постаті диверсантів, що втікали і яких застрелили. Кілька хвилин по тому пролунав грандіозний вибух, який зруйнував всю будівлю собору» [124]. Однак і сьогодні ще не знайдено достовірних документальних підтверджень стосовно винуватців цієї акції.

Фашистські окупанти завдали значних втрат історико-культурній спадщині Києва. Вони пограбували музеї, церкви, вивезли з них цінні твори мистецтва: стародавні ікони, наукові колекції з установ Академії наук УРСР, бібліотечні зібрання тощо. Після звільнення міста серед інших заходів, пов'язаних з відбудовою Києва, постали і проблеми охорони пам'яток, їхнього упорядкування. 1 квітня 1944 РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно з нею місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації мали взяти на облік та занести до Книги Пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів.

У Києві було споруджено військовий меморіал на Лук'янівському цвинтарі, встановлено низку пам'ятників, пам'ятних знаків, іменами воїнів названо ряд вулиць.

Але і в наші дні пошукові групи ще знаходять непоховані останки воїнів у Дарниці, у районі Голосіївського лісу, Віти Поштової, Пирогова тощо.

Після війни поступово відновлювалися роботи щодо обліку, обстеження і охорони пам'яток. До них залучалися інститути, громадські організації, музейні установи та окремі науковці, краєзнавці. Пожвавились, зокрема, дослідження археологічних пам'яток. З цією метою при Інституті археології АН УРСР було організовано спеціальну експедицію, яка проводила розкопки на території Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря, Десятинної церкви тощо [125].

До вирішення проблем збереження пам'яток архітектури і містобудування, їх ремонту, консервації та реставрації були залучені спеціалісти-архітектори. Цю роботу очолив відділ охорони пам'яток, створений в березні 1944 у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР, аналогічний відділ було організовано і при Київському міському управлінні у справах архітектури [126]. Одночасно велику й багатогранну діяльність із дослідження пам'яток архітектури здійснював Український філіал Академії архітектури СРСР. Свою увагу дослідники зосередили передовсім на ансамблях Софії Київської, Києво-Печерської лаври, Кирилівської та Андріївської церков, Золотих воротах, Маріїнському палаці, Києво-Могилянської академії, університету. Всього під наглядом учених було 27 архітектурних об'єктів Києва [127].

У 1940—50-х рр. в Україні йшов наполегливий пошук науково-методичних засад і організаційних форм охорони пам'яток історії та культури. Було прийнято ряд правових актів щодо виявлення, наукового опису і постановки пам'яток на державний облік, зокрема, «Положення про пам'ятки культури і старовини» (1945), «Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР» (1948), «Про затвердження списку пам'яток архітектури по Україні» (1956). Розроблялися зразки охоронної документації, на пам'ятках встановлювалися охоронні дошки. На жаль, нові правові акти не позбавили справу охорони пам'яток відомчої розбіжності, не сприяли створенню її відпрацьованої системи. Так, функції охорони пам'яток історії, археології та мистецтва перейшли до Міністерства культури, а архітектури — до Держбуду УРСР. Зокрема, було скасовано посади інспекторів з охорони пам'яток у місцевих органах влади. Разом з тим саме в ці роки було проведено певне упорядкування обліку пам'яток, їхнє натурне обстеження. Комплекс ремонтно-реставраційних заходів здійснено щодо найвідоміших споруд. Основна ж маса пам'яток, попри їхню непересічну цінність, залишалася поза увагою. Тривало й нищення пам'яток, передусім культових споруд. Наприклад, 1945 зруйновано Троїцьку церкву на цвинтарі, що був розташований на Замковій горі,

спотворено перебудовою церкву Казанської Божої Матері Флорівського монастиря (вул. Придубицько-Микільська, 5).

Політика і практика 1960—80-х рр. щодо пам'яток історії та культури залишилися так само суперечливими, як і всі інші процеси того часу в громадсько-політичному, економічному і культурному житті країни.

Так, у нові Кодекси УРСР — Кримінальний (1960) і Цивільний (1963) — було внесено статті, за якими передбачалася відповідальність за руйнування або пошкодження пам'яток. Але у практиці пам'яткоохоронної діяльності вони не застосовувалися. Сумні наслідки для Києва мала й кампанія з «коригування списку пам'яток архітектури», яка розпочалася після січневого (1961) пленуму ЦК КПРС, а також нова хвиля атеїстичної пропаганди. Лунали звинувачення в розтринькуванні державних коштів на реставрацію непотрібних об'єктів старовини. Як наслідок, 1962 в Києві було знято з державного обліку 14 споруд, пам'яток переважно церковної архітектури, у т. ч. окремі будівлі Видубицького монастиря й Кловський палац. У зазначений період зруйновано церкви Преображення (19 ст.; вул. І. Клименка), Покровську (19 ст.; Микільська слобідка), Всіх Святих (19 ст.; Феофанія), Введенську (18 ст.; вул. Почайнинська) та ін. [128]. У дуже тяжкому стані опинилися споруди, які були в користуванні релігійних громад. Заборонялась участь дер-

Церква св. Ольги, поч. 19 ст. (зруйновано у 1930-і рр.).

жавних органів в їх реставрації, а також виділення на ці заходи державних коштів і будівельних матеріалів [129]. Держбуд УРСР зобов'язали у десятиденний строк переглянути перелік споруд, які підлягають реставрації як пам'ятки архітектури, і внести до Ради Міністрів УРСР пропозиції «Про консервацію і припинення робіт по об'єктах, відновлення яких не викликає гострої потреби» [130]. Аналогічна ситуація склалася і в галузі збереження інших видів нерухомих пам'яток. З 7027 взятих на облік археологічних пам'яток тільки 120 перебували в належному стані [131].

Поліпшенню охорони історико-культурної спадщини сприяли реєстрація і паспортизація найцінніших об'єктів, проведені в Україні в 1963 — 1-й пол. 1964. Як наслідок, виявлено і взято на державний облік 22359 пам'яток археології, історії архітектури та монументального мистецтва [132].

Це дозволило визначити найневідкладніші проблеми щодо реставрації, ремонту, консервації, благоустрою, популяризації пам'яток. В ухваленій постанові Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 «Про стан і заходи з подальшого поліпшення охорони й збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР» визначалися конкретні шляхи цієї роботи [133]. На охорону пам'яток було виділено коштів у п'ять разів більше, ніж за всі попередні роки [134]. Наприклад, якщо асигнування на ремонтно-реставраційні роботи в Києво-Печерському заповіднику з республіканського бюджету становили у 1961 — 379 тис. крб., то у 1967 — 930 тис. крб. 7 травня 1967 Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про благоустрій пам'яток культури на території колишнього Видубицького монастиря у м. Києві» [135]. Уряд України зобов'язав Академію наук УРСР, у користуванні якої були зазначені об'єкти, протягом 1967—68 виконати всі належні роботи з благоустрою території, могил видатних діячів науки і культури і до 1970 здійснити їх реставрацію. Відповідні завдання ставилися також і перед міністерствами і відомствами. При цьому пріоритетне значення надавалося заходам з виявлення, реставрації, використання пам'яток революційної, бойової, трудової слави, та об'єктів, які входили до складу головних туристичних маршрутів. До штату Київського міського управління культури знову було введено посаду інспектора з охорони пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва. При Державному історичному музеї УРСР створено відділ методичної роботи з охорони пам'яток [136]. Уважно розглядалося питання про стан пам'яток в Україні, в т. ч. і в Києві, на засіданні Президії Ради Міністрів УРСР 22 серпня 1968. Урядом було доручено керівникам органів міс-

цевої влади — виконкомів обласних, Київської та Севастопольської міських рад — провести протягом 1968—69 облік і комплексне обстеження всіх видів пам'яток, скласти на 1970—75 перспективний план заходів щодо їхньої охорони з фінансовим обґрунтуванням. Поставлено було і завдання створити довідник «Пам'ятки культури Української РСР» з науковою характеристикою кожного об'єкта, а також збірник законодавчих і нормативних актів у галузі пам'яткоохоронної діяльності. Водночас були ухвалені рішення з матеріально-технічного та організаційного забезпечення охорони національних старожитностей. Відповідно до постанови Ради Міністрів від 3 квітня 1969 було відреставровано видатні пам'ятки 11—19 ст., у т. ч. на території Софійського, Києво-Печерського, Видубицького монастирів [137].

У 70-х рр. складний комплекс проблем постав перед Києво-Печерським державним заповідником, де кілька місяців працювала створена за дорученням Ради Міністрів УРСР в травні 1976 наукова комісія у складі докторів історичних наук В. Стрельського, К. Стецюк, доктора мистецтвознавства Г. Логвина, кандидата архітектури С. Кілессо, відомого архітектора О. Силина та ін. Підготовлені нею документи свідчили про загрозливий стан заповідника в цілому, зокрема неякісне проведення реставраційних робіт, наукової та експозиційної діяльності [138].

Подібні недоліки були характерними для охоронних заходів і щодо інших пам'яток Києва. Тому Київський міськвиконком 2 лютого 1977 звернувся до Ради Міністрів УРСР з клопотанням вжити заходів щодо захисту історико-культурної спадщини столиці України, зокрема, до 1500-річного її ювілею. У листі містилися і конкретні пропозиції [139], які лягли в основу постанови Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1977 про поліпшення охорони й використання пам'яток історії та культури в Києві. Ухваленим документом, зокрема, передбачалися уточнення й затвердження меж заповідних й охоронних зон пам'яток історії та культури, зон регульованої забудови і природного ландшафту, а також розробка проектів їх упорядкування. Пропонувалося затвердити перспективний план робіт з реставрації пам'яток містобудування і архітектури. Уряд республіки зобов'язав Київський міськвиконком разом з Держбудом УРСР і Академією наук УРСР провести до 1980 науково-комплексну інвентаризацію пам'яток історії та культури старої забудови Києва та його історичних околиць. Рада Міністрів республіки підтримала пропозицію про створення історико-культурного заповідника «Стародавній Київ», який був організований у 1987.

Постановою встановлювалися терміни завершення проектних робіт (1977—80) з рекон-

струкції Червоної (нині Контрактова) та Поштової площ, а також вулиць Жданова (нині вул. П. Сагайдачного) і Зелінського (нині вул. Покровська). Були ухвалені рішення і з окремих визначних пам'яток, зокрема, щодо реставрації фасадів Миколаївського костюлу на вул. Червоноармійській, 75, відбудови Золотих воріт, фонтану «Самсон» і Гостиного двору на Контрактовій площі Подолу [140]. Важливе значення для прискорення реставрації пам'яток Києва мали прийняті у грудні 1979 ухвали Ради Міністрів УРСР про заходи у зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річчя міста [141]. Вони відкрили можливості для практичної реалізації ряду проектів з упорядкування історико-культурних пам'яток. Зокрема, було проведено значні роботи щодо реконструкції Андріївського узвозу, Старокиївської гори, реставрації окремих споруд Софійського заповідника, Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви, Московської брами Київської фортеці, Андріївської церкви. Відновлено фонтан «Самсон» на Подолі, закінчено реставрацію церкви Спаса на Берестові, Миколаївського костюлу. Здійснено реконструкцію пам'ятки історії і фортифікації Київської Русі 11 ст. — Золотих воріт [142]. Значною подією в житті міста стало завершення реставрації восени 1982 Маріїнського палацу [143]. У ці ж роки здійснено комплексну історико-архітектурну інвентаризацію пам'яток Подолу, завдяки чому було виявлено і зареєстровано понад 200 пам'яток історії і культури та бл. 600 цінних споруд фонові забудови.

Для ґрунтовного вивчення пам'яток Києва важливе значення мала ухвала уряду України «Про організацію комплексного археологічного дослідження історичної частини Подолу в м. Києві», прийнята в липні 1984. Відповідно до неї було створено Подільську постійно діючу археологічну експедицію Інституту археології АН УРСР, на яку покладено відповідальність за проведення досліджень у зоні новобудов Подолу. Урядом України розглянуто 15 червня 1985 важливий комплекс питань, пов'язаних з подальшим розвитком столиці республіки як великого громадсько-політичного центру. Велике значення для розвитку пам'ятоохоронної діяльності мала, зокрема, постанова, яка зобов'язувала при здійсненні реконструкції і забудови центральної частини м. Києва збереження його історико-культурного середовища.

Разом з тим були й факти зневажливого ставлення державних органів до національної духовної спадщини, що вкрай згубно позначилося на збереженні тисячолітніх надбань української культури. Одним із таких «дійових» заходів стало свідоме заниження історико-культурної цінності пам'яток, а після цього

Перше фотографування кореспондентом І. К. Лисенком фрагменту скульптури (обличчя) пам'ятника князю Володимирі. 1968.

«узаконене» їх знищення як «малоцінних». Поширеним було руйнування не тільки окремих, але й цілих містобудівних комплексів (вулиць, майданів тощо), як у випадку з урочищами Гончарі й Кожум'яки у Києві. Це мотивувалося потребами реконструкції стародавніх поселень. Згубною була також низка державно-«ревізійних» акцій. У такий спосіб з охоронних списків цілеспрямованими постановами і рішеннями влади масово вилучалися, а потім зносилися щонайцінніші споруди-пам'ятки. Більше того, в цих постановах стимулювалося і подальше поширення подібних акцій. Водночас значні кошти виділялися на спорудження, реставрацію, впорядкування пам'ятників В. Леніну, партійним, радянським і державним діячам.

У цій обстановці вагомий вклад у пам'яткоохоронну діяльність у Києві внесла наукова і культурна громадськість. Відомі вчені, архітектори, письменники, митці, музейні працівники, краєзнавці, серед яких були М. Брайчевський, І. Гончар, О. Гончар, Г. Логвин, К. Стецюк та ін., своїми виступами, публікаціями гостро поставили питання про руйнування пам'яток старовини. У 1965 Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР». У грудні 1966 відбувся 1-й установчий з'їзд товариства. Понад 20 років його очолював відомий державний і громадський діяч, акад. НАН України П. Тронько, який протягом 17 років працював заступником голови Ради Міністрів УРСР. З 1989 товариство очолює акад. НАН України П. Толочко. Товариство згуртувало мільйони однодумців щодо збереження історико-культурної спадщини України і, зокрема, Києва. Плідно працювали на пам'яткоохоронній ниві передусім засновники товариства, навколо яких гуртувалися широкі кола громадськості. Серед них: Ю. Асєєв, В. Ачкасова, О. Бабишкін, М. Бажан, В. Борщевський, М. Брайчевський, Н. Булаєвська, І. Гончар, О. Гончар, К. Гуслистий, В. Довженок, К. Дубина, І. Дудник, І. Ігнаткін, Я. Ісаєвич, М. Іщенко, Г. Кальченко, А. Карнабід, С. Кириченко, М. Киценко, С. Кілессо, М. Коба, М. Коломієць, О. Компан, І. Кудін, Г. Логвин, О. Микитенко, Б. Олійник, Л. Орел, Я. Петрусенко, Г. Пінчук, Л. Прибега, Л. Проценко, М. Сиваченко, О. Силин, А. Ситник, М. Сікорський, К. Стецюк, В. Стрельський, Д. Телегін, П. Толочко, П. Тронько, М. Ходаківський, І. Швець, Ф. Шевченко, С. Щербань та ін. У 1967 створено Київську міську організацію Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, яка одразу ж розгорнула широку діяльність. Протягом тривалого часу її очолював знаний вчений, краєзнавець, професор університету В. Стрельський. За роки

своєї діяльності активісти товариства виступили ініціаторами багатьох важливих акцій. Київська організація неодноразово входила з науково обґрунтованими пропозиціями до уряду України щодо збереження історичного образу Києва. Наслідком цього була низка відповідних ухвал, у здійсненні яких товариство брало безпосередню участь. Це стосується, зокрема, першої в колишньому СРСР постанови «Про створення в Києві археологічних заповідних зон і архітектурних заповідників, зон регулювання забудови і зон охоронного ландшафту», ухваленої Київським міськвиконкомом у березні 1973. У серпні 1979 затверджене додаткове рішення «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві».

З власної ініціативи Київська організація товариства провела науково-комплексну інвентаризацію найціннішої забудови Києва, у т. ч. Подолу. Проведена наукова і практична робота стала підмурком для наступної комплексної розробки диференційовано-зональної охорони стародавньої забудови Києва. Це дало змогу забезпечити збереження не лише окремих споруд-пам'яток та їхніх ансамблів, а цілих стародавніх районів, їхньої забудови та планувальної схеми. Основні принципи охоронного зонування Києва було запозичено республіками колишнього СРСР та деякими європейськими країнами. Ці та інші наукові розробки товариства були взяті за основу при розробці генеральних планів Києва та проектів планування як окремих міських районів, так і комплексної розбудовчої програми «Центр». Завдяки зазначеній діяльності товариства збережено від необачних «реконструкцій» старі квартали Хрещатика, територію літописних Щекавиці, Дорогожичів, Китаєва та ін.

Час ствердив значення діяльності товариства, особливо його Київської міської організації із збереження національної духовної спадщини. Члени товариства творчо працювали в містобудівній раді столиці України, Держбуді, науково-дослідних і проектних інститутах. Вони рятували від новобудов літописний Київ та від необачної реконструкції старовинний Поділ, безкомпромісно обстоювали збереження і відтворення образу вцілілих кварталів довоєнного Хрещатика. Товариство було ініціатором і брало безпосередню участь у численних державних комісіях з обстеження комплексів цінної забудови, клопоталося перед урядом республіки щодо її збереження і співпрацювало при формуванні урядових постанов для здійснення обліку, дослідження і охорони історико-культурної спадщини. Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками ця громадська організація істотно сприяла відтворенню, реставрації та консерва-

ції численних пам'яток історії та культури, що проводилися у зв'язку з історичними датами — 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення України — Русі, 800-річчям «Слова о полку Ігоревім». Її коштом реконструйовано Золоті ворота, майже 10 млн. крб. виділено на будівництво Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». З метою популяризації історико-культурної спадщини товариство заснувало вечірній університет, журнал «Пам'ятки України» і щомісячник «Старожитності», видавало численні путівники, альбоми тощо.

З ініціативи товариства розроблялися проекти відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощі, реставрації Гостиного двору, пам'ятки історії та фортифікації — Косого капоніру, історико-культурного комплексу Києво-Могилянської академії і Братського монастиря. Товариство домоглося створення Музею народної архітектури та побуту України у с. Пирогів під Києвом, у якому зібрано унікальні пам'ятки народного будівництва. Його активісти спільно з міським управлінням культури і Військово-науковим товариством при окружному Будинку офіцерів розробили пропозиції щодо увічнення подвигу захисників Батьківщини, зокрема під час оборони Києва у 1941 і його визволення у 1943 [144]. Однак чимало цінних започаткувань столичної організації товариства не набули завершення. У 50—80-і рр. під час реконструкції Києва і нового будівництва державні організації часто нехтували думкою громадськості, внаслідок чого зруйновано чимало цінних пам'яток та їхніх комплексів. У ці роки в зв'язку з новим будівництвом знищено багато кварталів стародавньої забудови, зокрема на Подолі й Глибочиці. Те саме відбувалось і в інших районах Києва. У 50-ті рр. знищено будинок, в якому містилася Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів, проживали академіки ВУАН О. Левицький, М. Яворський та ін. (вул. Микільсько-Ботанічна, 13); садиба поч. 19 ст. відомого історика, киевознавця М. Берлинського (вул. Лютеранська, 27—31); будинок, в якому проживала видатна поетеса А. Ахматова (вул. Круглоуніверситетська, 20/1); будинок, в якому у 1822—25 відбувалися таємні зібрання декабристів (вул. Мільйонна, нині Панааса Мирного, 20/8).

Цінні пам'ятки зруйновано в 60-і рр., зокрема: будинок, в якому зупинялися І. Франко і М. Коцюбинський (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, нині Саксаганського, 67); будинок, в якому проживав колишній президент УАН М. Василенко (вул. Тарасівська, 20) та ін.

Руйнування пам'яток тривало і в 70-і рр.: знищено будинок І. Юскевича-Красковського,

в якому у 1859 востаннє перебував Т. Шевченко (вул. Ірининська, 10); будинок І. Гудовського, де у різні роки проживав поет; будинки часів пізнього середньовіччя: шевського цеху і в'їта Г. Рибальського. Знесено Поштовий двір і службові приміщення (готель, каретні ряди, телеграф тощо) Поштової станції, збудованої в 50-х рр. 19 ст. (Поштова площа); будинок готелю «Європейський» (пл. Царська, нині Європейська). У 1978 розібрано лінію першого в Росії пасажирського електричного трамваю, прокладену у 1892 (Олександрівський, нині Володимирський узвіз) та ін. У 1979 у зв'язку з пербудовою кварталу на вул. Червоноармійській, 121 розібрано будинок видатної української актриси М. Заньковецької. Однак, у зв'язку з численними протестами громадськості згодом будинок був відновлений.

Процес руйнації пам'яток продовжувався у 80-і рр. У 1980 знищено будинок, де в кін. 19 ст. містилася Рисувальна школа М. Мурашка (вул. Володимирська, 46); будинок архітектора О. Беретті (серед. 18 ст.; вул. Велика Житомирська, 2-а); будинки дерев'яної народної архітектури 19 ст. (пров. Вознесенський Яр, нині вулиця Петрівська); комплекс поселень в урочищах Кожум'яки і Гончарі на Подолі; 1980 зруйновано групу стародавніх могильників у Китаєві тощо.

На жаль, продовжується ця практика і тепер. Останнім часом столиця України знову втратила частинку пам'яток. У 90-і рр. зруйновано, наприклад, пам'ятку архітектури кін. 19 ст. на вул. Басейній, 16 — колишній нічліжний притулок Н. Терещенка; пам'ятку історії на вул. Володимирській, 17 — будинок, де містилася редакція журналу «Киевская старина», проживали скульптор Е. Сала і композитор О. Кошиць; житловий будинок у пров. Ладо Кецьховелі, 5. Однією з причин цього є недосконалість правової основи пам'ятоохоронної діяльності в Україні. Головні кодифікаційні акти — Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятий ще у 1978, та постанова Ради Міністрів СРСР 1982 «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури» з багатьох позицій застарілі, не відповідають сучасним умовам політичного, соціально-економічного і культурного розвитку країни, концептуальним засадам новітньої української історіографії, організаційним формам і методам реальної діяльності в галузі охорони пам'яток. Проект закону, питання про який довгий час піднімався громадськістю, на жаль, і досі не розглянутий Парламентом України.

Відсутність нового законодавства великою мірою заважає розитковій пам'ятоохоронній справі, збереженню пам'яток історичного середовища України, а тим самим — процесам онов-

лення історичної пам'яті й національного відродження українського народу. Актуальність і невідкладність завдання розробки концептуально-правової бази охорони пам'яток минулого особливо чітко відзначилися в ході підготовки Зводу пам'яток історії і культури України, у т. ч. й тому «Київ». Звід фактично є найповнішим переліком нерухомої частини історико-культурної спадщини країни, до його складу входять не тільки об'єкти, що взято на державний облік, а й нововиявлені пам'ятки. Список останніх постійно поповнюється. Тільки по Києву в ході підготовки Зводу їх виявлено понад 600.

Питаннями дослідження й охорони пам'яток старовини займаються сьогодні численні державні, наукові, творчі, громадські, релігійні установи і організації, діяльність яких потребує не тільки координації, але й розмежування функцій на чіткій законодавчій основі.

Певним кроком на шляху організації системи пам'яткоохоронної роботи в столиці України стало створення 1993 Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Києва. За указом Президента України Л. Кучми від 9 грудня 1994 «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» активізувалася робота з відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Утворено комісію, яка має визначити перелік видатних пам'яток України, що потребують відтворення. Готується державна довгострокова програма відновлення визначних пам'яток культури в Києві. У 1990-і рр. статус національних заповідників надано Києво-Печерській лаврі та Софії Київській.

Звід пам'яток історії та культури України має стати своєрідною охоронною грамотою національної історико-культурної спадщини, збереження якої стало важливим завданням нашої держави, кожного її громадянина. Народ, який зберігає національну пам'ять, шанує свій рід і традиції, має майбутнє.

*Юрій Асеєв, Олександра Веселова,
Валентин Єжов, Сергій Кілессо,
Микола Кіпоренко, Ніна Коваленко,
Сергій Кокін, Володимир Кучер,
Олена Лугова, Олексій Нестуля,
Валерій Смолій, Олесь Силин,
Павло Сохань, Петро Толочко,
Лариса Федорова.*

VI. Київ 10—13 століть

Карта-реконструкція

Стародавній Київ належав до найбільших центрів східнослов'янської і європейської культури. Його появу, згідно з літописним переказом кін. 11 ст., провістив сам учень Христа апостол Андрій. Показавши своїм учням на дніпровські кручі, він промовив: «На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков». У кін. 9 ст. вустами князя Олега Київ проголошується «матір'ю міст руських». На міфологічному рівні це означало, що він дав життя усім іншим містам Русі, а на державно-політичному визнавалася його столічна роль для усіх східнослов'янських земель. Літописці продовжували підкреслювати богообраність і велич Києва навіть у часи феодальної роздробленості Русі. Невідомий автор серед. 12 ст. зауважив: «І хто ж бо не полюбить київського княжіння, адже вся честь і слава, і велич, і глава всім землям руським Київ».

Слава Києва вийшла далеко за межі східнослов'янського світу. Його знали арабські історики і географи 9—11 ст., європейські хроністи 11—13 ст. За словами німця Титмара Мерзебурзького, Київ на поч. 11 ст. був великим містом з незліченною кількістю народу, мав 400 храмів і 8 торжищ. Адам Бременський на поч. 70-х років 11 ст. називав його «суперником Константинополя».

До нас дійшло небагато з того, що викликало захоплення сучасників від стародавнього Києва. Час і лихоліття іноземних навал стерли з лиця його землі чудові храми, князівські палаци, оселі киян. Сьогодні тільки археологія може дати уявлення про минулу велич і красу столиці Русі. За розрахунками автора цих рядків, Київ у 12—13 ст. займав територію понад 30 кв. км, мав площу забудови близько 400 га і кількість населення 50 тис. осіб. За середньовічними масштабами це було справді велике місто, яке не поступалося багатьом європейським столицям.

З поч. 70-х років 20 ст. археологи у співдружності з художниками й архітекторами розпочали роботу з відтворення архітектурного образу стародавнього Києва. Перша спроба дати об'єктивну модель центральної частини міста здійснена Д. Мазюкевич за науково-консультативною участю Ю. Асеєва, П. Толочка та С. Кілієвич. Макет експонується у Національному заповіднику «Софія Київська». Згодом цю роботу продовжив О. Казанський. Він у творчій співдружності з Ю. Асеєвим і П. Толочком створив для Державного історичного музею прекрасну діораму стародавнього Києва. Обидві роботи досить повно відтворили історико-архітектурний образ Києва 10—13 ст.

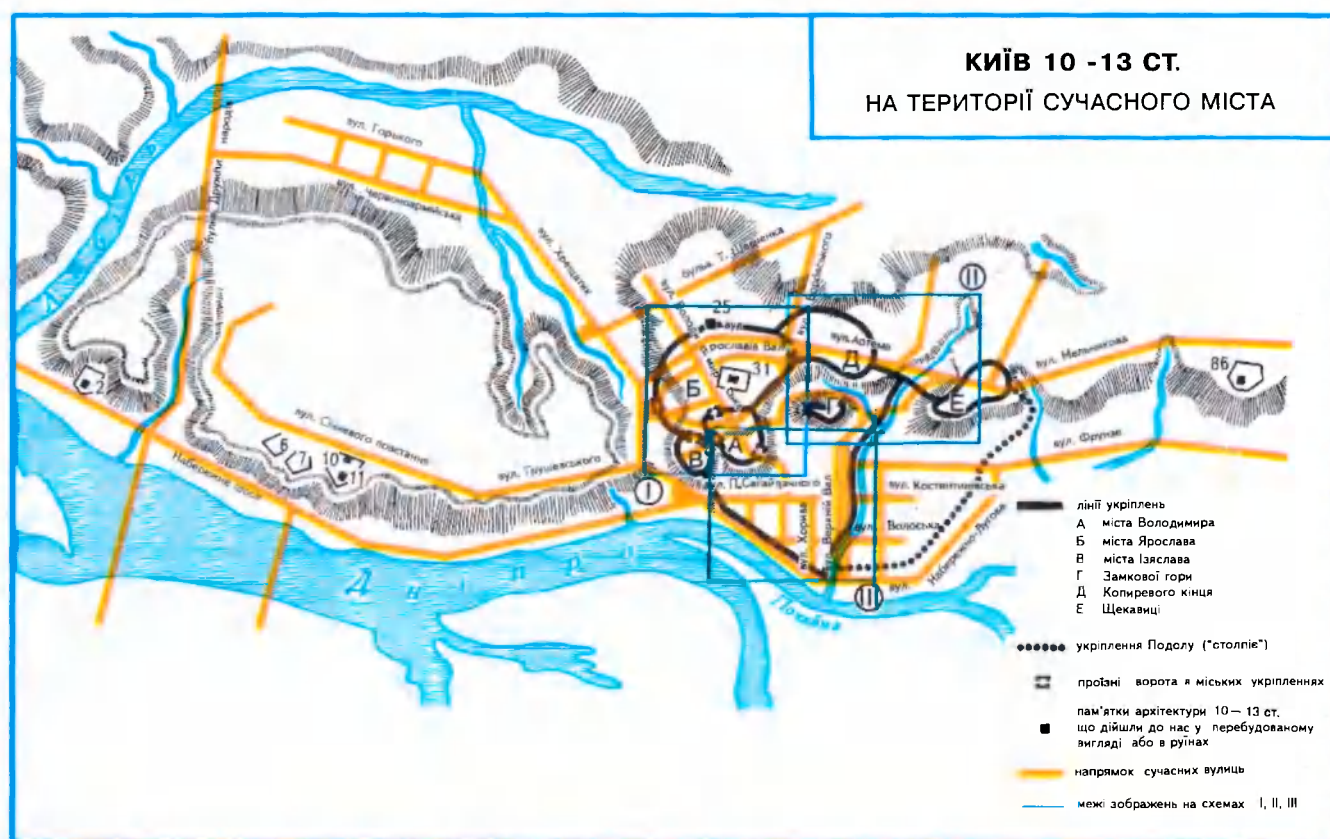
Наступним етапом моделювання стародавнього Києва стала графічна карта-реконструкція, виконана архітекторами О. Кутовим, В. Розенбергом і О. Зоріним у першому варіанті, і першими двома авторами — у другому. На відміну від попередників О. Кутовий і В. Розенберг відтворили архітектурний образ Києва у повному просторовому його обсязі — від Кирилівського до Видубицького монастирів і від Дніпра до Либеді. Звичайно, дати повну гарантію того, що Київ 10—13 ст. був саме такий, неможливо. І все ж, перед нами не просто красива картинка, покликана до життя уявою архітекторів і археологів, а максимально близький до реального образ давнього міста. В його основі — результати багаторічних архітектурно-археологічних досліджень, здійснених кількома поколіннями археологів. Внаслідок цього вдалося відтворити містобудівну планувальну структуру, дати реконструкції майже усіх монументальних будівель, а також скласти уявлення про характер масової забудови стародавнього Києва.

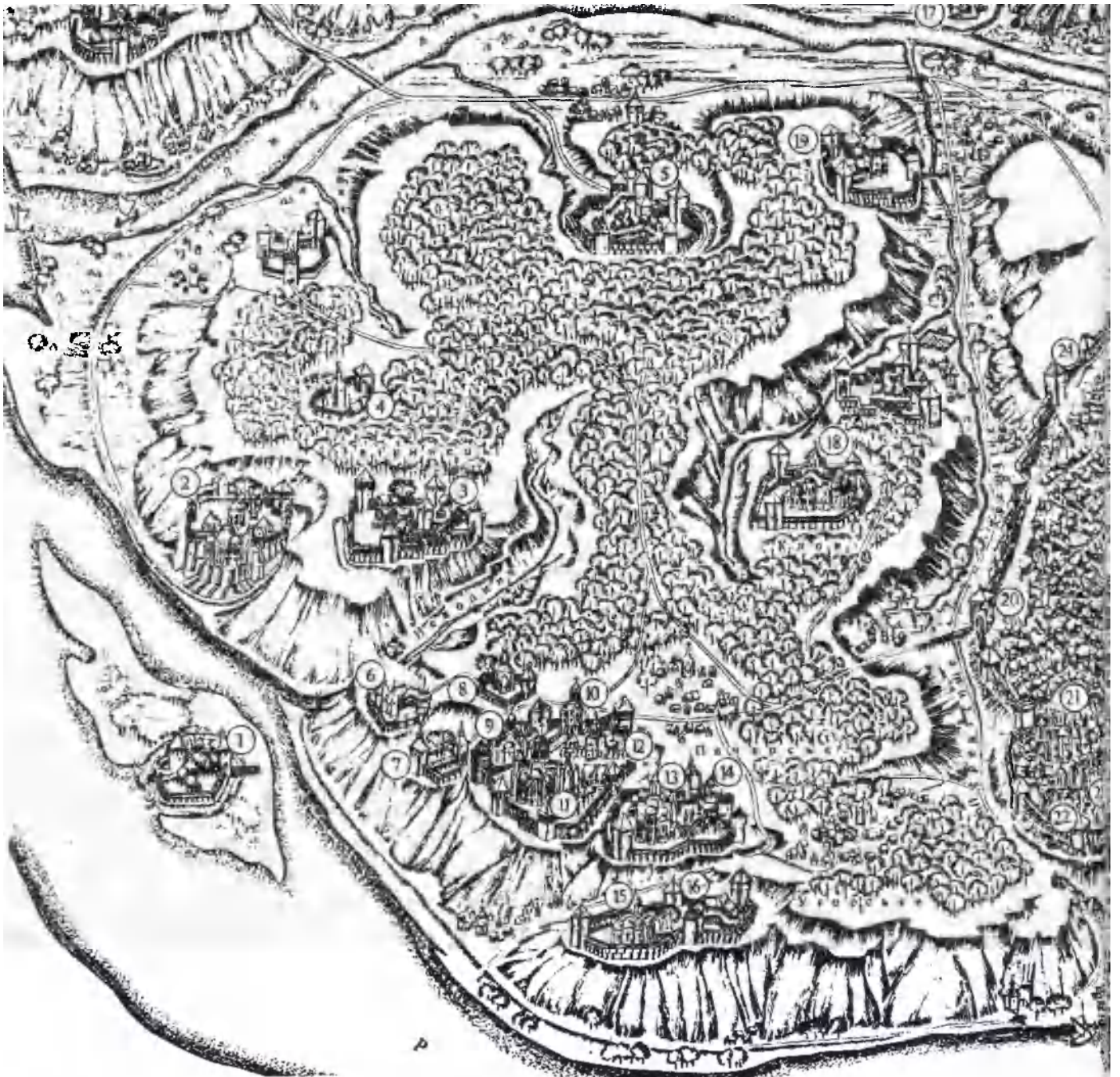
Переконаний, що карта-реконструкція допоможе читачам краще осягнути таке непересічне явище нашої історії та культури, яким був Київ у 10—13 ст., і стане добрим путівником, завдяки якому вони зможуть здійснити захоплюючу екскурсію його вулицями і площами, ознайомитися з найвідомішими пам'ятками.

Петро Толочко, академік НАН України.

I. ВЕРХНЕ МІСТО

Центральний ансамбль «міста Володимира», який розбудовувався протягом трьох століть, мав, очевидно, такий вигляд з боку Андріївської гори (там, де зараз височить Андріївська церква). На передньому плані зображено Десятинну церкву в оточенні князівських палаців та ротонду 13 ст. За нею — Федорівський монастир і Софійська брама. А далі, поза укрі-

Київ 10-13 століть

карта-реконструкція

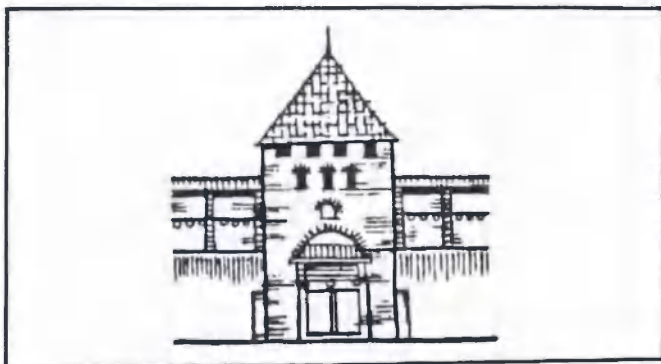
К А Д Н

1. Двір на Остріві поблизу Видубицького монастиря	24. Укріплення міста Ярослав 11 ст.	47. Двір Никифора	70. Церква 12-13 ст. в місцевості на вул. Волоській
2. Михайлівська церква 11 ст. Видубицького монастиря	25. Золоті ворота 11 ст. міста Ярославля	48. Двір Володимира	71. Новгородська (Михайлівська) божиця 12 ст.
3. Красний двір на Звіринці	26. Церква і муровані палати на споруда 11 ст.	49. Польська брама міста Володимира	72. Житий ринок
4. Звіринецький монастир	27. Церква кін. 12 ст.	50. Хрестоцелівська церква 13 ст.	73. Житлові квартали 11-12 ст. в районі вул. Нижньої
5. Фортеця і село Предславіне	28. Двір Гліба	51. Двір Косячича	74. Вал «Житловоторська
6. Дальні печери Києво-Печерського монастиря	29. Мих. Пустинська брама міста Володимира	52. Тринітська церква 11 ст.	75. Ринок біля злиття річок Глибочиці та Киянки
7. Ближні печери Києво-Печерського монастиря	30. Георгіївська церква 11 ст.	53. Двір Брячислава	76. Лазикова гора
8. Феодосіївська церква	31. Софійський собор 11 ст.	54. Двір Путятин	77. Ремісничі урочища Гончарі-Кожум'яки
9. Трапезна церква Києво-Печерського монастиря	32. Огорожа Софійської митрополії і мурована споруда 11 ст.	55. Церква 12 ст.	78. Гора Дятлика
10. Троїцька надбрамна церква 12 ст. Києво-Печерського монастиря	33. Софійська (Базиліка) брама 10 ст. міста Володимира	56. Двір Борислава	79. Церква 11 ст. у Копиревому кінці
11. Успенський собор 11 ст. Києво-Печерського монастиря	34. Федорівська церква 12 ст. у Федорівському монастирі	57. Двір Бориса Коломановича	80. Церква 12-13 ст. у Цесторинському провулку
12. Микільська церква Києво-Печерського Монастиря	35. Катерининська церква	58. Двір Василя	81. Церква 11 ст. на території Української академії наук
13. Церква Спаса на Берестові 12 ст.	36. Ротонда кін. 12-поч. 13 ст.	59. Двір Ратні	82. Микільська церква 12 ст. на Новому дворі
14. Князівський двір на Берестові	37. Василівська церква 12 ст. на Великій Ярославовій дорозі	60. Жидівська брама 11 ст. міста Ярославля	83. Західна брама Копиревого кінця
15. Микільська церква в Угорському	38. Аларійська церква 11-12 ст. в Яничинському монастирі	61. Ізясинська церква 10 ст.	84. Церква 12 ст. на Щекавиці
16. Ольвія замку	39. Двір Метислава	62. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Бор'євській	85. Микільська церква на Норданському ринку
17. Поселення на правому березі Либелі (Протасів Яр)	40. Південний палац	63. Турова (Борисоглібська) божиця 12 ст	86. Фортеця в Дарожинцях
18. Церква Богородиці Влахернської 12 ст. у Кловському монастирі	41. Західний палац	64. Торговище	87. Фортеця в районі станції метро «Берестейська»
19. Фортеця на Кловському ринку	42. Великий Ярославів двір	65. Бокрська (?) садиба 10 ст.	88. Кирілівська церква 12 ст.
20. Лазська брама 11 ст. міста Ярослава	43. Десятинна церква 10 ст.	66. Церква Богородиці Пироговці 12 ст	
21. Дмитріївський собор міста Ізяслава	44. Східний палац	67. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Волоській	
22. Церква св. Петра	45. Швидко-звільняючий палац		
23. Михайлівський Золотоверхий собор 12 ст. у Дмитрівському монастирі міста Ізяслава	46. Двір Горлиць		

леннями «міста Володимира», — головний ансамбль «міста Ярослава» з Софійським собором та Золотими воротами.

33. СОФІЙСЬКА (БАТИЄВА) БРАМА в системі укріплень «міста Володимира» споруджена не пізніше кінця 10 ст. як парадний в'їзд у Верхнє місто. Вперше згадується в літопису під 1068. Залишки брами досліджено 1935 і 1965 (XXXI). Фундамент давньої споруди позначено на розі Володимирської та Великої Житомирської вулиць.

Реконструкція Ю. Асєєва.

29. МИХАЙЛІВСЬКА БРАМА в системі оборонних споруд «міста Володимира» була в'їздом

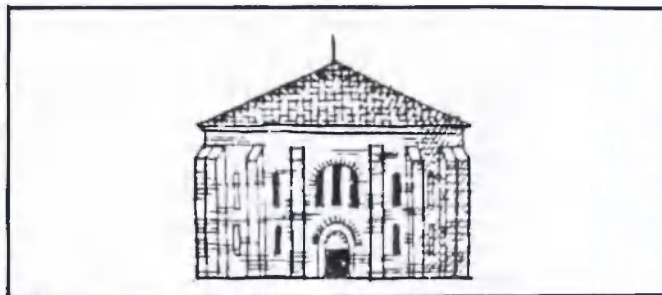

з боку Михайлівської гори — «міста Ізяслава», вона також зв'язувала Верхнє місто з Печерськом та південними околицями Києва. В літопису не згадується. Локалізується гіпотетично в районі Михайлівської площі.

Реконструкція Ю. Асєєва.

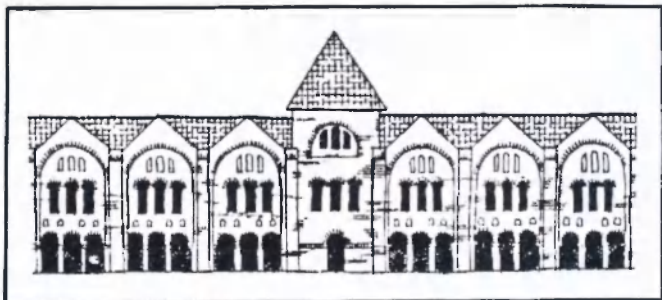
49. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА «міста Володимира» зв'язувала Верхнє місто з Подолом. Локалізується гіпотетично.

36. РОТОНДА — кругла в плані споруда, призначення якої не з'ясовано, — належить до кін. 12 — поч. 13 ст. Вона стояла в самому центрі «міста Володимира», біля Бабиного торжка, в безпосередній близькості від Великого Ярославового двору. В літопису не згадується. Ви-

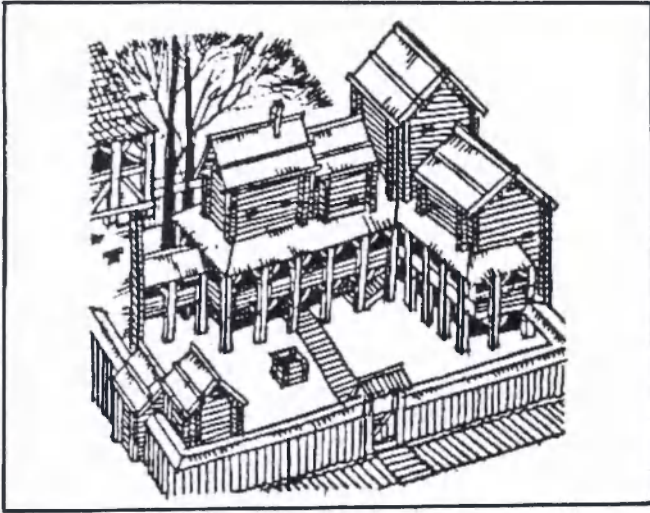

явлена Київською археологічною експедицією в 1975—76 (II, XXX). Залишки споруди містяться у дворі садиби на вул. Володимирській, 3. Реконструкція Ю. Асєєва.

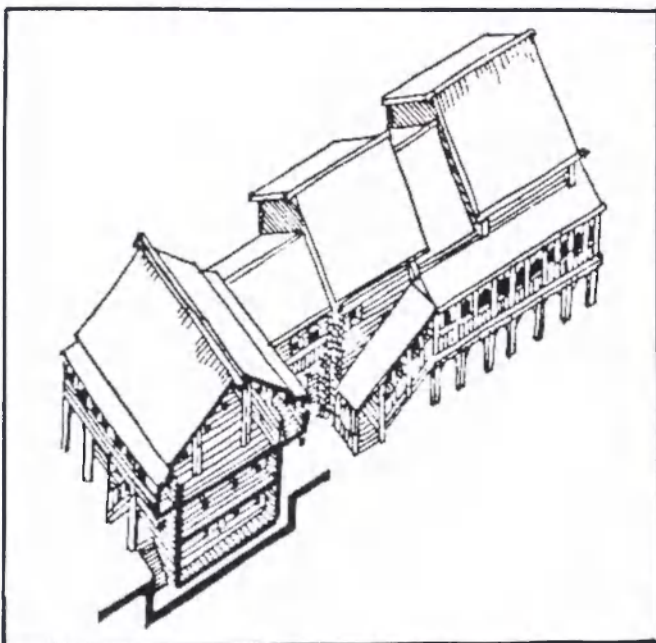
40, 41, 44, 45. ПАЛАЦОВІ СПОРУДИ «МІСТА ВОЛОДИМИРА» 10 ст. формували ансамбль великокнязівського дитинця в комплексі з Десятинною церквою. На утвореній ними площі були встановлені «4 кони медяни» — скульп-

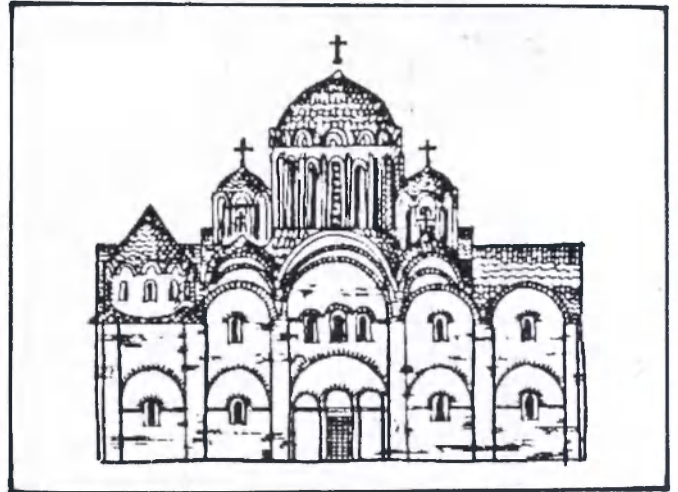
турне зображення коней. Збудовані з каменю та плінфи, деякі палацові споруди, як гадають, мали верхні дерев'яні житлові поверхи і могли зв'язуватися в єдиний комплекс дерев'яними переходами та галереями з Десятинною церквою. Залишки палацових споруд виявлено і досліджено 1907, 1914, 1970, 1982 (II, XIII, XVII). Вони містяться на нинішній території Національного музею історії України та під проїжджою частиною Десятинного провулка. Реконструкція Західного палацу Ю. Асєєва.

39, 46, 47, 48. ДВОРИ МСТИСЛАВА, ГОРДЯТИ, НИКИФОРА, ВОРОТИСЛАВА. Князівські та боярські двори «міста Володимира» розташовувалися поблизу ансамблю палацових споруд і Десятинної церкви. Розміщення житлових комплексів великих феодалів на плані Верхнього міста підтверджується численними знахідками скарбів, коштовностей і літописними свідченнями (XXX). Залишків дворів, вірогідно дерев'яних, розкопками не виявлено. Однак результати досліджень жител феодалів, торговців, представників князівської адміністрації в інших містах Русі дають уявлення про боярський двір у вигляді складного мальовничого комплексу зрубних споруд з вежами, міцним частоколом укріплень. Житлові й господарські будівлі з'єднувалися галереями, переходами. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

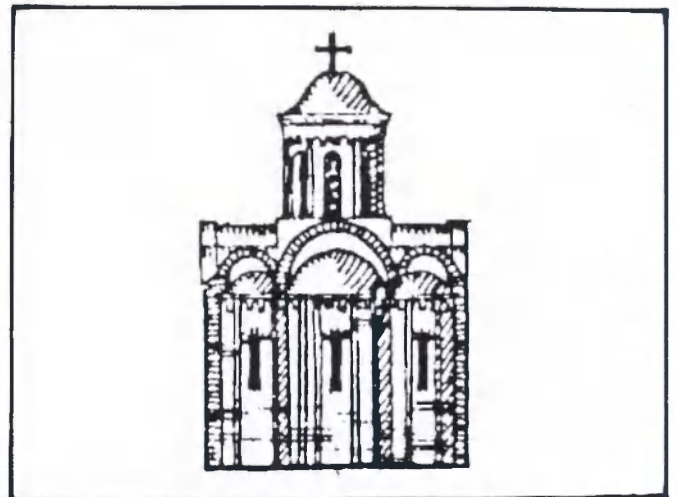

43. ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА — перший мурований храм на Русі, яка щойно прийняла християнство. Ця споруда домінувала у Верхньому місті перед тим, як було зведено Софійський собор. Центр Руської митрополії. Разом з палацами 10—11 ст. вона утворювала ансамбль велико-

князівського дитинця. Церкву збудовано 989—996. До наших днів не збереглася. Залишки храму досліджувалися в 1824, 1826, 1908, 1914, 1937—39 (XIII). Фундаменти позначено й частково розкрито на території Національного музею історії України.

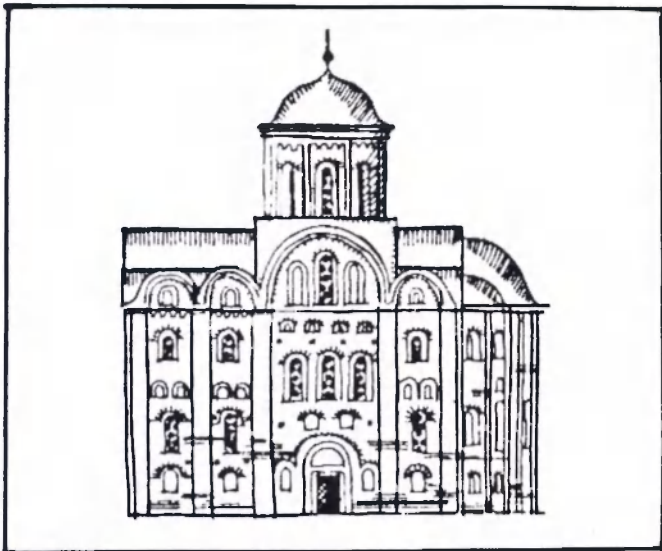
Реконструкція Г. Логвина.

37. ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА містилася на території Великого Ярославового двору «міста Володимира» (район Десятинної вулиці та Михайлівської площі). Споруджена 1183. До наших днів не збереглася (II).

Реконструкція Ю. Асеева.

34. ФЕДОРІВСЬКА ЦЕРКВА в родовому князівському монастирі містилася в районі Бабиного Торжка (садиба на вул. Володимирській, 5).

Храм закладено 1129. До наших днів не зберігся. Залишки церкви видно на плані Києва 1638 та малюнку А. ван Вестерфельда (1651). Фундамент споруди було розкопано 1838, а також у 1983—85 (II, XIII). Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

35. КАТЕРИНИНСЬКА ЦЕРКВА в літопису не згадується. Її залишки описано в кінці 16 ст. Локалізується гіпотетично неподалік від Василівської церкви Великого Ярославового двору (II, XIII).

38. АНДРІЇВСЬКУ ЦЕРКВУ в родовому князівському (Янчиному) монастирі споруджено між 1086 та 1131. Умовно розміщується на початку нинішньої Володимирської вулиці (II, XXX).

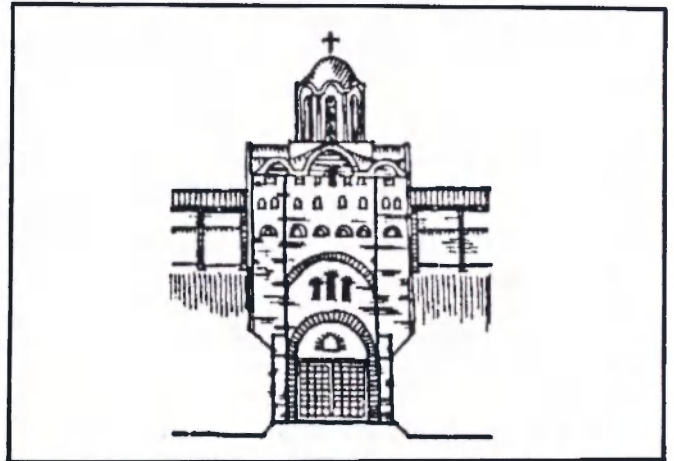
50. ХРЕСТОЗДВИЖЕНСЬКУ ЦЕРКВУ збудовано 1215 на Андріївській горі. Виняткове за містобудівним значенням місце в силуеті Верх-

нього міста. Церква до наших днів не збереглася. На цьому місці у 1747—62 зведено Андріївську церкву (арх. Б.-Ф. Растреллі) — нині філіал Національного заповідника «Софія Київська».

Гіпотетична реконструкція О. Кутового та В. Розенберга.

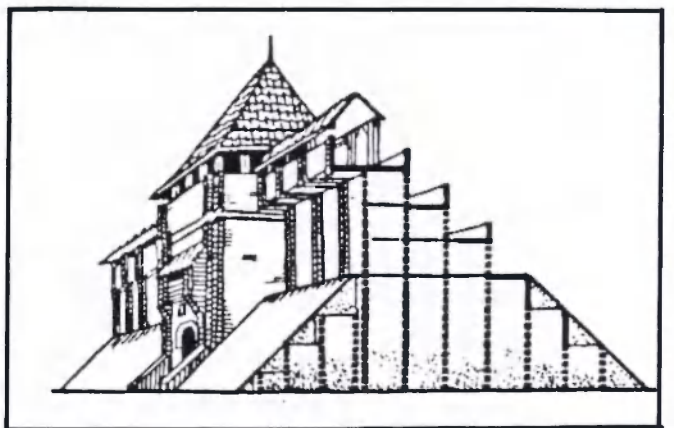
25. ЗОЛОТІ ВОРОТА закладено у 1-й пол. 11 ст. у системі оборонних споруд «міста Ярослава» як південний в'їзд до Верхнього міста. Залишки воріт, що дійшли до нашого часу, було досліджено 1837, 1972—73. Їх включено в об'ємну

реконструкцію, збудовану 1982 за проектом авторського колективу під керівництвом Є. Лопушинської.

Реконструкція Ю. Асєєва.

24, 20. УКРІПЛЕННЯ «МІСТА ЯРОСЛАВА» І ЛЯДСЬКА БРАМА являли собою систему земляних валів з дерев'яними стінами. Вони обгороджували територію Верхнього міста площею 80 га з заходу і з півдня, а з півночі межували з оборонними спорудами «міста Володимира» і «міста Ізяслава». Загальна довжина валів «міста Ярослава» — 3,5 км. Вали, що існували до 19 ст., згодом було зрито. Конструкції укріплень 11 ст.

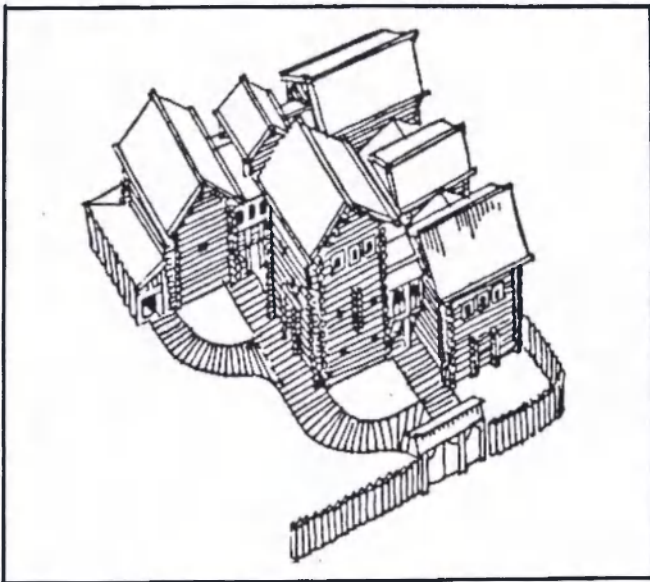

досліджено під час розкопок 1951, 1972—73, 1981 (II, XIII, XXIV). Каркас валу було зрублено з дубових клітей — городень і засипано землею, вийнятою з рову. По верху валу заввишки 12 м споруджувалися дерев'яні стіни — заборолла з вежами, галереями та господарськими клітями. Ширина валу в основі — 31 м, висота з забороллами — 16 м.

Лядська брама — в'їзд до «міста Ярослава» зі сходу, з боку Хрещатицької долини. Вперше згадується в літопису під 1151. Рештки споруди було виявлено під час реконструкції Майдану Незалежності 1981.

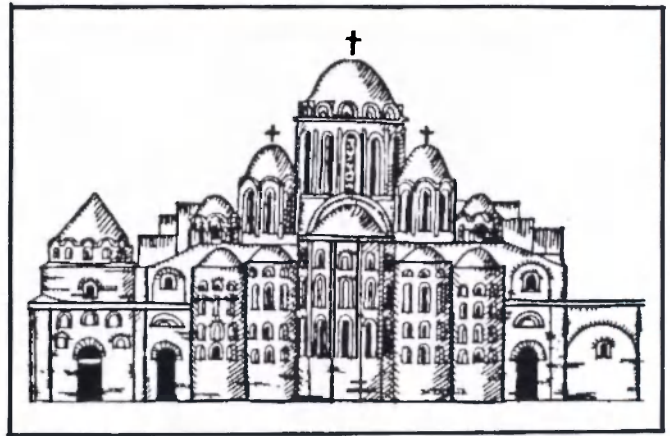
Реконструкція Ю. Асеєва.

60. ЖИДІВСЬКА БРАМА — західний в'їзд до «міста Ярослава». Вперше згадується в літопису під 1146. Містилася в районі Львівської площі.

28. ДВІР ГЛІБА. 51. ДВІР КОСНЯЧКА. 53. ДВІР БРЯЧИСЛАВА. 54. ДВІР ПУТЯТИ. 56. ДВІР БОРИСЛАВА. 57. ДВІР БОРИСА КОЛОМАНОВИЧА. 58. ДВІР ВАСИЛЬКА. 59. ДВІР РАТШІ (XXX). Боярські двори «міста Ярослава», відповідно до знахідок коштовностей і свідчень літопису, розташовувалися компактною групою відокремлених дворів у західній частині міста, в районі сучасних вулиць Великої Житомирської, О. Гончара, Рейтарської, Рильського провулка. Вирізняючись серед маси рядової житлової забудови, вони створювали перехідний масштабний ряд до великих мурованих культових споруд центральної частини Верхнього Києва.

31. СОФІЙСЬКИЙ СОБОР збудовано 1017 або 1037 як домінуючу споруду столиці Київської Русі в системі культових комплексів «міста Ярослава». Зберігся в перебудованому вигляді, у формах 18 ст., у комплексі Національного заповідника «Софія Київська».

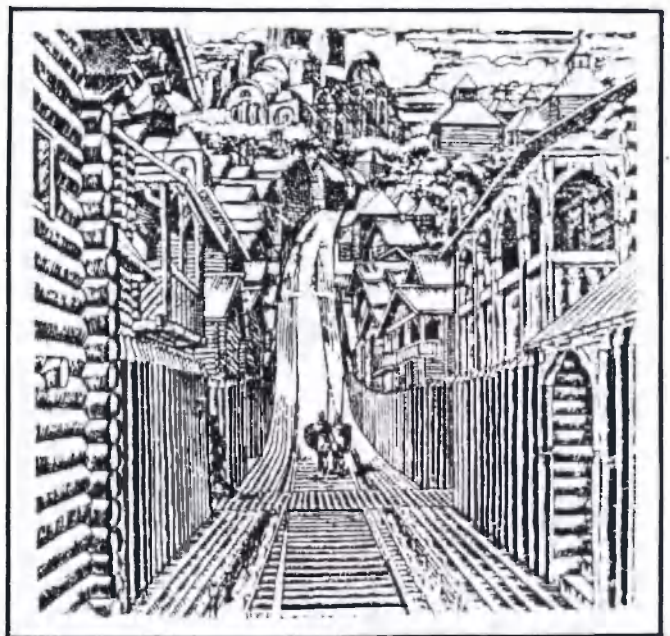
Реконструкція східного фасаду Ю. Асеєва, В. Волкова, М. Кресального.

32. ОГОРОЖА СОФІЙСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ І МУРОВАНА СПОРУДА 11 ст. Мур, що обгороджував Софійську митрополію, виявлено 1948, а залишки мурованої споруди, вірогідно лані,— 1946 (XIII).

55. ЦЕРКВА 12 ст. [Спас (?)]. Залишки її вперше виявлено в 19 ст. на вул. Великій Житомирській біля перетину з вул. О. Гончара (II).

II.

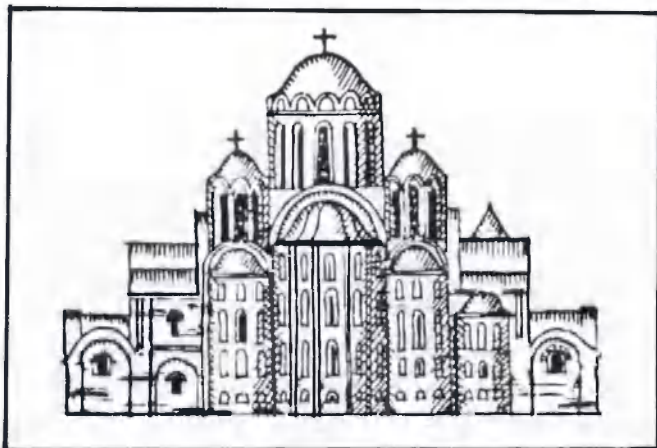
Вулиця «міста Ярослава» з її стрімким рельєфом та мальовничою забудовою, яка починалася від Лядської брами, проходила, на думку вчених, у напрямку сучасної вулиці Софійської. Археологічні знахідки залишків культурного шару у безпосередній близькості від брами (нині район Майдану Незалежності) дають змогу відтворити у загальних рисах характер забудови типової київської вулиці, орієнтованої у бік великої монументальної споруди.

30. ГЕОРГІЇВСЬКА ЦЕРКВА закладена 1051 у великокнязівському монастирському комплексі. Належала до ансамблю мурованих великомасштабних культових споруд при в'їзді до Верхнього міста з боку Золотих воріт. До наших днів не збереглася. Фундаменти досліджувалися розкопками 1937, 1939, 1979 (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асєєва.

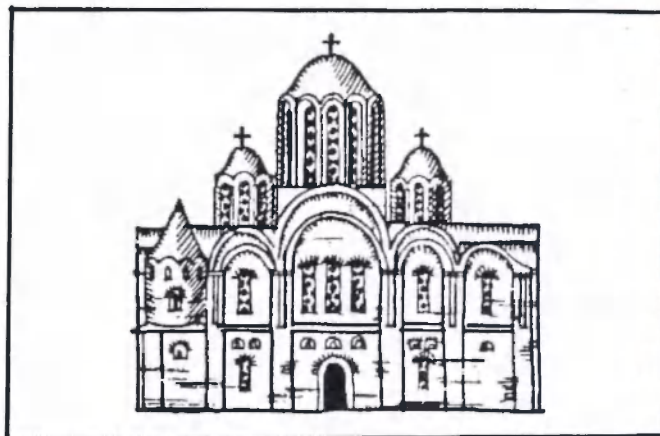

52. ТРИНИНСЬКА ЦЕРКВА закладена 1037. До наших днів не збереглася. Вперше виявлені 1731 залишки храму було вивчено 1909—10. Особливості будівельної техніки і композиція споруди дають змогу віднести її до групи культових комплексів «міста Ярослава», утворених, напевно, у відповідності з єдиним містобудівним задумом (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асєєва.

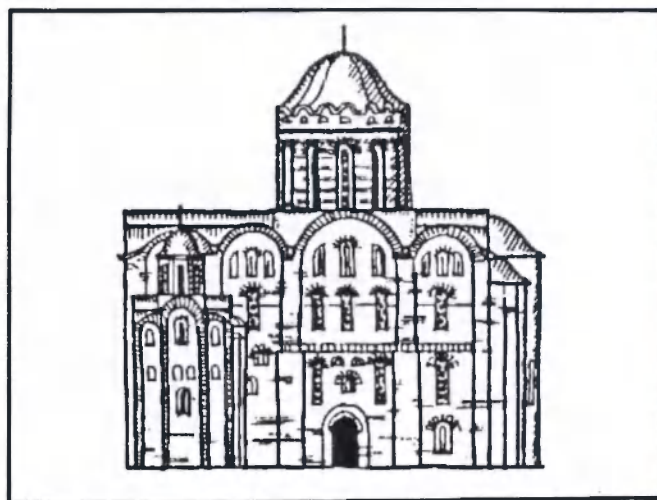

26. ЦЕРКВА І МУРОВАНА ПАЛАЦОВА СПОРУДА 11 ст. містилися на розі сучасних вулиць Володимирської та Трининської. До наших днів не збереглися. Фундамент церкви (на думку деяких дослідників, Трининської) досліджувався в 1833—34, 1846, 1913, 1914.

На південь від церкви 1914 знайдено залишки мурованої споруди, яка за характером нагадує палаці «міста Володимира» (II, XIII).

23. МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ СОБОР у Дмитрівському монастирі «міста Ізяслава» споруджено 1108—13 на території Михайлівської гори — відособленого укріпленого

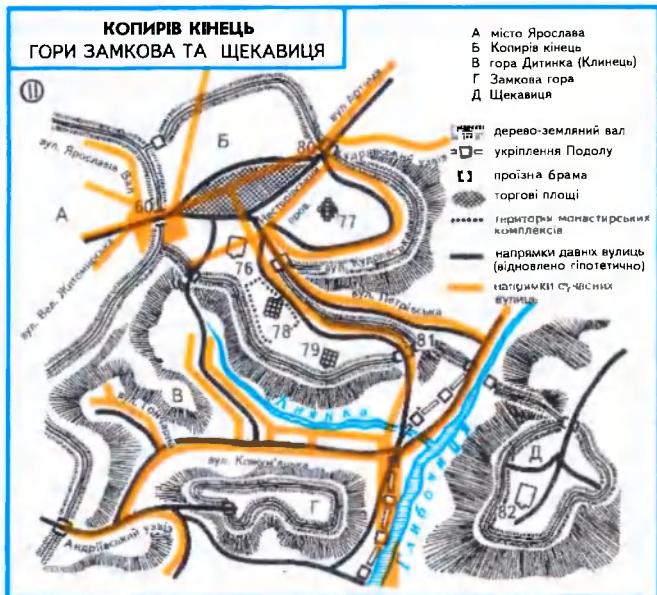
комплексу, що виник на мисовому підвищенні над Дніпром (нині — Володимирська гірка). До наших днів храм не зберігся. Реконструкція південного фасаду собору Ю. Асєєва.

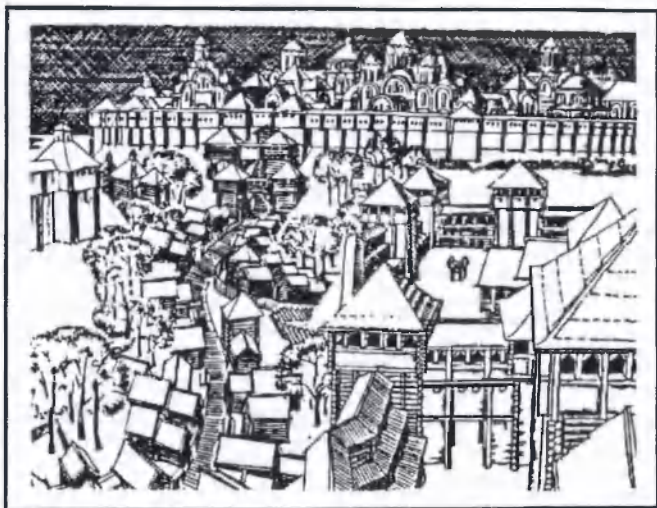
III.

В садибах монастирів і в сусідстві з ними виникали житлові квартали ремісників. Фрагмент одного з них, так зване житло художника, виявлено в 1938—39 у садибі стародавнього Дмитрівського монастиря. Як показали пізніші дослідження, напівземлянкові житлові будівлі були підклітjami і в умовах Києва використовувалися для господарських і виробничих потреб.

IV.

Замкова гора — дуже важливий елемент київського ландшафту. З її вершини відкривається круговий огляд давнього Києва — Старокиївська гора, Юрківські висоти, Поділ та задніпровська далечина. Підніжжя Замкової гори огинав Борчів узвіз (нині — Андріївський узвіз). Це найбільш «київська» вулиця, яка зв'язує протягом тисячі років Верхнє місто та Поділ. На передньому плані зображено споруди, з яких складалося «гніздо» вельможного феодала.

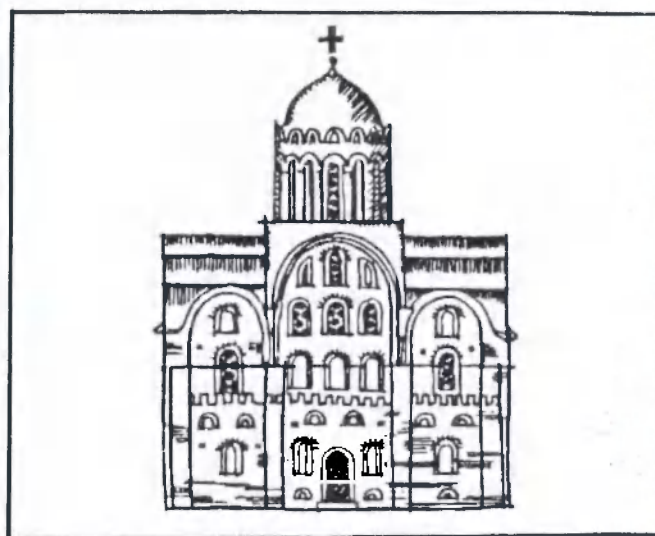

80. ЗАХІДНА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. В літописах не згадується. Локалізована гіпотетично.

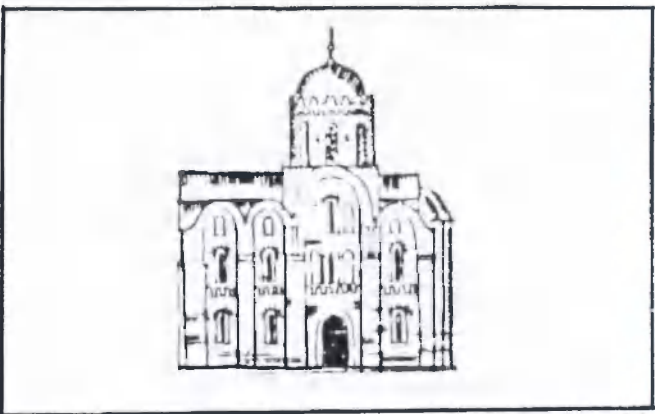
81. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. Згадується в літописах. Локалізована гіпотетично.

76. ЦЕРКВА 11 ст. В КОПИРЕВОМУ КІНЦІ. У літописах не згадується. Входила, певно, до складу великого комплексу верхнього плато Копиревого кінця, вивершуючи силует цієї частини міста (ріг вул. Смирнова-Ласточкина та Киянівського пров.). Залишки храму виявлено в 1887. Особливості будівельної техніки дають змогу ототожнювати пам'ятку із зображенням великої культової споруди на малюнку А. ван Вестерфельда (1651).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

78. ЦЕРКВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВА споруджена в 2-й пол. 11 ст. в ансамблі Симеонівського монастиря, куди було перенесено одну з князівських резиденцій (вул. Смирнова-Ласточкина). Церква стояла на проміжній терасі між храмом, знайденим у Киянівському провулку, і Василів-

ською церквою, які формували силует пагорба. Залишки розкопано й досліджено 1947 (II, XIII).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

79. **ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА НА НОВОМУ ДВОРІ.** Споруджена 1197 у складі палацового комплексу, що увінчував виступ Копиревого кінця і замикав глибинну перспективу від гирла Глибочиці, між Замковою горою і Щекавицею (сучасна територія клініки НАН України на вул. Смирнова-Ласточкина). Залишки храму, знайдені 1878 П. Лашкар'ювим, вивчено 1947 (II, XIII).

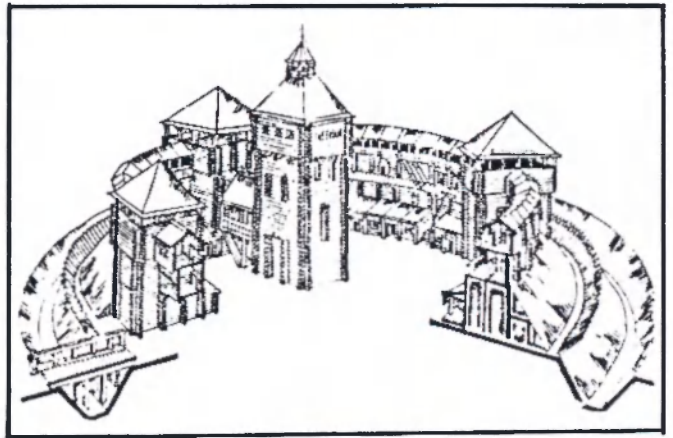
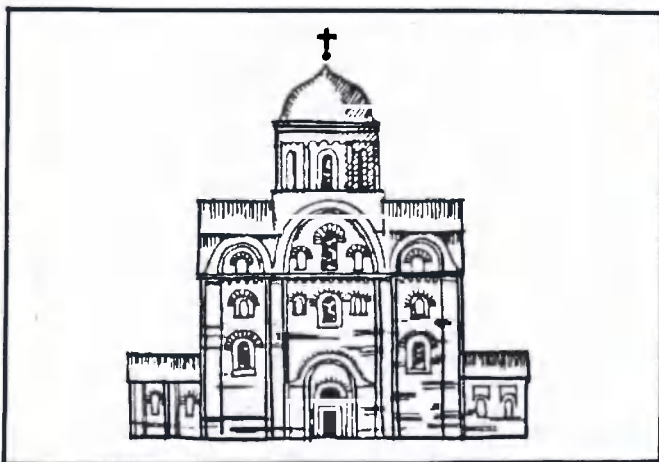
Реконструкція Ю. Асеева.

77. **ЦЕРКВА 12—13 ст. У НЕСТОРІВСЬКОМУ ПРОВУЛКУ.** В літописах не згадується. Залишки храму виявлено 1967 (II, XXXI).

82. **ЦЕРКВА НА ЩЕКАВИЦІ.** Згадується в літописах у 2-й пол. 12 ст. Характер пейзажного оточення, відтвореного на одному з малюнків А. ван Вестерфельда (1651), дає змогу ототожити зображену на малюнку церкву із залишками Щекавицького храму. Виявлена 1980 (вул. Олегівська, 41).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга за малюнком А. ван Вестерфельда.

5, 19, 84, 85. **ФОРТЕЦІ НА ПІДСТУПАХ ДО КИЄВА.** Літописи, билини, археологічні дослідження дають уявлення про цей тип укріпленого поселення. Численні «застави богатирські», що будувалися як система оповіщення та оборони міст Київської Русі від ворожих навал, починалися від самих її кордонів — річкових рубежів Півдня та Карпатських перевалів. Найближчими до головних воріт Києва були, певно, фортеці, залишки яких Київська археологічна експедиція виявила на вул. Червоноармійській в районі Центрального стадіону, в кінці вул. Дегтер'євської на перетині її з проспектом Перемоги. Аналогічним пунктом була, як вважають дослідники, і Дорогожицька фортеця, яка контролювала вхід до долини р. Либідь. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

V. ПОДІЛ

Річковий порт Києва виник на тому місці, де Почайна зливалася з Дніпром. Його розташування визначило характер забудови та обличчя

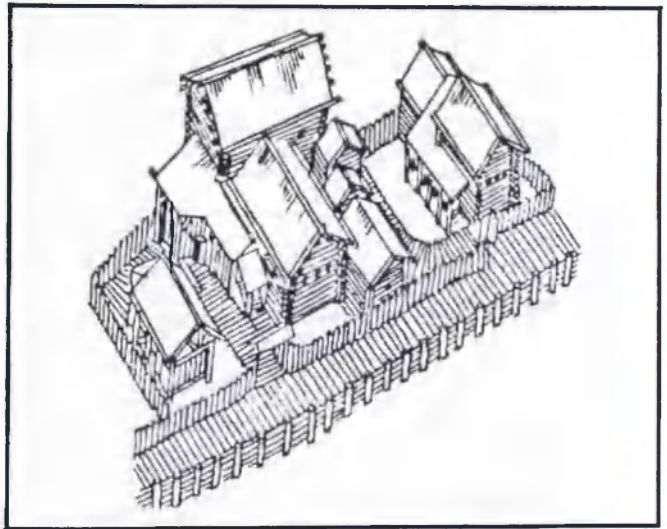
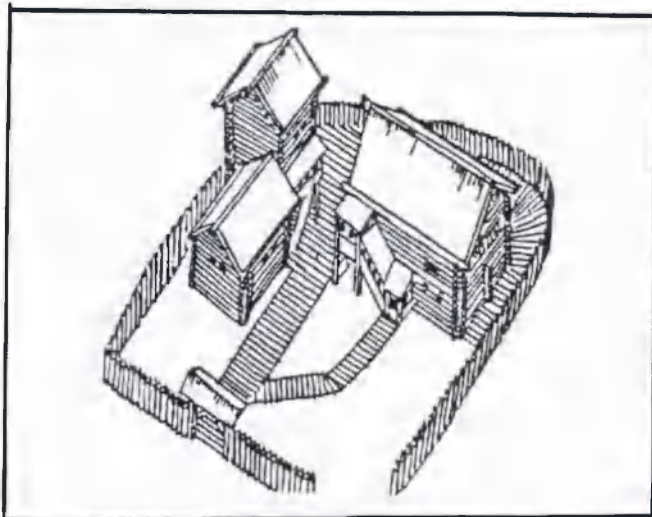

середньовічного Подолу, вулиці якого починалися від брам берегових укріплень — «столпія». До причалів київського порту швартувалися візантійські та арабські судна, дракари вікінгів, однодеревки смолян та сіверян.

65. БОЯРСЬКА (?) САДИБА 10 ст.— один із житлових комплексів стародавнього Подолу. Розміщувалася в житловому кварталі, що межував із Торговищем (тепер — Контрактова площа). Виявлена під час робіт з прокладання метрополітену і досліджена Київською археологічною експедицією 1972 (X). В садибі простежуються основні типи міських житлових дерев'яних будівель 10 ст.: великий зруб — житловий будинок площею близько 60 кв. м на господарській або житловій підкліті і група з двох клітей, об'єднаних галереєю в один блок.

Реконструкція К. Гупала і О. Кутового.

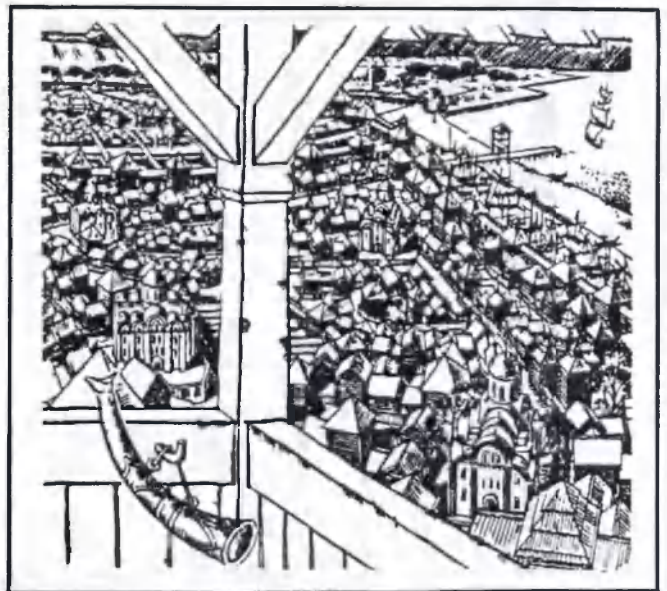

71. ЖИТЛОВІ КВАРТАЛИ 11—12 ст. Рядові садиби київських майстрів розташовувалися біля підніжжя Замкової гори, на березі річки Глибочиці або її притоки (ріг вулиць Нижнього Валу і Житньоторзької). Виявлені й досліджені Київською археологічною експедицією 1973 (XXXII).

Креслення О. Кутового та В. Розенберга за матеріалами реконструкцій В. Харламова.

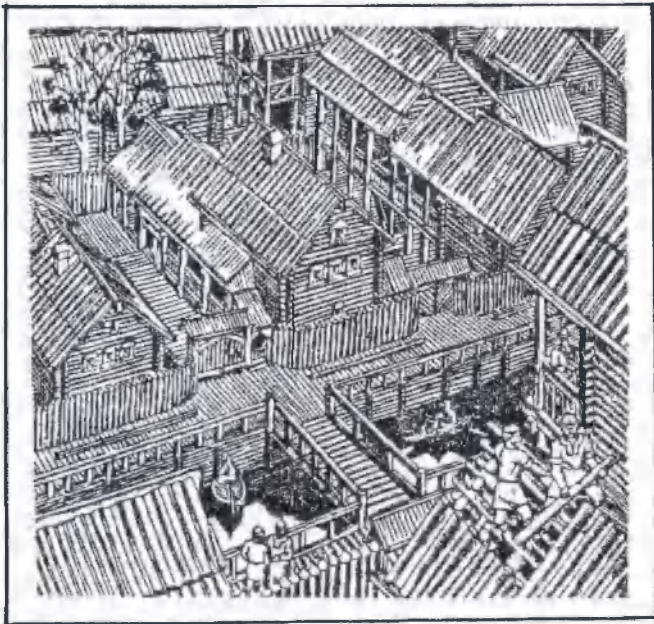
VI.

З гір Верхнього міста Поділ було видно, як на долоні. За часів середньовіччя його формували зруби — житлові, виробничі, господарські та оборонні споруди, які об'єднувалися в цілі комплекси хоромів, дворів, кварталів, кінців. У цьому морі дерев'яної забудови виділялися стрункі муровані храми, які були своєрідними орієнтирами у місті, а також з боку Дніпра.

VII.

Таким уявляється характер забудови Подолу біля річки Глибочиці. Дерево використовува-лося не тільки в архітектурі житла, а й у благо-устрої міста.

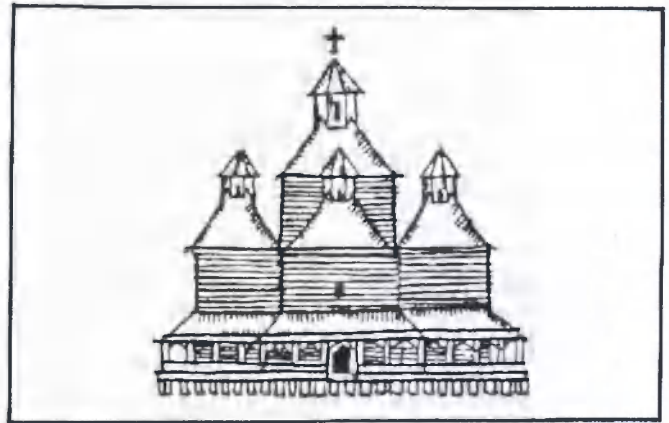

VIII.

Вулиці давнього Подолу сходилися до Тор-говища. На головному ринковому майдані міста, де було змуровано церкву Богородиці Пиро-гощі, збиралося також київське віче.

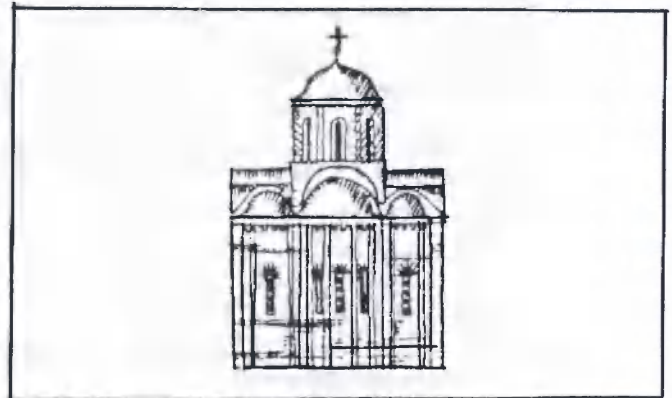

61. ІЛІНСЬКА ЦЕРКВА 10 ст. згадується в літопису під 944. За його свідченням, храм містився «над ручаєм Конец Пасынеч беседы и Козаре». Ряд дослідників визначають це місце на вул. Почайнинській, у районі Іллінської церкви 17 ст., яка збереглася.

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розен-берга.

66. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ПИРОГОЩІ, спо-руджена у 1131—35 на Торговищі — головній торговій площі Подолу, була її композиційним центром. Згадується в «Слові о полку Ігоревім». Залишки споруди містяться на Контрактовій

площі. Давній храм досліджували 1934, а також у 70—90-х рр. (II, XIII). Відновлений 1998. Реконструкція Ю. Асеева.

62. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, вияв-лені під час розкопок 1955 на вул. Борисогліб-ській (II).

63. ТУРОВА (БОРИСОГЛІБСЬКА) БОЖНИЦЯ. Згадується 1146. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розенберга. Деякі дослідники ототожнюють її з церквою 12—13 ст. (див. № 62).

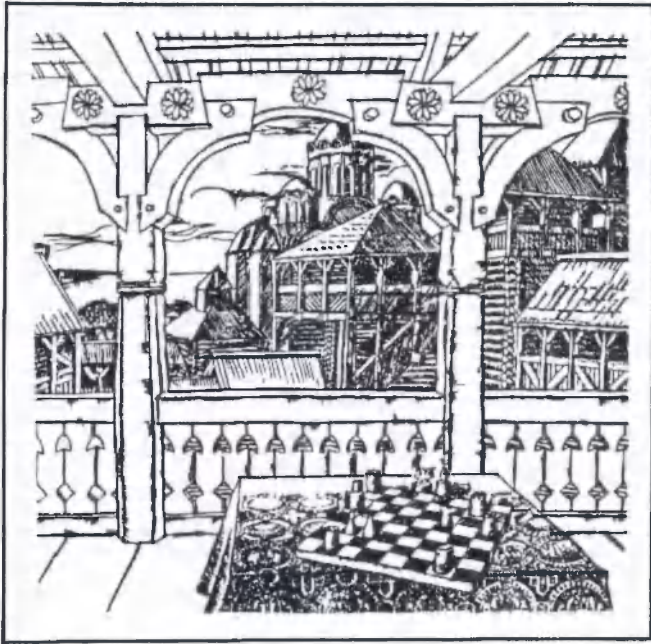
67. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, вияв-лені під час розкопок 1955 на вул. Воло-ській, 20 (II).

68. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, вияв-лені під час розкопок 1980 на вул. Волоській (II).

69. НОВГОРОДСЬКА (МИХАЙЛІВСЬКА) БОЖ-НИЦЯ. Згадується 1147. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розен-берга. Деякі дослідники ототожнюють її з церк-вою 12—13 ст. (див. № 67).

IX.

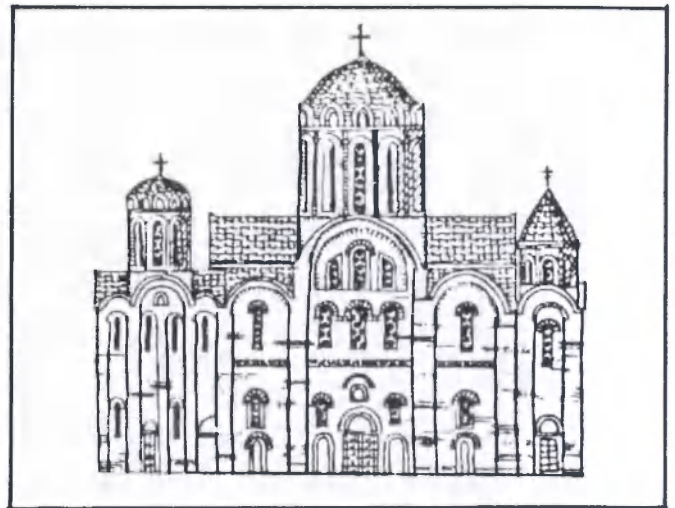
Берестове (тепер — район парку Вічної Слави) — одна з найбільш мальовничих київських місцевостей — було колись замиською резиденцією київських князів. Село знищено під час монголо-татарської навали. На Берестові, у церкві Спаса, поховано засновника Москви Юрія Долгорукого.

10. ТРОЦЬКА НАДБРАМНА ЦЕРКВА в системі укріплень Києво-Печерського монастиря збудована 1108, над головним входом до монастиря. Фасади споруди в кін. 17 — на поч. 18 ст. перебудовано в стилі українського бароко. Пам'ятка міститься на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Реконструкція Ю. Асєєва.

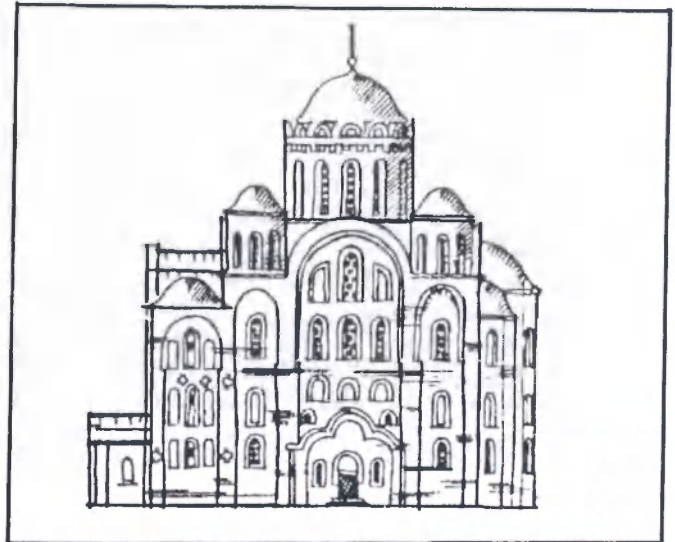
11. УСПЕНСЬКИЙ СОБОР — домінуюча споруда ансамблю Києво-Печерського монастиря. Зведений у 1073—78 і освячений 1089. Один із найважливіших елементів вивіреної системи домінант правого берега Дніпра. До наших днів собор дійшов у руїнах. На основі досліджень

1970—72 уточнено його первісне обличчя (XXXIV).

Реконструкція західного фасаду М. Холостенка.

13. ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ — домінуюча споруда великокнязівського замиського палацового комплексу. Споруджена до 1125. До наших днів збереглася в перебудованому

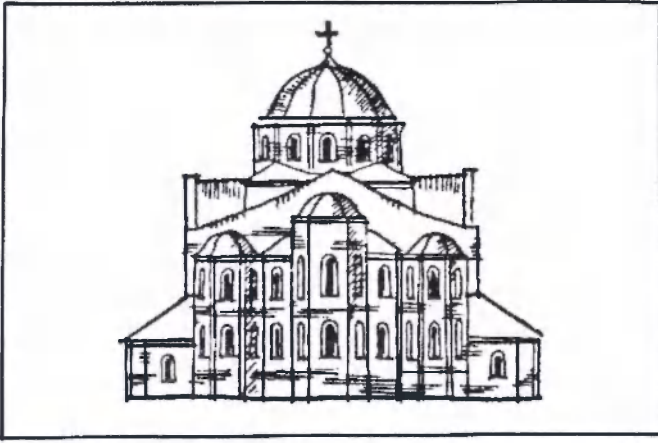

вигляді у формах 18—19 ст. Входить до складу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (II, XX).

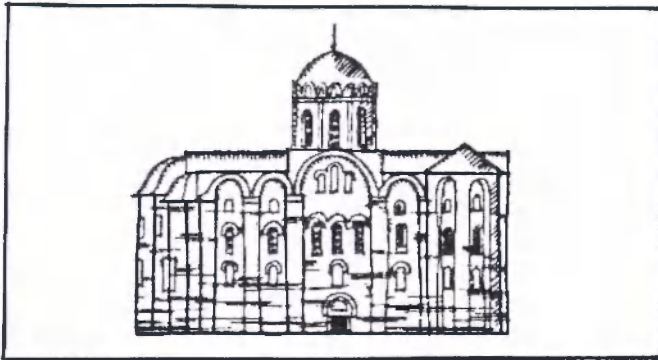
Реконструкція Н. Логвин.

18. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ВЛАХЕРНСЬКОЇ У КЛОВСЬКОМУ МОНАСТИРІ була частиною системи домінант, що оточували центральні райони Києва з півдня і півночі. Монастир контролював вхід до Хрещатицької долини і до Печерського плато з півдня. Закладено храм 1078, а закінчено будівництво 1108. Розкопками 1963 і 1974—75 виявлено фундаменти цієї споруди (вул. Шовковична, 11).

Реконструкція Н. Логвин.

2. МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ закладена 1070 біля підніжжя Звіринської гори, на березі Дніпра. У 1199—1200 зодчий Петро Милонег мурує могутню підпірну стіну. Внаслідок численних негод храм

дійшов до нас у перебудованому вигляді. Вивчався 1945 та 1970 (III, XIII).

На основі останніх досліджень здійснено спробу відтворення архітектурного обличчя церкви 11 ст.

86. КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА споруджена близько 1146 у монастирі чернігівських князів Ольговичів. Увінчувала з півночі систему ансамблів культових споруд на вершині правобережного дніпровського плато. До наших днів збереглася в перебудованому вигляді у формах 17—18 ст.

Нині — філіал Національного заповідника «Софія Київська». Архітектуру церкви досліджували у повоєнний період (II, XX).

Реконструкція Ю. Асеєва.

Анотація до карти.

Київ 10—13 століть був не тільки столицею Київської Русі, але й одним із центрів світового мистецтва. Пам'ятки тієї доби є окрасою сучасного міста, вони вражають художньою досконалістю. Про велич і красу древнього Києва — «матері міст руських» — постійно нагадують Софійський собор, Кирилівська церква, комплекс Києво-Печерської лаври, Золоті ворота. Але яким було це місто? Чи можна взагалі уявити його обличчя, приховане завісою часу? Над розв'язанням цього складного питання останніх півтора століття працювали покоління дослідників. Спираючись на їхній доробок, сучасні фахівці, подібно до давньоруського майстра, який складав з окремих різнобарвних камінців яскраву картину, намагаються створити цілісне уявлення про столицю Київської Русі. Завдяки останнім науковим відкриттям, зокрема пошукам експедицій Інституту археології НАН України, було виявлено багато не відомих раніше пам'яток. Масові знахідки давньоруських житлових кварталів на території

сучасного Києва дали змогу вченим дійти висновку про єдність архітектури житла стародавнього Києва і Наддніпрянщини з архітектурною традицією інших земель Київської Русі. Результати цих досліджень допомогли нам уявити древній Київ не як низку окремих пам'яток, а як цілісне архітектурно-художнє середовище. А традиція старовинної європейської карти, де міста зображувалися разом із природним оточенням, підказала найвиразнішу форму. Зауважимо лише, що через різний ступінь вивченості районів міста та окремих типів споруд обраний спосіб показу давнього Києва є досить умовним. Адже тут однаково вірогідно виглядають і досконало вивчені, загальновідомі пам'ятки, і такі, що безслідно зникли, а про їхнє існування ми можемо довідатися з літописів та легенд. Тому поряд із зображенням Києва в його природному оточенні доцільно навести додаткові матеріали. Це схеми основних районів давнього Києва — Верхнього міста, Копиревого кінця та Подолу.

На схемах відомі пам'ятки архітектури 10—13 ст. показано в системі сучасних вулиць та площ, суміщених з гіпотетичним напрямком давніх вулиць та розташуванням оборонних укріплень, а перелік окремих споруд наводиться за ступенем історичної вірогідності. На карті-реконструкції Київ 10—13 ст. зображено у межах гирла річки Либеді та Сирецького ручая. Ця частина Дніпровсько-Либідського межиріччя, ніби прокреслена різцем вправного скульптора, протягом багатьох століть була основою розбудови міста.

У багатьох народів світу виникнення найдавніших міст часто пов'язується з іменами кількох братів. Легендарні засновники Києва Кий, Щек та Хорив не є винятком. Це свідчення глибинної народної пам'яті історично підтверджується. Як показали останні дослідження, з поєднання поселень, розташованих на правобережному дніпровському плато — горах Старокиївській, Замковій та Щекавиці, — на рубежі 5—6 ст. і виник Київ. Тут полянський князь Кий спорудив укріплене поселення — «град». Коли в кін. 10 — на поч. 11 ст. на київському престолі княжив Володимир Святославич, завершилося становлення давньоруської феодальної держави. Під владою київського князя було об'єднано племена полян, сіверян, словенів, кривичів, в'ятичів, радимичів, дреговичів та ін. Столиця Київської Русі, що містилася на перетині важливих торговельних шляхів, стала значним політичним та культурним центром, одним з найбільших міст Європи.

Територія найдавнішого града значно розширилася. Було зведено потужні укріплення — земляні вали з дерев'яними рубленими стінами, брамою у бік «поля вне града», яка згодом набула назви Софійської (Батієвої), та брамою, що вела на Поділ. Пізніше в системі укріплень з'явилася Михайлівська брама. «Місто Володимира» стало резиденцією князя та військової адміністрації, а з прийняттям наприкінці 10 ст. християнства — також вищого духовництва. Величні муровані палаци утворили ансамбль, у центрі якого піднеслася Десятинна церква — символ утвердження християнства, яке стало державною релігією. Парадні будівлі феодальних хоромів височіли над щільною масою дерев'яних дахів жител городян поруч з вежами міських проїзних брам і величними силуетами мурованих храмів. Це — билинні повалуші, гридниці, тереми, яскраво оздоблені різьбленням по дереву, розписом, тиньком. Саме такими уявляються згадувані у літопису двори Гордяти, Воротислава, Никифора.

Великий розмах будівельної діяльності у Києві на поч. 11 ст. пов'язаний із планами розбудови нового міста Ярославом Мудрим (1019—54). Ідея створення великого «стольного града» набула завершеної форми. Укріплення «міста Яро-

слава» — величезні деревоземляні вали з дерев'яними стінами — охоплювали площу, яка в 7 разів перевищувала територію «міста Володимира». З'єднавшись з його укріпленням, вони утворили єдину оборонну систему Верхнього міста. Важливим елементом планувальної системи «міста Ярослава» була вулиця, що вела від Софійської брами до парадного в'їзду в столицю — Золотих воріт. Зі сходу та заходу до міста в'їжджали через Лядську та Жидівську брами. Від цих брам віялом розходилися вулиці, що визначали центральну частину «міста Ярослава». Їхній напрямок найвірогідніше фіксують сучасні вулиці — Михайлівська, Мала Житомирська, Софійська, Стрілецька, Рейтарська. Вздовж валу, з внутрішнього боку укріплень, йшли вулиці, розташування яких збігалось з напрямком сучасних вулиць — Ярославового Валу, Мало-підвальної, Великої Житомирської.

Композиційним центром «міста Ярослава» став Софійський собор, який був центром Київської митрополії. Цей величний храм, слава про красу якого поширилася далеко за межами Русі став символом єдності давньоруської держави. Тут затверджувалися важливі рішення і державні акти, перед собором збиралося віче. При Софії Київській було створено першу на Русі бібліотеку, школу та майстерню, де переписувалися та перекладалися книги. Софійський собор в оточенні менших храмів — церков Георгіївської, Ірининської та церкви з невідомою нам назвою — був вирішальним акордом, вінцем художньої композиції «міста Ярослава». Разом з навколишніми монастирями своєю масою і характерним силуетом Софія Київська позначала місто з боку Либідської заплави. Хоча цей величний ансамбль і панував над Києвом, все ж основою забудови були дерев'яні житла. Тогочасне масове житло — це звичайні зруби, але за допомогою сіней, галерей та переходів вони з'єднувалися в різноманітні комплекси, створюючи індивідуальність забудови та неповторність обличчя міста. Ще більшої своєрідності житлам надавала обмазка зрубів глиною із забіленням, розпис по дереву або тиньку.

Резиденцією київських князів, як і раніше, лишалося «місто Володимира». На його території виник Великий Ярославів двір, який містився між Десятинною та Василівською церквами. Тут, як свідчить літопис, влаштовувалися кінні змагання — улюблена розвага знаті.

У Національному музеї історії України експонуються керамічні чашечки з фарбами, якими користувався давньоруський художник. Його житло знайшли в садбі Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Тут, у південно-східній частині гірського плато, з усіх боків оточеного стрімкими урвищами, у 2-й пол. 11 ст. виник новий район давнього Києва — «місто Ізяслава». Ізяслав, який став кня-

зем після Ярослава Мудрого, був одним із будівничих родинних «вотчих» монастирів. Таким був і Дмитрівський собор. Згодом на території «міста Ізяслава» його син Святополк збудував Михайлівський собор. Змуровано було також церкву св. Петра. Увесь монастирський комплекс було обнесено укріпленнями і поєднано з оборонною системою Верхнього міста.

Копирів кінець займав північно-західний виступ нагірного плато, примхливо порізаного глибокими ярами. Лінія укріплень, що починалася від сучасної Львівської площі, проходила вздовж схилів урочища Кожум'яки, уступами спускаючись до Подільської брами Копиревого кінця, півкільцем огортала окрайку плато, що нависло над яром, де протікала річка Глибочиця. Далі укріплення прилягали до стін «міста Ярослава». Давайте уявимо собі тодішню мережу вулиць у Копиревому кінці. Жидівську та Західну брами з'єднувала вулиця, що проходила по лінії сучасної вулиці Артема. Західна брама, як гадають фахівці, містилася приблизно на місці перетину вулиць Артема та Обсерваторної. Звідси вів шлях на Білгород. Вузькі вулиці з внутрішнього боку укріплень найвірогідніше збігаються із напрямком сучасних вулиць Обсерваторної та вигнутої, як підкова, Кудрявської. Можна припустити, що трасою сучасного Несторівського провулка проходила вулиця, що з'єднувала Західну браму з ремісничими урочищами. А сучасною вулицею Смирнова-Ласточкіна, понад Петрівським яром, проходив шлях до літописних «Подольських ворот в Копиревом конці».

Дніпро, що протікав у глибоку давнину біля самісіньких круч нагірного плато, змінив русло і залишив на рівнині свій рукав — річку Почайну. При впадінні Почайни в Дніпро утворилася природна гавань. Безпосередній зв'язок із великим водним торговельним шляхом відбився на містобудівному обличчі Подолу і визначив рід діяльності його населення. Поділ став найбільшим торговельним і ремісничим районом Києва. Тут вели торгівлю купці з різних країн: араби, вірмени, булгари, греки, хозари, євреї, поляки, німці, чехи, шведи та інші. На Подолі задовго до офіційного прийняття християнства виникли перші християнські осередки, будувалися церкви.

Територію Подолу від сучасної Поштової площі до вулиць Щекавицької та Ратманського було щільно забудовано житловими садибами. Лінія укріплень проходила, на думку фахівців, сучасними вулицями Почайнинською та Набережно-Луговою, потім круто повертала на захід і в районі нинішньої вулиці Ратманського з'єднувалася з укріпленнями гори Щекавиці. А далі починалися заливні луки — Оболонь. Якщо давня сітка вулиць Верхнього Києва дійшла до нас майже без змін, то напрямок вулиць давнього

Подолу простежити значно важче. Через численні повені та пожежі Поділ упродовж віків багаторазово перебудовувався. Розташування старовинних вулиць цього району зафіксовано на плані Києва 1803.

Ця система вулиць здається сьогодні хаотичною. Насправді ж вона напіврадіальна з центром Торговище — Пирогоща, органічно поєднувалася з регулярною нарізкою садиб. Подільські садиби — це прямокутні двори, які, залежно від соціального стану городян, мали розміри від 10×12 аж до 40×50 метрів. Внаслідок інтенсивного розвитку міста ці садиби було забудовано по периметру. Своєрідними «маяками» в масі житлової забудови були невеликі за розміром муровані храми, що їх будували громада, князі та купецькі корпорації. Торговельні площі Подолу починалися, очевидно, на березі, на причалах Почайни, там, де тепер Поштова площа. Просто з човнів, зі стругів, а також у численних крамницях торговельних рядів велася жвава торгівля. Купці з Новгороду, Смоленська, Чернігова пропонували дорожочинні пещеві та соболіні хутра. Тут торгували ще й товарами з країн Арабського Сходу, шовковими тканинами, прянощами, коштовним камінням. З Візантії привозили важкі золотокані паволоки та оксамити, фарби, вина. А поруч виставляли свої вироби й київські ремісники. Ювеліри — «кузнецы меди и серебра» — виготовляли срібний посуд з карбованим візерунком, тиснені срібні колти, витончені золоті намиста з перегородчастою емаллю, сережки. Керамічні вироби — глечики, черпаки, амфори, корчаги — продавали гончарі, які проживали на Подолі у мальовничому урочищі. У сусідньому урочищі, відокремленому горою Дитинкою, жили кожум'яки. На крутих горбах, що височіли над Подолом — Замковій горі, Щекавиці, Дитинці, — були ремісничі поселення, де виготовлялися різноманітні ковальські вироби, прикраси зі скла та кістки.

На торгових площах не тільки торгували. Тут, на вічі, обурення міських низів неодноразово оберталася вибухом народного гніву, і часом бояр та лихварів не врятовували навіть міцні стіни Верхнього міста. А з Верхнім містом Поділ зв'язував давній Боричів узвіз (нині Андріївський узвіз). Як оповідає «Слово о полку Ігоревім», цим шляхом їхав до церкви Богородиці Пирогощі князь Ігор Святославич, повертаючись з половецького полону.

Територія давнього Києва не обмежувалася Верхнім містом та Подолом, замкненими в єдину оборонну систему. За стінами подільських укріплень починався шлях на Вишгород, уздовж якого в ярах та на терасах Кирилівського узгір'я містилися численні слободи. А там, де сходилися шляхи з Чернігова, Вишгорода та Білгорода, лежало урочище Дорогожичі. В епоху,

коли князі вели безперервну боротьбу за київський престол, це місце правило за плацдарм для взяття Києва. І досі височить на крутому пагорбі над древнім Дорогожичем, де «земля бе кровию полята», Кирилівська церква.

Центр Києва був відокремлений від великого гористого Печерського плато широким, зарослим лісом видолинком — Перевищищем, де серед заболочених берегів протікав Хрещатицький ручай. З півдня ця місцевість була обмежена ручаєм Наводничі, а з заходу — долиною річки Либеді. Укріплені пункти, що, як намисто, простяглися у заповідних гаях Печерська, вздовж схилів, понад Дніпром, визначили на багато століть містобудівне обличчя Києва.

Закладені в 11—13 ст. величні споруди замських монастирських або князівських комплексів були практично на однаковій відстані одна від одної. Це — зразок свідомого формування архітектурно-художньої композиції міста на великому просторі. Від Лядської брами «міста Ярослава» на Печерськ вів шлях, який збігався з напрямком сучасної вулиці Інститутської. У районі урочища Угорське шлях спускався до Дніпра, де був перевіз.

З Угорським пов'язана літописна легенда про те, що князь Олег, який прийшов із військом на човнах з Новгорода, вбив князів Аскольда та Діра й захопив київський престол. Аскольда було поховано в Угорському. Пізніше це урочище дістало назву «Аскольдова могила». За півкілометра від Угорського біля шляху, що спускався до Дніпра, в 10—12 ст. містилася замська резиденція київських князів — двір у селі Берестові. З Берестовом пов'язана діяльність визначного оратора та церковного діяча, першого руського митрополита Іларіона — автора «Слова про Закон і Благодать». Від давніх будов збереглася до наших днів церква Спаса на Берестові, яка входить до комплексу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». На південь від Берестова, на схилах лісового пагорба, містилися давні «варязькі» печери. Поряд з ними у печері чернець Антоній в 11 ст. заснував монастир «на Дальніх печерах». Пізніше в сусідньому пагорбі було вирито келії та підземні церкви монастиря «на Ближніх печерах».

Так почалася багатовікова історія Києво-Печерського монастиря, який відіграв видатну роль у розвитку давньоруської культури. Тут переписувалися книги, зберігалися твори античних та візантійських авторів, велося літописання. На основі найдавнішого літописного зведення чернець Нестор створив знамениту «Повість временних літ». У монастирі працював також відомий давньоруський художник Алімпій, котрий, як гадають спеціалісти, брав участь в оздобленні Успенського собору. Цей храм було збудо-

вано в 70-х роках 11 ст., коли на північ від Ближніх печер почалося інтенсивне будівництво комплексу Верхнього монастиря. На поч. 12 ст. монастир було обнесено мурованою стіною з Троїцькою церквою над головною брамою. Монастирська алея, що сполучала їх з Успенським собором, стала композиційною віссю ансамблю Верхнього монастиря. Обабіч було споруджено монастирські келії, Трапезну та Микільську церкви, які утворили замкнуте подвір'я. Незважаючи на те, що архітектурне обличчя споруд Києво-Печерського монастиря з часом значно змінилося, композиційний задум ансамблю, що виник в 11 ст., зберігся майже без змін.

Там, де зараз вулиця Шовковична, колись проходив шлях, що вів до Клову. На західному виступі Печерського плато, підніжжя якого огинав Кловський ручай, колишній печерський ігумен Стефан наприкінці 11 ст. заснував монастир. У Кловському монастирі, що стояв біля входу до Хрещатицької долини, було змуровано церкву Богородиці Влахернської.

За три кілометри від Києво-Печерського монастиря, біля гирла Либеді, розкинувся лісовий масив Звіринецької гори — місце князівських полювань. Тут, у неглибокій лощовині, неподалік від Звіринецьких печер, розмістився Видубицький монастир, заснований князем Всеволодом Ярославичем. Тоді ж на Звіринці виник «Красний Всеволож двір», поставлений на вершині пагорба.

У 1240 році Київ спіткало страшне лихо. Хвиля монголо-татарської навали докотилася до давньоруської столиці. Мешканці міста героїчно оборонялися. Та все ж Київ було спалено, а багатьох його захисників убито або поневолено. Йшли роки. Місто відбудовувалося, змінювало своє обличчя. Але незмінним залишався неповторний київський рельєф, мережа вулиць у Верхньому місті, стрімкі узвози, назви районів, урочищ — Печерськ, Поділ, Гончарі, Кожум'яки. Дорогоцінний розсип шедеврів давньоруської архітектури передає пам'ять минулого новим поколінням. Таким чином, місто давнє існує в місті сучасному. Життєздатність містобудівної спадщини давнього Києва у тому, що його історична частина розвивається сьогодні на просторі, де найважливіші місця, мов віхи, було опановано та художньо осмислено ще давньоруськими зодчими. Тому багатовікова історія не зробила з Києва музею, сховища антикварної старовини. Його обминула доля мертвих міст — Помпеїв, Херсонеса, бо місто вмирає лише тоді, коли його залишають люди. Тільки вони дають життя місту, поєднуючи творчою працею його минуле, сучасне та майбутнє.

*Олександр Кутовий, Віктор Розенберг.
Науковий консультант Петро Толочко.*

Література, використана для складання карти

- I. Арциховский А. В. Древнерусская миниатюра как исторический источник.— М., 1944.
- II. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.
- III. Асеев Ю. С. Архитектура Киевской Руси.— К., 1969.
- IV. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 19.
- V. Борисевич Г. В., Тюрин В. П., Чистяков Г. П. Опыт реконструкции деревянной жилой застройки древнего Новгорода.— М., 1963.
- VI. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства: В 2 т.— М., 1979.— Т. 1.
- VII. Воронин Н. Н. Жилище // История культуры древней Руси: В 2 т.— М.; Л., 1948.— Т. 1.
- VIII. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.
- IX. Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва.— К., 1979.
- X. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1993.
- XI. Загорюльский Э. М. Древний Минск.— Минск, 1963.
- XII. Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА СССР.— 1963.— № 123.
- XIII. Каргер М. К. Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961.— Т. 2.
- XIV. Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (К постановке вопроса) // Русский город.— М., 1976.
- XV. Київ: Історичний огляд (Карти, ілюстрації, документи).— К., 1982.
- XVI. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра: Памятники архитектуры и искусства.— М., 1975.
- XVII. Кириевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.— К., 1982.
- XVIII. Красовский И. Формирование уличной сети древнерусского города // Архитектура СССР.— 1984.— № 5.
- XIX. Красовский М. И. Курс истории русской архитектуры. Ч. 1. Деревянное зодчество.— Пг., 1916.
- XX. Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982.
- XXI. Логвин Г. Н. О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь.— М., 1976.
- XXII. Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих.— М., 1976.
- XXIII. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— Л., 1975.
- XXIV. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— М.; Л., 1956.
- XXV. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.
- XXVI. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА АН СССР.— 1964.— Вып. 99.
- XXVII. Спегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв.— Л., 1972.
- XXVIII. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України.— К., 1976.
- XXIX. Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII века.— Л.; М., 1953.
- XXX. Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.
- XXXI. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.
- XXXII. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києво-Подолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.
- XXXIII. Харламов В. О. Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу) // Археологія.— 1977.— Вип. 24.
- XXXIV. Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.

1. АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА, 1747—62 (архит., іст., мист.). Андріївський узвіз, 23. На краю правого підвищеного берега Дніпра, відіграє (з боку річки) роль основної архітектурної домінанти в панорамі західної (старокиївської) частини міста, органічно вписується в її ландшафт.

Споруджена в стилі бароко за проектом арх. Б.-Ф. Растреллі на замовлення доньки Петра I російської імператриці Єлизавети на місці розібраної 1724 дерев'яної Хрестоздвиженської церкви. Задумана як двірський храм для обслуговування імператорського почту з унікальним розташуванням на значній відстані від Маріїнського (Царського) палацу в Липках. Інженер і будівничий — І. Мічурін, керівник будівельних робіт — І. Власьєв.

Відповідно до проекту двоповерхова будівля покоев священика біля півніжної церкви мала відігравати роль підпірної стіни узгір'я, на якому споруджувалася церква. В процесі будівельних робіт І. Мічурін здійснив ряд самостійних інженерних рішень, які ґрунтувалися на серйозних геологічних дослідженнях і були затверджені Б.-Ф. Растреллі. Внаслідок цього створено своєрідний стилобат храму, замість в'їзду на паперть у вигляді пандуса влаштовано сходи.

Підготовчі до будівництва роботи розпочато 1747. У липні 1748 І. Мічурін та І. Власьєв одержали ескізний проект Б.-Ф. Растреллі. З січня 1749 розпочато будівельні, з 1752 — опоряджувальні роботи на фасадах і в інтер'єрі храму, які в основному закінчено 1755. Але документи засвідчують, що повне завершення робіт затягнулося аж до 1762. Довгий час у зв'язку зі смертю замовниці церква стояла в запустінні. Освячена лише 1767.

У будівництві брали участь численні майстри різних фахів: каменярі Я. Бублик, Г. Горох, С. Ковнір, М. Новаківський; тинькарі під керівництвом П. Цєга; різьбярі М. Алексєєв, П. Ржевський, М. Чвітка, Я. Швейлицький; столярі на чолі з М. Мантуровим; коваль П. Медведєв; золотарі І. Євстифєєв та Г. Стеценко. Іконостас, креслення до якого в натуральну величину виконав сам Растреллі, зроблено майстрами під керівництвом Я. Грота та Й. Домаша і майстром-золотарем Ф. Лепренсом. Над виготовленням кафедри проповідника працювали Х. Орєйда та Я. Цунфер. Основні живописні роботи виконували О. Антропов та І. Вишняков. Тильну частину іконостаса оформляли українські живописці І. Роменський, Г. Стеценко, І. Чайковський.

Документи, що збереглися від часів будівництва, дають змогу встановити, який вигляд мав храм після завершення робіт. Масивний прямокутний врізаного в пагорб стилобата — двоповерхових священицьких покоев — підкреслював легкість ажурного силуету церкви. На паперть, до входу у храм,

вели широкі парадні дерев'яні сходи. Їхня легка витончена дерев'яна огорожа перетворювалася на огорожу паперті, зорозово створюючи м'який перехід від важкої маси стилобата до відкритого простору паперті. На тлі безкрайнього блакитного неба, в біло-золотавому мереживі декору — бірюзово-білий об'єм церкви. Бірюза фасадів з білими вертикалями колон та пілястрів відтінялася малахітовою оправою дахів, центральної бані та верхівок наріжних бань, золоченими кулями маківок з різьбленими силуетами хрестів. Яскрава святкова архітектура була типовою для стилю бароко.

У 1771, пізніше у 1785—86 під час ремонту покрівлю основного об'єму з темно-зеленої полив'яної черепиці замінено на металеву. 1825—28 за проектом арх. А. Мелєнського через обмеженість коштів рельєфний золочений декор бань, укладений по фарбованій яр'ю — мідяною та венеціанською зеленню — мідній покрівлі, замінено накладними золоченими зірками по «білій блясі». З 1830 до 1900 проведено ряд поточних і капітальних ремонтів, під час яких остаточно зникає весь золочений декор завершень, пропадає або нівецьється ліплення фасадів церкви та стилобата. Дерев'яну огорожу паперті та сходів замінено на іншу: цегляні стовпи з чавунними литими секціями, виконаними за проектом архітекторів П. Спарро та А. Станзані. Замість цегляного покриття паперть викладено чавунними плитами. Дерев'яні конструкції бань замінено на металеві (при цьому не збережено первісну форму їхніх завершень).

1949—54 проведено капітальний ремонт будівлі: відремонтовано конструкції дахів, ушкоджену кладку стін, замінено покрівлю дахів та покриття паперті; стилобат обладнано водогоном та каналізацією, біля його південної стіни уздовж сходів зведено одноповерхову прибудову (арх. М. Дьомін). Одночасно здійснено консервацію живопису церкви (керівник Ф. Демидчук).

1965—67 виконано чергові роботи з укріплення цегляної кладки фасадів стилобата, перекладання його підпірної стіни, ремонту покриття паперті, конструкцій даху та покрівлі церкви (автор проекту реставрації — арх. В. Корнєєва), а також продовжено консервацію живопису (керівник П. Войтко).

1974—87 здійснено повну реставрацію пам'ятки на підставі виявлених у графічному зібранні віденського музею «Альбертіна» копій авторських креслень Б.-Ф. Растреллі (авторська група реставраторів: арх. В. Корнєєва, мистецтвознавець М. Дегтярьов, інженери Б. Левановська, А. Рожков). Розробці проекту передувала науково-дослідна архівна та натурна робота, якою з'ясовано невідомі факти в історії проектування, будівництва та існуван-

ня храму, виявлено забуті прізвища численних майстрів — будівничих і опоряджувальників, встановлено дійсну хронологію перетворень зовнішнього вигляду будівлі й спростовано думку, що Б.-Ф. Растреллі зрадив своїй творчій манері й створив споруду зі скромним декором на основі місцевої київської традиції.

Андріївська церква п'ятибанна, безстовпна, у плані хрещата, центрична за композицією. Чотири малі бані храму декоративні, встановлені на оздоблених колонами контрфорсах, розміщених між раменами хреста.

Двоповерхові священицькі покої, які разом з фундаментами сягають висоти 15 м, утворюють стилобат, на якому міститься паперть. Матеріал підвалів — блоки пісковика, стін та склепін — цегла. Декор фасадів: капітелі, картуші, медальйони, листви прорізів та ніш — чавунне золочене литво; сандрики та гірлянди — ліпні, тиньковані. Оформлення люкарн та завершень бань — золочена виколотка з міді. Споруда заввишки 60 м, завдовжки по осі схід — захід — 31 м, північ — південь — 20 м. Діаметр центральної бані — 10 м. Піднесений на високий подіум об'єм розрахований на круговий огляд. Перший ярус церкви — коринфського ордеру, другий — іонічного. Зібрані в пучки колони контрфорсів і фіксуючі кути просторового хреста розкріповані, пілястри встановлено на високих, майже триметрових цоколях. Струнки вертикальні лінії ордеру нижнього ярусу продовжено групами колон під легкими декоративними наріжними баньками, парними пілястрами в простінках підбанника центральної бані. Вертикальність загальних пропорцій храму посилено вишуканими абрисами барокових бань, увінчаних високими позолоченими хрестами з маківками. Центральну баню та стіни декоровано люкарнами в обрамленні пишною скульптурною орнаменту, на фронтонах розміщено картуші з вензелем імператриці. Пластично-образну виразність споруди значною мірою зумовлює поліхромний декор: білість колон, пілястрів, карнизів; позолота капітелей, картушів, гірлянд квітів; бірюза стін, зелень центральної бані.

Характерною ознакою інтер'єра храму є невеликий його об'єм та відсутність хорів, оскільки храм створювався як двірська церква, а також наявність нетрадиційних у православному храмі кафедри проповідника та поліхромних скульптур на іконостасі.

Внутрішнє опорядження церкви є прикладом нероздільного поєднання різних видів мистецтва: архітектури, ліплення, різьблення по дереву, скульптури і живопису. Ці складники, обумовлені стильовою логікою архітектури храму, взаємодоповнюють один одного, утворюють цілісний ансамбль. Опоряджувальні роботи інтер'єра церкви велися одночасно з оздоблен-

ням її екстер'ера. За весну і літо 1752 було тиньковано стіни і виготовлено багато ліпних орнаментів. Виготовленням форм та відливанням їх займалися московські майстри М. Алексєєв, Іван-великий, Василь та Іван-менший Зіміни, М. Мантуров, П. Ржевський, а також українські різьбярі В. Клейцковський з Трипілля, М. Чвітка з Києва та Я. Шевлицький з Козельця.

На початку 1752 Петербурзькою канцелярією від будівництва було схвалено один із варіантів ескіза іконостаса, виконаний Б.-Ф. Растреллі на повну його висоту (21,5 м). З нього було знято паперові лекала, за якими майстер теслярських справ Я. Грот спорудив у Києві каркас.

Різьблені деталі для іконостаса, надпрестольної сіні, проповідницької кафедри і царського місця (не збереглося) виготовлялися у Петербурзі. Великий обсяг робіт виконали Й. Домаш зі своїми помічниками. Він вирізьбив царські врата, раму для ікони «Спас Нерукотворний», дві рами з фронтонами для бічних дверей іконостаса, чотирьох ангелів на фронтонах його першого і другого ярусів, постаті двох ангелів, що підтримують кафедру проповідника, голівки херувимів на ній та надпрестольній сіні. Скульптурну групу «Розп'яття», що завершує іконостас, створив художник

А. Карловський із помічниками. Різьбярське оздоблення надпрестольної сіні й кафедри виконували Х. Орейдах та Я. Цунфер, деякі деталі для кафедри — Д. Устерс.

Влітку 1753 різьблені деталі було змонтовано у Києві. При спорудженні іконостаса, спроектованого як двоярусний, був добудований ще один ярус. У виготовленні деталей, яких не вистачало, брав участь майстер столярних справ М. Мантуров. Позолочення ліплених та різьблених деталей виконували І. Євстифеев та Ф. Лепренс.

Для інтер'єра церкви були окремо написані на полотні живописні твори і змонтовані в декоративні обрамлення. Сюжети та систему їхнього розташування було визначено в Синоді. Виконання живописних робіт покладалося на І. Вишнякова, який разом зі своїми учнями О. Бельським, А. Єрошевським, П. Семеновим та І. Фіровим за літо й осінь 1752 створив у Петербурзі 25 композицій для іконостаса (перевезені до Києва 1753). За стильовими ознаками до пензля Вишнякова відносять ікони «Цар царів», «Спас Нерукотворний», чотири ікони намісного ряду — «Богоматір з немовлям», «Ісус Христос», «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл». Для нагляду за живописними роботами та безпосередньої участі в них до Києва було послано

О. Антропова з його учнем Ф. Корнеєвим. Працюючи разом з місцевими живописцями, Антропов за ескізами Вишнякова виконав твори в бані й на парусах споруди. Він написав також картини для добудованих частин іконостаса, зокрема зображення пророка Захарії, апостолів Петра і Андрія, а також «Дванадцять свята».

Антропов написав вісім композицій, розміщених на стіні та балюстраді кафедри. Йому належить виконана олійними фарбами по сухому тиньку картина «Андрій Первозваний на київських горах» на склепінні притвору церкви і «Таємна вечеря» (1754) в апсиді, мальована на полотні олією (обидві оздоблені позолоченими обрамленнями).

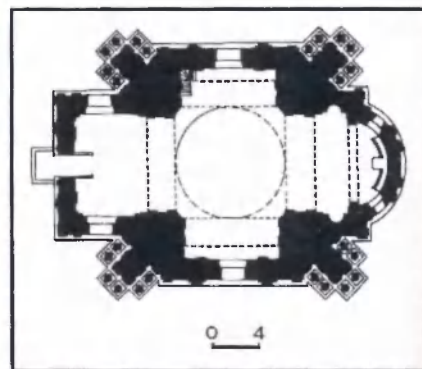
Шість композицій для зворотного боку іконостаса писали місцеві художники — киянин І. Роменський та І. Чайковський з Козельця. Зустрічаються відомості щодо причетності до живописних робіт та участі у них славетного українського гравера Г. Левицького-Носа та його сина Д. Левицького.

На західних стінах трансепта церкви розташовані дві великі картини історичного жанру, написані в 19 ст.: «Проповідь апостола Андрія» (1847) українського художника П. Бориспольця та «Вибір віри князем Володимиром», автором якої, ймовірно, є латиський живописець І. Егінк.

Протягом існування та експлуатації храму не раз проводилися ремонтні і реставраційні роботи. В 1866—67 стіни, що мали світло-блакитний колір, було перефарбовано у білий, пілястри — під мармур. Тоді ж київський золотар С. Петрунович наново позолотив ліплені та різьблені деталі. В 1930-і рр. було проведено реставрацію живопису бані. Під час ремонтних робіт 1949—52 було відновлено втрачені фрагменти ліплення, стіни і склепіння пофарбовано олійною фарбою у два тони. В 1950-і рр. полотна демонтувалися для виконання робіт у реставраційній майстерні, де вони були дубльовані на нову основу. Чергові реставрації живопису проводилися наприкінці 1960-х рр. і 1979. Під час останньої реставрації 1992 були частково зняті численні записи, що спотворювали авторський живопис бані. Реставраційні роботи в різний час здійснювалися під керівництвом Л. Калиниченка, В. Баб'юка, А. Остапчука, П. Войтко, І. Дорофійенко. Серед ху-

1. Андріївська церква.
1. План.

дожників-реставраторів були А. Ачкасова, А. Беляй, Ф. Демидчук, Д. Капоріков, М. Кортіков, В. Минько, В. Назарова, Д. Невкритий, О. Плющ, С. Подкопась, В. Подкопаєва, С. Поліщук, В. Тарасов, Р. Юсім, І. Яковенко та ін.

Внутрішнє оздоблення Андріївської церкви обумовлене плануванням приміщення, що нагадує палацову залу елизаветинської доби. Це планування визначається центричністю споруди. Конструктивні особливості внутрішнього простору, чітко поділеного на дві основні частини (стіни та баню), визначають характер оздоблення кожної з них. Сіро-блакитний колір приховує товщу масивних стін і наче розширює простір. На його тлі чітко виділяються білі поодинокі та спарені пілястри з іонічними капітелями, що несуть на собі профільований антаблемент. Останній, членуючи площину стін на два яруси, посилює їхню архітектонічну виразність. Водночас антаблемент активізує рух, утворений ритмом пілястрів уздовж периметра приміщення. Цей рух підкреслюється вибагливими ліпними гірляндами, що звисають між волютами капітелей і вносять елемент динаміки. На рівні першого ярусу стін симетрично центральній осі розташовані вікна (по два у притворі, трансепті) та дві ніші в апсиді. Вони оздоблені профільованими лиштвами і ліпленням у вигляді короноподібного картуша, голівок херувимів та пальмових гілок. Над вікнами, нішами та вхідними дверима у другому ярусі стін над антаблементом влаштовано круглі люкарни, облямовані волютоподібними фронтонами із вписаними до них голівками херувимів. Другий ярус стін розчленовано пілястрами, що повторюють ритм пілястрів першого ярусу і з'єднуються тягами по склепінню і підпружних арках. Перехід від стін до підбанника позначено стрічкою антаблемента над підпружними арками. Місця його прилягання до арок заповнені ліпними голівками херувимів. На парусах на полотнах круглої форми розташовані живописні зображення чотирьох евангелістів.

Площина підбанника прорізана вісьмома вікнами з арковими завершеннями, увінчаними рослинним декором. Між вікнами — пілястри з корінфськими капітелями. Вони несуть профільований розкріпований антаблемент, що акцентує перехід до бані.

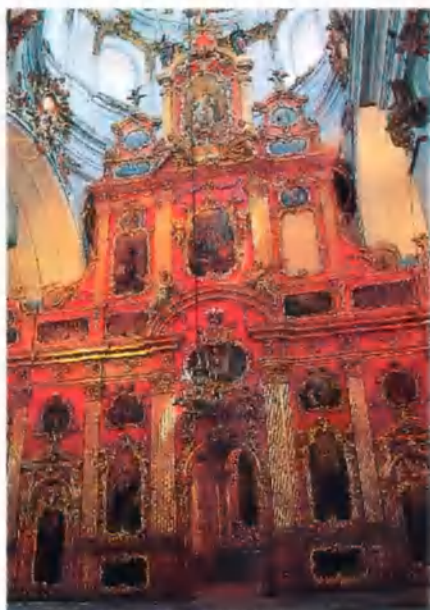
Баня розчленована подвійними тягами на вісім трикутних сегментів, які своїми завершеннями сходяться до живописного медальйона із зображенням «Бога-Отця» («Саваофа»), облямованого подвійним ліпним колом (діаметр медальйона — 161 см). Обидва кола (внутрішнє і зовнішнє) об'єднані декором рослинного характеру. Між здвосними тягами звисають гірлянди, закріплені на зовнішньому колі декоративними елементами у вигляді черепашок. Біля підніжжя тяг, над антаблементом бані, розташовані картуші, увінчані пишними букетами. У нижній частині кожного із сегментів розміщено люкарни. Знизу вони пишні декоровані ліпленням у вигляді симетричних стулоч черепашки, зверху увінчані голівками херувимів і пальмовими гілками з обох боків. Проріз кожної з люкарн оздоблено асиметричними орнаментальними прикрасами. Між люкарнами і медальйоном бані влаштовано рами у формі видовжених трапецій (висота — 195 см, ширина — 67,5—145 см) із заокругленими, декорованими рокайлевими елементами нижніми кутами, зверху оздобленими черепашками і пальмовими гілками. У семи рамах зображено на полотні постаті архангелів Ієгудіїла, Уріїла, Михаїла, Саафіїла, Гавріїла, Варахіїла, Рафаїла, у восьмій — композиція «Лики херувимів». Ліплення зосереджене на площинах підбанного об'єму і у виразне його панівне значення у внутрішньому просторі. Воно складається з характерних для бароко стилізованих черепашок різноманітних форм, листя аканта, квіткових гірлянд, волют, пальмових гілок, картушів, голівок херувимів. Світло, що крізь вікна і підбанник щедро заповнює підбанний простір, підсилює пишність позолоченого декору.

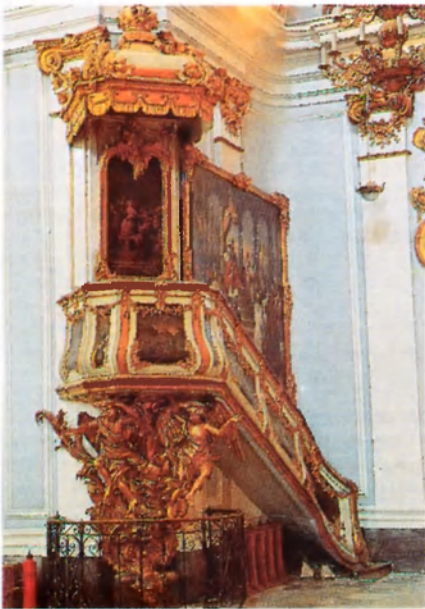
Одним із суттєвих складників ін-

тер'єра церкви є триярусний іконостас, що розділяє внутрішній простір на вівтар і залу. Його конструктивну основу визначають поставлені на високі цоколи канелюровані пілястри корінфського ордеру, що несуть розкріповані антаблементи, якими акцентується членування ярусів. Кожен з ярусів, об'єднаних єдиною ордерною системою, визначається своїми особливостями. Перший, поділений пілястрами на сім частин, архітектурним вирішенням і декоративним оздобленням узгоджений з розмірено величавим ритмом опорядження стін інтер'єра. У центральній частині іконостаса розташовано двостулкові царські врата, симетрично до них — двері жертовника і дияконника. Царські врата як головний елемент відокремлено розширенням і подовженням площі центральної частини, завершеної над розкріпованим антаблементом дугоподібним фронтоном та фланкованої спареними пілястрами. Чітким ритмам архітектурних ліній і площин відповідає характер плоского різьблення, що оздоблює царські врата, двері жертовника і дияконника та іконні рами ускладнених конфігурацій.

По мірі вивіщення кожного з наступних ярусів форми оздоблення набирають більшої вибагливості, посилюється декоративна функція архітектурних елементів. Разом з тим оздоблення іконостаса стилістично спорідню-

1. Іконостас.
1. Фрагмент завершення іконостаса.
1. Декоративне оздоблення бані.
1. Діва Марія. Медальйон царських врат.

1. Кафедра для проповідей.

ється з оздобленням бані, у простір якої заходять верхні яруси. В другому, тридільному ярусі, з'являються масивні волоти, що поєднують його з нижнім і посилюють враження руху пілястрів догори. Крайні частини цоколю, які огинаються напівкруглими профільованими карнизами і де розміщені по два ангели, сприймаються як декоративні завершення бічних частин нижнього ярусу. Аналогічної функції набувають бічні частини третього ярусу, що мають конфігурацію двох волот, об'єднаних зверху профільованим дугоподібним карнизом, увінчаним різьбленим султаном. Чіткість вертикальних ритмів зберігають лише пілястри вивіщеної центральної частини, завершені дугоподібним карнизом. Волото- і дугоподібні елементи, поступово нарощуючись, надають архітектурним конструкціям динамічності, узгодженості зі скульптурними зображеннями, головним з яких є «Розп'яття», що увінчує композицію іконостаса. Особливою пластичною ви-

1. Борисполець П. Проповідь апостола Андрія. Полотно, олія. 1847.

вершеністю відзначаються поліхромні постаті Марії та Іоанна обабіч «Розп'яття». Своїми вишуканими позами, лагідними рисами обличчя вони пом'якшують драматичний мотив композиції. Скульптурні зображення ангелів майстерно закомпоновано в різних місцях іконостаса. Над другим ярусом вони підтримують завершений короною і осяяний променями картуш із зображенням Всевидючого Ока. Їхні постаті, посаджені по краях фронтона над царськими вратами, по-жвавляють площину, привносять легкий рух у центральну частину іконостаса. Постаті ангелочків, введені в обрамлення бічних картин над першим ярусом та розташовані над царськими вратами, нагадують маленьких безтурботних пугті. В обрамленні ікон основне місце посідає пластичне різьблення, в якому переважають рослинні мотиви. Царські врата оздоблені двома декоративними арками, бічні двері — трикутними фронтонами. Врата відкриті легким ажурним різьбленням у вигляді рокайлевих елементів і мають шість живописних медальйонів (по три на кожній стулці). Типово рокайлевий за формою характер мають два верхніх медальйони. Композицію врат завершують масивні зображення голівок ангелів.

Позолочені та ліпні декоративні деталі добре виділяються на пурпуровому тлі іконостаса, що надає йому святкової урочистості та опатності. Конструкція іконостаса обумовила відповідну до неї систему розташування живописних зображень. У цоколі першого ярусу — символи семи святих таїн та сюжет «Поставлений хрест на горах київських». У медальйонах царських врат — зображення Діви Марії та архангела Гавриїла з композиції «Благовіщення» і чотирьох євангелістів. Над вратами — «Спас Нерукотворний». У видовжених великих рамах розташовані ікони намісного ряду: праворуч від врат — «Ісус Христос», ліворуч — «Богоматір з немовлям», на дверях дияконника і жертovníка — відповідно «Архангел Гавриїл» та «Архангел Михаїл», у крайніх частинах — «Апостол Петро» (ліворуч)

1. Егінк І. Вибір віри князем Володимиром. Полотно, олія. 19 ст.

і «Апостол Андрій» (праворуч). Невеликі ікони з циклу «Дванадцять свята» розташовані у два ряди і розділені антаблементом. У центральній частині другого ярусу — композиція «Зішестя Святого Духа», у правій — в об'єднаних рамках різного розміру і конфігурації — «Іоанн Хреститель», над ним — «Воскресіння», відповідно у лівій — «Пророк Наум» і «Св. Захарія». У центрі третього ярусу — «Цар царів», в його цоколі — «Воскресіння Лазаря» та «В'їзд до Єрусалима», в бічних частинах — «Вознесіння» (ліворуч) та «Св. Єлизавета» (праворуч). Живопис на тильному боці іконостаса виконали живописці І. Чайковський та І. Роменський («Святкування ізраїльтянами першої пасхи», «Тайна причастя», «Манна небесна», «Жертвопринесення Авеля», «Першошвищеник Аарон», «Поклоніння царів земних царю небесному»); остання композиція написана І. Чайковським 1755).

Напроти іконостаса, ліворуч, розташована кафедра проповідника. Вона має форму багатогранника, поставленого на декоративній підставці з постатями вирізьблених з дерева і позолочених ангелів. Легкість, з якою вони підтримують кафедру, створює ілюзію її невагомості. Цьому враженню сприяють її форми, опуклі знизу, білий колір і позолочені оздобы. Над кафедрою нависає різьблений балдахін з китицями і корона. Під балдахіном — картина «Зішестя Святого Духа на апостолів», зображення сїява та голуба. На балюстраді кафедри містяться живописні композиції із зображенням Христа, що проповідує, святих Петра і Павла та сцени на теми євангельських притч. Живопис кафедри виконаний олійними фарбами на полотні й оздоблений позолоченим обрамленням, поєднаним з декоративними гірляндами.

Ансамбль живопису Андріївської церкви втілює вищі досягнення українського і російського мистецтва серед. 18 ст. Він увібрав бурхливу енергійність пластичних форм західноєвропейського бароко і зберіг зв'язок з місцевою традицією, що виявився у зацікавленні національним типажем. Зокрема, композиція «Цар царів», де зображено Бога-Отця в урочистій позі, за своїм ладом нагадує придворні портрети серед. 18 ст.

з їхньою величавістю, парсунною статичністю, орнаментальною ошатністю та декоративною вишуканістю. Певна схожість з портретом Єлизавети Петрівни роботи І. Вишнякова (1743) простежується в композиції «Богоматір з немовлям». Властиві для бароко контрапостні повороти постатей, що надають їм високої внутрішньої напруженості, використано О. Антроповим у характеристиці емоційного стану Андрія Первозванного, зображеного у притворі, Богоматері у «Зішесті Святого Духа» на кафедрі. Психологічно напруженою позначений стан персонажів його картини «Тасмна вечеря», які дещо нагадують український національний тип. Ці риси властиві образу Бога-Отця, зображеного в центрі бані, та архангелів в її сегментах.

Виразні постаті персонажів, їхній ошатний одяг, велика кількість побутових деталей, пейзажний супровід, елементи натюрморту, що вводяться до композицій, все це виражає життєстверджуючий характер, властивий мистецтву бароко. З творами, позначеними рисами цього стилю, певним чином споріднюються історичні картини 19 ст. академічного напрямку в інтер'єрі церкви.

У вівтарній частині розташована надпрестольна сінь у вигляді ротонди з витими спареними колонами корінфського ордера, оповитими гірляндами квітів. На блакитному піднебессі сіні з золотими зірочками і галузками квітів — позолочене різьблене зображення голуба. Сінь прикрашають голівки херувимів, аналогічні — в оздобленні кафедри.

Для підлоги церкви 1753 з Москви були доставлені чавунні плити, але наприкінці літа того ж року металеву підлогу замінили на мармурову. В 19 ст. підлогу та нижні частини стін було викладено сірим мармуром. Андріївська церква — пам'ятка історії та культури світового значення. 1936 храм перетворено на музей, 1939 включено до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині — Національний заповідник «Софія Київська»). 1794 у залі священницьких покоїв утримувався полонений царськими військами після поранення в бою Костюшко Тадеуш (1746—1817) — діяч польського національно-визвольного руху, обраний 1794 головою (диктатором) Польщі під час польського повстання. Звідси відправлений до Санкт-Петербурга. У 1840-х рр. у цій залі проживав відомий київський подвижник Іван Рассторгуєв, за прізвиськом «Босий» (помер 1849), який приймав тут прочан і калік і допомагав їм.

1896—1918 настоятелем Андріївської церкви був Тигон Федір Іванович (1864—1935) — історик, книгознавець, протоієрей, доктор богослов'я. 1890 закінчив Київську духовну академію, викладав у ній церковну історію, з 1905 — професор, 1914—16 — редактор «Киевских епархиальных ведомостей». Автор численних праць з історії церкви, освіти, книгодрукування в Україні, про старожитності Києва. 1918 емігрував.

1919 Андріївську церкву передано парафії Української автокефальної православної церкви. Тут правили україн-

ською мовою у різний час протоієрей Василь Липківський (згодом митрополит УАПЦ), Нестор Шараївський (згодом архієпископ), Петро Тарнавський (згодом єпископ), диякон Олександр Дурдуківський. Восени 1925 Андріївську церкву передано радянською владою прорезимній Обновленській церкві.

Під час окупації Києва 1941—43 тут відбувалися відправи УАПЦ. 1942 у нижній церкві було хіротонізовано на єпископа Переяславського Мстислава (справж. — Степан Скрипник; 1898—1993) — церковного і громадського діяча, племінника С. Петлюри. 1942 заарештований гестапо, з 1944 проживав за кордоном, митрополит УАПЦ, 1990 обраний на соборі в Канаді Патріархом Київським і всієї України-Русі, інтронізований 18 листопада 1990 у Києві.

З 1992 у приміщеннях стилобату розміщуються Духовна академія і семінарія Української православної церкви Київського патріархату.

З 1995 здійснюється капітальний ремонт і реставрація церкви.

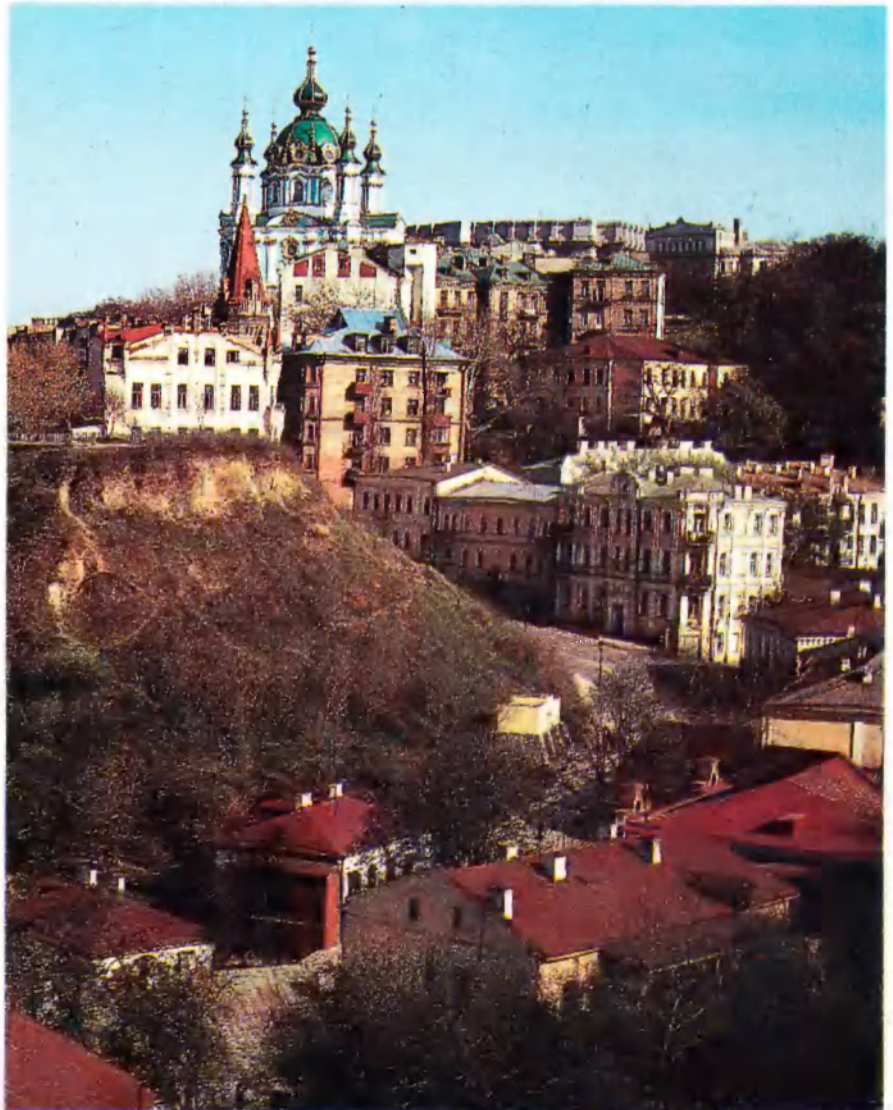
1998 на стилобаті встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Патріарха Мстислава (ск. В. Щур) [145].

*Сергій Білокінь, Валентина Корнєєва,
Лариса Федорова, Раїса Фурман,
Іван Чулипа.*

1. Меморіальна дошка Патріарху Мстиславу.

2. Андріївський узвіз.

1.1. Могила Муравйова А. М. (іст.). У склепі в нижній частині церкви. Муравйов Андрій Миколайович (1806—74) — письменник, пам'яткоохоронець, почесний член Московської та Київської духовних академій. Народився в Москві. Здобув домашню освіту. 1832—46 працював у Святийшому Синоді, пізніше — в Департаменті азійських справ, начальником тюремного кабінету. Автор численних праць з питань релігії, історії церкви, які були широко розповсюджені й витримали багато видань, зокрема «Подорож до святих місць» (1832), «Листи про богослужіння Східної католицької церкви» (1836), «Історія російської церкви»

братства у Києві (1864), з 1869 — його голова. Зібрав значну колекцію старожитностей.

На першому поверсі цокольного об'єму, в стіні сучасної вчительської кімнати, вмуровано плиту з чорного граніту з викарбуваним слов'янськими літерами написом.

Михайло Кальницький.

2. АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 18—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Проходить по схилу Старокиївського плато між горами Андріївською (Уздихальницею), Старокиївською і Замковою, від перехрестя вулиць Десятинної і Володимирської до Контрактової площі. Перетинається з вулицями Воздви-

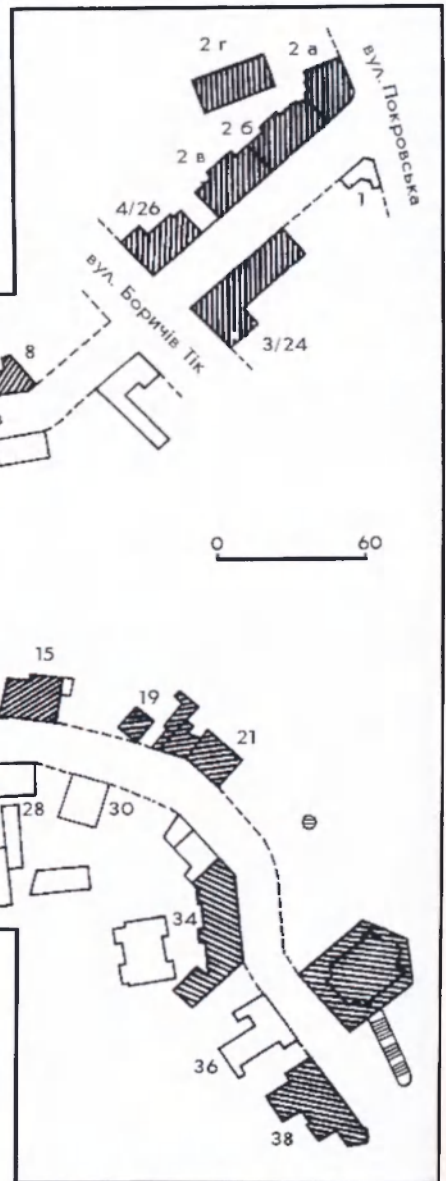
(1894—1918) — учасника боротьби за владу Рад у Києві у 1917—18.

Вважається однією з найдавніших магістралей міста, яка з'єднувала давньоруський дитинець з подільською торговельною площею. Частина дослідників (М. Петров, Д. Бліфельд, П. Толочко) ототожнює його з літописним Боричевим узвозом. За доби середньовіччя відгалуження узвозу було прокладено до замку на горі Киселівці (нині — Замкова). У 17 ст. відома як головна дорога на Поділ, що бере початок від Київської (Подільської) брами Верхнього міста. У 1711 проїзд між Замковою та Андріївською горами було розширено. Перебуваючи за межами давніх укріплень, узвіз тривалий час залишався незабудованим. Початок його освоєнню покладено зведенням у 18 ст. Андріївської церкви на земляному бастіоні Старокиївської фортеці. На поч. 19 ст. через віддаленість від центру забудова залишалася розрідженою і складалася з одно- та двоповерхових, переважно

2. Андріївський узвіз. Фото 1872.

2. Андріївський узвіз. План забудови.

(1838), «Перші 4 століття християнства» (1840), «Розкол, який викривається своєю історією» (1854), «Життя святих російської церкви, також Іверських і Славенських» (1855—58) та ін. До книги «Подорож до святих місць руських» (1838) увійшов розділ про Київ, який А. Муравйов неодноразово відвідував. 1859 придбав у Києві на Андріївському узвозі, 38 садибу, куди щоліта приїздив з Санкт-Петербурга, 1868 переселився остаточно. Багато зробив для охорони пам'яток та історичного середовища Києва: завдяки його клопотанням відремонтовано каплицю під колоною Магдебурзькому праву та поновлено хресний хід до неї, врятовано від військового будівництва територію Старокиївської гори. Особливо піклувався Андріївською церквою: був ініціатором та організатором збору коштів і влаштування спеціального комітету для проведення ремонтно-реставраційних робіт і укріплення схилів гори (діяв до жовтня 1869). В ході цих робіт було поновлено баню і декор церкви, відремонтовано священницькі покої у стилобаті й влаштовано в них церкву в ім'я преподобного Сергія (1865), впорядковано навколишню територію. За його клопотанням церкві було подаровано від Міністерства внутрішніх справ 2 ікони в ошатних кіютах, від київського митрополита Арсенія — картину П. Бориспольця «Проповідь апостола Андрія», від графа Шереметева — копію картини з його домової церкви — «Вибір віри князем Володимиром». Був одним з фундаторів Свято-Володимирського

женської, Флорівської, Боричів Тік, Покровської. У плані утворює дугу, що огинає підшву гори Уздихальниці, з видового майданчика якої розкриваються чарівні краєвиди на Поділ і Задніпров'я. Сучасна назва існує з 1740-х рр., походить, імовірно, від Андріївської церкви. 1920—57 вулиця носила ім'я більшовика Г. Лівера

дерев'яних будинків з прилеглими садами. До цього періоду належать житлові будинки № 10, 38 з рисами класицизму. Садибний характер забудови порушено під час інтенсивного будівництва великих капітальних споруд, які відбивали стилістичну багатогранність архітектури періоду історизму і модерну. Серед авторів будинків архітектори М. Гарденін (№ 13), М. Казанський (№ 2-а), В. Ніколаєв (№ 21), П. Спарро (№ 4/26) та ін. На рубежі 19—20 ст. поряд із житловою функцією вулиця набуває значення торговельної з яскраво вираженою спеціалізацією магазинів і майстерень, що обслуговували потреби церкви. Брукування великим булізним камінням здійснено у 2-й пол. 19 ст.

Об'єднана спільністю виникнення й розвитку в умовах складного природного ландшафту, забудова узвозу відзначається динамікою розкриття вуличного простору, ансамблевистію та унікальністю архітектурно-ландшафтного середовища. Прилягання до гір, наявність виходів до оглядових майданчиків з видами на Дніпро і Поділ визначили відкритий характер його забудови, виразний силует якої з домінантою Андріївської церкви і акцентом неоготичної башти будинку № 15 («Замок Річарда») відіграє важливу роль у загальноміських панорамах. Активними композиційними елементами є також будинки № 3/24 (1914), № 34 (1901, арх. О. Хойнацький). Дерев'яна забудова 2-ї пол. 19 ст. представлена будинками № 10 і 19. Внаслідок різночасового знесення окремих будинків утворено незабудовані ділянки (ріг вулиць Флорівської, Боричів Тік та ін.).

У 1981—83 проведено регенерацію забудови, виконано нове брукування, встановлено стилізовані ліхтарі (автори проекту — А. Милецький, О. Колесников, Л. Гараніна, Д. Воронов). З цього часу узвіз стає місцем проведення загальноміських свят, зокрема Днів Києва в останні вихідні травня, і художніх виставок.

З вулицею пов'язані події історичного

2.1. Альтанка.

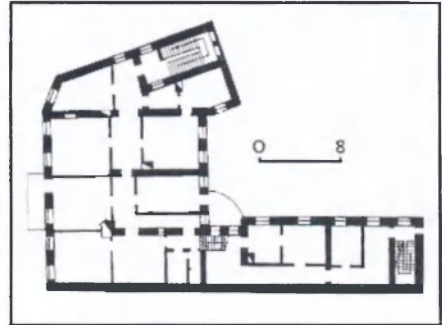
минулого: вона була свідком народних повстань у часи Київської держави, Визвольної війни 17 ст., збройної боротьби у період української революції та громадянської війни 1917—20. Тут проживали відомі діячі науки і культури: у будинках № 2-г — філософ П. Кудрявцев; № 2-г і 4/26 — історик, громадський діяч О. Оглоблин; у № 13 — родина професора Київської духовної академії О. Булгакова, діти якого — Михайло став письменником, Микола — відомим вченим-бактеріологом; композитор і диригент О. Кошиць; інж. В. Листовничий; у № 15 — історик С. Голубев, художники Г. Дядченко, Ф. Красицький, І. Макушенко; ск. Ф. Балаєвський; 1905 тут відбулося перше редакційне засідання журналу «Шершень»; у № 21 — ск. І. Кавалерідзе, протоієрей Ф. Титов; у № 34 — філолог П. Житецький, Т. Кезма, бібліограф М. Сагарда, письменник Г. Тютюнник; у № 38 — лікар І. Воскресенський, письменник і громадський діяч А. Муравйов [146].

В'ячеслав Горбик
Тетяна Скібіцька

2.1. Альтанка, 1897—98 (архит.). У невеликому сквері біля підніжжя платформи Андріївської церкви. Збудована коштом купця й мецената В. Кокорева одночасно з альтанкою на схилу Володимирської гірки біля фунікулера. Проект альтанки та її виготовлення з металу здійснила варшавська фірма «Гостинський і К^о». Плани, креслення з нівелювання ділянки виконував цивільний інж. Є. Єрмаков, він же керував і будівництвом. Альтанка шестигранна у плані, силуетом нагадує китайську пагоду, схожість з якою визначають загнуті догори звиси наметової покрівлі, увінчаної гостроверхим ліхтарем з прапорцевим флюгером. Точно віднайдені масштабні співвідношення з навколишньою забудовою й рельєфом, лаконічний і виразний силует, ажурність орнаментального й геометричного декору (грат огорожі й ліхтаря) дозволили органічно вписати споруду на п'ятачку скверу [147].

Володимир Могилевський.

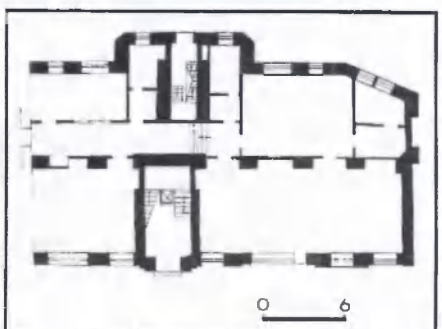
2.2. Житловий будинок, кін. 18 — іоч. 20 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 2-а. На розі кварталу біля виходу Андріївського узвозу і вул. Покровської на Контрактову площу. Є найстарішою будівлею великої садиби, яка з кін. 18 ст. належала київському купцю Ф. Лакерді та його нащадкам, 1902 перейшла у власність купця А. Фролова. Включає залишки уцілілого після пожежі Подолу 1811 цегляного будинку з підвалом кін. 18 ст. У 1899—1900-х рр. за проектом арх. М. Казанського надбудований до трьох поверхів і розширений за рахунок нової прибудови з боку Андріївського узвозу. Триповерховий, у плані Г-подібний, перекриття плоскі, у підвалі — склепінчасті. Судячи з внутрішнього планування, верхні поверхи призначалися для розміщення по одній великій квартирі. У деяких приміщеннях збереглися елементи первісного оздоблення інтер'єрів. Архітектурне вирішення фасадів, характерне для періоду еkleктизму, визначає чітке поярусне членування, поєднання цегляної кладки з ліпними декоративними деталями. Будинок увінчується розвинутим карнизом з парними модульйонами, пара-

2.2. Андріївський узвіз, 2-а.
2.2. План третього поверху.

петом з фігурних цегляних аттиків і металевих огорож. Наріжна башточка не збереглася. В оформленні фасадів особливу увагу привертають рельєфні гірлянди з квітів та фруктів, розміщені у простінках вікон третього поверху.

2.3. Андріївський узвіз, 2-б.
2.3. План першого поверху.

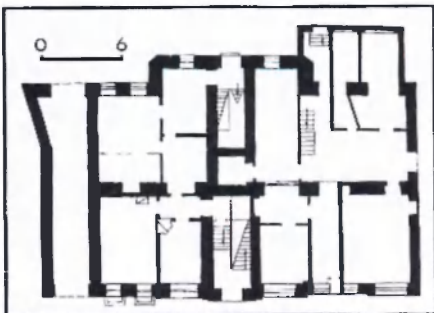
Будинок — важлива частина в забудові Андріївського узвозу [148].

*Віталій Отченашко,
Тетяна Скібіцька.*

2.3. Житловий будинок, 1913—15 (архит.). Андріївський узвіз, 2-б. На червоній лінії забудови вулиці, з сусіднім будинком (№ 2-в) об'єднаний спільним архітектурним вирішенням.

Збудований на замовлення власника садиби А. Фролова на місці розібраного ампірного двоповерхового цегляного будинку поч. 19 ст. Є підстави вважати автором проектів будинків № 2-б та 2-в київського архітектора К. Шимана. Після капітального ремонту 1970-х рр. первісне планування і оздоблення інтер'єрів втрачені.

Шестиповерховий, цегляний, з підвалом. Перекриття плоскі. Належить до пізнього типу односекційних житлових будинків з яскраво вираженою з боку фасаду сходою кліткою. Спочатку перший поверх призначався для крамниць, другий—шостий — під житло, квартири були розраховані на людей різного соціального стану. Уцілілий головний фасад відзначається динамізмом і багатством пластичного оформлення, що ставить його в ряд оригінальних творів київського домобудування початку століття. У його архітектурі простежується синтез двох художніх систем: модерну, з властивою для нього асиметрією, різноманітністю розмірів і форм віконних прорізів, та еkleктизму, що спирається на використання історичних стилів, у даному випадку — пізнього німецького ренесансу, де переважали елементи готики. Вертикальність архітектурних мас підкреслена асиметричними розкряпками, що переходять у фігурні ципці горіщних приміщень. Фасад прикрашено ліпними художніми вставками з орнаментами готичного і барокового характеру, в картуші вхідного portalу — монограма власника латинськими літерами — «AF».

2.4. Андріївський узвіз, 2-в.
2.4. План першого поверху.

Будинок — цінна пам'ятка архітектури Андріївського узвозу [149].

Віталій Отченашко.

2.4. Житловий будинок, 1909—10 (архит.). Андріївський узвіз, 2-в. Займає рядове положення у забудові кварталу. Щільно прибудований до будинку № 2-б, з яким об'єднаний спільним архітектурно-стилістичним вирішенням. Автор проекту, як і будинку № 2-б, імовірно, київський архітектор К. Шиман. Після капітального ремонту 1970-х рр. первісне планування і оздоблення інтер'єрів втрачені.

П'ятиповерховий, цегляний, з підвалом, односекційний, розрахований первісно на дві великі квартири на кожному поверсі. Перекриття плоскі. У лівому крилі — проїзд на подвір'я. Незважаючи на повну ідентичність архітектурних форм і деталей із сусіднім будинком, має особливості — тривісну композицію фасаду, симетричність якого трохи порушена прямокутним еркером у правому крилі. Над вікнами еркера на рівні третього поверху в картуші латинськими літерами монограма власника садиби А. Фролова — «AF», який проживав у цьому будинку [150].

Віталій Отченашко.

2.5. Житловий будинок, 1914 (архит.). Андріївський узвіз, 3/24. На розі Андріївського узвозу і вул. Боричів Тік. Є архітектурним акцентом навколишньої забудови. Прибутковий будинок зведений на місці цегляної двоповерхової споруди серед. 19 ст. Належав його замовниці Л. Кравцовій і Н. Троїцькій. Після капітального ремонту 1987 втрачено первісне планування і оздоблення інтер'єрів (крім вестибюля і сходів у наріжній частині будинку). В результаті реконструкції кварталу ліквідовано внутрішнє подвір'я. Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані складний. Перекриття плоскі. Складається з двох різних секцій з окремими входами — прямокутної (з боку Андріївського узвозу) та наріжної.

Перехрестя вулиць фіксує купольна наріжна вежа з маківкою, входить до будинку від Андріївського узвозу — трилопатева, шпиль горіщних приміщень — кілеподібні. В архітектурному оздобленні фасадів використано мотиви давньоруського зодчества — кілеподібні арокки у фризі, шинки, біфорії, ліпні орнаменти (плетиво) тощо.

Великі площини застакнення магазинних вітрин та вікон другого поверху з еліпсоїдними перемичками свідчать про час зведення будинку. Більш розкішне оформлення фасаду, що виходить на Андріївський узвіз, відповідало рівневі комфорту й престижу квартир у цій частині будинку.

2.5. Андріївський узвіз, 3/24.

2.5. План третього поверху.

На першому поверсі нині розміщуються виставкова зала Музею історії міста Києва, художній салон і відеотека [151].

Віталій Отченашко.

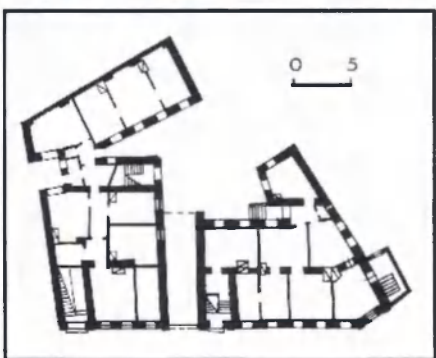
2.6. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (архіт.). Андріївський узвіз, 8. Займає рядове положення у забудові парного боку заповідної вулиці. На трапецієподібній ділянці, що належала П. Чернявській, розміщується комплекс з кількох споруд, який складається з двох житлових будинків, що виходять на червону лінію забудови вулиці, і службових флігелів. В архітектурно-художньому відношенні цінність становить двоповерховий цегляний будинок у стилі неоренесанс, що прилягає до будинку № 10. Він є яскравим прикладом приватного житла середніх прошарків населення. У плані прямокутний, з парадним і чорним входами і арковим проїздом на подвір'я. Внутрішнє планування коридорне, двобічне. Головний фасад асиметричний, має шість вікон, крайні віконні прорізи над вхідними дверима і над проїздом об'єднані вертикальними лопатками з різноманітними за рисунком фронтонами на рівні аттика. Аркові вікна верхнього поверху оформлені пілястрами та архівольтами в ліпною орнаменті, де переважає мотив пальмет. У нішах фронтонів стилізовані герби. Декоративне оздоблення фасаду доповнюють ковані геометричного рисунка ґрати парапету (кін. 19 ст.) і нової брами (1986—87).

На першому поверсі будинку нині кафе-театр «Колесо» [152].

*Олена Авраменко,
Володимир Могилевський.*

2.7. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Андріївський узвіз, 10. Займає рядове положення у забудові вулиці. На поч. 20 ст. належав київській міщанці Чепраковій. Одноповерховий, дерев'яний, тинькований, на високому цегляному цоколі, у плані прямокутний. Вирізняється

2.6. Андріївський узвіз, 8.
2.6. План першого поверху.

стриманою суворою композицією фасадів у формах класицизму. Розміщення дерев'яних сходів будинку у бічній прибудові, наявність дворової галереї, анфіладність внутрішнього планування є характерною рисою цього періоду київського домобудування. Споруду вирізняє стримана пластика симетричного фасаду, прикрашеного чотирма дерев'яними пілястрами, карнизом простого профілю з великим виносом, скромними віконними лиштвами. В основу архітектурного задуму покладено один із зразків серії типових проектів житлових будинків та інших приватних будівель 1802—12. Будинок — яскравий приклад рядової забудови Києва поч. 19 ст.

Нині частину будинку займає салон-магазин швейного підприємства «Юність» [153].

Олена Авраменко.

2.8. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Андріївський узвіз, 20-б. Прилягає до підніжжя Замкової гори. Виходить на червону лінію забудови вулиці. На рубежі 20 ст. належав відомому київському ювелірові й громадському діячеві І. Шатрову, який використав окремі приміщення під ювелірну та іконописну майстерні, а також невеликий домашній театр.

Двоповерховий, цегляний, з тильного боку — дерев'яна, обкладена цеглою прибудова, яка на рівні другого поверху має частково засклену галерею. У плані трапецієподібний. Головний, симетричний зі композицією шестивіконний фасад виконаний у стильових формах неоренесансу. Втоплена центральна частина фасаду фланкована розкріповками, що переходять у високі фігурні щипці з круглими слуховими вікнами. У центрі фасаду — ковані балконні ґрати з геометричним орнаментом, що нагадують пальмети в оточенні S-подібних завитків. В архітектурному оздобленні першого поверху переважає цегляний декор, тоді як другий поверх, відділений від першого карнизом, пластично насиченіший. Над напівциркульними вікнами з профільованими архівольтами — замки, скомпоновані з кронштейнів, плодів і листя. Вишуканий рослинний орнамент ліпних вставок заповнює ніші у фризі, фронтонах і під вікнами другого поверху.

Пам'ятка — вдалий приклад архітектурного вирішення будинку періоду еkleктизму.

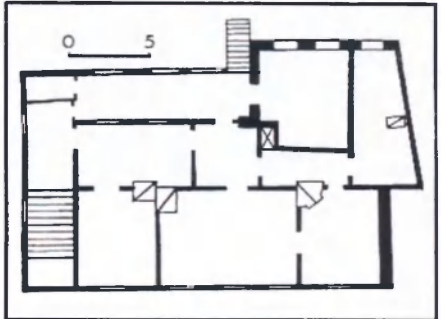
У серед. 1980-х рр. будинок передано Театру на Подолі. Нині — на реконструкції [154].

*Олена Авраменко,
Володимир Могилевський.*

2.9. Житловий будинок 1890-х рр., в якому містилася майстерня Кавалерідзе І. П., проживав Титов Ф. І. (іст.). Андріївський узвіз, 21. На вигині вулиці. Споруджений за затвердженням 1891 проектом арх. В. Николаєва для настоятеля Андріївської церкви.

Дво-, триповерховий, цегляний. Складається з верхньої прямокутної і нижньої Г-подібної у плані секцій, зблокованих під тупим кутом і розділених по нижньому поверху проїздом. Асиметричний за композицією фасад поділено на дво-, трикутні прясла лопатками і завершено ренесансним карнизом з модульйонами. Декор фасаду — нішки й поребрик — виконані у цегляному стилі.

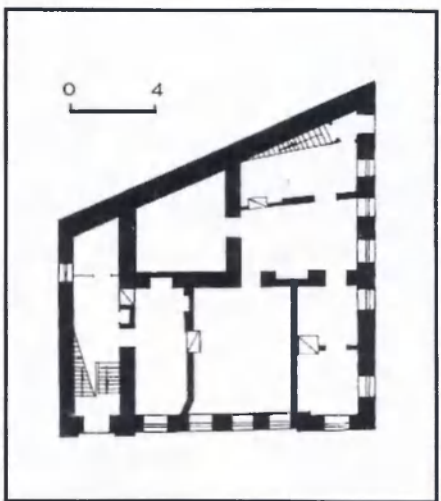
Влітку 1911 у напівпідвальному при-

2.7. Андріївський узвіз, 10.
2.7. План будинку.

міщенні будинку була майстерня Кавалерідзе Івана Петровича (1887 — 1978) — скульптора, кінорежисера, драматурга, народного артиста УРСР (з 1969). Після повернення із Парижа, де 1910—11 він навчався у приватній студії, художник ормив замовлення на спорудження пам'ятника св. княгині Ользі, що був відкритий того ж ро-

2.8. Андріївський узвіз, 20-б.
2.8. План першого поверху.

2.9. Андріївський узвіз, 21.

ку на Михайлівській площі (розібраний 1919—23, відновлений 1996), а також майстерню для роботи над ним. 1991 в будинку створено Меморіальний музей-майстерню І. Кавалерідзе, який працював спочатку на громадських засадах при Спілці кінематографістів України. З 1993 — державний музей.

У 1910-х рр., аж до виїзду за кордон на еміграцію (1918), у будинку мешкав Титов Федір Іванович (1864—1935) — історик, книгознавець, протоієрей, доктор богослов'я, настоятель Андріївської церкви (1896—1918) [155].

Сергій Білокінь, Ніна Коваленко, Тетяна Скібіцька.

2.10. Житловий будинок 1874, в якому проживав Оглоблин О. П. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 4/26. На розі Боричевого Току і Андріївського узвозу. Зведений під керівництвом арх. П. Спарро, можливо за його ж проектом як приватний для І. Оглоблина. Двоповерховий, цегляний будинок, у плані П-подібний, розрахований на одну квартиру на поверсі, з коридорно-анфіладним плануванням. Відображає первісний етап київського масового домобудування періоду еkleктизму, для якого характерне бічне розміщення сходів, наявність дворової галереї. Фасади вирішено у цегляному стилі. Головний фасад, звернений на Андріївський узвіз, має центрально-осьову композицію, підкреслену фігурним щипцем горіщного приміщення. Архітектурне оздоблення екстер'єру стримане: зубчастий фриз під дахом, міжповерхова профільована тяга, пілястри з рустом і прості віконні листви. Споруда — яскравий приклад рядової забудови поч. 19 ст.

2.10. Андріївський узвіз, 4/26.

2.10. План першого поверху.

1899—1919 у цьому будинку проживав Оглоблин Олександр Петрович (справж. — Мезько; 1899—1992) — історик, професор, президент УВАН у США (з 1970), громадський діяч. Його батько — Михайло Мезько походив із старовинного козацького роду з Чернігівщини, мати — Катерина Лашкевич — з відомого старшинсько-шляхетського роду. Вона була дружиною сина власника будинку, міщанина П. Оглоблина, який дав пасинку своє прізвище. У серпні 1908 — травні 1917 навчався у 3-й гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Його учителями були відомі історики В. Ляскоронський, С. Голубев, які визначили шлях майбутнього вченого. У гімназії він очолював самоосвітній історичний гурток. 1919 закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира, де навчався у істориків М. Довнар-Запольського, С. Голубева, П. Смирнова, мистецтвознавця Г. Павлуцького, філософа О. Гілярова та ін., і розпочав наукову працю. У січні 1919 одружився з А. Фроловою і того ж року переселився до сусіднього будинку (№ 2-г), що належав братові дружини.

Нині у будинку дитяча дошкільна установа [156].

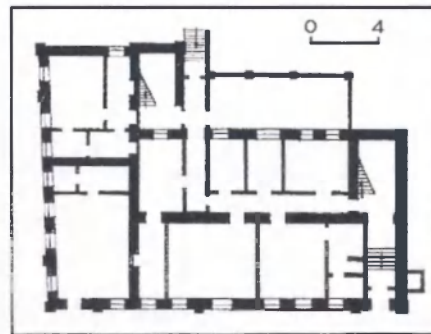
Олена Авраменко,

Михайло Кальницький,

Володимир Могилевський.

2.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Шиман К. Ф. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 11. Формує фронт забудови вулиці. Являє собою комплекс, що складається з двох різноповерхових об'єктів: двоповерхового, збудованого 1902—03, і чотириповерхового, спорудженого 1910—11.

Чотириповерховий, цегляний, з секцією на одну квартиру, з бічним розміщенням сходової клітки і проїзду на

подвір'я. Композиція фасаду у формах пізнього модерну симетрична, хоча великий арковий вхід зміщений стосовно центральної осі. Рівномірно-ритмічну тектоніку фасадної стіни визначають віконні прорізи, спарені на верхньому поверсі. Архітектура фасаду аскетична. Спарені аркові вікна й композиції з кругів, що нагадують подвійні та потрійні вінки, вказують на вплив неокласицизму 1910-х рр. Двоповерховий цегляний будинок з напівпідвалом, очевидно, спочатку призначався для однієї сім'ї. Його п'яти-віконний фасад симетричний, виконаний у формах неоренесансу. Центральна вісь виділена розкріпкою. Пишне архітектурно-пластичне оздоблення фасаду складають лопатки, рустовані на рівні першого поверху, карниз з модульйонами, напівколони, які обрамляють напівциркульні вікна другого поверху, численні орнаментальні вставки з ліпного рослинного декору. В архівольтах верхніх вікон — замкові камені у вигляді бородатих маскаронів. Фасад має сліди пізніших переробок.

У 1910-х рр. у будинку проживав київський архітектор Шиман Карл Фрідріхович, автор проектів кількох великих прибуткових будинків: Володимирська, 39/24, Верхній Вал, 48/28, Малоїдвальної, 10, Андріївський узвіз, 2-б, 2-в та ін.

Використовується як житловий. Тут також розташовані відділ культури Подільської райдержадміністрації, студія-майстерня «Соняшник», Управління по роботі з ветеранами Збройних Сил Комітету соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України [157].

Олена Авраменко,

Михайло Кальницький,

Володимир Могилевський.

2.12. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживали Анненков О. С., Булгаков М. О., Воскресенський І. П., Муравйов А. М. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 38. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці із значним ухилом рельєфу вздовж фасаду.

Первісний об'єм двоповерхового, з підвалом, цегляного тинькованого будинку має центрально-осьову симетричну композицію фасаду, витриманого у формах класицизму. Над першим рустованим поверхом проходить широкий міжповерховий пояс. Бічні композиційні осі відзначені по другому поверху тридільними вікнами, що імітують трифорії. У міжвіконних простінках другого поверху вміщено пари безордерних пілястрів. У 2-й пол. 19 ст. будинок було розширено прибудовами з боку Володимирської вул. (зокрема, у 1880, арх. В. Ніколаєв). В оформленні цих прибудов використано прийоми цегляного стилю із застосуванням неоготичних деталей. З 1820-х рр. власником будинку і великої садиби на розі Андріївського узвозу і Володимирської вул. був Анненков Олександр Семенович (р. н. невід. — 1850-і рр.) — курський поміщик, археолог-аматор. Під час проживання у Києві здійснив низку археологічних розкопок в історичній частині міста, зокрема у своїй садибі на сучасних вулицях Володимирській і Андріївському узвозі, на території Михайлів-

ського Золотоверхого монастиря, Трьохсвятительської та Десятинної церков. Ним було знайдено численні старожитності, серед яких і давньоруські скарби. Частину цих знахідок було передано музею університету, найцінніші О. Анненков привласнив, через що коштовності були розпо- рошені та частково втрачені для науки. 1835—45 входив до складу Тимча- сового комітету для дослідження старожитностей у Києві. 1828—42 з його ініціативи і його коштом була збудована нова Десятинна церква на місці давнього храму.

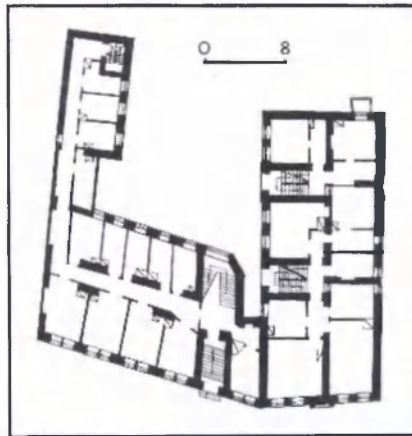
У спадкоємців Анненкова садибу придбав А. Муравйов, який володів нею у 1859—74. Муравйов Андрій Ми- колайович (1806—74) — письменник, пам'яткоохоронець, почесний член Московської і Київської духовних академій. З 1859 жив у Києві, спочат- ку у дерев'яному флігелі на території садиби, з 1868 — у головному буд- инку. У 1860-х рр. організував роботи з ремонту і реставрації Андріївської церкви, зміцнення схилів Андріївської гори, влаштував у стилісаті храму церкву в ім'я преподобного Сергія. Займався охороною пам'яток в істо- ричній частині Києва, зокрема, за його піклуванням відхилено проект роз- міщення військових об'єктів на Старо- київській горі, відремонтовано ка- плицю над Хрещатицьким джерелом, споруджено церкву на пошанування святих Бориса і Гліба у Вишгороді. Був ініціатором відновлення тради- ційних хресних ходів до Хрещатиць- кого джерела. Один із засновників (1864) та голова (з 1869) Свято-Воло- димирського братства у Києві. Зібрав велику колекцію старожитностей, у т. ч. ікон, хрестів, краєвидів Києва, для якої у цьому будинку було від- ведено спеціальну кімнату. Автор численних творів з питань релігії, історії церкви, краєзнавства, мемуарів тощо. Ще 1844 у Санкт-Петербурзі ви- йшла його книжка «Опис Києва». У пе- ріод проживання в Києві були опублі- ковані «Листи митрополита москов- ського Філарета до А. М. М.» (1869), «Знайомство з російськими поетами» (1871) та ін. Був знайомий з багатьма видатними російськими письменника- ми, деякі з них відвідували його буди- нок у Києві. Так, його гостями були поети Ф. Тютчев (1869), О. Апухтін (1873), які присвятили йому свої вірші. Помер у цьому будинку, похований в Андріївській церкві.

У 1-й пол. 20 ст. на другому поверсі будинку проживав Воскресенський Іван Павлович (1870-і рр.— 1966) — лі- кар-педіатр і терапевт, директор Олек- сандрівського дитячого притулку на Подолі. Працював також у лікарні То- варства швидкої медичної допомоги. Другий чоловік В. Булгакової — мате- рі письменника Булгакова Михайла Опанасовича (1891—1940). У 1913—16 М. Булгаков жив тут після одружен- ня, коли навчався на медичному фа- культеті Київського університету. Зу- пинявся тут і 1923 під час приїзду з Москви. У радянський час І. Воскре- сенський також мав лікарську прак- тичку. Напередодні Великої Вітчизняної війни переїхав до Казахстану.

Нині частину першого поверху займає магазин [158]. *Михайло Кальницький, Світлана Ноженко, Тетяна Скібіцька.*

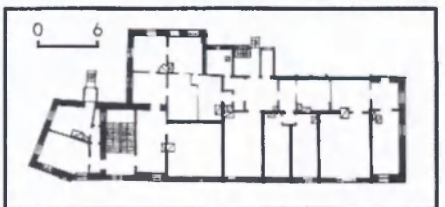
2.11. Андріївський узвіз, 11.
2.11. План першого поверху.

У зв'язку з особливостями ділянки композиція головного фасаду асимет- рична. Верхня наріжна частина і ви- гин фасадів виділені вертикальними розкріповками, що переходять у під- вищені об'єми горіщних приміщень. Первісно розкріповки увінчували великі цибулиноподібні бані з ліхтариками, декоративними кокошниками і орнаментованим лускоподібним покриттям (втрачені). Пластичне оздо- блення фасаду, виконане з цегли, ви- тримано у формах російської архіте- ктури 17 ст. Нижні поверхи оброблені під руст. Входи позначені масивними арковими порталами з важками. Пи- шний декор двох верхніх поверхів скла- дається з ліштв з кілеподібними й трикутними сандриками, ширинок, по- ребрика, кілеподібних кокошників і нішок. Збереглися прикрашені наклад- ним різьбленням і фігурним заскле- нням двері у тамбурах сходових кліток, а також первісне оздоблення інтер'є- рів (ліплення, паркет, кахляні груби, гранітні сходи з кованими метале- вими огорожами). Будинок є оригі- нальним твором київського домобуду- вання поч. 20 ст., відіграє роль акцен- ту в забудові вулиці.

У 1907—11 у цьому будинку в квартирі № 29 проживав Житецький Павло

2.12. Андріївський узвіз, 38.
2.12. План другого поверху.

2.13. Житловий будинок 1900—01, в якому проживали Житецький П. Г., Кез- ма Т. Г., Сагарда М. І., Тютюнник Г. М. (архит., іст.). Андріївський узвіз, 34. На вигині вулиці проти Андріївської церкви. Садиба має ламану конфігура- цію, на подвір'ї містяться кілька гос- подарських будівель і двоповерховий дерев'яний флігель, обкладений цег- лолою (2-а пол. 19 ст.). До правого торця будинку в 1858 було прибудовано дво- поверхову дерев'яну на цегляному цо- колі споруду. З 1857 власником садиби був Михайло Грабовський (1805—63) — польський письменник і критик. Багато років прожив в Україні, відстоював ідею зближення між поляками та українцями. Підтримував тісні стосун- ки з письменником, істориком, етно- графом, громадським діячем П. Кулі- шем, зустрічався в Києві з письменни- ком О. Толстим (будинок, в якому жив М. Грабовський, не зберігся). На- ступні власники садиби: родина Столя- ренків (кін. 19 ст.— 1905), купців Слин- ко (з 1906).

Будинок зведено за проектом арх. О. Хойнацького цивільним інж. М. Виш- невським для Є. Столяренка. Через значний схил рельєфу крила будинку різноповерхові. Цегляний, тинькова- ний. У плані Г-подібної ускладненої форми. Складається з двох житлових секцій — одноквартирної, чотирипо- верхової, витягнутої в глибину по- двір'я, і двоквартирної, п'ятиповерхової, орієнтованої вздовж вулиці. Вну- трішнє планування частково змі- нено.

Гнатювич (1837—1911) — філолог, дослідник української мови і літератури; педагог, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1898), член київської Старої Громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, дійсний член НТШ, співробітник «Киевской старины», де керував працею над складанням словника української мови. 1907 обраний першим почесним членом Українського наукового товариства у Києві. 30 травня 1908 удостоєний ученого ступеня доктора наук. 1908 розпочав роботу над «Енциклопедією слов'янознавства», яка була опублікована після його смерті 1914 в журналі «Україна».

1908—58 у квартирі № 9 на другому поверсі проживав Кезма Тауфік Гаврилович (1882—1958) — вчений-сходознавець. Після закінчення 1906 Київської духовної академії викладав арабську і турецьку мови у вузах Києва; з 1920 — старший викладач факультету міжнародних відносин, з 1948 — професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Був завідувачем сектора арабської філології АН УРСР. 1928 Т. Кезма створив підручник «Елементарні основи граматики арабської мови у популярному викладі», який одержав визнання багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Т. Кезма пропагував українську літературу в арабських країнах, зокрема, в Єгипті, Сирії, Іраку, співробітничав із журналом «Аль-Іха» («Братство», Єгипет). Опублікував чимало матеріалів про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, переклав українською мовою твори арабських письменників: Джеала Халіда, Мухаммеда Теймура та ін.

У 1919—20-х рр. у квартирі № 1 мешкав Сагарда Микола Іванович (1870—1943) — бібліограф. Закінчив Київську духовну академію, викладав у Полтавській духовній семінарії. 1919—34 — співробітник Всенародної бібліотеки України, завідувач відділу періодики, редактор «Журналу бібліотекознавства та бібліографії» (1927—30). Репре-

сований. Автор праць: «Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX ст.» (1919), «Основні проблеми українського бібліографічного репертуару» (1927), «Завдання бібліографії української періодики» (1928); оглядів українки в російських журналах (1927—28). Упорядкував «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1930—32 рік» (1931—33), «Каталог антикварної книжки» (1932).

1963—67 в квартирі № 17 — Тютюнник Григорій (Григорій) Михайлович (1931—80) — прозаїк, лауреат премії ім. Лесі Українки (1980, посмертно, за повісті

«Климко» та «Вогник далеко в степу»). 1966 вийшла перша книжка його оповідань «Зав'язь». Пізніше працював редактором у видавництвах «Молодь» і «Веселка», у сценарній майстерні кіностудії ім. О. Довженка. Переклав українською мовою твори В. Шукшина, М. Островського та ін.

1991 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом письменника (ск. В. Луцук, арх. І. Лебідь).

Нині на першому поверсі будинку містяться театр-студія «Академія», художня галерея «Триптих», кафе [159].
Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Віталій Ковалінський, Ілля Мазоре,

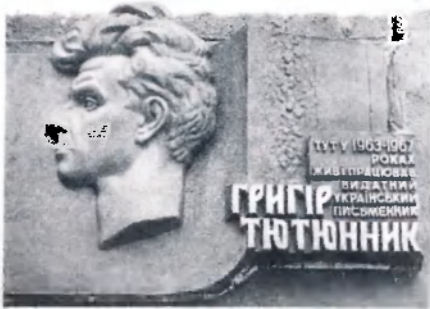
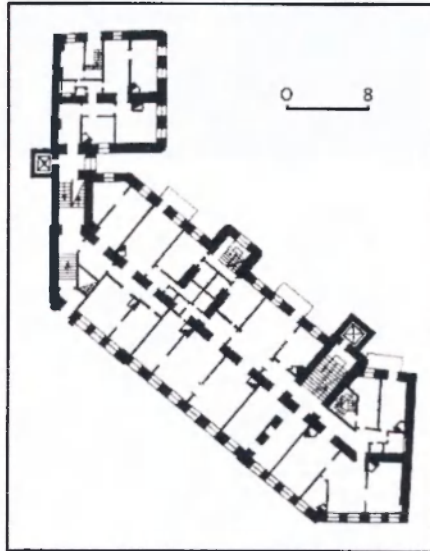
Ганна Мілгородська,

Віталій Отченашко.

2.14. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживали Кудрявцев П. П., Оглоблин О. П. (іст.). Андріївський узвіз, 2-г. У глибині садиби. Чотириповерховий, цегляний, з двоповерховою пізньою прибудовою.

У 1913—15 у квартирі № 6 мешкав Кудрявцев Петро Павлович (1868—1940) — філософ, професор Київської духовної академії, лідер лівого крила її професури. Автор монографії «Абсолютизм чи релятивізм?» (1908). Упорядкував антологію «Хвилі вічності у російській художній літературі» (1914).

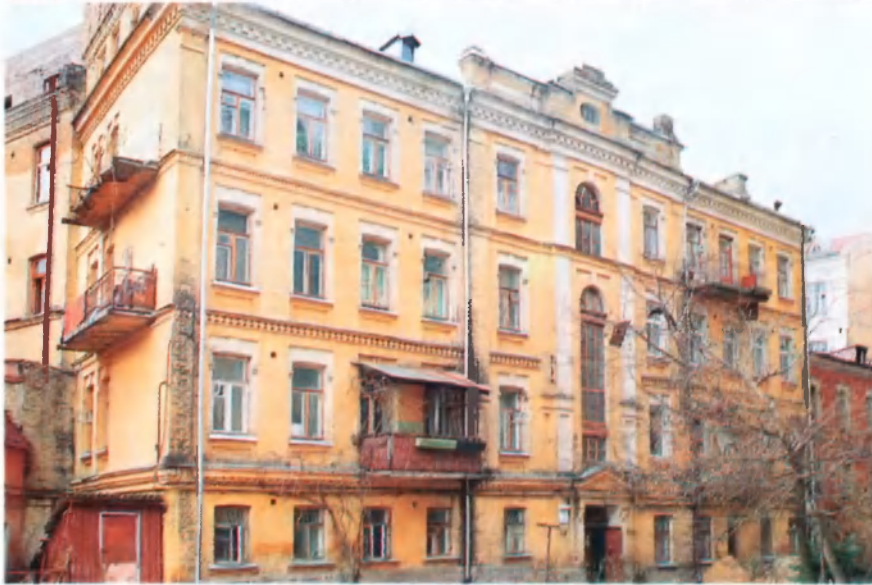
1919—43, з перервами, в квартирі № 42 на першому поверсі проживав з родиною Оглоблин Олександр Петрович (справж. — Мезько; 1899—1992) — історик, професор, президент УВАН у США (з 1970), громадський діяч. До 1919 мешкав у будинку свого вітчима № 4/26 на тій же вулиці. Одружившись з сестрою власника садиби № 2 на Андріївському узвозі А. Фроловою, переселився в їхній дім. 1919—20 викладав історію та українознавство в школах, 1920—21 — викладач Київського робітничо-селянського університету, з квітня 1921 — доцент кафедри історії України Київського університету, 1922—43 — його професор, одночасно у 1921—22 — професор Київського археологічного інституту, 1938—40 — Одеського університету. З 1926 — науковий співробітник ВУАН, 1926—41 — дійсний член Харківського науково-дослідного інституту історії української культури, 1927 — завідувач кафедри історії українського господарства в Київському інституті народного господарства. Наприкінці 1930 в умовах наступу на українську культуру заарештований, ув'язнений до 1931. У 1931—32 — заступник директора з наукової роботи Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, 1932—33 — директор Центрального архіву давніх актів, 1932—34 очолював Поліську експедицію ВУАН і музею для дослідження старовинних промислових закладів у краї, 1934—35 — безробітний, 1936—37 — науковий консультант археологічних експедицій Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, у 1937 — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, 1938 повертається до університету. 1941 одержав у Москві ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації. Під час окупації міста у вересні — жовтні 1941 — голова Київської міської управи, член Української національної ради у Києві, створеної з ініціативи О. Ольжича,

2.13. Андріївський узвіз, 34.

2.13. План другого поверху.

2.14. Андріївський узвіз, 2-г.

продовжував наукову працю. У 1942 організував і короткий час очолював музей-архів переходною доби.

1943 — голова Історично-філологічної секції Київського будинку вчених. У вересні 1943 разом з родиною покинув Київ, проживав деякий час у Львові, потім емігрував до Америки. 1951 очолював Історичну секцію УВАН у США, з 1970 — президент, з 1974 — почесний президент УВАН. Працював у відомих українських наукових закладах, був одним із засновників і головою УІТ. Помер і похований в Спрінгфілді (штат Массачусетс). О. Оглоблин — автор понад 250 опублікованих наукових праць з історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії тощо. Під час проживання у цьому будинку вийшли «Нариси історії української фабрики» (1925, тт. 1—2); «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929); «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931) та ін. [160].

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.
2.15. Житловий будинок 1888, в якому проживали родина Булгакових, Кошиць О. А., Листовничий В. П. (іст.). Андріївський узвіз, 13. Стоїть на схилі гори Уздихальниці, на червоній лінії забудови вулиці, де зберігся ще один, споруджений у 1860-х рр. одноповерховий, з напівпідвалами флігель (нині в ньому кафе «Світлиця»). Будинок споруджений арх. М. Гарденінім для купчихи В. Літошенко. На поч. 20 ст. садиба належала купцю З. Мировичу. Двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом, у плані Г-подібний, другий поверх — дерев'яний, облицьований з трьох боків цеглою. Через вигин вулиці фасадна стіна, що прилягає до будинку № 11, з торцевою стіною утворює в плані гострий кут. Головний фасад вирішено у цегляному стилі. Парадний вхід влаштовано у правій наріжній частині під балкономним нависом. Зліва, у напівпідвалі, містилася лавка «Бакалійно-гастрономічна торгівля № 13». З боку подвір'я — одноповерховий, з глибоким прямком, над яким нависають дерев'яна застелена веранда на стовпах і бічний місток.

Фундаментальних перебудов споруда не зазнала. Внутрішнє планування було істотно змінено внаслідок перетворення будинку на багатоквартирний. 1989—91 проведено наукову реставрацію споруди за проектом арх. І. Малакової. Збережено й реставровано первісні фасади, кахляні груби, пар-

кетну підлогу, двері, віконні та дверні набори, відтворено планування другого поверху, парадні сходи тощо.

З поч. 20 ст. будинок наймався. У ньому до 1906 проживав Кошиць Олександр Антонович (1875—1944) — композитор і хоровий диригент. На той час — викладач церковного співу Київської духовної семінарії, кандидат богослов'я.

1906—22 в будинку мешкала сім'я професора Київської духовної академії Булгакова Опанаса Івановича (1859—1907). У ці роки йому було присвоєно ступінь доктора богослов'я (1906), звання ординарного позаштатного професора (1907). Він був членом Церковно-археологічного товариства при КДА, Історичного товариства Нестора-літописця при університеті. Автор численних статей, брошур, книжок. Багато його праць опубліковано в «Трудах Киевской духовной академии», в «Православной Богословской энциклопедии». Його дружина — Булгакова Варвара Михайлівна (Покровська; 1869—1922) була активною діячкою Фребелівського товариства у Києві. Разом з ними проживали їхні семеро дітей. Старший син — Булгаков Михайло Опанасович (1891—1940) — відомий у майбутньому письменник, мешкав тут у 1906—13. Закінчив 1-у гімназію, 1906—16 навчався на медичному факультеті університету св. Володимира. У 1913 одружився з Т. Лаппа і поселився з нею спочатку на вул. Рейтарській, 25, потім на Андріївському узвозі, 38. У 1918—19 деякий час напередодні від'їзду на фронт знову проживав у цьому будинку. Займався лікарською практикою. Останні два десятиліття М. Булгаков жив у Москві, де й була створена основна частина його літературної спадщини — романи, оповідання, п'єси, в яких він неодноразово звертався до Києва, називаючи його «найкращим містом нашої батьківщини». У Києві відбувається дія повісті «Незвичайні пригоди доктора». У романі «Біла гвардія» і п'єсі «Дні Турбінних» (за мотивами роману) описуються київські події часів громадянської війни (1918), в яких тісно переплітається доля літературних героїв і членів родини письменника. Дія розгортається на вулиці-

2.15. Андріївський узвіз, 13.

цях міста, в будинку кол. 1-ї гімназії, в домі на Андріївському узвозі, 13, де Булгаков поселяє головних персонажів роману і п'єси та подає його опис. До 1919 в будинку мешкав другий син Булгакових — Микола Опанасович (1898—1966) — бактеріолог, співвідкривач бактеріофага стрептокока. У роки проживання у цьому будинку закінчив 1-у гімназію (1917) і поступив на медичний факультет Київського університету. Того ж року як призивник навчався в Олексіївському інженерному училищі, у грудні повернувся до університету. Наприкінці 1918 — знову юнкер училища, яке було евакуйовано 1919 Добровольчою армією у Крим, де він був поранений. Згодом емігрував. Співробітник кафедри бактеріології Загребського університету, Пастерівського інституту, Бактеріологічного інституту Ф. де Ерреля (обидва в Парижі), учасник руху Опору в роки 2-ї світової війни. Булгакови наймали квартиру № 2 на другому поверсі, яка складалася з семи кімнат. 1909 садибу придбав Листовничий Василь Павлович (1876—1919) — цивільний інженер, архітектор. З 1906 — тех-

нік будівельного відділу Київського губернського правління, з 1907 — цивільний інженер Київського округу шляхів сполучення. З 1909 — архітектор Київського навчального округу. Одночасно викладав у Київській школі десятичників з дорожньої та будівельної справи, в художньому училищі, на Вищих жіночих курсах. За його проектами споруджено ряд будівель у багатьох містах України. Брав участь у будівництві павільйонів Всеросійської виставки 1913 у Києві. Під час 1-ї світової війни — начальник 3-го укріпрайону оборонних робіт Південно-Західного фронту, проводив гідротехнічне будівництво на Дніпрі й Прип'яті. 1915 за заслуги у міському будівництві йому присвоєно звання почесного громадянина Києва. У період УНР — будівничий Комісаріату у справах Київської шкільної округи, керував ремонтом Педагогічного музею, театру «Соловцов». 1919 — завідувач будівельно-ремонтної секції господарського відділу губвиконкому. У червні заарештований Надзвичайною комісією, згодом під час відправки до табору вбитий.

Родина В. Листовничого мешкала на першому поверсі. Його донька — Кончаківська Інна Василівна (1902—85) сприяла збереженню будинку.

1982 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним овальним портретом М. Булгакова (ск. А. Куц, арх. Б. Кравчук). З 1991 тут міститься Літературно-меморіальний музей М. Булгакова (відділ Музею історії міста Києва) [161].

Олена Апанович, Світлана Бурмистренко, Дмитро Малаков, Світлана Ноженко, Лариса Шевченко.

2.16. Житловий будинок («Замок Річарда — Левове Серце») 1902—04, в якому проживали Голубев С. Т., Дядченко Г. К., Красицький Ф. С. та інші, містилася редакція журналу «Шершень» (архит., іст.). Андріївський узвіз, 15. На складному рельєфі, що має схил уздовж вулиці і в глибині ділянки, яка закінчується схилом у бік Подолу. Нижнім торцем будинок прилягає до гори Уздихальниці, на невелике плато якої ведуть двоє сходів: бетонні з подвір'я і дерев'яні з вулиці (влаштовані під час реконструкції 1991—92).

Перші документальні свідчення про власників ділянки належать до поч. 19 ст. З цього часу протягом століття забудова істотно не змінювалась і складалася з одноповерхового дерев'яного житлового будинку по лінії вулиці та господарських будівель у глибині подвір'я. 1889 садибу № 15, 1887 садибу № 17 придбав міщанин А. Маленко — художник з виготовлення іконостасів, який 1888—89 у садибі № 17 збудував дерев'яний двоповерховий будинок для своєї майстерні (знесений у кін. 1980-х рр.; у 1990-х рр. відтворений у цеглі). У такому вигляді обидві садиби проіснували до поч. 20 ст. В 1902 садибу № 15 придбав будівельний підрядчик Д. Орлов, який і розпочав будівництво п'ятиповерхового прибуткового будинку. В його основу покладено проект житлової споруди Міністерства внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі академіка архітектури Р. Марфельда (бл. 1899), перероблений відповідно до конкретного місця. На подвір'ї садиби по периметру розміщува-

лись також одноповерховий цегляний житловий флігель (знесений 1988), одноповерхові служби з великою льодовнею у підвалі й контрфорсні стіни зі сходами між ними, що вели на дах флігеля, до будинку і на гору. В будинку були каналізація та пічне опалення, подвір'я і проїзд заасфальтовані. Будівельні й оздоблювальні роботи завершені на поч. 1904. В одноповерховій трикамерній нижній прибудові з вулиці містилися м'ясна й бакалійна лавки «Андріївський ринок», перукарня.

До 1911 садиба належала Д. Орлову. Наступними її власниками були М. Франк (1911—13), А. Серебренников (1913—17), П. Урусов (1917—19).

П'ятиповерховий, на цокольному напівповерсі, цегляний, у плані близький до прямокутника. Перекриття плоскі. На кожному поверсі було по кілька квартир (в основному три-, п'ятикімнатні); на четвертому поверсі — одна 11-кімнатна квартира. Первісне планування повністю змінено. Споруда виконана у стилізованих формах готики, що імітують середньовічний англійський замок. Асиметричний за об'ємно-просторовою структурою і такий, що має у забудові тристоронній огляд, будинок відзначається динамізмом розгортання композиції і виразною рубленою пластикою модельованих у лицьовій цеглі фасадів. Відображає неоромантичні тенденції періоду пізнього еkleктизму, що передували модернові. Можливість візуального сприймання будинку з віддалених точок зумовила акцентування декором його верхнього поверху та вінцевої частини, де зосереджено навісні вежки, які фіксують наріжні частини, й багаторядні зубчасті пояси, що імітують машикулі. Неглибокий еркер на четвертому поверсі з великим вікном завершений вишуканим ступінчастим шпилем. Центром загальної композиції є підвищений баштовий об'єм над вхідним ризалітом з пірамідальним завершенням.

В оформленні інтер'єрів широко використано ліплення стін і стель (тепер повністю втрачено). Неоготична архітектура будинку сприяла виникненню його романтичної назви — «Замок Річарда — Левове Серце», пов'язаної з ім'ям англійського короля 12 ст. (вперше ця назва згадується у нарисі В. Некрасова «Дім Турбіних»).

Пам'ятка має виняткове містобудівне значення. Як акцент у забудові вулиці, вона входить до загальноміської панорами, що відкривається на Верхнє місто з Подолу й лівого берега Дніпра.

У 1905—09 в цьому будинку на четвертому поверсі у квартирі № 17 проживав Красицький Фотій Степанович (1873—1944) — живописець і графік, викладач Київського художнього інституту (1924—37), учень К. Костанді, М. Пимоненка, І. Рєпіна, внучатий племінник Т. Шевченка. Автор жанрових картин, пейзажів. Створив цілий ряд живописних і графічних портретів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка. Наприкінці 1905 в квартирі Ф. Красицького відбулися перші редакційні збори сатиричного тижневика «Шершень», що виходив у Києві 1906 (з 6 січня до 14 липня). Ця квартира була і адресою редакції журна-

2.16. Андріївський узвіз, 15.
2.16. План першого поверху до перебудови 1990-х рр.

лу — № 1—4 (до 27 січня 1906). Пізніше редакція містилася на вулицях Гоголівській, 45 (до 19 травня) і Маловолодимирській, 52 (тепер вул. О. Гончара; до 14 липня). Ф. Красицький — один з провідних співробітників «Шершня», автор багатьох карикатур для журналу. У цій квартирі бували співробітники «Шершня», відомі літератори й художники — І. Стещенко, В. Різниченко, І. Бурячок, М. Яковлев (Косин) та ін. З 1910 Ф. Красицький мешкав на вул. Брюсова, 20/16.

У 1909 у цю квартиру переїхав (одружився з Н. Кречотень, рідною сестрою дружини Ф. Красицького) Дядченко Григорій Кононович (1869—1921) — живописець (учень М. Мурашка), викладач Київського художнього училища (з 1901). Твори цього періоду: портрет ск. Ф. Балавенського (1907), «Автопортрет» (1910), «Останній промінь» (1910), «Дворик» (1916). Г. Дядченко проживав тут до дня своєї смерті.

На поч. 20 ст. у будинку проживав Голубев Степан Тимофійович (1848—1920) — історик, професор Київської духовної академії та університету, автор досліджень з історії академії, церковного і культурного життя України 16—18 ст.

У різний час у будинку мешкали також Балавенський Федір Петрович (1865—1943) — скульптор, викладач Київського художнього училища (1907—22); Макушенко Іван Семенович (1867—1955) — живописець, викладач Київського художнього училища (1905—19), Київського художнього інституту (з 1934).

У 1971 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку Г. Дядченку (арх. В. Лоботинський; нині знята).

До 1983 використовувався як житловий будинок. Після закінчення ремонтно-реставраційних робіт і реконструкції у 1998 — готель [162].

Оксана Вільшанська, Марія Кадомська, Тетяна Скібіцька.

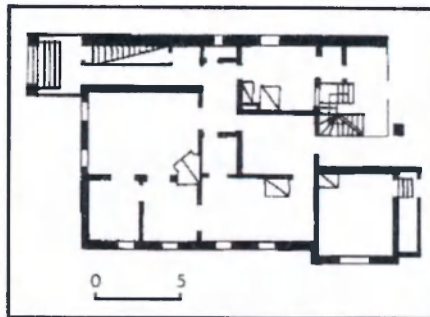
2.17. Садиба, кін. 19 ст. (архит.). Андріївський узвіз, 19. Складається з двоповерхового дерев'яного житлового будинку, що виходить на червону лінію забудови Андріївського узвозу, а також двоповерхового флігеля в глибині садиби з одноповерховими прибудовами пізнішого періоду. Розташування будівель на одному з мальовничих поворотів узвозу, оригінальність пластичного вирішення надає садибі значення архітектурного акценту в ансамблі забудови. На поч. 20 ст. садиба належала дворянці М. Чигринцевій. 1982 проведена реставрація з відновленням втрачених елементів різьблення.

Особливий інтерес становить чоловий будинок. Це яскравий приклад нового напрямку в архітектурі кін. 19 ст., пов'язаного з використанням декоративних мотивів російської народної архітектури.

Двоповерховий, дерев'яний, обшитий дошками, на високому цегляному цоколі. Прямокутний у плані, витягнутий у глибину подвір'я. Головний фасад з високим дерев'яним ганком і балконом над ним увінчаний трикутним фронтоном. Його пластику визначають пропилювальне різьблення по дереву, що оздоблює вікна, карнизи, фронтон, піддашся ганку. Архітектурні деталі флігеля у глибині подвір'я (лиштви вікон, карнизи тощо) також мають виразне різьблення геометричного характеру. Пам'ятка — рідкісний зразок дерев'яної житлової забудови Києва кін. 19 ст.

Нині в садибі — художній салон і ресторан [163]. *Олена Авраменко.*

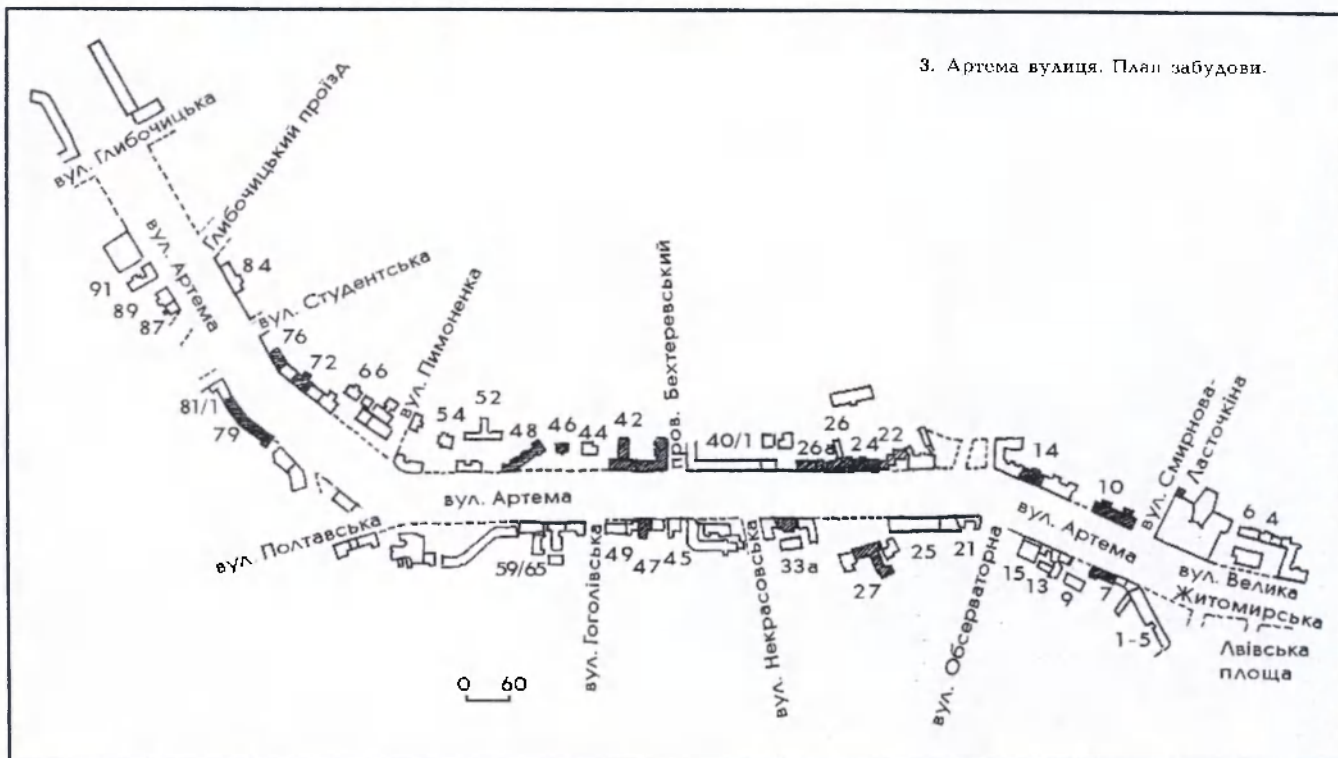
3. АРТЕМА ВУЛИЦЯ, рубіж 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). До 1869 була частиною Житомирської вул., з 1869 мала назву Львівської, у 1920-х рр. деякий час носила ім'я радянського політичного діяча Троцького Льва Давидовича (1879—1940). З 1929 отримала сучасну назву за ім'ям радян-

2.17. Андріївський узвіз, 19.
2.17. План фасадного будинку.

ського партійного і державного діяча України Артема (справж. — Сергєєв) Федора Андрійовича (1883—1921). Одна з центральних магістралей міста, орієнтована з півночі на південь. Пролягає від Львівської площі до Лук'янівської площі, по північно-західному схилу Старокиївської гори, спускається у долину р. Глибочиця, доходить до Лук'янівських висот. Виникла в часи Київської Русі як торговельний шлях, що брав початок від Жидівської (Львівської) брами «міста Ярослава». Проходила через укріплене передмістя Копирів кінець до урочища Дорожище, або Дорогожичі,

3. Артема вулиця. План забудови.

від якого розгалужувалися шляхи на захід (через Білгород) і північ (Вишгород). Роль замиського шляху зберігала після монголо-тагарської навали. З відновленням укріплень Копиревого кінця у 30—40-х рр. 18 ст. стає частиною планування передміського с. Кудрявець. Сучасне трасування вулиці накреслено генеральним планом Києва, затвердженим 1837, й реалізовано в 40—50-х рр. 19 ст. Значення вулиці посилюється у зв'язку з переселенням мешканців Подолу, який 1845 і в наступні роки зазнав значної повені, у район Лук'янівки (назва походить від однойменного замиського села). У серед. 19 ст. після знесення оборонних укріплень та Жидівської (Львівської) брами Верхнього Києва створено Львівську і Лук'янівську площі. Початок формування об'ємно-просторової композиції вулиці було покладено переплануванням Львівської площі під Синій ринок (1873), влаштуванням Лук'янівського ринку й площі. На рубежі 19—20 ст. периметр вулиці забудовується багатоповерховими прибутковими житловими будинками, прокла-

3.2. Вул. Артема, 7.

дається трамвайна лінія (1897). На ділянці під № 46 стояла Вознесенська церква (знесена у 1930-х рр.). Важливою умовою подальшої реконструкції та розширення вулиці було виникнення Петрівсько-Куренівського промислового району, розвиток житлового району Лук'янівки, включення її до складу загальноміської магістралі, що з'єднувала північні райони з центром міста — Радянською (тепер Майдан Незалежності) і Урядовою (нині Михайлівська) площами (генплан 1936). Реконструкція зі знесенням будинків і влаштуванням на їхньому місці розкритих озелених просторів торкнулася незначних ділянок вулиці. Збережено цінні архітектурні споруди 19 — поч. 20 ст., вирішені в стилях еkleктизму й модерн (№ 7, 14, 22, 24, 33, 40/1, 42, 46, 47, 72). Поєднання цих будівель з архітектурними пам'ятками періоду конструктивізму й неокласицизму 1930 — 50-х рр. (№ 26-а, 48, 76, 79), новітніми спорудами (Будинок побуту, № 15; Республіканський будинок моделей, № 37—41; Республіканське управління зеленого будівництва, № 51; висотний адміністративний будинок, № 73; Держпроектінститут «Південнафтопривід», № 64; кінотеатр «Київська Русь», № 93), а також скверами й парками надають вулиці рис своєї унікальності.

У багатьох будинках проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного життя країни: в № 10 — філолог П. Житецький, художники О. Волков і О. Осмьоркін, більшовик І. Смирнов-Ласточкин; в № 33 — художник В. Пальмов; у будинку № 41 (зруйнований у 1960-х рр.) — письменник І. Нечуй-Левицький; в № 46 — письменники В. Василевська і О. Корнійчук; в № 48 — співак А. Кікоть. У будинку № 53 проживали у 1960-х рр. академіки АН УРСР: хімік А. Бабко, фізико-хімік В. Єременко, зоолог і палеонтолог І. Підоплічко, геофізик С. Субботін, чл.-кор. АН УРСР, матеріалознавець Г. Самсонов та ін. (пізніше мешкали за іншими адресами).

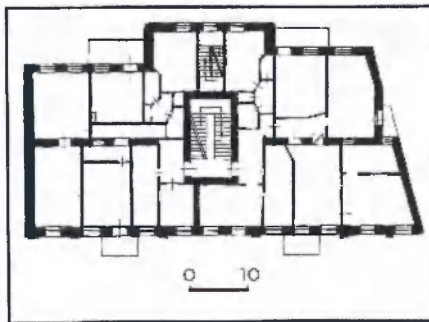
З історичними подіями періоду визвольних змагань 1917—21 та Великої Вітчизняної війни пов'язаний будинок № 24. Тут у 1917—18 містилися казарми Січових стрільців, у 1941 під час оборони Києва — штаб Київського укріпрайону [164].

Станіслав Волков.

3.1. Будинок 1911—12 приватних навчальних закладів Жекуліної А. В., в якому містився евакогоспіталь, де помер Ватутін М. Ф. (іст.). Вул. Артема, 27. З відступом від червоної лінії за-

3.3. Вул. Артема, 14.

3.3. План третього поверху.

будови вулиці. Споруджено за проектом арх. В. Осьмака. Вирішення фасаду, позбавленого декоративних прикрас, випереджало раціоналістичну архітектуру 1920—30-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, з двоповерховою пізнішою прибудовою праворуч. Споруджений для навчальних закладів — жіночої гімназії і вечірніх вищих курсів (до 1913 містилися на теперішній вул. Ярославів Вал, 36). Курси склалися з історико-літературного і педагогічного факультетів. Їхня засновниця і начальниця — Жекуліна Аделаїда Володимирівна, відома в Києві громадська діячка і педагог, викладала французьку. Тут працювали у різний час відомі вчені Київського університету і духовної академії. Серед них — історики В. Данилевич, В. Завитневич, В. Прокопович, П. Смирнов (секретар Педагогічної ради курсів), В. Щербина, історик церкви і богослов О. Благолев, філософи О. Гіляров, П. Кудрявцев (голова Педагогічної ради курсів), літературознавець і етнограф А. Лобода, літературознавець В. Перетц, мистецтвознавець Г. Павлуцький та ін. У радянський період будинок також використовувався під навчальний заклад. У довоєнні роки тут містилася трудова школа № 64, під час окупації Києва фашистськими загарбниками — медпункт, де проходили медичне «сортування» мешканці міста, яких відправляли на роботу до Німеччини. Після визволення Києва від гітлерівців з 1 лютого до 1 липня 1944 в будинку містився евакогоспіталь № 3582. У ньому перебував після поранення на лікуванні і помер 15 квітня 1944 Ватутін Микола Федорович (1901—44) — радянський воєначальник, генерал армії (1943), Герой Радянського Союзу (1965, посмертно), командувач 1-го Українського фронту, війська якого 6 листопада 1943 звільнили Київ від окупантів. Похований у Києві, в Маріїнському парку.

Тепер у будинку середня школа № 138 [165]. Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Наталія Шевченко.

3.2. Житловий будинок, 1910 (архит.). Вул. Артема, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений на місці малоповерхової забудови серед. 19 ст. селянином М. Капшевичем, почесним членом Сквирського повітового опікування дитячих притулків «відомства установ імператриці Марії».

П'ятиповерховий, з підвалом, односекційний, оформлений у стилі модерн. Фасад розкріповано асиметрично: центральна частина зміщена вліво. Архітектура правої частини аналогічна лівій. Додано лише балкони над проїздом на подвір'я (від другого до п'ятого поверху).

Фасад відзначався багатим декором (втрачений після ремонту), серед елементів якого були профільовані міжповерхові тяги, ліпні орнаменти, вивісний карниз з металевим парпетом і фігурними тумбочками, що спиралися на пілястри зі стілізованими капітелями. Виділені розкріповками частини фасаду над центральним входом і над проїздом було увінчано трапецієподібними вежами з фігурними металевими наверхами. Перший поверх з п'ятьма входами до магазинів і десятима вітринними вікнами був декоро-

ваний орнаментами обабіч вітрин, широкими пілястрами із стилізованими капітелями. Над центральним входом і над брамою проїзду розміщувалися ліпні грифони (втрачені). Балкони були огорожені вишуканими металевими ґратами.

На першому поверсі до радянських часів розміщувалися: перукарня, молочарня Київського товариства молочного господарства «Аяк», тютюво-паперовий магазин «Победа». 1922 будинок передано Управлінню комунальних будинків Київського губвиконкому, що влаштувало тут комунальні квартири.

Ремонт 1978 порушив внутрішню планувальну структуру та знищив оздоблення інтер'єрів (ліплення, каміни тощо). Значно пошкоджено фасад, особливо постраждав перший поверх: двері крамниць та вітрини було перетворено на звичайні прямокутні отвори. Незважаючи на значні втрати в декорі фасаду та інтер'єрів, будинок залишається важливою ланкою історико-архітектурного середовища однієї з центральних вулиць Києва.

Ця частина будівлі займає крамниця [166].

Марина Виноградова.

3.3. Житловий будинок, 1898 (архіт.). Вул. Артема, 14. У ряді забудови кварталу, розташованого між вулицями Смирнова-Ласточкина і Кудрявською. Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, восьмиквартирний. Зведений за проектом арх. В. Ніколаєва на ділянці, що належала інженеру та діячу міського самоврядування Ф. Фальбергу. В основу планувальної організації будинку покладена Т-подібна секція, у центрі якої парадні й чорні сходи. Кожний поверх розрахований на дві великі п'ятикімнатні квартири, в яких кухня й санвузли згруповані в тилах будинку біля сходової клітки. Під час покімнатного заселення у радянський період первісне планування квартир підлягало змінням. Остання капітальна реконструкція (1990-і рр.) супроводжувалася заміною дерев'яних перекриттів на залізобетонні, докорінним внутрішнім переплануванням. Без змін залишилися фасади і сходові клітки.

Особливий інтерес викликає архітектурне вирішення головного фасаду, характерного для періоду еkleктизму. Тектоніку фасадної стіни визначають частий ритм однакових за пропорціями прямокутних віконних прорізів. Незважаючи на наявність у правому крилі будинку зайвої віконної осі, що зумовлена трапецієподібною формою будівельної ділянки, фасад набув симетричної композиції. Його центральна й дві бічні осі виділені розкріповками, що охоплюють відповідно три й по одному вікно. Розкріповки підкреслено арковими фронтончиками й завершеннями у вигляді пірамідальних покрівельних вежок (збереглися тільки бічні). Стагичності фасаду надають чіткі горизонтальні членування, виражені за допомогою стрічково-го русту нижніх двох поверхів, трактованих як подіум, міжповерхових поясів і карнизів. Пишності пластичного вбрання фасаду досягнуто поєднанням декоративних можливостей цегляної кладки з гіпсовими архітектурними деталями і художнім металом (збереглася огорожа аттика). Най-

яскравішим елементом декору є жіночі голівки в круглих нішках над бічними ризалітами. Використання мотивів арок і аркатур у вінцевій частині будинку, форма замкових каменів у вигляді кронштейнів, рослинні ґрілянди й орнаменти свідчать про орієнтацію на ренесансну архітектуру. У вхідній групі приміщень збереглися первісні сходи з ажурними металевими поруччями й підлога з метаської плитки.

Будинок — типова за своєю архітектурою прибуткова споруда кін. 19 ст. [167].

Тетяна Трегубова.

3.4. Житловий будинок, серед. 19 ст. (архіт.). Вул. Артема, 22. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений, очевидно, за типовим проектом, пізніше декорований різьбленням. На поч. 20 ст. будинок належав родині А. Фрейман, у 40-х рр. 20 ст. — родині Хренникових. На поч. 20 ст. абрис будинку визначали накладні пілястри у міжвіконних простінках, ажурний ганок при вході та бічні сходи, що ведуть на другий поверх.

Двоповерховий, дерев'яний, у плані прямокутний. Фасад першого поверху облицьовано керамічною плиткою, другий поверх зашальований. Над трьома центральними віконними прорізами другого поверху підноситься трикутний щипець. Звиси карниза й віконні прорізи оформлені мереживним дерев'яним різьбленням складного вишуканого рисунка. Первісне планування (кухня й підсобні приміщення на першому поверсі, парадні кімнати й спальні — на другому) не збереглося. Один з небагатьох уцілілих у Києві дерев'яних житлових будинків 19 ст., в архітектурі якого відображено пошуки національного стилю. Тепер тут міститься добровільне товариство «Автолюбитель» [168].

Лариса Толочко.

3.5. Житловий будинок, 1890 (архіт.). Вул. Артема, 26. У ряді забудови вулиці. Споруджений на замовлення офіцера М. Давиденка арх. М. Гарденіним.

Триповерховий (перший поверх цокольний), цегляний, у плані трапецієподібний. Фасад симетричний відносно центральної осі, підкресленої порталом головного входу та еркером на рівні третього поверху і завершеної трикутним фронтоном та оригінальною напівсферичною вежею з пірамідальним виверненням і шпилем. Велике напівциркульне вікно в еркері освітлює парадні сходи. У декорі фасаду

3.5. Вул. Артема, 26.

3.5. План першого поверху.

використано викладені з цегли лопатки, чарунковий карниз, сандрики над вікнами. Незважаючи на порівняно невеликий об'єм, споруда є своєрідним акцентом у забудові вулиці. Первісно на кожному поверсі містилося дві квартири (при одній з квартир першого поверху передбачалася крамниця). До квартир вели, крім кам'яних парадних, дерев'яні чорні сходи у спеціальній тильній прибудові (розібрана у 1990-х рр.). Об'єм будинку значно розширено у бік подвір'я, внаслідок чого він об'єднався з двоповерховим флігелем (зведений 1913 для невеликої фабрики штучних мінеральних вод).

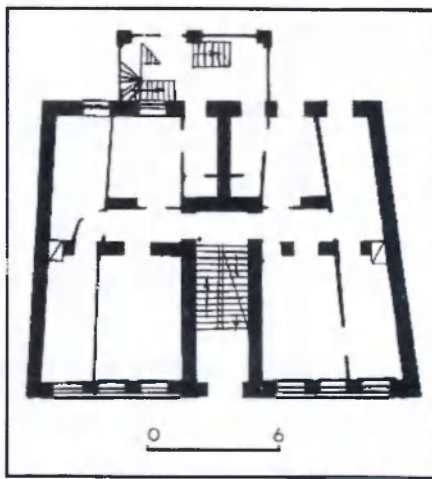
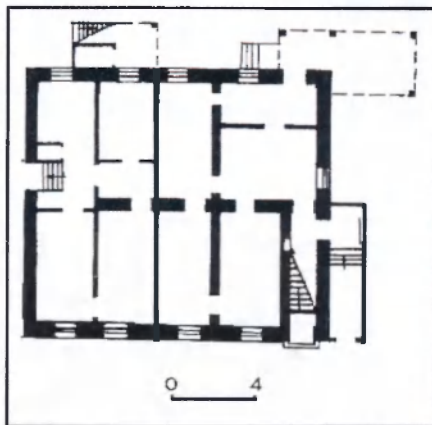
Нині будинок і флігель займають установи, на першому поверсі з боку вулиці містяться також магазин та кав'ярня.

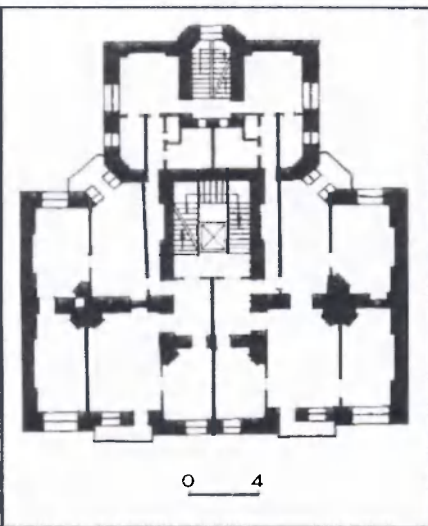
Михайло Кальницький.

3.6. Житловий будинок, 1913—14 (архіт.). Вул. Артема, 47. На червоній лінії в ряді щільної забудови вулиці. Зведений як прибутковий у стилі пізнього модерну з рисами класицизму

3.4. Вул. Артема, 22.

3.4. План першого поверху.

3.6. Вул. Артема, 47.
3.6. План другого поверху.

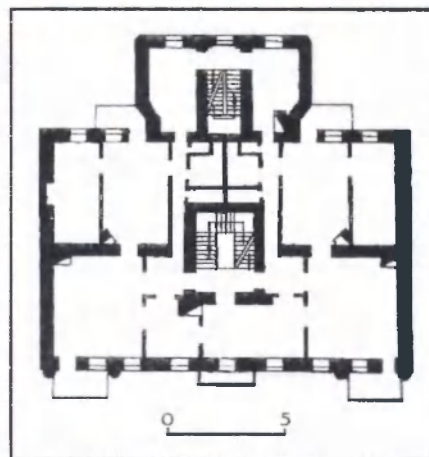
на ділянці, що належала М. Печкурову. Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний, з бічним проїздом і вбудованим магазином. Композиція фасаду симетрично-осьова. На фасаді виділяються центральний, невеликого виступу, ризаліт, завершений трикутним фронтоном, і верхній западаючий поверх, що перериває вертикальне спрямування симетричних бічних лоджій. В оздобленні фасаду використано лицьову цеглу, фактурний і гладенький тиньк (лоджії, балкони, тяги, архівольти). Просторий вестибюль, сходові клітки з ліфтом і верхнім світлом оформлені лаконічним, геометричного малюнка, ліпленням. Поверх поділено на дві рівнозначні квартири (передпокій, кабінет, вітальня, ідальня, дві спальні, кухня, санвузли), в оздобленні яких добре збереглися тонко прорисоване ліплення стель, кахляні білі груби з кольоровими майоліковими вставками, каміни в ідальнях з латунними дверцями-ґратами високохудожньої роботи, широкі аркові отвори, що з'єднують вітальню та ідальню, засклені кольоровим візе-

рунчастим склом, фільончасті з меандром трапецієподібні й прямокутні двері. Будинок відзначається високопрофесійним виконанням робіт і досягненням цілісного вигляду за допомогою простих архітектурних засобів і прийомів.

3.7. Житловий будинок, рубіж 19—20 ст. (архит.). Вул. Артема, 72. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як житловий будинок Є. Бассі у стилі ренесанс.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. На кожному поверсі було по дві квартири. Головний фасад симетричний щодо осі центрального входу. Розчленований на три поля: середнє — на п'ять віконних прорізів з пілястрами коринфського ордера в простінках другого і третього поверхів і бічні — на два віконних прорізи, фланковані кожне з двох боків тридільними колонами (капітелі втрачено під час капітального ремонту 1980-х рр.). Важливу роль у зовнішньому вигляді відіграють по-різному згруповані балкони з ажурними металевими огорожами з мотивами кола. Архітектурний декор доповнено ліпним рослинним орнаментом, деякі елементи виявлено кольором (піляст-

3.7. Вул. Артема, 72.
3.7. План другого поверху.

ри, напівколони, карниз тощо). Будинок — характерний приклад міської забудови Києва періоду еклектизму.

Лариса Толочко.

3.8. Житловий будинок, 1930-і рр. (архит.). Вул. Артема, 76. В ряді щільної передвоєнної забудови вулиці. Запроектований на основі двоквартирної секції у стилі пізнього конструктивізму. П'ятиповерховий, цегляний, тинькований, з подальшим пофарбуванням і виділенням білим кольором обрамлень віконних прорізів та інших деталей. У плані прямокутний, зі скошеними торцевими стінами. Розрахований на 15 дво- і трикімнатних квартир.

Архітектура фасаду ґрунтується на чіткому ритмі великих квадратних віконних прорізів, що перебувають двома невеликого виступу об'ємами сходових кліток з суцільними вертикальними стрічками засклення. П'ятий поверх відбитий горизонтальною тягою і завершений невеликим карнизом.

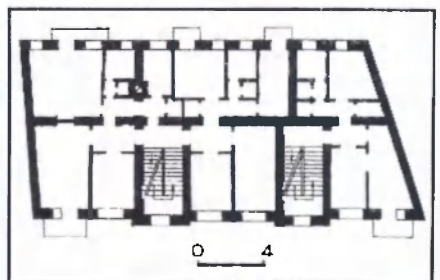
Будинок — характерний приклад архітектури 1930-х рр.

Людмила Грачова.

3.9. Житловий будинок 1913—15, в якому проживав Даміловський М. О. (архит., іст.). Вул. Артема, 40/1. Наріжний, відіграє роль акценту на розі Бехтеревського пров., що прямує до Покровського монастиря. Споруджений за проектом цивільного інж. В. Безсмертного у стилі пізнього раціоналістичного модерну на ділянці, яка 1913 перейшла від Є. Томіліної до О. Андре. Первісно п'ятиповерховий. У 1990-х рр. будинок реконструйовано з надбудовою шостого поверху.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, двосекційний, з секціями на дві великі квартири. Первісне планування не збереглося. Два чолових фасади асиметричні за композицією. Ріг будинку фіксує круглий еркер, перекритий вежею з високим наметовим завершенням та оперезаний двома масивними балконами на рівні другого та п'ятого поверхів. Площини фасадів розбиті розкріповками та прямокутними еркерами, завершеними фронтонами трапецієподібної та трикутної форми, які спираються на кронштейни, утворюючи мальовничий силует. У вирішенні фасадів використано майстерне комбонування різних за пропорціями прямокутних прорізів, поєднання відкритої кладки з тинькованими деталями (імітація русту на першому поверсі, надвіконні перемички тощо). Входи позначені оформленим рустом арковими отворами. Додатковими елементами у пластиці фасадів є балкони з простими за малюнком металевими огорожами.

3.8. Вул. Артема, 76.
3.8. План другого поверху.

Пам'ятка є оригінальним прикладом багатоквартирного житлового будинку у стилі модерн, виразний образ якого сформовано суто архітектурними засобами без застосування орнаментального декору.

У 1917—42 в цьому будинку в квартирі № 3 на другому поверсі проживав Даміловський Микола Олександрович (1880—1942) — архітектор та інженер-будівельник, педагог, автор проектів багатьох житлових і промислових споруд у Києві (будинки на вул. Пушкінській, 23; Круглоуніверситетській, 7 тощо) та в інших містах України. Знайшов спосіб побудови архітектурних перспектив за допомогою пристосування, що одержало назву «лінійки Даміловського». Наприкінці 1918 брав участь у заснуванні в Києві Архітектурного інституту, в якому працював на посаді професора (1919—21). У 1921—38 — викладач київських художнього та будівельного інститутів. З вересня 1929 до березня 1930 перебував під арештом у справі т. зв. Спілки визволення України. З 1938 — викладач художнього інституту на кафедрі архітектури, з 1939 — професор [169].

Михайло Кальницький,

Ніна Смирнова, Лариса Толочко.

3.10. Житловий будинок 1913, в якому проживав Пальмов В. Н. (архит., іст.). Вул. Артема, 33-а. На червоній лінії забудови вулиці. Стосовно сусідніх споруд композиційно нейтральний. Зведений за проектом і під керівництвом арх. А. Трахтенберга. Власником був штаб-ротмістр А. Павлов-Сильванський, якому належав і цегляний дворовий флігель.

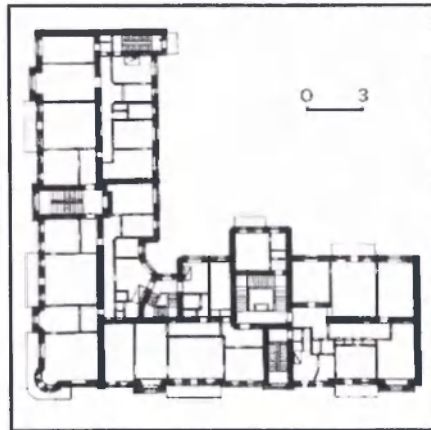
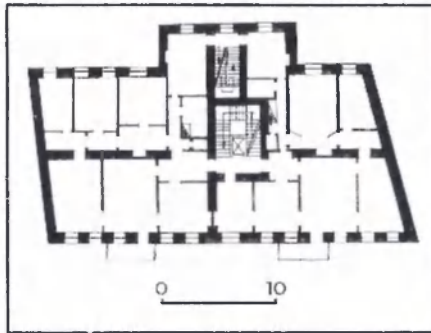
П'ятиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, з центральним проїздом на подвір'я. Розміщення парадної і чорної сходових кліток не в геометричному центрі дозволило спланувати по дві квартири на поверсі, з однаковим набором загальних приміщень, але з різною кількістю спальних кімнат. Будинок мав водяне опалення, електроосвітлення та необхідне санітарне ус-

3.9. Вул. Артема, 40/1.

3.9. План другого поверху.

таткування. Для приготування страв на кухнях було влаштовано великі варильні печі (тепер розібрано).

Композиція фасаду симетрично-осьова. Головна вісь над центральним входом підкреслена парою лізен, що розривають вінцевий карниз і завершуються невеликою аттиковою стіною. Стримане архітектурне оформлення виконано у стилі модерн. Найбільшу цінність має добре збережене планування та обладнання квартир, а також добре прорисований ліпний декор стель, що повторюється по поверххах, але відрізняється у кожній кімнаті. 1925—29 у цьому будинку проживав Пальмов Віктор Никандрович (1888—1929) — живописець, представник

3.10. Вул. Артема, 33-а.

3.10. План другого поверху.

авангардного напрямку в мистецтві, друг Д. Бурлюка і В. Маяковського. Жив у Росії. З 1925 — у Києві, професор художнього інституту. Роки перебування в Україні були найпліднішими у житті митця. Тут він швидко українізувався, створив новий мистецький напрям, назвавши його кольорописом. 1927 згуртував лівих художників у «Об'єднання сучасних митців України» (ОСМУ). Друкував свої мистецтвознавчі статті в журналі «Нова генерація», який видавав поет М. Семенко. Учасник виставки мистецтва народів СРСР у Москві 1927, пізніше його картини експонувалися за кордоном. Серед творів київського періоду: «Атом» (1926), «Мати», «Київський пляж», «На селі», «Каменярі», «Об'їжджають коня» (усі — 1927), «Рибалка» (1928), відомий революційний цикл: «1-е Травня», «Ленін», «За владу Рад», «Диктатура пролетаріату» (усі — 1929) та ін. Із запровадженням догмату соціалістичного реалізму ім'я В. Пальмова як художника-авангардиста на довгий час було викреслено з історії радянського мистецтва. Значна колекція його творів зберігається у Національному художньому музеї України [170].

Дмитро Горбачов,

Віталій Отченашко, Тетяна Трегубова.

3.11. Житловий будинок 1910, в якому проживав Фельдман В. А. (архит., іст.). Вул. Артема, 42. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. В. Безсмертного як прибутковий. Належав потомственої почесній громадянці Є. Томіліній. У 1990-х рр. будинок реконструйовано з надбудовою п'ятого поверху.

П'ятиповерховий, з мансардою, цегляний, тинькований. Планування секційне. Композиція фасаду симетрична. Центр, увінчаний фронтоном, виділено ризалітом з виступом. Карнизи підкреслюють горизонтальний ритм членування фасаду. Головний вхід прикрашено ініціалом власниці. У декоративному оформленні фасаду використано візерунчасту цегляну кладку з елементами стилю модерн.

Разом із суміжним будинком утворює характерний ансамбль у забудові вулиці.

3.12. Вул. Артема, 26-а.

1921—28 тут у квартирі № 14 проживав Фельдман Валентин Августович (1864—1928) — архітектор і художник. Один з учасників зведення будинку панорами «Оборона Севастополя» (1905). У Києві з 1910. Викладав у ківських політехнічному (1910—22), архітектурному (1922—24), художньому (1924—28) інститутах. Автор численних пейзажних акварелей, натюрмортів, портретів. 1923 виконав велику роботу з визначення опорних пунктів топографічної зйомки території Києва, зафіксував багато будинків і цілі архітектурні комплекси тогочасного міста [171].

Олена Авраменко,
Михайло Кальницький.

3.12. Житловий будинок комунальників, 1935 (архіт.). Вул. Артема, 26-а. В ряді забудови вулиці, домінує над сусідніми дво-, триповерховими будівлями кін. 19 — поч. 20 ст. Зведений за проектом арх. М. Гречини.

Шестиповерховий, цегляний, трисекційний, тинькований, у кожній із секцій по дві квартири на поверсі. Запроектовані одно-, дво-, трикімнатні квартири комфортного планування. Прийнято конструктивну систему поздовжніх несучих стін. Дах двосхилий, черепичний. Головний фасад вирішено симетрично відносно слабо наміченої осі. Композиція фасаду статична й урівноважена, відображає функціональність планувальної структури. Основним композиційним елементом є ризаліт центральної секції, завершений декоративною аркадою на рівні четвертого і п'ятого поверхів. Додатковими засобами пластичного вирішення фасаду є масивні огорожі балконів, розшивка

площини стіни на великі рифлені плити, декоративний великий руст на різних частинах споруди і масивний вінцевий карниз. Дворовий фасад нетинькований, його композиція відзначається функціональністю і простотою.

Будинок є одним з цікавих і характерних для того періоду прикладів, коли автор вирішує завдання монументалізації архітектурного вигляду житлового будинку, використовуючи класицистичні архітектурні форми [172].

Марія Гончаренко.

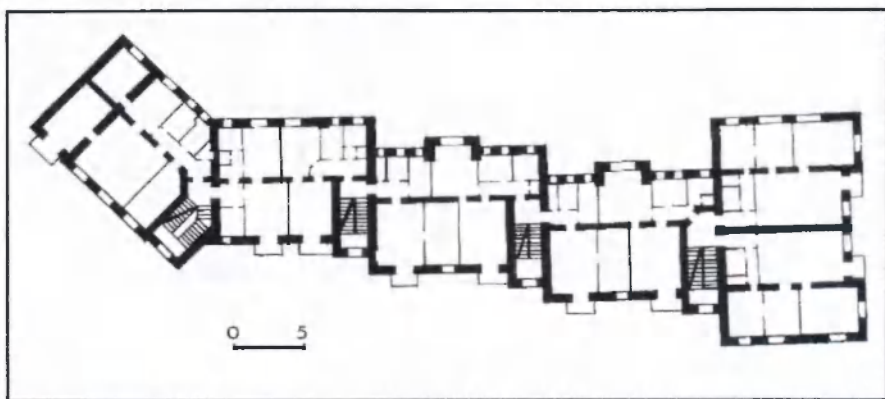
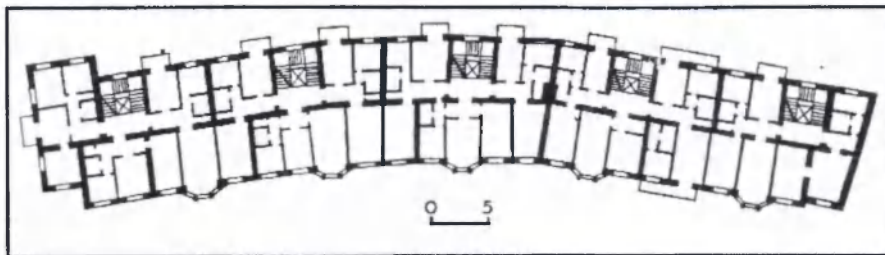
3.13. Житловий будинок працівників енергомережі, 1930-і рр., 1954 (архіт.). Вул. Артема, 79. В ряді забудови на плавному повороті вулиці, що спускається на Лук'янівку. Запроектований 1937 арх. Є. Яхненком разом із загальним планом реконструкції вулиці. Розрахований на 100 квартир.

Семи-, восьмиповерховий, цегляний, у

3.13. Вул. Артема, 79.

3.13. План п'ятого поверху.

плані має невеликий вигин. Складається з п'яти типових секцій на три квартири з двох і трьох кімнат, що групуються біля тримаршових сходів. Композиція фасаду рівномірно ритмічна. Перший і цокольний поверхи оформлені під рваний камінь. Акцентами фасаду є гранчасті еркери, оброблені литими бетонними деталями, арка внутрішньоквартального проїзду, розташована у восьмиповерховій час-

3.14. Вул. Артема, 48.

3.14. План другого поверху.

тині споруди, важкий карниз класичного профілю, перила балконів із збірного бетону. Будинок є характерним прикладом архітектури кін. 1930 — поч. 1950-х рр. [173].

Людімила Грачова.

3.14. Житловий будинок працівників Наркомюсту 1930-х рр., в якому проживав Кікоть А. І. (архіт., іст.). Вул. Артема, 48. Під кутом до рядової забудови реконструйованої у 1930-х рр. вулиці, на яку будинок виходить вузьким фасадом з асиметрично розташованою сходовою кліткою і невеликою аркою внутрішньоквартального проїзду. Запроектований 1930—32 арх. С. Царьовим. Головний фасад 1932—33 перероблено, що простежується в оформленні міжвіконних площин стін, оброблених бетонною крихтою. Призначався для працівників Народного Комісаріату юстиції (прокуратури).

П'ятиповерховий, цегляний, тинькований з подальшим пофарбуванням. Складається з дво-, три- і чотирикімнатних квартир. У плані ступінчасто-подібний, витягнутий у глибину ділянки забудови. В основі — двоквартирна секція. Особливу роль в архітектурно-просторовому вирішенні відіграють асиметрично розміщені об'єми сходових кліток з підкресленими вертикалями застібання, а також легкі балконні ґрати. Типовий зразок житлового будинку у стилі конструктивізму кін. 20-х — поч. 30-х рр. 20 ст.

У цьому будинку в двокімнатній квартирі № 3 в бельетажі з 1974 до жовтня 1975 жив з сім'єю Кікоть Андрій Іванович (1929—75) — співак (бас), народний артист УРСР (1967). Після закінчення Київської консерваторії (1959) по класу вокалу працював у Київському театрі опери та балету ім. Т. Шевченка (до кінця життя), де виконав партії Тараса («Тарас Бульба» М. Лисенка), Карася («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Кочубея («Мазепа» П. Чайковського) та ін. [174].

*Людмила Грачова,
Марина Мироненко.*

3.15. Особняк 1945, в якому проживали Василевська В. А., Корнійчук О. Є. (архит., іст.). Вул. Артема, 46. У середині ділянки з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Споруджений для сім'ї генерала М. Вагута за проектом арх. А. Добровольського. У 1949 переданий подружжю — О. Корнійчуку і В. Василевській.

Двоповерховий, цегляний, облицьований керамічною плиткою, у плані майже квадратний, що виступає у центрі фасаду напівкруглим об'ємом з верандою на другому поверсі. Покрівля черепична, з великим виносом карниза на дерев'яних різьблених кроквах. Фасад прикрашають легкі різьблені дерев'яні колони веранди, ліпні розетки та стилізовані орнаменти у міжвіконних простінках. Невеликі затишні кімнати, внутрішні дерев'яні сходи, що ведуть на другий поверх, доповнюють загальний камерний характер житлового будинку, в якому використано риси української народної архітектури.

У 2-й пол. 19 ст. на місці особняка була Вознесенська церква (знесена у 1930-х рр.). Від неї залишилася брама цвинтаря, збудована у кін. 19 — на поч. 20 ст., розташована на червоній лінії забудови вулиці. Цегляна, у вигляді трипрогонної арки, встановленої на високому цоколі. Трохи нижчі арки бічних хвіртків завершені напівкруглими фронтонами, центральний широкий проїзд — трилопатеvim фронтоном з круглим віконцем. У всіх трьох прогонах збереглися ажурні металеві ґрати. Ошатна споруда з використанням елементів бароко є художнім акцентом у ряді вуличної забудови.

1949—57 у цьому будинку проживали Корнійчук Олександр Євдокимович (1905—72) — письменник, драматург, кіносценарист, державний і громадський діяч, академік АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1967) та його дружина Василевська Ванда Львівна (1905—64) — письменниця, громадська діячка. До переїзду в цей будинок проживали на вул. Обсерваторній, 6.

У цей період О. Корнійчук працював над п'єсами «Калиновий гай» (1950), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958). У 1946—53 був головою правління СПУ, 1953—54 — перший заступник голови Ради Міністрів УРСР і член Президії ЦК КПУ, голова Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань, член Всесвітньої Ради миру та її бюро (з 1950).

У цьому будинку В. Василевська написала роман «Ріки горять» (1951) з трилогії «Пісні над водами», а також повість «В тяжкій боротьбі» (1953). Тут бували відомі письменники: українські — М. Бажан, О. Гончар, М. Рильський та ін., англійський — Дж. Прістлі, бразильський — Ж. Амаду, російський — О. Фадєєв, актори Київського українського драматичного театру ім. І. Франка, МХАТу ім. М. Горького та інші відомі діячі культури. 1957 подружжя переїхало на вул. Шовковичну, 10.

З 1960-х рр. у будинку містилися дитячі ясла, палац новонароджених, з 1985 — Київська міська рада у справах іноземних учнів, з 1992 — українсько-американський фонд «Відродження» [175].

Людмила Грачова,

Ігор Меркатун, Лариса Толочко.

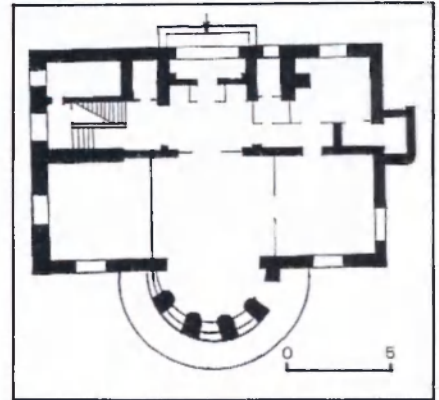
3.16. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Волков О. М., Осмьоркін О. О., Смирнов-Ласточкин І. Ф. (іст.). Вул. Артема, 10. На розі вулиць Артема і Смирнова-Ласточкина.

Являє собою комплекс суміжних прибуткових чотири- та п'ятиповерхових цегляних будинків, що поступово прибудовувались один до одного і тепер утворюють єдину споруду. Садиба остаточно сформувалася 1910 (арх. А. Трахтенберг); у плані має форму незамкнутого каре.

В оформленні фасадів використано художню цегляну кладку та різноманітні форми вікон. З 1910 до лютого 1917 тут містилося губернське жандармське управління.

У житловій частині споруди проживали деякі учні Київського художнього училища. У квартирі № 36 у 1914—16 жив Волков Олександр Миколайович (1886—1957) — живописець, громадський діяч, народний художник Узбецької РСР (з 1946). У 1912—16 навчався в художньому училищі, був учнем Ф. Кричевського і В. Менка. 1914 вперше експонував свої живописні роботи на виставці учнів училища. У 1916, після його закінчення, переїхав до Ташкента, де став відомим художником.

У квартирах № 32 (1911) та № 75 (1911—13) жив Осмьоркін Олександр Олександрович (1892—1953) — художник, педагог. У період проживання в цьому будинку навчався в художньому училищі у живописців Г. Дядченка та І. Макушенка. 1918 переїхав до

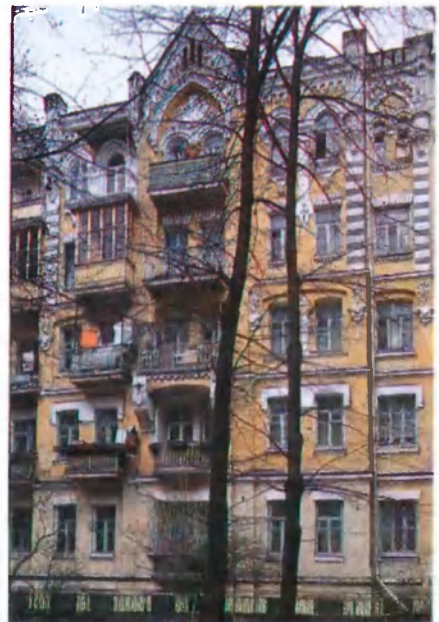

3.15. Вул. Артема, 46.

3.15. План першого поверху.

Москви, де незабаром став одним з лідерів групи «Бубновий валет». З 1932 викладав у петербурзькій Академії мистецтв, з 1937 — професор Московського художнього інституту.

3.16. Вул. Артема, 10.

Після Лютневої революції 1917 у садибі містився гуртожиток для колишніх політичних в'язнів і засланців, що повернулися і не мали житла. Навесні — восени 1917 тут жив Смирнов Іван Федорович (партійний псевдонім — Микола Ласточкін; 1885—1919) — революціонер, член партії більшовиків з 1906. У 1912—14 проводив у Києві підпільну партійну роботу, один з керівників нелегальної профспілки кравців «Голка». Був на засланні. Навесні 1917 повернувся до Києва за завданням ЦК РСДРП(б). З травня того ж року — член Київської Ради робітничих депутатів, пізніше — її виконком, у серпні обраний головою Київської центральної ради фабзавкомів. Один з керівників жовтневого 1917 та січневого 1918 збройних повстань у Києві. Використовується за первісним призначенням [176].

Михайло Кальницький.

3.17. Садиба 2-ї пол. 19 ст., де містилися Бессарабські казарми, штаб Київського укріпленого району (архит., іст.). Вул. Артема, 24. Сформувався на невеликій ділянці вздовж червоної лінії забудови вулиці та великому просторі в глибині кварталу в напрямку Подолу. Спочатку тут був лише один цегляний одноповерховий будинок, що виходив фасадом на вулицю. Садиба належала відомим міським діячам. У 1872—86 її власником був І. Толлі, київський міський голова (1884—87).

Протягом 1876—85 у нього орендувала садибу єврейська лікарня, для якої на подвір'ї були зведені дерев'яні корпуси (не збереглися). У 1886—1900 тут жив викладач Софійського духовного училища, гласний міської думи М. Хойнацький. При ньому 1886 зведено другий поверх будинку (арх. Е. Брадман), пізніше — двоповерхову споруду ліворуч. Тепер це два злочоканих об'єми (на п'ять і сім віконних прорізів по фасаду), об'єднаних спільним входом.

Двоповерхові, цегляні, у плані прямокутні. Перекриття плоскі. Композиція фасадів кожного з об'ємів симетрична. Центр лівого п'ятивіконного об'єму акцентовано чотиригранною наметовою банькою. Бічне членування семивіконного об'єму підкреслено прямокутними аттиками. Для обох частин характерний чіткий поділ на яруси, ритмічне чергування аркових та прямокутних вікон, стриманий цегляний декор, використання мотиву арочок в оформленні фризів.

За дозволом міської управи 1897 у глибині садиби зведено два триповерхових цегляних будинки. Фасади оформлено у цегляному стилі з виділенням центральних осей.

3.17. Вул. Артема, 24.

У 1900 М. Хойнацький здав садибу в оренду Військовому міністерству. 1900—14 і 1918 тут було розквартировано 129-й піхотний Бессарабський полк 33-ї дивізії російської армії (до 1900 містився у редутах Київської фортеці). У полку служили переважно офіцери-випускники 1-го Київського піхотного училища. Він комплектувався здебільшого новобранцями з Київської, Подільської та Волинської губерній. Бессарабський полк сформовано 1863 у Києві з половини Брестського піхотного полку. Полк брав участь у російсько-турецькій війні 1877—78. З 1878 августійшим шефом полку був середній син царя Олександра III та брат Миколи II Михайло Олександрович. Під час 1-ї світової війни в полку служили генерали армії УНР В. Янченко та А. Вовк. У боях з австро-угорськими військами полк відзначився у Польщі, під містечком Кошице за Віслою; згодом брав участь у боях в Карпатах та Галичині.

Влітку 1914 в цих казармах на базі 129-го полку було розгорнуто 277-й Переяславський піхотний полк, який наприкінці війни очолював В. Янченко. Цей полк, набраний переважно з мешканців Києва, у складі 70-ї піхотної дивізії відзначився в серпні 1914 у боях під Замостям, 1915 — під Горлицями (мав великі втрати). Влітку 1915, відзначившись під Холмом, 70-а дивізія стала однією з двох дивізій 2-ї черги, які Микола II наказав зберегти після війни та розташувати в Галичині. Дивізією до 1917 командував генерал, барон О. Бубберг (київнин), який 1919 у Сибірському уряді О. Колчака обіймав посаду військового міністра. Восени 1917 129-й Бессарабський та 277-й Переяславський полки було українізовано. 277-й Переяславський полк у цей час стояв під Псковом і не міг дістатися в Україну. Рештки саме цього полку в лютому 1918 намагалися протистояти німецько-австрійській окупації в Україні.

Під час 1-ї світової війни в Бессарабських казармах розташовувалися запасні частини та т. зв. Київський караульний полк. 1917 цей полк було українізовано, він став 1-м Українським запасним, найменованим восени 1917 3-м Сердюцьким ім. гетьмана П. Дорошенка. (За радянських часів вважалося, що в цих казармах 1917 містилися 146-а та 147-а Воронежські дружини, що не відповідає дійсності). Дорошенківський полк брав участь у боях з більшовицькими частинами на Чернігівщині й у Києві під час першої українсько-більшовицької війни (грудень 1917 — березень 1918), громадянської війни 1917—21 в Україні. У складі Запорізької дивізії рештки цього полку опинилися на еміграції в Польщі. Командирами цього полку у різні часи були колишні офіцери Київського караульного полку — генерал-полковник армії УНР О. Загородський та полковник армії УНР І. Литвиненко. Останній у 1946 утримувався в Лук'янській в'язниці як діяч Української Повстанської армії (подалша доля невідома). В листопаді 1917 у казармах почав своє формування Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, керівниками якого згодом були відомі українські військово-політичні діячі, керівники Організації Україн-

ських Націоналістів полковники армії УНР Є. Коновалець та А. Мельник. У Бессарабських казармах курінь пробував усього кілька днів, оскільки незабаром був переведений до будинку Духовної семінарії (тепер — Українська академія мистецтва; вул. Смирнова-Ласточкина, 20). Вдруге січовики розташовувалися в цих казармах з 26 березня до дня першого розформування — 31 квітня 1918. У Бессарабських казармах містилися піхотні підрозділи 1-го полку Січових стрільців.

У травні 1918 сюди з фронту повернулися рештки 33-ї піхотної дивізії російської армії. За наказом гетьмана П. Скоропадського 33-ю дивізію було реорганізовано на 7-у кадрову дивізію генерала А. Федія з штабом у Бессарабських казармах. Разом зі штабом тут розташовувалися 19-й Овруцький (колишній 129-й Бессарабський) та 20-й Радомисльський (колишній 130-й Херсонський) кадрові полки армії Української Держави. З поваленням у грудні гетьманату 7-а дивізія перейшла на бік військ Директорії і на чолі з полковником В. Ольшевським, майбутнім генералом армії УНР, брала участь у боях з Червоною армією. У травні 1919 її було передано на формування 3-ї стрілецької (згодом — Залізної) дивізії армії УНР. Під час оборони Києва від військ Директорії у листопаді-грудні 1918 в Бессарабських казармах із офіцерів колишньої 33-ї дивізії було сформовано 1-у Київську офіцерську дружину полковника О. Святополка-Мирського. Перший склад цієї дружини майже повністю загинув у бою з Січовими стрільцями під Мотовилівкою. 14 грудня 1918 дружину було інтерновано в Педагогічному музеї, згодом її особовий склад вивезено до Німеччини, звідки переважна більшість офіцерів та добровольців-киян потрапила до білих армій півночі Росії.

Навесні 1919 у Бессарабських казармах дислокувався 15-й Український радянський полк, який 10 квітня 1919 брав участь у прогигільшовицькому Курєнівському повстанні. Ліквідація загалом цього полку була описана радянським письменником А. Гайдаром у повісті «У дні поразок та перемог». У 1919—41 (з перервами) у Бессарабських казармах розташовувалися підрозділи 45-ї Київської (колишньої 1-ї Української радянської) дивізії, до складу якої входили загальновідомі Тарашанський та Богунський полки. Дивізією командував К. Кв'ятек (репресований 1937).

З 8 серпня до 19 вересня 1941 під час оборони Києва від німецько-фашистських загарбників у головному будинку містився штаб Київського укріпленого району (КИУРу). Займався формуванням військових частин, забезпеченням обладнання і озброєнням укріплень, будівництвом оборонних рубежів, боротьбою з диверсантами тощо. Комендант КИУРу — полковник Ф. Сисоєв, начальник штабу — полковник Г. Єпифанов, його заступники — підполковники Г. Лихов, полковий комісар — І. Євдокимов.

1941—43 під час окупації Києва в садибі розташовувався пункт відправлення до Німеччини оstarбайтерів («східних робітників»). З Києва і Київщини було вивезено бл. 100 тис. молоді.

У повоєнний час казарми використовувалися за прямим призначенням, згодом в одній з її будівель розгашувалися редакції газет Київського військового округу «Ленинское знамя» (тепер «Народна армія» — орган Міністерства оборони України) та «Крылья Родины» (тепер «Крила Батьківщини» — орган Військово-Повітряних сил України).

1967 на головному будинку встановлено меморіальну дошку з нагоди перебування штабу КІУРУ (арх. А. Борисова).

Тепер двоповерховий будинок використовується Управлінням професійно-технічної освіти Міністерства освіти України, один з корпусів казарм — Київським військовим гарнізоном, другий — житловий будинок [177].

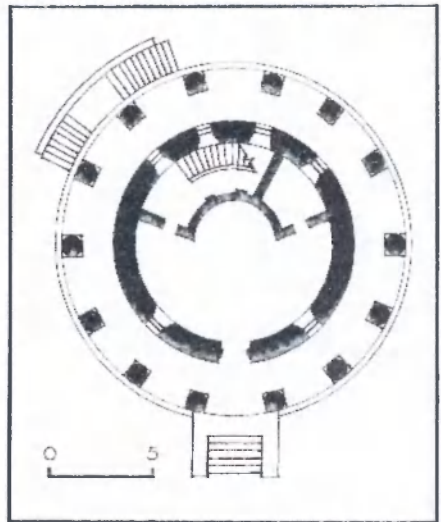
Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Ярослав Тинченко, Тетяна Трегубова.

4. АСКОЛЬДОВА МОГИЛА, 9—20 ст. (іст.). Паркова дорога. На узгір'ях правого берега Дніпра, на перехресті Паркової дороги з Дніпровським узвозом. Історія місцевості та її назва досі залишаються дискусійними проблемами киевознавства. Деякі з дослідників ототожнюють місцевість з літописним Угорським урочищем, назва якого, за однією версією, походить від давньоруського «угор» — крутий берег, а другою — від угрів-кочівників, які в кін. 9 ст. зупинялися у цих місцях. «Повість временних літ» свідчить про значну роль місцевості в історії давньоруського Києва. Згідно з нею, тут був замський князівський двір з оборонними спорудами. Однак археологічних підтверджень цьому факту не існує, можливо тому, що на пагорбах неодноразово здійснювалися роботи з благоустрою, прокладання інженерних мереж тощо. Тільки у 19 ст. в районі Аскольдової могили було знайдено два великих скарби — майже 5 тис. арабських монет 8—10 ст. 1853 під час прокладання узвозу було відкрито печерний лабіринт з давньоруськими написами 11—12 ст. Тоді ж вхід до нього було засипано, місце розташування цієї пам'ятки втрачено.

Першу датовану згадку про місцевість літопис дає під 882 у розповіді про

вбивство тут новгородським князем Олегом останніх князів місцевої династії Києвичів — Аскольда і Діра. За свідченням літописця, Аскольд був похований на місці загибелі, що й дало назву місцевості. Правління Аскольда (862—882) було часом зміцнення політичної, військової, економічної могутності давньої Русі, початком формування яскравої давньоруської культури. Аскольд здійснив кілька походів на Візантію: у 860, 866, 874. У 867 князь зі своєю дружиною хрестився, діставши християнське ім'я Микола. У ці роки на Русі з'являються перші історичні записи: «Літопис Осколда», фрагменти яких збереглися у пізнішому Никонівському літописі (16 ст.). За даними «Повісті временних літ», на Угорській горі, де похований князь Аскольд, велика княгиня Ольга збудувала у 10 ст. церкву на ім'я його християнського патрона — святого Миколи (розібрана 971 князем Святославом, 990 була відновлена великим князем Володимиром). Під 1036 згадується жіночий монастир на Аскольдовій могилі, який у 12 ст. князем Мстиславом Володимировичем перетворено на Миколаївський Пустинний чоловічий монастир, центром якого був храм св. Миколи. За планами та описами 17 ст. церква мала характерний для української дерев'яної архітектури вигляд — тризрубна, восьмигранна, трибання.

Монастир був досить відомий, володів великими земельними мастками, зокрема у Києві — понад Дніпром майже до Подолу. Ним опікувалося Військо Запорозьке. Монастирський комплекс поступово розширювався. Наприкінці 17 ст. коштом гетьмана І. Мазепи збудовано новий собор св. Миколи, відомий як Микільський військовий собор (на теперішній пл. Слави; знесено в 1930-х рр.). Центром монастирського життя став Миколаївський Слупський монастир, що розміщувався неподалік від сучасної Арсенальної пл., з однойменною церквою поч. 18 ст. (зруйновано в 1930-х рр.). Церква на Аскольдовій могилі у 17 ст. перетворилася на храм монастирського цвинтаря, який займав частину гори. З 1786 цвинтар набув значення загаль-

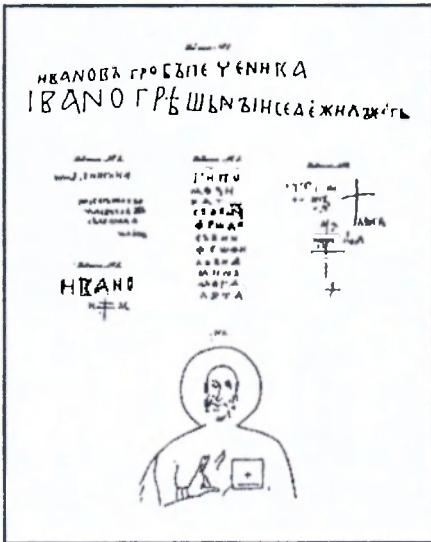

4. Аскольдова могила. Павільйон-ротонда. Фото поч. 1990-х рр.

4. План наземного ярусу.

4. Аскольдова могила. Фото поч. 20 ст.

4. Написи і малюнок у печері на Угорському. 11—12 ст.

номіського аристократичного кладовища.

1809—10 на місці дерев'яного храму за проектом головного архітектора Києва А. Меленського збудовано цегляну, круглу в плані, з класичною колонадою тосканського ордера церкву-ротонду. Кошти на будівництво храму пожертвував купець 1-ї гільдії С. Мещеряков, дружина якого похована на цьому цвинтарі. Споруджував церкву відомий будівничий В. Сериков, неписьменний кріпак з Калузької губернії. У церкві було 76 склепів: 24 — внизу; 28 — всередині, 24 — нагорі між колонами. 1815 стіни, баню, вівтар розписав видатний іконописець Й. Білецький. Вдуже церкву розписували 1856. В 1866 з нагоди 1000-ліття хрещення Аскольда на фасаді було встановлено бронзову пам'ятну дошку (втрачена).

1882 за проектом арх. В. Ніколаєва проводився капітальний ремонт церкви, зведено нову баню. Під час капі-

4. Хрест у пам'ять загиблих під Крутами.

тального ремонту 1892—93 встановлено царські врата й північні двері, виготовлені з литої позолоченої бронзи на фабриці Шопена-Берто в Петербурзі, а образи для царських врат — у майстерні академіка живопису Васильєва. У 1893 споруджено іконостас з білого італійського мармуру на пошанування генерал-майора Кубанського війська М. Демидовського, похованого в ошатному склепі поряд із церквою. У цей період італійська фірма Ріццолатті спорудила гранітні сходи, що вели до дубового тамбура, виконаного за рисунком худ. М. Мурашка. Стіни і баню церкви розписали київські художники за ескізами В. Васнецова. 1914 майстер Ч. Радкевич відремонтував і замінив колони зовнішньої галереї церкви. 1853 після відкриття Ланцюгового мосту через Дніпро поряд з Аскольдовою могилою упорядковано дорогу, названу Миколаївською. 1861 зведено будинок причту й нову огорожу навколо цвинтаря, 1899 — дзвіницю за проектом арх. Є. Єрмакова (усе знищено у 1930-х рр.).

З територією Аскольдової могили пов'язана і каплиця Миколи Чудотворця, збудована 1867 між Ланцюговим мостом і Миколаївським узвозом (зруйнована 1935).

На поч. 19 ст. цвинтар розміщувався на дев'яти терасах гори загальною площею бл. 2 га. 1845 його закрили: зі спорудженням Ланцюгового мосту через Дніпро виникла загроза сповзання ґрунту. 1847 цар Микола I, оглянувши церкву, наказав її відремонтувати. Було збережено і цвинтар.

На поч. 20 ст. великий обсяг робіт щодо укріплення гори було здійснено монастирем. 1903 розроблено детальний проект дренажування, для виконання якого 1907 запрошено інж. А. Страуса. У серед. 19 ст. на цвинтарі введено посаду наглядача. Найдіяльнішим на ній був ієромонах Рафаїл, який розпланував тераси, доріжки, побудував сходи, оранжерею тощо.

Усього на Аскольдовій могилі з 1786 до 1934 поховано бл. 2 тис. осіб. На цвинтарі були могили відомих громадських і політичних діячів, представників духовництва, князів, графів, губернаторів, діячів науки, літератури і мистецтва, архітекторів, композиторів, антрепренерів, журналістів, колекціонерів, меценатів. Серед поховань військових — могили учасників війни 1812, Кримської 1853—56, російсько-турецької 1877—78 та 1-ї світової воєн, братські могили гусарів Київського полку (1915—17), студентів і гімназистів, які загинули в бою з більшовицькими військами під Кру-

4. Склеп М. Демидовського (тепер — каплиця).

тами, захищаючи УНР (1918). Тут були поховані артисти М. Соловцов і М. Глебова, льотчик П. Нестеров, професор університету Ф. Мерінг, колекціонер В. Тарновський, видавець-редактор журналу «Киевская старина» О. Лашкевич, філолог О. Селін, археограф та історик М. Юзефович, підприємець і меценат В. Симиренко; в усипальні — князь Д. Кангакузен та ін. У надмогильних спорудах некрополя переважав білий мармур, проміжки між пам'ятниками було викладено двоколірними плитами. Надгробки відзначалися великою різноманітністю форм — від склепів до простих дерев'яних хрестів. Найошатніші з них розташовувалися на першій терасі — передусім довкола церкви. Склепів було понад 60. Особливу групу становили численні пам'ятники з біломармуровими символічними скульптурами ангелів, дітей, жінок. Характерними для цього некрополя були й постаменти з хрестами, на яких містилися ікони. Зафіксовано понад 100 пам'ятників з портретами небіжчиків. Пам'ятники виготовлялися з чорного й сірого граніту, чавуну. Огорожі було зроблено першокласними київськими ливарниками. Вони являли собою зразок високої майстерності, вирізнялися неповторністю орнаменту. Переважну більшість могил прикрашали композиції з рослинною тематикою.

Знищення цього унікального пантеону почалося 1919. 31 травня колегія Київського комунального господарства ухвалила закрити цвинтар. До 1934 дозволялося проводити тільки підпоховання біля родичів. За клопотанням релігійної громади, яка почала діяти замість закритого Миколаївського Слупського монастиря, 1921 їй було повернуто церкву на цвинтарі (функціонувала до 1934).

1932 у некрополі було знято металеві частини надгробків та огорожі. У відповідь на запит управління Київського комунального господарства влітку 1934 інспектура охорони пам'яток культури обласного відділу народної освіти підтвердила історичну цінність Аскольдової могили і запропонувала перетворити цвинтар на заповідник, передавши його у відання Всеукраїнського музейного містечка, яке було утворене на території Києво-Печерської лаври, під постійний нагляд власне інспектури. Але керівництво музейного містечка не визнало історичної цінності Аскольдової могили і вважало доцільним подальше її використання лише як парку відпочинку.

7 серпня 1934 міська рада зобов'язала комісію під головуванням заступника голови Комунгоспу вирішити долю Аскольдової могили. Остаточний висновок щодо її ліквідації зроблено у листопаді 1934 наркомом освіти В. Затонським: Аскольдову могилу як цвинтар ліквідувати, церкву закрити, надгробні пам'ятники використати як матеріал для будівель та оформлення парків, мармур у великих шматках — як матеріал для скульптур, наприклад, пам'ятників вождям революції.

23 грудня 1934 президія Київської міської ради, згідно з листом В. Затонського, ухвалила постанову щодо ліквідації цвинтаря та передачу цієї тери-

торії у відання тресту зеленого будівництва як частину загального парку на схилах Дніпра.

Протягом 1934—35 йшла ліквідація цвинтаря: 15 надгробків передано Художньому інституту, незначну кількість могил перенесено на Звіринський і Лук'янівський цвинтарі. У грудні 1937 перенесено прах П. Нестерова та інших льотчиків, а також учасників громадянської війни. Розроблено проект упорядкування території. Реконструкція здійснювалася під керівництвом арх. П. Юрченка. Загальна площа розпланованого тут парку становила 8 га. Церкву св. Миколи повністю перебудовано на павільйон-ротонду із знищенням розписів і поховань у її склепах. Поряд зберігся лише склеп М. Демидовського у спотвореному вигляді. Всю перебудову завершено 1936. До 1940 проведено перепланування схилів Дніпра, на яких влаштували кам'яну набережну й цілу систему парків.

Під час німецько-фашистської окупації Києва 1941—43 німці ховали своїх солдатів і офіцерів біля ротонди. Могили розміщувалися рядами по 25—30 братських поховань у кожній. Біля ротонди стояв гранітний обеліск з бронзовим погруддям німецького воїна у касці. 1944, після визволення Києва, ці поховання було ліквідовано. З 1945 праворуч від церкви, на території, що простяглася до узвозу, ховали радянських воїнів — полеглих учасників визволення Києва від фашистських загарбників. Ці два десятки могил перенесено до парку Вічної Слави у 1957.

З 1957 Аскольдова могила є частиною паркового комплексу, саме тоді при вході до парку встановлено бронзові меморіальні дошки. 1970 парковий павільйон оголошено пам'яткою історії. 1979 передано Музею історії міста Києва для використання з науковою метою. У 1980-х рр. у павільйоні експонувалася виставка «Історія місцевості „Аскольдова могила“». Музеєм разом з Інститутом «Укрпроектреставрація» підготовлено проект музейного комплексу «Аскольдова могила», за яким передбачено відновлення первісного вигляду церкви св. Миколи за проектом арх. А. Меленського, відбудову дзвіниці, будинку причту, позначення поховань, які тут існують й дотепер. За браком коштів проект не втілено в життя.

1995 на пошанування студентів, які загинули у січні 1918 під Крутами, неподалік від входу до церкви киянською молоддю встановлено дерев'яний хрест та пам'ятну плиту (чорний мармур) з написом; 1997 ліворуч від входу на територію — пам'ятний знак у вигляді стели на згадку про проходження у 9 ст. біля Києва угорських племен (граніт, бронза; ск. Ю. Багаліка, арх. Я. Віг). 1998 у склепі М. Демидовського влаштовано каплицю.

Людмила Проценко.

4.1. Церква св. Миколи, поч. 19—20 ст. (архит.). Паркова дорога.

До поч. 19 ст. на Аскольдовій могилі стояла дерев'яна церква. 1809—10 замість неї було збудовано муровану церкву в стилі ампір за проектом арх. А. Меленського. Первісно являла собою ротонду, оточену зовнішньою відкритою колонадою спрощеного тос-

4.1. Церква св. Миколи на Аскольдовій могилі (сучасний вигляд).

канського ордера і перекриту невисокою банею, завершеною маленьким ліхтариком з маківкою. 1935 баню ротонди було розібрано і замість неї влаштовано плоске перекриття, над яким надбудовано відкриту кругову колонаду іонічного ордера за проектом арх. П. Юрченка. Стіни ротонди оздоблено рустом і прорізано великими прямокутними вікнами. Під ротондою перекрите купольним склепінням підвальне приміщення, в товщі стін якого влаштовано ніші, де раніше були поховання.

1997—98 здійснено відбудову бані. Нині діючий храм [178].

Наталія Логвин.

5. БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит., іст.). Вул. Протасів Яр, 4. Комплекс будівель інституту міститься на Байковій горі за р. Либідь, на території колишнього дубового гаю, від якого збереглися великі багатовікові дерева.

Ідея створення інституту виникла 1894 після відкриття засобів боротьби з дифтерією. 1896 створено Товариство для боротьби із заразними хворобами, одним із основних завдань якого було заснування Бактеріологічного інституту. 14 квітня того ж року відбулися закладни його будинку, а вже через 6 місяців на добровільні пожертвування (головним чином добродійців Лаз. Бродського, О. Терещенка, О. Демидової та ін.) збудовано двоповерхову цегляну споруду лабораторії (автор проекту — інж. К. Іванов, опалення і вентиляція — інж. Л. Горюдецький), що і поклало початок існуванню інституту. Відкриття цього закладу відбулося 21 жовтня 1896. У 1900—01 на його території інж. С. Бек побудував два цегляних і дерев'яний будинки притулку для хворих, склади, майстерні, три стаї та інші стримани за архітектурою підсобні будівлі, що в основному збереглися до теперішнього часу. Бактеріологічний інститут був одним із кращих лікарняних установ міста, діставши у сучасників назву паляцу науки. Основні напрями його

діяльності включали виготовлення сироваток та вакцин, застосування нових засобів лікування та профілактики заразних хвороб, наукову розробку питань інфекційної патології, навчання лікарів бактеріологічним методам досліджень. Серед засновників і активних діячів Товариства для боротьби із заразними хворобами та Бактеріологічного інституту були відомі вчені В. Високович, Ф. Льош, О. Павловський, В. Підвисоцький, В. Чернов, тут працювали також науковці та лікарі О. Кронтовський, В. Ліндеман, М. Нецадименко, В. Образцов та ін. Інститут постійно містився у зведених для нього будинках, з часом змінюючи назву: Бактеріологічний, Санітарно-бактеріологічний (з 1920), Український інститут епідеміології та мікробіології (з 1938), Київський науководослідний інститут епідеміології, мікробіології та паразитології (з 1965). 1981, після об'єднання з Київським інститутом інфекційних хвороб АМН СРСР дістав сучасну назву — Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб ім. А. Громашевського МОЗ УРСР (тепер МОЗ України). Нині до складу інституту, окрім старого (історичного) корпусу, входять головний (новий), а також вірусологічний (з лабораторією особливо небезпечних хвороб) корпуси та віварій.

5.1. Старий (історичний) корпус 1896, в якому працювали Високович В. К., Павловський О. Д., Підвисоцький В. В., Тимофєєвський О. Д. (архит., іст.). Двоповерховий будинок на підвалі, у стилі неоренесанс, цегляний, у плані прямокутний, симетричний за композицією. Три ризаліти розташовані на головному фасаді, один — по осі тильного фасаду. Головний фасад вирішено з використанням ордерної системи та декоративного ліплення. Перший поверх із прямокутними вікнами членують широкі рустовані лопатки, другий — пілястри корінфського ордера, що фланкують високі напівциркульні вікна, охоплені вгорі архівольтами з ліпними вікнами та смугами у пазухах. Мальовничий силует будинку формують різноманітні декоративні фронтони, металеві парапети з цегляними стовпчиками. Основну увагу приділено архітектурі центрального ризаліту, середня частина якого на рівні другого поверху виділена портиком із спарених колон корінфського ордера з трикутним фронтоном. Над тамбуром — оглядова тераса, з якої відкривається панорама на стару Либідську частину міста. Споруду оперізує карниз на спарених кронштейнах з широким гладеньким фризом та густою ліпною смугою із стилізованого рослинного орнаменту. Потужній горизонталі карниза відповідає міжповерховий пояс, що трактується як антаблемент доричного ордера з тригліфами, які чергуються зі вставками меандрового орнаменту. Низ будинку підкреслено кокомом, де у приямках розміщено вікна підвалу. На відміну від головного тинькованого фасаду бічні й тильний вирішено стриманіше — лицьовою цеглою (тепер побілені) з орнаментом у вигляді зубців (фриз, міжповерховий пояс), клинчастими перемичками тощо. Функціональна схема плану основана на розміщеному в центрі будинку вести-

булі (охоплює за висотою два поверхи), який зв'язаний з коридорами бічних крил. На першому поверсі містилися приймальня, відділення пастерівських щеплень, фото- і хімлатораторії; на другому — дві зали: для засідань ради товариства та лекцій (на 100 осіб), ряд лабораторій. Серед інтер'єрів виділяється розкішно оздоблений вестибуль з парадними сходами. Кам'яні подвійні сходи виводять на бічні галереї другого поверху, обрамлені урочистим рядом канелюрованих колон іонічного ордера, оперезаних у нижній третині поясками і драпіруванням. На галерею виходять коридори бічних крил, двері зали засідань та лекційної аудиторії. Горцеві стіни вестибуля оброблені глухою аркадою іонічного ордера з черепашками у тимпанах і каргушами з монограмою «БИ» (Бактеріологічний інститут). Пишні каргуші містяться також над входами у зали. По осі фронтальної стіни — ніша з погруддям Л. Пастера на колонному п'єдесталі, на протилежній стіні — мармурові меморіальні дошки з написами, що містять дати закладіння і відкриття інституту. Архітектуру вестибуля збагачують металеві ковани огорожі галерей та сходів, чавунні литі канделябри. Підлогу викладено метгласькими плитками (завод Бергенгейма у Харкові) з індивідуальними на кожній ділянці килимовими малюнками, гармонійно об'єднаними у єдине ціле кольоровим та стилізованим вирішенням. У залі засідань привертає увагу кесонований лінійний плафон, що переходить у падугу, та фриз, членований спареними консолями (під час ремонтних робіт 1980-х рр. плафон позолочено). У приміщенні, що використовується тепер як читальна зала бібліотеки, є старовинні, прикрашені різьбленими дерев'яні книжкові шафи. З 1900 в цьому будинку працював Високович Володимир Костянтинович (1854—1912) — патолог, бактеріолог, імунолог, професор Київського університету (з 1895), голова Київського фізико-медичного товариства, віце-голова Київського товариства лікарів,

керівник експедицій для боротьби з епідеміями чуми й холери в Індії, Одесі, Києві, Харкові та ін. Одночасно з 1. Мечниковим був одним з творців вчення про захисну ретикуло-ендотеліальну систему, а також про імунітет та сприйнятливості організму до інфекційних хвороб. В інституті очолював пастерівський відділ, де готували вакцину проти сказу. У 1898 вперше в Європі виготовив вакцину і у 1904 застосував масові щеплення проти черевного тифу. За час роботи в інституті виконав 18 наукових тем з різних питань бактеріології та профілактичної медицини. Один із ініціаторів утворення медичного відділення Вищих жіночих курсів у Києві. 1896—1919 тут працював Павловський Олександр Дмитрович (1857—1944) — патолог, мікробіолог і хірург, професор Київського університету, ініціатор утворення «Товариства для боротьби із заразними хворобами» й засновник Київської пастерівської станції (1894). Вперше у Російській імперії виготовив і застосував у Києві протидифтерійну сироватку (1895). Один із організаторів і перший директор інституту, одночасно очолював відділ сироваток. Виготовив протихолерну, протиправцеву, протистрептококову сироватки й інші

препарати для лікування важких захворювань. У роки 1-ї світової війни — організатор і керівник найбільшого у Києві госпіталю Червоного Хреста. З 1919 — в еміграції. Помер у Румунії.

З цим будинком пов'язана діяльність Підвисоцького Володимира Валеріановича (1857—1913) — патолога і бактеріолога, професора Київського (1887—1900) й Одеського (1900—05) університетів, директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі (1905—13), засновника вітчизняної школи патологів і бактеріологів. У період проживання в Києві брав активну участь в організації заходів проти епідемії холери в місті (1892). 1896 заміщав В. Високовича на посаді завідувача відділу Бактеріологічного інституту, коли той очолював експедицію до Індії; викладав на курсах, що діяли при інституті.

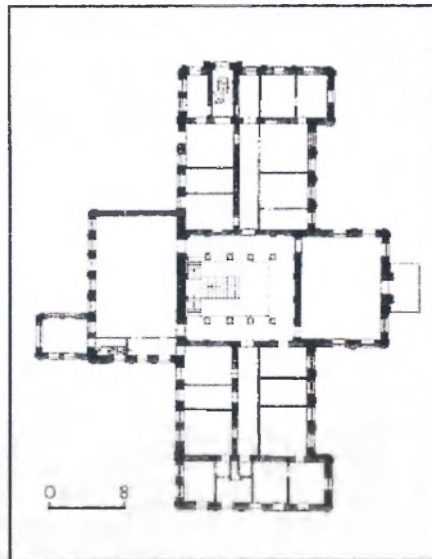
Тут працював також Тимофеевський Олександр Дмитрович (1887—1985) — фізіолог і онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1947). 1953—55 очолював лабораторію етіології злоякісних пухлин. Одночасно 1941—53 працював завідувачем лабораторії в Інституті клінічної фізіології, 1953—55 — в Інституті фізіології АН УРСР.

Основні праці присвячено проблемам експериментальної гематології та онкології. Займався питаннями кровотворення, вивчення ролі вірусів у виникненні пухлин, гістогенезу клітин сполучної тканини. Вперше у країні розробив метод культивування клітин поза організмом. Кабінет ученого містився на другому поверсі (після перебудови не зберігся).

5.2. Вірусологічний корпус 1946, в якому працювали Громашевський А. В., Сиротинін М. М. (іст.). На терасі гори, вище від старого (історичного) корпусу інституту.

Двоповерховий, цегляний. 1953—80 тут працював Громашевський Лев Васильович (1887—1980) — епідеміолог, один із перших академіків АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967), засновник і перший директор (1948—51) Київського інституту інфекційних хвороб АМН СРСР. Під час роботи в цьому будинку — заступник директора, науковий керівник Київського НДІ епідеміології, мікробіології та інфекційних хвороб МОЗ УРСР. Одночасно 1948—63 завідував кафедрою епідеміології Київського медінституту.

Засновник і голова вітчизняної школи епідеміологів, виховав кілька поколінь науковців і лікарів. Автор моністичної теорії про епідемічний процес, учення про механізм передачі інфекції, на основі якого створив класифікацію інфекційних хвороб, прийняту Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Розробив теорію їх ліквідації та практичні засоби щодо ліквідації та зниження захворюваності окремими з них. Його наукові теорії визнані в усьому світі, а підручники «Загальна епідеміологія» та «Окрема епідеміологія», що неодноразово перевидавалися в багатьох країнах, набули значення класичних. Розроблена вченим теорія епідеміології будувалася на основі практичної діяльності. Зокрема, ним зроблено

5. Бактеріологічний інститут (старий корпус). Вул. Протасів Яр, 4.
5. План другого поверху.

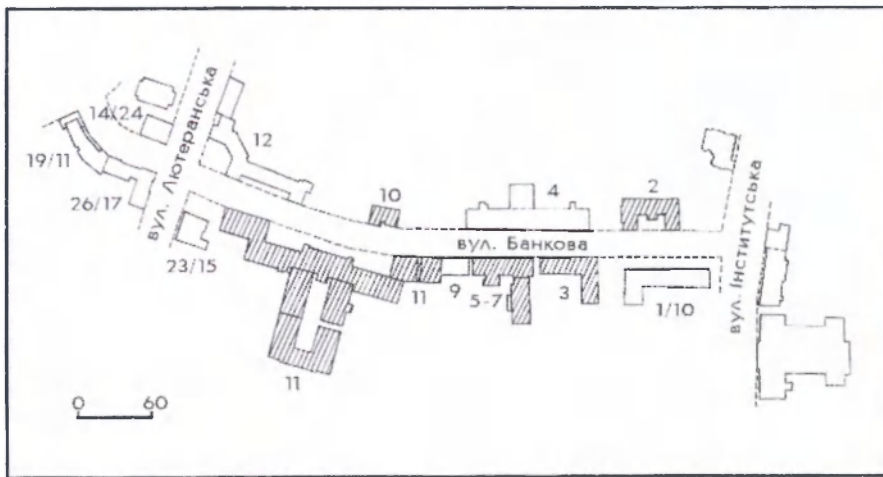

5.2. Меморіальна дошка на вірусологічному корпусі.

великий внесок у дослідження проблем епідеміології висипного та черевного тифів, чуми, дизентерії, холери, інфекційного гепатиту, скарлатини, поліомієліту, дифтерії. Відзначений премією АН УРСР ім. Д. Заболотного (1974). 1981 інституту, що того ж року отримав назву Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб МОЗ УРСР, присвоєно ім'я Л. Громашевського.

6. БАНКОВА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). В історичному районі Липки, вздовж північного краю Печерської височини. Простягається від вул. Інститутської до вул. Круглоуніверситетської. До вул. Банкової прилягає вул. Лютеранська. Прокладена в 70-х рр. 19 ст. Назву одержала від розташованої навпроти неї (вул. Інститутська, 9-а) Київської контори Державного банку (первісне приміщення). Деякий час мала також назви — Царедарська, Треповська. Остання — через те, що пролягала через колишню садибу генерал-ад'ютанта Ф. Трепова (вул. Банкова, 2). 1919 перейменована на Комуністичну, 1938 названа на честь радянського партійного і державного діяча Орджонікідзе Григорія Костянтиновича (1886—1937). 1992 вулиці повернено історичну назву. Спочатку забудовувалась особняками на садових ділянках. На порівняно короткому відрізку (12 номерів) зосереджено різностильові й різночасові будинки, що визначають характер вулиці як пам'ятки містобудування. Особняк 2-ї пол. 19 ст., де нині міститься Будинок письменників (№ 2), вирішено у формах неоренесансу. Гармонійна пластика фасаду, декорованого рустом, відбиває стилістичний розвиток архітектури цього періоду. До поч. 20 ст. належить будівництво оригінального будинку № 10 київського

6. Банкова вулиця. План забудови.

архітектора В. Городецького у формах модерну зі скульптурними композиціями у вигляді міфічних істот і тварин, виконаними з цементу ск. Елю Сала. Цікавою пам'яткою стилю модерн є також будинок № 5—7. 1930-і рр. представлені будинком штабу КВО, що займає значну частину непарного фронту вулиці (арх. С. Григор'єв). Після війни в ньому містився ЦК КПУ, нині — Адміністрація Президента України. У житловому будинку № 3 проживав балетмейстер В. Вронський. На місці будинку № 8 стояв особняк (арх. В. Сичугов, 1886), де у 90-х рр. 19 ст. мешкали художник М. Нестеров, композитор та музичний діяч В. Пухальський. Нині вулиця є важливою складовою урядового центру в Липках, численні установи якого розташовані в колишніх будинках ЦК КПУ, споруджених у повоєнний період [180].

Раїса Бондаренко, Вячеслав Горбик.

6.1. Будинок 1937, в якому проживав Вронський В. І. (іст.). Вул. Банкова, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Автор проекту арх. А. Киселевич. Шести-поверховий, цегляний, знизу облицьований гранітними блоками. Вікна другого поверху — з напівциркульними завершеннями, решта — прямокутні, під вікнами — ліпні розетки. Будинок завершується широким карнизом із фігурними консолями й розетками. Вхід з торця — у вигляді еркера заввишки в два поверхи.

1967—88 на четвертому поверсі в трикімнатній квартирі № 25 у лівому крилі будинку проживав Вронський (справж. — Надірадзе) Вахтанг Іванович (1905—88) — балетмейстер, народний артист УРСР і СРСР (з 1962). 1954—69 — головний балетмейстер Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Серед поставлених ним вистав: «Лускунчик» П. Чайковського, «Раймонда» О. Глазунова, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Спартак» А. Хачатуряна, «Лілея» К. Данькевича, «Лісова пісня» М. Скорупського, «Поєма про Марину» Б. Яворинського. 1961—73 Вронський — одночасно художній керівник і балетмейстер художньо-спортивного ансамблю «Балет на льоду» (Київ). 1974—75 — голова організаційного ко-

6.2. Вул. Банкова, 10. Фото 1908.

Кабінет ученого містився на другому поверсі корпусу (нині тут меморіальний музей вченого).

У цьому корпусі працював також чл.-кор. АН УРСР, акад. АМН СРСР Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977) — з 1937 консультант, 1944—49 — завідувач відділу вірусології інституту. Одночасно у зазначений період вчений працював в Інституті експериментальної біології та патології МОЗ УРСР та Інституті клінічної фізіології АН УРСР, що були розташовані на вул. Академіка Богомольця, 4 (з 1953 — Інститут фізіології АН УРСР ім. О. Богомольця).

1982 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним портретом Л. Громашевського (ск. О. Редько, арх. В. Смирнов) [179].

*Лариса Гаврилюк,
Світлана Ноженко,
Елла Піскова, Євген Тиманович.*

митету художньої самодіяльності України, голова республіканського журі з хореографії при Міністерстві культури України. З 1976 — керівник балетмейстерської лабораторії при Українському театральному товаристві. 1978—80 — художній керівник Московського державного ансамблю «Балет на льоду», 1980—86 — художній керівник і балетмейстер-постановник Театру класичного балету (Київ). В ансамблі «Балет на льоду» здійснив постановку хореографічних картин «Весняна казка» та «Про що співала трембіта» К. Домінчена, «Ніч перед Різдом» О. Рябова; в Театрі класичного балету поставив «Легенду про Київ» К. Домінчена, «Українське гранпа» Ю. Русінова, «У Соломії» О. Рябова [181].

Галина Бельчикова.

6.2. Будинок Городецького В. В., 1901—03 (архит., іст., мист.). Вул. Банкова, 10. На червоній лінії забудови вулиці, на північному схилі Липського підвищення. Зведений за проектом арх. В. Городецького як його приватний прибутковий будинок з квартирою і бюро власника. Є найяскравішою в Україні пам'яткою раннього декоративного модерну. З боку вул. Банкової має три, з боку пл. І. Франка — шість поверхів. У зв'язку з тим, що будинок зводився на крутому схилі, для зміцнення його стійкості було влаштовано понад 50 бетонних паль на глибину понад 5 м. Цю роботу проведено київським інженером-винахідником А. Страусом. Відносно невелика земельна ділянка використана дуже раціонально. Через подвійні арки проїзду на господарське подвір'я веде дорога-пандаус, майстерно з'єднана з цегляною підпільною стіною, яка утримує споруду з боку схилу. Ліворуч від головного фасаду за огорожею було закладено мініатюрний сад з альпійською гіркою, фонтаном, декоративними насадженнями дерев, чагарників та квітів. Всього було сім квартир: дво-, трикімнатні — на першому поверсі, шестикімнатна — на другому, восьмикімнатні — на третьому і шостому, дев'я-

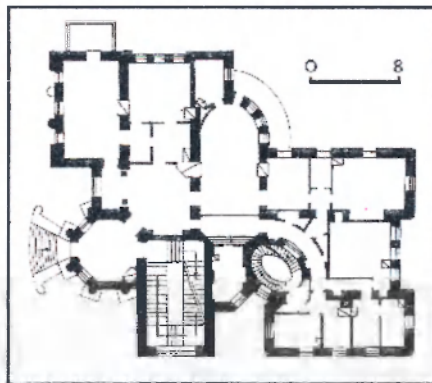
тикімнатна — на п'ятому, десятикімнатна — на четвертому поверхах. Житлові приміщення кожного поверху виходять у коридор, який дугою охоплює службові сходи і механічний підйомник. Крім житлових кімнат, кожна з квартир мала передпокій, кухню, ванну, туалет, комору; верхні квартири (від другого поверху) — по два туалети, окремі кімнати для прислуги, допоміжні приміщення. Крім того, мешканці кожної квартири користувалися спільними льодовнею, підвалом, дров'яним складом, винним льохом і пральнею; чотирьом верхнім квартирам належало ще по одній стайні, екіпажному сараю, корівнику і курчеській кімнаті. Будинок мав електричне освітлення.

Цегляний, тинькований на головному фасаді, на тильному — у відкритій цеглі під розшивку швів. Перекриття плоскі. План будинку асиметричний, складної конфігурації. Основну увагу приділено створенню раціонального взаємозв'язку ізольованих груп приміщень (парадних, житлових, господарських). Композиція споруди ґрунтується на гармонійному сполученні різноповерхових об'ємів з насиченою скульптурою, виконаною групою митців під керіванням Еліо Сала. По вертикалі головний фасад членується на два декоративні пояси. Нижній, що охоплює два поверхи, вирішено у вільно інтерпретованій ордерній системі, яка збагачена пластичними формами, запозиченими з тваринного

і рослинного світу: оленячі голови в іонічних капітелях, голови носорогів в антаблементі, ящірки в канелюрах колон тощо. Другий пояс представлений мальовничим скульптурним аттиком, скомпонованим з рядів розміщених у парапеті жаб. Наріжні скульптури складають неповторний силует будинку: тендітні наяди на вирячкуватих дельфінах в оточенні драпірувань з рибальських сітей та канатів. До загальної композиції призматичних об'ємів будинку контрастно введено напівбаню над сходовою кліткою, оздоблену скульптурним зображенням орла, що шматує казкового ящера. Первісним проектом було передбачено завершення у вигляді двох наметових вежок зі шпильями, вища з яких мала прикрашатися декором у вигляді оленячих рогів. Але під час будівництва проект було змінено з відмовою від вінцевих веж й перенесенням акценту у формуванні силуету на скульптурні прикраси. Використання високого парапету дало змогу зорозово сховати покрівлю й створити новаторський для свого часу і, очевидно, перший у Києві «бездаховий» тип будинку, що пізніше дістав поширення в архітектурі.

Привертають увагу голови носорогів, оленів та ін. тварин на фасаді будинку. Портал дворового проїзду підтримують голови слонів, над ним — мисливська атрибутика, що обрамляє номерний знак будинку. Значно лаконічніше виконані бічні й тильні фасади, де скульптурними прикрасами акцентовано лише конструктивно значущі частини. Огорожа будинку включає скульптурну композицію із зображенням левиці над поваленим орлом, яка трактується в характерній для творів Еліо Сала експресивній манері. На початку скульптури вміщено підпис автора — «E. Sala» і дату — «1902».

Багатству скульптурних прикрас фасадів відповідає розкішне внутрішнє оформлення будинку. Композиційним центром інтер'єра є парадні тримаршові мармурові сходи, що освітлюються крізь велике вікно прямокутної форми. Сходи оформлено балюсадами у вигляді пташиних лап, в центрах маршів — фігури путті, які тримають щити із зображенням лука і стріли. Косоури сходів вкриті ліпленням, що імітує живі гадузки плюща. Високі падуги стелі спираються на смугу фриза з переплетених екзотичних рослин і фруктів, перемешаних фігурними цитами зі скульптурними зображеннями черепів оленя, лося, тура тощо. Рельєфні панно з мисливських трофеїв і зброї прикрашають лопатки стін. Контрапунктом скульптурної композиції парадних сходів є розташований у їхній нижній частині світільник у вигляді двох морських химер із закрученими хвостами. Увесь ліпний декор інтер'єра був поліхромним, він чудово поєднувався з великими живописними панно роботи Еудженіо Сала на мисливські теми, які прикрашали стіни уздовж сходових маршів. Подібні живописні панно збереглися на стелях житлових приміщень першого і третього поверхів. На четвертому поверсі в одному з покоїв залишився поліхромний живопис із зображенням екзотичних птахів, риб, грибів у чотирнадцяти невеликих плафо-

6.2. Вул. Банкова, 10. Сучасне фото.
6.2. План четвертого поверху.

6.2. Світильник на сходах (ск. Еліо Сала).

нах, розташованих під стелею по периметру кімнат.

У парадних приміщеннях стіни розчленовані вертикальними й горизонтальними тягами на фільонки. Особливої уваги надано плафонам, оформленим гірляндами з фруктів і плодів, спіральними композиціями з галузок винограду, листя і плодів ананасів, квітів соняшника. В інших приміщеннях скромніші плафони складаються з тяг, обвитих вишуканим листям водяного баговиння та інших рослин. Морську тематику відображено в оформленні вестибюля: розетка плафона виконана у вигляді розпластані морської зірки і складається з черепашок, риб, сплетінь щупальців восьминогів на її гранях. Опалення в будинку було пічним. Збереглося декілька груб, облицьованих полив'яними майоліковими кахлями, які зроблені на київській фабриці І. Андржейовського за ескізами худ. Є. Куликовської. Привертає увагу груба у стилі рококо, що завершується вазою і жіночою фігурою. Груба облицьована полив'яними кахлями пастельних тонів з розкиданими по їхньому полю трояндами. В інтер'єрах зберігся також художній метал: грати вікон, що виходять на сходи, кручені сходи на горіще, вентиляційні решітки, пічні дверцята. У декоративному вирішенні металевих виробів використано рослинні мотиви.

Ошатне скульптурне оздоблення будинку, оригінальність його трактування є результатом прагнень модерну до всього незвичайного та декоративного. Екзотичний добір видів рослин і тварин відображає також пристрасне захоплення В. Городецького мисливством.

У 1903—13 в будинку проживав і працював київський архітектор Городецький Владислав-Лешек-Дезідерій Владиславович (1863—1930). Народився в с. Шолудьки Подільської губернії у дворянській родині. Закінчив 1890 петербурзьку Академію мистецтв зі

званням класного художника 3-го ступеня. Згодом оселився у Києві, де працював з 1889. До 1903 мешкав і мав архітектурну майстерню на вул. Миколаївській, 3 (будинок не зберігся, вулиця з 1995 має назву Архітектора Городецького). 1890—94 — помічник архітектора Київського навчального округу. 1895 — співзасновник Київського домобудівного товариства. Автор проектів та будівничий визначних споруд у Києві: 1895—97 — садиби меблевого фабриканта Й. Кімаєра (разом з арх. М. Клугом; на сучасній вул. Архітектора Городецького, 13); 1897—99 — прибуткових будинків купця Л. Бендерського (нині — вул. Червоноармійська, 25); 1897—99 — міського музею старожитностей та мистецтв (за ескізним проектом арх. П. Бойцова; нині — вул. М. Грушевського, 6) та караїмської кенаси (тепер — вул. Ярославів Вал, 7); 1899—1909 — Миколаївського костюлу (інж. А. Страус; на сучасній вул. Червоноармійській, 75); комплексу прибутко-

6.2. Фрагмент груби (ск. Є. Куликовська).

вих будинків на розі вулиць Хрещатика та Прорізної (не зберігся); кількох склепів на Аскольдовій могилі, Байковому цвинтарі, у Видувицькому монастирі; павільйонів Всеросійської промислової виставки 1897 у Києві; корпусів Південноросійського машинобудівного заводу на вул. Жиянській тощо. Є його споруди і в інших регіонах України: цукровий завод у Шпиківі, лікарня у Мошнах, гімназія у Черкасах та Умані, власна фабрика вуглекислоти в Сімферополі, вілла в Євпаторії та ще ряд споруд. 1899—1912 здійснив 6 науково-мисливських експедицій по Азії та Африці, написав і власноручно ілюстрував книгу «В джунглях Африки» (вийшла друком 1914). Був членом Київського відділу Імператорського товариства правильного полювання, кількох європейських мисливських товариств.

Проживав у квартирі № 3 (на першому поверсі з боку вул. Банкової, на четвертому — з боку пл. І. Франка), яка складалася з парадного вестибюля, передпокою, кабінету, великої та малої віталень, їдальні, будуара, спальні, дитячої, а також службових примі-

6.2. Фрагмент фриза на сходовій клітці (ск. Еліо Сала).

щень і кімнат для прислуги. Поверхом нижче, під вестибулем, містилася креслярня В. Городецького. Меморіальна частина збереглася, планування змінено перегородами.

У березні 1913 власник продав будинок Товариству бурякоцукрового та рафінадного заводу «Благодатинское». 1920 емігрував до Польщі, реставрував палац Вишневецьких під Тернополем, будував у Холмі, Любліні, Радомі, Ченстохові та інших польських містах. З 1928 — в Персії, був головним будівничим Синдикату перських залізниць; за власними проектами збудував у Тегерані споруди театру, палацу, готелю. Помер і похований у Тегерані.

У радянський час будинок був націоналізований, деякий час використовувався як житловий. У вересні 1944 переданий ЦК КП(б)У, який влаштував тут відомчий медичний заклад. Нині у будинку містяться поліклініка, деякі громадські установи [182].

Борис Єрофалов, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Олена Сердюк, Євген Тиманович.

6.3. Будинок штабу Київського військового округу, 1936—40 (архіт., іст.). Вул. Банкова, 11. На червоній лінії забудови вулиці. Є значною її композиційною домінантою. Споруджено за проектом арх. С. Григор'єва шляхом реконструкції двох триповерхових будинків 2-ї пол. 19 ст. (арх. О. Шіле), які орендувало у домовласника — проф. Ф. Мерінга військове відомство для штабу КВО та інтендантства.

Складається з трьох композиційно виділених об'ємів: центрального шести-

6.2. Фрагмент інтер'єра.

поверхового та двох бічних п'ятиповерхових. Центральний об'єм оформлено портиком із шістьма колонами коринфського ордера. Портик обрамлено бічними ризалітами на всю висоту будинку. Цоколь центральної частини споруди облицьовано полірованим лабрадоритом, бічних — оброблено великим рустом. Площини стін вкрито світло-сірим теразитовим тиньком. Верхні поверхи бічних об'ємів оформлено відкритими аркадами-лоджіями. Система планування коридорна з двобічним розташуванням службових приміщень, невеликих залів засідань.

До 1936 тут містився штаб Київського військового округу (КВО), створеного у березні 1919, в якому працювали радянські воєначальники: Єгоров Олександр Ілліч (1883—1939) — Маршал Радянського Союзу (з 1935), 1921 — командувач військ КВО, 1924—25 — командувач військ України та Криму; Якір Йона Емануїлович (1896—1937) — командарм 1-го рангу, 1921—24 — командувач військ Кримського і Київського, 1925—37 — Українського (з 1935 — Київського) військових округів; Блюхер Василь Костянтинович

Шестиповерховий, цегляний, тинькований, з першим цокольным поверхом, двосекційним плануванням з чотирма квартирами на кожному поверсі. Оформлений у стилі модерн асиметричний чоловий фасад вирізняється площинністю, раціональною стримані-

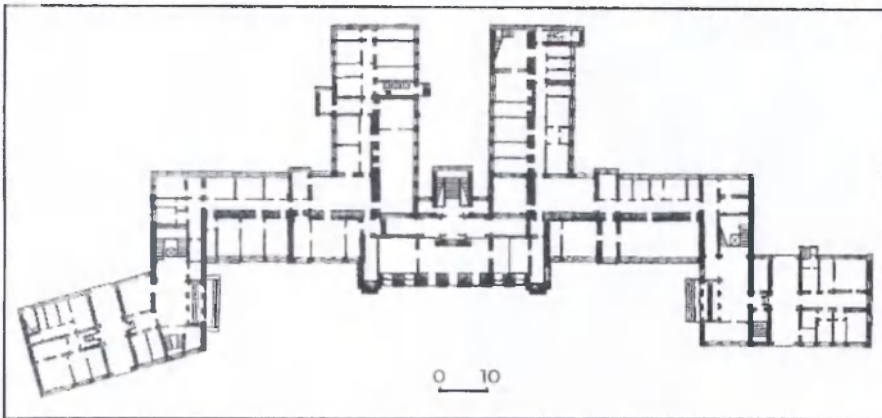
стю декору. Його ускладнену ритміку формують прямокутні еркери третього і четвертого поверхів та вікна різноманітної форми — з напівциркульними, прямокутними й трапецієподібними перемичками, згруповані у бічних частинах фасаду по три і п'ять, що відповідає розташованим у чоловій частині будинку парадним приміщенням. Бічні площини фасаду завершені плавно окресленими невисокими щипцями різноманітного абрису. Високі отвори парадних входів виділені верхнім напівциркульним вікном в обрамленні архивольты з ліпним рослинним орнаментом. Збереглися дерев'яні ґратчасті двері в характерних модерністських формах і оформлення входного тамбура. Стіни тамбура розчленовано прямокутними нішами, верх яких прикрашено картушами зі стилізованим акантовим листям на зігнутих стеблах. Стеля із заокругленими кутами має оригінальну ребристу поверхню. Споруда — зразок багатоквартирного прибуткового будинку поч. 20 ст.

У 1990-х рр. проведено капітальний ремонт і реконструкцію під розміщення державних установ; розібрано дворові ризаліти.

1966—72 у квартирі № 15 проживав Глушков Віктор Михайлович (1923—82) — вчений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН УРСР (з 1962) і АН СРСР (з 1964), вице-президент АН УРСР (1962—82), заслужений діяч науки УРСР (з 1978). Директор Інституту кібернетики АН УРСР (1962—82). У цей період спільно з учнями розробив математичну теорію проектування обчислювальних систем (1970), створив першу автоматичну систему керування «Львів» (1967); був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1969), став лауреатом Державних премій СРСР (1968) та УРСР (1970), премії ім. М. Крилова АН УРСР (1967). З 1972 мешкав на вул. Ярославів Вал, 15-а [184].

Михайло Кальницький,
Тетяна Скібіцька.

6.3. Вул. Банкова, 11.
6.3. План першого поверху.

6.3. Урядова зала.

(1890—1938) — Маршал Радянського Союзу (з 1935), 1927—29 — помічник командувача військ Українського військового округу та ін.

Під час німецько-фашистської окупації Києва у будинку розміщувався Київський генералкомісаріат.

Після війни (до 1991) — ЦК Компартії України. Тут працювали першими секретарями ЦК КПУ М. Хрущов (до 1949, з перервою на квітень—листопад 1947), Л. Каганович (квітень—листопад 1947), Л. Мельников (1949—53), О. Кириченко (1953—57), М. Підгорний (1960—66), П. Шелест (1966—72), В. Цербицький (1972—89) та ін. З 1992 — резиденція Президента України та Адміністрації Президента [183].

Віктор Мойсеєнко,
Лариса Федорова.

6.4. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст.—1914, в якому проживав Глушков В. М. (архит., іст.). Вул. Банкова, 5—7. На червоній лінії забудови вулиці.

Збудований як прибутковий на території садиби, що належала у 1910-х рр. генералу Л. де Вітту. Первісно триповерховий, 1914 надбудовано ще три поверхи.

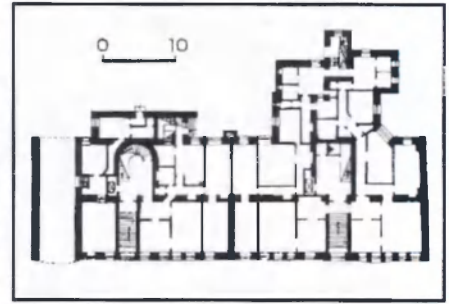
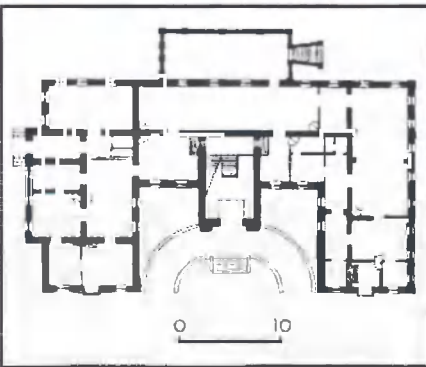

6.5. Особняк, 2-а пол. 19 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Банкова, 2. В історичній місцевості Липки, на червоній лінії забудови вулиці.

Садиба на розі вулиць Банкової та Інститутської відома з 60-х рр. 19 ст., належала генерал-ад'ютанту Ф. Трепову. У 1879 на місці дерев'яного будинку на території садиби був споруджений одноповерховий, цегляний. Автор проекту — арх. В. Николаєв. 1898 садибу придбав С. Ліберман — київський купець 1-ї гільдії, цукропромисловець, директор-розпорядник Товариства Топорівського та Іванківського цукрового та рафінадного заводів, голова відомої в Україні «цукрової» династії. На його замовлення 1898 за проектом арх. В. Николаєва до існуючого особняка добудовано ліве крило і другий поверх, центральний вестибуль з парадними сходами, а також повністю перероблено фасад. У такому вигляді будинок зберігся й дотепер. Двоповерховий, цегляний, з підвалом, Е-подібний у плані. Центральньо-осьова структура споруди з анфіладним плануванням основних приміщень має риси палацової архітектури. Виступаючі об'єми утворюють перед центральним ризалітом невеличкий курдонер з під'їзним пандусом, до якого входять парадні сходи, фланковані стовпчиками з кулями з полірованого граніту. Фасади декоровано у формах неоренесансу з широким використанням орнаментальних рельєфів і маскаронів, оброблено поздовжнім рустом. Центральний ризаліт і бічні об'єми головного фасаду мають декоративні бани, на центральній за проектом передбачався високий шпиль.

У торцях бічних об'ємів з боку вулиці влаштовано входні двері. У підвальному поверсі розташовувалися дві кухні, два льохи для провізії, два винних льохи, а також дві кімнати для прислуги. На першому поверсі у лівому крилі містилися правління товариств цукрових та рафінадних заводів родини Ліберманів з окремим входом: передпокій, кімната для прислуги, приймальня, кабінет, каса, бухгалтерія. В центрі першого поверху окрім вестибуля і сходів розміщувалися: кабінет, спальня, гувернантська, буфет, їдальня, дві дитячі кімнати. У правому крилі з окремим входом, імовірно, містилася квартира керуючого будин-

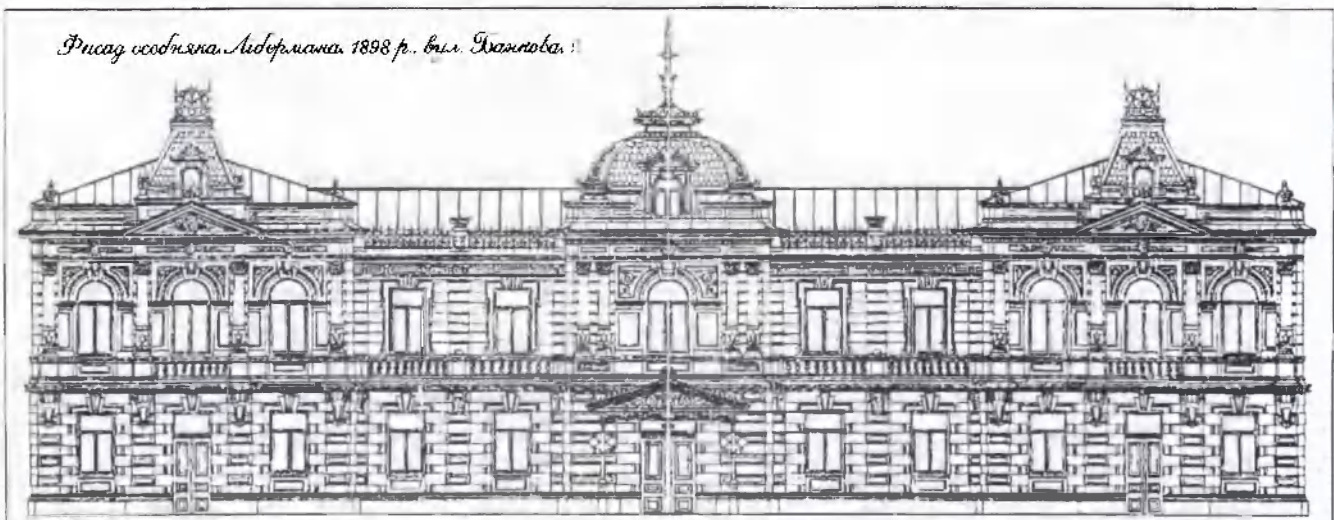

6.4. Вул. Банкова, 5—7.
6.4. План першого поверху.

ками родини Ліберманів, що складалася з передпокою, кімнати для прислуги, кабінету, вітальні та будуара. Другий поверх також був спланований відповідно до складу сім'ї (як відомо, багатодітної) і до віросповідання родини. У лівому крилі другого поверху було чотири дитячі кімнати, кімнати для прислуги, ванна, спальня; в центрі — їдальня, буфет, будуар, приймальня; в правому крилі — вітальня, зала і кабінет. За спогадами сучасників, одне з приміщень на другому поверсі мало розсуну стелю і використовувалося для ритуальних потреб під час святкування восени іудейського свята Суккот. За обрядом іудеї мали жити тиждень у курені й милуватися зоряним небом. У будинку була також власна молиловня, в якій відспівали вбитого власника садиби.

Інтер'єр будинку еkleктичний. У декоративному оздобленні простежуються риси ренесансу, бароко, класицизму, мавританського мистецтва. У кількох приміщеннях плафони стилізовані під артезонадо з використанням характерних для мавританського стилю елементів стрілкоподібних арок, соснових шишок (характерних для орнаменту східних килимів), інших елементів, що імітують різблення. Цей декор спостерігається у коридорі другого поверху. В інших приміщеннях кесони та фільонки на плафонах заповнені волюгоподібно вигнутими стеблинами.

6.5. Вул. Банкова, 2.
6.5. План першого поверху.
6.5. Креслення фасаду. 1898.
Арх. В. Николаєв.

картушами, листям аканту, низкими перлинами, пальметами, трельяжем тощо. В оздобленні використано також характерні для ампіру гірлянди, перевиті стрічками, вази з букетами квітів. В одному з приміщень по периметру плафона розташовані скульптурні зображення голівок путті. Можна виділити два типи побудови декоративних композицій на стелях та стінах парадних приміщень. Перший визначається чітким виділенням розетки на плафоні. У цьому разі вона, як правило, має круглу форму і складається з декількох частин. Центр розетки може бути у вигляді невеликого кола або квітки, навколо яких розташовані волютоподібні завитки, вигнуті стеблини, мушлі. Бордюри і карнизи у приміщеннях з такими плафонами складні, багатопрофільні, падуги прикрашені консолями, між якими розміщені гірлянди, вусиковим орнаментом, пальметами тощо. В одному з приміщень в кутах плафона збереглися картуші з розписом у пастельних тонах (квіти). Являє інтерес елемент ліплення, що зображує ліру, перехрещену смолоскипом, і пучок стріл. Ця композиція розташована на тлі вигнутих стеблін з листям і квітами. У цьому ж приміщенні над дверима — рельєфи путті, які тримають картуш. Стіни кімнати розписані під мармур, прикрашені пілястрами, гірляндами з квітів. У деяких приміщеннях стіни в нижній частині оформлено панелями. Другий тип ліпних композицій визначається декором, що займає всю площину плафона, на якій розетка не виділена або виділена не досить чітко. Ліплення покрито поліхромним розписом. Двері у приміщеннях дерев'яні двостулкові — прості та з різьбленням. Деякі — подвійні, з невеличким тамбуром між ними. Частина дверей пофарбована білою олійною фарбою, частина — пишно декорована, вкрита лаком, позолотою. Також збереглися металеві (прості та з орнаментом) пристрої для відкривання вікон та дверей. У будинку залишилися

6.5. Вул. Банкова, 2. Службова будівля.
6.5. Приймальня.
6.5. Зала.

17 кахляних груб. частина з яких — виробництва фірми І. Андржейовського. Груби двох типів. Одні повністю облицьовано полив'яними кахлями з рельєфним орнаментом, інші мають орнаментовані нижню чи середню частини (декоративне обрамлення) та завершення, а самі груби обкладено гладенькими кахлями (подібних груб 5). Найцікавішими є темно-зелена груба у готичному стилі; дві брунатні, в дзеркалах яких містяться орнаментальні керамічні барельєфні вставки зі сценами полювання; біла з позолотою, виконана у формах ренесансу (нижня частина має квадратну форму, верхня — циліндричну); темно-брунатна циліндричної форми, прикрашена зображеннями чоловічих голів у середньовічному вбранні, геральдичними елементами. На грубах є оригінальні медальйони з квітами у вазах, головами міфологічних істот. У їхньому декоруванні використано геральдичну символіку, скульптурні зображення путті, маскарони тощо. Груби кутові та рядові. Деякі мають у нижній частині ніші, закладені кахлями через те, що з моменту зведення будинок мав водяне опалення, і груби були лише декоративним елементом оздоблення інтер'єрів.

Сходи парадного входу мармурові, чорного — гранітні, сходові майданчики чорного входу мають підлогу з тераццо. Металеві деталі на парадних сходах виконано з використанням ренесансно-барокових елементів: волютоподібні завитки, витягнуті стебла рослин, стилізовані квіти (лілії та ін.). Металева поруччя прикрашено монограмою власника особняка «Л. С.». Інтер'єр будинку, особливо груби, мають велику мистецьку цінність.

Зала на першому поверсі сполучається з літньою терасою невеличкого саду, що займає ділянку на розі вулиць Інститутської і Банкової. Садибу огорожено цегляним муром із стовпчиками й кованими ґратами, вхід на подвір'я через ковану браму й дві хвіртки, навішені на цегляні пілони.

Крім основного будинку, на подвір'ї збереглися служби і флігель. Останній — двоповерховий (перший поверх цегляний, другий — дерев'яний, тинькований), зі старовинними чавунними сходами.

Особняк С. Лібермана — яскравий зразок забудови колишнього аристократичного району Липки і помітний акцент у сучасному архітектурному середовищі цього куточка Києва.

Імовірно, 1889—96 особняк орендував Ігнат'єв Олексій Павлович (1842—1906) — генерал-лейтенант, у 1889—97 — київський, волинський і подільський генерал-губернатор, 1896 — член Державної ради, у 1905 — голова Особливої наради. Деякий час тут жив і його син — Ігнат'єв Олексій Олексійович (1877—1954) — російський військовий дипломат, генерал-лейтенант Радянської армії (з 1943), письменник. 1891—94 навчався у київському Володимирському кадетському корпусі.

До 1918 особняк належав родині Ліберманів, у тому ж році частину приміщень займала контррозвідка КВВ. В радянський час націоналізований. У 1920-х рр. тут розташовувалася військова цензура штабу КВВ; у 1930-х рр. — дитячий садок та ясла

ім. Н. Крупської для дітей безробітних; згодом — Раднарком УРСР; у 1939—40-х рр. — міський будинок пропаганди та агітації ім. І. Сталіна; у 1952—53 — Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. З 1953 особняк належить Спільці письменників України, в ньому міститься і її Київська міська організація. 1989 тут проходили перші збори, на яких організувався Народний рух України за перебудову.

У фойє було встановлено меморіальні дошки: на пошанування Я. Галана; три — з 36 прізвищами письменників, полеглих на фронтах 2-ї світової війни (тепер знято) [185].

Дмитро Малаков, Олена Мокроусова, Олена Сердюк, Тетяна Скібіцька.

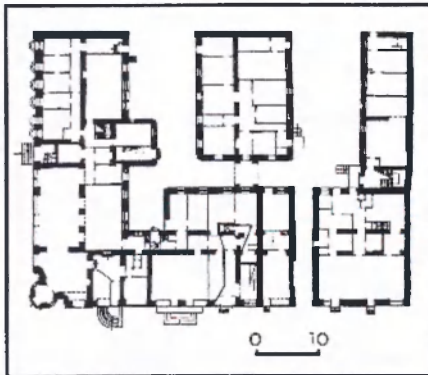
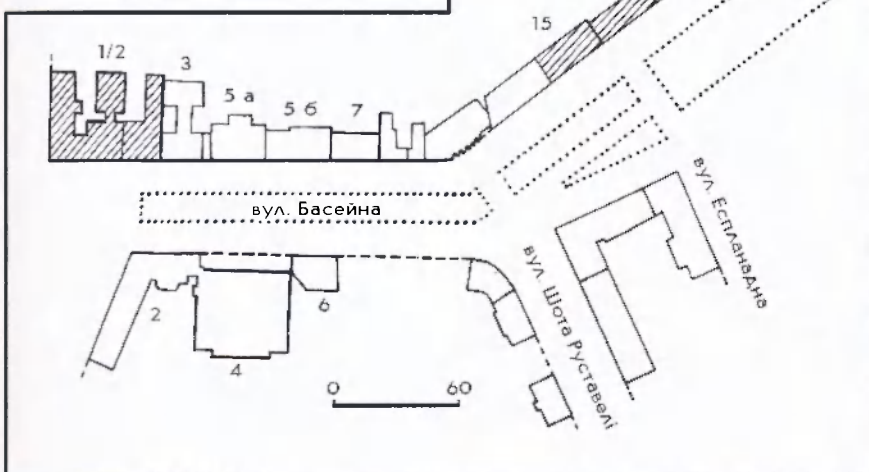
7. БАСЕЙНА ВУЛИЦЯ, кін. 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Біля підніжжя Печерської височини. Є з'єднуючою ланкою в складному вузлі на перетині вулиць у районі Бессарабської пл.: Круглоуніверситетської та Круглого узвозу з одного боку, Шовковичної, бульв. Лесі Українки, Шота Руставелі й Еспланадної — з другого.

Назва походить від т. зв. басейного яру, влаштованого у кін. 40-х рр. 19 ст. у місці злиття двох струмків — Хрещатицького і Кловського. У 50-х рр. минулого століття по західному фронту вулиці стояли невеличкі дерев'яні рундуки. 1876—77 у басейному яру прокладено водозбірні труби. Пізніше яр було засипано, і на його місці виник ринковий майдан, який у повосний час перетворений на бульвар. 1861, згідно з правилами розподілу вулиць на розряди, її було віднесено до найнижчого — 4-го розряду Либідської (парного боку) та Палацової (непарного боку) частин міста. У зв'язку з цим у 1870-х рр. забудова вулиці залишалася дерев'яною, одноповерховою.

Формування сучасного вигляду вулиці почалося на зламі 19—20 ст. Тоді будівництво здійснювалося чотири- і шестиповерховими будинками з майже однаковою довжиною фасадів (50—70 м), щільно притуленими торцями один до одного.

Довжина вулиці бл. 300 м. Характер її забудови визначають будинки періоду еkleктизму і раннього модерну. Зразком повоєнної архітектури є будинок № 17. Цілісність забудови західного

7. Басейна вулиця. План забудови.

7.1. Вул. Басейна, 1/2.
7.1. План першого поверху.

фронту вулиці порушено прокладеним у кін. 1980-х рр. транспортним зв'язком з вул. Червоноармійською. Фронт забудови непарного боку вулиці має містобудівну цінність. Особливо виразна архітектура готелю «Пале-Рояль» рубежу 19—20 ст. в стилі неоренесанс з елементами мавританського стилю (№ 1/2, арх. А. Краусс). Початок вулиці з боку Бессарабської пл. організує репрезентативний комплекс прибуткових будинків і готелю «Оріон», виконаний у формах французького ренесансу також за проектом арх. А. Краусса, що займає цілий квартал і звернений до Бессарабської пл. (вул. Червоноармійська, 1—3).

Важливим акцентом у забудові є житловий будинок № 12/1 на розі вулиць Басейної, Шота Руставелі та Еспланадної (1898, арх. А. Краусс; у радянський час значно перебудований), який належав фабриканту М. Аристархову. Перспективу вулиці замикала розташована по осі бульвару на вул. Басейній типологічно рідкісна триповерхова будівля Нічліжного притулку Н. Терещенка кін. 19 ст., споруджена за проектом арх. В. Николаєва (знесена 1996). Перші поверхи більшості будинків традиційно використовуються під торговельні та культурно-побутові заклади. У садибі № 5 жила в дитинстві (до 1903) Голда Меїр, донька київського столяра І. Мабовича, яка стала державним діячем Ізраїлю; у садибі № 6 народився і жив 1876—94, 1913—14, 1916—20 композитор Р. Глієр (будинок не збереглися). 1998 на початку бульварної ділянки вулиці відкрито пам'ятник письменнику Шолому-Алейхему (ск. В. Медведєв, арх. Ю. Лосицький) [186].

Раїса Бондаренко, Михайло Кальницький.

7.1. Готель «Пале-Рояль» і прибутковий будинок, 1899—1900 (архит., іст.). Вул. Басейна, 1/2. У наріжній частині ділянки з невеликим схилом рельєфу в бік Круглого узвозу. Збудований в садибі оперного співака М. Михайлова за проектом арх. А. Краусса.

Капітальний ремонт з реконструкцією першого поверху будинку виконано 1984—85. Первісне планування істотно змінено.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований, на підвалі. Згідно з проектом, крило будинку на Круглому узвозі мало Т-подібну житлову двоквартирну секцію, а витягнутий уздовж вул. Басейної об'єм з коридорним двобічним плануванням призначався для готельних номерів. Готельна частина мала П-подібний флігель з коридорним плануванням, який сполучався з чоловим будинком переходом по осі чолового входу і утворював у садибі два замкнуті внутрішні подвір'я. Декор фасаду еkleктичний, виконаний в ризах неоренесансу з елементами мавританського стилю. Наріжна частина оформлена напівциркульним у плані об'ємом, який мав невисоке купольне завершення (втрачено). Стіни будинку з рівномірним ритмом вікон розчленовані пілястрами: великими по осях симетрії (третій—четвертий) і малими у лиштвах вікон. Виразністю відзначаються лиштви четвертого поверху, обрамлені напівциркульною аркою з рельєфною орнаментикою.

Пізніше готель мав назву «Великий слов'янський». На першому поверсі з боку вул. Басейної містився ресторан. В ансамблі Бессарабської пл. будинок є фоновим, зберігаючи масштабні й стилістичні особливості забудови. На поч. 20 ст. тут містилася Київська школа десятичників з дорожньої і будівельної справи, почесним попечителем якої був арх. О. Кобелев, членами попечительської ради — арх. В. Безсмертний, інж. А. Страус. У школі викладали архітектори й інженери В. Листовничий, В. Обремський.

У будинку розташовувалося також Товариство десятичників з дорожньої і будівельної справи.

У 1910-х рр. тут проживав і працював Бобрусов Михайло Павлович (1878—

1955) — архітектор, інженер Будівельного відділення Київської міської управи. У цей період керував спорудженням Бессарабського ринку.

З 1920-х рр. — житловий будинок [187].

Тетяна Скібіцька, Лариса Федорова.

7.2. Житловий будинок, 1900 (архит.). Вул. Басейна, 15. На лінії щільної забудови фронту вулиці.

Чотириповерховий, з підвалом, цегляний, у плані — прямокутна секція на дві квартири з винесеними у бік подвір'я службовими приміщеннями (перший поверх займали торговельні заклади). Зведений за проектом арх. А. Краусса на замовлення Л. Уманської. Композиція симетричного фасаду типова для творчості А. Краусса. Центральну вісь підкреслено порталом головного входу, еркером на рівні третього—четвертого поверхів та лучковим завершенням площини фасаду, над яким влаштовано ступінчастий аттик, прикрашений волютами та увінчаний трикутним фронтономчиком. Флангові осі виділені розкріповками та зменшеними подобами центрального завершення з напівциркульними фронтономчиками. На правому фланзі — проїзд, що раніше мав ґратчасті металеві ступки брами. Карниз профільований. Флангові подвійні вікна мають форму біфорія. У декорі застосовано руст, маскарони у замкових каменях вікон, рослинний лінійний орнамент (частково втрачений). Еркер спирається на кронштейни у вигляді скульптурних напівфігур. Внутрішнє планування у радянський час змінено.

Гарні пропорції та пластичний силует будівлі роблять її цінним елементом історичної забудови вулиці [188].

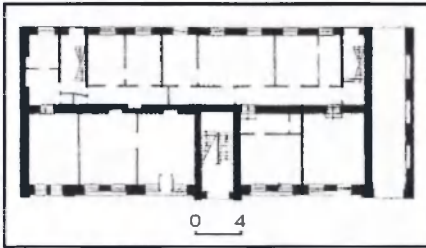
Михайло Кальницький.

7.3. Житловий будинок Управління капітального будівництва Київського міськвиконкому, 1954—55 (архит.). Вул. Басейна, 17. У ряді суцільної забудови, замикає перспективу вул. Еспланадної. Зведений за проектом арх. О. Лозинської. Розрахований на 30 квартир.

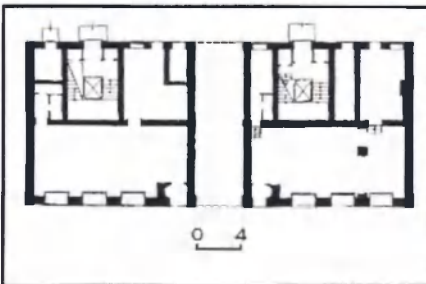
Семиповерховий, цегляний, фундаментні бутви та із залізобетонних блоків, перекриття залізобетонні. У плані прямокутний, двосекційний. Фасад симетричний, центральну вісь підкреслено великою в'їзною аркою з кесонованим склепінням та декоративним портиком на рівні третього—п'ятого поверхів з двох тричвертевих корінфських колон та двох пілястрів. Ліпне обрамлення вікна над антаблементом портика нагадує аттики сусіднього будинку № 15. Фасад до другого поверху включно облицьований бетонними плитами з фактурою у вигляді рустовки, основне поле фасаду — цегляна кладка під розшивку швів. Карниз виконано з архітектурно оброблених залізобетонних блоків. В оздобленні балконів та віконних прорізів застосовано декоративне ліплення. У вирішенні фасаду добре враховано як містобудівне розташування споруди, так і архітектурне середовище [189].

Михайло Кальницький.

8. БЕЗКОШТОВНА ХІРУРГІЧНА ЛІКАРНЯ ЗАЙЦЕВА Й. М., 1897—1911 (архит.). Вул. Фрунзе, 61—63. Комплекс колишньої лікарні розташований біля підніжжя крутих Кирилівських

7.2. Вул. Басейна, 15.
7.2. План першого поверху.

7.3. Вул. Басейна, 17.
7.3. План першого поверху.

8. Вул. Фрунзе, 61—63. ▶

пагорбів, обнесений цегляною огорожею з фігурними металевими ґратами. Споруди містяться в глибині садиби паралельно забудові вулиці.

На території цієї та сусідньої ділянок (вул. Фрунзе № 59—61) 1893 археологом В. Хвойкою було виявлено пізньопалеолітичну (Кирилівську) стоянку. Садибну ділянку, де стоїть сучасний будинок № 61, придбано 31 жовтня 1896 під будівництво лікарні купцем 1-ї гільдії, потомственным почесним громадянином Й. Зайцевим у київського міщанина Г. Зівали. На ній у кількох одноповерхових будівлях містилася фабрика валянків та повсті.

1897, очевидно за проектом київського арх. К. Шимана, споруджено одноповерховий корпус лікарні. Будівництво здійснював підрядчик Л. Кучеров під керівництвом консультанта лікарні проф. Ф. Борнгаупта і лікаря Г. Биховського. 1958 за проектом арх. О. Солдатова корпус надбудовано другим поверхом у єдиному стилі з первісним архітектурним вирішенням.

Будинок двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом, у плані Т-подібний. Поділений міжповерховою карнизною тягою, завершений карнизом із зубчастим геометричним орнаментом під ним. Наріжні частини споруди виділено пілястрами. Віконні прорізи — із замковими каменями і підвіконними нішами. Фасад декоровано орнаментальними вставками, фільонками, візерунчастим поясом між вікнами, характерним для цегляного стилю кін. 19 — поч. 20 ст. Центральний вхід з широкими сходами, терасою з ажурними металевими ґратами підкреслено аттиком.

1899 Й. Зайцев купує у нащадків купця Терехова-Багрєєва сусідню садибу, розташовану праворуч (сучасний будинок № 63), на території якої з серед 19 ст. розміщувався цегельний завод, пізніше — пивоварний. Тут 1911 сином засновника лікарні — М. Зайцевим був збудований Г-подібний у плані корпус притулку для старих на одній лінії з лікарняним будинком. Можна припустити, що автором проекту був арх. Е. Брадтман, оскільки він здійснював нагляд за будівельними роботами. 1958 двоповерховий об'єм надбудовано третім поверхом, що призвело до втра-

ти важливих первісних елементів оздоблення у стилі модерн.

До двоповерхового головного об'єму прилягає одноповерхова прибудова, в якій первісно містилася єврейська моляльня (діяла до поч. 1920-х рр.).

Комплекс лікарні 19 — поч. 20 ст. являє історико-архітектурний інтерес як один із небагатьох зразків архітектури спеціалізованого медичного закладу.

Благодійний комплекс обслуговував переважно незаможну єврейську людину Подола та Плоського.

Безкоштовна хірургічна лікарня на той час була оснащена новітнім обладнанням, написаним з Австрії та Німеччини, а також місцевих фірм. У до-радянський час називалася «Безкоштовною хірургічною лікарнею в пам'ять про одруження їхніх Імператорських величностей 14 листопада 1891 року». Праворуч від колишнього притулку старих на території садиби по фронту вулиці містився одноповерховий будинок (не зберігся), в якому наприкінці 1913 перебував М. Бейліс, звільнений після закінчення судового процесу у зв'язку з його звинуваченням у ритуальному вбивстві. Тут його відвідали письменники В. Короленко, С. Анський (справж. — С. Раппопорт).

Після 1917 хірургічну лікарню з притулком перепрофільовано на акушерсько-гінекологічну, потім — на дитячу інфекційну. 1949—91 тут містився пологовий будинок Подільського району. Нині комплекс реконструйований під підприємство [190].

*Марина Виноградова,
Михайло Кальницький.*

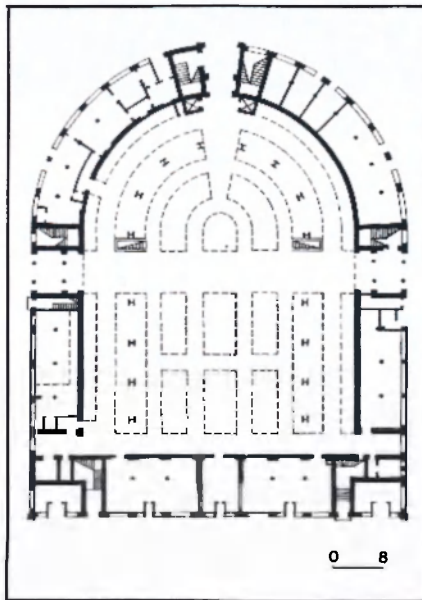
9. БЕССАРАБСЬКИЙ КРИТИЙ РИНОК, 1912 (архит., мист.). Бессарабська пл., 2. У центрі площі. Фасад звернений до головної магістралі — вул. Хрещатик. Є важливим архітектурним акцентом, що замикає перспективу бульв. Т. Шевченка, фіксує перехід від вул. Хрещатик до вул. Червоноармійської, перетин давніх шляхів — вулиць, які прямують на захід, схід та південь від центру міста. Збудований за конкурсним проектом варшавського арх. Г. Гая. Будівельними роботами керував інж. М. Бобрусов. Відповідно до містобудівної ситуації споруду вирішено у формі прямокутника із заокругленим напівциркульним східним боком, що формує об'їзд.

Цю форму повторює і розташований у центрі основний об'єм зали площею 2896 кв. м., розрахованої на 570 торговельних місць. По периметру залу оперезано двоповерховим об'ємом з входами з вулиці, що містив адміністративні приміщення, готель на 117 місць, холодильні камери. Залу перекрито 10 металевими тришарнірними арками прогоном 32 м зі скляною покрівлею, що забезпечує її верхнім світлом. Конструкції виготовлено Сумським машинобудівним заводом. До зали ведуть три в'їзди, два з яких формують один поперечний наскрізний прохід. Перший поверх будови (з антресолями для збереження товарів, що тепер перетворені на самостійний поверх) було призначено для розміщення 31 крамниці (з них 9 по фасаді), другий — відведено для ресторану й клубу домовласників (по фронті) та адміністративних приміщень (у напівциркульній частині), до яких входили: контора наглядача, приймальня, пала-

та мір і вагів, приміщення охорони. Планування другого поверху коридорне з однобічним розташуванням приміщень, що освітлювалися вікнами. У великих підвалах під спорудою було розміщено опалювальне устаткування, холодильники, склади палива та ліфти. За пропозицією М. Бобрусова підвал дещо розширено для влаштування кав'ярні. Композиція споруди симетрична, вирішена поєднанням розташованого в центрі домінуючого об'єму головної торговельної зали і двоповерхового об'єму, що охоплював його по периметру. Подібна композиція допомогла великій споруді органічно вписатися в міське архітектурне середовище і водночас виконувати притаманні ринку функції.

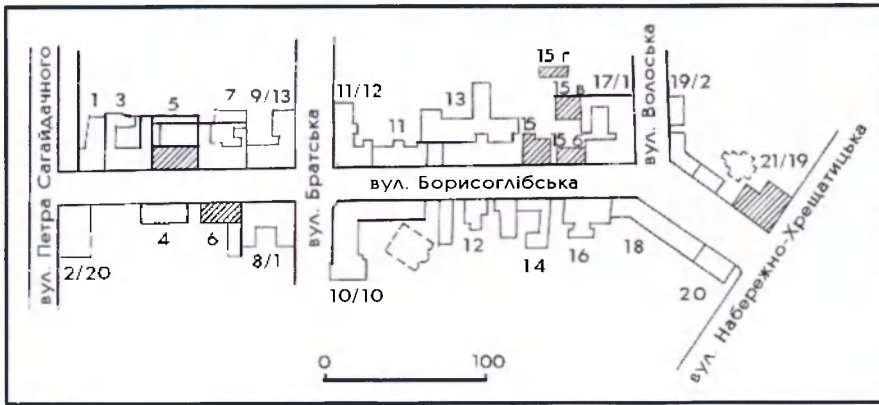
В споруді чітко втілено планово-функціональну логіку й раціонально-художню властивість матеріалів та конструкцій, які виявились основними художніми засобами її архітектурної виразності. Споруда цегляна, опоряджена під розшивку швів з математичною точністю рядів кладки. Архітектурі фасадів вирішено на чіткому виявленні головних осей, що відповідають в'їздам і входам. Їх закріплено великими арками та порталами. Вежоподібні об'єми над ними перекрито ковпаками з декоративними завершеннями, які формують не тільки мальов-

ничий силует, але й підкреслюють потужний, підтриманий архітектурними засобами об'єм торговельної зали, що виходить на фасад трикутним щипцем з великим напівциркульним вікном верхнього світла. Окрім композиційної ролі вежки відігравали функцію приміщень для розміщення бака з водою та компресора. Прагнення до формування образу торговельної споруди виявлено суцільним ритмом великоформатних магазинних вітрин у першому поверсі й об'єднаними в тісні групи вузькими вікнами вертикальних пропорцій на другому поверсі. Саме це вирішення і стало прологом стрічкового застосування — нової на той час форми архітектурної виразності фасадів. Прикметним став відхід від застосування в архітектурі споруди історичних стилевих форм. Це викликано художнім переосмисленням можливостей нових матеріалів, зокрема, металу. Яскравим відображенням віяння доби є незамасковане включення до архітектури фасадів металевих перемичок вітрин та вікон, випусків анкерів, ліхтариків тощо. Мистецької виразності фасадів досягнуто за допомогою скульптурного декору у стилістиці українського народного мистецтва, який на тлі раціоналізму архітектурних засобів трактується реалістично, акцентуючи лише важливі в композиційному сенсі ділянки стін (голови биків у замкових каменях напівциркульних проїздів, скульптурні композиції з риб і драпірувань риболовецьких сітей, «Селянин з волами» та «Селянка з глечиками» скульпторів О. Теремця та Т. Руденко). Скульптурне оздоблення виконано учнями митця Ф. Балавенського, які навчалися в Київському художньому училищі. Високий мистецький рівень властивий застосуванню художнього металу (ліхтарики; ковані брами в'їздів з композиціями «Гуси в леті» ск. О. Теремця). Раціональний підхід характерний і для вирішення інтер'єрів. Найважливішою особливістю архітектурно-художнього втілення задуму є «оголеність» металевих ажурних конструкцій головної зали, включених до контексту оздоблення інтер'єра. Це створило принципово новий функціональний абрис споруди. Стіни зали покрито полив'яною плит-

9. Бессарабська пл., 2.
9. План першого поверху.

кою; метаську плитку фірми Дзевульського і Лянге з м. Опочно (Польща) викладено мереживом у два кольори (кремовий і теракотовий), нею встелено й підлогу. Високий архітектурний, технологічний і функціональний рівень вирішення будівлі забезпечив їй багаторічну бездоганну експлуатацію за призначенням.

Споруда — один з найкращих вітчизняних зразків раціоналістичного напрямку стилю модерн поч. 20 ст., в якому винятково вдало поєднуються як функціональні, так і мистецькі якості [191].

Євген Тиманович.

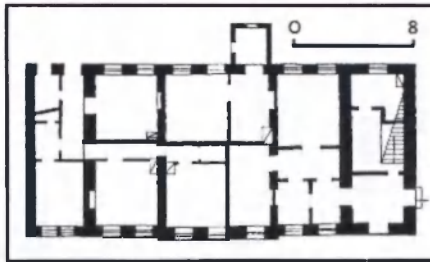
10. БОРИСОГЛІБСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Пролягає з південного заходу на північний схід, з'єднуючи важливі магістралі історичної зони Подолу — вулиці Петра Сагайдачного та Набережно-Хрещатицьку, утворюючи перехрестя з вулицями Братською та Волоською. Одна з найдавніших вулиць Києва. У 17 ст. була відома під назвами Борисоглібська, Глібобориська, Хлібобормська. Назва походить від церкви Бориса і Гліба кін. 17 ст., збудованої у стилі українського бароко поруч з місцем розташування однойменного давньоруського мурованого храму, що був на території будинку № 10/10.

Борис і Гліб — молодші сини великого київського князя Володимира Святославича, підступно вбиті після його смерті у 1015 під час боротьби за великокнязівський стіл. Поховані у Вишгороді. 1072 канонізовані православною церквою як перші власне руські святі. Вулиця розпланована міським арх. А. Меленським за проектом арх. В. Гесте. Вулиця, що існувала до пожежі 1811, була орієнтована під кутом 45° відносно сучасної траси, яка була прокладена зі зламом з урахуванням допожежного розташування дерев'яної Святодухівської церкви біля Дніпра (на ділянці будинків № 12/2 і 21/10). Садибна забудова, що активно здійснювалася з 1818, не перешувала один — два поверхи. Від першого етапу збереглися будинки № 6, 12, 15-б у формах класицизму (№ 12 та 15-б значно перебудовані). В останній чв. 19 ст. забудова вулиці набуває щільного характеру, підвищується до чотирьох поверхів. Її архітектурному вирішенню властиві форми раннього та пізнього еклектизму (№ 8/11, 9/13, 11, 16, 17/1, 20). У серед. 1930-х рр. знесено Борисоглібську церкву з дзвіницею 19 ст., які значною мірою впливали на формування композиції усєї південної частини Подолу. На місці ан-

10. Борисоглібська вулиця. План забудови.

10.1. Вул. Борисоглібська, 5.

самблю церкви споруджено чотириповерховий наріжний житловий будинок у стилі радянського класицизму (№ 10/10). Забудову вулиці формують пам'ятки архітектури № 2/20, 5, 6, 9/13, 15, 21/19 і близько 20 архітектурно цінних об'єктів. Ряд садиб, які збереглися, характеризують принципи історичної забудови Подолу (№ 1, 3, 5, 7, 9/13, 14, 17) [192].

Григорій Щербина.

10.1. Житловий будинок, 1875 (архит.). Вул. Борисоглібська, 5. На червоній лінії забудови вулиці, на території садиби, яка з'явилася після пожежі Подолу 1811 і була надана київському купцю Д. Сидорацькому. 1818 «пустопорожнє дворове місце» було продано київським громадянам А. Мажному та його дружині, які передали його як посаг своїй дочці — дружині київського купця 3-ї гільдії І. Охримова. Він спорудив у садибі одноповерховий дерев'яний будинок. 1875 на його місці київським купцем 2-ї гільдії П. Масалігіним споруджено двоповерховий будинок з рисами пізнього класицизму, нижній поверх якого цегляний, верхній — дерев'яний, обкладений цеглою. 1898 з правого боку зроблено прибудову з проїздом на подвір'я у стилі, що повторює архітектуру основного об'єму. В результаті споруда заповнила всю ширину садиби на червоній лінії забудови вулиці. Будинок поділено міжповерховим карнизним поясом і завершено розкріпованим карнизом. Вікна з лучковими перемичками оздоблено лиштвами з замковими каменями. Наріжжя фасаду прикрашено рустом. У центрі — під'їзд, над ним — балкон, влаштований 1892. Планування секційно-анфіладне. Будинок є характерним прикладом забудови вулиць Києва 2-ї пол. 19 ст. [193].

Марина Виноградова.

10.2. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Борисоглібська, 6. У ряді багатопверхової забудови. Між правим його брандмауером і сусідньою спорудою — проїзд на подвір'я. Двоповерховий, цегляний, тинькований, становить призматичний об'єм. Внутрішнє планування змінено пізнішими перебудовами. Незважаючи на

10.2. Вул. Борисоглібська, 6. 10.2. План першого поверху.

розміщення у правому крилі входу зі сходами, на другому поверсі лівого крила — балкона з металевою огорожею, головний дев'ятивіконний фасад має симетричну композицію. Його центральна частина виділена невеликим ризалітом з трьома вікнами, прикрашеними напіврозетками, трикутними сандриками — на другому поверсі. Лиштви вікон у бічних крилах завершують прямі сандрики. В цілому тектоніка фасаду побудована на властивих класицизму горизонтальних членуваннях, підкреслених підвіконним і вінцевим профільованими карнизами. Будинок є характерним прикладом житлової забудови з рисами пізнього класицизму.

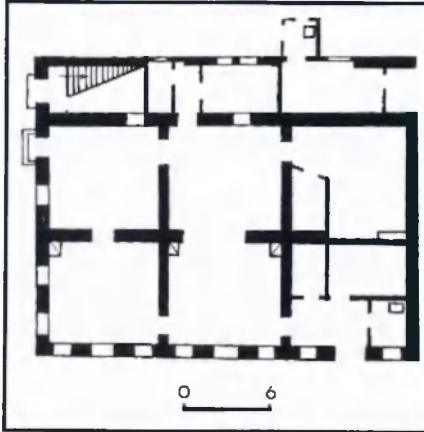
Олена Авраменко.

10.3. Житловий будинок, 1864 (архт.). Вул. Борисоглібська, 21/19. На розі вулиць Борисоглібської і Набережно-Хрещатицької. Є важливим елементом в ансамблі забудови цих вулиць. Зведено Є. Самофаловим.

Двоповерховий, цегляний, з глибоким склепінчастим підвалом, у плані прямокутний. Від вул. Борисоглібської вздовж проїзду на подвір'я — вхід зі сходами. Спочатку був вирішений у вигляді дерев'яної галереї на цегляних стовпах, тепер заповнення цегляне. По центру споруди з боку подвір'я — мансардний поверх з чотирьох кімнат. Перший поверх і підвал призначалися для соляної крамниці й складів, верхній поверх — для житла. Вхід до торговельних приміщень був з боку набережної. Будинок капітально реконструйовано у 1980—90-х рр. із збереженням зовнішнього абрису. Архітектура вуличних фасадів на шість (з боку вул. Борисоглібської) і дев'ять (з боку вул. Набережно-Хрещатицької) віконних прорізів вирішена у цегляному стилі. Фасади мають чітку ярусну будову з міжповерховим і вінцевим карнизами класицистичного профілю з сухариками. Прямокутні прорізи першого поверху оформлені похилою трицентровою аркадукою, що спирається на плоскі міжвіконні лопатки, аркові вікна й балконні двері другого поверху обрамлені пунктирними лиштвами з обтесаних поперечок цегли, характерних для київської архітектури 1860—70-х рр. Будинок є прикладом невеликої житлової споруди з влаштованими крамницями у стилістиці раннього періоду еклектизму.

Олена Авраменко.

10.4. Садиба, 19 ст. (архт.). Вул. Борисоглібська, 15, 15-б, 15-в, 15-г. Виникла після пожежі 1811. Складається з двох будинків на червоній лінії забудови вулиці (дво- і триповерхового) і двох флігелів у глибині подвір'я. 1813 цю територію було виділено комісією для забудови Подолу київському міщанину І. Кагарлицькому замість його двох садиб, що існували на цьому місці до пожежі, під спорудження за зразковим проектом дерев'яного будинку на сім вікон. Був зведений на червоній лінії забудови вулиці. Цей двоповерховий будинок (перший поверх цегляний, другий дерев'яний) зберігся дотепер у дещо зміненому вигляді. Пізніше чоловий фасад було обкладено цеглою, ліворуч прибудовано цегляний двоповерховий тамбур із входом. Архітектура має риси, характерні для цегляного стилю кін. 19 ст.: поребрик в оформленні

10.3. Вул. Борисоглібська, 21/19.

10.3. План першого поверху.

10.4. Вул. Борисоглібська, 15.

10.4. Вул. Борисоглібська, 15-б.

фриза, карниз з дентикулами, профільовані лопатки зі стилізованими капітелями. З боку подвір'я архітектура не змінилася: збереглися обшиті деревом стіни, прямокутні віконні лиштви, навісний карниз. Перебудову здійснено наприкінці 1888, коли садиба належала селянину О. Смирнову. 1891 її придбав міщанин Орловської губернії В. Митрофанов, який протягом 1895—99 спорудив у глибині подвір'я два дерев'яних, обкладених цеглою флігелі у цегляному стилі. Можливо, автором проекту був інж. І. Бернштейн, який керував будівництвом. 1899 під наглядом арх. М. Гарденіна (імовірно, є автором проекту) на червоній лінії забудови вулиці споруджено триповерховий цегляний будинок з рисами неоренесансу, витягнутий у глибину садиби. На другому і третьому поверхах з боку чолового фасаду мав по три прорізи. Нижній поверх призначався під дві крамниці. Обабч входу було по дві вітрини (згодом перероблені на вікна). Застосовано великий ордер: вузькі пілястри стилізованого іонічного ордера на тумбах, декоративних мушлями та рослинним орнаментом. Вікна прямокутної форми із замковими каменями і підвіконними гіпсовими вставками. Завершує фасад спрощений антаблемент, до якого входить фриз з меандровим орнаментом та карниз з дентикулами. Зберігся також фігурний аттик з тумбочками, ажурним металевим огороженням. Дах односкілий. На кожному поверсі було по одній квартирі анфіладного планування. Ліворуч брандмауер. Порівняно з проектом, зовнішній вигляд будинку майже не змінився.

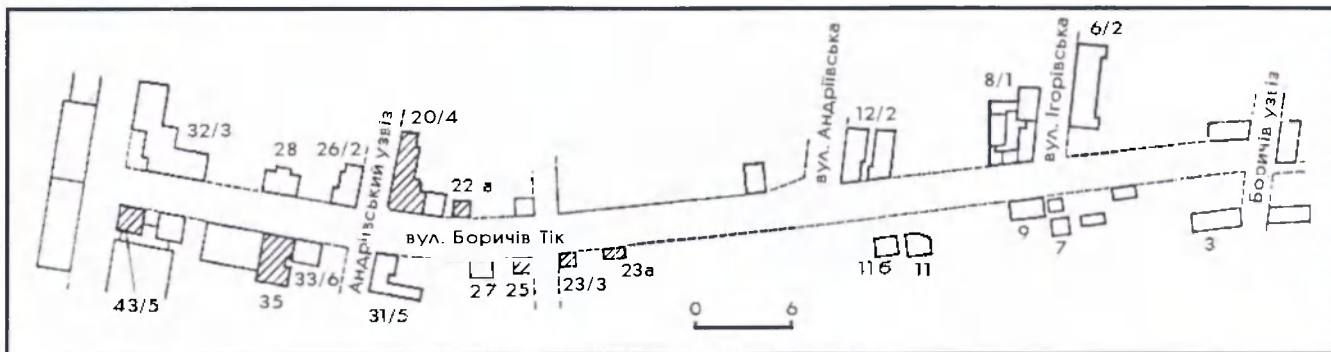
1922 споруди садиби націоналізовано і передано відділу комунального господарства Київського губвиконкому, згодом (у тому ж році) — житловому кооперативу.

Садиба є характерним зразком забудови Подолу 19 ст. [194].

Марина Виноградова.

11. БОРИЧІВ ТІК ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архт., іст., містобуд.). Ламана траса, орієнтована з південного сходу на північний захід, огинає підніжжя Андріївської гори, з'єднує вул. Боричів узвіз з вул. Флорівською.

Одна з найдавніших вулиць Києва; на якій у 10—17 ст. проживали переважно ремісники. Назва пояснюється дослідниками по-різному. За однією версією — від урочища Борич, яке було тут розташовано; за другою — від назви гори Борич, яку ототожнюють з Андріївською горою; за третьою — від давньоруського слова «борич» (бирюч), що означає чинownika, який оголошував рішення князя, або митника; за четвертою — від імені посла князя Ігоря — Борича, згаданого в літопису під 945. Слово «тік» означає або загальновідому назву місця, де молотять хліб, або скорочену назву «товчка» (торгу), або воно походить від слова «текти», тому що у цьому місці було скупчення джерел та струмків, що витікали з-під Андріївської гори. До Боричевого Току прилучаються вулиці Ігорівська, Андріївська, пров. Зелінського та Андріївський узвіз. Відрізок від вул. Боричів узвіз до пров. Зелінського майже не відрізняється від траси стародавньої вулиці, зображеної на

11. Боричів Тік вулиця.
План забудови.

планах міста 1695 і 1780-х рр. Імовірно, ця ділянка була частиною давнього Боричевого узвозу, який з'єднував Верхнє місто й Поділ. Після пожежі 1811 за проектом арх. В. Гесте зроблено регулювання вулиці та прокладено її новий відрізок — від пров. Зелінського до вул. Флорівської. За проектом передбачалося з'єднання її з Кирилівською вул. (тепер вул. Фрунзе), але зробити це не вдалося через необхідність у такому разі руйнування будівель Флорівського монастиря.

Нарізка садиб, здійснена одночасно з прокладанням вулиці, визначила ритм забудови, її уривчастий характер. Збереглися житлові одно- й двоповерхові будинки, вирішені у формах класицизму: № 20/4, 22-а, 23/3, 23-а, 25, 43, 43/5. Житлові будинки № 2/15, 4, 14/1, 19, 24/3, 28, 35 зведено у кін. 19 — на поч. 20 ст. З них виділяється наріжний будинок у формах еkleктизму (№ 24/3), баштове завершення якого акцентує перехрестя і є висотним орієнтиром у просторі вулиці. Особливістю забудови вулиці є її розміщення на двох рівнях. Малоповерхові будинки на непарному боці містяться на тлі вкритого деревами масиву Андріївської гори. Своєрідність парного боку створюють містки-переходи на рівні другого—третього поверхів, які ведуть до будинків, що містяться значно нижче проїжджої частини (№ 4, 12, 12/2). Забудову вулиці формують також близько 20 архітектурно цінних споруд. Історія вулиці невід'ємна від багатьох подій у багатоміському житті міста [195].

Вячеслав Горбик,
Григорій Щербина.

11.1. Будинок причту церкви Миколи Доброго, 1832 (архіт.). Вул. Боричів Тік, 20/4. На розі вул. Боричів Тік і пров. Зелінського (кол. Покровський). Споруджено за проектом, зробленим 1829 арх. П. Дубровським, коштом священика Добромицької церкви І. Сухобрусова на території садиби, що була виділена церкві комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста після пожежі 1811. У кін. 1870-х — на поч. 1880-х рр. проведено реконструкцію фасаду з боку Боричевого Току: широке центральне вікно замінено на звичайне. 1993 з боку пров. Зелінського прибудовано дерев'яну галерею.

Одноповерховий, дерев'яний, на великому цоколі, з цегляним підвалом, тинькований, у плані квадратний. Первісне анфіладне планування не зберег-

лося. На фасаді по три віконних прямокутних прорізи з дерев'яними віконницями. Дах вальмовий. Будинок — характерний зразок забудови вулиці 1-ї пол. 19 ст.

Тепер тут міститься музей бджільництва [196].

Марина Виноградова.

11.2. Житловий будинок, 1816 (архіт.). Вул. Боричів Тік, 22-а.

На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за зразковим проектом на території садиби, виділеної 2 червня 1812 комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста після пожежі 1811 київському купцю П. Трубаєву. 1851 садибу з будинком продано священику Успенської церкви М. Дашкевичу, який 1860 реконструював будинок: замінив двосхилий дах на вальмовий, прибудував ліворуч дерев'яний тамбур з входом, розширив центральне вікно. 1893 його син, відомий київський лікар Ф. Дашкевич, збудував на території садиби за проектом арх. Г. Шлейфера одноповерховий особняк (знесений 1965). 1912 садиба переходить у володіння потомственного почесного громадянина міста М. Фоломіна, після 1917 — М. Храповського. 1928 садибу поділено на дві частини. Цей будинок з двома сараями продано у приватну власність працівниці галантерейного магазину З. Самсоновій.

11.1. Вул. Боричів Тік, 20/4.

11.2. Вул. Боричів Тік, 22-а.

11.3. Вул. Боричів Тік, 23/3.

11.4. Вул. Боричів Тік, 23-а.

Одноповерховий, на цегляному підвалі, тинькований. Планування анфіладне. Головний фасад має три віконних прорізи, ліворуч — тамбур з входом.

Один з небагатьох будинків 1-ї пол. 19 ст., що зберігся до нашого часу. Є характерним зразком забудови Подолу після пожежі 1811.

З 1992 тут міститься релігійний центр «Нове життя» [197].

Марина Виноградова.

11.3. Житловий будинок, поч. 19 ст. (архіт.). Вул. Боричів Тік, 23/3.

27 червня 1812 комісією для будівництва Києво-Подільської частини міста нащадкам священника Глядицького замість його садибної ділянки, яка існувала на цьому місці до пожежі 1811, було виділено дві садиби під спорудження дерев'яних будинків. Незабаром садиби були об'єднані і з 1815 до 1918 складала єдину ділянку разом із розміщеною поряд садибою № 23-а. Тут, на розі Боричевого Току і Покровського пров. (тепер — пров. Зелінського), 1819 споруджено житловий будинок за зразковим проектом, виданим 13 вересня 1813.

Архітектура сучасного будинку точно відповідає обмірному кресленню, виконаному 1854.

Одноповерховий, дерев'яний, на високому цегляному цоколі, з підвалом. З боку Боричевого Току, всупереч тодішнім обов'язковим для виконання типовим проектам, на фасаді симетрично розташовані два вікна (вимагалось влаштувати три, п'ять тощо). У цокольному поверсі — три вікна, одне з яких глухе. Будинок завершено карнизом. Дах вальмовий. Ліворуч, з боку Боричевого Току, в серед. 19 ст. прибудовано тамбур з входом.

Будинок — один з найстаріших у забудові вулиці і становить інтерес як один із небагатьох фрагментів архітектури Подолу, що збереглася з 1-ї чв. 19 ст. [198]. *Марина Виноградова.*

11.4. Житловий будинок, 1854 (архіт.). Вул. Боричів Тік, 23-а. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджено на місці старого, зведеного 1819 за типовим проектом з альбому зразкових фасадів (№ 2), тобто на п'ять вікон, тодішнім власником садиби, титулярним радником О. Михедею.

Одноповерховий, дерев'яний, на високому цоколі, у плані Г-подібний. Фасад завершується карнизом. Вікна прямокутні, з лиштвами та віконницями. Планування анфіладне. Наприкінці 1880-х рр., коли власницею садиби була дружина колезького радника М. Петрова, проведено реконструкцію будинку: праворуч прибудовано тамбур із входом, прикрашений трикутним металевим ажурним дашком. Споруда — характерний зразок забудови вулиці серед. 19 ст. [199].

Марина Виноградова.

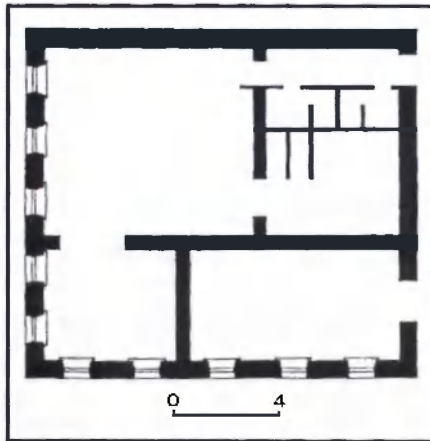
11.5. Житловий будинок, 1903 (архіт., мист.). Вул. Боричів Тік, 35. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений для купця І. Міллера на місці дерев'яного на цегляному фундаменті півтораповерхового будинку, що був тут з 1843.

Триповерховий, цегляний, з напівпідвалом. В архітектурі простежуються елементи ренесансного стилю. Симетрично-осьова композиція фасаду підкреслена в центральній частині, почи-

наючи з другого поверху, ризалітом невеликого виносу на фігурних кронштейнах над головним під'їздом.

Ризаліт має широке прямокутне вікно на другому поверсі та напівциркульне з архівольтом, що спирається на колони іонічного ордера — на третьому. Він ефектно завершений невеликою вежею з трикутним фронтоном, тимпан якого оздоблено рослинним орнаментом. В архітектурному декорі фа-

11.5. Вул. Боричів Тік, 35.

саду використано лопатки на першому поверсі та пілястри (рустовані на другому і канелювані на третьому поверхах), що відокремлюють центральну й бічні частини фасаду з широкими балконами на другому і третьому поверхах. Первісно огорожа балконів була дерев'яна, тепер металева. Прямокутні вікна прикрашені ліпними орнаментованими вставками, замковими каменями, підвіконними нішами тощо. Будинок завершено карнизом, над яким — чотири стовпчики парапету. Металева огорожа втрачена. Вхідні двері фільовчасті з орнаментованим різьбленням. Перекриття цокольного поверху цегляне, склепінчасте. В інтер'єрі приміщень другого поверху, в правому крилі, зберігся пишній ліпний декор плафонів високої мистецької майстерності.

Тепер у будинку філія банку «Аваль» [200].

Марина Виноградова.

11.6. Житловий будинок, 1-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Боричів Тік, 43/5. Історія садиби відома з 1830. Наложала зі всіма дерев'яними будівлями жіночому Флорівському монастирю. У 50-і рр. 19 ст. на території садиби на червоній лінії забудови вулиці за типовим «апробованим» фасадом зведено одноповерхову цегляну споруду.

Під час капітального ремонту 1985 ніші цокольного поверху закладено, весь цокольний поверх засипано землею. Зроблено залізобетонне перекриття, дерев'яна підлога замінена цементною плиткою, викинута кахляні груби.

Одноповерховий, цегляний, на цоколі, у плані прямокутний, близький до квадрата. Фасади з боку вулиць Боричів Тік і Флорівської однакові — на п'ять віконних прорізів. Над ними містяться декоративні полиці, утворені виступами цегли з кладки стіни. Віконні прорізи в декоративному обрамленні виявлені кольором. Під вікнами багатопрофільні ніші. По цоколю, над кожним віконним прорізом — глибокі прямокутні ніші. Фасади будинку рустовані, карниз спрощеної форми, дах двосхилий, конструкції даху дерев'яні.

Після 1918 це був приватний житловий будинок, де мешкало кілька сімей. Те-

11.6. Вул. Боричів Тік, 43/5 (будинок праворуч).

11.6. План.

пер у будинку міститься установа [201].

Лариса Толочко.

11.7. Житловий будинок 1-ї пол. 19 ст., в якому проживав Кецовелі Ладо (архит., іст.). Вул. Боричів Тік, 25. Одноповерховий, дерев'яний, на високому цегляному цоколі. Тинькування зроблено під руст. Симетрична композиція фасаду, обробка віконних прорізів, дерев'яні лиштва вікон з прорізним різьбленням формують стриманий архітектурний образ споруди. Внутрішнє планування будинку змінено.

1894—96 у цьому будинку під час навчання у Київській духовній семінарії жив Кецовелі Ладо (Володимир Захарович; 1876—1903) — діяч революційного руху в Росії. Був активним учасником соціал-демократичного гуртка, переслав революційну літературу з Києва до Тбілісі. У березні 1896 його виключено з семінарії, заарештовано й вислано з міста.

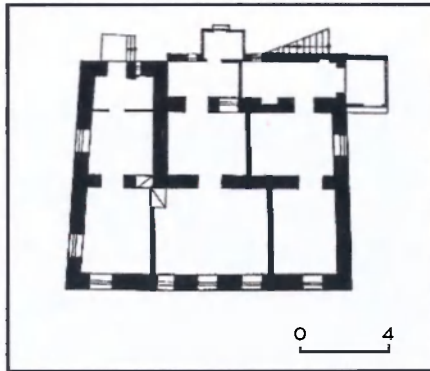
1955 на будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту (арх. В. Шевченко) [202].

Олена Авраменко, Тетяна Григор'єва.

12. БРАТСЬКИЙ БОГОЯВЛЕНСЬКИЙ МОНАСТІР І КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ, 17—20 ст. (архит., іст., мист.).

Контрактова пл., 3. Займає квартал між Контрактовою пл., вулицями Г. Сковороди, Волоською та Іллінською, формує забудову центральної частини Подолу. Являє собою комплекс споруд, зведених у різний час.

Монастир заснований Київським братством — релігійно-просвітницькою організацією православного міського населення, створеною на поч. 17 ст. Навколо братства об'єдналися представники різних верств населення — ремісників, купецтва, духовництва та козацтва, які намагалися протистояти католицькій експансії в умовах входження України до складу Речі Посполитої. Початок монастирю і школі при ньому було покладено 1615, коли киянка Гальшка (Лизавета) Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала братству свою садибу із землями на Подолі з умовою будівництва на ній монастиря, шпиталю, притулку для прочан, школи для дітей міщан, шляхти і сиріт. Монастир, школа, пізніше колегіум, академія утримувались протягом 17—18 ст. на внески братчиків, милостиню, за рахунок господарства училищного Братського монастиря, добуваючи натуральні і грошові прибутки від наданих гетьманськими універсалами і царськими грамотами сіл та угідь, на прибутки друкарні тощо. 1620 гетьман П. Конашевич-Сагайдачний вступив до Київського братства разом з усім своїм військом, забезпечивши тим самим політичну, воєнну і матеріальну допомогу осередку національного відродження, на який перетворився братський навчальний заклад. Як член братства і титар Києво-Братського училищного монастиря, котрий згодом отримав назву Богоявленського (від Богоявленської соборної церкви), гетьман особисто дбав про розвиток школи, заповів їй значну частину свого майна. Закладену ним традицію — опікувства над школою — продовжили й інші гетьмани Війська Запорозького та України. Безпосередню участь в організації Київської

11.7. Вул. Боричів Тік, 25.

11.7. План першого поверху.

братської школи брали члени братства, відомі вчені Лаврського освітянського осередку на чолі з архимандритом Є. Плетенецьким — П. Беринда, Т. Земка, А. Зизаній, З. Копистенський, О. Митура та ін. Першими її ректорами були І. Борецький (1615—19), М. Смотрицький (1619—20), К. Сакович (1620—24), Ф. Ієвлєвич (1628—31). Школа складалася з чотирьох класів: фари (початкового) і трьох «граматичних» — інфими, граматики і синтаксими, пізніше риторика і поетика. Викладалися давньоукраїнська (руська), грецька, латинська, польська мови, а також арифметика, геометрія, поетика, риторика, філософія, астрономія та початки інших наук. Висока освіченість, прогресивне мислення, громадсько-політична діяльність ректорів і викладачів школи мали великий вплив на її розвиток і прямування до вищої школи. Братська школа була відкрита для всіх бажуючих. Заможні батьки платили за навчання дітей, бідняки й сироти утримувалися братством і жили у парафіяльних церковних приміщеннях на Подолі та академічних гуртожитках — бурсі. Наставниками, ректорами, префектами і дидастками були ієромонахи і монахи, вчителями могли бути й світські особи. 1632 Братську школу об'єднано за згодою гетьмана І. Петрицького з Лаврською, яка була заснована 1631 архимандритом Києво-Печерського монастиря, видатним просвітителем і вченим П. Могилою (з 1632 — митрополит Київський і Галицький). Він відіграв вирішальну роль у розвиткові об'єднаної школи, організації навчального процесу на засадах європейської освітньої системи, забезпеченні школи високоосвіченими викладачами. Навчальний заклад отримав назву колегіуму — так у Західній Європі називали школи вищого типу, а після смерті свого фундатора й опікуна, який запо-

вів йому більшу частину своєї маєтності (хутір Позняки, будинки у Києві, великі кошти і цінності, у т. ч. велику бібліотеку — понад 2 тис. книг тощо), став іменуватися Києво-Могилянським.

Колегіум діяв на території монастиря і під наглядом братства. Очолювали школу ректор, який був одночасно ігуменом монастиря, а також професором богослов'я, і префект. Вони підлягали безпосередньо митрополиту. На поч. 18 ст. колегіум перейшов у відання Синоду. До 1680 курс навчання тривав сім років, складався з восьми класів. В основу навчального процесу закладалися «сім вільних наук»: тривіум — граматики, риторика або поетика, діалектика і квадрівіум — арифметика, геометрія, астрономія, музика. Згодом додалося і богослов'я. Мовою викладання була латинська, але багато уваги приділялося вивченню грецької і церковнослов'янських мов. Колегіум мав у підпорядкуванні школи нижчого типу, організовані П. Могилою у Вінниці (1634, переведена 1639 до м. Гощі на Волині, де існувала до 1672) та Кременці (з 1636). Діяльність колегіуму, який швидко набував значення осередку й захисника національної культури та православної віри, викликала злісну реакцію польського уряду, тому П. Могили не вдалося отримати для першого в Україні вищого навчального закладу статусу академії. Після тимчасового занепаду в часи Руїни у 17 ст. колегіум досяг розквіту в добу гетьмана І. Мазепи, який опікувався його справами, пожертвував значні кошти на підтримку і розвиток навчального процесу, розширення і нове будівництво споруд монастиря й академії. Юридичні права і статус академії колегіуму було надано царськими грамотами 1694 і 1701. Кількість студентів у 18 ст. коливалася з різних обставин від ста до двох тисяч. Академія складалася з восьми класів, повний курс навчання тривав 12 років. Він був не завжди однакоим, поступово поповнювався новими предметами. Величезну роль в удосконаленні навчального процесу, поліпшенні матеріального становища і новому будівництві в академії відіграв її ревіний меценат і реформатор — архієпископ київський (з 1731) і митрополит (1743—47) Р. Заборовський, по смерті якого вона отримала назву Києво-Могиляно-Заборовської.

Протягом 17—18 ст. Києво-Могилянська академія відіграла роль центру інтелектуального життя та духовного еднання українського народу. В її стінах було закладено підґрунтя новітньої української науки: історії, археології, філософії, природознавства, математики, медицини, мовознавства, літературознавства, методології науки. З нею пов'язане становлення української поетичної школи, розвиток образотворчого мистецтва, архітектури, музичної культури, виникнення театру. Впродовж двох століть академія була визначним центром підготовки освітньо-педагогічних і наукових кадрів, політичних, церковних і громадських діячів.

Її ректорами в різний час були такі відомі вчені, культурно-освітні діячі, як І. Трофимович-Козловський, Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, А. Ба-

ранович, І. Галятовський, В. Ясинський, І. Кроковський, Ф. Прокопович, І. Левицький, С. Ляскоронський, Т. Щербанький, Г. Кониський, С. Кулябка, М. Максимович та ін.

Академія започаткувала українську філософську школу, представлену такими ерудованими вченими, як І. Гізель, Й. Кононович-Горбацький, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Кроковський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, С. Яворський та ін. Формування історичної науки, в якій головне місце посіла теми історичної долі українського народу, ідеї незалежності, спадковості України від Київської Русі, єднання слов'ян, пов'язане з науковою працею вихованців і випускників академії. Серед них — Д. Бантиш-Каменський, А. Баранович, М. Берлінський, І. Галятовський, І. Гізель, С. Лукомський, М. Маркевич, Я. Маркевич, Ф. Прокопович, В. Рубан, Ф. Сафонович, П. Симоновський, Д. Туптало, С. Яворський. Авторами відомих козацьких літописів також були могилянці — С. Величко, Г. Граб'янка, Самовидець.

Значний внесок у розробку математичних дисциплін зробили І. Запольський, І. Фальковський та ін. Вони викладали у відкритих у 2-й пол. 18 ст. класах чистої, а також змішаної математики такі предмети, як архітектура, механіка, гідростатика, оптика, гідрографія тощо. Курси лекцій професорів академії містили елементи багатьох природничих наук: фізики, біології, зоології, ботаніки, мінералогії. Викладач академії К. Кондратович уклав перший в країні словник ботанічних рослин, Ф. Яновський зібрав велику колекцію морських павуків, яку передав Петербурзькій Кунсткамері. Офіційно клас медицини в академії було відкрито лише 1802, але багато з студентів досягло значних успіхів в медичній науці та практичній діяльності. Серед них — Н. Амбодик-Максимович, С. Андрієвський, М. Гамалія, Й. Калинський-Гелита, І. Полетика, Д. Самойлович, К. Щепін.

З академією пов'язане становлення вітчизняної поетичної школи, до якої належали Л. Баранович, І. Горбацький, А. Горка, М. Довгалевський, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Максимович, О. Митур, С. Полоцький, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, Є. Славинецький, С. Яворський. Становлення нового типу освіти вплинуло і на образотворче мистецтво й архітектуру. Графічна школа Київської академії мала загальноукраїнське значення. Тут працювали такі відомі митці, як Д. Галяховський, М. Карновський, Г. Левицький, І. Мигура, А. Тарасевич, І. Щирський та ін. Випускниками академії були видатні архітектори 18 ст. І. Зарудний та І. Григорович-Барський. Ще у серед. 17 ст. ректор Л. Баранович організував в академії музично-хорову школу, з якої вийшли численні хористи царської капели, музиканти оркестру гетьмана К. Розумовського. Вихованцями академії були композитори М. Березовський, А. Ведель. У стінах академії зародився український театр, для якого спеціально писали твори М. Довгалевський, Г. Кониський, Ф. Прокопович, а колишні студенти стали засновниками театрів у різних

містах і селах України, Росії, Білорусі тощо. З Києво-Могилянської академії вийшло чимало державних, політичних, військових діячів. Тут навчалися гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Самойлович, Ю. Хмельницький, козацькі полковники С. Мужилівський і С. Палій, відомі згодом російські державні службовці й політики О. Безбородько, П. Завадовський, Д. Трощинський та багато інших. З 17 ст. в академії навчалися студенти не лише з України, а й з Росії, Білорусі, Молдови, Валахії, Боснії, Сербії, Чорногорії, Чехії, Словаччини, Греції, Болгарії та інших країн. По закінченні курсу навчання вони відкривали у своїх країнах школи, засновували наукові осередки, бібліотеки, значною мірою вплинули на розвиток літератури і мистецтва.

Могилянцями — вихідцями з України були засновані школи і семінарії майже в усіх великих містах Росії. Перший вищий навчальний заклад Росії — Слов'яно-греко-латинська академія у Москві була зорганізована у 1687 С. Яворським, який став першим її протектором. У 1701—62 в ній працювало 95 професорів із Києво-Могилянської академії, з 21 ректора 18 були могилянцями. «Вчена дружина» Ф. Прокоповича, яка була викликана 1716 із Києва царем Петром І, стала ініціатором заснування Петербурзької академії наук. Вихованці академії були знані за кордоном: С. Почаський

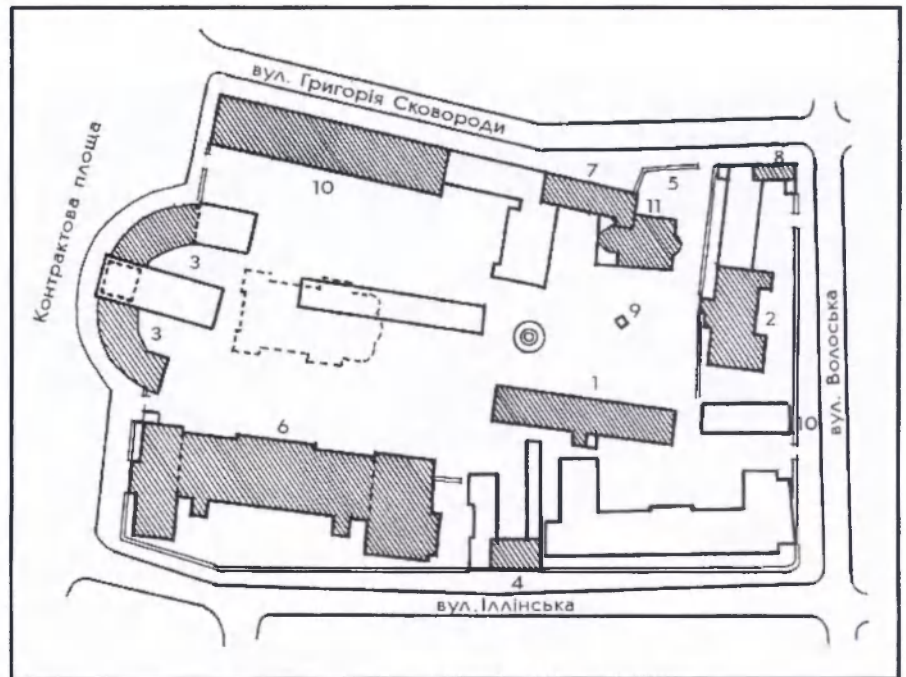
12. Братський Богоявленський монастир і Київська академія. Контрактова пл., 3. Генеральний план:

1. Братський корпус.
2. Будинок ігумена.
3. Крамниці.
4. Лазня.
5. Мури монастиря.
6. Новий навчальний корпус.
7. Поварня з келіями.
8. Проскурня.
9. Сонячний годинник.
10. Старий академічний корпус.
11. Трапезна з церквою Святого Духа.

1640 був співзасновником Слов'яно-греко-латинської академії в Яссах (Молдова); І. Полетика 1755 обраний професором Медико-хірургічної академії в Кілі (Німеччина); М. Козачинський 1733—38 організував школу в Карловицях (Сербія) і викладав у ній; В. Григорович-Барський довгий час жив і викладав у Греції. Вчені академії підтримували постійні творчі зв'язки з осередками науки й культури в Європі.

Антиукраїнська політика російського уряду, який скасував наприкінці 18 ст. рештки політичної незалежності України, виявилась і в наступі на її національний духовний центр. Академія втратила підтримку з боку козацької старшини. Кращих викладачів і студентів забирали у вищі навчальні заклади Петербурга і Москви; її обмежили у правах і матеріальному забезпеченні. Академія поступово занепадала, русифікувалася, втрачаючи свій престиж і світський характер. 1786 російська імператриця Катерина II видає указ про переміщення академії до Лаври, секуляризацію маєтків Братського монастиря і відкриття у ньому шпиталю. Але з 1799 монастир відновлюється у своїх правах. 1817 Києво-Могилянську академію було закрито, а натомість, у тому ж році в її приміщенні відкрито духовну семінарію, яку реорганізовано 1819 в Київську духовну академію.

Київська духовна академія — єдиний в дорадянській Україні вищий духовний православний навчальний заклад. На чолі академії стояли ректор, а також конференція і правління. Верховний нагляд за академією мала Комісія духовних училищ, з 1839 — Синод, з 1884 — київський митрополит. Тут одержували освіту не тільки майбутні священники, але й світські діячі науки і культури. Термін навчання — чотири роки, програма поділялася на три частини — богословську, церковно-історичну і церковно-практичну. Академічна рада мала право надавати науковій

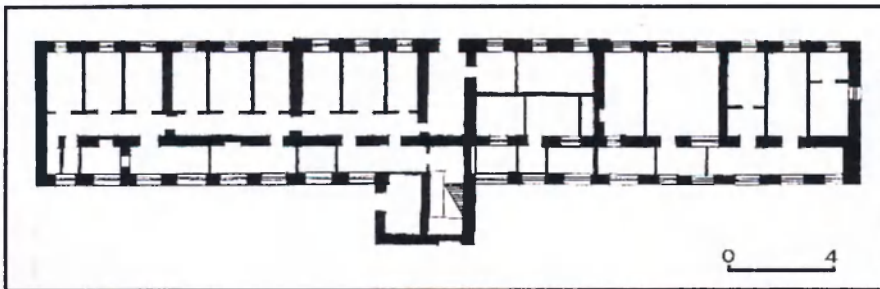
богословські ступені. Число студентів сягало 200. У 1837—1912 при духовній академії видавався щотижневий популярний журнал з питань релігії «Воскресное чтение»; 1860—1919 — щомісячник «Труды Киевской духовной академии», який друкував праці з широкого кола наукових проблем — релігієзнавства, археології, історії, літературознавства, краєзнавства тощо; 1861—1917 — журнал «Киевские епархиальные ведомости».

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Київська духовна академія набула значення відомого наукового центру, в якому викладали такі знані вчені, як М. Булгаков, О. Булгаков, О. Глаголев,

явленського монастиря і Київської академії. Первісні споруди були переважно дерев'яними, у тому числі Благівіщенська і Богоявленська церкви. Опис мурованої споруди монастиря дав арабський мандрівник П. Алеппський, котрий 1653 відвідав Київ. Це була трапезна, збудована ще за часів

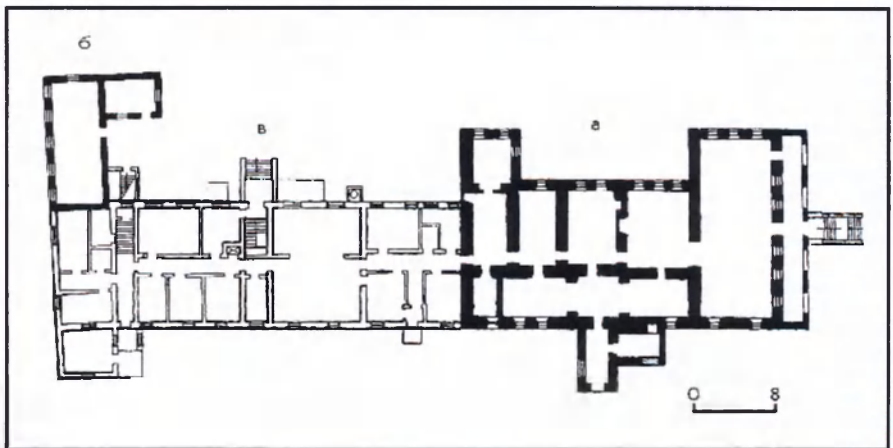

12.1. Братський корпус.
12.1. План першого поверху.

С. Голубев, П. Кудрявцев, П. Лашкарьов, О. Новицький, М. Петров, П. Терновський, Ф. Титов, П. Юркевич та ін. Духовну академію у різний час закінчили: економіст К. Воблій, співак і композитор С. Гулак-Артемівський, композитор і диригент О. Кошиць, композитор П. Козицький, письменник І. Нечуй-Левицький, а також багато з її професорів. З 1872 при академії діяло Церковно-історичне та археологічне товариство, що мало на меті науководослідну роботу в галузі церковної історії, збирання, вивчення і збереження пам'яток церковної старовини та історії, для чого заснувало перший в Російській імперії Церковно-археологічний музей.

Протягом 17—20 ст. сформувався архітектурний ансамбль Братського Бого-

12.2. Будинок ігумена.
12.2. План:
а — будинок ігумена;
б — проскурня;
в — келії крилошан.

П. Могили, яку одні дослідники співвідносять з існуючими будівлями поварні з келяями, інші — з трапезною з церквою Святого Духа.

Основні будівельні роботи і подальший розвиток ансамблю монастиря здійснено наприкінці 17—18 ст. У цей період комплекс набув рис українського бароко. Насамперед це пов'язано з ім'ям гетьмана І. Мазепи, коштом якого 1690—93 збудовано муровану Богоявленську соборну церкву (арх. Й. Старцев). 1703—04 споруджено перший поверх старого академічного корпусу. 1719 на кошти, які заповів академії митрополит Й. Кроковський, поблизу Богоявленської церкви зведено новий дерев'яний будинок бурси (не зберігся). 1740 під керівництвом арх. Й.-Г. Шеделя поновлено Богоявленську церкву, над старим академічним корпусом надбудовано другий поверх з конгрегаційною залом та Благівіщенською церквою. 1756—58 замість надбрамної дерев'яної дзвіниці лаврський майстер С. Ковнір будує двоярусну муровану дзвіницю разом з монастирським муром. 1781 споруджено одноповерховий на високому цоколі будинок ігумена. У кін. 18 ст. на подвір'ї монастиря встановлено сонячний годинник. 1780 ансамбль монастиря постраждав від пожежі, частково згоріла академічна бібліотека. 1778

окремо від комплексу академії побудували великий мурований корпус бурси з лікарнею при ній (сучасна вул. Набережно-Хрещатицька, 31). Під час пожежі 1811 на Подолі згоріли всі дерев'яні будівлі та пошкоджено муровані. При відбудові монастирської садиби зменшилися межі, змінився її абрис (раніше мала форму неправильного прямокутника) відповідно до регулярного плану відбудови Подолу. Монастирський ансамбль повністю розкрився на Контрактову площу. Відновленням ансамблю у стилі класицизму (1815—31) керував міський арх. А. Меленський. 1822—25 побудовано новий навчальний корпус духовної академії, 1823 — одноповерховий братський корпус, 1826 — крамниця. 1815 надбудовано третій ярус надбрамної дзвіниці. 1863—64 за проєкт-

том спархіяльного арх. П. Спарро реконструйовано старий академічний корпус. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. реставровано Святодухівську церкву, добудовано монастирський мур, розширено будинок ігумена, крамниці, новий академічний корпус.

Ансамбль Братського Богоявленського монастиря зберігся, але з дуже значними втратами. Ядром його композиції була Богоявленська соборна церква, що містилася у центрі великого академічного подвір'я. Являла собою велику тринавну шестистовпну будівлю з п'ятибаним завершенням, західним притвором. Була розкішно прикрашена ліпленням і живописом (1730—40), з пишно оздобленим у 19 ст. інтер'єром. У ній зберігалися цінні предмети культури починаючи з 17 ст., у т. ч. хрест Єрусалимського патріарха Феофана (1620). У 1825 створено п'ятирусний іконостас Богоявленської соборної церкви, одночасно розписаний київським худ. І. Квятковським та італійським майстром А. Скотті. І. Квятковський разом з іншими місцевими малярами написав також ікони для бічних іконостасів і виконав настінні розписи.

У церкві був похований Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ?—1622) — український гетьман, благодійник і захисник Києво-Могилянської академії; поруч з храмом була могила Григоровича-Барського

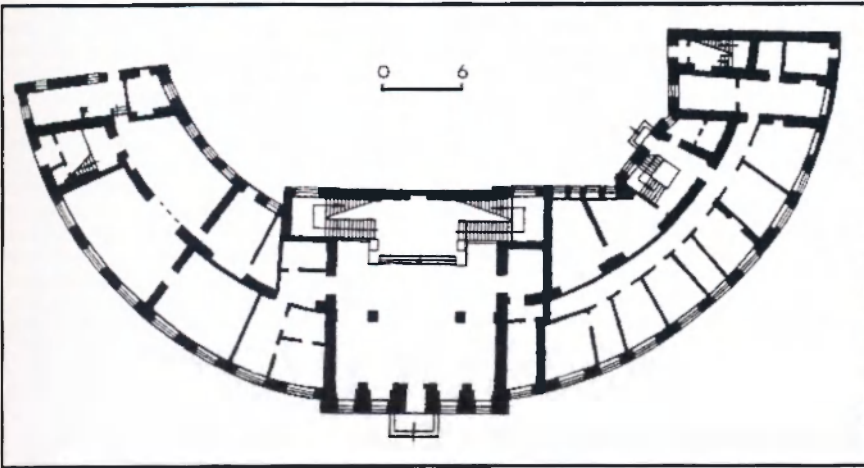
У січні 1918 через бої за Київ та економічну скруту академія припинила навчання, відновлене за часів гетьманату.

У липні 1918 згідно з новим статутом було введено автономію академії, вільний вибір її професорсько-викладацького складу і ректора. У цей час тут навчалось 182 студенти. Із встановленням 1919 у Києві радянської влади духовну академію спочатку відселили з садиби монастиря і змусили перейти на приватні квартири. 1920 академією було ліквідовано. Навесні 1931 після арештів монастирської братії при монастирі налічувалося 18 ченців і послушників. У 1930-х рр. монастир закрито, споруди передано промислової державній артілі. 1947—50 деякі споруди ансамблю було відбудовано й частково реставровано (архітектори Н. Озерова, Р. Бикова).

Довгий час тут розміщувались Київське вище військово-політичне морське училище, філія Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, 15-а клінічна лікарня. На заповідній території зведено нові споруди: житловий будинок (частково на фундаментах Богоявленської церкви), новий корпус лікарні, ідальня. Надбудовано і реконструйовано крамниці, що виходили на Контрактову пл., та перетво-

12.3. Крамниці (сучасний вигляд).

12.3. План першого поверху.

кого Василя Григоровича (1701—47) — мандрівника, письменника. У 1715—23 навчався в академії, 1723—47 мандрував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдові, Італії, Греції (жив і вчителював), Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. Залишив записки, надруковані 1778.

Найважливішою архітектурною домінантою Богоявленського монастиря і всього Подолу була триярусна надбрамна дзвіниця, розташована з боку площі по осі входу до церкви, з ампірною напівсферичною банею і шпилем, до якої широким півколом прилягали двоповерхові монастирські крамниці. 1935 дзвіницю, церкву і поховання було зруйновано, інші споруди зазнали певних перебудов і втрат. Вони згруповані по периметру прямокутного подвір'я монастиря і академії.

Під час 1-ї світової війни на монастирській садибі розміщувалися військові заклади.

рено їх у напівкруглий чотириповерховий навчальний корпус.

19 вересня 1991 рішенням Верховної Ради України відновлено діяльність Києво-Могилянської академії на її історичній території як незалежного навчального закладу. У серпні 1992 відбулося урочисте відкриття Національного університету «Києво-Могилянська академія». Нині у деяких спорудах пам'ятки проводяться ремонтно-реставраційні роботи [203].

Євгенія Горбенко, Віталій Отченашко, Лариса Фегорова.

12.1. Братський корпус, 19 ст. (архит.). На південному боці монастирського внутрішнього подвір'я. 1823 збудований за проектом арх. А. Меленського одноповерховий, прямокутний у плані корпус, у стилі пізнього класицизму, з відкритою арковою галереєю з півдня. 1879 арх. В. Ніколаєв надбудує другий поверх з ризалітом з півдня, в якому розмістилася центральна схода клітки. На поч. 20 ст. закладено аркаду галереї на південному фасаді.

Двоповерхова, цегляна, тинькована, прямокутна у плані споруда. Перекриття плоскі, у галереї — склепінчасті. Система планування коридорна з однорядним розташуванням приміщень на першому поверсі та дворядним — на другому. Композиція центральньо-осьова. Головний фасад (північний) звернений до монастирського подвір'я, протилежний (південний) виходив первісно до саду, тепер — до корпусів, побудованих на його місці у 30-х і 40-х роках 20 ст.

Віталій Отченашко.

12.2. Будинок ігумена, 1781 (архит.). У центрі східної частини монастирського внутрішнього подвір'я, що виходить на вул. Волоську. Зведено на місці дерев'яного, який згорів 1780. До комплексу будинку ігумена входили мурована архімандритська поварня, з'єднана з ним закритим переходом (розібрана 1908), дерев'яна альтанка та господарська споруда у саду. Відновлено 1821 арх. А. Меленським після пожежі 1811. Ремонтовано 1830, 1842. З північного боку, між будинком ігумена та проскурнею, 1908 побудовано келії криласних послушників з кухнею, прибудовано тамбур головного

входу та відкрити аркову галерею до південного фасаду.

Одноповерховий, з цокольним напівповерхом зі сходу, цегляний, тинькований. Перекриття плоскі. Первісні анфіладне планування, опорядження інтер'єрів втрачено після перебудов останніх десятиліть. Пізніші нашарування позбавили фасади єдності стилістичного вирішення. Ренесансні мотиви карниза, арок, канелюрованих пілястрів змінили стримані риси класицистичних первісних фасадів.

Віталій Отченашко.

12.3. Крамниці 1-ї чв. 19—20 ст., де містився штаб Дніпровської військової флотилії (архит., іст.). Виходять півколом на Контрактову пл. і фіксують західну межу кварталу, який сформувався після пожежі 1811. Будувалися по обидва боки дзвіниці, яка стояла по осі Богоявленської соборної церкви. Перші одноповерхові крамниці споруджено 1826 з північного боку від дзвіниці, ймовірно, за проектом арх. А. Меленського. 1899 зводяться цегляні двоповерхові крамниці з південного боку (арх. М. Канзанський), 1904 такі ж крамниці споруджуються з півночі. У 1930-х рр. після руйнації верхніх ярусів дзвіниці нижня її частина була включена в об'єм цих будівель, внаслідок чого крамниці об'єднано в одну напівкруглу у плані споруду. 1947 надбудовано ще два поверхи; у дворі по осі прибудовано чотириповерховий, прямокутний у плані корпус, головний вхід прикрашено шестиколонним портиком, завершеним трикутним фронтоном.

Будинок у стилі класицизму, чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, з коридорним плануванням. Перекриття плоскі.

У липні — вересні 1941 тут містився штаб Дніпровської (Пінської) військової флотилії. Під час оборони Києва вона захищала переправи через Дніпро. Після захоплення Києва ворогом моряки підірвали кораблі й билися у складі сухопутних військ. Дніпровську військову флотилію розформовано 5 жовтня 1941. Командував флотилією контр-адмірал Д. Рогачов; полковий комісар Г. Татарченко, після його загибелі, з 1 серпня — І. Кузнецов.

У 1965 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку про перебування тут штабу Дніпровської (Пінської) військової флотилії (арх. В. Шевченко) [204].

Евгенія Горбенко, Юрій Зінченко, Віталій Отченашко.

12.4. Лазня, 19 ст. (архит.). На червоній лінії забудови Іллінської вул., у південно-східній частині монастиря. Головний північно-західний фасад виходить на подвір'я. Прямокутна споруда розмірами 19,8×10,2 м. Збудована 1854 замість цегляної (1822), яка спочатку була переобладнана на кухню їдальні нового академічного корпусу, згодом розібрана. Складалася з трьох відділень — роздягальні, мильні й власне лазні. Вода підігрівалася печами, розташованими у підвальному склепінчастому приміщенні. 1873 (арх. М. Іконников) і 1876 (арх. В. Дейнеко) зроблено незначні прибудови (тамбур) і ремонт. 1904 лазню розширено у західному (роздягальня) і північному (ко-

12.4. Лазня.

тельня) напрямках з переплануванням приміщень (арх. Є. Єрмаков). У подальшому змінилося планування і зовнішній вигляд лазні, на вуличному фасаді пробито вікна.

Одноповерхова, цегляна, у плані Г-подібна. Перекриття плоскі, дах вальмовий.

Являє інтерес як приклад типологічно рідкісної споруди серед. 19 ст., що є частиною цілісного архітектурного комплексу. Нині входить до комплексу споруд господарського двору Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Тетяна Маркітаненко, Віталій Отченашко.

12.5. Мури монастиря, 18—19 ст. (архит.). Частина огорожі, що виступала півколом на Контрактову пл., було зведено разом із дзвіницею у 18 ст., прямі відрізки вздовж бічних вулиць — у 19 ст. На територію монастиря на поч. 19 ст. ввели три входи: парадний — через надбрамну дзвіницю, південно-західний — у мурі біля нового академічного корпусу і північний — з боку сучасної вул. Г. Сковороди. У 19 ст. напівкруглу частину огорожі включено до об'єму крамниць, південно-західну браму з огорожею розібрано, а натомість зроблено новий вхід біля старого академічного корпусу. 1935 зруйновано дзвіницю, нижню її частину з головним входом включено до об'єму крамниць. Збереглися фрагменти огорожі між старим академічним корпусом і колишніми крамницями з боку вулиць Г. Сковороди та Волоської (висота цегляної глухої стіни бл. 2,5 м, ширина бл. 0,75 м.). Її

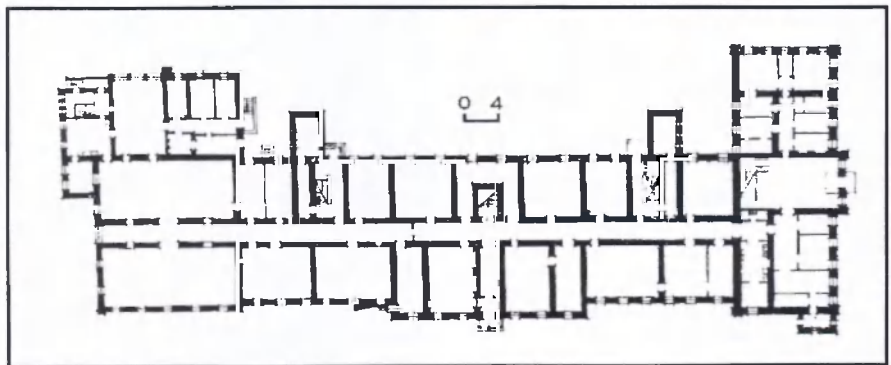
зовнішній фасад оброблено під руст, розчленовано на поля гладенькими лопатками. Мур увінчує невеликий карниз та залізний дашок.

Евгенія Горбенко.

12.6. Новий навчальний корпус Київської духовної академії, 1822—25 (архит., іст.). Контрактова пл., 3. У південній частині академічного подвір'я, на розі Контрактової пл. та Іллінської вул. Корпус, призначений для навчання і проживання студентів і викладачів Київської духовної академії (КДА), збудований за проектом арх. Л. Шарлеманя міським арх. А. Меленським. Первісно — прямокутна в плані, триповерхова споруда з головним фасадом на 19 віконних осей, звернених на подвір'я. 1854—55 деякі приміщення переплановано, зроблено критий перехід до нової цегляної одноповерхової їдальні, побудованої біля східного фасаду корпусу. 1884—86 за проектом епархіального арх. В. Ніколаєва проведено значне розширення будинку, до якого добудовано два триповерхових об'єми. Перший з них, звернений у бік Контрактової пл., утворив новий західний фасад. Другий — продовжив споруду в східному напрямку.

Триповерховий, з підвалом, цегляний, у плані прямокутний, з асиметричними бічними крилами. Внутрішнє планування коридорне з двобічним розташуванням приміщень. На першому та другому поверхах були навчальні аудиторії, на третьому — житлові кімнати. Зв'язок між поверхами забезпечують четверо сходів. Перекриття плоскі в житлових та навчальних приміщеннях, склепінчасті — у підвалі й коридорах. Тектоніку тинькованих фасадів, пофарбованих у характерні для стилю класицизму жовтий та білий кольори, визначають горизонтальні членування — імітація русту на рівні першого поверху, міжповерхові тяги, вінцевий карниз з модульйонами. Головний (північний) фасад первісної (центральної) частини корпусу з гладенькими стінами, прорізами рідко поставленими прямокутними вікнами, в центрі має широкий, невеликого вносу ризаліт, увінчаний перебудованим (серед. 20 ст.) трикутним фронтоном, у тимпані якого міститься сучасне мозаїчне панно на морську тематику. Звернений у бік Контрактової пл. західний фасад пізнішої прибудови симетричний стосовно невеликого центрального ризаліту з трикутним фронтоном. Прямокутні віконні прорізи на

12.6. Новий навчальний корпус. 12.6. План першого поверху.

рівні першого поверху сховані у неглибокі ніші, на рівні другого поверху оформлені трикутними сандриками на фронтштейнах, на рівні третього — імітацією замкових каменів.

Стриманий за архітектурою будинок у стилі пізнього класицизму є невід'ємною частиною ансамблю Братського монастиря і Контрактової площі.

До 1920 використовувався як навчальний корпус Київської духовної академії. З Київською духовною академією пов'язані життя та діяльність багатьох відомих учених, церковних і громадських діячів, письменників, композиторів та інших діячів культури. Велику роль в її розбудові як осередку церковної науки і просвіти відіграв Євгеній Болховітінов (1767—1837) — митрополит Київський і Галицький (з 1822), вчений-просвітитель, історик, громадсько-культурний діяч. У грудні 1823 під його головуванням почала роботу Конференція (Рада) академії, яка приймала іспити, присуджувала ступені — студента, кандидата, магістра і доктора богослов'я. Як попечитель митрополит доклав чималих зусиль для вдосконалення навчального процесу, розвитку наукової роботи, спираючись на історичні традиції та науковий потенціал цього ушлявленого навчального закладу. Він повернувся до академії з Петербурга Інокентія Борисова (1800—57) — богослова, історика церкви, визначного проповідника, який 1830 став ректором, 1837 заснував популярний тижневик «Воскресное чтение» (виходив при академії до 1912). Разом вони стояли біля початків широкого дослідницького, літературного і перекладацького роботи православного духівництва, яке виховувалось у стінах Київської академії. Митрополит пожертвував значні кошти для нагородження за кращий дослідницький твір, підтримав оновлення академічного хору, сприяв будівництву нового корпусу академії, заповів їй свою бібліотеку, яка була одним з найбагатших приватних зібрань того часу.

У Київській духовній академії викладали: В. Аскоченський — історик, хоровий диригент, видавець; М. Булгаков — видатний богослов, академік РАН, митрополит Московський, автор «Історії російської церкви» в 13-ти томах; О. Булгаков — викладач курсу історії й розгляду західних сповідань, професор; О. Глаголев — професор кафедри єврейської мови і біблійної археології, протоієрей церкви Миколи Доброго на Подолі; С. Голубев — історик, професор кафедри історії церковного розколу, автор фундаментальних праць про П. Могили, Київську духовну академію; В. Екземплярський — професор кафедри морального богослов'я; В. Завитневич — історик, археолог, професор кафедри російської церковної історії; М. Ковальницький — професор кафедри церковної історії, у 1898—1904 — ректор академії і настоятель Братського монастиря; П. Кудрявцев — професор кафедри історії філософії, голова Київського релігійно-філософського товариства; П. Лашкар'єв — історик, професор церковного права; Ф. Лебединцев — професор церковної історії, засновник, редактор і видавець часопису «Киевская старина»; І. Малишевський — професор церковної

історії; О. Новицький — філософ, автор підручників з психології та логіки; М. Петров — літературознавець, історик літератури, етнограф, музезнавець, чл.-кор. Петербурзької АН, академік УАН, викладач курсу естетики і теорії словесності, історії західних літератур, завідувач Церковно-археологічного музею КДА, автор фундаментальних праць з історії української літератури 17—19 ст.; К. Попов — професор кафедри патристики; В. Рибинський — професор кафедри священної історії Старого Заповіту, інспектор КДА; П. Терновський — історик церкви, професор; Ф. Титов — професор церковної історії, редактор «Киевских епархиальных ведомостей», протоієрей, настоятель Андріївської церкви; П. Юркевич — філософ, професор та багато інших. Майже всі вони були випускниками КДА. Викладачі академії одночасно працювали й в інших навчальних закладах Києва — університеті, на Вищих жіночих курсах, у гімназіях тощо, були активними громадсько-культурними діячами.

1872 при академії засновано Церковно-археологічне товариство (з 1901 — Церковно-історичне та археологічне), яке ставило своїм завданням розробку богословської науки, збирання, вивчення і публікацію пам'яток старовини. Одночасно при ньому був створений Церковно-археологічний музей. Праці його членів друкувалися в «Трудах Киевской духовной академии», які зажили слави поважного наукового часопису широкого профілю. 1915 до складу товариства входило 175 членів. Деякі викладачі академії були співзасновниками і членами Історичного товариства Нестора-літописця, що діяло при університеті: О. Андрієвський, О. Булгаков, С. Голубев, В. Завитневич, П. Лашкар'єв, П. Лебединцев, І. Малишевський, В. Певницький, М. Петров, П. Терновський, Ф. Титов та ін.

Київську духовну академію закінчили також К. Воблій — економіст, статистик, економігеограф, академік УАН, заслужений діяч науки УРСР; С. Гулак-Артемовський — композитор, співак, актор, драматург; Т. Кезма — філолог-арабіст, педагог, перекладач, автор першого в Україні підручника арабської мови; П. Козицький — композитор, педагог, музикознавець, заслужений діяч мистецтв УРСР; О. Кошиць — хоровий диригент і композитор; П. Лебединцев — історик, археолог, протоієрей Софійського собору у Києві, редактор «Киевских епархиальных ведомостей»; В. Липківський — визначний церковний діяч, один із засновників і митрополит УАПЦ; І. Нечуй-Левицький — письменник; Ю. Сідинський — історик, археолог, етнограф, музейний діяч; Н. Шараївський — співзасновник УАПЦ, архієпископ Київський та багато інших видатних діячів.

1920 академія припинила своє існування.

У роки громадянської війни на другому поверсі будинку містився штаб Дніпровської військової флотилії, створеної у березні 1919. У кінці серпня до її складу входило 77 кораблів, навесні 1920 — понад 40, які брали участь у багатьох боях, зокрема проти

військ Денікіна й Польщі. Особливо флотилія відзначилася під час Київської операції 1920, коли її південний загін першим вступив до Києва. Розформована в грудні 1920. Командували флотилією А. Полупанов (1919), П. Смирнов (Светловський; 1919—20). На фасаді будинку 1969 встановлено меморіальну дошку штабу флотилії з чорного граніту [205].

Лариса Гаврилюк, Євгенія Горбенко, Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

12.7. Поварня з келіями, 17—19 ст. (архит.). З північного боку монастирського внутрішнього подвір'я, на червоній лінії забудови вул. Г. Скороди. Прилягає до трапезної з церквою Святого Духа. Точна дата будівництва невідома. Існують різні версії щодо первісного функціонального призначення споруди. За однією з них, це був житловий будинок, можливо той самий, який подарувала 1615 Київському братству Гальшка Гулевичівна, перетворений пізніше на поварню (Ю. Лосицький, Л. Толочко). За другою — це колишня трапезна, зведена за П. Могили і згадана П. Алеппським (Є. Горбенко). Згідно з третьою — будівля відразу призначалася для поварні (В. Голубцов). 1811 постраждала від пожежі, відновлена 1824—26 арх. А. Меленським у класицистичних формах.

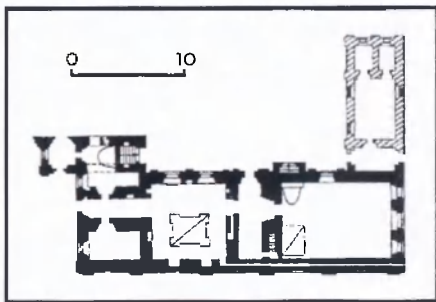
Споруда одноповерхова, цегляна, прямокутна в плані (первісно П-подібна, нині бічні крила келій втрачено), з глибокими склепінчастими підвалами. Фасади гладенькі, тиньковані, архітектурний декор повністю втрачено, пробито прямокутні вікна. На зовнішній стіні вціліло старовинне напівкругле віконце верхнього освітлення. Дах двосхилий. У центрі плану — сіни з входом з боку подвір'я. Планування анфіладне.

Є найстарішою мурованою будівлею монастиря.

На поч. 20 ст. між поварнею і старим академічним корпусом зведено двоповерховий будинок академічної лікарні і канцелярії Ради академії (арх. Є. Єрмаков) та одноповерхову будівлю. 1948 здійснено реставрацію поварні (арх. Н. Озерова). Після закриття мо-

12.7. Поварня з келіями.

12.7. План.

настиря споруди використовувалися різними установами, останні десятиліття (до 1992) — клінічною лікарнею № 15.

Тепер поварня на реставрації.

Євгенія Горбенко.

12.8. Проскурня, 1-а чв. 19 ст. (архіт.). У північно-східній частині монастиря, на розі вулиць Г. Сковороди і Волоської. Споруджена після пожежі 1811. Реконструйована 1908 під час зведення прибудованих до неї келій крилатих послушників.

Одноповерхова, цегляна, тинькована, у плані прямокутна, перекриття плоскі. Дах двосхилий, бляшаний. Фасади у стилі пізнього класицизму: стіни рустовані, прямокутні вікна із замковими каменями. Архітектура будівлі спотворена пізнішими ремонтами та перебудовами.

Віталій Отченашко.

12.9. Сонячний годинник, кін. 18 ст. (архіт., іст.). Посередіні монастирського внутрішнього подвір'я між братськими келіями і трапезною. Збудований за проектом викладача математики Києво-Могилянської академії француза Брульйона як наочне приладдя для студентів. 1871 реставрований професором академії П. Скворцовим. Пошкоджений 1941—44, у 50-х рр. відремонтований, 1970 реставрований. Належить до сонячних годинників вертикального типу. Цегляний, у вигляді колони доричного ордеру, на невеликому квадратному п'єдесталі. Її увінчує баня, яка завершується шпилем з флюгером. Посередіні колони — вертикальні металеві циферблати з розграфленням, оцифруванням і вертикальними фігурними пластинками-гномонами. На кожному циферблаті напис: «Годинник східний», «Годинник західний», «Годинник полудневий», «Годинник північний». Є унікальною пам'яткою науки.

Євгенія Горбенко.

12.10. Старий академічний корпус з Благовіщенською церквою, 1-а пол. 18 ст. (архіт., іст., мист.). Вул. Г. Сковороди, 2. Займає північну частину академічного подвір'я на розі Контрактової пл. й вул. Г. Сковороди. Головний (південний) фасад звернено у бік подвір'я. Будівництво цегляного одноповерхового корпусу у стилі бароко, замість згаданого П. Алепським дерев'яного будинку, здійснено 1703—04 коштом гетьмана І. Мазепи за проектом невідомого майстра (ймовірно, арх. Й. Старцева). 1732—40 арх. Й.-Г. Шедель надбудовує другий поверх із конгрегаційною залом та Благові-

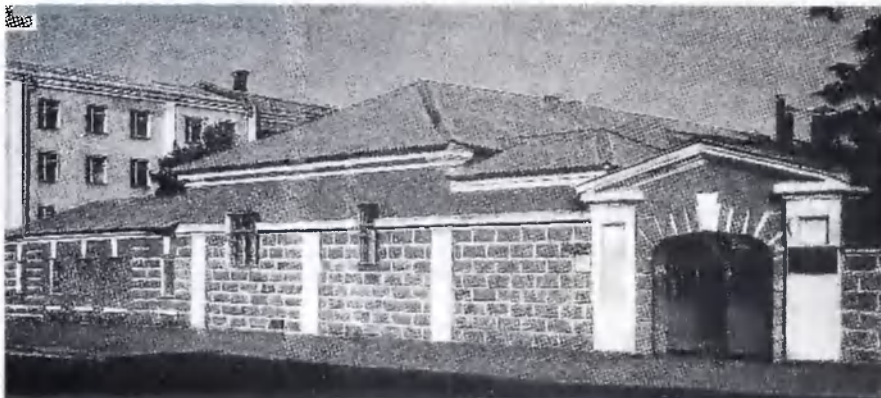
щенською церквою. Судячи з гравюри у книзі «Іфіка Ієрополітика» (1760) та наукового проекту реконструкції (1960-і рр.; архітектори Є. Горбенко, Ю. Нельговський), унікальна громадська споруда мала з боку подвір'я відкриті двоярусні галереї, характерні для стилю бароко віконні лиштви, дах із заломом та люкарнами, двоярусну баню з маківкою, увінчану високим ліхтариком.

У подальшому будинок зазнав змін, 1765—66 майстром Неділкою гонтовий дах замінено на бляшаний. 1790 майстри Ф. Ігнатенко та А. Васильєв відновили пошкоджену від бурі баню. Під час пожежі 1811 згоріли всі дерев'яні конструкції. 1824 арх. А. Меленським та підрядчиком А. Сериковим здійснено відбудову з наданням даху та церковній бані форм, притаманних стилю класицизму, аркади нижнього ярусу укріплено додатковими центральними пілонами. 1863—64 за проектом арх. П. Спарро арки галерей було закладено, внаслідок чого утворилося два коридори. На ганку між філософським класом і конгрегаційною залом пробито перекриття і побудовано центральні сходи на другий поверх, старі сходи демонтовано. Ганок першого поверху перетворено на

12.9. Сонячний годинник.

12.8. Проскурня.

вестибюль. У 70—80-х рр. 19 ст. проведено додаткові роботи з перебудови споруди з метою пристосування її під бібліотеку і музей. 1896 стіни укріплено металевими стяжками. 1914 здійснено ремонт під керівництвом арх. П. Альошина. 1948 відновлено баню, пошкоджену 1944 снарядом (арх. Н. Озерова). У 1950-х рр. (арх. Р. Бикова), 1967—70, 1972 проведено ремонтно-реставраційні роботи, в ході яких частково відновлено західний та північний фасади будівлі, реставровано стелю, ліплення стін, конгрегаційну залу, благоустроєно територію, 1992 здійснено дослідження стінопису. Двоповерховий, цегляний, тинькований, у плані прямокутний корпус з асиметричною об'ємно-планувальною структурою, зумовленою функціональним призначенням приміщень. Нижній склепінчастий поверх з товстими стінами (1,3 м) складається з трьох частин, кожна з яких мала по дві класні кімнати, розділені вузькими сіннями. Тут містилися класи нижній та середніх ступенів навчання: з заходу — інфіми та фари, у центрі — граматики та синтаксими, зі сходу — поетики та риторики. Зв'язок між окремими частинами здійснювався через відкриту галерею (з 1864 — однобічний коридор). Верхній поверх для вищих класів навчання скомпоновано з різних за висотою приміщень. У східному та західному його торцях відповідно розташовані понижені об'єми Благовіщенської конгрегаційної церкви та філософського класу (з вікнами на площу); у центрі — підвищені двосвітні об'єми з вікнами в два яруси великої шестивіконної зали для диспутів та зборів (конгрегацій), театральних вистав і класу богослов'я з сіннями, які прилягають до Благовіщенської церкви. Анфілада приміщень з плоскими перекриттями мала виходи на галерею, у торцях якої містилися сходи, що вели на перший поверх. Розрахований на круговий огляд, будинок має різні фасади. Вуличні характеризуються чітким поярусним членуванням. Масивний нижній поверх, з рідко розставленими віконними прорізами, має широкі лопатки в місцях прилягання поперечних стін. Верхній, розділений на поля спареними пілястрами, що підтримують розвинуті карнизні тяги, поживається ліпними бароковими лиштвами вікон, які складаються з полицок, волют, «вушок», елементів рослинного орнаменту. Незважаючи на перебудови, на парадному дворовому фасаді чітко простежується первісна дев'ятипрогінна приземкувата аркада стрічастих абрисів на рівні першого поверху, різновисока аркова галерея зі спареними колонами спрощеного тосканського ордеру — на другому. Вписана у прямокутний план Благовіщенська церква вирізняється характерним для українського бароко верхом, що являє собою восьмерик на четверику, увінчаний банею з перехватом та ліхтариком. Прикрашені ліпленням площини четверика та восьмерика членуються пілястрами. Первісне оздоблення інтер'єрів, у т. ч. конгрегаційної зали, не збереглося. Стіни та баня церкви мали розписи. Вівтарну стіну прикрашало зібрання ікон, подароване академії доброчин-

цем. Стіни конгрегаційної зали оздоблювали картини західноєвропейського живопису на міфологічну тематику, скульптурні погруддя античних філософів, портрети видатних діячів академії — П. Могили, Ф. Прокоповича, Р. Заборовського, С. Яворського.

Частково зберігся олійний розпис 2-ї пол. 19 ст. конгрегаційної зали. Кілька композицій залишилося на південній і північній стінах та в бані церкви. Найбільша багатофігурна композиція «Нагірна проповідь» розташована на південній стіні. На ній зображено Ісуса Христа, який сидить на горі у колі учнів, з кожного боку по шість апостолів. Унизу напис. Колористичне вирішення стримане. На світло-сірому тлі гірського кам'янистого пейзажу зображено постаті Ісуса Христа та його учнів, одягнених переважно у біло-рожеве та блакитне вбрання.

В ході реставраційних робіт 1995 на композиції «Нагірна проповідь» частково розкрито первісний олійний живопис 1824 — пейзаж та кілька фігур апостолів. Колорит світло-вохристий. У верхній її частині відкрито фрагмент тиньку 1740 (з темперною композицією «Хрест — Голгофа» і криптограмою), що поновлювався у 20-х рр. 19 ст.

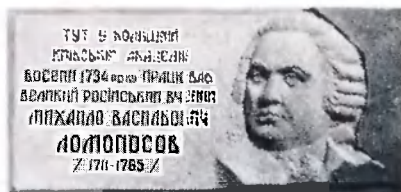
За результатами зондажного розкриття фахівці дійшли висновку, що живопис 1824 досить високої мистецької якості (порівняно з наступними поновленнями), зберігся на 50—60 % і може бути повністю розкритий пошарово від двох подальших записів. Після зняття набілів та нашарувань пізніших олійних розписів з поверхні склепіння та стін нави, арок та передвітарної частини храму відкрито кілька зображень. На вівтарній арці — два ангели з ріпидами. На південній та північній стінах перед вівтарем — постаті Антонія та Феодосія Печерських. Усі зображення на повійній зріст, обрамлені орнаментальними рамами. У центрі склепіння — композиція «Знамення» із зображенням напівпостаті Богоматері з немовлям в оточенні ангелів серед хмар. На західній стіні над дверима — фрагменти розпису на тему «Скрижалі Мойсея». Стінопису притаманний тонкий малюнок і стриманий колорит. У zenіті бані — Бог-Савваоф у темно-зеленому вбранні, який сидить в оточенні двох кіл херувимів та серафимів на блакитному тлі неба (поновлено в кін. 1960-х рр.). Нижче, у підбаннику, зображення стилізованих архітектурних деталей: колон з коринфськими капітелями. Їхні сірі вертикалі підкреслює на блакитному тлі горизонталь меандрового орнаменту (розпис 1-ї пол. 19 ст.). На парусах у медальйонах поясні сидять постаті євангелістів з традиційними символами на тлі пейзажів. На південно-східному парусі — євангеліст Марк з левом, на північно-східному — євангеліст Матфій з ангелом, на північно-західному — Лука з биком та на південно-західному парусі — Іоанн з орлом. Апостолів Марка, Матфія та Луку зображено у вигляді сивоголових старців.

В окремих приміщеннях та на сходах будинку вціліло майстерне ліплення 19 ст. Збереглися також книжкові шафи та меблі бібліотеки духовної академії.

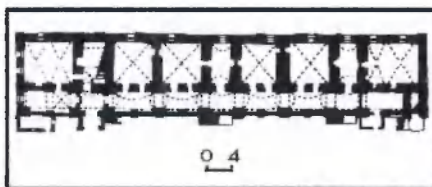
Пам'ятка є найстарішим спеціально

12.10. Старий академічний корпус. Фасад з боку подвір'я. Вул. Г. Сковороди, 2.

12.10. Старий академічний корпус. Фасад з боку подвір'я. 12.10. План першого поверху.

спроектованим будинком навчального закладу в землях Східної України та Росії, видатним архітектурним витвором у стилі українського бароко. Художній образ академічного корпусу мав значний вплив на архітектуру аналогічних споруд в Україні.

З поч. 18 ст. у будинку містилася Києво-Могилянська академія — наступниця Київської братської школи та колегіуму. Академія підлягала духовному контролю православної церкви і перебувала під безпосереднім впливом митрополита, з утворенням Синоду у 1721 перейшла в його відання. Посаду ректора Київської академії займали переважно професори богослов'я, які водночас виконували обов'язки настоятелів Братського або Михайлівського Золотоверхого монастирів. Академія була першим у Східній Європі вищим навчальним закладом, центром освіти, наукового і культурного життя України, Росії та південних слов'ян. Студенти одержували гуманітарну підготовку, знання мов — старослов'янської, української літературної, латинської, грецької та польської, опановували поетичне і риторичне мистецтво, вивчали філософію, основи математики, географію, богослов'я. У перших десятиріччях 18 ст. було введено нові предмети — французьку, німецьку, російську мови, російську поезію і красномовство; у кін. 18 ст. — вищу математику з основами фізики, астрономії, архітектури, а також класи медицини.

Непересічну роль в історії Києво-Могилянської академії 1-ї пол. 18 ст. відіграв колишній її студент Р. Заборовський, який з призначенням архієпископом (1731) і митрополитом Київським і Галицьким (1743—47) тривалий час був її протектором. Організував будівельні роботи на території монастиря: надбудову академічного корпусу, спорудження великої бурси, ремонт старих приміщень; утримував за рахунок консисторії найбільш необхідних студентів; сприяв реформуванню навчального процесу, піднесенню наукового рівня і зміцненню матеріальної бази академії, яка по його смерті мала певний час назву Києво-Могиляно-Заборовської.

Академія зробила значний внесок у розвиток вітчизняної педагогіки. Лекції професорів, які поступово відходили від схоластичного мислення, як правило, відзначалися глибоким змістом, мали практичне спрямування і були пов'язані з новітніми досягненнями передової вітчизняної та світової науки. В академії сформувалася нова філософська думка, носіями якої у 18 ст. були С. Гамалія, М. Козачинський, Г. Кониський, М. Максимович, П. Малиновський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, В. Ясинський. Зі стін академії вийшли автори історичних творів 18 ст. М. Бантиш-Каменський, М. Беринський, С. Лукомський, М. Маркевич, В. Рубан, П. Симонівський.

Широкої популярності набула літературна школа академії. Творчість Л. Горки, М. Довгалевського, В. Капніста, М. Козачинського, Г. Кониського, О. Митури, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Тодоровського, Д. Туптала (Димитрій Ростовський), С. Яворського позначилася на розвит-

ку української та російської літератур 18 ст.

Кисво-Могилянська академія зробила великий внесок й у розвиток природничих наук та медицини в Україні й Росії. Її вихованцями були вчений-енциклопедист, один з основоположників акушерства, ботаніки й фітотерапії Н. Амбодик-Максимович, перший вітчизняний професор ветеринарних і медичних наук І. Андрієвський, офтальмолог і терапевт Й. Каменський-Галита, лікар і культурно-освітній діяч М. Парлупра, перший вітчизняний професор анатомії, фізіології та хірургії К. Щепін. Вагомий внесок у становлення математичної науки в Україні належить І. Фальковському.

У Києво-Могилянській академії сформувалась одна з найбільших шкіл образотворчого мистецтва, вихованцями якої у 18 ст. стали такі відомі графіки, як Г. Левицький-Ніс і Д. Левицький.

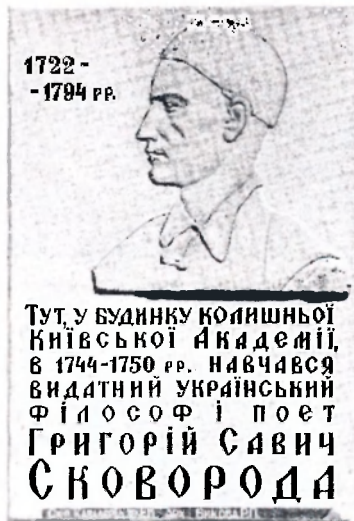
Видатним будівничим доби українського бароко був випускник академії І. Григорович-Барський, твори якого є справжньою окрасою Києва.

Особливої уваги надавали в академії музичній освіті. Студентський (до 300 осіб) і братський (монастирський) хори незмінно залишалися кращими серед усіх київських хорів, свято яких щорічно відбувалося на Контрактовій площі. Академічний оркестр налічував бл. 100 музикантів. Колишні студенти поповнювали хорова капели та оркестри Росії. Визначними професійними композиторами стали М. Березовський і А. Ведель. Діяв при академії і власний театр, для якого спеціально писали твори Ф. Прокопович («Володимир»), М. Довгалецький («Комічне дійство»), Г. Кониський («Воскресіння мертвих») та ін.

Вихованцями академії були також державні й політичні діячі — О. Безбородько, П. Завадовський, А. Італінський, А. Милорадович, Д. Трошинський; церковні й освітні — Я. Горленко, Л. Конашевич, І. Рогалевський та ін. 1734 — на поч. 1735 у Київській академії навчався російський вчений М. Ломоносов, 1765—69 — П. Чайка (Чайковський) — дід відомого композитора П. Чайковського.

Ще при підтримці П. Могили були засновані студентські конгрегації — братства в ім'я Богородиці на зразок західноєвропейських. У 18 ст. в академії існувала велика, або старша, конгрегація, членами якої були студенти філософського і богословського класів; а також менша, або молодша — із школярів нижчих класів. Пожертвування, добротинні трапези та інші заходи, що проводилися студентським об'єднанням, давали їм засоби для існування. У конгрегаційній залі влаштовувалися публічні урочистості, диспути, читання лекцій, проведення малих і великих інструкцій. У недільні дні тут вивчали катехізис і Святе письмо, навчалися правил відправ, церковного читання і співу.

У цій залі проводили також внутрішньоакадемічні й публічні диспути, випускні іспити, захист дипломних робіт і дисертацій. У перерві виступали студентські хор і оркестр, півчі співали канти, створені композиторами академії, молодші й середні школярі декламували вірші й діалоги. До на-

ших днів дійшли графічно оформлені тези диспутів на честь митрополитів Й. Кроковського (1713) і Р. Заборовського (1739), виконані І. Щирським і Г. Левицьким-Носом, які є справжніми пам'ятками українського мистецтва.

1817 Київську академію було закрито. В її будинку 1817—19 була духовна семінарія, впродовж 1819—1919 — Київська духовна академія. З побудовою нового академічного корпусу тут містилися: у колишньому богословському класі — фізичний кабінет, на першому поверсі — житлові кімнати викладачів, а також їдальня, кухня, пекарня та комори.

1864 до будинку переведено з трапезної фундаментальну бібліотеку Київської духовної академії, яка спочатку займала весь другий поверх, крім богословського класу, де до 1869 містився фізичний кабінет. Бібліотека відіграла значну роль у науковому і навчальному процесах. Майже всі бібліотекарі були викладачами академії. У 1870—86 цю посаду обіймав Дмитрашко Костянтин Данилович (1814—86) — письменник, викладач Київської духовної семінарії (до 1870). Понад 40 років життя відав бібліотеці його наступник — Криловський Амбросій Семенович (1853—1930) — історик, бібліотекознавець, 1886—1919 — бібліоте-

кар КДА, згодом завідувач відділу Всенародної бібліотеки України, дійсний член Археографічної комісії УАН. 1915 краща частина бібліотеки була евакуйована до Казані (згодом повернена). 1919 до її складу було передано студентську бібліотеку, що розміщувалась у бурсі (понад 4,5 тис. примірників), перед якою постала загроза розпорощення. Після закриття Київської духовної академії бібліотека 1919—24 перебувала у віданні Київського університету, 1925 її передано Українській академії наук разом із будинком старого навчального корпусу академії. Бібліотека увійшла до складу Всенародної бібліотеки України (ВБУ; тепер Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ).

З 1872 перший поверх корпусу і колишній фізичний кабінет займав Церковно-археологічний музей, заснований Церковно-археологічним товариством при КДА. 1882 йому було передано портретну галерею з конгрегаційної зали. Музей спочатку виконував навчальні функції, згодом зажив слави авторитетної наукової установи. До 1910-х рр. був загальнодоступним. Збірка музею налічувала понад 30 тис. одиниць, не враховуючи цінних колекцій рукописів і книжок. До її складу входили пам'ятки не тільки православної церковної старовини, а й матеріали з багатьох країн світу, зокрема дохристиянських вірувань і мистецтва, портрети церковних діячів, документи з історії академії тощо. Творцем цього надзвичайного зібрання був Петров Микола Іванович (1840—1921) — літературознавець, історик літератури, етнограф, чл.-кор. Петроградської АН (з 1916), акад. УАН (з 1918), професор КДА, громадський діяч. Обраний завідувачем музею 1878, залишався на цій посаді до закриття академії. Ним було досліджено, опубліковано і введено до широкого наукового обігу значну кількість музейних колекцій. Серед цих видань: «Показчик Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (1897); «Альбом визначних пам'яток Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (1912—15); «Опис рукописів, що містяться в Музеї Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії» (1875, 1877, 1879); «Японська колекція в Церковно-археологічному музеї» (Києвские епархиальные ведомости. — 1881. — № 2) та багато ін. У період роботи в академії М. Петров опублікував такі фундаментальні праці, як «Нариси з історії української літератури XVII та XVIII століть» (1911), «Нариси історії української літератури XIX століття» (1884), а також низку досліджень з археології, історії, етнографії, мистецтва України; вивчав творчість Г. Сковороди, І. Котляревського тощо. Брав активну участь у науково-громадському житті Києва, був членом НТШ, УНТ, Київської археографічної комісії та ін. У 1920-х рр. музейні колекції було розподілено між різними закладами науки і культури міста.

1923—36 в будинку на другому поверсі містився філіал ВБУ ВУАН. Перший поверх використовувався Київським комунальним відділом Наркомосвіти, який здав приміщення в

оренду Київській профспілці металістів, що розмістила там свої підприємства. 1936 весь будинок остаточно перейшов до ВБУ.

1941 цінні книжкові зібрання було евакуйовано до м. Уфі. Під час німецько-фашистської окупації Києва частину книжкових фондів вивезено до Німеччини. У 2-й пол. 1944 було повернуто евакуйований фонд, 1945 — книги, знайдені у Німеччині.

На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: Г. Сковороді — з чорного граніту з барельєфним портретом філософа і поета (1964; ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова); М. Ломоносову — з чорного граніту з барельєфним портретом ученого (1973; ск. І. Зноба, арх. Т. Чебикіна); Гальшці Гулевичівні — з червоного граніту з барельєфним зображенням (1992; ск. В. Луцак); П. Могили — з бронзи з барельєфним портретом церковного, політичного і освітнього діяча України (1997; скульптори В. Сівко, М. Білик) [206]. *Олена Апанович, Надія Богдалова, Євгенія Горбенко, Інна Дорофієнко, Лариса Федорова.*

12.11. Трапезна з церквою Святого Духа, 1-а пол. 17— серед. 19 ст. (архіт., іст., мист.). У північно-східній частині комплексу монастиря і академії. Закладена митрополитом П. Могилою 1631. Одна з перших мурованих будівель Києво-Могилянського колегіуму. Первісно тридільна, з трьома верхами, двоярусна, з підвалом. На першому ярусі розміщувалися трапезна і класи з церквою святих мучеників Бориса і Гліба (Борисоглібська церква); на другому ярусі — бібліотека та Благовіщенська церква. 1741 престол Благовіщення Пресвятої Богородиці перенесено до конгрегаційної церкви, що була споруджена у старому академічному корпусі. Внаслідок пожежі в лютому 1780, яка почалася з великої центральної бані трапезної, згоріли й дві інші бані разом з дахом. Після ремонтних робіт побудовано іншої форми дах з одним верхом. При ліквідації 1786—99 Братського монастиря церкву закрито, перший поверх деякий час використовувався як шпиталь, на другому зберігалась академічна бібліотека. Від пожежі 1811 повністю згорів дах трапезної, який пізніше відбудували й вкрили залізом. Оскільки під час пожежі дуже постраждала Богоявленська соборна церква, в трапезній встановлюється престол, на другому ярусі відновлюється тепла церква. Невдовзі сюди переноситься престол Святодухівської дерев'яної церкви, що згоріла на Подолі, і трапезна отримує назву церкви Святого Духа. 1824—26 за архімандрита Мелетія проведено реконструкцію за проектом арх. А. Меленського. Пробило великі аркові отвори в трапезній залі, які з'єднували її з північною прибудовою (кін. 18 — поч. 19 ст.) і південною прибудовою (1-а чв. 19 ст.), розібрано другий ярус західного притвору. На західній стіні основного об'єму встановлено фронтон з композицією Всевидючого Ока.

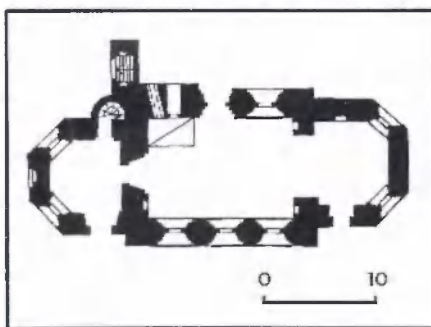
На східному фасаді — напівкруглий виступ апсиди. У 1831 церкву розписав київський худ. Г. Яровський. Стелю церкви було розписано монохромно, стіни — блакитними фарбами (у нижній частині

імітовано під мармур), вікна прикрашено арабесками. У вівтарі над престолом містилося зображення Саваофа (зберігся невеликий фрагмент голови) з ангелами, у центральній частині стелі — Святого Духа з херувимами, на стінах — євангелістів. Увесь розпис зроблено у традиційній академічній манері, притаманній київській лаврській школі храмового живопису 1-ї пол. 19 ст. У серед. 19 ст. між'ярусні склепіння було розібрано, низ віконних прорізів розтесано. За кресленнями викладача київської семінарії Думитрашка встановлено новий позолочений іконостас. 1854 значні кошти на відбудову церкви пожертвував духівник монастиря ієромонах Арсеній. Будівельні роботи тривали до 1864. У 1899 церква була двопрестольною і мала головний престол — в ім'я Зішестя Святого Духа і з лівого боку (у північному приділі) — в ім'я Святителя Михаїла, першого митрополита Київського. Цегляна, тинькована, прямокутна в плані споруда, у вигляді тринавної базилики з двоярусним центральним об'ємом та одноповерховими прибудовами з боку північного і південного фасадів. Прибудови вирішено у стилі класицизму. Перекриття центрального об'єму коробові, бічних — плоскі. Стіни першого поверху рустовані, вікна з напівциркульними завершеннями. Другий ярус завершує карниз з ліпними розетками під ним.

До 1864 у будинку містилась академічна фундаментальна бібліотека — одна з найбільших в країні, яка відіграла велику роль у формуванні освітнього рівня студентів та розвитку наукової діяльності в академії. Початок їй було покладено даром П. Могили, який, помираючи, передав колегіуму понад 2 тис. книжок. Після цього всі ректори, професори та вихованці академії заповідали або дарували

12.11. Трапезна з церквою Святого Духа.

12.11. План первісного ядра.

навчальному закладу книги. Поповнення відбувалося й за рахунок закупок, надходжень від друкарень, видавництва тощо. Крім друкованих книг, у бібліотеці зберігались рукописи, хроніки, літописи, спогади, щоденники, лекції професорів, конспекти студентів, документація академії. Із її фондів формувалися і поповнювалися бібліотеки всієї України. Книгозбірня поділялась на дві частини, одна з яких містилась у цьому корпусі, друга — при бурсі (з 1778). Під час пожежі 1780 згоріло 9 тис. книжок академічної навчальної бібліотеки, після чого її об'єднали з книгозбірнею бурси. З метою поповнення бібліотечних фондів, сприяння самоосвіті студентів проф. І. Фальковський заснував 1792 «Вільне поетичне товариство». Наприкінці 18 ст. бібліотека академії налічувала 12 тис. томів. У радянський час будинок було передано сільсько-господарській трудовій громаді, пізніше — міській лікарні № 15. Під час 2-ї світової війни будівлю дуже пошкоджено. 1945—50 відбудовано за проектом арх. Н. Озерової. З початку 90-х рр. у будинку ведуться реставраційні роботи [207].

Віктор Голубцов, Інна Дорофієнко, Лариса Федорова.

13. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ КАРЕТНИЙ ЦЕХ (іст.). Вул. Ямська, 54. На червоній лінії забудови вулиці. Входив до комплексу невеликих одноповерхових цегляних будівель, розміщених на території садиби (стельмашня, кузня, столярні, майданчик з наметом для збирання екіпажів). Тут виготовлялися і ремонтувалися пролотки, брички, екіпажі, шарабани. Одноповерховий, подовженої форми, дерев'яний, стіни з напівбруса, обкладені цеглою, з сімома невеликими віконними прорізами і одним дверним по фасаді. Довгий час був житловим, мав прибудови з боку подвір'я. На поч. 20 ст. у ньому містився каретний цех, що належав майстру Ільницькому. Цех обслуговував Ямську слободу, яка виникла тут у кін. 19 ст.

Будинок є пам'яткою виробництва. Тепер у ньому розміщено державну устанovu [208].

Олександр Ляпін.

14. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗАПАСНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У (іст.). Вул. Павлівська, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, з високим цоколем. На чоловому фасаді проста, місцями візерунчаста кладка поєднується з ліпними вставками. Первісно прямокутний план будинку змінено прибудовою з боку подвір'я, в якій розташовано вхід.

Тут у квартирі № 1 під час окупації міста гітлерівцями з вересня 1941 до червня 1942 містився Шевченківський запасний підпільний райком КП(б)У. Секретарем райкому був Ухо Микола Савич (1903—42), механік авторемонтного заводу. У підпіллі діяв під прізвиськом М. Ніколаєнка. Після розгрому в жовтні 1941 основного складу Шевченківського райкому партії запасний райком здійснював велику агітаційну і диверсійну роботу. Райком мав явочні квартири на вулицях Басейній, 3, Обсерваторній, 14 та ін. Підпільни-

ки діяли у майстернях таксомоторної станції «Київ-Товарний» на авторемонтному заводі. Розповсюджували повідомлення Радінформбюро, зривали вивезення молоді до Німеччини, організували підпільну друкарню, забезпечували людей необхідними документами тощо. Внаслідок масових каральних операцій гестапівців було розгромлено ряд підпільних організацій. У червні 1942 Шевченківський запасний підпільний райком КП(б)У припинив своє існування. 7 червня 1942 загинув секретар райкому М. Ухо. Після війни будинок двічі перебудовано. Первісне планування квартири не збереглося.

1975 на фасаді встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. Т. Трегубова). Тепер у будинку — державна установа [209]. *Лілія Лук'янчук.*

15. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ МІСТИВСЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ОСНОВНИЙ ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ КП(б)У (іст.). Вул. Некрасовська, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, прямокутний у плані, з приямками з боку вулиці. Симетрично вирішений фасад з балконами оздоблено простим візерунком з цегли.

У цьому будинку з вересня до 18 жовтня 1941 містився Шевченківський основний підпільний райком КП(б)У. Його очолював Каркоц Петро Кирилович (1894—1941; прізвище у підпіллі — Петренко). У квартирі № 4 (правий бік бельєтажа) в одній з кімнат п'ятикімнатної квартири жила О. Ведунова, член підпільної організації району. У неї на квартирі відбувалися засідання бюро підпільного райкому. 18 жовтня 1941 П. Каркоц разом з дружиною були заарештовані і розстріляні. Незабаром почав діяти запасний підпільний райком партії.

1975 на фасаді будинку встановлено меморіальну гранітну дошку (арх. О. Бугаєнко) [210]. *Лілія Лук'янчук.*

16. БУДИНОК кін. 19 — поч. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КУЗНЯ (іст.). Вул. Ямська, 44. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний, у плані квадратний.

У кін. 19 ст. у цьому районі виникла Ямська слобода. Потреба у забезпеченні ямицького промислу привела до створення кузень, де виготовлялися цвяхи, підкови та інші металеві предмети, необхідні ямицькам, а також предмети побуту, знаряддя праці, прикраси. Одна з кузень містилася у цьому будинку, який є пам'яткою виробничої діяльності [211].

Олександр Ляпін.

17. БУДИНОК 1936, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ШКОЛА УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ (іст.). Вул. І. Крамського, 10. На червоній лінії забудови вулиці.

Одноповерховий, цегляний. Після звільнення Києва у листопаді 1943 від німецько-фашистських загарбників у цьому будинку з січня 1944 до січня 1945 містилася Школа особливого призначення, створена при Українському штабі партизанського руху (УШПР) для підготовки висококваліфікованих спеціалістів мінопідривної справи. У кінці липня 1944 на базі її та

Саратовської школи створено об'єднану школу УШПР.

1976 на фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку (арх. І. Прокопенко). Тепер в будинку дитячий санаторій «Перемога» [212].

Юрій Зінченко.

18. БУДИНОК 1903, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У, ПРОЖИВАВ КАРАКІС Й. Ю. (іст.). Пров. Рильський, 5. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, пофарбований житловий будинок з цокольным поверхом без приямків. Збудовано у садбі Софійського собору за проектом епархіального арх. Є. Єрмакова. Асиметрично вирішений головний фасад має два входи, які оформлено арковими порталами. Центральні й бічні ризаліти ледь помітного виступу підсилюють рельєфну пластику фасадів. Другий поверх акцентовано спареними віконними прорізами, об'єднаними плоскими декоративними дугами.

Тут 1918 — на поч. 1919 містилася явочна квартира Київського підпільного обласного комітету КП(б)У, створеного у липні 1918 за рішенням І з'їзду КП(б)У. Очолювали підпільний комітет М. Майоров, з жовтня — С. Косіор. У кінці жовтня 1918 для безпосереднього керівництва підготовки збройного повстання комітет виділив зі свого складу Київський обласний підпільний ревком на чолі з А. Бубновим. Діяв до лютого 1919. Видавав газету «Киевский коммунист». Тут відбувалися зустрічі керівників підпілля, засідання комітету, зберігалися нелегальна література, листівки тощо.

1943—88 у квартирі № 3 проживав Каракіс Йосип Юлійович (1902—88) — архітектор і педагог. Автор проектів численних житлових та громадських будівель у Києві (1930-і рр.), готелю «Луганськ» у Луганську (1944—50). Залишив значний доробок у галузі типового проектування шкіл. Розробив (у співавт.) проекти експериментальних шкільних будівель на бульв. Дружби Народів, 12 у Києві (1957—60), Долиноцьку (1960—61, 1965—66), Краматорську (1962, 1965) та ін. До 1978 працював у проєктних інститутах Києва. 1978 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку про розміщення тут явочної квартири (арх. А. Ігнащенко) [213].

Михайло Кальницький,

Лариса Федорова.

19. БУДИНОК 30-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ КУШНІРОВА Ф. М. (іст.). Вул. Юрківська, 36. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць Юрківської і Турівської. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок, перший поверх напівпідвальний.

Тут на другому поверсі у двокімнатній квартирі № 20 під час німецько-фашистської окупації Києва з 22 вересня до 10 жовтня 1941 містилася явочна квартира підпільної групи, яку очолював Ф. Кушніров (до війни — секретар парткому суднобудівного-судноремонтного заводу). Це була одна з перших підпільних організацій,

яка діяла в окупованому німцями Києві. Хазяйка квартири — робітниця суднобудівного-судноремонтного заводу М. Лисиця. В одній з кімнат жила сама М. Лисиця з дітьми, у другій вона відкрила приватну перукарню, яку підпільники використовували як явочну квартиру. Тут члени підпільної групи Р. Букіна та І. Жеребко виготовили перші листівки, які розклеїли на території заводу, в порту, на Хрещатику. 10 жовтня підпільники, відчувачи загрозу викриття, залишили цю квартиру. Група продовжувала діяльність до липня 1942. Ф. Кушнірова і Р. Букіну було заарештовано і страчено, підпільники, що залишилися у живих, пішли у партизанські загоны або приєдналися до інших підпільних організацій [214]. *Ольга Белая.*

20. БУДИНОК 2-ї пол. 19 ст., В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ КИЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧНЕ ТОВАРИСТВО (іст.). Вул. Рогнідинська, 1/13. На червоній лінії забудови вулиці. Належав князю Б. Мещерському. Первісно двоповерховий з мезоніном і підвальним поверхом, цегляний, тинькований. У радянський час перебудований з розширенням мезоніна й надбудовою четвертого поверху.

1896—1901 тут містилося Київське літературно-артистичне товариство (КЛАТ), засноване в листопаді 1895 з ініціативи групи наукових і творчих діячів Києва (спочатку містилося на вул. Новоєлизаветинській — тепер вул. Пушкінська, 8). Серед фундаторів КЛАТ: професори Київського університету, історики — В. Іконников та І. Лучицький, геолог П. Тутковський, журналісти М. Кисельов, М. Ніколаєв, художник, викладач школи М. Мурашко — І. Селезньов, директор Київського музичного училища В. Пухальський, актор і режисер М. Соловцов, актори І. Киселевський, Т. Чужбинов, Є. Неделін, редактор журналу «Киевская старина», педагог В. Науменко, капельмейстер київської опери І. Пагані та ін. Першим головою правління КЛАТ був академік архітектури В. Ніколаєв.

На початку лютого 1896 товариство містилося на верхньому поверсі. Тут було 10 великих кімнат і простора зала. За домовласністю з домовласником товариство потім зайняло обидва поверхи. Влітку 1896 під керівництвом В. Ніколаєва будинок перебудовано з улаштуванням великої зали.

Протягом 1896—1901 КЛАТ здійснило ряд вечорів, присвячених пам'ятним датам в історії світової культури, музичних і літературно-драматичних концертів, реферативних виступів, вернісажів. Серед учасників цих заходів були, крім засновників товариства, письменники О. Купрін, Д. Ратгауз, художники М. Мурашко та М. Пимоненко, музиканти Є. Риб і О. Химиченко, актор М. Рошин-Інсаров, адвокат і актор-аматор Л. Куперник, філософи М. Бердяєв і А. Шестов, журналісти та громадські діячі В. Водозов і А. Луначарський, історик Є. Тарле, фотограф Ф. де Мезер, видавець В. Кульженко та ін. 1900 випущено «Ілюстрований збірник» КЛАТ. Особливе місце в історії товариства займала діяльність представників української культури. Так, членами правління КЛАТ були композитор М. Ан-

сенко, письменниця Олена Пчілка (О. Косач), драматург і театральний діяч М. Старицький, історики М. Василенко і О. Левицький, літературознавець І. Стещенко. Дійсним членом товариства була й Леся Українка, яка неодноразово виступала тут з читанням художніх творів і рефератів. 1897 вона була відзначена КЛАТ за перемогу в літературному конкурсі. Значною подією в культурному житті Києва було святкування в залі товариства 26 грудня 1898 100-річного ювілею «Енеїди» І. Котляревського за участю М. Старицького та Лесі Українки. Звання почесних членів були удостоєні М. Кропивницький, Олена Пчілка, М. Лисенко, Є. Неделін, В. Ніколаєв, В. Пухальський, М. Старицький.

Товариство підтримувало творчі зв'язки з вітчизняними і зарубіжними діячами культури. Почесними членами КЛАТ були М. Антокольський, В. Васнецов, М. Єрмолова, В. Полєнов, М. Римський-Корсаков, І. Рєпін, Г. Сенкевич, М. Савіна, В. Стасов, Л. Толстой та ін.

З 1901 товариство містилося в будинку на вул. Хрещатик, 15 (не зберігся). У вересні 1905 через революційні виступи було закрито владою.

1983 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку. Тепер — житловий будинок [215].

Михайло Кальницький.

21. БУДИНОК 1880, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ БУЛГАКОВ М. О. (іст.). Вул. Воздвиженська, 10-в. На Подолі, в урочищі Гончарі-Кожум'яки. Споруджений під наглядом арх. А. Геккера.

Двоповерховий, на напівпідвальному поверсі, дерев'яний, обладений цеглою. Використовувався як житловий, а також як приміщення початкового навчального закладу.

1890—92 у власника садиби (на той час будинок № 28) священика Воздвиженської церкви М. Бутовського наймали квартиру доцент Київської духовної академії О. Булгаков з дружиною. З(15) травня 1891 у подружжя народилася перша дитина — син Михайло (згодом письменник, драматург М. Булгаков; 1891—1940). Прожив у Києві понад 20 років, закінчив 1-у гімназію і медичний факультет університету (1916). У травні 1892 сім'я Булгакова переїхала на вул. Госпітальну, 4 (будинок не зберігся). Пізніше проживали на вул. Кудрявській, Андріївському узвозі тощо.

Тепер будинок на реконструкції [216].

Михайло Кальницький.

22. БУДИНОК 1957, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ АНТОНОВ О. К. (іст.). Вул. Огарьова, 1. На розі вулиць М. Огарьова і В. Алексухіна, в ряді індивідуальної садибної забудови, з відступом від червоної лінії. Одно-, двоповерховий, цегляний. Компактний об'єм складної конфігурації з великими віконними прорізами завершено візерунчастим карнизом. До композиції фасадів входять димохід від каміна, веранда, солярій, обладнаний піддашком. У 1970-х рр. відкрито веранду розширено й засклано. За будинком сад.

1957—84 у цьому будинку проживав Антонов Олег Костянтинівич (1906—84) — видатний авіаконструктор і вчений,

акад. АН УРСР (з 1967) та акад. АН СРСР (з 1981), Герой Соціалістичної Праці (1966), заслужений діяч науки УРСР (з 1976). У цей період очолював конструкторське бюро літакобудування (з 1946), з 1962 — генеральний конструктор. У зазначені роки під його керівництвом створено понад 60 типів літаків. Високу оцінку льотних якостей і широкую популярність дістали транспортний літак АН-22 («Антей»), на якому було встановлено понад 40 світових рекордів, ряд пасажирських і транспортних літаків: АН-12, АН-24, АН-26, АН-28, літаючий гігант АН-124 («Руслан») тощо. Відзначений Державною премією УРСР (1976), іншими нагородами. У цьому будинку О. Антонов написав книжки: «На крилах із дерева та полотна» (1962), «Десять разів спочатку» (1969) та ін. Робочий кабінет вченого містився на другому поверсі східного крила. Ім'ям О. Антонова названо вулицю в Києві.

1991 на фасаді будинку з боку вул. В. Алексухіна встановлено меморіальну дошку алюмінієвого лиття з рельєфним портретом вченого (ск. А. Шульженко, худ. Г. Попова) [217].

Раїса Бондаренко, Олександра Веселова.

23. БУДИНОК 1975, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БИКОВ А. Ф. (іст.). Вул. О. Туманяна, 8. На розі вулиць О. Туманяна та Флоренції.

Чотирнадцятиповерховий, цегляний житловий будинок, облицьований біля підмурка керамічною кольоровою плиткою. Являє собою композицію у вигляді двох об'ємів призматичної форми, з'єднаних перпендикулярно. Тут 1975—79 жив Биков Леонід Федорович (1928—79) — актор і кінорежисер, народний артист УРСР (з 1974). У ці роки працював на кіностудії ім. О. Довженка над створенням кінофільму «Ати-бати, йшли солдати...» (1977), у якому був режисером-постановником і одночасно виконавцем головної ролі. У березні 1977 за цей фільм та за кінофільм «У бій ідуть тільки „старіки“» (1974) удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка у галузі кінематографії. Автор кіносценарію «Прибулець» (1979). Митець жив на десятому поверсі у чотирикімнатній квартирі № 162.

1980 на фасаді будинку встановлено

бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Бикова (ск. В. Борисенко, арх. Б. Кравчук) [218].

Дмитро Табачник.

24. БУДИНОК 1895, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМАЗОВ О. К. (іст.). Вул. Смирнова-Ласточкина, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений як житловий будинок на замовлення Д. Дмитрієва — священика Воскресенської парафії на Подолі.

Цегляний, односекційний, первісно двоповерховий, на цокольному поверсі. 1950—51 надбудований до чотирьох поверхів. Стримана архітектура симетричного головного фасаду сформована рівними лопатками у міжвіконних простінках та міжповерховими тягами. Центральний вхід з головного фасаду оригінально оформлений у вигляді одноповерхового цегляного тамбура з арковим порталом.

У 1917—30 у квартирі № 5 на другому поверсі будинку проживав з родиною Богомазов Олександр Костянтинівич (1880—1930) — живописець, графік, теоретик мистецтва. 1917 деякий час працював учителем малювання в Золотоноші. 1918 разом з М. Бойчуком, В. Кричевським, Г. Нарбутом виконав офіційне замовлення на виготовлення проекту грошових асигнацій у Комітеті по заготівлі державних паперів; викладав у школі друкарських справ; оформив інтер'єр Київського літературно-артистичного клубу «ХЛАМ» (художники, літератори, артисти, музики), брав участь у Першому з'їзді діячів українського пластичного мистецтва, на якому виступив з доповіддю «Основне завдання розвитку мистецтва живопису на Україні». 1919 разом з іншими лівими художниками був залучений до роботи у Всеукраїнському відділі мистецтв Наркомосу, керував оформленням революційних свят у Києві. 1920 деякий час проживав у Боярці. 1920—21 працював в агітпоїзді 12-ї Червоної армії. З 1922 — професор Київського художнього інституту, керівник майстерні станкового малярства. З 1925 — член АРМУ. Проголосив своїм творчим методом «спектралізм» — варіант кубофутуризму. У цей період написав ряд київських пейзажів, серію картин «Пілярі» (у т. ч. «Пілярі», 1927, «Праця пілярів», 1929), «Портрет дочки» (1928); створив ліногравюру «Карл Маркс» (1926) та ін. Автор теоретичного дослідження «Живопис та елементи» (1914, 1928), в якому проаналізував авангардне мистецтво, логіку і психологію художнього мислення. [219].

Дмитро Горбачов,

Михайло Кальницький.

25. БУДИНОК 1920—33, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ БОГОМОЛЕЦЬ О. О. (іст.). Вул. Академіка Богомольця, 2. На території меморіального парку ім. О. Богомольця. Поряд з будинком Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний. Споруджений спеціально для співробітників інституту. Підвіконня прикрашено плоским рослинним орнаментом.

1933—41, 1943—46 в будинку проживав Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, державний і громадський діяч, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР

(з 1932), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943). У ці роки проводив велику наукову і громадську діяльність. Засновник і директор Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я УРСР (створений 1930) та Інституту клінічної фізіології АН УРСР (створений 1934). 1953 їх об'єднано в Інститут фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. З 1930 — президент АН УРСР. Створив школу патофізіологів. У 1930-і рр. написав велику кількість наукових праць. Серед них — про механізм дії переливання крові, розвиток нового оригінального вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, регуляторні функції вегетативної нервової системи у нормі та патології, антиретиккулярну цитотоксичну сироватку, з онкології, проблем стомлюваності, продовження життя та ін. Під його керівництвом також створено і видано 1933—37 тритомну працю «Посібник з патологічної фізіології», за яку 1941 відзначений Державною премією СРСР. 1941—43 разом з Інститутом клінічної фізіології АН УРСР працював в евакуації в Уфі. 1944 вченому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за створення препаратів для лікування ран і переломів кісток.

Квартира О. Богомольця — № 11 (потім № 17) була шестикімнатною, містилася на другому поверсі. Тепер її перебудовано — одну кімнату виділено в окрему квартиру (№ 17-а). У кабінеті та спальні збережено багато меморіальних речей. Між житловим будинком та інститутом — сад, у закладенні якого брав участь вчений. Поховано О. Богомольця неподалік від будинку, де він жив — на території садиби Інституту фізіології НАН України.

У цьому будинку проживали: в квартирі № 3 — патофізіолог-онколог, акад. АН УРСР Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978); члени-кореспонденти АН УРСР: в квартирі № 5 — хірург Іщенко Іван Миколайович (1891—1976), в квартирі № 9 — патофізіолог Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977), в квартирі № 12 — патофізіолог Медведєва Ніна Борисівна (1899—1969), у квартирі № 15 — патофізіолог Татаринів Євген Олександрович (1892—1950).

1947 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармuru на пошанування О. Богомольця [220].

Лариса Шевченко.

26. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРІНЧЕНКО Б. Д. (іст.).

Вул. Гоголівська, 8. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, ліве крило з напівпідвалом і приямком (по схилу вулиці). Фасад оформлено тягами, цегляним декором, стіни рустовані, між вікнами — лопатки, вікна — з листвами, на третьому поверсі — напівколони.

1902—05 тут проживав Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — письменник, перекладач, літературознавець, мовознавець, теоретик та історик української лексикографії, фольклорист, етнограф, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч. У цей період працював над першим ґрунтовним «Словарем української мови»

26. Вул. Гоголівська, 8.

(68 тис. слів), що вийшов друком 1907—09 у 4-х томах. Б. Грінченко був співукладачем, упорядником і редактором словника, матеріали до якого збирало кілька поколінь української інтелігенції, починаючи з П. Куліша (1861), пізніше — Київська Громада, редакція «Киевской старини». У словнику представлено лексику літературної мови 19 ст., фольклору, більшості українських діалектів, запроваджена в ньому орфографічна система склаала основу правописного кодексу української мови. Цей етнографічно-енциклопедичний довідник справедливо називають словником Грінченка. Одночасно дослідник укладав перший бібліографічний покажчик «Література українського фольклору 1777—1900» (опубліковано 1907), не припиняв літературної діяльності. У зазначений час вийшла його поетична збірка «Писання Б. Грінченка» (т. 1, 1903), він перекладав з польської, німецької, російської, грузинської мов твори відомих письменників, друкував в українських часописах публіцистичні статті, вірші, оповідання. 1903 у «Земській збірці Чернігівської губернії» опублікована його праця «До питання про журнал для ди-

тячого читання в земській народній школі». Продовжував збирати фольклорний (пісні, казки тощо) та етнографічний матеріал, займався проблемами української національної школи, готував книжку, в якій виклав власний досвід педагогічної і культурної діяльності — «На безпросвітному шляху. Про українську школу» (вийшла 1906). Б. Грінченко був засновником і редактором української газети «Громадська думка» (перший номер побачив світ 31 грудня 1905), 1905 — одним з організаторів Української радикальної партії, що 1906 злилась з Українською демократично-радикальною партією. Разом з ним проживала його дружина — Грінченко Марія Миколаївна (1863—1928) — письменниця, лексикограф, перекладачка, громадсько-культурний діяч. Була діяльною помічницею в підготовці словника української мови, в етнографічній та громадській роботі Б. Грінченка. 1988 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з темно-сірого граніту у вигляді розкритої книжки з бронзовим горельєфним портретом вченого (ск. А. Чемерис) [221].

*В'ячеслав Горбик,
Петро Скринник.*

27. БУДИНОК 1960, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ГРОМАШЕВСЬКИЙ Л. В. (іст.).

Вул. І. Мар'яненка, 11/12. Вздовж провулка, який виходить на Кловський узвіз через арку в житловому будинку. Збудований як один з перших кооперативних будинків повоєнного періоду для медпрацівників. П'ятиповерховий, цегляний, на високому цоколі з приямками з боку дворового фасаду. Завершує будинок виразний карниз на кронштейнах з цегли.

1960—80 тут жив Громашевський Лев Васильович (1887—1980) — епідеміолог, акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967), організатор і перший директор Київського Інституту інфекційних хвороб АМН СРСР (1948—51). В цей період (з 1953) працював заступником директора у Київському НДІ епідеміології, мікробіології та паразитології МОЗ УРСР (з 1981 — Київський НДІ епідеміології та інфекційних хвороб МОЗ України ім. Л. Громашевського). Одночасно в 1948—63 завідував кафедрою епідеміології Київського медінституту. Очолював республіканське і Київське міське наукові товариства епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів. В останні 20 років життя особливу увагу приділяв подальшій розробці проблем теорії й практики механізму передачі, класифікації та ліквідації інфекційних хвороб. Зазначені питання знайшли відображення в перевиданому 1965 його підручнику «Загальна епідеміологія», двох монографіях з проблем механізму передачі інфекцій та інших

працях. Велике наукове значення мають також роботи вченого цих років з питань парентерального вірусного гепатиту.

Мешкав у п'ятикімнатній квартирі № 14 на другому поверсі у правому крилі будинку. Зберігся робочий кабінет вченого з книжками та меморіальними речами.

1982 на торці будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з горельєфним портретом вченого (ск. О. Редько, арх. В. Смирнов) [222].

*Світлана Ноженко,
Елла Піскова.*

28. БУДИНОК рубежу 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ДРАЙ-ХМАРА М. П. (іст.). Вул. Садова, 1/14. На червоній лінії забудови вулиці. Прибутковий будинок, належав дворянину К. Леонтовичу. П'ятиповерховий (до 1950-х рр. чотириповерховий) цегляний.

У 1920—30-і рр. тут проживав Драй-Хмара Михайло Панасович (1889—1939) — поет і літературознавець. У цей час викладав у різних навчальних закладах, у т. ч. у медичному інституті (1923—29), працював в Інституті мовознавства ВУАН (1930—33). Підготував першу збірку поезій «Проростень», яка вийшла друком 1926. Дві інші збірки — «Сонячні марші» та «Залізний обрій» побачили світ тільки 1969. У 1926 опубліковано його монографію «Леся Українка — життя і творчість», 1929 — у «Записках Історико-філологічного відділу ВУАН» статтю «Поема Лесі Українки „Віла Посестра“ на тлі сербського та українського епосу». Перекладав українською твори світової класики. Разом з М. Зеровим, П. Філіповичем, О. Бургардтом, М. Рильським належав до літературного угруповання неокласиків. Вперше поет був заарештований 21 березня 1933, звинувачений у причетності до контрреволюційної націоналістичної організації, яка нібито діяла у Кам'янець-Подільському університеті, де він працював викладачем 1918—23. 16 липня його відпустили через відсутність доказів. Арешт був підставою для звільнення з Інституту мовознавства, виключення із Спілки наукових працівників, заборони друкуватися. Вдруге органи НКВС заарештували поета у його квартирі 6 вересня 1935. 28 березня 1936 заарештований за сфальсифікованим звинуваченням у приналежності до націоналістично-терористичної групи М. Зерова на 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Відбував покарання на Колимі. У травні 1938 додано ще 10 років за участь в антирадянській пропаганді у таборі. Помер в Усть-Тайожному 19 січня 1939. Реабілітований 1989 [223].

Лариса Шевченко.

29. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІГНАТОВИЧ В. В., ПЕРЕБУВАВ ФРАНКО І. Я. (іст.). Пров. Несторівський, 8. Фіксує фасадом червону лінію забудови за відсутності суміжних будівель. Споруджений на ділянці землі, яка належала чиновнику І. Іванову. Спочатку по фронту цієї ділянки був ще двоповерховий корпус (не зберігся).

Триповерховий (нижній поверх є цокольним напівповерхом), цегляний. У плані близький до прямокутника,

в тилу має виступ, що відповідає чорним сходам. Фасад декоровано цегляною кладкою. Вікна двох верхніх поверхів прикрашено сандриками з замковими каменями, нижнього — ліпними гірляндами. Лопатки другого поверху оброблено рустуванням. Площина фасаду розчленована горизонтальними тягами. Вхід до будинку у правій частині фасаду.

З 1908 будинок і садиба перейшли у власність Ігнатовича Віктора Володимировича (1862—1933) — громадського діяча, одного з керівників Київської контори Державного банку (з 1907), касира Старої Громади, члена-засновника Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917), члена фінансової комісії української мирової делегації на переговорах Української Держави з Росією (травень 1918).

У квітні 1909 В. Ігнатовича відвідав Франко Іван Якович (1856—1916) — український письменник і громадський діяч, який перебував у Києві не легально. Їх об'єднували не тільки родинні стосунки (їхні дружини були сестрами), а й активна участь у громадському і культурному житті. В. Ігнатович був членом правління і скарбником «Українського клубу» (вул. Володимирська, 42), збори якого відвідав І. Франко.

Квартира В. Ігнатовича займала весь верхній поверх, складалася з шести кімнат, двох передпоків, кухні і ванної. Планування меморіальної частини в основному збереглося, але на поверсі тепер розміщено дві квартири. В пам'ять про перебування в будинку І. Франка на фасаді 1955 встановлено меморіальну дошку з білого мармуру, яку 1971 замінено на гранітну дошку сірого кольору [224].

Михайло Кальницький.

30. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. (іст.). Вул. Бондарська, 11. У глибині садиби. Одноповерховий, цегляний, з напівпідвалом.

У 1905—56 тут мешкав Іжакевич Іван Сидорович (1864—1962) — живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951). У 1903 він купив ділянку землі, на якій почав будувати дерев'яний будинок (згодом обкладений цеглою, зберігся без змін). Цей період життя художника відзначено створенням видатних творів у галузі книжкової графіки, які яскраво відбивають життя і побут українського народу. Значну їх кількість опубліковано до 1917 в журналі «Нива». 1902—09 митець разом з художниками Г. Павовим та А. Лаковим розписував Трапезну палату з церквою Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври: намалював для кіота церкви «Собор преподобних печерських» і «Собор Архангела Гавриїла» (не збереглися), 16 зображень в кругах підбанного пояса — пророків і прабатьків; 14 зображень у медальйонах під картинами куткових ніш: «Воскресіння», «Різдво», «Хрещення», «Стрітення»; у Трапезній палаті — зображення печерських преподобних: Марка-гробокопа, Нестора-Літописця, Никодима, Луки Економа, Спиридона, Прохора Лебедника та ін. 1906 під його керівництвом у церкві Всіх Святих над Економічною брамою в Лаврі виконано сюжет-

ні та орнаментальні композиції. Велике місце в роботах митця посідають ілюстрації до класичних творів української літератури: «Кобзаря» Т. Шевченка, «Бориславських оповідань» І. Франка, «Лісової пісні» Лесі Українки, «Енеїди» І. Котляревського, творів М. Гоголя, М. Коцюбинського та ін. 1939 вийшло ювілейне видання «Кобзаря», для якого художник виконав понад тридцять ілюстрацій.

Серед найвидатніших робіт митця 1930-х рр. — 15 панно-картин на тему «Історія землі» для Геологічного музею АН УРСР. Аналогічні твори зроблено і для інших музеїв, зокрема, для Державного історичного музею УРСР у Києві — «Рада роду», «Литовський князь перед воротами Києва», «Повстання у Галичині», «Повстання киян у 1113». Картини цього періоду: «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь» (1907), «Тарас Шевченко — пастух» («Мені тринадцятий минало...»; 1935), «Повстання гайдамаків» (1939), «Катерина» (1952) та ін. Ряд творів художник присвятив архітектурним пам'яткам Києва. Після зведення 1906 Покровської церкви на Пріорці митець зробив там розписи. 1947 на замовлення настоятеля Г. Єдлінського написав ікони для Макаріївської церкви на Татарці: «Богоматір Несподівана радість», священномученика Макарія, святителя Миколи Мирлікійського. Будинок відвідували видатні представники російської та української культури (Остап Вишня, Ф. Красицький, В. Касян, М. Реріх та ін.). Тепер у будинку мешкають онуки художника [225].

Валентина Єременко,

Лариса Шевченко.

31. БУДИНОК 1956, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ІЖАКЕВИЧ І. С. (іст.). Вул. М. Садовського, 8-а. У глибині подвір'я під горою. Одноповерховий, цегляний, критий шифером.

У 1956—62 тут мешкав Іжакевич Іван Сидорович (1864—1962) — живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951). Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'ям І. Іжакевича названо вулицю в Києві. Сім'я митця займала весь будинок.

1964 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку із зображенням палітри і книжки (арх. Р. Бижова) [226].

Олена Апанович.

31. Вул. М. Садовського, 8-а.

32. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КРАСИЦЬКИЙ Ф. С. (іст.). Вул. Брюсова, 20/16. У другому ряді забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний, з невеликими вікнами, прикрашеними дерев'яними різьбленими листвами та віконницями.

1910—44 тут жив Красицький Фотій Степанович (1873—1944) — живописець і графік. Внучатий небіж Т. Шевченка. З 1903 працював у Києві. Придбав недобудований будинок у регента Покровської церкви Г. Мостопалова, перепланував його, добудував, обладнав велику заклену веранду — майстерню з балконом на другому поверсі. У цей період митець створює політичні карикатури для київського журналу «Шершень», який він видавав на поч. 20 ст. і в роки Української Народної Республіки, жанрові картини, портрети Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Франка, пізніше — радянських письменників. Займався (з перервами) викладацькою діяльністю: у Київському художньому училищі (1912—20) та художньому інституті (1927—39).

На поч. 90-х рр. 20 ст. в будинку на громадських засадах створено музей. Серед експонатів — особисті речі Катерини — сестри Т. Шевченка (бабусі Красицького), сотні оригінальних художніх творів, фотознімки та ілюстрації з журналу «Шершень», меморіальні речі митця. Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'ям художника названо одну з вулиць міста. 1993 музей взяло під свою опіку Київське крайове козацьке товариство, яке на території садиби-музею 29 серпня того ж року встановило хрест і започаткувало спорудження православного козацького храму Миколи Чудотворця, якого особливо шанував Ф. Красицький.

1977 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом митця (ск. О. Супрун, арх. К. Сидоров) [227].

Олена Апанович.

33. БУДИНОК 1974, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ КУНЦЕВИЧ Е. М. (іст.). Пров. Bastiunnyi, 9. У глибині забудови вулиці. Тринадцятиповерховий, цегляний житловий будинок, споруджений Спілкою художників УРСР.

1974—96 тут у квартирі № 70 проживав Кунцевич Едвард Михайлович (1926—96) — скульптор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1976), народний художник України (з 1995). У творчій спадщині митця цих років численні твори монументальної та декоративної скульптури, у т. ч.: меморіальний комплекс Пагорб Слави у Черкасах (1977, у співавт.), а також пам'ятники — М. Кропивницькому у Кіровограді (1975), І. Сошенку у Корсуні-Шевченківському, А. Смирненку у с. Мліїв Черкаської обл. (обидва — 1984), Т. Шевченку у Чигирині (1989) і Луцьку (1995), Б. Хмельницькому у с. Суботів (1995) [228].

В'ячеслав Горбик.

34. БУДИНОК 1973, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ЛУЦЕНКО Д. О. (іст.). Вул. Суворова, 19-а. У другому ряді забудови, на подвір'ї. Шістнадцятиповерховий, облицьований білою плиткою.

1974—89 у квартирі № 66 на п'ятнадцятому поверсі проживав Луценко Дмитро Омелянович (1921—89) — по-

32. Вул. Брюсова, 20/16.

ет, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1974). За цей період вийшли збірки його поезій «Пахучий хліб» (1974), «До останнього патрона» (1975), «Хліб і пісня» (1978), «Березовий дзвін» (1980), «Дорога спадщина» (1984) тощо. Вагоме місце у творчості поета посідала пісенна лірика. Написав такі популярні пісні, як «Києве мій», «Фронтовики», «Сивина», «Осіне золото». Вірші поета поклали на музику композитори О. Білаш, В. Верменич, К. Данькевич, Г. Майборода, П. Майборода, Л. Ревуцький та ін. За пісні, написані у співдружності з І. Шамо, Д. Луценко удостоєний 1976 Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка.

1996 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом поета (ск. М. Міщук) [229].

Лариса Гаврилюк.

35. БУДИНОК поч. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ МИКОЛАЙЧУК І. В. (іст.). Вул. Серафимовича, 5. Торцем виходить на вулицю.

Шістнадцятиповерховий панельний будинок.

1971—87 тут проживав Миколайчук Іван Васильович (1941—87) — кіноак-

тор, сценарист і режисер, заслужений артист УРСР (з 1968). З 1965 працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. У ці роки за його сценаріями чи у співтворстві створено фільми: «Білий птах з чорною ознакою» (1971; роль Петра Звонаря), «Відлюдок» (1978), «Мріяти і жити» (1975), «І в звуках пам'ять відгукнеться», «Під сузір'ям Близнюків» (1979). У 1972 виконав роль Василя у фільмі «Пропаща грамота»; читав дикторський текст (Г. Сковорода) у фільмі «Відкрив себе», знятому на «Укркінохроніці». 1980 поставив фільм «Вавилон-XX» (співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), 1982 — «Така пізня, така тепла осінь» (у співавторстві з В. Коротичем, роль Григора Корчака).

Залишилися нездійсненими його сценарії про композитора М. Березовського, народної притчі «Небилиці про Івана» та ін. Був членом правління Спілки кінематографістів України. Похований на Байковому цвинтарі. По смертю відзначений 1988 Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка.

В пам'ять І. Миколайчука проводиться республіканський кінофестиваль.

Жив у трикімнатній квартирі № 64 на дев'ятому поверсі. Збережено меморіальний кабінет митця.

1989 на торці будинку, що виходить на вул. Серафимовича, встановлено бронзову меморіальну дошку у формі цимбалів з барельєфним портретом митця (ск. А. Фуженко, арх. Т. Довженко) [230].

Лариса Гаврилюк.

36. БУДИНОК 1959—61, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПАРАДЖАНОВ С. Й. (іст.). Просп. Перемоги, 1. На червоній лінії забудови вулиці. Бічним фасадом виходить на пл. Перемоги.

Восьмиповерховий, цегляний, облицьований бежевою керамічною плиткою.

У цьому будинку 1962—74 проживав Параджанов Сергій Йосипович (1924—90) — кінорежисер, народний артист УРСР (з 1990). Працював на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, де створив фільми: «Квітка на камені» (1962; у співавторстві з А. Слісаренком), «Київські фрески» (1965). За повістю М. Коцюбинського 1965 поставив фільм «Тіні забутих предків», що одержав премію Міжнародного кінофестивалю в Мардель-Плата (Аргентина) і в Римі — Кубок фестивалю фестивалів; 1966 — Золоту премію в Салоніках (Греція), спеціальний приз Всесоюзного кінофестивалю (Київ) та ін. 1969 на Тбіліській кіностудії зняв фільм «Колір граната».

Після ув'язнення (1973—77) творча діяльність С. Параджанова продовжува-

лясь у Єревані, де він і похований у пантеоні. 1991 йому присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка (посмертно).

Проживав у двокімнатній квартирі № 58 в лівому крилі будинку на сьомому поверсі.

1992 на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом кінорежисера (ск. М. Рапай, арх. Л. Бальзак) [231].

Галина Бельчикова.

37. БУДИНОК 2-ї пол. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПЕТРОВ В. П. (іст.). Вул. Володимиро-Либідська, 16. На червоній лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок.

1965—69 тут жив Петров Віктор Платонович (В. Домонтович; 1894—1969) — літературознавець, етнограф, археолог та письменник. Жив у Києві ще й у 1920—30-х рр. на вул. Малопідвальній, 10. Учасник Великої Вітчизняної війни. 1944—49 — на еміграції в Німеччині, 1949—56 працював у Москві. Після повернення до Києва 1956 — старший науковий співробітник, завідувач архіву Інституту археології АН УРСР. 1966 знову захищає дисертацію, тому що документи про одержання 1930 ступеня доктора літературознавства за дисертацію «Пантелеймон Куліш у 50-і роки. Життя. Ідеологія. Творчість.» були втрачені. За сукупністю наукових праць (в авторефераті вказано 138) йому присуджено ступінь доктора філологічних наук. У 1960-х рр. починає інтенсивно друкувати наукові розвідки з археології, мовознавства.

Головним об'єктом його археологічних досліджень була проблема етногенезу народів, що втілювалася у монографіях: «Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімій» (1966); «Скіфи: мова і етнос» (1968) та «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972). Серед інших археологічних праць цього періоду — «Зарубинецький могильник» (1957), «Підсічне землеробство» (1968). Автор праці «Діячі української культури — жертви більшовицького терору» (К., 1992; вперше видана 1955 з рукописів В. Петрова на еміграції). Разом з ним жила дружина — Зерова Софія Федорівна (дівоче прізвище Лобода), автор-

38. Вул. О. Теліги, 13/14.

ка спогадів про свого першого чоловіка — М. Зерова («Слово і час», 1996—97). Поховано В. Петрова на Лук'янівському військовому цвинтарі [232].

Юлія Загоруйко.

38. БУДИНОК 60-х рр. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ПОЛТОРАЦЬКИЙ Г. М. (іст.). Вул. О. Теліги, 13/14. На червоній лінії забудови вулиці.

П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок.

1966—71 тут жив Полторацький Григорій Микитович (1880—1971) — учасник збройного повстання 1905 на броненосці «Потьомкін». У ці роки — пенсіонер. Мешкав у трікімнатній квартирі № 95 на третьому поверсі.

1975 на торці будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Г. Полторацького у матроській формі та зображенням броненосця (ск. О. Банников) [233].

Елеонора Кучменко.

39. БУДИНОК 1946—51, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ РИЛЬСЬКИЙ М. Т. (іст.). Вул. М. Рильського, 7. На пагорбі, що височить над Горіховатськими ставками і межує з Голосіївським лісом.

Двоповерховий, цегляний, з невеликою мансардою. Дах під червоною черепицею, стіни — пісочного кольору, наріжжя — білого, цоколь і дерев'яні фронтони сірі. У будинку вісім кімнат — чотири на першому і чотири на другому поверсі. За допомогою давніх друзів поета — селекціонера зі Сквири Й. Магомета і акад. М. Гришка біля будинку закладено сад.

Тут жив і працював останні тринадцять років життя Рильський Максим Тадеївич (1895—1964) — поет, мистецтвознавець, перекладач і громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1943), акад. АН СРСР (з 1958).

У цей час (1942—64) очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ), був головним редактором журналу «Народна творчість та етнографія» (1957—64). Відзначений Державною премією СРСР (1950), Ленінською премією (1960), Державною премією УРСР (1971; посмертно).

Тут народжувалися вірші, що увійшли до збірок «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «Зграя веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964). З 1960 М. Рильський писав для газети «Вечірній Київ» нариси «Вечірні розмови», які 1962 і 1964 видані окремими збірками. У цьому будинку вчений працював над перекладами, літературознавчими працями, редагував, писав рецензії. У цей період вийшли дослідження та статті про П. Саксаганського — «Майстер високої правди» (1958), М. Лисенка — «Про листи Лисенка» (1962). І. Карпенка-Карого — «Гордість української драматургії» (1955), С. Гулака-Артемовського (1954), М. Садовського (1956), А. Луначарського (1958), М. Заньковецьку і М. Микишу (обидва — 1960), І. Козловського і А. Бучму (обидва — 1961), М. Донця, О. Мишугу, О. Довженка, Л. Ревуцького (1963—64); мистецтвознавчі проблемні твори — «Про наші мистецькі справи» (1961), «Театр, глядач, репертуар» (1963).

У затишній кімнаті на першому поверсі — спальні — пройшли останні дні М. Рильського. Похований на Байковому цвинтарі. Його ім'я носить одна з вулиць, парк у Києві.

Після смерті поета його сини подарували державі цей будинок. 1966 тут створено Київський літературно-меморіальний музей М. Рильського (для відвідувачів відкрито 1968). У ньому зберігаються у недоторканому стані меморіальні кімнати: вітальня, робочий кабінет і спальня. На першому поверсі — вітальня — простора, світла, продовгувата кімната. Стеля оздоблена позолоченим фризом, у ліпленні якого використано орнамент з троянд і грон винограду. Тут збиралася родина поета, сюди сходилися друзі господаря — письменники, артисти, вчені, діячі науки і культури (А. Малишко, Остап Вишня, В. Сосюра, М. Стельмах, М. Нагнибіда, П. Воронько, М. Тихонов, П. Бровка, О. Прокоф'єв, О. Дейч, В. Інбер, М. Комісарова, А. Бучма, З. Гайдай). На придбаному 1937 роялі фірми «Шредер» грали Л. Ревуцький, С. Жданов, Н. Рахлін, Ю. Мейтус, брати Майбороди і сам поет; тут лунав спів І. Козловського.

Дві менші кімнати першого поверху займає меморіальна бібліотека, яка налічує понад 8 тис. книжок. Круті дерев'яні сходи ведуть на другий поверх до робочого кабінету.

У трьох кімнатах на другому поверсі — літературна експозиція музею, матеріали якої розповідають про життєвий шлях М. Рильського та його оточення.

1968 перед будинком встановлено бронзове погруддя поета [234].

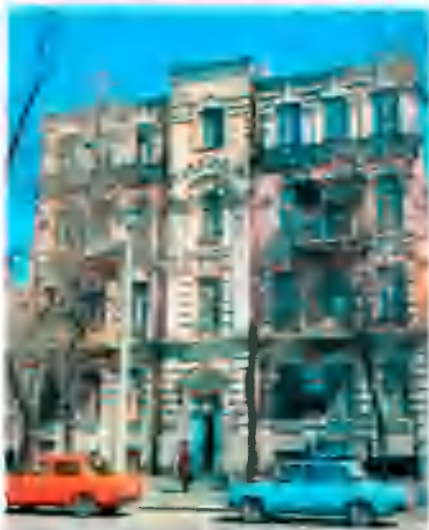
Неоніла Піпала.

39.1. Пам'ятник Рильському М. Т., 1968 (мист.). У парку біля Будинку-музею письменника. Автори: ск. О. Ковальов, арх. В. Костін.

Бронзове погруддя поета встановлено на постаменті з червоного граніту. Загальна висота пам'ятника — 2,7 м. Пластичними засобами скульптор реалістично втілює характерні портретні риси письменника, поетичну натхненність образу. Чіткі геометричні форми постаменту підкреслюють виразне, з деякими узагальненими пластичними елементами погруддя. Вдалий синтез скульптурної та архітектурної частин пам'ятника посилює відчуття цілісності та монументальності композиції, яка органічно вписалася в навколишнє природне середовище.

Дмитро Янко.

40. Вул. Жиданська, 96.

40. БУДИНОК 1908, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ САКСАГАНСЬКИЙ П. К. (іст.). Вул. Жиданська, 96. На червоній лінії забудови вулиці. Нещодазік від меморіальних будишків діячів української культури М. Старицького, М. Лисенка, Леси Українки. Чотириповерховий, цегляний, П-подібний у плані житловий будинок, з цокольним поверхом і приямками з боку вулиці. Віконні прорізи третього поверху мають аркове завершення. Головний фасад із складним малюнком балкошних огорож оздоблено візерунчастою цегляною кладкою і пофарбовано у два кольори. 1912—40 тут жив Саксаганський Панас Карпович (справж. — Тобілевич; 1859—1940) — актор і режисер, театральнo-громадський діяч, народний артист УСРР (з 1925), народний артист СРСР (з 1936), Герой Праці (1924). Брат Т. Карпенка-Карого, М. Садовського та М. Садовської. Працював у різних театральних трупах актором і режисером, багато гастролював. З 1912 постійно жив у Києві, виїздив на гастролі з різними театральними колективами по Україні та Росії. Один із засновників «Товариства українських артистів під орудою І. Мар'яшенка» (1915—16), «Товариства українських артистів за участю М. Заньковецької і П. Саксаганського» (1916—17). 1918—22 працював у створеному ним у Києві українському Народному театрі, який містився в Троїцькому народному будинку (нині Театр оперети, вул. Червоноармійська, 53). У січні 1922 на його базі було створено Український драматичний театр ім. М. Заньковецької, в якому Саксаганський працював (з перервами) до 1932.

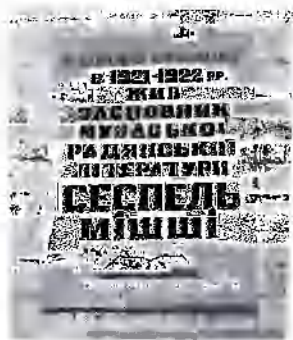
Гастролював разом з Садовським у різних театрах (1926—32), зіграв понад 100 характерних ролей. Утвердив на українській сцені соціально-психологічну драму, запровадив плап постановки вистави. Поставив українською мовою п'єси «Розбійники» Ф. Шіллера та «Отелло» В. Шекспіра, перекладав українською твори російських та західноєвропейських письменників. Читав лекції на режисерсько-інструкторських курсах про майстерність актора і режисера. Автор ряду книжок, статей та спогадів, у т. ч. — «По шляху життя» (1935), «Моя робота над роллю» (1937) та ін. Похований на Байковому цвинтарі у Києві. Ім'я митця носить одна з вулиць міста. Жив у трикімнатній квартирі № 2 на першому поверсі. Деякий час у 1920-і рр. у нього проживав його брат — М. Садовський.

1963 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку, яку 1972 замінено бронзовою, вирішеною як фрагмент театральної завіси з барельєфним портретом актора (ск. М. Грицюк, арх. А. Спичарев). Тепер код. квартира П. Саксаганського персоналізується у меморіальну квартиру-музей [235].

Юрій Беличко, Лариса Шевченко.

41. БУДИНОК 1900—01, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СЕСПЕЛЬ МІШШІ (іст.). Вул. Лабораторна, 7. На розі вулиць Лабораторної та Предславинської. Збудований як особняк Є. Свешникової за проектом арх. А. Крауса на ділянці з садом (зберігся частково). Двоповерховий, цегляний, з підвищеним цокольним поверхом. Верхній поверх виділено арковими проїздами. Ріг будинку оформлено балконом між цокольним і першим поверхом та еркером, який завершується вежею зі шпилем. Балкон акцентує ганок входу з боку вул. Лаборатор-

41. Вул. Лабораторна, 7.

ної Пластику фасадів підкреслено фарбуванням у два кольори. 1921—22 тут жив Сеспель Мішші (справж. — Кузьмін Михайло Кузьмич, 1899—1922) — поет, заступатель чужаської радянської літератури. 1921—22 служив у Києві в Червоній армії. Перекладав твори Т. Шевченка чужаською мовою. Вперше ввів до чужаської поезії сладабо-тоничне віршування. Автор пизки оповідань, парисів, п'єс. Мешкав на другому поверсі у трикімнатній квартирі № 6.

1969 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. В. Шевченко) [236].

Олександр Карбачинський, Дмитро Маликов.

42. БУДИНОК 1899, В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТЕБНИЦЬКИЙ П. Я. (іст.). Вул. Тургенєвська, 65. З відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Пятиповерховий, цегляний житловий будинок. Збудований за проектом арх. К. Шимана в садібі П. Шелопутова.

1918—23 тут у квартирі № 17 жив Стебницький Петро Януарійович (1862—1923) — письменник, політичний і громадський діяч. Навесні 1918 переїхав до Києва з Петрограда, де представляв інтереси українського народу в Тимчасовому уряді як комісар у справах України. Член партії українських соціалістів-федералістів. У травні 1918 увійшов до складу мирної делегації Української Держави на переговорах з РСФРР. У серпні 1918 обраний сенатором Адміністративного суду — Державного Сенату Української Держави. У жовтні і листопаді 1918 очолював Міністерство народної освіти. Відіграв важливу роль у остаточному формуванні Української академії наук, з якою були пов'язані останні роки його життя. 1919 — член Комітету для заснування Всенародної бібліотеки України (ВБУ). 1920 — голова Тимчасового комітету ВБУ, 1919 — член-співробітник Постійної комісії для вивчення звичаєвого права, член, у 1920—21 — керівник над працями і голова Комісії біографічного словника діячів України при ВУАН. Основні праці присвячені історії України: «Україна в скопоміті Росії» (1918), «Українська справа» (1917), «Поміж двох революцій: нарис політичного життя до рр. 1917—1918» (1918). Похований на Щекавицькому цвинтарі [237].

Тетяна Осташко.

43. БУДИНОК кін. 1970-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ СТУС В. С. (іст.). Вул. Червоноармійська, 13-а. З відступом від червоної лінії забудови. Шістнадцятиповерховий, блочний житловий будинок.

Тут з середини серпня 1979 до 14 травня 1980 жив Стус Василь Семенович (1938—85) — поет, громадський діяч.

Повернувшись до Києва після першого засудження (1972—79) в серпні 1979, В. Стус продовжував працювати над рукописами поетичних збірок «Палімпсести» та «Свіча в свічаді», які він розпочав ще перед арештом. У грудні 1979 став членом Групи сприяння виконанню угоди Гельсінкської конференції з прав людини. Незабаром за цим було встановлено адміністративний нагляд з боку КДБ. З 22 жовтня

1979 до січня 1980 працював формувальником на заводі ім. Паризької комуні, з 1 лютого до арешту 14 травня 1980 — намазчиком на конвеєрі у виробничому об'єднанні «Укрвзуттепром». У кінці вересня 1980 В. Стуса засуджено до 10 років ув'язнення та 5 років заслання. Відбував покарання у Пермській області. Помер у карцері табору ВС389/36. 17—19 листопада 1989 прах В. Стуса разом з прахом його побратимів Ю. Литвина і О. Тихого перевезено до Києва на Байковий цвинтар. Двокімнатна квартира № 94, в якій жив поет, міститься на дванадцятій поверсі будинку. 1994 на фасаді гуртожитку, в якому жив поет 1963—65 (бульв. Академіка Вернадського, 61), встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом (ск. Б. Довгань) [238].

Дмитро Стус.

44. БУДИНОК 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАРАНУШЕНКО С. А. (іст.). Вул. Димитрова, 6. На червоній лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий, цегляний, житловий.

1953—76 тут жив Таранушенко Стефан Андрійович (1889—1976) — мистецтвознавець. Був репресований. 1953 приїхав до Києва і до виходу на пенсію у 1963 працював в Академії архітектури у відділі вивчення історії українського мистецтва і народної творчості. У 1950—70-і рр. вийшли друком його праці, присвячені творчості П. Мартинюка, Т. Шевченка — художника, В. Боровиковського, О. Кульчицької. Автор статей про українські народні меблі, вітражі, писанки, килими, книжкову графіку, монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976). Займав кімнату у комунальній квартирі № 27 на другому поверсі.

У будинку з серед. 1990-х рр. міститься провід Української консервативно-республіканської партії [239].

Serghii Bilokin.

45. БУДИНОК кін. 19 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ТАТЛІН В. Є. (іст.). Вул. В. Дончука, 5. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий з боку вулиці, півтораповерховий — з подвір'я. Дерев'яний (пізніше обкладений цеглою), тинькований, на цегляному цокольному поверсі. Головний фасад з шістьма прямокутними вікнами й центральними дверима.

1925—27 тут проживав Татлін Володимир Євграфович (1885—1953) — художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Запрошений до Києва І. Вроною (ректором Київського художнього інституту), обіймав посаду професора і завідувача теакінофото-відділення живописного факультету інституту. Результати педагогічної роботи митця демонструвалися на Всеукраїнській ювілейній виставці у листопаді 1927. На ній було представлено макети й ескізи до театральних і кіно постановок учнів В. Татліна і його асистента, художника М. Тряскіна. Один із фундаторів українського дитячого театру. 1 березня 1926 у Театрі юного глядача в Києві відбулася прем'єра вистави за п'єсою В. Гжицького «По зорі» (реж. О. Соломарський). В. Татлін виступив в ній у трьох іпостасях — як співрежисер, художник-конструктор і виконавець головної ролі, побудувавши спектакль за прин-

ципами сценічного конструктивізму. З квітня 1926 у тому ж театрі відбулася прем'єра поставленої ним п'єси М. Шкляра «Бум і Юла» за мотивами казок Г.-К. Андерсена (реж. В. Кожич). В оформленні обох спектаклів брав участь також художник Є. Сагайдачний. У листопаді 1926 у постановці «Гайдамаків» за поемою Т. Шевченка в Київській артилерійській школі (реж. Г. Бегічева) виконував у пролозі та епілозі козацькі думи. В цей період працював також у книжковій графіці. 1927 оформив обкладинку до збірки віршів українських поетів «Зустріч на перехресті». Того ж року співпрацював у київському журналі «Кіно»: для № 5 підготував колаж до нарисів Ю. Юрченка (Ю. Яновського) «Історія майстра», присвяченого фільму О. Довженка «Сумка дипкур'єра». У № 9 опубліковано ілюстрацію В. Татліна до фільму «Борислав сміється» (за повістю І. Франка). Проживаючи у цьому будинку, конструював свій відомий літальний апарат «Літатлін» (1929—32), пізніше представлений на виставці у Москві, куди він переїхав з Києва [240].

Дмитро Горбачов, Тетяна Трегубова.

46. БУДИНОК поч. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАВ ФІЛІПЕНКО А. Д. (іст.). Вул. Станіславського, 3. На червоній лінії пл. І. Франка, бічні крила — на вулицях Архітектора Городецького і Станіславського.

П'ятиповерховий (з боку вул. Архітектора Городецького — шестиповерховий) житловий будинок, з напівпідвалом, цегляний, тинькований, прикрашений декоративним ліпним орнаментом.

1977—83 тут жив Філіпенко Аркадій Дмитрович (1912—83) — композитор, народний артист УРСР (з 1969). Автор симфонічних, хорових і камерно-інструментальних творів, пісень, музики до вистав і кінофільмів, творів для дітей. У цей час обирався секретарем, членом правління Спілки композиторів СРСР, заступником голо-

46. Вул. Станіславського, 3.

ви правління Спілки композиторів України, був президентом музичної секції Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

Сім'я А. Філіпенка займала трикімнатну квартиру № 44 на третьому поверсі. Збережено меморіальний кабінет композитора, його рояль. Тепер у квартирі проживає родина митця.

1988 на фасаді будинку з боку пл. І. Франка встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом композитора та двома нотними рядками його пісні «Славою мою Вітчизну» (ск. М. Алексєєнко, арх. Г. Кислий) [241]. *Лариса Гаврилюк.*

47. БУДИНОК серед. 20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ГЛУЩЕНКО П. І. (іст.). Вул. Кіквідзе, 30-а. У глибині подвір'я. П'ятиповерховий, цегляний житловий будинок, прямокутний у плані. Має рельєфно виділені міжповерхові тяги та балконні огорожі другого — п'ятого поверхів з чітким геометричним візерунком.

1961—83 тут жила і працювала Глущенко Пелагея Іванівна (1908—83) — заслужений майстер народної творчості УРСР (з 1967). Уродженка с. Петриківка (Дніпропетровщина) — відомого центру народного декоративного розпису. Працювала викладачем в Художньо-промисловому технікумі і одночасно займалася творчою роботою в галузях декоративного станкового розпису, аплікації на папері, оформлення інтер'єрів та книжкової графіки і плаката.

Проживала майстриня у двокімнатній квартирі № 51 на четвертому поверсі [242]. *Юлія Смолій.*

48. БУДИНОК поч. 1950-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА КЛИМЕНКО-ЖУКОВА В. Ф. (іст.). Пров. Академіка Філатова, 3/1. На червоній лінії забудови вулиці. Шестиповерховий, цегляний. Фасад повернений у бік бульв. Дружби народів, на верхньому поверсі має дещо збільшені віконні прорізи приміщень, призначених для майстерень художників.

1958—65 тут жила і працювала Клименко-Жукова Віра Феодосіївна (1921—65) — майстер народного декоративного розпису, член Спілки художників СРСР, народний майстер (з 1961). Уродженка с. Петриківка (Дніпропетровщина) — відомого центру народного декоративного розпису. У цей час продовжувала працювати на замовлення Київського експериментального кераміко-скульптурного заводу, куди перейшла на постійну роботу 1944. Зробила значний внесок у розвиток народного декоративного розпису фарфору, а також у галузі традиційних станкових панно на папері, оформленні інтер'єрів.

Жила майстриня у двокімнатній квартирі № 24 на четвертому поверсі [243]. *Юлія Смолій.*

49. БУДИНОК 1910-х рр., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ОЛЕНА ПЧІЛАКА (іст.). Вул. Овруцька, 6. Стоїть окремо в оточенні зелених насаджень. Двоповерховий, з великими прямокутними прорізами вікон. Симетричний головний фасад межує з вузьким хідником розширеної проїжджої частини вулиці. Східний бічний фасад має тригранний ризаліт з добудованими де-

ревяними зааскелени верандами на поверхах. Складна конфігурація плану зумовлена внутрішньою структурою квартир, які мали виходи на подвір'я. У 1997—98 реконструйований. Тут в свій останній приїзд до Києва 1925—30 жила і працювала Олена Пчілка (справж. — Драгоманова-Косач Ольга Петрівна; 1849—1930) — письменниця, фольклорист, етнограф, видавець, чл.-кор. ВУАН (з 1927). Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Поселилася в сім'ї молодшої дочки Ізидори, яка з родиною переїхала 1925 до Києва. Перед цим Олена Пчілка деякий час жила у будинку на вул. Баговутівській на Лук'янівці (не зберігся). В цьому будинку у двокімнатній квартирі поселилася також сім'я старшої її дочки — Ольги Косач-Кривинюк.

У цей період Олена Пчілка працювала в Академії наук, була членом Ради ВУАН, різних комісій (літературно-методичної, заходо- та американознавства та інших), кабінету антропології та етнографії, історико-етнологічного відділу тощо. Перекладала з російської та європейських мов. Публікувала спогади, статті та дослідження: про М. Лисенка, М. Драгоманова, О. Судовщикова-Косач та ін. 1927 вийшло п'яте видання її книжки «Українські узори», 1928 — нове видання праці «Микола Лисенко». Влітку 1929 вже важко хворою диктує автобіографію редактору своєї збірки «Оповідання» (вийшла 1930 у Харкові). Померла в цій квартирі. Похована на Байковому цвинтарі.

Жила у чотирікімнатній квартирі № 4 на другому поверсі правого крила будинку. Нині будинок реконструюється, меморіальну частину перебудовано [244].

Катерина Демчук.

50. БУДИНОК РУБЕЖУ 19—20 ст., В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА РОДИНА УЛЬЯНОВИХ (іст.). Вул. Лабораторна, 12. У глибині ділянки, з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Двоповерховий, дерев'яний, з напівпідвалом, тинькований, з невеликими віконними прорізами і високим цоколем.

1903—04 тут мешкали мати В. Леніна (М. Ульянова) та його сестри Анна і Марія — революціонерки (до 30 жовтня 1903 жили на вул. Кудрявській, 10). У період проживання у цьому будинку сестри брали участь у роботі Російського бюро ЦК РСДРП(б), листувалися з місцевими і закордонними партійними центрами, сприяли виданню і розповсюдженню у Києві марксистської літератури, у т. ч. газети «Искра».

Анна продовжувала літературну працю — на замовлення видавництва «Посредник» перекладала з англійської мови російською оповідання В. Лонге «Полювання без рушниці». Марія давала приватні уроки з російської та іноземних мов. Квартиру Ульяновичів відіували Д. Ульянов, Г. Кржижановський, Ф. Ленгнік та ін. У ніч на 2 січня 1904 сестер заарештовано й ув'язнено до Лук'янівської тюрми. Після звільнення Марії (5 червня 1904) та Анни (8 липня 1904) Ульянови виїхали з Києва.

1975—76 проведено повну реконструкцію будинку з відтворенням його первісного вигляду.

У трьох невеликих кімнатах на другому поверсі, де проживали Ульянови, 21 грудня 1977 відкрито Меморіальну квартиру-музей Ульяновичів. В його фондах налічувалося бл. 400 експонатів, у т. ч. меблі, посуд, особисті речі, фотокопії документів.

Меморіальні дошки встановлювалися на фасаді будинку 1947, 1970; 1981 замінено бронзовою дошкою з барельєфними портретами Ульяновичів (ск. В. Дяченко, арх. В. Гнездилов).

Тепер у будинку містяться: дитяча бібліотека «Веселка», камерний хор «Київ» [245].

Тетяна Конфедератенко,

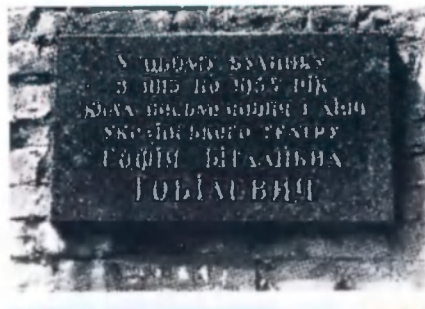
Жанна Тимченко.

51. БУДИНОК 1911, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛА ТОБІЛЕВИЧ С. В. (іст.). Вул. Тургенєвська, 81. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений як прибутковий.

Чотириповерховий, цегляний житловий будинок, з подовженими прорізами вікон та елементами декору в стилі модерн. Останній поверх має фігурні шестигранні прорізи вікон. Головний фасад вирішено асиметрично, з балконами різної довжини з обох боків від центрального входу. Сходову клітку виділено ризалітом великого виносу з боку подвір'я. З вулиці у цокольному поверсі приямок.

1915—53 у цьому будинку проживала Тобілевич Софія Віталіївна (1860—1953) — актриса, фольклористка, письменниця, дружина І. Карпенка-Карого (І. Тобілевича). 1915—16 грала у «Товаристві українських артистів під орудою І. Мар'яненка» та «Товаристві українських артистів за участю М. Заньковецької і П. Саксагансько-

51. Вул. Тургенєвська, 81.

го». 1916—19 актриса працювала у першому стаціонарному українському музично-драматичному театрі (театр М. Садовського). За радянського часу — в Українському драматичному театрі ім. І. Франка. Грала у п'єсах українського класичного репертуару. Займалася літературною роботою: збирала фольклор, писала драматичні твори. Автор книжок: «Життя Івана Тобілевича» (1945), «Корифеї українського театру» (1947), «Мої стежки і зустрічі» (вид. 1957), «Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич» (вид. 1982).

Жила актриса у двокімнатній квартирі № 8 на другому поверсі. Похована на Байковому цвинтарі в Києві.

1958 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (арх. В. Шляховий); 1984 замінено на гранітну [246].

Марина Мироненко.

52. БУДИНОК 1898, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДЕМИДОВ К. П., ПРОЦЕНКО А. Ф. та інші (іст.). Пров. Чеховський, 4. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний житловий будинок з брамою на подвір'я.

1918—31 тут проживав з сім'єю Демидов Кузьма Прохорович (справж. — Демиденко; 1868—1931) — актор, співак (бас), хоровий диригент. 1889—1903 працював у трупах Г. Деркача, М. Кропивницького (деякий час директор трупи), П. Саксаганського, М. Садовського, О. Суходольського; з 1903 — у стаціонарних театрах; 1918—21 в київській опері, водночас — регент хору Володимирського собору в Києві (до 1926).

1924—84 (з перервами) після одруження з дочкою Демидова у цьому будинку проживав Проценко Андрій Федорович (1902—84) — флейтист, музичний діяч, педагог, професор (з 1954), заслужений артист УРСР (з 1946). У 1927 закінчив Київську консерваторію (клас проф. О. Химиченка) і з цього року працював у оркестрі Свердловської опери. 1934 повернувся до Києва, де до 1956 був солістом оркестру Київського театру опери та балету. Мешкаючи в цьому будинку, підготував і зіграв свої найкращі оркестрові партії в операх «Мазепа», «Черевички», «Пікова дама» П. Чайковського, «Золотий півник», «Казка про царя Салтана», «Снігуронька» М. Римського-Корсакова, «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Кармен» Ж. Бізе, «Отелло» Дж. Верді; в балетах «Спляча красуня» і «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Червоний мак» Р. Глієра та ін. З 1927 паралельно займався педагогічною діяльністю. 1934—84 викладав гру на флейті у Київській консерваторії.

Вперше в Україні розробив курс методики гри на духових інструментах, яку викладав до 1972. У 1935 був одним із засновників духового відділу музичної школи-десятирічки при Київській консерваторії. Досліджував історію духових інструментів і життя пов'язаних з ними виконавців, історію кафедри духових інструментів консерваторії. Засновник школи гри на флейті в Україні. Виховав ряд відомих музикантів. Похований на Байковому цвинтарі, 1989 відкрито меморіальну дошку біля класу консерваторії (№ 54), в якому 1956—84 викладав А. Проценко.

1992 Міжнародний біографічний центр у Кембріджі (Велика Британія) за видатні заслуги відзначив А. Проценка «Нагородою за досягнення у 20 столітті» (вперше в Україні). Родини Демидова і Проценка проживали у квартирі № 20 на другому поверсі.

1929—35 в одній з кімнат цієї квартири мешкав Скоморохов Олександр Олександрович (1874—1946) — вчений-технолог, професор Київського політехнічного інституту.

1985—90 будинок реставровано [247].

Людмила Проценка.

53. БУДИНОК бл. 1900, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ КУЗЬМІН Є. М., ФОРШ О. Д., БУВАВ ПАУСТОВСЬКИЙ К. Г. (іст.). Вул. Стрітенська, 15. На червоній лінії забудови. Споруджений як прибутковий. Чотириповерховий, цегляний, з елементами декору у стилі ренесанс.

1906—10 тут жила письменниця Форш Ольга Дмитрівна (1873—1961). Вперше приїхала до Києва 1891, навчалася у Рисувальній школі М. Мурашка, 1897—1904 жила з чоловіком (військовослужбовцем) у власному будинку на Саперній слобідці.

З 1906 сім'я оселилася на Стрітенській вул., 17 (тепер № 15) у квартирі № 10. У Києві О. Форш почала займатися літературно діяльністю, 1907 опублікувала у газеті «Киевский вестник» своє перше оповідання «Черешня». Неодноразово приїздила до Києва і в останні роки життя, коли проживала у Ленінграді.

У цій же квартирі спочатку разом з Форшами і до 1941 проживала сім'я мистецтвознавця Кузьміна Євгена Михайловича (1868—1942). Готував матеріали з мистецтва України для «Історії російського мистецтва» за редакцією І. Грабаря. Був одним з керівників Київського літературно-артистичного товариства, Київського відділення Російського філософського товариства. 1918—26 професор історії мистецтв Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

У 1913 Є. Кузьмін видавав журнал «Рыцарь», редакція якого містилася у його квартирі. У числах № 10—12 журналу опублікував одне з перших своїх оповідань «Четверо» письменник Паустовський Костянтин Георгійович (1892—1968). Жив у Києві 1898—1923 (з перервами). У 1913—14 навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Про свої відвідини квартири Є. Кузьміна письменник розповів у книжці «Далекі роки» (складова частина автобіографічної «Повісті про життя»; 1945—63).

Тепер у будинку — державна установа [248].

Михайло Кальницький.

54. БУДИНОК 1897, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ПЛАТОНОВ Х. П., УЛЯНОВИ та інші (іст.). Вул. Кудрявська, 10. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений у стилі неоренесанс за проектом арх. А. Краусса як прибутковий будинок В. Данилевича. Чотириповерховий, на напіввіддальному поверсі, цегляний, тинькований.

1899—1907 тут проживав Платонов Харитон Платонович (1842—1907) — живописець, педагог, акад. Петербурзької АМ (з 1893). У Києві жив з 1879, викладав у Рисувальній школі М. Мурашка (1880—1900), з 1901 — у Київському художньому училищі, був

одним із його засновників. Автор численних творів, за своєю спрямованістю близьких до передвижників.

У жовтні 1903 у квартирі № 5 проживали мати В. Леніна М. Ульянова та його сестри — Анна і Марія. Малявданням поселення більшовицького впливу на місцеві організації РСДРП, в яких переважали меншовики. Квартира містилася у бельетажі правого крила будинку, складалася з п'яти невеликих кімнат. Потім переїхали на Лабораторну вул., 12.

1905 у будинку кілька місяців мешкав з родиною професор Київської духовної академії О. Булгаков, один син якого, Михайло, став відомим письменником, а другий — Микола — бактеріологом із світовим ім'ям. З 1906 проживали на Андріївському узвозі, 13.

1970 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку 1982 замінено на нову бронзову з барельєфними портретами Ульянових (ск. В. Дяченко, арх. В. Гнездилов) [249].

Михайло Кальницький,

Жанна Тимченко.

55. БУДИНОК ГІМНАЗІЇ 1903, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ ТАРАСОВА А. К. (іст.). Вул. Різницька, 2/34. На перехресті вулиць Московської і Різницької. У 2-й пол. 18 ст. на цьому місці була садиба

прапорщика Я. Ломтева. Пізніше тут проживали його спадкоємці — сини Петро і Микола, також російські офіцери, які брали участь у Вітчизняній (1812) та російсько-турецькій (1828—29) війнах. 1834 родинний будинок Ломтевих згорів. 1837 був відбудований за проектом міського арх. Л. Станзані. Після смерті П. Ломтева (1844) садибою володіла його дружина, пізніше — сини. В кін. 19 ст. в будинку містився дитячий притулок ім. Олександра ІІ. У 1903, коли поряд із будинком Ломтевих збудовано гімназію, він становив частину її садиби. Одноповерховий, наріжний.

Будинок гімназії зведено за проектом арх. О. Кобелева. Триповерховий, цегляний, з напіввіддалом і одноповерховою прибудовою. Тут, у колишній приватній гімназії О. Плетнєвої у 1906—11 навчалася Тарасова Алла Костянтинівна (1898—1973) — драматична актриса, народна артистка СРСР (з 1937), Герой Соціалістичної Праці

(1973), лауреат Державних премій СРСР (1941, 1946 — двічі, 1947, 1949). Народилася у Києві в родині лікаря-стоматолога, професора університету. У зв'язку з перездоом сім'ї на нове місце проживання (вул. Лютеранська) продовжила навчання у приватній гімназії О. Титаренко (тепер вул. Б. Хмельницького, 10).

З 1916 і до кінця життя А. Тарасова була провідною актрисою Московського художнього театру. Разом з театром вона часто приїздила до Києва на гастролі, відпочивала в Кончі-Заспі. 1981 у будинку відкрито кімнату-музей А. Тарасової.

1974 на фасаді встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом актриси (ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко).

У радянський період у будинку містилася середня школа № 84 (тепер — вечірня школа № 8) [250].

Римма Лякіна, Лариса Шевченко.

56. БУДИНОК ГОТЕЛЮ 30—40-х рр. 19 ст., В ЯКОМУ ЗУПИНЯЛАСЯ МАРКО ВОВЧОК (іст.). Вул. Братська, 7. Поряд з Контрактовою пл., на червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний. Колишній готель «Московський».

Тут 1854 проживала Марко Вовчок (справж.— Вілінська Марія Олександрівна, за чоловіком — Маркович; 1833—1907) — письменниця, етнограф. 1853—55 з чоловіком О. Марковичем перебувала в Києві за кількома адресами (вулиці Братська, 7; Володимирська, 9; Кирилівська, 21; Трьохсвятительська, 4). З них збереглися будинки на вулицях Братській і Трьохсвятительській. Київський період відіграв важливу роль у формуванні Марка Вовчка як письменниці, тут вона збирала український фольклор, вивчала побут селян. Збереглося чимало пісень, записаних нею в Києві й на його околицях — Приорці та Шулявці, в селах Борщагівка, Бровари, Сичівка та ін. У ті роки вона почала впорядковувати словник живої української мови, над яким працювала все життя. У цей період в її зошитках з'явилися перші начерки оригінальних художніх творів, близьких за змістом і стилем до «Народних оповідань», датованих 1853. Деякі з записів цих років Марковичі передали поетові А. Метлинському. У виданих ним «Народних південноросійських піснях» (1854) опубліковано дві пісні з підписом «М. А. Марковичева» (М. О. Маркович). На становлення і подальший розвиток творчості Марка Вовчка великий вплив мало спілкування у Києві з відомим істориком і етнографом М. Маркевичем.

56. Вул. Братська, 7.

чем, лікарем і етнографом С. Носом, палкими шанувальниками творчості Т. Шевченка В. Репніною, Д. Каме-нецьким, який сприяв виданню творів Кобзаря, М. Чалим — першим біографом поета та іншими діячами української культури.

Кімната, в якій проживала Марко Вовчок, містилася на другому поверсі, в лівому крилі готелю.

1958 на фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (арх. І. Шмудьсон) [251]. *Лілія Пивоваренко.*

57. БУДИНОК ПРАЦОВИТОСТІ 1894—96, В ЯКОМУ МІСТИЛАСЯ ЯВОЧНА КВАРТИРА КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО МІСЬККОМУ КП(б)У (іст.). Вул. Гоголівська, 39. З невеликим відступом від червоної лінії забудови вулиці. Перед будинком — палисадник. Споруджений за проектом арх. М. Казанського, 1901 розширений прибудовою (арх. Г. Антоновський). Триповерховий, цегляний, з напівпідвалом. Рельєфна кладка карниза та міжповерхових тяг прикрашає стримано вирішений фасад. Будинок складається з трьох частин, що утворюють у плані літеру «П», розгорнуту у глибину подвір'я. Прибудова до корпусу, яка містилася вздовж вулиці, трохи виступає за червону лінію забудови і має додатковий цокольний поверх.

Тут розташовувався т. зв. Будинок працовитості — добродійний заклад, в якому малозабезпеченим киянам надавалися нескладна робота та дешевий притулок. Заклад утримувався коштом філантропів, зокрема З. Мировича і відомого добродійця Н. Терещенка. За радянських часів тут розташовувалася художньо-індустріальна профшкола, технікум, потім приміщення пристосовано під квартири.

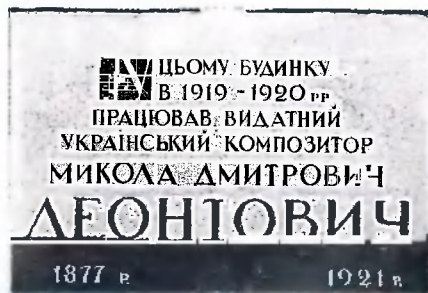
У квартирі № 27 під час окупації Києва німецько-фашистськими військами з 1 жовтня 1941 до червня 1942 містилася явочна квартира Київського підпільного міськкому КП(б)У. У червні — вересні 1941 було створено підпільні основний і запасний міськкоми КП(б)У. До складу основного міськкому партії входило 9 осіб (секретар — М. Рудешко, заступник секретаря — В. Хохлов). Дублюючий склад міськкому налічував п'ять осіб (секре-

58. Вул. Мельникова, 14.

тар — С. Бруз). Під їхнім керівництвом здійснювалася підготовка бойових резервів для партизанського руху, організація диверсій та саботажу на міських підприємствах, агітаційно-пропагандистська робота серед населення в умовах фашистської окупації. У жовтні 1941 гітлерівці провели масові облави й обшуки, багатьох підпільників було заарештовано. Тільки трьом членам підпільного міськкому вдалося уникнути арешту. У кінці жовтня 1941 сформовано другий склад підпільного міськкому партії (секретар — К. Івкін), який активізував діяльність підпільників. Влітку 1942 у місті діяло 40 підпільних організацій, які об'єднували понад 700 осіб. Підпільний міськком мав 40 конспіративних і явочних квартир у різних районах міста. Хазяїном цієї квартири був А. Лобанов. Тут член міськкому партії, керівник штабу з підготовки бойових резервів для партизанського руху В. Кудряшов зустрічався з членами підпільного Залізничного райкому КП(б)У

59. Вул. Пугачова, 12/2.

Г. Левицьким і Б. Петрушко. Явочна квартира містилася на другому поверсі центральної частини будинку, була однокімнатною. Збереглася без змін.

1975 на фасаді встановлено меморіальну гранітну дошку на пошанування підпільників (арх. Н. Онікійчук). Нині — житловий будинок [252].

Галина Денисенко, Михайло Кальницький, Дмитро Малаков.

58. БУДИНОК ФЕЛЬДШЕРСЬКОЇ ШКОЛИ 1907, В ЯКОМУ ЖИВ І ПРАЦЮВАВ СТЕЦЕНКО К. Г., ДЕ СФОРМОВАНО ТИМЧАСОВИЙ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНИЙ ПОЇЗД № 1078 (іст.). Вул. Мельникова, 14. На червоній лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний. Споруджений для земської фельдшерської школи при Кирилівській лікарні. З жовтня 1909 до серпня 1910 тут проживав і працював вихователем Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, священик. Одночасно викладав спів у Київському учительському інституті. У серпні 1910 переїхав до м. Тирнова Подільської губернії. В училищі навчалися у різний час чл.-кор. АН УРСР І. Іщенко, проф. М. Коломійченко.

На початку Великої Вітчизняної війни при медичній школі, що містилася в будинку, створено евакопункт, на базі якого у червні 1941 сформовано тимчасовий військово-санітарний поїзд № 1078. Начальником поїзда призначено лікаря 1-го рангу С. Тихонова, персонал складався з 30 осіб. За рік свого існування (з 22 червня 1941 до 27 червня 1942) поїзд здійснив 17 рейсів, перевіз з фронтів у тил тисячі поранених і хворих.

1973 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку, яку 1983 замінено на нову з чорного граніту із знаком Червоного хреста і Червоного півмісяця.

З 1945 у будинку медичне училище № 1 [253].

Юрій Зінченко, Михайло Кальницький.

59. БУДИНОК ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ (СЕМІНАРІЇ) 1903, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАЛИ ЛЕОНОВИЧ М. Д., ЛИПКІВСЬКИЙ В. К., СТЕЦЕНКО К. Г., НАВЧАВСЯ МІНЬКІВСЬКИЙ О. З. (іст.). Вул. Пугачова, 12/2. На червоній лінії забудови вулиці. Проектувався 1901 київським єпархіальним арх. Є. Єрмаковим. Завершення будівництва і відкриття семінарії відбулося у вересні 1903. У 1905 зроблено прибудову з боку вул. Пугачова на чотири віконних прорізи з церквою св. Кирила і Мефодія.

Триповерховий, цегляний, тинькований. Фасад будинку прикрашений фігурною цегляною кладкою з елементами неоросійського стилю.

Семінарія складалася з 4-х класів. Першим директором і законовчителем школи 1903—05 з наданням йому сану протоієрея був Липківський Василь Костянтинівич (1864—1937) — церковний діяч, з 1905 — настоятель Покровської церкви на Солом'янці; митрополит УАПЦ (1921—27). Підібрав педагогічний персонал переважно з свідомих українців, що викликало невдоволення незадоволення офіційних кіл і розформування вчительського колективу. Серед них — поет О. Коваленко (1880—

1927); педагог, журналіст і видавець Г. Шерстюк (1882—1911); педагог, громадський діяч, товариш міністра освіти (листопад 1918) Ю. Щириця (? — 1919, розстріляний більшовиками).

З часу заснування церковно-учительської школи у ній працював учителем співу Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, священник. У цей період удосконалював свій музичний фах, відвідуючи заняття в Київському музичному училищі та Музичній школі М. Лисенка. Композитор керував хором церковно-учительської школи і Лук'янівського народного будинку, створив низку вокальних творів, у т. ч. хор «Заповіт» на сл. Т. Шевченка і «Прометей» на сл. О. Коваленка. У січні 1907 заарештований, згодом висланий з Києва. 1912 прийняв сан священника. Вдруге композитор призначений викладачем Київської церковно-учительської школи у березні 1918. За спогадами сучасників, К. Стеценко був фактично організатором і керівником культурно-освітньої роботи в семінарії, запрошував туди видатних діячів культури — співаків, музикантів, артистів. Викладав у школі до 1919, одночасно був диригентом Першого українського національного хору.

З 1918 у семінарії викладав Леонтович Микола Дмитрович (1877—1921) — композитор, хоровий диригент, музично-громадський діяч, педагог, збирач музичного фольклору. Вів уроки співу, проводив диригентську хорову діяльність. Викладав також хормейстерську майстерність в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, був організатором і комісаром Першої української державної капели. У цей період композитор здійснив аранжування багатьох народних українських пісень, створив ряд оригінальних композицій на вірші українських поетів, почав писати оперу «На русалчин Великдень», а також підготував підручник нотної грамоти для шкіл. Викладав у школі до жовтня 1919. Працюючи в учительській семінарії, К. Стеценко і М. Леонтович жили на квартирах у лівому крилі будинку цього навчального закладу. 1917—21 в школі навчався Мінківський Олександр Захарович (1900—79) — хоровий диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1960). Його вчителями були К. Стеценко і М. Леонтович.

Пізніше у будинку діяли учительська семінарія ім. Б. Грінченка, після громадянської війни — недільна школа ім. Б. Грінченка, педкурси. У повоєнні роки в будинку містилися сільськогосподарська школа з підготовки голів колгоспів, з 1956 — Вища партійна школа при ЦК КПУ.

1967—68 здійснено реконструкцію із значним переплануванням, заміною дерев'яних перекриттів на залізобетонні, надбудовою аттикоподібного поверху над частиною об'єму. З кінця 1980-х рр. тут містилася середня школа № 70. 1992—96 частину приміщень займав Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ. З 1997 будинок належить Українській академії державного управління при Президенті України.

1965 на фасаді встановлено гранітну меморіальну дошку на пошанування М. Леонтовича (арх. В. Шевченко) [254].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький.*

60. БУДИНОК ШКОЛИ 1937, В ЯКІЙ НАВЧАВСЯ ЄГУНОВ К. К. (іст.). Вул. Коперника, 8. З відступом від червоної лінії забудови вулиці.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний.

Тут у середній школі № 101 у 1938—40 навчався Єгунов Костянтин Кузьмич (1923—42) — керівник підпільної комсомольсько-молодіжної групи «За Радянську Україну», секретар підпільного Шевченківського райкому ЛКСМУ Києва в період німецько-фашистської окупації. Група діяла з жовтня 1941 до листопада 1943. До її складу входило 27 осіб, в основному учні школи № 101. Члени організації розповсюджували антифашистську літературу і листівки, здійснювали диверсії, виготовляли документи для радянських військовополонених та підпільників. У травні 1942 гестапівці вийшли на слід підпільної організації. Більшість її членів було заарештовано і закатовано в гестапо, у т. ч. К. Єгунова.

У пам'ять про загиблих підпільників у школі створено меморіальний музей. 1975 на фасаді встановлено меморіальну дошку з сірого граніту на пошанування К. Єгунова [255].

Лілія Лук'ячук.

61. БУДИНОК ШКОЛИ 1936, В ЯКІЙ НАВЧАЛАСЯ МАРКУС Т. И. (іст.). Вул. Жиланська, 46. На розі вулиць Володимирської і Жиланської, з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний.

Тут 1936—37 навчалася Маркус Тетяна Йосипівна (1921—42) — комсомолка-підпільниця, яка за дорученням Київського підпільного міськкому КП(б)У та Залізничного підпільного райкому КП(б)У під час окупації міста фашистами займалася агітаційно-пропагандистською роботою, розповсюджувала листівки, брала активну участь у діяльності штабу диверсійно-підривної роботи. Влітку 1942 була заарештована і закатована у гестапо.

63. Михайлівська пл., 1.

1991 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом підпільниці (ск. В. Медведєв, арх. А. Милецький). Тепер — школа № 44 [256].

Марина Шевченко.

62. БУДИНОК ШКОЛИ-ПРИТУЛУКУ 1902, В ЯКОМУ ПРОЖИВАЛИ ДІТИ З ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ (іст.). Вул. Пугачова, 3. На червоній лінії забудови вулиці, на розі вулиць Пугачова і Герцена.

Триповерховий (третій поверх і прибудову споруджено у 1980-х рр.), цегляний, Г-подібний у плані. Споруджений коштом цукрозаводчика Н. Терещенка на ділянці, наданій безкоштовно містом під школу-притулок для глухонімих хлопчиків Київського відділу піклування про глухонімих. Автор проекту — цивільний інж. В. Безсмертний. Після 1917 тут містився дитячий будинок для глухонімих.

Під час окупації міста гітлерівці використовували будинок під стайні. Після визволення Києва тут містився санітарний госпіталь, з 9 травня 1945 до 1962 — дитячий будинок № 13. Першими тут знайшли притулок 285 малолітніх в'язнів, яких визволила Радянська армія з концтаборів Освенцім, Майданек, № 300, де багатьох з них використовували як донорів для солдатів Німеччини. У дитячому будинку були й діти, батьки яких загинули під час війни. Всього 987 вихованців.

З 1962 тут — службові приміщення обласної клінічної лікарні. 1989 дві кімнати на першому поверсі відведено під музей «Дитинство, обпалене війною».

1990 на фасаді будинку в пам'ять про дитячий будинок № 13 встановлено меморіальну дошку з сірого граніту (арх. В. Приходько) [257].

Віра Семенова.

63. БУДИНОК ЦК КП(б)У, 1936—38 (архит., іст.). Михайлівська пл., 1. На краю Старокиївського плато, формує простір Михайлівської пл. Був збудований за доопрацюванням конкурсним проектом Урядового центру арх. Й. Лангбарда. Створення і реконструкція центру здійснювалися за Генеральним планом розвитку Києва, роз-

робленим під керівництвом арх. І. Хаусгова. Навішкрюгла частина Урядової площі мала складатися з двох симетрично розташованих шестиповерхових будівель заввишки 40 м, пам'ятника В. Леніну між ними (не нижче 75 м) і парадними сходами до Дніпра. Було споруджено тільки один будинок запланованого ансамблю центральних органів влади України. Будівництво супроводжувалося спеціальним історичною забудови, видатних пам'яток історії та культури, зокрема Трьохсвятительської (Василівської) церкви 12—17 ст. з дзвіницею поч. 20 ст. та частини будівель Михайлівського Золотоверхого монастиря 12—18 ст.

Монументальна споруда має незвичні конфігурацію і загальну композицію, розвинуту пластику фасадів, в якій переважають великі форми. Роль головного фасаду відіграє портик — потужна увінчана дворядною колонадою коринфського ордера, що охоплює всю висоту шестиповерхового будинку. Вона підтримує антабасмент і високий парапет з лінійним зображенням прапорів і герба УРСР (тепер замінено на герб незалежної України — тризуб на щиті). За портиком містяться глибоко внутрішні подвір'я. Архітектурний ордер колонади в більш плоскому варіанті (навішкрюгли) повторюється на фасадах будинку, крім тильного, який вирізняється дрібними архітектурними деталями. Система планування споруди коридорна, з двобічним розташуванням робочих кімнат і невеликих залів засідань. За проєктом до тильної частини будинку мала прилягати велика, навішкрюгла у плані, зала засідань (не споруджена). Вертикальні зв'язки забезпечуються за допомогою парадних сходів і ліфтів. У багатьох публікаціях звертається увага на істотні недоліки будівлі: невизначність силуету, гіпертрофію ордерних архітектурних форм, дисгармонію з панорамою історичної частини міста. Проте, вона залишається помітною віхою в архітектурі Києва 2-ї чв. 20 ст.

1939—41 тут розташовувався ЦК КП(б)У — вищий орган Комуністичної партії України в період між її з'їздами. ЦК КП(б)У створений у липні 1918 на І з'їзді партії у Москві; у березні — серпні 1919 працював у Києві, з грудня 1919 — у Харкові. 1934 знову переїхав до Києва. 1934—38 містився на вул. Володимирській, 33, з 1943 — на вул. Банковій, 11.

Першим секретарем ЦК у зазначений період був Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) — радянський державний і партійний діяч, Герой Радянського Союзу (1964), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1957, 1961), перший секретар ЦК КПРС (1953—64), голова Ради Міністрів СРСР (1958—64). 6 листопада 1943 над будинком ЦК КП(б)У було піднято прапор воїнами окремої розвідроты штабу 1-го Українського фронту під час Київської наступальної операції з визволення Києва від німецько-фашистських загарбників.

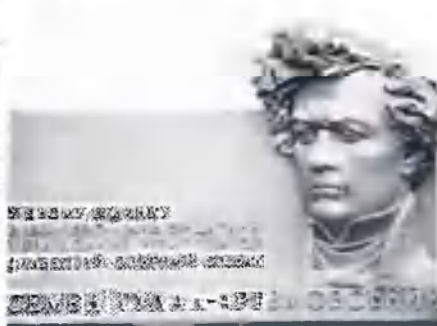
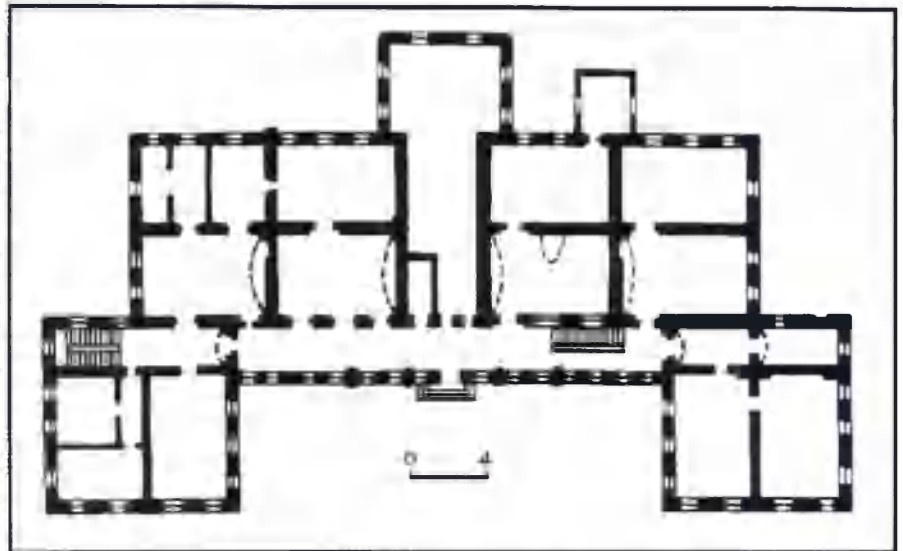
Після війни тут містилися київські обком КПУ і обласвиконком (до 1988), міськком КПУ, ЦК, обком і міськком

64. Вул. Набережно-Хрещатицька, 27.
64. План першого поверху.

АКСМУ. 1992 будинок передано спочатку Київській міській держадміністрації, того ж року — Міністерству закордонних справ України [258].

Виктор Мойсєєнко, Лариса Федорова.

64. БУРСА КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ кін. 18 — поч. 19 ст., в якій проживав ГУДАК-АРТЕМОВСЬКИЙ С. С. (архит., іст.). Вул. Набережно-Хрещатицька, 27. На березі Дніпра. Відіграв визначну роль у формуванні забудови набережної. У бурсі (студентському гуртожитку) проживали учні, переважно сироти та діти бідних батьків, які утримувалися братством. Перший дерев'яний будинок бурси містився на території Братського монастиря. Протягом 1763—65 було збудовано нову бурсу. Мурований фундамент зводився під керівництвом арх.

І. Григоровича-Барського, дерев'яна надземна частина — під керівництвом «тессального майстра» І. Неділки. Тут проживало до 400 бурсаків. У серпні 1775 будинок згорів.

За розпорядженням митрополита Г. Кременецького по митрополії проводився збір коштів. 1778 споруджено нову одноповерхову цегляну бурсу, яка мала високий дах з заломом та фронтонами над бічними крилами, що було характерним для українського бароко. Будинок мав 13 камер (у двох містилася лікарня). Автор — арх. І. Григорович-Барський. Пізніше добудовано цегляну кухню. 1811 з ініціативи митрополита С. Олександрівського за проєктом арх. А. Меленського надбудовано і реконструйовано у стилі класицизму. Під час пожежі 1811 бурса фактично не постраждала.

Будинок гуртожитку двоповерховий, цегляний, складається з трьох об'ємів — центрального і двох бічних. Висунуті на червону лінію забудови вулиці бічні крила утворюють курдонер перед центральним входом, який підкреслено портиком доричного ордера. В архітектурі споруди простежуються основні етапи її будівництва. Перший поверх з невеликими, щільно посадженими прямокутними вікнами й рустованими піластрами відбиває особливості первісної будівлі 18 ст. У портику (закладений у серед. 19 ст.) та архітектурному оформленні бічних

крил, де переважають горизонтальні членування, які позначені лінією цоколю, міжповерховою і підвіконними тягами, профільованим карнизом, яскраво виявилися особливості класицизму. Гладенькі тиньковані стіни прорізані прямокутними вікнами, увінчаними на другому поверсі класичними трикутними і горизонтальними сандриками, що спираються на кронштейни. Архаїчний характер внутрішнього планування виявляється у наявності суміжних приміщень, розташованих по один бік коридору (виник у серед. 19 ст.). В окремих кімнатах збереглися коробові склепіння, в інших переkritтя плоскі. Після пожежі 1811 до трапезної бурси було переведено клас граматики, на другому поверсі в залі розміщено конгрегаційну церкву.

Будинок бурси — перший студентський гуртожиток, зведений у Києві. У лікарні при бурсі деякий час працював штаб-лікар Х. Бунге, батько міністра фінансів М. Бунге. Під час війни 1812 в будинку містилася військова аптека, яка залишалася тут до 1814. Після реорганізації Київської академії сюди переїхали її нижчі класи, з яких створено духовне училище, що залишалось тут до 1901. 1802—14 тут проживав Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790—1865) — поет, перекладач. 1824—30 в цьому будинку мешкав Гулак-Артемівський Семен Степанович (Артемівський; 1813—73) — композитор, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм», співак і драматичний актор. Навчався в Київському повітовому духовному училищі.

1901 училище переїхало до приміщення семінарії, що містилося в кол. Петропавлівському монастирі. У будинку бурси були: склад кахлів, чорнильна фабрика, склад борошна Нестле, приватні квартири, єврейська школа.

1974 на фасаді встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом С. Гулака-Артемівського (ск. Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко). Тепер тут Київський філіал Одеської державної морської академії [259].

Анатолій Артемов, Сергій Білокінь.

65. ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 19—20 ст. (архит., іст., містобуд.). Пролягає вздовж північного краю Старокиївського плато з'єднуючи площі Михайлівську та Львівську. Виникла за часів Київської Русі на шляху до м. Житомира, проходила паралельно оборонному валу Верхнього міста від Софійської (Батиевої) брами до Жидівської (Львівської) брами. На території садиби № 24 виявлено підвалини давньоруського храму. У 15—18 ст. разом з теперішньою вул. Артема мала назву Львівської, після створення 1795 у районі Львівської брами Житомирської застави — Житомирської. У 1-й третині 19 ст. нижня частина (від сучасного Майдану Незалежності до Михайлівської пл.) мала на-

зву Навізної, верхня — Житомирської. 1869 нижня частина одержала назву Малої Житомирської, верхня — сучасну назву. Після лютого 1919 перейменовувалася на вул. А. Міцкевича, 1923—44 — О. Горвиця. До неї прилучаються вулиці Володимирська, Стрілецька, О. Гончара, Стрітенська, Рейтарська.

Сучасне трасування одержала у серед. 19 ст. після реалізації генерального плану Києва, затвердженого 1837. На початку вулиці у 1858—61 забудовано садибу аптекаря І. Ейсмана (арх. О. Беретті) у стилі пізнього класицизму (№ 2). З протилежного боку 1854—57 за проектом архітекторів К. Скаржинського, М. Іконникова та І. Штрома зведено будівлю Присутствених місць, а також будинок пожежного депо з каланчею, який візуально закріпив перехрещення вул. Великої Житомирської з вул. Володимирською. Закінчення вулиці біля Львівської пл. акцентувалося цегляною Стрітенською церквою у російсько-візантійському стилі (збудована у 1858—61, реконструйована у 1883—84, арх. В. Ніколаєв, зруйнована у 1930-х рр.), яка стояла на місці скверу біля Торговельно-промислової палати (№ 33).

Об'ємно-просторова композиція вулиці сформувалася у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зведенням багатоповерхових житлових прибуткових будинків, які утворили вулицю-коридор. Це одна з магістралей міста, яка зберегла забудову і колорит того часу. Характерною рисою її забудови є периметральність — розміщення головних корпусів на червоних лініях, флігелів — у глибині ділянок забудови. Ще однією рисою, яка формує архітектурно-художній образ вулиці, є забудова будинками, виконаними у різних архітектурних стилях, та завершення наріжних споруд банями і наметами. В архітектурному відношенні будинки відображають епоху історизму та модерну. У формуванні ансамблю вулиці брали участь визначні київські архітектори П. Альошин, І. Беляєв, М. Бобрусов, Є. Єрмаков, О. Кривошеев, В. Ніколаєв та ін. Найвизначнішими об'єктами є: колишній будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства у формах неоросійського стилю (№ 9), на місці якого раніше була дерев'яна Златоустівська церква; подібний за стилем колишній особняк Собанського (№ 28); прибутковий будинок у формах стилізованої романської архітектури (№ 8-а). Привертають увагу споруди у характерному київському цегляному

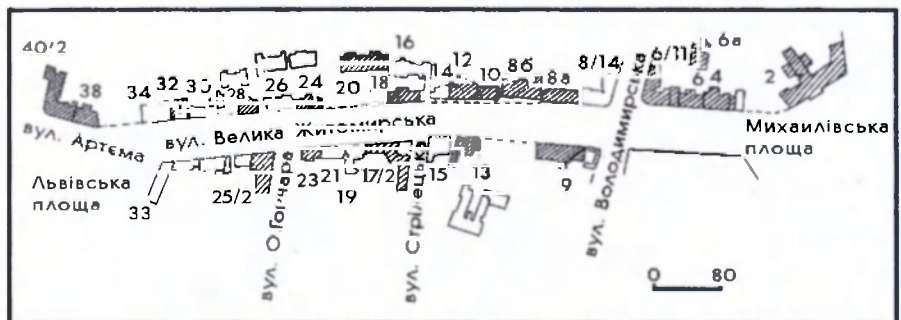
стилі з елементами ренесансу (№ 4, 6/11, 12, 24, 40/2) та російської архітектури (№ 8-б), будинки у стилі модерн (№ 6, 6-а, 10, 23, 25/2, 32), фасади яких оздоблено характерним орнаментальним і рослинним ліпленням. У гармонійному сполученні з зазначеними будівлями середовище вулиці формують також цінні об'єкти № 13, 18, 19, 20 та ін. Органічно впливав на забудову вулиці споруджений 1928—30 за проектом арх. П. Альошина будинок лікарів — один із кращих зразків архітектури конструктивізму в Україні (№ 17/2). Новітня архітектура 1960—70-х рр. представлена будинком Торговельно-промислової палати (№ 33; 1969, архітектори М. Гречина, В. Стариков, С. Миргородський). Парний фронт забудови вулиці був частково реконструйований та упорядкований у зв'язку з обладнанням пішохідної алеї до дня святкування 1500-річчя Києва (арх. А. Милецький).

З вул. Великою Житомирською пов'язані життя та діяльність багатьох визначних діячів культури та науки. Тут проживали архітектори П. Альошин (№ 17/2), В. Кричевський (№ 12); мистецтвознавець, археолог, художній критик А. Прахов (№ 6/11); художники А. Крюгер-Прахова і М. Прахов (№ 40/2); професори Київської духовної академії Д. Богдасьевський, М. Гроссу (№ 9), С. Голубев (№ 4); письменники Панас Мирний (№ 4) і З. Тулуб (№ 6-а); композитори Г. Бобинський (№ 18) і К. Степенко (№ 6-а); учені — агрохімік і фізіолог рослин О. Душечкін (№ 8-а); винахідник, один з піонерів розробки ракетної техніки і космічних польотів Ю. Кондратюк (№ 18), основоположник вітчизняної школи зварювання металів Є. Патон (№ 24), історик В. Ляскоронський (№ 38), громадсько-політичний діяч А. Марголін (№ 4). У будинку № 28 містився Інститут мікробіології АН УРСР, в якому працювали В. Дроботько, Д. Заболотний, М. Підоплічко та ін. Відомими осередками культурного життя міста були Київське православне релігійно-просвітницьке товариство (№ 9), друкарня І. Чоколова (№ 20), реальне училище (№ 2). 1859 у будинку, де мешкав художник І. Сошенко (№ 36, не зберігся), зустрічалися Т. Шевченко і М. Чалий, у будинку № 25/2 (не зберігся) провів гімназичні роки поет С. Надсон. Пам'ять про багатьох діячів увічнено меморіальними дошками [260].

Юрій Нельговський.

65.1. Будинок житлового кооперативу «Радянський лікар» 1928—30, в якому проживали Альошин П. Ф., Гаккебуш А. М., Іванов В. М. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 17/2. На розі вулиць Великої Житомирської та Стрі-

65. Велика Житомирська вулиця. План забудови.

лощкої. Один з перших багатоквартирних житлових будинків, зведених у радянський час у Києві. Споруджений за проєктом арх. П. Альошина у стилі конструктивізму.

Чотириповерховий, цегляний, із секційним плануванням. Об'ємно-просторова композиція зумовлена змиканням вулиць під гострим кутом. Бічні крила будинку розташовано на червоних лініях, центральну частину, маскуючи невідгідну містобудівну ситуацію, віднесено вглиб ділянки і виконано у вигляді увігнутої циркулярної кривої. Прилягання бічних крил підкреслено півкруглими ризалітами. Перед центральним входом розбито невеликий палисадник. Планувальну структуру підпорядковано вимогам комфортності проживання. Квартири дво-, три-, чотири- і п'ятикімнатні. Більшість квартир має наскрізне провітрювання, зручні передпокої-холи. Складний план будинку використано для створення численних підсобних приміщень. У ряді квартир зроблено каміпи, розсувні перегородки.

Міжповерхові перекриття дерев'яні, над підвальною частиною — залізобетонні. Плоский дах з монолітного залізобетону. На ньому — солярій та прогулянковий майданчик (вперше у Києві).

Виразна композиція фасаду створюється внаслідок вдало знайдених пропорцій, контрастного поєднання горизонтальних поверхових тяг і суцільного засклення сходових кліток, різноманітного, але ретельно продуманого членування балконами, еркерами, лоджіями. Колірне вирішення фасаду та-

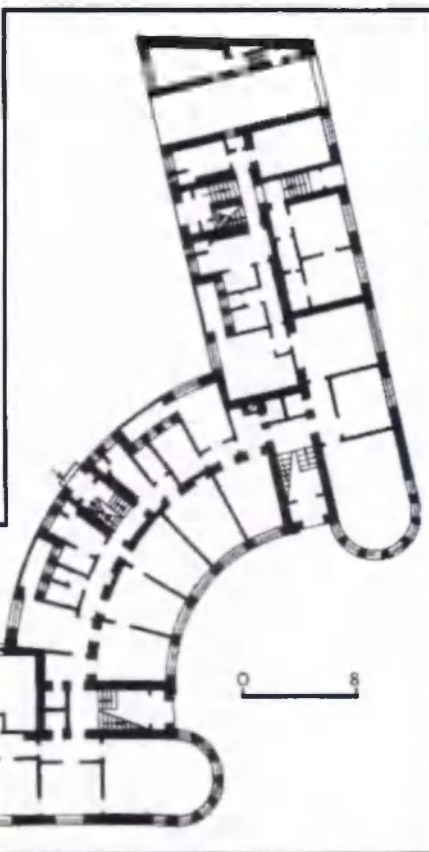
почесний член Академії будівництва та архітектури УРСР (з 1958). У цей період за його проєктами збудовано селище Харківського тракторного заводу (1931), будинки Інституту фізики та ботаніки АН УРСР у Києві (обидва — 1933), реконструйовано Педагогічний музей (1937), зведений за його проєктом, тощо. У повоєнний період розробив проєкти і керував відбудовою будинків університету, Маріїнського палацу (1944—51). Авторський колектив, який під його керівництвом брав участь у конкурсі на кращий проєкт забудови Хрещатика, одержав другу премію. 1945 розробляв теорію застосування художньої кераміки в архітектурі. Викладав у Київському художньому інституті (професор з 1921).

Проживав у п'ятикімнатній квартирі № 22 на другому поверсі в лівому крилі будинку. Похований на Лук'янівському цвинтарі.

1938—47 (з перервами) у будинку жила Гаккебуш Любов Михайлівна (1888—1947) — актриса, народна артистка УРСР (з 1943), педагог, перекладачка. З 1922 викладала у школах і студіях Києва, з 1944 — в Інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. За свою 30-річну сценічну діяльність створила понад 100 ролей. Автор перекладів українською мовою понад 40 п'єс. Останні роки життя актриси пройшли у квартирі № 20 на першому поверсі. Похована на Лук'янівському цвинтарі.

З 1950-х рр. у квартирі № 6 будинку проживав Івацов Вадим Миколайович (1892—1962) — терапевт, акад. АМН СРСР (з 1953), АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1946). У 1944—51 — завідувач кафедри терапії санітарно-гігієнічного факультету, ке-

65.1. Вул. Велика Житомирська, 17/2.
65.1. План першого поверху.

кож побудовано на контрасті червоної і жовтої цегли.

Суто функціональне ставлення до плануальної структури будівлі органічно поєднано з високим естетичним рівнем вирішення її фасадів та використанням технічних новинок, що дає підставу віднести пам'ятку до найяскравіших зразків житлової архітектури свого часу.

1930—61 тут жив Альошин Павло Федотович (1881—1961) — архітектор, дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945), доктор архітектури (з 1946).

рівник госпітальної (1951–58) і факультетської (1958–62) терапевтичних клінік Київського медичного інституту, одночасно з 1953 — завідувач відділу Інституту фізіології АН УРСР, голова Наукового товариства терапевтів УРСР. Відзначений Державною премією УРСР (1951). Автор численних наукових праць з проблем фізіології і патології органів травлення, онкології, захворювання легень.

1982 на фасаді будинку встановлено меморіальну бронзову дошку з рельєфним портретом П. Альошина (ск. В. Клоков, арх. А. Ігнащенко); 1970 — гранітну дошку з барельєфним портретом Л. Гаккебуш (ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова) [261].

Вадим Альошин, Михайло Кальницький, Тетяна Осташко.

65.2. Будинок Київського православного релігійно-просвітницького товариства 1903, в якому працювали Богдашевський Д. І., Гроссу М. С. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 9.

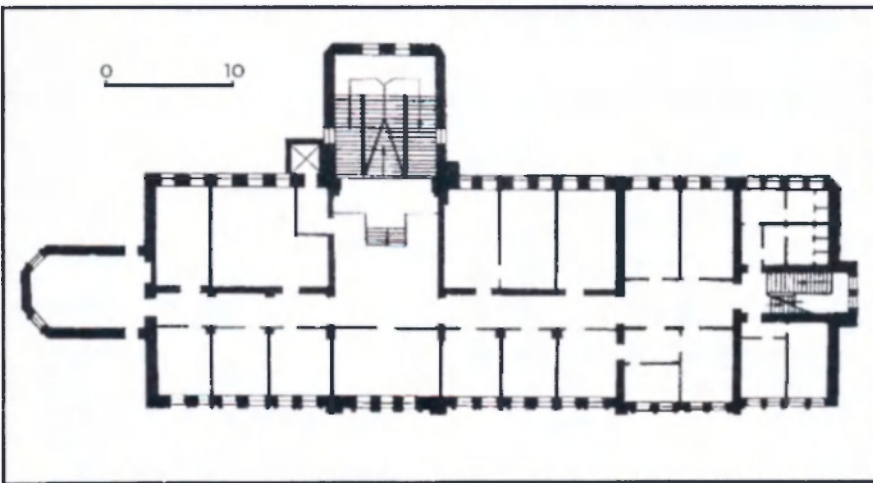
світницьке товариство мало на меті розповсюдження й зміцнення православної віри та моралі серед усіх верств населення на території Київської єпархії. Проводилися чигання, бесіди у громадських залах, чайних, їдальнях, лікарнях, нічліжних притулках, казармах і приватних будинках, загалом у 25 різних пунктах Києва. За змістом читання були не тільки з релігійної тематики, але й історико-патріотичної, медичної, сільськогосподарської тощо. Члени товариства брали участь в організації бібліотек і читалень з книжковими складами для продажу дешевої релігійної літератури, ікон, улаштуванні храмів, шкіл, недільних і вечірніх класів для дітей та дорослих. Товариство складалося з членів-діячів і членів-змагальників. Членами-діячами могли стати

особи, які мали богословську освіту. Всі священники Києва за своїм саном вважалися членами-діячами. Членами-змагальниками були особи, які підтримували товариство матеріально. Справами товариства керувала рада з восьми священників і чотирьох цивільних осіб.

1903—20 в будинку працював Богдашевський Дмитро Іванович (1861—1933) — богослов, бібліолог, священник (єпископ Канівський Василь), інспектор (з 1909), останній ректор Київської духовної академії (1910—20), редактор «Трудов КДА», церковно-громадський діяч. У перші роки виконував обов'язки товариша голови товариства, у 1910-х рр. — останній його голова. В академії викладав історію філософії. На поч. 20-х рр. за відданість церкві відбув трирічне заслання. Після повернення — священник Успенської (Богородиці Пирогощі) церкви на Подолі в Києві.

65.2. Вул. Велика Житомирська, 9.
65.2. План третього поверху.

1903—39 (з перервами) у будинку працював і проживав Гроссу Микола Степанович (1867—?) — богослов, священник, професор Київської духовної академії, церковно-громадський діяч. Діловод товариства, настоятель Іоанно-Златоустівської церкви, завідувач церковно-парафіяльної школи при ній і законовчитель. Одночасно викладав курс історії Візантії у КДА, Закон Божий у гімназіях «Групи батьків», при євангелістсько-лютеранській церкві. Друкувався в «Трудах КДА». Член правління Фребелівського товариства у Києві. Після закриття релігійно-просвітницького товариства — священник Володимирського собору (1920—24), Малої Софії (Трапезної; 1926—31). 1921 вперше заарештований (згодом звільнений), 1931 висланий на три роки з Києва, 1938 заарештований, 1939, після звільнення, виїхав на батьківщину до Бессарабії.

На червоній лінії забудови вулиці. Первісно триповерховий, споруджений за проектом київського єпархіального арх. Є. Єрмакова на місці дерев'яної Златоустівської церкви, перенесеної з Подолу 1768 і розібраної 1874. Підрядні роботи проводив Ф. Альошин. Будинок зведений у неоросійському стилі. З боку вул. Володимирської виступав п'ятигранний ризаліт, на третьому поверсі якого містилася домовна церква Іоанна Златоуста під цибулястими баньками; освячена у жовтні 1903, згодом перетворена на парафіяльну (знесена у 1920-х рр.). Пізніше будинок надбудовано ще на один поверх. У 1970-х рр. на місці ризаліту зведено наріжний семиповерховий корпус.

Чотириповерховий, цегляний, у плані прямокутний. Композиція чолового фасаду ритмічна, вхід до будинку виділено декоративним порталом. Архітектурний декор фасаду модельований лицьовою та лекальною цеглою. Фасади пофарбовано по цеглі. Велика кількість і мальовничість орнаментики надають фасадам декоративності. На першому поверсі містилися квартири та крамниці, в інших — робочі приміщення товариства, церква, парафіяльна школа. Об'ємно-планувальна структура змінена внаслідок пізніших перебудов.

Київське православне релігійно-про-

Тепер у будинку міститься Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування та Державний науково-дослідний і проєктний інститут містобудування [262].

Сергій Білокінь, Лариса Фегорова, Володимир Хромченко.

65.3. Житловий будинок, 1910-і рр. (архит.). Вул. Велика Житомирська, 6/11. Має один номер із житловим будинком зі «старокиївською аптекою» 19 ст. Збудований як вставка між сусідніми будинками.

Триповерховий, з підвалом, у плані прямокутний, чотириквартирний. У лівому крилі влаштовано проїзд на подвір'я, над проїздом — світловий дворик, в який звернено вхід на сходову клітку. Відзначається оригінальними архітектурними й конструктивними особливостями. Стіни із штучних блоків (20×20×40 см), виготовлених з цегляного бою й вапняно-цементного розчину.

Головний тривіконний фасад виконано у дусі історизму з характерною для ренесансу симетрією побудови та ярусною тектонікою. Його центр підкреслено балконом другого поверху на масивних консолях. Великі вітрини торговельного приміщення оформлено ажурними металевими рамами з орнаментом геометрично-рослинного характеру. Основним засобом художньої виразності у вирішенні фасаду є імітація мурованої кладки: темно-сірої з бучардованою поверхнею (перший поверх, наріжний руст, віконні перемички) і світло-рожевої з гладенькою поверхнею (верхні поверхи). Простінки між вітринами оздоблено імпостами із штучного граніту.

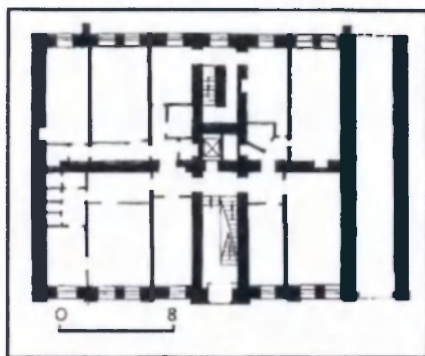
У будівельній практиці Києва на рубежі 19—20 ст. будинок виділяється безсумнівною своєрідністю.

Тепер перший поверх зайнято торговельними закладами [263].

Тетяна Трегубова.

65.4. Житловий будинок, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Велика Житомирська, 10. На червоній лінії забудови вулиці, на ділянці з крутим рельєфом,

65.3. Вул. Велика Житомирська, 6/11.

65.4. Вул. Велика Житомирська, 10.
65.4. План першого поверху.

що понижується до урочища Гончарі. Ділянка входила до складу великого землеволодіння (сучасна Велика Житомирська вул., № 10—14), придбаного 1858 А. Завойко й проданого пізніше її нащадками частинами. Ділянку з фруктовим садом, що виходив на вулицю, придбав мировий суддя І. Маценев і 1881 за проєктом арх. В. Николаєва розпочав будівництво тут триповерхового будинку в стилі неоготики. З 1882 протягом 26 років власником садиби була сім'я Меранвіль де Сен-Клер, потім Е. Кафталь. 1909 за проєктом арх. О. Феокритова, який мешкав у цьому будинку, надбудовано два верхні поверхи, фасади переоблено в стилі модерн.

Будинок цегляний, тинькований, у плані прямокутний, з проїздом. Композиція фасаду симетрична. Центральну вісь підкреслено розташуванням парадного входу, що трохи виступає ризалітом з п'ятигранним еркером і модерністським щипцем горіщного приміщення. Верхній поверх зорозво вирізаний горизонтальною лінією довгих балконів. Декор фасадів характерний для періоду раннього модерну: скульптурний (маскарони бічних розкріповок) і орнаментальний, лінійний. Інтер'єри прикрашено вишуканим ліпленням.

Односекційне планування характерне для прибуткового будинку: на першому поверсі, крім квартир, були крамни-

ця і більярдна, на другому — четвертому — по дві упорядкованих п'ятикімнатних квартири. Весь п'ятий поверх (дев'ять кімнат, два передпокої, кухня, буфетна, лакейська, кімната для прислуги) займала сім'я домовласника. З квартири був вихід у зимовий сад, розміщений в еркері.

Після проведеного у 1962 ремонту втрачено оздоблення приміщень п'ятого поверху (дубові панелі, кахляні каміни, набірний паркет).

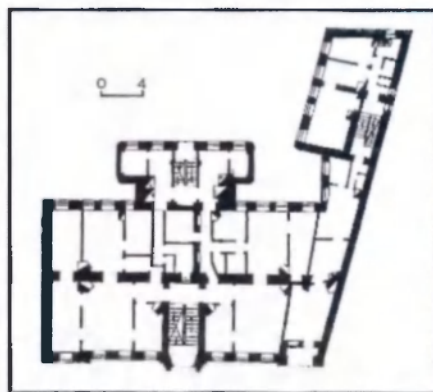
Споруда — зразок прибуткового будинку в стилі модерн [264].

Марія Кагомська.

65.5. Житловий будинок, 1900—01 (архит.). Вул. Велика Житомирська, 13. На червоній лінії забудови вулиці. Внаслідок повороту траси має наріжний розрив з торцем сусіднього будинку, заповнений «пломбовою» одноповерховою спорудою магазину.

В існуючих межах садиба сформувалася у 2-й пол. 19 ст. До кінця століття вона зберігала характерний абрис київських садиб періоду класицизму з дерев'яними одноповерховими житловими будинками, дворовими флігелями, службами і садом. 1895 садиба перейшла у володіння дворянки В. Гіль, на замовлення якої 1900 розпочато будівництво багатопверхового прибуткового будинку. Нагляд за окремими будівельними ро-

65.5. Вул. Велика Житомирська, 13.
65.5. План першого поверху.

65.6. Вул. Велика Житомирська, 25/2.
65.6. План першого поверху.

з ліфтами, зблокованими під гострим кутом. Великі квартири (по дві на секцію) містилися з боку вул. Великої Житомирської. Перекриття плоскі. В оформленні фасади використано сіро-жовту лицьову цеглу в поєднанні з фактурним гранітним облицюванням першого й цокольного поверхів. Архітектура фасадів вирішена в лаконічних формах раціонального модерну. Фасад з боку вул. Великої Житомирської симетричний, з центральним прямокутним еркером над входом, з боку вул. О. Гончара — асиметричний. Пластичку фасадів формують розкритки, що завершуються невисокими щипцями, різноманітні за формою еркери, поєднання прямокутних, лучкових (на сходовій клітці), що виходить на вул. Велику Житомирську, зберігалися масивні вишукані дерев'яні дворі, виготовлені у стилі модерн із різьбленими зображеннями квітів, а також мармурові сходи вхідного тамбура з дерев'яною огорожею.

Неясраве оформлення фасадів характеризує раціональну течію в домобудуванні Києва на рубежі століть [266].

Тетяна Скібіцька.

65.7. Житловий будинок, 1911-12 (архіт.). Вул. Велика Житомирська, 32. У рядовій забудові вулиці. Споруджений у стилі модерн, можливо, за проєктом арх. Г. Ледоховського як прибутковий триквартирний будинок. Наляжав дворянці С. Чоколовій. Пер-

вісно був триповерховий з горішнім приміщенням над входом. Четвертий поверх над основним об'ємом надбудовано після 1945 із зрушенням хвилеподібного аттика. Планування поверхів зазнало змін під час внутрішніх перебудов.

Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, тинькований. В оздобленні будинку широко використано ліплення та художній метал. Асиметрична об'ємно-планувальна структура будівлі зумовлена розташуванням на її південному фланзі вхідної групи приміщень, роль яких підкреслено широким виступом ризаліту. Деяко нижчий ризаліт на протилежному фланзі головного фасаду відповідає проїзду на подвір'я. Об'єм будинку з тильного боку прорізаний глибокою нішею лоджії з балконами (тепер закладена рівень з чільною стіною). Особливість споруди — наявність двох архітектурно оформлених фасадів. Пластично виразну композицію головного фасаду визначають дві вертикалі ризалітів, посилені гранчастими еркерами на відмітті другого і третього поверхів, різноманітні форми віконних прорізів. Між виступами ризалітів утворився невеликий двірчик, огорожений одними з найхарактерніших у Києві у стилістичному відношенні модерністськими металевими ґратами. Кути прилягання ризалітів заповнені напівкруглими балконами з ґратами у стилі модерн (ліплення на їхніх нижніх площинах зруйновано). Міжвікonnя першого поверху оформлено стилізованим рустуванням. Сааденькі тиньковані площини верхніх поверхів оздоблені різноманітним ліпним декором: сандриками, овалами, стилізованими рослинними орнаментами, серед яких привертає увагу листя каштанів у простінках вікон третього поверху. Подібний рослинний мотив, що відображає специфіку місцевої флори, використано у декорі коңсолі еркера над проїздом, де листки каштанів зображені у сплестінні двох зміїв. Плиний орнаментальний декор доповнено скульптурними барельєфами на рівні четвертого (кол. горіщного) ярусу вхідного ризаліту; трифігурною композицією на його бічній площині та двома фігурами, що фланкують ліве вікно (част-

65.7. Вул. Велика Житомирська, 32.
65.7. План третього поверху.

ботами здійснював арх. М. Казанський. Це, а також стилістична схожість фасаду споруди з іншими будинками М. Казанського, дає підставу вважати його автором проєкту.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований, на підвалі. Перекриття плоскі. За планом — уніфікована Т-подібна секція з двома квартирами на поверсі, що було поширено у житловому будівництві на рубежі 19—20 ст. Типовою для прибуткових будинків міста цього часу є також композиція неоренесансного фасаду. Його п'ятиділяна структура утворена трьома розкритками з декоративними фронтонами. Третій і четвертий поверхи розкритков акцентовано напівколонами коринфського ордера на високих кандюрованих п'єдесталах. Портал в обрамленні коринфських напівколон прикрашено ліпними стеблами квітів у тиняції фронтону. Форми й членування фасаду полегшені на верхніх поверхах, видіасних декором. Модельований у цеглі й доповнений накладним рослинним рельєфом декор надає фасадній пластичної виразності. Частково зберігся різьблений дерев'яний тамбур парадного входу.

Споруда — типовий зразок рядової житлової забудови міста на рубежі 19—20 ст., збагачує архітектурне середовище вулиці [265].

Марія Кадомська, Тетяна Скібіцька.

65.6. Житловий будинок, 1909 (архіт.). Вул. Велика Житомирська, 25/2. На наріжній ділянці, фіксує перехрестя з вул. О. Гончара. У 2-й пол. 19 ст. тут стояв однопверховий дерев'яний будинок, в якому жила мати відомого поета С. Надсона (не зберігся). Існуючий будинок зведено за проєктом арх. І. Беляєва як прибутковий для інженера шляхів сполучення, гласного Миської думи В. Демченка. Це найвищий будинок у тогочасній забудові вулиці.

Шестиповерховий, цегляний, з цокольним ярусом і підвалом, двосекційний,

ково зруйновані). У правому ризаліті на рівні четвертого ярусу була барельєфна композиція, яка зображувала хід під музику (зруйнована під час паводку будови споруди, на її місці пробито вікно). Чотириповерховий ризаліт увіччує плоский звис карниза на стилізованих крошштейнах, триповерховий об'єм карниз із фризом з листям аканта. Денгиші за формою карнизи та орнаменти (зокрема, листя каштана) прикрашають тильний фасад. Тут центром композиції є ніша лоджії з великими балконами, оторожені металевими ґратами лінійного модерністського характеру. В оздобленні інтер'єрів поєднано елементи модерну та еkleктизму. Найпоширеніше стиль модерн відіграв у вирішенні холу з парадними тримаршовими сходами з «авангардськими» металевими ґратами. Стіни холу розчленовані на фіяночки криволінійними ґратами, прикрашеними лінійним у вигляді листя каштана. Парадні та житлові кімнати оздоблюють набрані з гіпсових відливок фризи та плафони, прикріпані до дерев'яної драпки. Усього у будинку палічується сім типів оздоблення приміщень, використавши яких варіюється від квартири до квартири. Це надуги плафонів, що складаються з геральдичних щитів, черепашок та фігурок пугі, плафони із зображенням гірлянд і вінків з гроюнд; плафони, оздоблені квітами маку; фризи із зображенням сцен полювання; фігурок оленів, навичків. Плафони розбиті на різні прямокутні та овальні поля, стіни окремих приміщень розкреслено на фіяночки.

Будинок визначна за збереженням декоративного оформлення пам'ятка житлової архітектури поч. 20 ст.

Тепер тут міститься установа [267].

Тетяна Трубунова.

65.8. Житловий будинок 1910 Н, в якому містилася друкарня Чоколова І. І. (архїт. Іст., мист.). Вул. Велика Житомирська, 20. У другому ряді забудови кін. 19 - поч. 20 ст., в садибі,

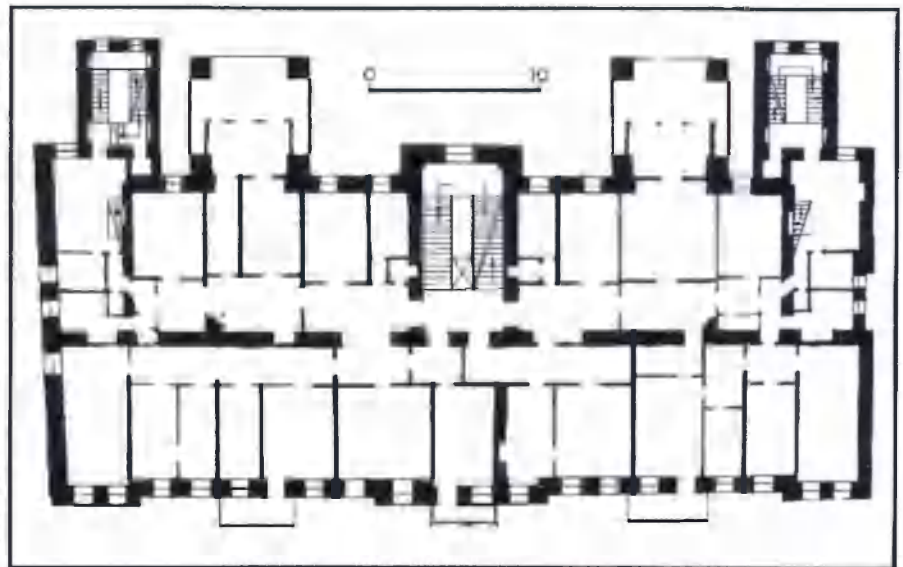
65.8. Вул. Велика Житомирська, 20.

яка у 70-х рр. 19 ст. належала дворянину, губернському секретарю С. Фаліпському. В цій садибі було декілька дерев'яних і змішаних будівель: фасадний двоповерховий будинок з двома крамничими поряд, дворівні флігелі, сараї, льодовня, приміщення для зберігання дров. 1896 за заповітом С. Фаліпського садиба перейшла до

його дружини. 1901 майно з торгів придбала вдова купця М. Цейтлін, 1905 ділянку перекупив відомий київський підприємець, власник декількох друкарень, гласний Міської думи, громадський діяч І. Чоколов. У подальшому власницею садиби була дворянка С. Чоколова.

Прибутковий будинок у стилі раціонального модерну зведений на місці знесених старих споруд садиби. У будинку було 15 чотири- та п'ятикімнатних квартир з усіма вигодами, пічче опалення. У підвалі на партерному поверсі в під'їзді № 2 містилася друкарня «І. І. Чоколов».

Чотириповерховий, цегляний, на підвалах, у плані прямокутний, з двома виступами на подвір'я, двома парадними під'їздами і чорними входами. З правого боку — проїзд на подвір'я. Композиція головного фасаду багатодільна, симетрична, ґрунтується на чіткому ритмі віконних прорізів. Фасад сирощений, незвичної рельєфності на

65.9. Вул. Велика Житомирська, 8 б.
65.9. План другого поверху.

дають йому лише ризаліти з аттиками над ними, розташовані обабіч центральної осі на деякій відстані від неї, та ледь виявлені пілястри, якими оформлено міжвіконні простіжки. Багатодільність композиції акцентовано аттиками над групами вікон у центрі та біля торців. Декор викопано у цегляній кладці та з цементу (рустування першого поверху, листви вікон тощо). Вікна сходів з дерев'яними рамами шахового малюнка, вздовж головного фасаду — ажурний металевий парапет з модерністським малюнком по краю даху.

Інтер'єри також оформлено у стилі модерн. В їхньому оздобленні відчувається авторська розробка ескізів вхідних дверей, оторожі парадних сходів, деяких плафонів і сюжетних фризів житлових кімнат. Найцікавіші плафони прикрашені лінійним декором із геометризОВАНИМИ рельєфними рослинними елементами та доповнені фризівими смугами з ритмічними зображеннями: в одному випадку — птах із головою і ногами грифона і хвостом пави на тлі модернізованого

листя аканта, в іншому — композиції з розлогим деревом, оленем під ним, вороном на гілках і журавлем на скелі. Збереглося кілька кахляних груб (кахлі, вірогідно, виробництва одного із заводів у м. Копісі Могильовської губернії), паркетна підлога, столярне заповнення вікон, фурнітура, метальська плитка.

Під час поточних ремонтів планування квартир змінено, втрачено частину декору фасадів та інтер'єрів, замінено грати балконів на головному фасаді, розібрано більшість кахляних груб, знищено вхідні двері обох під'їздів.

Будинок вдало вписаний у вуличну забудову: віддаленістю від червоної лінії він «розриває» монотонний ряд фасадів і надає вулиці більшій виразності.

Тепер на першому поверсі міститься дитсадок [268].

Інна Шулешко.

65.9. Житловий будинок 1903—04, в якому проживав Добрий А. Ю. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 8-б. Займає рядове положення з відступом на 3,5 м від червоної лінії забудови кварталу. Споруджений як прибутковий будинок І. Роговської інж. Й. Зекцером, який повторив стилістику фасаду й архітектурні деталі, раніше застосовані для будівлі на бульв. Т. Шевченка, 4. Має оригінальні об'ємно-просторову структуру та інженерне вирішення, що дало змогу максимально використати ділянку.

У 1990-х рр. капітально реконструйований зі зміною первісного планування й оздоблення квартир.

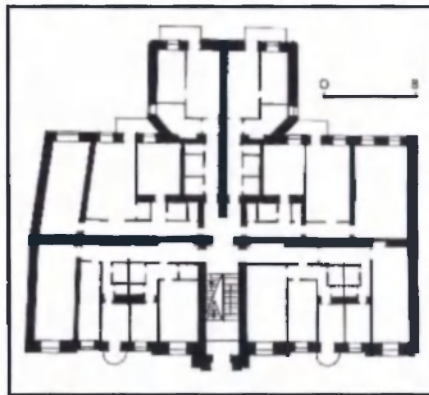
Шестиповерховий з боку вулиці, семиповерховий з боку подвір'я, цегляний, з підвалами, у плані П-подібний, односекційний.

П'ять верхніх поверхів розташовані вище рівня тротуарів, нижній освітлюється через влаштовані вздовж головного і дворового фасадів глибокі приямки (шир. 3 і 7 м). У бік Дніпра звернені великі, частково засклені для влаштування зимових садів веранди (6,4 × 6,4 м) на стовпах, захищені з обох боків виступаючими об'ємами чорних сходів. Залежно від поверху рівень комфортності й кількість квартир (2 або 4) були різними. Будинок мав водяне опалення, водогін, каналізацію, електроосвітлення, ліфти на головних і чорних сходах. У перекриттях застосовано бетон. Композиція головного фасаду симетрична, підкреслена двовіконними розкріповками, розташованими на осі входу і по краях фасадної стіни. В архітектурному оформленні широко використано декоративні можливості цегляної кладки, у т. ч. мотиви неоросійського стилю кін. 19 ст. — трилопатева арка центрального шипця, аркатура фриза, арковий портал входу, спарені вікна-біфорії. Пишне оформлення інтер'єрів було виконано у стилі модерн (металеві огорожі сходів, рослинні орнаменти обрамлень фриза й ліплення стін). В обробці приміщень були застосовані мармур для підлоги, сходів, підвіконь та облицювання камінів, набірні паркетні, дзеркала.

Споруда є прикладом багатоквартирного будинку для заможних квартирнонаймачів, серед інших житлових будівель рубежу століть відзначається оригінальним архітектурно-конструктивним вирішенням.

65.10. Вул. Велика Житомирська, 12.
65.10. План першого поверху.

У 1910-х рр. у квартирі № 8 з дев'яти кімнат жив Добрий Абрам Юрійович — голова правління Київського відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі, віце-голова Південно-Західного відділення Російської експортної палати, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків. 1918 — член фінансової комісії УНР, яка проводила переговори з представниками Німеччини про торговельну угоду. Арешт А. Доброго у квітні 1918 за наказом міністра внутрішніх справ М. Ткаченка спричинився до конфлікту між УЦР і німецьким командуванням.

У будинку (квартира № 4) мешкав член правління Київського земельного банку, діяч Київського добродійного товариства П. Скорделлі [269].

*Сергій Білокінь,
Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

65.10. Житловий будинок 1904, в якому проживав Кричевський В. Г. (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Ділянка з 1899 належала київському актору й антрепренеру М. Соловцову. Будинок зведений на замовлення його дружини — артистки М. Глебової-

Федорової за проектом арх. О. Кривошеєва.

Чотириповерховий, цегляний, з напівпідвалами, у плані Т-подібний, односекційний, з невеликими квартирами (по 8 на кожному поверсі), розрахованими на мешканців середнього достатку. Симетрична композиція головного фасаду підкреслена центральним ризалітом з великим вікном сходової клітки і бічними одновіконними розкріповками. Членуванню фасаду відповідають прямокутні аттики на масивних вертикальних опорах. Рельєфний пластичний декор, сконцентрований у верхній частині фасаду, складається з різноманітних за формою віконних лиштв, міжповерхових і підвіконних тяг, лопаток, зубчиків та інших елементів, характерних для цегляного стилю. Його доповнюють вишукані балконні огорожі. В інтер'єрі збереглися окремі деталі первісного оздоблення (підлога, огорожа сходів, столярні вироби).

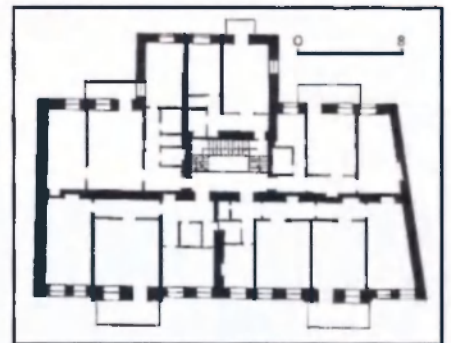
Споруда характерна для домобудування на межі століть, є складовою частиною ансамблю вулиці.

1941—43 на першому поверсі будинку (праворуч) проживав Кричевський Василь Григорович (1872—1952) — живописець, архітектор, графік, художник театру і кіно, майстер декоративно-ужиткового мистецтва. 1943 емігрував [270].

*Марія Кагомська, Дмитро Малаков,
Володимир Хромченко.*

65.11. Житловий будинок 1899—1900, в якому проживав Ляскоронський В. Г., містилися явочні квартири Організаційного комітету II з'їзду РСДРП (архіт., іст.). Вул. Велика Житомирська, 38. На червоній лінії забудови вулиці. До кін. 19 ст. на ділянці, що належала Д. Колядіну, були одноповерховий дерев'яний будинок і крамниця.

65.11. Вул. Велика Житомирська, 38.
65.11. План другого поверху.

Існуючий прибутковий будинок, розрахований на фронтальний огляд, зведено за проектом арх. В. Ніколаса.

Чотириповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний, пишний поверх з великими вітринами й бічним проїздом. Композиція головного фасаду симетрична, з двома бічними ризалітами малого виносу з балконами. Ризаліти акцентовано трикутними фронтонами і ніщевими вежами у вигляді зрізаних пірамід у стилістиці французького ренесансу 16 ст. У вирішенні фасаду активну роль відіграє поєднання прямокутних і аркових віконних прорізів, розміщених на рівні четвертого поверху. Вхід до будинку по центру також підкреслено арковою перемишкою. Плинка фасаду сформована цегляним декором і різноманітними за рисунком гіпсовими деталями у стилі ренесанс — замковими каменями віконних перемишок, міжповерховими тягами, орнаментальними вставками рослинного характеру, скульптурними голівками у круглих нішах бічних фронтонів. Добре збереглися первісні опуклі ажурні ґрати балконів, п'яд вхідними дверима — невеликий вітраж.

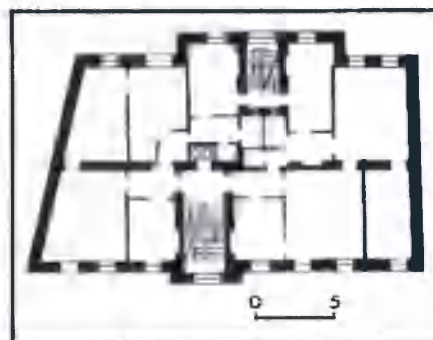
Будинок — один з кращих зразків архітектурної течії кін. 19 ст., яка у спеціальній літературі одержала назву київського ренесансу.

1903 у цьому будинку (квартира № 3) мешкала вчителька О. Дмитрієва. На її адресу надходили конспіративні листи для Бюро Організаційного комітету (ОК) зі скасування Ці з'їзду РСДРП (з березня 1903 містилися у Києві) від соціал-демократичних організацій з різних міст Росії. Адреса одночасно була і ввечерю квартирою Бюро ОК. У будинку мешкала також сім'я Леонтєвих, діячів Київської організації РСДРП. Тут бували члени ОК: І. Запорожець, Р. Землячка, П. Красиков, Ф. Ленгін, Г. Михайлов.

З серпня 1901 до серед. 1909, 1922 — 28 у квартирі № 1 цього будинку проживав Аяскоронський Василь Григорович (1859—1928) — історик, археолог, нумізмат, громадський діяч. 1891—

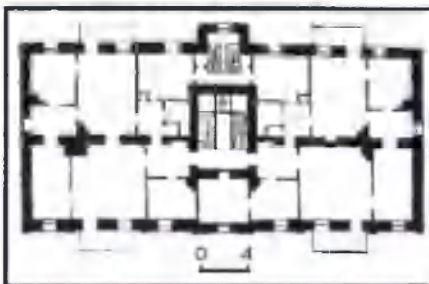
65.12. Вул. Велика Житомирська, 24.

65.12. План другого поверху.

65.13. Вул. Велика Житомирська, 23.
65.13. План другого поверху.

1907 — викладач історії і географії 3-ї гімназії, 1907—09 — приват-доцент на кафедрі російської історії Київського університету св. Володимира. 1909—22 — професор Ніжинського історико-філологічного інституту. У 1922—24 — професор Археологічного інституту в Києві, завідувач нумізматичного відділу Музейного містечка у Лаврі. Брав активну участь у роботі ВУАН — Археологічного комітету, Історичної секції, зокрема в Комісії Києва і Правобережжя. 1927 зайнявся археологією

пі дослідження Золотих воріт. Автор праць: «Городища, кургани та зміїві вали» (1899, 1905), «Гійом-Левассер де Боплан і його історико-географічні праці про Південну Росію» (1901), «Минуле м. Тришлядя» (1903), «Київський Вишгород у удаільно-вчєвий час» (1913), «Римські монети, які знайдено на території м. Києва» (1927) та ін. [271].

Сергій Вілокін, Марія Кидомська,

Тетяна Слюдилова,

Володимир Хромченко.

65.12. Житловий будинок кін. 19 ст., в якому проживав Патон С. О. (архіт. іст.). Вул. Велика Житомирська, 24. На червоній лінії забудови вулиці. 1897 на території садиби знайдено фундамент мурованого давньоруського храму. Існуючий будинок споруджено як прибутковий у садибі А. Гапневича.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, з невеликим ризалітом чорних сходів з боку подвір'я. Первісну планувальну структуру двоквартирної секції порушено зведенням нових перегородок. Композиція головного фасаду симетрична. Три вертикальні осі підкреслено розкріповками, акцентованими аттиками складних окреслень. Пишний декор головного фасаду, характерний для періоду еkleктизму, складається з елементів ренесансно-барокової архітектури: великих триділних колон коринфського ордера з драпіруванням у нижній частині, сандриків, кронштейнів, ліпних орнаментальних вставок. Привертають увагу скульптурні жіночі голівки у бічних аттиках, рельєфні декоративні панно в нішах балконів третього поверху. Частково збереглися дерев'яні сходи з тонкими точеними балюсинами огорожі, ажурні металеві балконні ґрати. Внутрішні збереглися первісні деталі оздоблення: ліпні тяги, карнизи, розетки, виконані в дуже дрібному рельєфі.

Кілька років на поч. 20 ст. тут проживав Патон Євген Оскарович (1870—1953) — учений у галузі електрозварювання та мостобудування, засновник вітчизняної школи зварювання метала, акад. ВУАН (з 1929), віце-президент АН УРСР (1945—52), Герой Соціалістичної Праці (1943), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), 1904—39 — завідувач кафедри Київського політехнічного інституту. У цей період розробляв методику розрахунку раціональних конструктивних схем металевих прогінних вузлів мостів, досліджував умови їхньої роботи тощо. 1909—10 за його

проектом споруджено Парковий міст через Петрівську алею у Києві [272].

Володимир Хромченко.

65.13. Житловий будинок 1908—11, в якому проживав Чаговець В. Ю. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 23. На червоній лінії забудови вулиці. 1908—09 у садибі священника І. Радзимовського за проектом арх. М. Клуга було зведено чотириповерховий будинок. Надбудову решти двох поверхів, а також декоративне оформлення головного фасаду в стилі модерн виконано 1911.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Т-подібний, односекційний. Первісне двоквартирне планування поверхів в основному збереглося. Композиція головного фасаду симетрична. Центральна вісь підкреслена невеликим ризалітом сходової клітки з вертикальними членуваннями й фігурним аттиком. Декор фасаду ліпний, скульптурно-орнаментальний, побудований на характерних для модерну стилізованих рослинних мотивах, маскаронах, вертикальних стрічках і тягах. Балкон п'ятого поверху підтримують цікаві кронштейни цибулястої форми. Сти-

були двоповерховий цегляний житловий будинок і одноповерховий магазин, розміщені на одній лінії. Наприкінці 19 ст. будинок реконструйовано, на торцях зроблено прибудови, надбудовано третій поверх, повністю перекомпоновано фасад з використанням архітектурних елементів у стилі ренесанс (ймовірно 1895 за проектом арх. І. Николаєва, який того ж року зводив у глибині садиби триповерховий цегляний флігель). Власницею садиби у кін. 19 — на поч. 20 ст. була М. Комарницька.

Триповерховий, цегляний, тинькований. Переkritтя плоскі. Планування секційне. Одні сходи з верхнім освітленням. Композиція фасаду на 14 віконних осей асиметрична, ґрунтується на принципі ярусності. Перший поверх із бічним проїздом на подвір'я трактований як подіум. Рівномірний ритм прямокутних вікон верхніх поверхів переривається тривіконними розкріпками, виділеними канелюрованими плястрами корінфського ордера і балконами. Становлять інтерес архітектурні деталі — вкомпоновані у віконні лиштви рельєфні ліпні

гірлянди. Під час капітального ремонту 1960—67 втрачено первісне планування і внутрішнє оздоблення інтер'єрів, задній двір втратив господарські будівлі й злився з внутрішньоквартальним простором.

Пам'ятка має цінність як зразок міського садибного комплексу.

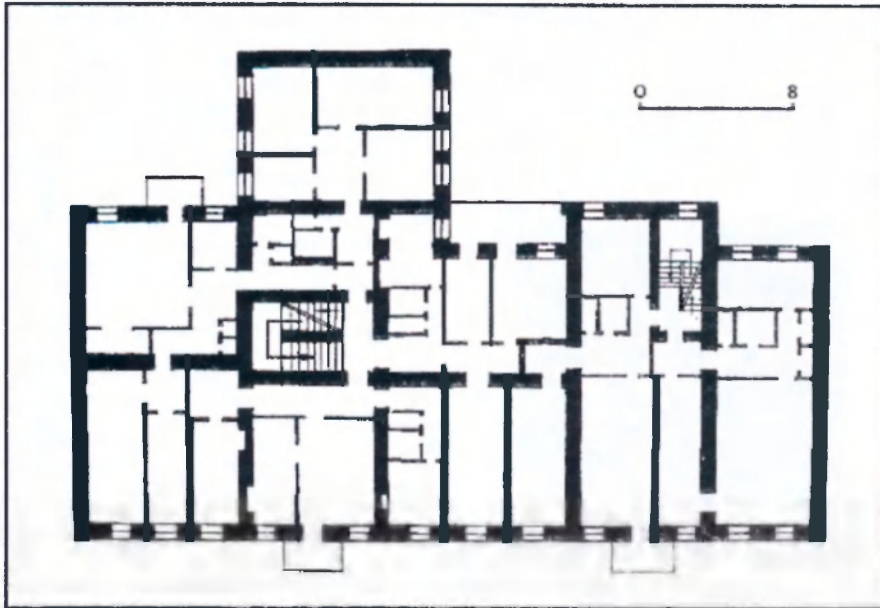
На поч. 20 ст. у будинку проживав Голубев Степан Тимофійович (1849—1920) — історик, професор Київської духовної академії й університету. Автор монографій «Київський мігрополит Петро Могила і його сподвижники» (тт. 1-2; 1883—98), «Історія Київської духовної академії» (1886), численних статей з історії церковного і культурного життя України, опублікованих у часописах «Киевская старина», «Труды КДА» та ін.

Деякий час на поч. 20 ст. у будинку мешкав Марголін Арнольд Давидович (1877—1956) — адвокат, політичний і громадський діяч. Лідер єврейського руху територіалістів. 1911—12 брав участь як адвокат у «справі Бейліса». З 1918 — член УПСФ, Генерального суду УНР (1918), товариш міністра іноземних справ в уряді Директорії (листопад 1918 — березень 1919), з 1919 — посол УНР у Лондоні. На еміграції працював в українських наукових закладах, періодичних виданнях. Автор численних правничих і публіцистичних праць, у т. ч. книжки «Україна і політика Антанти (Записки єврея і громадянина)» (Берлін, 1922).

У 1900-х рр. тут перебував Панас Мирний (справж. — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — письменник, громадський і культурний діяч. Постійно проживав у Полтаві, неодноразово приїжджав до Києва, зупинявся у свого брата — Рудченка Луки Яковича, начальника відділення Київської губернської казенної палати, який мешкав у цьому будинку. Друкувався у київських часописах.

У цьому будинку народився Грабар Андрій Миколайович (1896—1990) — учений-візантиніст, професор історії мистецтва у Страсбурзі й Парижі.

На початку 20 ст. у будинку також проживали: Михайлов Микола Васи-

65.14. Вул. Велика Житомирська, 4.
65.14. План другого поверху.

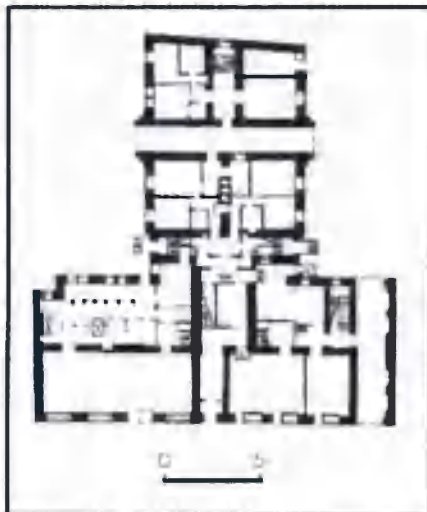
лістика фасаду, його пластична насиченість відзначається високим мистецьким рівнем декору, що надає будинку виразного абрису, властивого всій вулиці в цілому.

У 1910-х рр. тут проживав Чаговець Василь Юрійович (1873—1941) — фізіолог, акад. АН УРСР (з 1939). З 1910 — професор Київського університету, з 1921 — медичного інституту. Один із основоположників сучасної електрофізіології [273].

Сергій Білокінь, Марія Кагомська, Володимир Хромченко.

65.14. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали Голубев С. Т., Марголін А. Д., перебував Панас Мирний та інші (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 4. Займає всю ширину садиби на червоній лінії забудови вулиці. Садиба виділилася у серед. 19 ст. з великого землеволодіння поміщика Ф. Березовського (ділянки № 4, 6-а, 6/11). За пізнішого власника А. Марцинковського (з 1866) у садибі

65.15. Вул. Велика Житомирська, 8-а.
65.15. План першого поверху.

льович — лікар-терапевт і педіатр, батько відомого психіста, ректора Київської консерваторії К. Михайлова; у 1901—09 — Хойпацький Олександр Іванович — голова з'їзду мирових суддів Київського судового мирового округу [274].

*Сергій Влокінь,
Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

65.15. Житловий будинок 1912, в якому проживали Душечкін О. І., Ізжковський А. А., Любомирський Г. А., Протопопов В. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 8-а. На червоній лінії забудови. Зведений у садибі Г. Роговської за проєктом арх. М. Вобрусова.

Шестиповерховий, цегляний, у плані Г-подібний, однооскційний. У центрі були згруповані чорні й головні сходи з верхнім світлом. Перший поверх призначений для торговельних приміщень. В обробці головного фасаду

використано поєднання лицьової цегли пісочного кольору і темно-сірих цементних плаштин і деталей. Симетричність композиції фасаду підкреслюється двома прямокутними в плані еркерами, об'єднаними балконом на рівні третього поверху. Вісь симетрії виділено трикутним щипцем, що вдало імітує готичний вімперг з круглою розеткою-вікном у центрі. Декор фасаду вирішено з використан-

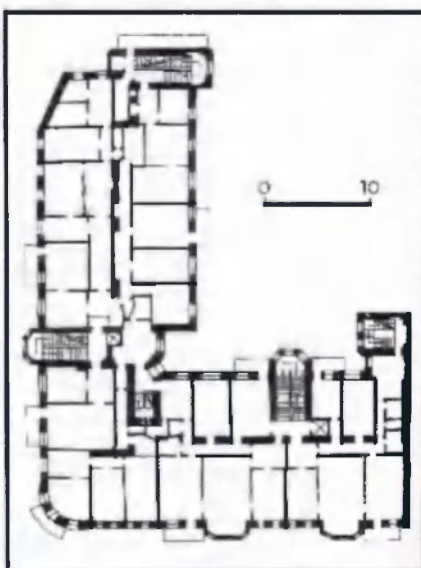

ням стилістичних елементів романської та готичної архітектури. Особливої виразності надає фасаду вінцева частина, оформлена аркатурним поясом на тонких тридіяльних колонках з капітелями романського стилю. На лівому розі фасаду виділяється чудова скульптура химери, образ якої павіяний творами Віолле-ле-Дюка на соборі Богоматері в Парижі. В обробці фасаду використано вигончені рельєфні рослинні орнаменти й маски. Привертає увагу красивий перспективний портал головного входу. Внаслідок реконструкції 1990 втрачено архітектурні деталі фасаду, змінено первісне планування. За пластичним проробленням фасаду і його декору, оригінальною й чіткою композицією споруда є прекрасним зразком модерністського трактування форм середньовічного зодчества в архітектурі Києва.

У цьому будинку в квартирі № 11 у 1944—56 мешкав Душечкін Олександр Іванович (1874—1956) — агрохімік і фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1949). У Києві — з 1903, працював у агрохімічній лабораторії мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків (до 1912). У 1915—30 керував відділом Київської обласної дослідної станції. 1923—56 — завідувач кафедри агрохімії Київського сільськогосподарського інституту. 1946—53 — директор Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (тепер Інститут фізіології рослин і генетики НАН України).

1944—57 у квартирі № 12 проживав Протопопов Віктор Павлович (1880—1957) — психіатр, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1934), головний психіатр та голова вченої ради МОЗ УРСР. 1940—52 працював в Інституті клінічної фізіології АН УРСР, 1953—57 — в Інституті фізіології АН УРСР (з 1944 — завідувач відділу психіатрії і патології вищої нервової діяльності, що містився на території Психіатричної лікарні ім. І. Павлова). Одночасно працював у Київському інституті вдосконалення лікарів (з

65.16. Вул. Велика Житомирська, 40/2.
65.16. План третього поверху.

1944). Досліджував проблеми фізіології і патології вищої нервової діяльності та психіатрії.

Балат роки (з перервами) у будинку проживав Любомирський Григорій Львович (1865—1937) — музикознавець, композитор, педагог. З 1904 викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка, з 1918 — професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, з 1934 — консерваторії. Автор підручників з гармонії і теорії музики, симфоній, фортепіанних творів. Його учнями були В. Верховинець, О. Кошиць, К. Стеценко. У 1950—60-х рр. у цьому будинку мешкав воротар київського «Динамо» Ізиковський Антон Леонардович (1907—95) — заслужений майстер спорту, тренер [275].

*Михайло Кальницький,
Володимир Хримченков.*

65.16. Житловий будинок 1912, в якому проживали родина Прахових, Ромоданов А. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 40/2. На червоній лінії забудови вулиці, на перетині вул. Великої Житомирської і Львівської пл. Будинок зведено в садибі П. Кравцова. Чотириповерховий, цегляний, Г-подібний у плані, складається з двох різних за прохідністю житлових секцій (планування квартир змінене). Перший поверх було відведено для приміщення громадського призначення, в крилі з боку Львівської ул. — проїзд на подвір'я. Фасади мають асиметричну композицію, заокруглений ріг акцентовано напівсферичною банею та балконом. Входи на сходові клітки підкреслено гралчастими еркерами, вертикалі яких підхоплені невисокими трикутними фронтонами над арками горішніх приміщень. Архітектурний декор фасадів виконаний у стилі неокласицизму, для якого характерні тахі вітцеві аттики, карізи великого вносу з мутулами, доричні напівколонки на рівні верхнього ярусу, оформлені палметами фризи тощо. В єдиному стилістичному ключі витриманий рисунок балконних огорож, який поєднує вертикальні елементи з мотивами вінків і гіранд.

Типологічно споруда належить до категорії великих прибуткових будиноків поч. 20 ст. і становить архітектурно-художню цінність у забудові міста.

На першому поверсі з 1913 містився кінотеатр «Ліра».

У будинку проживало подружжя Прахових: Прахов Микола Адрианович (1873—1957) — художник, мистецтвознавець, педагог, син відомого мистецтвознавця А. Прахова, та його дружина Крюгер-Прахова Анна Августівна (1876—1962) — художник, педагог. З 1910-х рр. і до 1920 подружжя Прахових викладало в Київському художньому училищі, 1924—33 утримувало художньо-промислову студію. Займали п'ятикімнатну квартиру на третьому поверсі, де в найбільшій кімнаті була майстерня. Тут бували художники В. Васнецов, М. Нестеров та ін. 1941 та 1945—93 у чотирікімнатній квартирі № 17 на четвертому поверсі проживав Ромоданов Андрій Петрович (1920—93) — нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1974), акад. АН України (з 1992) та акад. АМН України (з 1993), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). Герой

Соціалістичної Праці (1980), лауреат Державної премії УРСР (1978), премії ім. М. Бурденка (1982). 1942 закінчив Київський медичний інститут, з 1946 аспірант. 1949—51 — завідувач організаційно-методичного відділу Київського психоневрологічного інституту, на базі якого 1950 було утворено Київський ЦДІ нейрохірургії МОЗ УРСР (тепер Інститут нейрохірургії АМН України). 1951—64 — заступник директора. 1964—93 — директор цього закладу, який з 1993 носить ім'я А. Ромоданова. Автор численних праць: «Метастатичні пухлини головного мозку» (1973), «Пухлини спинного мозку» (1976), «Гострі порушення мозкового кровообігу» (1980), посібника «Судинна нейрохірургія» (1990) та ін. 1995 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Ромоданова (ск. О. Скобликов) [276].

*Марія Крюкова, Ніна Смирнова,
Володимир Хримченков.*

65.17. Житловий будинок зі «старо-київською» аптекою 19 ст., в якому проживав Прахов А. В. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 6/11. Займає ріг кварталу на перетині вулиць Великої Житомирської і Володимирської. У будинку містяться одна з найстаріших київських аптек.

Спочатку зведено двоповерховий цегляний будинок, імовірно, у 50-х рр. 19 ст., третій і четвертий поверхи надбудовано 1949 (арх. А. Семенов). У серед. 19 ст. садиба належала поміщику Ф. Березовському, у 2-й пол. 19 ст. перейшла до його дочки А. Лапо, на поч. 20 ст. — її спадкоємцям. З 1914 власником будинку став провізор В. Іньков.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований у плані Г-подібний. Перекриття плоскі. Планування секційне. Вхід до торгової зали аптеки цеглісно був на осі зрізаної парадної частини будинку, у 1970-х рр. переплани на бік вул. Володимирської. Архітектурне оформлення вирішено у стилі ренесансу. Основною композицією вуличних фасадів є їхня ярусність. Рівномірний ритм аркових прорізів підтримується міжвіконними цилінстрами заввишки в один поверх.

1891—96 на другому поверсі будинку проживав Прахов Адриан Вікторович (1846—1916) — мистецтвознавець, археолог, художній критик, професор Петербурзької АН (з 1880). У цей період викладав історію і теорію мистецтв у Київському університеті (з 1887), керував розписами Володимирського собору в Києві (з 1885), виступав експертом під час реставрації Андріївської церкви. У Прахових бували відомі художники — В. Васнецов, М. Нестеров, О. Мурашко та ін. У своїх спогадах М. Нестеров описує квартиру А. Прахова і, зокрема, його майстерню — «дуже велика, вікон шість, кімната з кількома великими креслярськими столами, роялем, з картинами і малюнками по стінах, з люстрою на стелі».

1997 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом А. Прахова (скульптори М. Савельєв і Н. Дергус) [277].

*Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

65.18. Особняк кін. 19 ст., де в Інституті мікробіології ім. Д. Заболотного працювали відомі вчені (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 28. На червоній лінії забудови. Є підстави вважа-

65.17. Вул. Велика Житомирська, 6/11.
65.17. План першого поверху.

ти, що при будівництві був використаний проект, укладений 1893 арх. І. Ніколаєвим.

Особняк спочатку належав М. Мерінгу, пізніше — графу М. Собанському. Тут містилася на поч. 20 ст. його колекція меблів, бронзи, картин тощо. На ділянці були розташовані також службові будівлі та оранжерея (не збереглися).

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, із симетричною композицією головного фасаду. Центральна вісь акцентована масивним еркером другого поверху, увінчаним фронтонном та пірамідальним дахом. Наріжні частини фасаду одноповерхові, їхні перекриття слугують терасами. Архитектурний декор фасаду цегляний, побудований на використанні деталей російської архітектури 17—18 ст. Внутрішнє планування пов'язане з асиметрично розташованими парадними тримаршовими сходами, навколо яких згруповані всі основні приміщення. Первісне декоративно-художнє оздоблення та планування збереглися без змін. Особливо ошатно та ефектно оформлено інтер'єри парадного першого поверху: ліпні карнизи та стелі

65.18. Вул. Велика Житомирська, 28.

65.18. План другого поверху.

65.18. Фрагмент стелі вітальні.

з поліхромним пофарбуванням і живописом у медальйонах, паркетна підлога, груба-камін з фігурними кахлями, віконні та дверні заповнення.

За якість та збереженням інтер'єрів, багатством їхнього оздоблення особняк є визначною спорудою межі століть.

У 1928 будинок відремонтовано та передано утвореному у тому ж році Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН (з 1936 — АН УРСР). З 1930 носить ім'я Д. Заболотного, з 1944 — Інститут мікробіології ім. Д. Заболотного, з 1963 — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного АН УРСР (нині НАН України). 1964 заклад переведено до нового будинку, спорудженого на вул. Академіка Заболотного, 26.

Першим директором інституту 1928 — 29 був Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — мікробіолог і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929), президент ВУАН (1928—29). Один із засновників вітчизняної епідеміології. Праці вченого присвячені вивченню чуми, холери, сифілісу, газової гангрені, дифтерії, черевного та висипного тифу тощо. Створив вчення про природні осередки чуми, виявив збудників і переносників цієї хвороби. Працював над виготовленням протичумних вакцин і сироваток. Створив наукову школу. 1968 Президією АН УРСР засновано премію ім. Д. Заболотного.

Квартира вченого розташовувалася на другому поверсі, робочий кабінет — на першому, у лівому крилі будинку.

У цьому будинку також працювали: 1931—64 — Дроботько Віктор Григорович (1885—1966) — мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). З 1931 — завідувач відділу, 1944—62 — директор інституту. Основні наукові праці присвячено вивченню обміну речовин у мікроорганізмів, хіміотерапії, бактеріофагії, лікуванню туберкульозу, риносклероми, кишкових інфекцій. 1937—38 разом з іншими співробітниками інституту роз-

крив природу невідомого раніше грибкового захворювання — стахіботриотоксикозу і розробив засоби боротьби з ним, одержав кілька нових антибіотиків, зокрема іманін та новоіманін. Розробив методи диференційного забарвлення мікроорганізмів, синтетичні поживні середовища тощо. Був відповідальним редактором «Мікробіологічного журналу». З 1964 працював у новому корпусі інституту на вул. Академіка Заболотного, 154, на фасаді якого 1978 встановлено меморіальну дошку вченому.

1944—48 — Ісаченко Борис Лаврентійович (1871—1948) — мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1945), акад. АН СРСР (з 1946), заслужений діяч науки РРФСР (з 1936). Наукові дослідження стосуються загальної, сільськогосподарської, технічної, геологічної та морської мікробіології. Розробив метод швидкого визначення схожості насіння. Довів, що діяльність мікроорганізмів впливає на природу водоймищ.

1931—64 — Підоплічко Микола Макарович (1904—75) — ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). З 1931 — співробітник інституту, 1933—75 — керівник створеного ним відділу мікології. У цей період відзначений Державною премією СРСР (1952), голова Українського мікробіологічного товариства (з 1960). Наукові праці присвячено вивченню мікрофлори зерна хлібних злаків, грубих кормів та ґрунтів України. Займався питанням систематики та флори грибів, їхньої екології та фізіологічної активності. Вивчав мікотоксики, антибіотики. Співатор антибіотичного препарату мікроциду.

Кабінет вченого розташовувався на першому поверсі будівлі, у правому крилі.

1944—64 — Рубенчик Лев Йосипович (1896—1988) — мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). У ці роки — завідувач відділу інституту (до 1972). Одночасно у 1946—56 — професор Київського університету. Наукові праці — в галузі загальної, водної, ґрунтової і технічної мікробіології. З'ясував роль мікроорганізмів у геохімічних процесах, що протікають у солоних озерах і лиманах, довів участь мікроорганізмів у корозії металів і бетонів.

1933—37 — Ручко Гнат Омелянович (1883—1938) — мікробіолог, чл.-кор. ВУАН (з 1934). У ці роки — директор інституту, одночасно завідувач відділу експериментальної епідеміології. Основні наукові праці присвячено дослідженню мінливості та бактеріофагії мікроорганізмів. Вивчав лікувальні властивості бактеріофага дизентерії.

65.18. Плафон бібліотеки

Установив роль бактеріофага в імунитеті та інфекції. Ініціатор скликання першої в СРСР конференції з бактеріофагі та мінливості мікробів (1936). Один із засновників «Мікробіологічного журналу» (1934). Заарештований 12 липня 1937, помер у місцях ув'язнення. 1957 посмертно реабілітований. У цьому будинку працювали також члени-кореспонденти АН УРСР: Білай Віра Йосипівна (1908—94) — у 1935—64; Квасников Євген Іванович (1906—95) — у 1960—64; Московець Семен Микитович (1900—71) — у 1960—64, директор інституту з 1962 (з 1964 ці вчені працювали в новому корпусі інституту на вул. Академіка Заболотного, 154). У 1944—48 в цьому будинку працював також чл.-кор. АН УРСР, акад. АМН СРСР Сиротинін Микола Миколайович (1896—1977) — з 1956 в Інституті фізіології АН УРСР (на вул. Академіка Богомольця, 4).

У 1955 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку Д. Заболотному, 1973 її замінено новою — з білого мармуру з накладним бронзовим барельєфним портретом ученого (ск. К. Годуляна, арх. А. Сницарев).

З 1964 тут розміщуються деякі наукові відділи та бібліотека Інституту ботаніки НАН України [278].

Лариса Гаврилюк, Ганна Мілгородська, Елла Піскова, Володимир Хромченко, Елла Циганкова.

65.19. Реальне училище, 1858—61 (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 2. Головний фасад виходить на Михайлівську пл. Споруджено за проектом арх. О. Беретті для київського аптекаря І. Ейсмана. Після його смерті будинок успадкував його син Г. Ейсман, ад'юнкт Київського університету, який здав його в оренду управлінню Київського військового округу. 1873 придбаний для реального училища коштом, який пожертвував міський голова П. Демидов-Сан-Донатто. Внутрішня перебудова проводилась під керівництвом арх. В. Ніколаєва.

Триповерховий, з підвалами, цегляний, на високому докозі, у плані прямокутний, з трьома ризалітами на головному фасаді, прикрашеними аттиками. Домінує центральний ризаліт з головним входом. Первісна композиція будинку цілком симетрична. Головний фасад вирішено лаконічно. Архітектурний декор виконано у цеглі: вінцеві карнизи, міжповерхові тяги, сандрики над вікнами другого поверху. Фундаменти цегляні. Під будинком два підвали. Перекриття плоскі, дерев'яні; горищні — залізобетонні балки. Дах чотирихилий. Характерною є покрівля з чавунних плиток. Планування приміщень коридорне. У вестибулі — парадні двомаршові сходи. 1893—95 з боку нинішньої Десятинної вул. зроблено двоповерхову прибудову з приміщеннями для класів, актової та рекреаційної зали (арх. Я. Кривцов), яка порушила його симетричність. 1900—01 за проектом військового інж. М. Ракінта з боку подвір'я зведено ще одну двоповерхову цегляну прибудову, в якій були церква училища, освячена в ім'я св. Олександра Невського, та гімнастична зала. Зовнішній прибудова оформлена у неоросійському стилі й з'єднана з основним об'ємом спеціальним переходом (церква закрита 1919).

До комплексу училища входили також двоповерховий житловий будинок для персоналу (не зберігся) та цегляні службові споруди, збудовані разом із корпусом училища.

Реальне училище було відкрито 1873. Спочатку розміщувалося у садибі купчихи А. Миславської на Михайлівській вул. З 1877 перейшло у цей будинок. Училище — один із перших середніх навчальних закладів в Україні, де вивчалися природничі дисципліни, фізика, математика, а також нові іноземні мови. Крім загальноосвітніх класів, були механіко-технічне й комерційне відділення. Училище мало хімічну лабораторію, фізичний, природничо-історичний, механічний, математичний, креслярський, малювальний кабінети й кабінет моделювання, бібліотеку. Устаткування доставлялося з Санкт-Петербурга, Берліна, Франкфурта-на-Майні. Навчальний курс був розрахований на 6 років.

Перший директор — І. Палієнко. В училищі викладали випускники Санкт-Петербурзького технологічного інституту, Київського університету. Серед них — історик Добровольський Леонід Павлович (1867—1929); учитель малювання і каліграфії Мурашко Микола Іванович (1844—1909) — живописець і педагог, засновник Київської рисувальної школи; учитель російської мови Степович Андроник Оникійович (1857—1935) — літературознавець, славіст, відомий дослідник чеської, словенської, болгарської, сербської, хорватської літератур та ін. В училищі навчалися живописець К. Крижицький, відомі київські архітектори П. Альошин, Є. Єрмаков, К. Іваницький, О. Кривошеєв, В. Листовничий, І. Ніколаєв, Ф. Олтаржевський, М. Яскевич, гірничий інженер, винахідник буронабивних паль А. Страус. Почесним поначителем училища був цукрозаводчик і меценат І. Терещенко, коштом якого збудовано церкву училища.

1886—91 тут навчався Запорожець Петро Кузьмич (1873—1905) — член петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один із організаторів перших марксистських гуртків серед київської шкільної молоді.

Училище припинило свою діяльність 1920. Довгий час будинок використовувався як середня школа. Будинок школярів.

1974 на фасаді встановлено меморі-

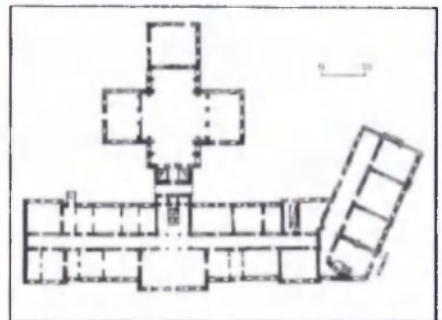
альну дошку П. Запорожецю (ск. О. Скоблук, арх. А. Ігнащенко). У 1980—90-х рр. тут містився Дитячий музичний театр [279].

Михайло Кальницький, Костянтин Лавров.

65.20. Садиба кін. 19 — поч. 20 ст., в якій проживали Бобинський Г. А., Кондратюк Ю. В., Ярон С. Г. та інші (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Складається з фасадного житлового будинку і флігеля. Чоловий корпус північним брандмауером повернутий до курдонера, що утворився внаслідок зносу сусіднього будинку. 1897—98 за проектом арх. О. Кривошеєва зведено триповерховий, цегляний, односекційний будинок. На поч. 20 ст. надбудовано ще один поверх.

Чотириповерховий з підвалом, прямокутний у плані. Первісне планування квартир (по дві на поверсі) змінено пізнішими перебудовами. Симетрія головного фасаду виявлена за допомогою широкої центральної і двох вузьких бічних розкріповок, оформлених плоскими лопатками. Рівну поверхню стіни розбито різними за пропорціями прямокутними прорізами, прикрашено ледь позначеним цегляним декором та ліпними орнаментальними вставками. Декоративне вбрання фасадів та інтер'єрів стримане. У тилової частині ділянки розміщено триповерховий з підвалом флігель.

1912—14 у цьому будинку жив Бобинський Генріх Антонович (1861—1914) — піаніст, композитор, педагог. 1893—1913 вів фортепіанний клас у Київському музичному училищі Російського музичного товариства. Серед його учнів — піаніст і педагог С. Тарновський. 1913 брав участь у створенні Київської консерваторії, став одним із перших її професорів. 1914 повернувся до Варшави, де й помер. Автор творів для симфонічного оркестру, фортепіанних п'єс.

65.19. Вул. Велика Житомирська, 2.

Фото поч. 1990-х рр.

65.19. План першого поверху.

З 1919 до поч. 1920-х рр. у будинку мешкав Кондратюк Юрій Васильович (справж. — Шаргей Олександр Гнатівич; 1897—1942) — учений-винахідник, один із розробників теорії ракетної техніки та космічних польотів. 1919 вдарує був мобілізований до білої армії. Тут, у квартирі № 12, переховувався в сім'ї своєї мачухи О. Каресвої; втік до містечка Сміла. 1921, щоб уникнути репресій, взяв ім'я померлого Ю. Кондратюка. Жив на випадкові заробітки, одночасно працював над рукописом «Тим, хто буде читати, щоб будувати», в якому стисло виклав свої оригінальні ідеї міжпланетних космічних польотів. За свідченням американських вчених, ці ідеї було використано у проєкті «Аполлон» при здійсненні вивідки астронавтів США на місячну поверхню.

1908—10 в цьому будинку мешкав Ярон Сергій Григорович (1850—1913) — адвокат і журналіст, гласний Думи, один із засновників Київського вільного пожежного товариства. 1910 анонімно видав книжку «Київ у вісімдесятих роках. Спогади старожила». Автор багатьох рецензій, які були надруковані у газетах «Зоря», «Киевлянин», «Киевское слово», «Жизнь и искусство», книжки «Спогади про театр».

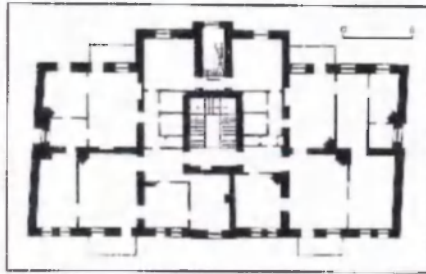
На поч. 20 ст. у будинку мешкала Давидович Софія Миколаївна — секретар Фребелівського товариства. 1908, 1911, 1912 у неї гостювала племінниця — саратовська гімназистка Т. Лаппа, яку С. Давидович познайомила з майбутнім письменником М. Булгаковим. У 1913 вони повінчалися у Києві (були у шлюбі до 1924) [280].

Марія Кадомська, Михайло Кальницький, Володимир Хромченко.

65.21. Садиба 1910-х рр., в якій проживали Стеценко К. Г., Тулуб З. П. (архит., іст.). Вул. Велика Житомирська, 6, 6-а. На червоній лінії вулиці. Фасадний будинок домінує в ряді забудови кварталу. На подвір'ї паралельно до будинку розміщено флігель. У серед. 19 ст. садиба була частиною великого домоволодіння (№ 4, 6-а, 6/11) Ф. Березовського, в кін. 19 — на поч. 20 ст. — його дочки А. Лаппо та її нащадків. 1911 виділилась у самостійну — перейшла до Київського 7-го товариства квартирновласників, яке звело тут будинок і флігель.

Шестиповерховий, цегляний, з підвалами. Перекриття плоскі. Планування секційне. Фасадний будинок у плані прямокутний, з невеликим ризалітом у бік подвір'я об'єму кухонь і чорних сходів. На поверсі було по дві п'ятикімнатні квартири. Флігель у плані Т-подібний, має по дві однакові чотирикімнатні квартири на поверсі. Обидва будинки вирішено у стилі модерн із застосуванням ідентичних елементів декоративної пластики, завершень, оздоблення. Композиція фасаду чолового будинку симетрично-осьова, підкреслена центральним положенням входів, балконами й еркерами, які відповідають розташуванню парадних кімнат. Вхід до будинку з боку вулиці виділено балконом на стовпах.

У правому крилі фасадного будинку, у чотирикімнатній квартирі (тепер № 7, меморіальна частина не збереглась) на третьому поверсі 1919—20 жив Стеценко Кирило Григорович (1882—

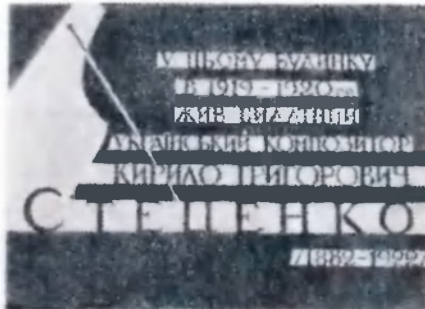

65.20. Вул. Велика Житомирська, 18. Головний будинок.

65.20. План другого поверху.

65.21. Вул. Велика Житомирська, 6. Головний будинок.

65.21. План четвертого поверху.

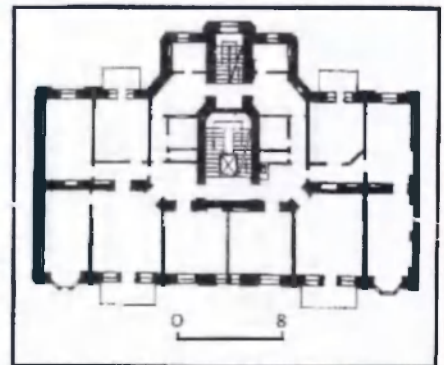

1922) — композитор, хоровий диригент і музично-громадський діяч, священик. Працюючи у цей час у Всеукраїнському музичному комітеті відділу мистецтв при Наркомосвіті УСРР, розробив проєкти створення державних музичних навчальних закладів, заснування «Українського музичного товариства», брав участь у розробці статутів українських національних музичних колективів, зразкової хорової бібліотеки (створена з його ініціативи у 1919). Одночасно композитор вів велику педагогічну діяльність, працюючи у Вищому музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1919—20), професором у Київській консерваторії (кін. 1920). З 1919 керував музично-хоровою секцією «Дніпросоюзу», при якому з його ініціативи були створені Перша і Друга пересувні капели. З Другою капелою (пізніше «Думка») організував концертну подорож по містах України. Стеценко організатор і учасник багатьох концертів, присвячених пам'яті Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка. Організував друкування нот, шкільного пісенника, творів М. Вериківського, Р. Глієра, П. Козицького, М. Леонтовича, М. Лисенка, Я. Степового та ін. Останній етап композиторської діяльності К. Стеценка невеликий за часом, але дуже плідний та вагомий. Він працював над музично-драматичною композицією до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1919—21), одноактної оперою «Іфігенія у Тавриді» за текстом однойменної поеми Лесі Українки (1920—22). Серед його найкращих робіт — романси на слова Лесі Українки «Стояла я і слухала весну», «Хотіла б я піснею стати», «Дивлюсь я на яснії зорі» (всі — 1920), «Порвалися струни на арфі» (1920, сл. О. Олесь); хори — «Свобода, рівність і любов» (1920, сл. П. Тичини), «Сонце на обрії» (1919, сл. О. Олесь); обробки українських народних пісень «Гей, видно село» (1920), «Ой у полі дві тополи» (1918—20), «Чуєш, брате мій» (1920), «Ой болить моя та голівонька» (1920) та ін.

У 1910-х рр. у флігелі на шостому поверсі у квартирі № 23 проживала Тулуб Зінаїда Павлівна (1890—1964) — письменниця, кіносценарист, перекладач. 1913 закінчила Вищі жіночі курси у Києві. Автор романів «Людолови» (1934—37), «В степу безкраім за Уралом» (1964). Була репресована.

1965 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з чорного граніту на пошанування К. Стеценка (арх. В. Шевченко) [281]. *Сергій Білокінь,*

Віталій Отченашко, Лілія Пивоваренко.

66. ВЕРХНІЙ ВАЛ ТА НИЖНІЙ ВАЛ ВУЛИЦІ, 19—20 ст. (арх. іст., містобуд.). Одна з основних меридіональних падувальних осей Подолу. Складають єдину магістраль, розділену по поздовжній осі бульваром. Починаються від вулиць Глибочицької і Воздвиженської на заході й закінчуються біля мул. Набережно-Хрещатицької. Вулиці перетинають Житньоторзька пш. та Костянтинівська, Межигірська, Волоська і Почайницька вулиці Вулиць Хорива і Ярославська, які є паралельними Верхньому та Нижньому Валу, утворюють тильні кордони кварталів. Під час археологічних досліджень на Житньоторзькій пш. виявлено залишки давньоруських споруд, — понад 20 дерев'яних будівель, огорожі та вистелені дошками подвір'я. На думку дослідників, стабільна забудова Подолу склалася до 1240. Його основна планувальна схема, зображена на плані міста 1695, збереглася і в наступні часи (плани Києва 1745, 1750—52, 1803). На плані 1745 зображено два оборонні вали. Перший — на правому березі р. Глибочиця, від гори Києвінки до Дніпра; другий — ліворуч від р. Глибочиці. Нижній Вал (названий ретрапшементам) накреслено детально, траса Верхнього Валу («земляний валик, на якому відруб дерев'яний») панесена контуром. Восстановлені роботи з укріплення валів проводилися 1732—37 під керівництвом фельдмаршала Б.-К. Мініха. Будівництво оборонних споруд на Печерську звало панівське значення подільських укріплень, які збереглися тільки у назві вулиць Верхній та Нижній Вал. Межею між Верхнім та Нижнім Валами був водний кордон — р. Глибочиця і струмок Киячка, що з'єднувалися у районі Житньоторзької пш. й текли по т. зв. каналу до Дніпра. Вірогідно, ця канава використовувалася як стічна (до поч. 19 ст. іменувалася «помийницею»). Вона була також кордоном між Подільською (за Верхнім Валами) та Плаською (за Нижнім Валами) частинами Подолу.

До поч. 19 ст. Поділ забудовувався нерегулярно, переважно мазанками. Влітку 1811 тут сталася пожежа, внаслідок якої згоріло 1176 дворів (за іншими даними — 1240), постражда-

ли деякі монастирські та церковні будівлі. Проект реконструкції Подолу міського арх. А. Меленського наслідував особливості планування, що склалися історично. Зокрема, не зміщувалася траса каналу, що мала злам, зберігався радіальний характер вуличної мережі у Плаській частині за Нижнім Валами. Інший проект був складений петербурзьким арх. В. Гесте. Його регулярне планування сподобалося царю, проект було затверджено у березні 1812 і направлено до Києва для виконання. За цим проектом подільська канава випрямлялася, обабіч неї симетрично містилися примокушні квартали. Влітку 1812 А. Меленський провів розбивку вуличної мережі згідно з проектом В. Гесте. Для забудови використовувалися типові фасади будишків, огорожі та брани (розроблені й затверджені у Петербурзі), альбоми яких було доставлено до Києва. Новий прямиий канал для відведення до Дніпра вод Глибочиці та Киячки прорито й впорядковано 1840, у місцях перетину з поперечними вулицями через каналу укладено дерев'яні містки. Обабіч неї розбито бульвар і висаджено тополі, сама канава була огорожена дерев'яним бар'єром. До серед. 19 ст. пове планування довкілля вулиці майже завершилося, хоча старі вулиці та провулки усередині нових кварталів продовжували фіксуватися на планах 1870-х рр. як «пам'ятки до закриття» (провулки

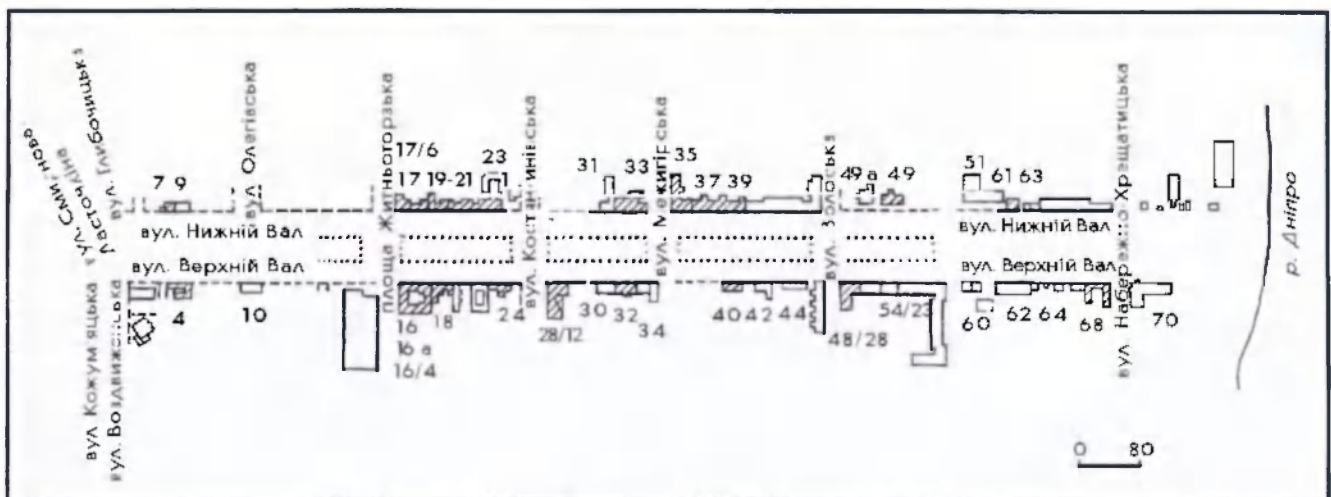
Заплашний, Введепський, Різницький). З боку вулиць Верхній та Нижній Вал квартали було поділено на п'ять — сім ділянок, нумерація яких визначилася не одразу. Вірогідно, спочатку існувала складна нумерація ділянок для всього району, що підлягав під перепланування. Потім було встановлено послідовну нумерацію садиб окремо по Верхньому Валу. 1899 її було остаточно упорядковано: садиби по Верхньому Валу нумерувалися парними, по Нижньому Валу — непарними числами (як два боки однієї вулиці). Ця нумерація в основному збереглася й дотепер.

За правилами, затвердженими Київською думою 1861, всі вулиці та площі міста поділялися на чотири розряди. Вулиці Верхній та Нижній Вал від Житньоторзької пш. до вул. Волоської належали до першого розряду. Тут на червоних лініях забудови й усередині кварталів дозволялося споруджувати тільки цегляні під бляхою будівлі зі сходами з вогнетривких матеріалів. Окремо обумовлювалося, що Верхній Вал по лінії вулиці може бути забудований спорудами не вище двох поверхів. Для зведення дерев'яних служб (через умови ґрунту) вимагався спеціальний дозвіл Думи. Далі, від вул. Волоської до вул. Набережно-Хрещатицької, Верхній та Нижній Вал належали до вулиць четвертого розряду. Тут на ліній забудови дозволялося будівництво цегляних будишків, у т. ч. одноповерхових, а також змішаних (цегляний низ, дерев'яний верх), під

66. Вулиця Нижній Вал. Фото 1903.

66. Вулиці Верхній Вал та Нижній Вал. План забудови.

бляхою, зі сходами з вогнетривких матеріалів. 1913 Дума ухвалила нову постанову, за якою Верхній та Нижній Вал повністю належали до вулиць першого розряду, у зв'язку з чим дозволялося зводити тільки цегляні будинки під бляхою, міддю, зі сходами з вогнетривких матеріалів. Заборонялися ремонт і перебудова павзних дерев'яних споруд.

1872—73 на Житньоторавській пл. подільську каналу замкнено у цегляну водостічну трубу (під наглядом арх. В. Школаєва). 1884 за бажанням домо власників Верхнього Валу Київське товариство водопостачання проклало другу маністральну водостічну трубу в напрямку від вул. Межигірської до вул. Почайнинської. 1907 дво канали відремонтовано, 1909 влаштовано водоприймач на розі вулиць Олександрівської та Нижнього Валу. У 1930-х рр. подільську каналу було перенесено у закритий колектор.

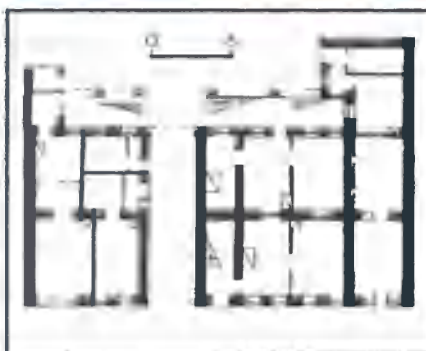
Квартали по Верхньому та Нижньому Валу буди забудовані переважно житловими садибами, в яких містилися й різноманітні торговельні заклади. Серед громадських споруд — комплекс благодійних установ Ф. і Н. Терещенків (вул. Нижній Вал, 49), свейський мозаїчний будинок (вул. Нижній Вал, 37). 1887 на подільській каналі передбачалося збудувати тимчасовий будинок для театру, але цей проект не був здійснений.

У 1930-і рр. частина вулиці (від початку до вул. Костянтинівської) мала пазву вул. Кімівської (від Комуністичного інтернаціоналу Молоді).

Містобудівну цінність має відрізок вулиці від Житньоторавської пл. до вул. Межигірської. Але внаслідок прокладання лінії метрополітену, а також великої кількості споруд у деяких місцях порушено фронти цілої периметральної забудови.

Тепер у забудові вулиць Верхній Вал та Нижній Вал проглядається тенденція збереження старих споруд. На Нижньому Валу між вулицями Межигірською та Почайнинською зведено нові житлові будинки, що досить вдало вписуються у ритмічний ряд вулиці. Найцінніші будинки вулиці пам'ятки архітектури: Верхній Вал, 4, 16-а, 16/4, 18, 24, 28/12, 32, 40, 48/28, 68; Нижній

66.3. Вул. Верхній Вал, 18.
66.3. План першого поверху.

66.1. Вул. Нижній Вал, 39.
66.1. План першого поверху.

Вал, 7, 17, 17/6, 19—21, 23, 33, 35, 37, 39, 49, 61 [282].

66.1. Готель «Дудман», 1892—95 (архіт.). Вул. Нижній Вал, 39. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений на території садиби васильківського купця 2-ї гільдії Х. Дудмана за проектом арх. А. Геккера. Первісно двоповерховий, оформлений у стилі неоренесанс. На поч. 20 ст. надбудовано третій поверх. 1899—1916 тут містилися готель «Дудман» і бакалійна крамниця «Дудман».

Триповерховий, цегляний, планування коридорно-анфіладне. Центральна-осьова композиція фасаду підкреслена пілястрами, розташованими по боках центрального вікна на другому поверсі та під'їзду на першому, а також фігурним аттиком на даху, за яким височить чотиригранна вежа. Фасад поділено міжповерховим карнизним поясом, підвіконними розкріпованими тягами. На другому і третьому поверхах по 13 віконних прорізів. На другому вони декоровані прямокутними антаблентами, підвіконними рішами, філіонками. На третьому — напівциркульні вікна з архівольтами. Вікна згруповано по два, поділено профільованими пілястрами з капітелями, подібними до корінфського ордера. Фасад завершено архітравом з аркатурою і зубчастим орнаментом, фризом з меандром із стилізованими триліфами, карнизом з модульонами. На першому поверсі — п'ять вітрин (тепер закладені), вхід до крамниці. Авіоруч від центрального під'їзду — проїзд на подвір'я з дерев'яними стулками воріт, перекритий лучковою перемичкою над філіончастими дверима з заклеюю фрамугою. З боку подвір'я, на другому і третьому поверхах, дерев'яна заклею галерея. Будинок характерний зразок забудови вулиці кін. 19 ст.

Тепер тут містяться установи [283].
Марина Віноградова.

66.2. Житловий будинок, 1876 (архіт.). Вул. Нижній Вал, 7. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений київським міщанином Б. Юновим за проектом арх. П. Федорова у стилі пізнього класицизму.

Двоповерховий, цегляний. Симетричну композицію головного фасаду підкреслено ритмічно розподіленими канелюрованими пілястрами. Вікна прямокутні, з ліпними, прикрашені прямокутними підвіконними нішами, на другому поверсі — з підвіконними тягами та плоскими сандриками. Одне вікно на другому поверсі й двері до крамниці на першому закладено. Авіоруч — проїзд на подвір'я з лучковою

66.2. Вул. Нижній Вал, 7.

перемичкою. Фасад поділено міжповерховим карнизним поясом та завершено карнизом. Передбачені просктом у центрі другого поверху широкий балкон на два прорізи й прямокутні парпети на даху відсутні. Дах двосхилий. Планування секційно-анфіладне.

На поч. 20 ст. в будинку містилися трактир М. Кілессо, цукруарня, бакалійні крамниці, майстерня з ремонту годинників.

Тепер — палітурна майстерня [284].

Марина Виноградона.

66.3. Житловий будинок, 1883 (архт.). Вул. Верхній Вал, 18. На червоній лінії забудови вулиці. Історія садиби відома з серед. 19 ст. Належала купцеві Коробкіну, була забудована дерев'яними спорудами. Фасадний будинок зведено на замовлення власника садиби Т. Будинкіна за просктом і під наглядом арх. А. Геккера.

Двоповерховий, цегляний, у плані прямокутний, з підвалом. Композиція головного фасаду з ренесансними деталями центрально-осьова. Центр виділено проїздом на першому поверсі, двома віконними прорізами на другому, об'єднаними балконом та півциркульним фронтоном з вікном-розеткою. Фланги фасаду завершували аттики (не збереглися). За просктом на першому поверсі було шість вітрин, поділених рустованими та фігурними пілястрами. На другому поверсі — 14 згрупованих попарно віконних прорізів, декоративно оздоблених замковим камешем і підвіконними нішами. Планування коридорне. З боку подвір'я до будинку прилягала галерея на цегляних стовпах зі сходами (частково розібрана у 1913). Замість неї з'явилися дерев'яні прибудови — одпо- і двоповерхові. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на території садиби споруджено цегляні флігелі та служби, подвір'я забруковано кругляком.

У різний час у садибних будинках, крім квартир, були крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, гільзова фабрика, палітурня тощо.

Тепер на першому поверсі чолового будинку — магазин і ательє [285].

Лариса Толочко.

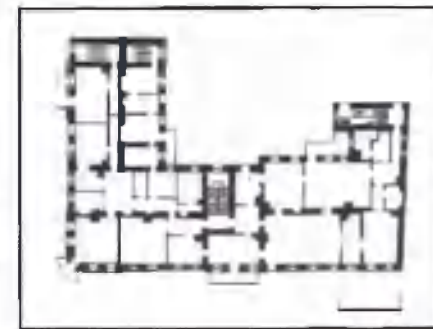
66.4. Житловий будинок, 1892 (архт.). Вул. Верхній Вал, 24. На червоній лінії забудови вулиці. З 1889 власником садиби був купець Ф. Безсонов. 1892 на

66.5. Вул. Верхній Вал, 28/12.

66.5. План другого поверху.

66.4. Вул. Верхній Вал, 24.
66.4. План першого поверху.

його замовлення за просктом арх. М. Казанського збудовано основну споруду садиби.

Двоповерховий, цегляний, по боках брацмауерні стіни. Композиція головного фасаду асиметрична. Центр виділений дверним отвором і проїздом на подвір'я на першому поверсі та віконним прорізом, фланкованим з обох боків гладенькими пілястрами. — на другому. Спочатку на першому поверсі було п'ять типових для подільської забудови вітрин, розділених рустованими пілястрами. Вони відповідали п'яти торговельним крамницям, що мали входи з вулиці. На другому поверсі пристосованому під житло. — 13 згрупованих попарно віконних прорізів з декоративними підвіконними дошками. У процесі експлуатації фасад і внутрішнє планування першого поверху повністю змінені. Над центральним входом на рівні другого поверху прибудовано балкон. Увінчує будинок розкішний багатопрофільний карниз. На подвір'ї, паралельно головному, стоїть раніше споруджений цегляний двоповерховий будинок.

У будівлях у різний час містилися крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, ресторан «Росія», тютюнова фабрика, трактир.

Тепер перший поверх головного будинку займають магазини [286].

Лариса Толочко.

66.5. Житловий будинок, 1893 (архт.). Вул. Верхній Вал, 28/12. Формує ріг кварталу на перетині з вул. Костянтинівською. До спорудження метро будинок охолював весь зовнішній периметр квадратної в плані садиби (у 1970-х рр. знесена його північно-східна половина). Збудований за проектом арх. М. Казанського. У кін. 19 — на поч. 20 ст. садиба належала купцю Я. Новикову.

Двоповерховий, цегляний, з підвалом. Перекриття плоскі. Планування анфіладно-коридорне. На першому поверсі містилися торговельні приміщення, на другому — житлові. В'їзд на подвір'я — через аркові отвори, розташовані в центрах рівних за довжиною і однаково трактованих симетричних вуличних фасадів. Центральну й бічні розкріповки фасадів виділено

рустом першого поверху, балконами, арковими вікнами. Заокруглене наріжжя споруди завершено банею. Інтер'єри другого поверху зберегли класицистичний характер. Вирішення фасаду та інтер'єрів першого поверху змінено під час пізніших перебудов [287].

*Михайло Кальницький,
Віталій Отченашко.*

66.6. Житловий будинок, 1900 (архит.). Вул. Верхній Вал, 32. На червоній лінії забудови вулиці. Власниками садиби були Р. Барський та його нащадки (з 1854), колезький секретар, титулярний радник М. Бубнов (з 1898). За даними 1902 на садибі, окрім головного будинку, були триповерховий цегляний флігель з льохом у підвалі, дерев'яні двоповерхові служби (не збереглися). Подвір'я забруковано й обнесено муром, в садибу проведено водогін і каналізацію.

Триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, односекційний. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Центр виділено ризалітом, що містить на першому поверсі проїзд та вхід, на другому і третьому — по три віконні прорізи. Фасад фланкують розкріповки на дві віконні осі, які на рівні другого поверху облямовані лопатками, на рівні третього — спареними напівколонками стилізованого ордера. Будинок пишно декоровано архітектурними деталями у цеглі з елементами неоросійського стилю. У вінцевому аттику — оригінальної форми слухове вікно.

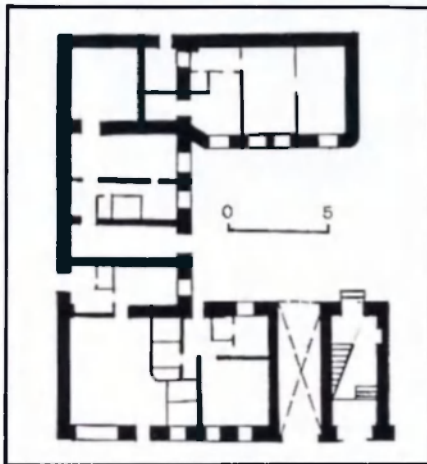
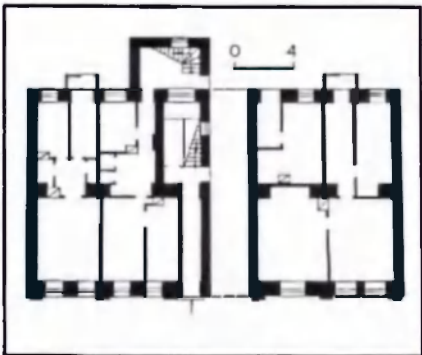
В різний час у садибі містилися крамниці з продажу продовольчих і промислових товарів, склади тощо. Тепер на першому поверсі державна нотаріальна контора, на верхніх — житло [288].

Лариса Толочко.

66.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 35. На перетині вулиць Нижній Вал і Межигірська. Головним фасадом виходить на червону лінію забудови вул. Нижній

66.6. Вул. Верхній Вал, 32.

66.6. План першого поверху.

66.7. Вул. Нижній Вал, 35.

66.7. План першого поверху.

Вал. Споруджений на замовлення київського купця Г. Хорошанського.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний. Композиція головного фасаду, вирішеного у стилі неоренесанс, асиметрична. Вхід виділено порталом з напівциркулярною аркою і ефектним різьбленим дверним стулом. У фільонках пілястрів — ліпні гірлянди з плодів і листя. На рівні третього — четвертого поверхів фасад оздоблено напівколоннами з капітелями коринфського ордера спрощеного рисунка. Пишний ліпний рослинний орнамент прикрашає лиштви вікон. Пластика стін і декоративне оздоблення доповнюються прямокутними й напівциркулярними балконами з виконаними з штабової сталі ґратами та карбуванням окремих елементів. Перший поверх значно видозмінений перебудовами й ремонтами.

Споруда є частиною історичної забудови Подола [289].

*Олена Авраменко, Марина Виноградова,
Володимир Могилевський.*

66.8. Житловий будинок, кін. 19 ст. (архит.). Вул. Верхній Вал, 40. На червоній лінії забудови вулиці, розташований окремо. Раніше був частиною суцільної периметральної забудови кварталу.

Триповерховий, цегляний, на невеликому цоколі, у плані прямокутний. Планування односекційне, з коридорним сполученням усередині квартир. Перекриття плоскі. Дах двосхилий, залізний. У правому крилі — асиметрично розміщений арковий проїзд з металевими ворітьми. В еkleктичному трактуванні фасадів використано мотиви ренесансної архітектури. Композиція довгого чолового фасаду симетрична, п'ятидільна. Наріжні частини

та центр виділені невеликими виступами ризалітів з канелюрованими композитивними пілястрами на флангах. Центральна вісь акцентована порталом головного входу і розміщеними над ним вузькими спареними вікнами другого поверху, що контрастують за пропорціями з широким арковим вікном третього поверху. Портал оформлений трикутним фронтоном з картушем у тимпані, який спирається на невеликі канелюровані пілястри.

Перший поверх трактовано як торговельний. Житлове призначення верхніх поверхів, відокремлених профільованим карнизом, підкреслено насиченим декором, ускладненою конфігурацією вікон та їхнім обрамленням. На рівні другого і третього поверхів — балкони з ажурними металевими ґратами типового рисунка. Заглиблені у ніші прямокутні вікна другого поверху декоровано плетеними фільонками, замковими каменями та гірляндами. Влаштовані в арковій ніші віконні прорізи бічних виступів оздоблено картушами з пальмовими гілками. Замкові камені аркових вікон третього поверху мають форму фігурних кронштейнів. Площина стіни між архівольтами суцільно заповнена витим ліпним декором. У фризі антаблемента — вписане в коло стилізоване каштанове листя. Над бічними ризалітами трохи винесений карниз завершено невисокими прямокутними аттиками, які прикрашено орнаментальними вставками. Ділянка подвір'я обмежена флігелями, один з яких прилягає до тильної частини будинку.

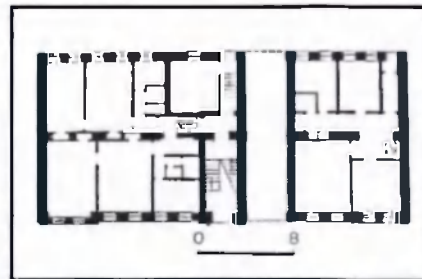
*Олександр Жиздринська,
Ольга Ястребова.*

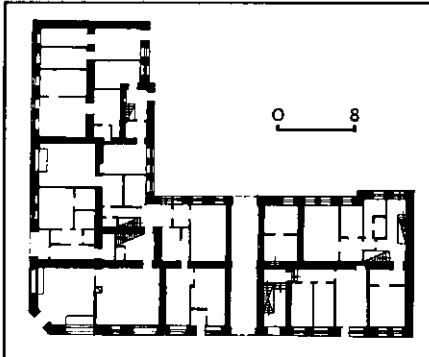
66.9. Житловий будинок, 1899 (архит.). Вул. Верхній Вал, 48/28. На перетині вулиць Верхній Вал і Волоська. З 1898 садиба належала купцю Д. Мезенцеву. Будинок споруджено за проектом арх. К. Шимана під наглядом інж. О. Гілевича.

Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний, у плані Г-подібний, зі зрізаним рогом. Фасад з боку вул. Верхній Вал — з 12 віконними прорізами, з боку вул. Волоської — з 14 віконними прорізами та проїздом. Композиційним центром споруди є пишно декорована

66.8. Вул. Верхній Вал, 40.

66.8. План першого поверху.

66.9. Вул. Верхній Вал, 48/28.
66.9. План першого поверху.

площина зрізаної наріжної частини з двома вигадливої форми балконами на другому й третьому поверхах і великим спрощеним балконом на четвертому. Наріжна частина підкреслена виступом на напівповерсі та башточкою (була втрачена, на поч. 1990-х рр. поновлена), проїзд з боку вул. Волоської акцентовано фронтоном. Будинок декоровано картушами, квітами, пелюстками, мушлями, розетками, фігурками амурів. Перший поверх первісно був пристосований під крамницю, тому на всьому фасаді вітрини чергувалися з дверними отворами. На другому поверсі — віконні прорізи прямокутної форми з замковим камнем і підвіконними нішами; на третьому — прямокутної форми, що чергуються з арковими у пішно декорованих облямунках; на четвертому — близькі до квадрата, з декоративними ліпними мушлями, фланковані з обох боків пілястрами. На рівні другого і третього поверхів пілястри з капітелями коринфського ордера. На фасаді з боку вул. Верхній Вал шість балконів (один втрачено). Образне сприймання споруди посилюється завдяки кольору, яким виділено частини будинку, що виступають, та декору. На першому поверсі у різні часи містилися: «Кієво-Подільська аптекарська крамниця» і склад (1908); бакалійна крамниця і перукарня; Подільська ідеальна Київського благодійного товариства (1881—1912); взуттєва майстерня; майстерня пошиття чоловічого одягу.

Тепер на першому поверсі аптека [290].
Лариса Толочко.

66.10. Житловий будинок, 1862 (архіт.). Вул. Верхній Вал, 68. На перехресті вулиць Верхній Вал і Набережно-Хрещатицька. Історія садиби відома з 1858, коли її придбав у міста одеський купець 1-ї гільдії К. Яхненка. На її території продавали дьоготь. З 1862 тут містився «Торговельний будинок братів Яхненків», пізніше перейменованій на «Торговельний будинок Яхненка і Смирненка». 1899 вдова

М. Яхненка продала садибу Н. Глуханіну. З 1910 власником садиби був В. Клеймьолов.

Складається з двох об'ємів, що прилягають під прямим кутом. Будинок вздовж вул. Верхній Вал сформований двома одноповерховими спорудами крамниць з наскрізним проїздом на подвір'я. Над ним розміщено композицію з трьох круглих ніш, облямованих зубцями та профілем, викладених дрібноформатною цеглою. Вуличні фасади завершено багатопрофільним карнизом, прикрашено лінійним рустом.

Основний будинок садиби двоповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний. Фасад першого поверху з боку вул. Верхній Вал гладенький, на другому поверсі п'ять віконних прорізів з сандриками. Головний фасад з боку вул. Набережно-Хрещатицької має п'ятнадцять віконних прорізів з сандриками на другому поверсі. Перший поверх повністю перестроено. Тепер на реконструкції, внаслідок якої забудову внутрішньої ділянки змінено [291].
Лариса Толочко.

66.11. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому містилася конспіративна квартира підпільної групи робітників мотоверфі «Усма» заводу «Ленінська кузня» (іст.). Вул. Нижній Вал, 61. На червоній лінії забудови вулиці.

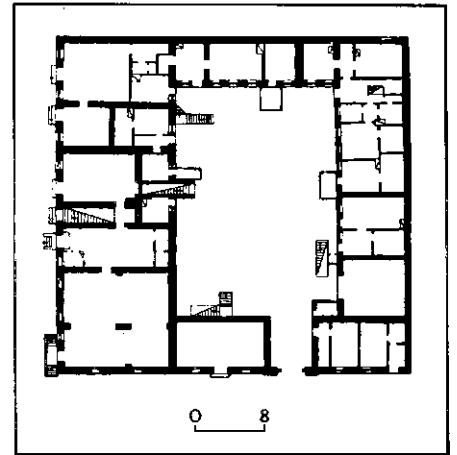
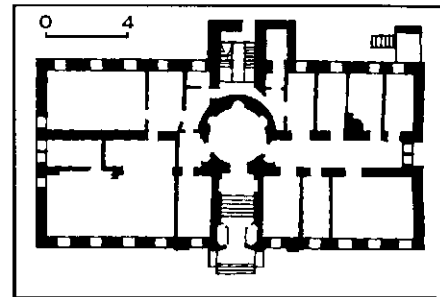
Чотириповерховий, з напівпідвалом, цегляний. 1982 повністю перебудований, змінено внутрішнє планування.

Тут у напівпідвальному приміщенні (квартира № 6) з липня 1942 до листопада 1943 містилася конспіративна квартира підпільної групи робітників мотоверфі «Усма» заводу «Ленінська кузня». Група була створена М. Тонковидом (власником квартири) у складі О. Винниченка, М. Глотова, О. Швид-

66.12. Вул. Нижній Вал, 49.

Пологовий пригудок.

66.12. План першого поверху.

66.10. Вул. Верхній Вал, 68. План першого поверху до реконструкції 1998.

ченка. Підпільники здійснювали диверсійні акти на мотоверфі: зривали строки ремонту верстатів і моторів, вивели з ладу водокачку, потопили катер «Рибаксоюз» та пароплав «Дніпровець», підпалили гараж і склад з водолазним майном та гуртожиток німецької фірми.

З 1956 у будинку міститься адміністративна частина фабрики спортивних виробів [292].

Ніна Гринівецька,

Марина Шевченко.

66.12. Комплекс добродійних закладів

Терещенків Ф. А. і Н. В., кін. 19 ст.

(архіт., іст.). Вул. Нижній Вал, 49.

Складається з трьох будинків: безкоштовних квартир, пічліжного й пологового притулку. Садиба забудована коптом підприємця, мецената Ф. Терещенка. Будинки для бідних перебували у відомстві Імператорського людинолюбного товариства. Утримувалися на відсоток з капіталу у 100 тис. крб., які пожертвували засновник та інші добродійці.

У лютому 1881 за рішенням Київської міської думи відведено ділянку для спорудження нічліжного притулку для бідних мешканців міста. Триповерхова, цегляна споруда, витягнута в глибину садиби, розташована головним фасадом на вул. Нижній Вал з відступом від червоної лінії забудови вулиці. Зведена 1881 за проектом арх. В. Ніколаєва. Композиція фасаду симетрична, без чітких членувань, підкреслена щипцем (у центрі) із зрізаним верхом, подвійним аркатурним фризом.

66.12. Вул. Нижній Вал, 49.
Нічліжний притулок.
66.12. План першого поверху.

Декор цегляний. Вікна великі, прямокутні. Над головним входом металеве піддашшя. Безкоштовний притулок був розрахований на 500 ліжок. Складався з чоловічого (на 456 ліжок) і жіночого з дітьми (на 44 ліжка) відділень. Реальна кількість пожитків досягла 700. Під час 1-ї світової війни в будинку містився військовий поштів.

Праворуч розташований будинок пологового притулку. Збудований 1889 за проектом інж. полковника М. Фабриціуса. Одноповерховий, цегляний, тинькований, з напівпідвалом. Від червоної лінії забудови відділений курдонером, обнесеним цегляною огорожею з невисокими металевими ґратами простого рисунка, що охоплює всю садибу. Головний вхід на осі головного фасаду акцентовано двоколонним портиком іонічного ордера і аттиком, що завершується баштою. Над входом з боку подвір'я — металеве піддашшя. Планування коридорне, з круглою вітальнею у центрі. У будинку містилися пологові відділення, палати, кабінети медперсоналу, у напівпідвалі — приміщення господарського призначення. Протягом року приймав бл. 450 породіль.

У глибині садиби поза пологовим притулком міститься будинок безкоштовних квартир Н. Терещенко. Зведений 1886 за проектом арх. В. Николаєва. Цегляний, у плані прямокутний. Другий поверх рустований, напівпідвал з невеликими вікнами. Центр акцентовано віконними прорізами з колонками на рівні третього поверху. Головний вхід має ганок з металевим навісом

з козирком, з боку подвір'я тамбур з входом. Дах металевий, двосхилий. В будинку була загальна палата для самотніх старих жінок на 14 ліжок, 27 окремих кімнат для вдів з маленькими дітьми. Щорічно кількість мешканців тут складала бл. 170 осіб з установленою посвідкою на проживання.

Тепер у садибі міститься фізіотерапевтична лікарня № 20, у колишньому нічліжному притулку — телефонна станція. На подвір'ї розташовані також дві цегляні споруди господарського призначення [293].

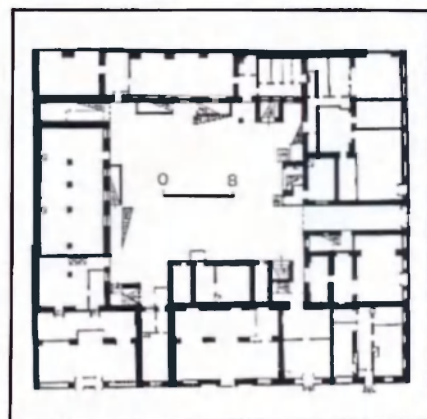
Лариса Федорова.

66.13. Садиба, кін. 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Верхній Вал, 4. Між вул. Верхній Вал і паралельно розташованим пров. Л. Кецьовелі.

Складається з двох чоловічих будинків у неоготичному стилі й прибудов, споруджених у різний час, які утворюють суцільну периметральну забудову садиби, прямокутну в плані. Виникла 1890 внаслідок об'єднання двох садиб, що існували на цьому місці раніше, пруським підданим К.-Л. Нитцьким, який з 1886 був власником однієї з них. 1893 на місці дерев'яних споруд на червоній лінії вул. Верхній Вал зведено двоповерховий цегляний будинок складної конфігурації. Ймовірно, автором проекту був відомий київський арх. К. Шиман, який подавав креслення цього будинку на затвердження до Київської міської управи. У декорі широко використано елементи готичної архітектури: фігурні щипці-вімперги над стрічастими біфоріями по боках споруди (втрачені), аркатурний пояс під вінцевим карнизом. На нижньому поверсі — чотири широкі вітрини магазинів. По центру другого поверху — чотири віконних прорізи з лучковими перемичками, листвами, підвіконними нішами з невеликими кесонами, по три в кожній. Під біфоріями — геометричний орнамент.

1908 в садибі на місці згорілих під час пожежі дерев'яних споруд зведено триповерховий, цегляний, у плані Г-подібний житловий будинок, розташований праворуч на червоній лінії забудови вулиці. Витриманий в єдиному стилі з сусіднім, має аналогічний декор. У центрі — щипець-вімперг, на третьому поверсі — два центральних великомірних прорізи зі стрічастими перемичками. На кожному поверсі будинку — по чотири віконні прорізи, крім нижнього, де розміщено дві магазинні вітрини. На другому й третьому поверхах у центрі по два широкі балкони з металевими ажурними ґратами (на третьому поверсі збереглися оригінальні первісні). Будинок поділено карнизним поясом між першим і другим поверхами, карниз-

66.13. Вул. Верхній Вал, 4.

66.14. Вул. Верхній Вал, 16-а.
План першого поверху.

ною тягою з дентикулами між другим і третім, прикрашено лопатками, підвіконними нішами.

Одночасно зі спорудженням триповерхового будинку з боку пров. Воздвиженського впритул до двоповерхового будинку зведено двоповерховий об'єм, вирішений у цегляному стилі. Внаслідок цього утворилася Г-подібна у плані споруда. Крім того, до двоповерхового будинку з боку вул. Верхній Вал зроблено дерев'яну прибудову, обкладену цеглою, зі стрічастими вхідними дверима та карнизом з різьбленими підзорами. Обидва будинки мають спільне подвір'я. Між ними — цегляна огорожа, оздоблена потрібною стрічастою аркатурою, та брама під щипцем-вімпергом з пологою стрічастою перемичкою, стулки металевих ажурних воріт якої повторюють мотив рисунка балконних ґрат на третьому поверсі житлового будинку.

На території садиби у різний час містилися: парова ковбасна фабрика і магазин К.-Л. Нитцького, молочний магазин «Сибірська торгівля» (1906—07), ресторан «Запоріжжя», ідальня «Московська», м'ясна крамниця М. Кисельова. У 1900—13 тут був склад житнього борошна М. Хрякова, про що свідчив напис, відкритий після знесення прибудованої 1908 до будинку № 4 двоповерхової споруди на території сусідньої садиби (нині пофарбований).

Тепер — житлова садиба і магазин. Частина комплексу на реставрації [294].

Марина Виноградова.

66.14. Садиба, 19 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Верхній Вал, 16, 16-а, 16/4. На розі з Житньоторзькою пл. Складається з декількох споруд, зведених у різний час, які утворили прямокутник з великим внутрішнім подвір'ям. Історія садиби відома з початку її утворення — після пожежі 1811. З 1831 належала київському купцю К. Домарацькому, який придбав її у купця І. Подгасцького. Наступними власниками садиби були онуки К. Домарацького — купці Левковські (з 1864). Ділянка прямокутна у плані, забудована по периметру, внутрішнє подвір'я з характерними галереями. Фасадна частина садиби складається з трьох двоповерхових різночасових споруд. Наріжний будинок (№ 16-а) зведено 1840 арх. Л. Станзані за зразковими фасадами. Квадратний у плані, тинькований, оформлений у стилістиці класицизму. Перші поверхи перебудовано,

фасади другого поверху мають по п'ять віконних прорізів з декоративними полицками згори. 1872 до будинку з боку вул. Верхній Вал (на місці колишніх крамниць) братами Левковськими за проектом арх. Римлера прибудовано другий цегляний двоповерховий об'єм з підвалом (№ 16), на першому поверсі якого були проїзд з ворітьми і 6 торговельних крамниць, на другому — житлові приміщення. 1875 між наріжним будинком і торговельними крамницями (з боку Житньоторзької пл.) за проектом арх. В. Прохорова зведено цегляну двоповерхову прибудову з підвалом і проїздом (№ 16/4). 1900 за проектом і під наглядом арх. М. Казанського зведено цегляний флігель, в будинку № 16 проїзд з ворітьми перероблено на магазин.

У комплексі споруд у різний час були житлові приміщення, склади, крамниці тощо.

Тепер — на реконструкції [295].

Лариса Толочко.

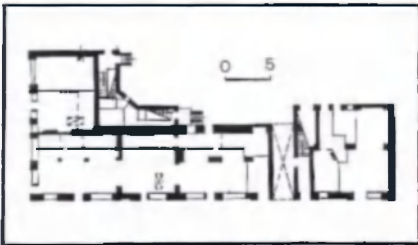
66.15. Садиба, 2-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 17, 17/6. Комплекс садиби складається з двох будинків (цегляного і дерев'яного), розташованих поруч, і формує фронт забудови вул. Нижній Вал і Житньоторзької пл. Двоповерховий, цегляний будинок комплексу має складну в плані конфігурацію, фасад увінчано високим аттиком, вирішеним у стильових формах неоренесансу. Карниз, що виступає, лопатки, пілястри, ніші під вікнами, лиштви вікон, усі архітектурні деталі розкішно прикрашено ліпною пластиккою з рослинним орнаментом. Прилеглий двоповерховий, дерев'яний, тинькований об'єм також пишно декорований: ліпний аркатурний пояс підтримує дерев'яний карниз, спарені пілястри завершуються капітелями корінфського ордеру, площина фасадної стіни оздоблена декоративними вставками. Перші торговельні поверхи споруд зазнали повної реконструкції.

Олена Авраменко.

66.16. Садиба, 19—20 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 19—21. Утворилася 1887 внаслідок об'єднання київським купцем 1-ї гільдії І. Бліндером двох садиб,

66.15. Вул. Нижній Вал, 17/6.

66.15. План першого поверху.

66.16. Вул. Нижній Вал, 21.

що існували тут після пожежі Подолу 1811. В її забудові — два фасадні цегляні будинки (№ 19 і 21) та вальцьовий млин у глибині садиби № 19 (№ 19-д) — являють історико-архітектурну цінність.

Будинок № 19 міститься на червоній лінії забудови Нижнього Валу. З'явився 1871 внаслідок проведеної чиновником О. Арисенком реконструкції одноповерхової крамниці на п'ять вікон та двоповерхового флігеля на три вікна, споруджених на цьому місці 1839 київським громадянином К. Циганковим та 1862 його сином, колезьким секретарем Д. Циганковим.

Триповерховий, цегляний, оформлений у стилі пізнього класицизму. Має дев'ять осьових віконних прорізів, займає усю ширину червоної лінії забудови садиби № 19. Нижній поверх, призначений під магазини, спочатку мав дверні отвори, які згодом замінено вітринами. Фасад розділено по горизонталі міжповерховим карнизним поясом. На другому поверсі — стрічковий руст. Вікна другого поверху — напівциркульні, із замковими каменями. Верхній дерев'яний мансардний поверх надбудовано О. Арисенком замість запланованого за проектом прямокутного парапету (без дозволу Київської міської управи, у порушення існуючого на той час будівельного закону). Замінений на повноцінний цегляний третій поверх 1994. У 1892 новий власник садиби І. Бліндер за проектом арх. О. Кривошеєва добудовує до фасадного будинку з боку подвір'я два флігелі — двоповерховий і триповерховий з пишним декоративним оздобленням у цегляному стилі.

1870—80 у цьому будинку і в розташованих поряд малоповерхових будівлях садиби № 21 розміщувався нічліжний притулок.

1889 впритул до будинку № 19 І. Бліндером на місці одноповерхових дерев'яних крамниць 1830-х рр. за проектом арх. А. Геккера споруджено триповерхове цегляне крило (№ 21). Симетрично-осьову композицію фасаду, виконаного в стилі неоренесанс, порушує невеликий допоміжний об'єм ліворуч завширшки в одне вікно. Тут містився парадний вхід у будинок (на другий і третій поверхи). Центральна частина виділена фігурним аттиком на даху та балконом на другому поверсі, під яким розміщено проїзд на подвір'я. Нижній поверх використовувався під магазини. Тут розміщено чотири широкі вітрини з вхідними дверима по центру. По всій висоті будинок розчленовано пишно декорованими пілястрами через кожні два вікна, рустованими на рівні першого поверху.

Над вікнами — лучкові сандрики. На другому поверсі — підвіконні тяги на кронштейнах, на третьому — підвіконні тяги на стояках, між якими — прямокутні ніші. Будинок завершено карнизом та антаблементом. Дах двосхилий. По флангах даху — металеві ажурні парапети з тумбочками. Планування анфіладно-секційне.

У цих двох будинках на верхніх поверхах 1899—1916 містився готель «Бліндер», на першому поверсі — кондитерська «Нова Вікторія», їдальня Грінберга, пивна Ріхтера, крамниця з продажу масла Цейтліна і Грінберга, тютюну від «Торгового будинку Цейтліна», борошна Кагана; галантерея Бабчиної, у підвалах — рейнські винні льохи Бліндера. На території садиби також був завод штучних мінеральних вод, артезіанський колодязь. У 1920-х рр. тут діяла єврейська молитовня.

1894 у загіллі садиби І. Бліндером зведено споруду вальцьового млина (№ 19-д), який 4 січня 1900 згорів (за 6 років існування горів двічі). Відбудований 1900 за проектом арх. О. Кобелєва, який 1914 ще раз відновив його після чергової пожежі. Триповерховий цегляний корпус із четвертим мансардним поверхом (замінений на повноцінний 1950) виконаний у цегляному стилі. На кожному поверсі — по сім осьових віконних прорізів, по горизонталі — карнизні пояси між усіма поверхами, між вікнами — пілястри. Будинок завершено карнизом та декоративним поясом із дентикулами. Вікна останнього мансардного поверху за проектом було прикрашено трикутними сандриками та прямокутними лиштвами. На першому поверсі вікна — з лучковими перемичками, на другому і третьому — ще й з підвіконними нішами.

1916—22 власником садиби був київський купець 1-ї гільдії А.-Л. Майстер, родині якого після націоналізації 1922 будинки садиби передано в орендне користування. 1950 будинок колишнього млина реконструйовано під ґуртожиток для робітників із заміною мансардного поверху.

Споруди садиби являють характерний зразок житлової та промислової забудови Подолу кін. 19 — поч. 20 ст. [296].

Марина Виноградова.

66.17. Садиба, 1874 — поч. 20 ст. (архит.). Вул. Нижній Вал, 23. Складається з двох об'єднаних 1871 ділянок, власниками яких з 1870-х рр. протягом тривалого часу була купецька родина Щербакових. До 1874 всі будівлі були дерев'яними.

У 1874 за проектами архітекторів В. Прохорова і М. Беркутова (перша ділянка) та В. Прохорова (друга ді-

66.17. Вул. Нижній Вал, 23 (будинок ліворуч).

лянка) зведено два двоповерхові цегляні будинки, розташовані поряд на червоній лінії забудови вулиці. Первісно на першому поверсі були крамниці, на другому — житло. 1898 обидві споруди надбудовано на один поверх за проектом арх. С. Рикачова.

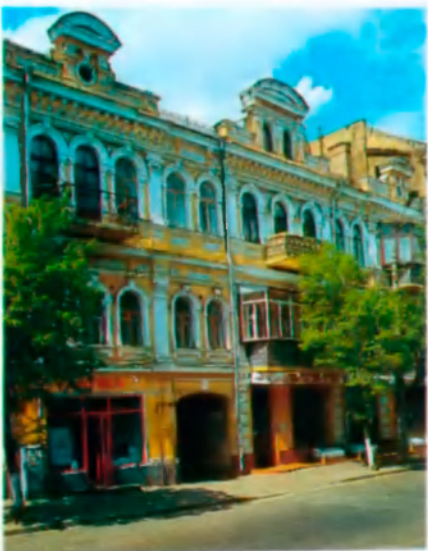
Будинок ліворуч — триповерховий, прямокутний у плані, з проїздом на подвір'я. Композиція фасаду асиметрична. Віконні прорізи другого поверху обрамлено ліштвами та акцентовано лінійними слабопрофільованими сандриками. Третій поверх завершений фризом зубчастого мережива, викладеного цеглою і пофарбованого у білий колір. Перший поверх та отвір проїзду оброблено рустом. Дворовий фасад захитий дерев'яними верандами.

Будинок праворуч — триповерховий, Т-подібний у плані, з двором ризалітом, в якому розміщено чорний вхід. Композиція фасаду відзначається ритмом прямокутних вікон, оздоблених ліштвами. Міжповерхове членування підкреслено поребриком і профільованою тягою. Обидва будинки оформлені у цегляному стилі з елементами неоренесансу. За даними 1908 внутрішній двір був забудований господарсько-складськими спорудами. Існуюча внутрішня забудова садиби складається з декількох дво-, три- і чотириповерхових цегляних будинків, зведених 1910—16.

Садиба належить до нечисленної групи міських купецьких садиб 19 — поч. 20 ст., збережених дотепер майже у первісному вигляді [297].

Лариса Толочко.

66.18. Садиба, 1908—12 (архт.). Вул. Нижній Вал, 33. Прямокутна за планом, вузька ділянка садиби витягнута у глибину кварталу. Фасадний будинок — на червоній лінії забудови вулиці. Власниками садиби були двоє інженера-полковника У. Лангут (з 1852), дійсний статський радник Порай-Лантковський (серед. 19 ст.), дружина надвірного радника Ю. Волосатова і дружина колезького секретаря М. Скабицька (з 1872), колезький радник С. Заславський (з 1881), васильківський купець Б. Мазур, київські купці А. Абельський (з 1885) і М. Футорянський (з 1893), купчиха С. Бух (з 1914), київський купець М. Гринштейн (з 1916).

У 1907 і 1911 на території садиби були великі пожежі. 1908—12 замість споруд, що згоріли, збудовано триповерховий цегляний будинок, що стоїть в ряді забудови вул. Нижній Вал, чотириповерховий цегляний флігель, цегляний сарай. На території садиби збереглися також розташовані по її периметру ще три цегляних об'єми. Усі другорядні споруди пофарбовано, оформлено з елементами цегляного стилю.

Головний будинок садиби триповерховий, цегляний, у плані прямокутний, однокісний, оформлений у стилі ренесанс. Композиція головного фасаду центрально-осьова. Центр споруди і фланги виявлено тривіконними розкріповками, фланкованими підястрами з капітелями стилізованого іонічного ордера. На першому поверсі — вітрини й проїзд на подвір'я. На другому й третьому поверхах вікна з напівциркульними перемичками, оформлені ліштвами з підястрами і замковими каменями у вигляді листя аканта. Фасад пишно декоровано ліпними вставками, підвіконними дошками, багато-профільним карнизом. Велику роль в образному сприйманні споруди відіграють високі сегментні аттики: центральний з двома горіщними вікнами і бічні з прорізами круглих слухових вікон.

Будинок, в якому повністю збереглася архітектурна композиція, відіграє помітну роль у формуванні забудови старої вулиці.

В різний час у садибі містилися безкоштовний пологовий притулок з курсами бабок-повитух Товариства надання медичної та матеріальної допомоги бідним породіллям (1905—14), готель (1905—07), відділення добродійного товариства «Крапля молока», крамниці тощо.

Тепер садиба житлова, у фасадному будинку і паралельно розташованому в глибині ділянки флігелі здійснюються ремонтно-реставраційні роботи [298].

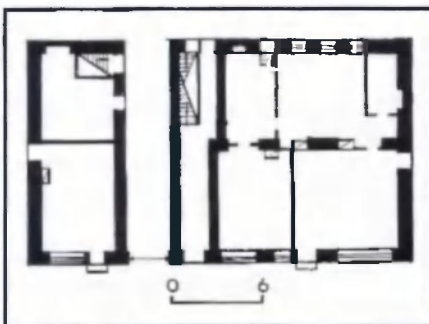
Лариса Толочко.

66.19. Садиба з молитовними будинками, поч. 20 ст. (архт.). Вул. Нижній Вал, 37. На розі вулиць Нижній Вал і Межитірська, обмежена червоними лініями забудови вулиць і суміжними ділянками. Складається з п'яти споруд: чотириповерхового наріжного будинку, п'ятиповерхового об'єму на вул. Нижній Вал, двох триповерхових молитовних будинків, розташованих паралельно до вулиць та один до одного в глибині садиби, і двоповерхової кузні на подвір'ї. Забудова садиби здійснювалася в два етапи. Будівлі пер-

66.18. Вул. Нижній Вал, 33.

Головний будинок.

66.18. План першого поверху.

66.19. Вул. Нижній Вал, 37. Наріжний будинок.

66.19. Флігель.

66.19. Єврейський молитовний будинок.

шого етапу зведено 1900 на замовлення купця А. Терещенка за проектом арх. І. Ніколаєва: чотириповерховий з підвалом цегляний житловий будинок, триповерховий з підвалом флігель і двоповерховий цегляну кузню. Чотириповерховий наріжний будинок у плані Г-подібний, багатосекційний, зі скосеним наріжжям.

В оформленні протяжних фасадів застосовано вертикальні членування, які увінчуються чарунковими карнизами і парапетами (більшість парапетів не збереглася). Фасади оздоблено рустованими лопатками, типовими керамічними вставками (зокрема, з маскаронами у замкових каменях другого поверху), металевими ґратами балконів. На першому поверсі були торговельні приміщення, на решті — житлові квартири.

Фасад флігеля, паралельний фронту забудови вул. Нижній Вал, оздоблений простіше. Розкріповка, зміщена відносно центральної осі, завершується аттиком. У підвалі й на першому поверсі містилися складські й торговельні приміщення, на другому й третьому поверхах первісно розміщувалась єврейська молитовня «Макарівська» — за ім'ям цадика (єврейського праведника) з містечка Макарів.

Невелика кузня — біля східної межі ділянки.

А. Терещенко був власником садиби 1899—1908. Його вдова у липні 1908 продала її в спільне користування двом єврейським підприємцям — А. Шварцу та Б. Бокшицькому, які 1912 здійснили другий етап забудови садиби. До існуючого житлового будинку на червоній лінії забудови вул. Нижній Вал прибудовано новий п'ятиповерховий цегляний об'єм, який завершив формування фронтів садиби і збільшив кількість секцій до чотирьох. В архітектурному оздобленні подібний до попереднього об'єму, але на верхніх поверхах влаштовано спарені напівциркульні вікна. Перший поверх призначався під магазин, решта — під житло. Силует завершення у ході пізніших ремонтів спрощено.

1912 у глибині садиби з північного боку за проектом арх. І. Ганфа зведено зрейський молитовний будинок.

Гриповерховий, цегляний, з підвалом, у плані прямокутний, з гранчастими апсидами. Фасад оформлено у стилі модерн, з великими, витягнутими по вертикалі віконними прорізами, ліпним орнаментом у вигляді зчіплених кілець і оригінальним завершенням (у ході наступних перебудов зрізане). Другий і третій поверхи утворювали загальний об'єм, поділений центральним сходовим прогоном на дві симетричні секції, кожна з яких являла окрему молитовну залу, для двох іудейських релігійних громад. На другому поверсі молилися чоловіки, на рівні третього поверху були галереї для жінок. При східній стіні кожної секції містився «ковчег завіту» — сховище основних культових предметів. Перший поверх і підвал первісно відводилися під склади.

У 1910-х рр. молитовним будинком користувалися громади «Прикажчиків» і «Тальнівська» (прихильники цадика містечка Тальне). У 1920-х рр. будинок був реквізований. Пізніше перепланований, між другим і третім поверхами влаштовано суцільне переkritтя.

Садиба — досить рідкісний за збереженістю і типологічним розмаїттям комплекс споруд.

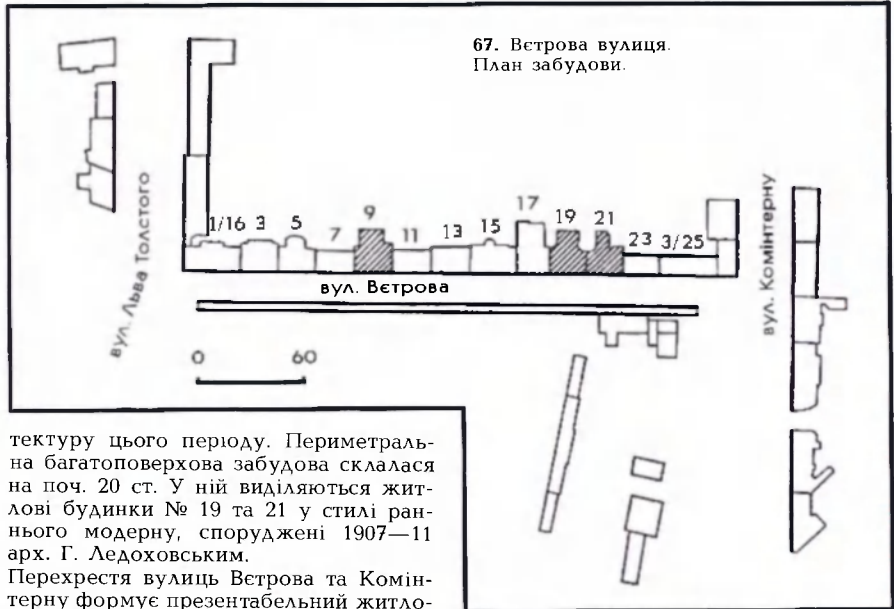
У колишніх молитовнях містяться профтехучилище. Будинки, розташовані на червоній лінії забудови вулиці, — житлові; частину приміщень першого поверху займають крамниці та офіси [299].

Михайло Кальницький.

67. ВЕТРОВА ВУЛИЦЯ, 20 ст. (архит., іст., містобуд.). Від вул. Л. Толстого до вул. Комінтерну, поблизу центрального залізничного вокзалу.

Накреслена планом 1837 у тилах території університетського ботанічного саду. Первісна назва — Макарівська. Відома з 1866 як вулиця нижчого, четвертого розряду Бульварної ділянки Либідської частини міста. 1874 перейменована на Назарівську, 1926 названа на пошанування Ветрова Бориса Сергійовича (1886—1918) — київського робітника-червоногвардійця Головного залізничних майстерень, учасника революційних подій 1917—18.

Однобічна забудова вулиці складалася до поч. 80-х рр. 19 ст. переважно з садибних дерев'яних споруд. Дотепер збереглися два двоповерхові будинки (№ 11, 23), які характеризують архі-

тектуру цього періоду. Периметральна багатоповерхова забудова склалася на поч. 20 ст. У ній виділяються житлові будинки № 19 та 21 у стилі раннього модерну, споруджені 1907—11 арх. Г. Ледоховським.

Перехрестя вулиць Ветрова та Комінтерну формує презентабельний житловий будинок, зведений 1932 арх. О. Тацєм (№ 25/3). Дві будівлі (№ 7, 13) споруджено у 1950-і рр. У цілому в кварталі налічується 13 будинків суцільної забудови вздовж червоної лінії, загальна протяжність якої скла-

дає понад 600 м. Ширина проїжджої частини 6 м.

Пам'ятками історії є будинки, в яких проживали відомі українські громадсько-політичні діячі Русови і Д. Дорошенко (№ 9), письменник І. Бабель (№ 21). Історичну цінність мають також будинки: № 17, в якому мешкав останні роки життя історик М. Владимирський-Буданов, бував у гімназичні роки письменник К. Паустовський; № 15, де перебував письменник М. Коцюбинський, містилася канцелярія Київського товариства літакобудування. У будинку, що розташовувався раніше на місці особняка під № 21, проживала письменниця Леся Українка [300].

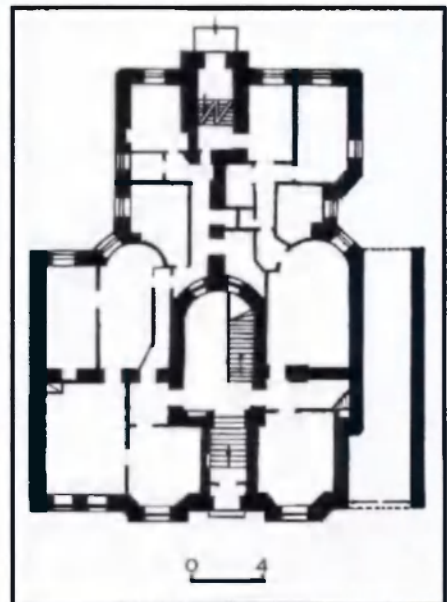
Раїса Бондаренко.

67.1. Житловий будинок, 1907—11 (архит.). Вул. Ветрова, 19. Займає рядове положення у забудові вулиці. Зведений за проектом арх. Г. Ледоховського як житловий будинок для адвокатів. Цим було продиктоване його

67.1. Вул. Ветрова, 19.

67.1. Фрагмент фасаду.

67.1. План першого поверху.

внутрішнє планування. На кожному поверсі було по дві п'ятикімнатні квартири, що включали кабінет, приймальню, ідальню, спальню, кімнату для прислуги, а також передпокій, кухню, санвузол. Між суміжними кабінетами містилася кімната для клієнтів, спільна для двох квартир, яка мала окремий вхід із сходової клітки. Будинок зберігся без значних змін.

Чотириповерховий, цегляний, на напівпідвалі, у плані Т-подібний, з розвинутою ризалітною частиною з боку подвір'я і бічним проїздом. Двомаршова сходовою клітка міститься всередині об'єму споруди, освітлена згори скляним ліхтарем. Стилiстичні ознаки має лише головний симетричний фасад, що виходить на вул. Ветрова. Його композиція ґрунтується на ритмічному чергуванні еркерів, різноманітних за формою віконних прорізів і балконів. У створенні художнього образу будинку особливу роль відіграють ліпні фризіві вставки й панно, що відзначаються вишуканою індивідуальністю рисунка, в якому домінує характерна для модерну плинність ліній. Увінчує фасад оригінальний металевий піддашок, який підтримується тонкими металевими прутами-консолями, що переходять над козирком у захисні ґрати. До консолей на ланцюгах прикріплено металеві кола, що вільно хитаються і гармонують з криволінійними формами ліпного мережива.

Будинок — значна архітектурна пам'ятка періоду модерну [301].

Тетяна Маніфасова.

67.2. Житловий будинок кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживала родина Русових, перебував Дорошенко Д. І. (іст.). Вул. Ветрова, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Чотириповерховий, цегляний.

1908—15 тут мешкав Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч. У цей період працював у Комерційному інституті — професор кафедри статистики, завідувач статистичного кабінету, секретар Ради і вченого комітету інституту. Член «Ста-

рої громади», Українського наукового товариства; співробітник чав з редакцією газети «Рада». Один із засновників Товариства українських поступовців. Помер у Саратові, куди родина евакуювалася разом з Комерційним інститутом під час 1-ї світової війни. Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Разом з чоловіком у цьому будинку проживала Русова-Ліндфорс Софія Федорівна (1856—1940) — педагог, громадська і культурно-освітня діячка, одна з піонерок українського жіночого руху. В період проживання в цьому будинку викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському інституті, була співзасновником і співредактором педагогічного журналу «Світло» (Київ, 1910—14). У 1917 входила до складу Української Центральної Ради, за гетьманату очолювала Департамент позашкільної і дошкільної освіти Міністерства освіти. Безпосередній організатор «Просвіт», курсів українознавства, підготовки підручників для українських шкіл, вона брала участь у розробці програми єдиної школи, що мала базуватися на засадах національної специфіки і принципів державно-громадянського виховання. З 1919 — викладач педагогіки Кам'янець-Подільського університету. 1922 емігрувала до Польщі, з 1923 жила у Празі. Була професором педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. До 1938 очолювала Головну Українську національну жіночу раду. Автор праць у галузі педагогіки, літератури і мистецтва.

1909 у цьому будинку в квартирі Русових зупинявся Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, публіцист, письменник, громадсько-політичний та державний діяч, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави (1917—18). У 1909 закінчив Київський університет. Активний учасник українського національно-демократичного руху: 1907—09 був членом редакції газети «Рада», товариства «Просвіта», співробітник «Літературно-наукового вістника» (з 1899). У будинку на початку століття меш-

кали також літературознавець І. Гливенко, хімік О. Сперанський [302].

*Тетяна Осташко,
Данило Яневський.*

67.3. Особняк 1910—11, в якому проживав Бабель І. Е. (архiт., іст.). Вул. Ветрова, 21. На червоній лінії забудови вулиці. Зведений за проектом арх. Г. Ледоховського у стилі модерн для лікаря М. Трофимова. У 1950-і рр. первісний триповерховий об'єм з мезоніном зазнав змін: добудовано четвертий поверх, з семи балконів на фасаді залишилося три.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, тинькований, цоколь облицьовано тесаним гранітом, односекційний, план складної конфігурації, асиметричний. У тектоніці головного симетричного фасаду переважають вертикальні членування — вузькі потрійні вікна з тонкими прорізками, центральний овальний у плані еркер, бічні розкріповки. Своєрідним декоративним елементом фасаду є темний рустований цоколь з віконними прорізами напівпідвальних приміщень. Виразну пластику формує чергування об'ємів, що западають і виступають. Суворі геометричній лінії фасаду оживляють вишуканість декору, парадний вхід, фланкований спареними колонами. Над входом — маска, трохи вище на витонченій модерній огорожі невеликого балкона вензель власника будинку — «Т. Н. П.». Первісно у фризі лівого ризаліту містилася барельєфна композиція на міфологічний сюжет (втрачено при надбудові). В інтер'єрі збереглися деякі ліпні деталі й оригінальні металеві ґрати сходових огорож.

Будинок — один з найкращих зразків архітектури модерн в забудові міста. У квітні — серпні 1915 в будинку мешкав Бабель Ісаак Еммануїлович (1894—1940) — письменник, кіносценарист. У цей час навчався у Київському комерційному інституті.

До зведення наявної споруди на цій ділянці містився будинок, в якому 1895—97 і в травні 1899 проживала українська поетеса Леся Українка [303].

*Михайло Кальницький,
Ольга Ястребова.*

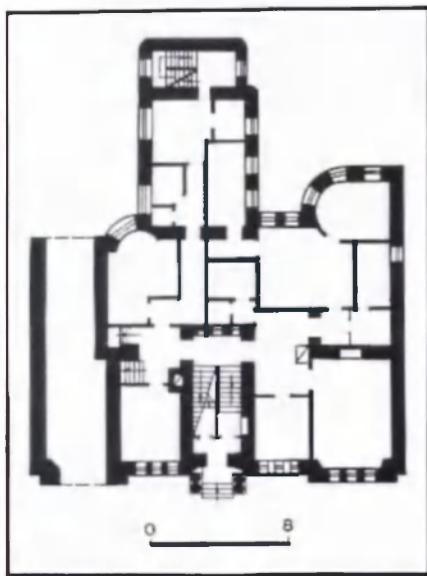
68. ВИДУБИЦЬКИЙ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР, 11—19 ст. (архiт., іст.). Вул. Видубицька, 40. У мальовничому урочищі Видубичі, на правому березі Дніпра, за 2 км на південь від Києво-Печерської лаври. Межує з територією Центрального республіканського ботанічного саду НАНУ. З двох боків оточений високими пагорбами, вкритими лісом та чагарником; із східного боку відкривається Дніпро. За переказами, саме тут, під горою, з Дніпра спливла («видибнула») дерев'яна скульптура язичницького ідола Перуна, скинута за наказом князя Володимира під час хрещення киян у кін. 10 ст. Звідси й назва місцевості. Згідно з літописом, тут був перевіз у Київ з лівого берега Дніпра.

Монастир було засновано у 2-й пол. 11 ст. Всеволодом Ярославичем (князь київський 1077—93) поблизу його замської резиденції — Красного двору. Вперше обитель згадується в «Повісті временних літ» під 1070. Спочатку звався за ім'ям засновника Всеволожим, згодом — за місцевістю — Видубицьким. У 1070-і рр. споруджено

67.3. Вул. Ветрова, 21.

67.3. План першого поверху.

муровану Михайлівську церкву. 1096 монастир спалили половці. Під час повеней річка підмивала берег, де стояв храм, тому за наказом київського князя Рюрика Ростиславича майстер П. Милонг 1199—1200 збудував систему підпірних стін. За часів навали полчищ Батия монастир уцілів. У кін. 16—на поч. 17 ст. від підмиву берега східна частина церкви завалилася. До уцілілої західної частини за митрополита П. Могили прибудовано вівтар з дерева, 1766—69 арх. М. Юрасов збудував замість нього новий, у стилі бароко.

Архітектурний ансамбль монастиря склався на рубежі 17—18 ст., коли коштом стародубського полковника М. Миклашевського були споруджені Георгіївський собор і трапезна, пізніше, за гетьмана Д. Апостола, — надбрамна дзвіниця. У 2-й пол. 18—серед. 19 ст. ансамбль доповнюють будинок ігумена, братський корпус, огорожа та інші споруди, пам'ятки некрополя, що здавна існував при монастирі. Ансамбль добре зберігся до наших днів. Невеликий мис, що виступає із східного боку, зайнятий Михайлівським храмом. Майже у лінію з ним на захід уздовж схилу пагорба розташований витягнутий корпус трапезної з церквою Преображення (Спаса); перпендикулярно до трапез-

ної на південь від апсиди — братський корпус, що формує східний фронт головного подвір'я. Західний бік подвір'я обмежений будинком ігумена та дзвіницею, побудованою поряд. Центром ансамблю є Георгіївський собор, який відіграє роль основної архітектурної доміканти. Головний підхід до монастиря та надбрамної дзвіниці організовано уздовж північних мурів огорожі (кін. 19 ст.).

Видубицький монастир є одним з найкращих архітектурних ансамблів України, який вирізняється своєрідним поєднанням будівель різних епох, органічною єдністю архітектури і ландшафту.

Монастир відіграв значну історико-культурну роль в Україні-Русі. Ігумен Видубицького монастиря Сильвестр за князювання Володимира Мономаха створив другу редакцію «Повісті временних літ» — найціннішого джерела з історії стародавньої української держави. Князі та їхнє оточення постійно протегували монастиреві й відвідували його. 1250 по дорозі до Золотої орди тут зупинявся Данило Галицький. До володінь монастиря входили звиринецькі, либідські, наводницькі, осокорківські та інші землі з перевозами на Дніпрі та Либеді.

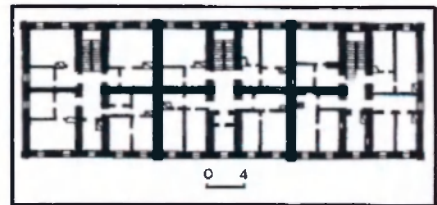
У 13 ст. монастир зазнав татарських нападів, частково був зруйнований, але літописні записи свідчать, що він не припиняв своєї діяльності. Пізніше відновив свою територію, будинки та всі маєтки 1541 одержав королівську грамоту на володіння маєтком Багринаве і право збирати данину з кількох мазирських сіл (мед, гроші тощо). На поч. 17 ст. монастирем заволоділи уніати. 1637 його повернули православній митрополії. Митрополит П. Могила реставрував своїм коштом Михайлівську церкву, а сам монастир приписав до Софійського монастиря.

Відродження Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря припадає на 2-у пол. 17—18 ст. Після Визвольної війни українського народу 17 ст. проти польсько-шляхетського поневолення він одержав кілька гетьманських універсалів і царських грамот на свої володіння, значно розширив права й привілеї у внутрішньому управлінні, за загальними церковними справами підлягав віданню митрополита. Монастир знову став власником великих маєтків і прибутків.

Після відчуження монастирських і церковних маєтків в Україні 1786 за Видубицьким монастирем залишалися тільки хутори Корчувате з 26 десятинами землі та Круглик на р. Сіверка з 40 десятинами землі. Він став монастирем третього класу, у 19 ст. — другого, на поч. 20 ст. — чоловічим монастирем першого класу з цільовим призначенням — бути лікарняним серед інших київських монастирів. Невдовзі через незручність приміщень лікарняну діяльність припинено. У 19 ст. при монастирі були школа, притулок для сиріт, будинок для бідних літніх священнослужителів.

Неповторний вигляд архітектурного ансамблю і мальовнича місцевість привертала увагу багатьох митців. Тут бував Т. Шевченко, про що свідчить його ефорт «Видубицький монастир у Києві» (1844).

З 70-х рр. 18 ст. цвинтар монастиря

68.1. Братський корпус.
68.1. План другого поверху.

став почесним місцем поховання видатних учених, діячів культури, героїв Вітчизняної війни 1812. Серед них — педагог К. Ушинський, який записав у щоденнику зворушливі рядки про «благодатну тишу» цієї обители, професор медицини Київського університету С. Афанасьєв, український анатом В. Бец, генерал-майор Я. Гандзюк, генерал артилерії А. Яшвіль, меценати Б. і В. Ханенки, вчений-гідротехнік М. Лелявський та ін.

1921 монастир закрито, церкви на його території діяли до 1930-х рр., коли їхні іконостаси було спалено, цвинтар зруйновано. Будинки передано робітникам і службовцям деревообробного заводу на Теличці. 1967—82 проведено реставрацію споруд (арх. Р. Бикова).

1975—97 у будинках монастиря містився Інститут археології НАН України.

Тепер належить Українській православної церкві Київського патріархату [304].

Григорій Логвин,
Віра Панащенко.

68.1. Братський корпус, серед. 19 — поч. 20 ст. (архіт.). Організує східний бік забудови центрального подвір'я. Останній за часом спорудження цегляний будинок ансамблю монастиря. 1846 за проектом арх. П. Спарро побудована нижня частина корпусу з дерев'яним мезоніом, який пізніше згорів. 1910 надбудовано другий поверх, проведено часткове внутрішнє перепланування. Стриманий за архітектурою об'єм корпусу складається з трьох квадратних у плані житлових секцій з самостійними входами та двомаршовими сходами. Гладенькі тиньковані фасади мають яскраво виражене горизонтальне членування, ритмічно розставлені прямокутні прорізи оформлені рамковими лиштвами з ліпними архівольтами.

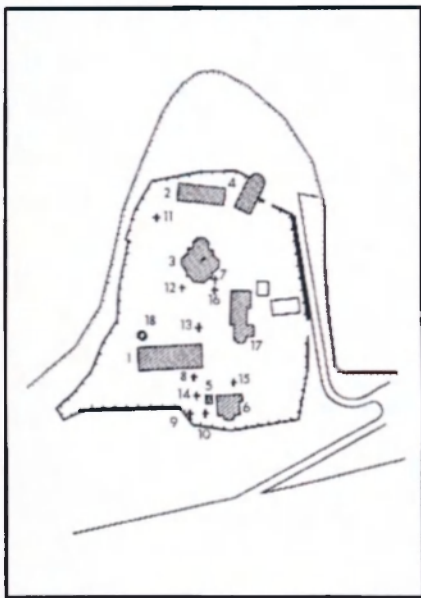
Григорій Логвин.

68.2. Будинок ігумена, 2-а пол. 18—19 ст. (архіт., іст.). У західній частині монастирського подвір'я поряд із дзвіницею. Двоповерховий, цегляний, у стилі українського бароко. 1770 архітекторами М. Юрасовим та Ф. Паповим зведено одноповерхові келії, 1780 надбудовано другий дерев'яний по-

68. Видубицький Свято-Михайлівський монастир. Вул. Видубицька, 40.

Генеральний план:

1. Братський корпус.
2. Будинок ігумена.
3. Георгіївський собор.
4. Дзвіниця.
5. Капиця для поминального обряду.
6. Михайлівська церква.
7. Могила Афанасьєва Є. І.
8. Могила Беца В. О.
9. Могила Гандзюка Я. Г.
10. Могила Капцевич М. П.
11. Могила Лелявського М. С.
12. Могила Нірода Ф. Ф.
13. Могила Ушинського К. Д.
14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н.
15. Могила Яшвілів А. М. та В. О.
16. Надгробок на могили Соломків П. С. та М. П.
17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса).
18. Ротонда над криницею.

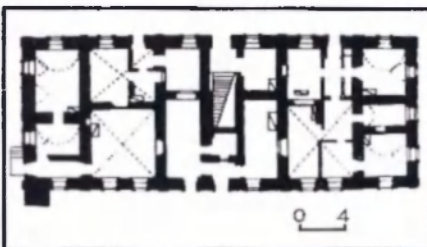
верх. 1898 перебудовано арх. Є. Єрмаковим, дерев'яні частини замінено цегляними. Витягнутий у плані прямокутник споруди поділений капітальними стінами на ряд приміщень, середнє з яких займає вхід та круті двомаршові сходи. Місця прилягання внутрішніх стін на рівні першого поверху відмічені на фасадах плоскими лопатками. По горизонталі гладенькі тиньковані фасади розчленовані міжповерховим карнизом та підвіконною тягою. Увінчує будинок спрощений антаблемент, прямокутні вікна облямовані стриманими лиштвами. В окремих приміщеннях нижнього поверху збереглися склепіння 18 ст.

1975—97 в будинку містилися дирекція і наукові відділи Інституту археології АН УРСР (до цього — на вул. Грушевського, 4). Тут працював Артеменко Іван Іванович (1924—89) — археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). В інституті — з 1973, у 1973—87 — директор. Наукові праці — з археології та історії населення епохи неоліту і бронзи Східної Європи. Відзначений Державною премією УРСР (1980). Кабінет директора містився на другому поверсі будинку [305].

В'ячеслав Горбик, Григорій Логвин.

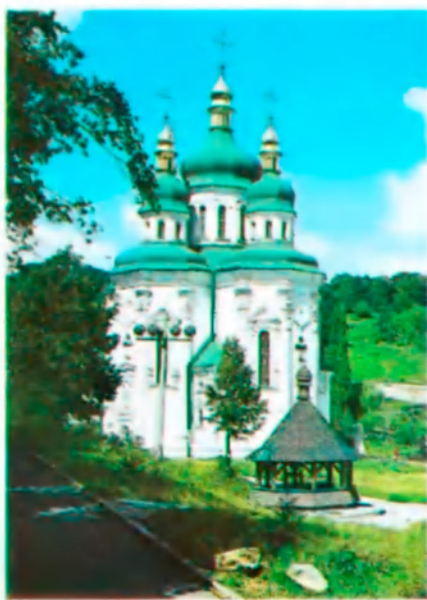
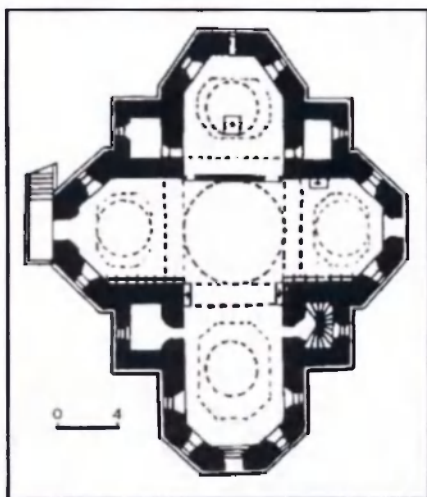
68.3. Георгіївський собор, 1696—1701 (архит., мист.). У центрі Видубицького монастиря. Цегляний, п'ятибанний, у плані хрещатий, дев'ятидільний. Під час ремонту 1899, очевидно, знищено первісні розписи (їхні залишки виявлено під час останніх ремонтно-реставраційних робіт). Тоді ж замінено керамічні розетки і голівки ангеляток на фасадах, покрівлю, позолочено ангеляток й хрести, розібрано залізні тамбури біля входів. 1969—71 проведено реставрацію пам'ятки (арх. Р. Бикова). Особливістю храму є те, що східне рамено трохи довше за північне і південне, західне — значно довше за інші. У невеликих прямокутних приміщеннях у міжрукав'ях хреста були жертвник і дяконник, у південно-західній камері — сходи, що вели на хори, у північно-західній: на першому поверсі — службове приміщення, на другому — каплиця. Гранчасті завершення рамен характерні для дерев'яних храмів. З об'ємно-просторовою структурою дерев'яних храмів Георгіївський собор зближує і система перекриттів рамен хреста і середохрестя ярусними верхами з залами, тільки виконаними у цеглі за типом т. зв. фальшивих баньових склепінь, коли крива бані у перетині утворена шляхом напуску кожного наступного ряду цегляного мурування над попереднім. Це вказує на зв'язок будівництва 17—18 ст. з традиціями київської архітектурно-будівельної школи 11—12 ст., адже в такий спосіб, наприклад, викладено бані Софійського собору в Києві. В архітектурі собору форми й декор європейського бароко органічно злиті з засобами і формами української монументальної дерев'яної архітектури. Серед усіх хрещатих п'ятибанних церков України 17—18 ст., які збереглися, Георгіївський собор Видубицького монастиря є найдосконалішим, величним і монументальним витвором.

Верх складається з п'яти гранчастих бань, поставлених хрестоподібно, щільно одна до одної. Об'єми прибудов у

68.2. Будинок ігумена.
68.2. План першого поверху.

68.3. Георгіївський собор.
68.3. План.

міжрукав'ях невеликі і не досягають і половини висоти собору, внаслідок чого підсилюється стрункість храму. Грані об'ємів храму декоровано неширокими пілястрами з капітелями оригінальної форми з перевернутими волютами. На чоловій грані східного рамена хреста — плоска ніша в обрамленні лиштв із трикутним фронтоном угорі. У ніші містилася хрестова ікона. Над нішею — вузьке вікно у формі хреста, вище, як і над входом у трапезну — фігурний ліпний щит з гербом заможника, стародубського полковника М. Миклашевського (герб не зберігся). Бічні грані рамен хреста мають по одному вузькому високому вікну, обрамленому тонкими напівколонками і трикутним фронтоном. Усі рамена хреста собору оформлено однаково. В архітектурі домінують вертикальні лінії граней, пілястрів, лиштв. Завершуються об'єми антаблементом спрощеного варіанта: вузька тяга архітрава, зменшений за висотою фриз із розетками і розвинений, але малого вносу карниз складного профілю. Перший залом верхів виявлено невисокою покрівлею грушоподібної форми. Високі підбанники бічних верхів, восьмигранні у плані, поставлені на зімкнутому зрізаному пірамідальному склепінні. Перекрито підбанники восьмидільними зімкненими склепіннями, які у перетині мають яйцеподібну форму. Бічні верхи завершуються банями грушоподібної форми. Центральний підбанник, як і в хрестово-купольних храмах, спирається на підпружні арки. Він дванадцятигранний у плані, має дванадцять вікон, перекритий також дванадцятидільним яйцеподібної форми у перетині зімкненим склепінням, грані якого майже непомітні. Увінчує центральну баню покрівля грушоподібної форми, як і на бічних банях. Відповідно до розміру середньої бані ліхтарик і його банька більші за розмірами.

Інтер'єр храму відзначається високими архітектурно-художніми якістьми. Якщо у зовнішньому вигляді головним мотивом є рух вертикальних ліній членування і архітектурних деталей, то в інтер'єрі вражає висотно розкритий внутрішній простір. Майстер досягає цього простим, але дійовим засобом — завдяки тому, що основні об'єми витягнутих пропорцій увінчуються банями з залами, які відкриті до зеніту склепінь. Гра освітлених і затінених площин, комбінації вертикальних, похилих і горизонтальних ліній заломів створюють яскраве враження.

Подібно до структури дерев'яних храмів у Георгіївському соборі з великою витонченістю, сміливістю й досконалістю втілено принципи органічної архітектури, коли структура внутрішнього простору знаходить адекватну відповідність у геометрії форм. У цьому розумінні храм є високим досягненням будівельного генія українського народу і належить до шедеврів світової архітектури.

Головним акцентом мистецького оформлення був п'ятиярусний різьблений іконостас (не зберігся). Живописне оздоблення храму 18, 19 ст. і поч. 20 ст. виявлено на фасадах. Внаслідок зондажних досліджень художник-реставратор О. Єрко 1973 знайшов залишки

клейового розпису 18 ст. на карнизи західного дверного отвору під олійними малюнками площею до 2 кв. м. Виявлено темно-червоний орнамент на світлому тлі, з двох боків якого — розмальовані ліпні розетки. На думку дослідника, у цьому місці був навісний тамбур. На фарбованому шарі композиції під забілюванням зафіксовано також сліди пожежі. На південному фасаді у профільному обрамленні — композиція «Благовіщення» 19 ст., виконана у техніці олійного живопису, що була під розписом поч. 20 ст. В її лівій частині на повний зріст зображено архангела Гавриїла, який розвернувся на три чверті вправо з піднятою вгору лівою рукою, права рука — на рівні грудей. Праворуч — Богоматір, яка сидить за столом, постає її розвернута на три чверті вліво до архангела з ледь простягнутими до нього руками. Колорит — від темно-синього до темно-сірого. На північному фасаді — композиція «Диво архангела Михаїла», виконана на поч. 20 ст. у техніці олійного живопису. Первісний розпис не зберігся, він був збитий з тиньком (доведено зондажем). Обидві композиції 19 — поч. 20 ст. збереглися погано, кілька разів поновлювалися. Під час досліджень законсервовані.

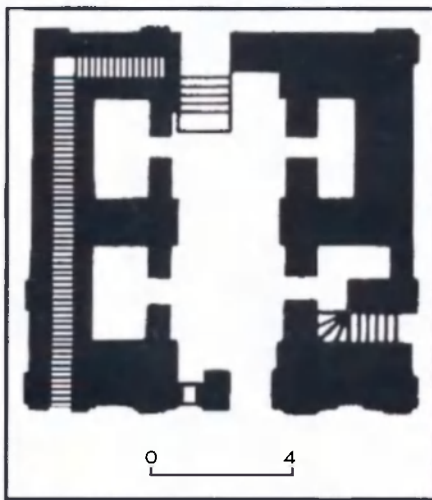
*Інна Дорофійко,
Григорій Логвин.*

68.4. Дзвіниця, поч. 18 — поч. 19 ст. (архт.). У західній частині подвір'я. Нижня частина зведена 1727—33, верхній ярус надбудовано 1829—33 за проектом арх. А. Меленського, 1902 з заходу прибудовано двоповерховий будинок монастирської ризниці та бібліотеки (арх. Є. Єрмаков). Чотири-ярусна, цегляна, тинькована. У плані квадратна, розчленована двома стінами на три частини, у середній з яких був проїзд, у бічних — службові приміщення та сходи. На другому поверсі містилася церква пророка Даниїла, названа на честь титаря, гетьмана України Д. Апостола. На третьому і четвертому поверхах висіли дзвони. Пластика фасадів нижньої частини дзвіниці є характерною для української архітектури поч. 18 ст. Вони прикрашені неширокими пілястрами зі спрощеними капітелями тосканського ордера. Поміж пілястрів розташовані плоскі ніші з бароковими лиштвами і трикутними фронтонами. Розвинуті профільовані карнизи відділяють другий ярус від третього і третій від четвертого, восьмигранного у плані. Верхній об'єм з банею та шпилем у формах класицизму за масштабом і формами гармонізує з нижніми. Покрівля бані пофарбована у синій колір, на ній в кілька рядів розташовано мідні позолочені зірки.

Григорій Логвин.

68.5. Каплиця для поминального обряду, кін. 18 ст. (архт.). З південного боку Михайлівської церкви. Заглиблена у землю невелика цегляна споруда. Її виникнення викликане, можливо, перетворенням території Видубицького монастиря на престижний цвинтар. Будівля складається з однієї камери, перекритої циліндричним склепінням. Тинькований фасад прикрашений нішами та спареними напівколоннами спрощеного доричного ордера, завершений трикутним фронтоном.

Наталія Логвин.

68.4. Дзвіниця.

68.4. План.

68.6. Михайлівська церква, 11—18 ст. (архт., іст., мист.). Споруджена в 1070-х рр. князем Всеволодом, сином Ярослава Мудрого. Збереглася її західна частина з нартексом на висоту до початку склепінь.

Стрічкові фундаменти завширшки 1,7 м складено з бутового каменю на вапняно-піщаному розчині. В їхній нижній частині було покладено 2—3 ряди дерев'яних брусів. Зверху фундаменти було покрито шаром розчину з нане-

68.5. Каплиця для поминального обряду.

сено графією контури, по яких мурували стіни завтовшки 1,1 м. Мурування — «зі схованим рядом», в якому кожний другий ряд плінфи дещо заглиблено і закрито вапняно-цементним будівельним розчином. У муруванні багато каміння невеликого розміру, ряди його виходять і на поверхню стін. Ззовні споруда була вкрита світлим вапняно-цементним тиньком, залишки якого ще донедавна можна було бачити на південній стіні нартекса. Первісно була тринавна хрестовобанною спорудою з нартексом. Під час досліджень 1972—73 було віднайдено фрагмент фундаментів північної апсиди, що дозволило реконструювати триапсидну східну частину церкви. Вона була такою ж, як і в інших київських пам'ятках, і не мала додаткового поперечного членування, як припускав М. Каргер.

Розміри давньої церкви в плані — бл. 28 × 15 м, ширина середньої нави 6,2 м, бічних — 2,5 м. Над нартексом та крайніми західними частинами бічних нав на висоті бл. 7 м розташовані хори, які відкриваються в центральний простір широкими арковими отворами. В північній частині нартекса розміщено сходову башту. Оскільки ширина бічної нави була недостатньою для влаштування башти, майстер висунув її об'єм за межі нартекса двограним ризалітом на північному фасаді. В південному відділку нартекса була устаткована баня, тобто була, як і решта великокнязівських церков Києва 11 ст., п'ятибанною. З півночі й півдня до церкви були прибудовані дві каплиці-усипальниці, з яких південна — одночасна з церквою, а північна споруджена трохи пізніше.

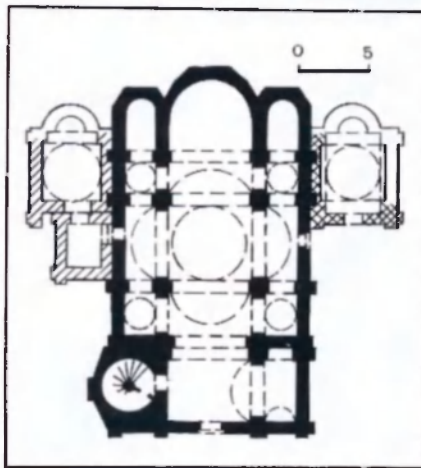
Інтер'єр храму було прикрашено фресковими розписами, підлогу викладено шиферними плитами й смальтою зеленого, жовтого, вишневого, чорного й білого кольорів, що утворювали геометричні орнаменти. Фасади храму прикрашали плоскі уступчасті ніші, в яких, імовірно, були фрескові розписи, а на тлі світлого тиньку вирізнялись горизонтальні лінії шиферних карнизів, що проходили в п'ятах аркових прорізів вікон та в основі закомар сходової башти.

В 16 ст. східна частина церкви завалилася разом з краєм пагорба, на якому вона стоїть. На серед. 17 ст. церкву відновили, до неї прибудували дерев'яний зрубний вівтар зі сходу, всю її було тиньковано й побілено. Після пожежі 1760 арх. М. Юрасов частково добував її північну й південну стіни та спорудив муровані апсиду, склепіння й верх. Зсередини церкву було поділено перекриттям на два яруси. На другому поверсі було влаштовано Благовіщенську церкву. Завершувався храм однією банею, розміщеною в центрі споруди між західною парою давніх підбанних опор і східною стіною нартекса. Над бічними склепіннями влаштовано похилу покрівлю. Фасади відбудованої церкви отримали характерний для 18 ст. бароковий декор. Грані апсиди й підбанника декоровано пілястрами і капітелями з волютами. Аркові віконні прорізи

апсиди й підбанника прикрашено листвами й трикутними сандриками. Стіни і підбанник завершено великими профільованими карнизами, а баня церкви має невелику барокову маківку.

Грунтовні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки проведено 1945 під керівництвом М. Каргера, 1972—73 — І. Мовчана та Р. Бикової. 1974—81 здійснено реставрацію з розкриттям фрагментів первісного мурування на фасадах. Одночасно в інтер'єрі реставровано залишки фрескового живопису 11 ст., розписи 18—20 ст. Розкрито орнаментальні фрагменти фрески з квітково-листяними мотивами (в'юнки паростки з відгалуженням стилізованих пальметок) у виконних лутках південної та північної стін. На північній стіні притвору на рівні панелі виявлено орнаментальний фрагмент фрески, який дає змогу встановити відмітку первісного рівня підлоги. На південній стіні під пізньою композицією «Страшний суд» зберігся тематичний фресковий розпис, очевидно, того самого сюжету. На сходовій клітці у місцях зіткнення сходів і сходового стовпа виявлено залишки давнього тиньку із слідами пігментів. Із зовнішнього боку північної стіни вціліло два зображення звірів.

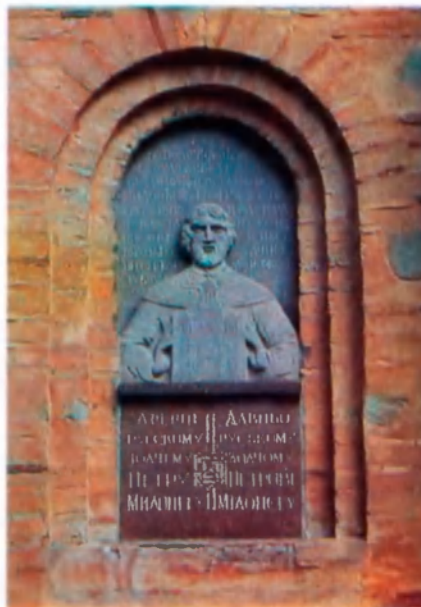
До давньоруського часу відносять також графіті — написи і рисунки на тиньку. У верхній частині сходового стовпа збереглися графіті у вигляді кипарисового листя і квітучого хреста. Напис на північному фасаді собору згадує ігумена Києво-Печерського монастиря Стефана, що дає право датувати його 1074—94. На західному фасаді собору виявлено напис праворуч від входу — «ВЪСЕВОЛОЖА». Дослідники припускають два варіанти інтерпретації напису: або мається на увазі дружина Всеволода Ярославича, або ж ідеться про собор Михаїла, що належав роду Всеволода. Найімовірніше, напис пояснює, що це — вотчинний собор Всеволода Ярославича. Настінний живопис першого поверху неодноразово переписувався, під малюнками 19—20 ст. виявилися цілі композиції та фрагменти розписів 18 ст., які під час реставрації були почасти розкриті й відновлені. На стінах апсиди розташовано зображення Богоматері та Іоанна Предтечі, над ними — архангелів Михаїла і Гавриїла; на південному боці вівтарної арки — «Князь Володимир», на північному — «Страдник у військовому вбранні». На арці, що відділяє притвор і центральну частину, з південного боку — «Патріарх Іоаким», з північного — «Страдниця Євдокія». На північній стіні передвівтарної частини — «Успіння», на південній — «Різдво Христове» і «Різдво Богоматері» в одній рамці. На східній стіні притвору — «Воскресіння», на північній — «Воскресіння Лазаря», на склепінні притвору — композиція «Бог-Отець». Під зображенням Бога-Отця на склепінні вівтарної конхи раннього розпису не виявлено. Центральний віконний проріз апсиди, закладений у 20 ст., зайнятий композицією «Ісус Христос на троні». Решта живопису також належить до 19—20 ст. — «Пр. Феодосій Печерський», «Пр. Антоній Печерський», «Св. Василій Великий», «Іоанн Златоуст», «Печерська Богородиця».

68.6. Михайлівська церква.
68.6. План.

Розпис південної стіни притвору — композиція «Страшний суд» — помітно відрізняється від решти пізнього олійного живопису собору як за композицією, так і за манерою письма.

68.6. Меморіальна дошка П. Милонегу.

Виконаний у техніці темпері на підґрунтоваці білого кольору, він неодноразово поновлювався олійними фарбами. Для розпису характерна умовно-просторова побудова і дрібний масштаб зображеня центральної частини композиції. Очевидно, іконографічним зразком для живописців був станковий твір або гравюра.

Угорі, в центрі — зображення Христа, який сидить на престолі. Ліворуч — уклінна Богоматір, за нею — звернені до Христа архангели й ангели тримають хрест. Над хрестом зображені херувими. Ліворуч від архангелів — група апостолів, також звернених до Христа, з уклінним апостолом Петром на першому плані. Праворуч від Спасителя — Іоанн Предтеча на колінах, одягнений у волосяницю, за ним — група апостолів, зверху — херувими. Усі персоналії верхньої частини композиції «Деїсус» витають в хмарах. Нижче, у центрі, на тлі неба — престол, на ньому — розкриті Євангеліє. Нижче від престолу — терези, на чаші яких — душі померлих. Під чашами — маленькі людські постаті й ангели. Ліворуч зображено рай з ворітьми на передньому плані, праворуч — безодня пекла. Біля воріт раю ліворуч стоїть ангел, поряд з ним напис: «Вийде... в рай». Перші біля входу — Адам і Єва. За ними — священнослужителі, далі — група у чернечих шатах та інші праведники. Правий бік композиції з зображенням мук грішників частково втрачено. Під «Страшним судом» — широкий напис, що зберігся фрагментарно. Колорит композиції створено численними поновленнями.

У 1920—30-х рр. собор належав УАПЦ, після арешту (1934) його останнього настоятеля отця Павла (Височанського) храм було закрито. Використовувався як військовий склад. По війні тут містилася частина фондів ЦНБ АН УРСР, з 1975 — фонди Інституту археології АН УРСР.

На західному фасаді церкви 1982 встановлено меморіальну дошку, на якій горельєфне зображення П. Милонета з моделлю храму в руках і текст з Іпатівського літопису (ск. В. Борисенко, арх. В. Савченко). 1991 собор передано УПЦ Київського патріархату [306].

Інна Дорофійенко, Наталія Логвин, Ольга Мамолат, Михайло Селівачов.

68.7. Могила Афанасьєва Є. І. (іст. мист.). Біля Георгіївського собору. Афанасьєв Євген Іванович (1838—97) — терапевт, доктор медицини, заслужений ординарний професор Київського університету св. Володимира. Народився на Орловщині. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію (1860). З 1864 жив у Києві. Працював учителем фельдшерської школи, ординатором, з 1867 — у клініці Київського університету, військовому госпіталі, Старокиївському відділенні Кирилівської лікарні. З 1869 — доктор медицини, читав курс лікарської діагностики, був завідувачем кафедри патології і терапії. За його пропозицією у Києві збудовано лікарню для чорноробів (тепер — лікарня «Охматдит»), проведено міську каналізацію. Член Товариства київських лікарів, один з організаторів Товариства боротьби з інфекційними хворобами, з 1879 — гласний Київської думи.

1897—1900 на могилі споруджено надгробок з білого мармуру у вигляді каплиці (майстерня П. Ріццолатті). Пірамідальний об'єм пам'ятника прикрашено класицистичним декором. Масивний стилобат підтримує п'єдестал. На його чоловому боці встановлено в екседрі погруддя проф. Є. Афанасьєва. Її рельєфно підкреслює архівольт, який спирається на тричвертеві колонки. З трьох інших боків п'єдесталу — глухі арки, що разом з екседрою нагадують структуру намету на чотирьох стовпах. Верхній ярус формують високі об'ємні щипці та чотиригранне потужне завершення. Численні декоративні деталі надгробка розроблені так само ретельно, як і конструктивні. Площини над арковими дугами заповнені ліпним рослинним орнаментом; гладенькі колонки по боках об'єму каплиці мають композитні капітелі. Великий лавровий вінок, який символізує пошану, славу та пам'ять, розташований під меморіальною дошкою з епітафією. З тильного боку містилися овальний медальйон з портретом та кіот з іконою (втрачені). Належить до особливої групи пам'яток сакрального типу, що синтезують риси монументальних культових споруд і меморіальних скульптурних форм. 1991 надгробок реставровано [307].

*Олександра Жиздринська,
Людмила Проценко.*

68.8. Могила Беца В. О. (іст.). На південь від Георгіївського собору. Беца Володимир Олексійович (1834—94) — лікар-анатом, гістолог, педагог, громадський діяч. Народився у с. Татарівщина (тепер у межах м. Остра Чернігівської області). Навчався в Ніжинській і 2-й Київській гімназіях. 1860 закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира. Під час навчання брав участь у студентському демократичному русі. Залишений прозектором при кафедрі анатомії. 1861—62 був у науковому відраядженні за кордоном (Відень, Гейдельберг, Вюрцбург). З 1863 — доктор медицини, з 1868 — екстраординарний професор, з 1870 — ординарний професор, завідувач кафедри анатомії. З 1871 одночасно — консультант Кирилівської лікарні. 1889 під тиском реакційного керівництва університету пішов у відставку. З 1884 — головний лікар Товариства Південно-Західної залізниці. Вивчав анатомію центральної нервової системи людини, кору головного мозку і відкрив закономірності його будови. Заклав основи нового розділу анатомії кори головного мозку — цитоархітектоніку. Встановив нерви мозкової речовини, наднирників тощо. Його ім'ям названо велетенські пірамідні нервові клітини, які він описав у 1874. Розробив оригінальну методику виготовлення зрізів через суцільну півкулю, зібрав колекцію зразкових гістологічних препаратів мозку (бл. 8 тис. одиниць), яку було оцінено в 30 тис. гульденів, і подарував її 1891 Київському університету. Один із засновників Товариства дослідників природи у Києві, чл.-кор. Паризького антропологічного товариства, з 1879 — Імператорського товариства природознавства, антропології та етнографії. Учасник багатьох виставок, у т. ч. міжнародних, на яких нагороджений за виготовлення анатомічних препаратів

68.7. Могила Афанасьєва Є. І.

68.8. Могила Беца В. О.

68.9. Могила Гандзюка Я. Г.

головного мозку. Автор бл. 40 наукових праць, у т. ч. «Атлас мікроскопічної анатомії головного мозку людини» (1883), «Про Віденський географічний інститут і спосіб виробництва геліографіюри», «Історичні діячі Південно-Західної Росії» (1883; разом з В. Антоновичем) та ін.

1970 на могилі встановлено погруддя вченого з оргска, покрите бронзою; постамент з чорного граніту (ск.—лікар В. Чорний) [308].

Людмила Проценко.

68.9. Могила Гандзюка Я. Г. (іст.). Біля Михайлівської церкви.

Гандзюк Яків Григорович (1863—1918) — генерал-майор, учасник російсько-японської (1904—05) та 1-ї світової (1914—18) воєн, командир 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу, двічі Георгіївський кавалер.

Народився в містечку Лозове на Поділлі. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище (1884), Михайлівський академію Генерального штабу.

В армії перебував з 1891, з 1896 — у 16-й Скобелевській дивізії. Добровольцем брав участь у російсько-японській війні 1904—05 (спочатку поручик Мукденської армії, потім капітан). 1905 за прорив у розташування противника з прапором полку нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня. 1908—11 служив у 177-му піхотному Ізборському полку. З 1912 — підполковник 147-го піхотного Самарського полку, згодом — командував 104-ї піхотної (потім 1-ї Української) дивізії у складі 34-го армійського корпусу, з яким брав участь у 1-й світовій війні. 1914 нагороджений георгіївською зброєю. 1917 підвищений до генерала, став командиром 1-ї дивізії 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, з грудня 1917 — командир корпусу. У січні 1918 приїхав до Києва на переговори з Українською Центральною Радою, щоб разом протистояти наступу частин Червоної армії. Був захоплений в полон більшовиками і за вироком військового трибуналу на чолі з Муравйовим після відмови служити в Червоній армії 25 січня розстріляний. 1918, коли влада в Україні перейшла до П. Скоропадського, прах Я. Гандзюка з почесними перепоховано у Видубицькому монастирі. На могилі було поставлено дубовий хрест з написом: «Тут спочиває прах генерал-майора Я. Г. Гандзюка, по-звірячому вбитого більшовиками 25 січня 1918 року». Могила згодом була знищена.

1989 син генерала, який проживав в США, звернувся до Київської міськради з проханням знайти могилу батька. 1990 на місці, вказаному Л. Проценко, киянка А. Альохіна встановила пам'ятник — велику плиту з лабрадориту, на якій викарбувано схрещені шаблі та напис: «Героїчно загинув 25 січня 1918 р. в м. Києві». На прямокутній стелі зображено хрест, вміщено керамічне фото генерала [309].

Людмила Проценко.

68.10. Могила Капцевич М. П. (мист.). Біля Михайлівської церкви.

Капцевич (уроджена Прозоровська) Марія Петрівна (1787—1816) — княгиня. Дружина (з 1807) Капцевича Петра Михайловича (1772—1840), який походив з небагатого українського роду 17 ст., став військовим діячем Росії

(генерал від артилерії). Брав участь у війні 1812, у Бородінській, Лейпцигській битвах, взятті Парижа. Надгробок, встановлений 1816, є пам'яткою епіграфіки періоду класицизму. Виготовлений з металу у техніці чавунного лиття. Являє собою горизонтальну з нахилом меморіальну плиту (2,5×1,5 м) з художньо виконаним текстом епітафії. Органічно вписаний у площину плити напис, що вирізняється підкреслено мальовничим композиційним текстом, рельєфно виступає на гладенькій поверхні дошки. Ажурний малюнок писання нагадує геометричний орнамент, особлива ритміка якої має самостійну мистецьку цінність. В оформленні плити відсутні традиційні аксесуари, які звичайно супроводжували епітафію. Пам'ятник розрахований на характерне для даного виду творів комплексне сприймання — змістовне, пластичне та мистецьке одночасно [310]. *Олександра Жиздринська, Людмила Проценко.*

68.11. Могила Леяльського М. С. (архит., іст., мист.). На південь від Георгіївського собору.

Леяльський Микола Семенович (1853—1905) — вчений-гідротехнік. Народився у Калузькій губернії. Закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення (1875), вивчав і описував судноплавні річки Росії, досліджував річки Прип'ять і Дніпро (1875—84), проводив значні роботи з розчистки русла Дніпра і укріплення набережної у Києві. З 1886 — начальник робіт з випрямлення Дніпра біля Києва, Запоріжжя, Катеринослава. З 1898 — начальник Київського округу шляхів сполучення. 1903 з ініціативи вченого у Києві скликано з'їзд з проблем судноплавства. Автор наукових праць з питань руслової гідротехніки, один із засновників вчення про формування русел. Помер раптово у Петербурзі.

Надгробок виконано за проектом арх. В. Городецького у модернізованих формах, що являють вільні варіації на теми класицизму. Характерним для цього періоду є застосування залізобетону як основного будівельного матеріалу. Крім того, в окремих конструктивних та декоративних елементах використані природний камінь, дерево і метал. Зведеному над підземною поховальною камерою компактному об'єму квадратного у плані мавзолею надано вигляду урочистого храму-усипальниці. Враження значущості цієї споруди, розташованої на підвищеному рельєфі, підсилюється високим гранітним цоколем, монолітністю та масштабом архітектурних мас. Пропорції будівлі неординарні, з підкреслено потужними формами верхньої частини, що увінчує глухі, з нахилом, як у дамби, стіни з вузькими прорізами на торцях. Пам'ятник є результатом умовно-образного поєднання культової та гідротехнічної споруди і символізує фах небіжчика. Відштовхуючись від теми класичного ордеру, архітектор акцентує чоловий фасад високим фігурним фронтоном, який спирається на масивний антаблемент; об'ємно виділяє вхідну частину стилізованим порталом, стіни розробляє рустом. Принцип варіативного повгорення елементів архітектурної пластинки фронтонів зберігається також у декоратив-

68.10. Могила Капцевич М. П.

68.11. Могила Леяльського М. С.

68.12. Могила Нірода Ф. Ф.

них деталях — акротеріях та хрестах, що увінчують фронтони. Композицію доповнюють окуті залізом важкі дубові двері, які відповідають загальному враженню непохитності, монументальності надгробка [311].

Олександра Жиздринська,

Людмила Проценко, Ольга Ястребова.

68.12. Могила Нірода Ф. Ф. (іст.).

Біля Георгіївського собору.

Нірод Федір Федорович (1907—96) — художник театру, народний художник СРСР (з 1965). Походив з Естонії зі шведського графського роду. Народився у Петербурзі. 1930 закінчив Київський художній інститут. 1934—45 працював головним художником у Запорізькому українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької (тепер — у Львові). 1950—60 — у Львівському, 1961—90 — Київському театрах опери і балету. Оформив вистави: «Украдене щастя» І. Франка (1940), «Далібор» Б. Сметани (1951), «Лісова пісня» В. Кирейка (1953), «Свіччине весілля» І. Кочерги (1959), «Мілана» (1957), «Тарас Шевченко» (1964), «Ярослав Мудрий» (1975) Г. Майбороди, «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, «Кассандра» Лесі Українки (1971), «Князь Ігор» О. Бородіна (1975), «Спартак» А. Хачатуряна (1977), «Лебедине озеро» П. Чайковського (1979), «Наймичка» М. Вериківського (1984), «Дон Карлос» Дж. Верді (1986), «Хованщина» М. Мусоргського (1968, 1988).

Похований на місці, де був колишній родинний склеп (не зберігся). На могилі встановлено хрест з написом. Поруч похована його дружина [312].

Людмила Проценко.

68.13. Могила Ушинського К. Д. (іст., мист.). Поблизу Георгіївського собору і колишніх монастирських келій.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824—71) — педагог, основоположник вітчизняної наукової педагогіки і народної школи. Народився в Тулі в сім'ї збіднілого дворянина, мати — з українського роду Дорошенків. Через рік родина переїхала в Україну, де був їхній родовий маєток. Вчився в Новгород-Сіверській гімназії, 1844 закінчив юридичний факультет Московського університету. 1846—49 — професор Ярославського Демидовського юридичного ліцею. Співробітничав у журналах «Современник» (1852—54) і «Библиотека для чтения» (1854—55). З 1854 — викладач російської словесності та юридичних дисциплін Гатчинського сирітського інституту. З 1859 — інспектор Смольного інституту шляхетних дівчат, з 1860 — редактор «Журнала Министерства народного просвещения». 1862 у зв'язку із звинуваченням у неблагонадійності змушений був залишити роботу в інституті, журналах, 1862—67 жив за кордоном. Автор підручників для дітей «Дитячий світ і хрестоматія» (1861) і «Рідне слово» (1864), а також твору «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (1868—69). Наукові праці побудовано і на українських темах. Обстоював право навчання рідною мовою. У вересні 1870 переїхав на постійне проживання до Києва, де купив будинок на вул. Тарасівській (не зберігся). У зв'язку з поганим станом здоров'я поїхав лікуватися до Криму, але в дорозі захворів. Зупинився в Одесі, де й помер. Прах Ушин-

ського перевезено до Києва і згідно з заповітом поховано на території Видубицького монастиря. Після його смерті дружина і діти відкрили своїм коштом дві школи, одну з них у Києві. На пошанування К. Ушинського названо одну з вулиць міста, у сквері на перетині Чоколівського бульв. і вул. П'єтерської встановлено пам'ятник.

Надгробок з білого мармуру зведено у 1870-х рр. Звернений на схід. Належить до поширеної групи пам'ятників типу «хрест». Еклектичний сплав традицій, своєрідний синтез прийомів оформлення поховань, що йдуть від античності до класицизму, в душі ілюстративного та символічного узагальнення сюжетів із Євангелія — такі художні фактори визначають іконографію надгробка. Тридільна композиція пам'ятника складається з ступінчастого з широким цоколем та прямокутним стилізованим підмурком; тематично вирішеного п'єдесталу, який зображує гору Голгофу; великого хреста з поперечною, що увінчує композицію. Загальна вис. 2,3 м. Ряд додаткових аксесуарів ніби розкриває приховану за урочистим парадним виглядом пам'ятника сакральну функцію меморіальних скульптурних об'єктів. Зображені на чоловічому боці книжки, симетрично розташовані по обидва боки дошки з епітафією, символізують письменника та педагога. Їхні рельєфні форми майстерно вписані в розкреслену рустом площину п'єдесталу. Голові маку означають вічний спокій та сон, вінок з дубового і лаврового листя — пошану і славу. 1946 встановлено ще одну надгробну плиту з лабрадориту, на якій в орнаментальній з віньєтками золоченої рамі викарбувано поетичні рядки П. Тичини. Надгробок обнесено литою чавунною огорожею з ажурним візерунком та численними фігурними деталями. Зону навколо нього викладено плитами лабрадориту [313].

*Олександра Жиздринська,
Лариса Шевченко.*

68.14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н. (іст.). Біля Михайлівської церкви. Ханенко Богдан Іванович (1849—1917) — промисловець, колекціонер, меценат, археолог, почесний член петербурзької Академії мистецтв (з 1910), громадський діяч. Нащадок гетьманського роду. Народився на Чернігівщині. Закінчив Московський університет (1871), одержав спеціальність юриста, служив у цивільному відділі Варшавського окружного суду. 1881 переїхав до Києва і займався організацією в Україні цукрової промисловості. Заснував 1892 Південноросійський хліборобський синдикат. Член Всеросійського товариства цукрозаводчиків, голова Київського комітету торгівлі та мануфактур, організатор торговельних шкіл. Член Державної Ради від промисловців. Широко відомий також як знавець старовини. Був почесним членом Ради Київського художнього училища, співзасновником і головою Київського товариства старожитностей і мистецтв, завдяки якому постав Київський художньо-промисловий і науковий музей (сучасна вул. М. Грушевського, 6), член Київського комітету православного місіонерського товариства. Член багатьох учених товариств: Імператорського археологічно-

68.13. Могила Ушинського К. Д.

68.14. Могила Ханенків Б. І. та В. Н.

го, Одеського товариства історії і старожитностей, Московського археологічного, Історичного товариства Нестора-літописця та ін. Його коштом проводилися археологічні розкопки у Київській губернії. Зібрав колекцію творів мистецтва (картини, скульптура, посуд, меблі тощо), на базі якої було засновано 1921 «Музей мистецтв ВУАН» (тепер Київський музей західного та східного мистецтва, який міститься в особняку Ханенків на вул. Терещенківській, 15). Разом з дружиною Варварою Николівною видав 6 випусків «Старожитностей Наддніпрянщини» (1899—1907).

Ханенко (дівоче прізвище — Терещен-

68.15. Могила Яшвілів Л. М. та В. О.

ко) Варвара Николівна (1848—1922) — дружина колекціонера. Зібрану разом з чоловіком колекцію зберегла у роки громадянської війни. У грудні 1918 склала заяву на адресу Академії наук з проханням прийняти в дар зібрані пам'ятки мистецтва, бібліотеку і будівлю музею, та залишити її жити при музеї. У червні 1919 колекцію Ханенків було націоналізовано, музей названо їхнім ім'ям. Однак домовленість про проживання при музеї було порушено, і останні місяці життя В. Ханенко доживала у своєї прислуги. 1923 за вимогою Головпросвіти в музей було відібрано ім'я Ханенків «у зв'язку з відсутністю за Ханенками революційних заслуг».

На могилі подружжя 1951 встановлено плиту з сірого граніту, напис на ній оформлено 1988 [314].

Людмила Проценко.

68.15. Могила Яшвілів Л. М. і В. О. (іст., мист.). Неподалік від Михайлівської церкви.

Яшвіль (Яшвілі) Лев Михайлович (1772—1836) — герой війни 1812, георгіївський кавалер, кавалер золотої шпаги, генерал від артилерії (з 1819), князь. Народився в Грузії. Закінчив Петербурзький кадетський корпус (1786), учасник російсько-турецьких війн (під командуванням О. Суворова), штурму Ізмаїла (1790). У війнах з Наполеоном брав участь у битвах під Аустерліцом (1805), Прейсіш-Ейлау (1806), Фрідландом (1807). Під час війни 1812 командував артилерією корпусу, що в битві під Клястицими захистила Петербург від рейду французьких військ. Призначений 1813 начальником артилерії Головної діючої армії, брав Париж у 1814. Після війни продовжував службу в армії, з 1832 — член Військової Ради Росії, з 1833 — у відставці. За заповітом відпущено на волю його кріпаків.

Поруч з генералом поховано його дружину — княгиню Яшвілів Варвару Олександрівну (1772—1833). Надгробок зведений 1839. Один з перших творів монументального мистецтва, що зберігся на території монастиря. Виготовлений з чавуну у техніці художнього лиття. Являє парне поховання з двома прилеглими одна до одної прямокутними надгробними плитами, об'єднаними встановленим між ними загальним хрестом (не зберігся). До 1928 на могилі існувала скульптурна композиція: мідний лев, що лежав на припаяній до плити гарматі. Поховання було обнесено залізною огорожею, у середині якої плац, викладений чавунними плитами. Їхній зовнішній вигляд продиктований вимогами класицизму, його символікою та атрибутикою. Приклад епіграфіки цього періоду — текст епітафії — має не тільки літературно-історичне, а й мистецьке значення. Це найважливіша організуюча ланка композиції. Текст чергується з металевими накладними декоративними деталями, що ніби уточнюють, ілюструють значення слів за допомогою алегорії. Релігійно-філософський контекст багатозначних символів (хмара з хрестом, пісочний годинник, змія, що згорнулася кільцем) говорить не про особисте, а про вічне й духовне: віру, святість та божественний помисел, про єдність усього сущого, скоротривний час та пам'ять. До особистих почуттів — поваги, пошани,

скорботи — привертас такий обов'язковий класицистичний атрибут, як жалобна стрічка, що оперізує лаврове гілля. Побудовану за принципами книжкової сторінки площинну композицію тотожно оформлених плит збирає всоди орнаментальна рамка окантовки. Просторового розвитку та логічного завершення композиції надавав хрест, що здіймався над плитами. Могила обгороджена подібною гранітною рамою з невисокими бортиками у вигляді бордюру. Вхід відмічено металевою плитою з рельєфно розробленою поверхнею [315].

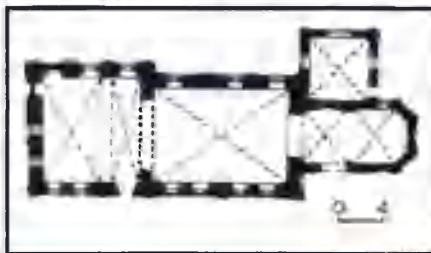
Людмила Проценко,
Ольга Ястребова.

68.16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П. (мист.). Неподалік від Георгіївського собору. Тут поховано колекціонера, почесного громадянина Києва Соломку Павла Степановича та його дружину. Надгробок встановлений приблизно 1905. Гранітний, складається з парних монолітних саркофагів та квадратної у плані лінопоподібної стели. Аскетичному вигляду монументальних об'ємів пам'ятника відповідає простий геометричний рисунок чавунної огорожі, єдиною прикрасою якої є пилясті чотиригранні завершення. Підмурком пам'ятника є високий, складений з гранітних плит стилібат, на якому по горизонтальній осі послідовно розміщено всі три основні елементи надгробного комплексу. Вертикальну вісь визначає домінуючий у композиції триступінчастий об'єм стели, масивність якої пом'якшується за рахунок верхньої округлої площини, що описує напівциркулярну дугу. Цей пластичний мотив повторюється у контурі завершень саркофагів. Своєрідним мистецьким рефреном у композиції є рельєфні зображення хреста на кришках саркофагів, чоловічий та тильний бока стели. На торцях стели та саркофагів — меморіальні написи. Суворі ритмічна рівновага мас, монументальність і пластична стриманість форм надають композиції завершеності та урочистості.

Ольга Ястребова.

68.16. Надгробок на могилі Соломків П. С. та М. П.

68.17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса).
68.17. План.
68.17. Портал трапезної.

68.17. Трапезна з церквою Преображення (Спаса), кін. 17 — поч. 18 ст. (архит., мист.). На схилі у північній частині монастиря. Через перепад рельєфу з боку подвір'я має один поверх, із зовнішнього боку — два. Збудована одночасно з Георгіївським собором 1696—1701 коштом М. Миклашевського, полковника стародубського.

Будівля цегляна, тинькована, зі склепінчастим напівциркулярним перекриттям у двох ярусах, вальмовим дахом і групоподібною банею на восьмигранному підбаннику. Складається з великої прямокутної зали та прилеглої до неї зі сходу одностовпної церкви Преображення (Спаса) з гранчастою апсидою, до якої з півночі прибудовано прямокутне службове приміщення. Фасади розчленовано широкими підстрами зі спрощеними капітелями тосканського ордера. Поміж плястр містяться аркові спарені вікна, облямовані «вухатими» лиштвами та увічнені трикутними сандриками. Над ними антабелмент з нешироким архітравом і фризом, прикрашеними витопченим ліпним рослинним орнаментом. Цей же мотив застосовано у ліпному декорі порталу разом з геометричною порізкою, характерною для деталей дерев'яних споруд. Портал фланкований двома напівколонками, над якими проходить спрощений карниз. Над порталом фігурний картуш з гербом татара Георгіївського собору у трапезній — полковника М. Миклашевського. На гербі зображено лук та дві скрещені стріли з великими літерами: М — М; Е — Ц; П — В; В — З; П — С. «Лобто: «Михаил Миклашевский, Его царского пресветлого величества, войск Запорожских, полковник Стародубонский». 1706 М. Миклашевський загинув у бою зі шведами, був похований у Видубицькому монастирі (могила не збереглася). Живописний декор інтер'єра зазнав великих змін. Дослідженнями, проведеними під час реставрації 1970—74, встановлено, що первісно центральний об'єм трапезної мав темперно-клейовий розпис, вірогідно 17 ст., який зберігся у вигляді широкої (до 43 см) розгранки холодного червоного кольору та білого тла. Ці фрагменти оформлено у вигляді зондажів на північно-східному боці склепіння. Поверх цього розпису виявлено 4 шари набілів. Вірогідно після пожежі 1760 трапезна була розписана у техніці олійного живопису, фрагменти якого збереглися і частково розкриті на площі близько 40 кв. м.

Є цікавим зразком українського бароко.

Ірина Дорофійенко,
Григорій Логвин.

69. ВИДУБИЦЬКІ ПЕЧЕРИ, 11, 17 ст. (археол.). На території та в околицях Видубицького монастиря. Складається з двох печерних комплексів, зафіксованих розвідками О. Ертеля (1916), М. Картера (1945) та М. Стріхаря (1990). Під час археологічних досліджень знайдено також фрагменти предметів побуту з кераміки, металу тощо. Матеріали досліджень зберігаються в Інституті археології НАН України та Музеї історії міста Києва.

69.1. Печерний комплекс в околицях Видубицького монастиря, 17 ст. (археол.). Складається з двох окремих ділянок підземних галерей та келій, розташованих у схилах Видубицького

69.1. План печерного комплексу в околицях Видубицького монастиря (за розвідками 1916).

ару на території сучасного Центрального ботанічного саду ІАН України. Перша ділянка включає напівкруглу печеру, друга — підземну галерею з нішами, яка закінчується келією. Її довжина — понад 10 м.

За даними археологічних обстежень, комплекс являв собою велике печерне поселення ченців Видубицького монастиря, що існувало близько 17 ст. Є підстави пов'язувати його виникнення з періодом панування у Видубицькому монастирі уніатів. Пам'ятка руйнується й потребує досліджень та реставрації.

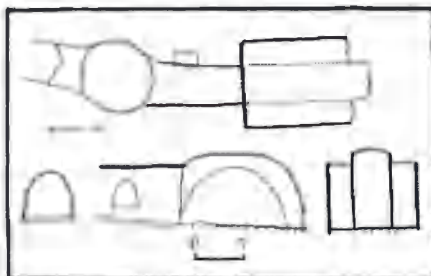
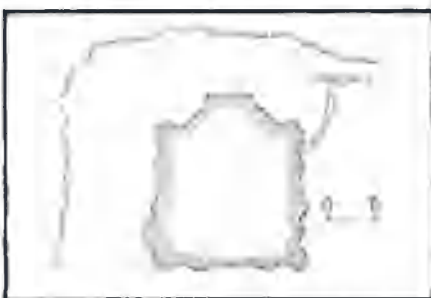
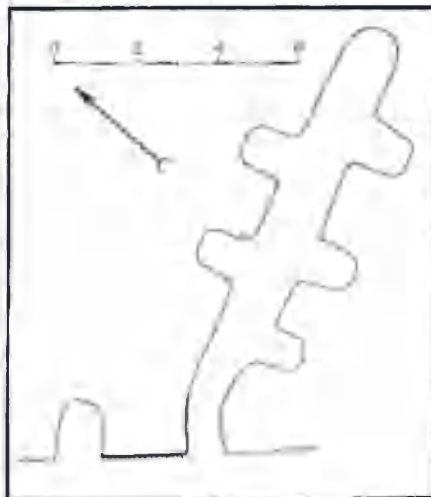
На території Видубичів існують й інші, малодосліджені печерні пам'ятки.

Тимур Вобровський.

69.2. Печерний комплекс на території Видубицького монастиря, II ст. (археол.). Представлений двома ділянками з'єднаних між собою підземних галерей, що починаються під фундаментами Михайлівської церкви й продовжуються на схід від неї. За даними обстежень, цей комплекс виник у давньоруські часи й становив первісне печерне поселення видубицьких ченців, що передувало розбудові наземного монастиря. Глибина розташування бл. 4,5 м, довжина дослідженої ділянки — понад 10 м. Пам'ятка перебуває у закомсервованому стані й потребує дослідницьких та реставраційних заходів [316].

Тимур Вобровський.

70. ВИСТАВКА ДОСЯГНЕНЬ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР (НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИСТАВКОВИЙ ЦЕНТР УКРАЇНИ), 1952—58 (архит., мист.). Вул. Академіка Глушкова, 1. За радянського періоду була постійно діючою виставкою в Києві для демонстрації досягнень у промисловості,

69.2. Печерний комплекс на території

Видубицького монастиря:

— галерея біля Михайлівської церкви

(за розвідками 1945);

план та розрізи келії

(за розвідками 1990).

70. Виставка досягнень народного господарства УРСР (Національний виставковий центр України). Вул. Академіка Глушкова, 1. Генеральний план до 1990: 1. Головний вхід, 2. Головна алея, 3. Головний павільйон, 4. «Металургія», 5. Електрифікація, 6. «Машинобудування і приладобудування», 7. «Міжгалузеві виставки», 8. «Анімація», 9. «Вугільна промисловість», 10. «Товари народного споживання», 11. «Хімічна промисловість», 12. «Будівництво», 13. «Геологія», 14. «Наука», 15. «Тваринництво», 16. «Технічні культури», 17. «Овочівництво, садівництво і виноградарство», 18. Квітництво і озеленення, 19. Плодовий сад, 20. «Зернові й олійні культури», 21. «Сільськогосподарська наука і хліборобство», 22. «Механізація та електрифікація сільського господарства», 23. Майданчик показу сільськогосподарських машин і механізмів, 24. «Конярство», 25. «Велика рога худоба» і «Свинарство», 26. «Наочна агітація» і «Профтехосвіта», 27. «Народні художні промисли», 28. «Народна освіта», 29. Зелений театр, 30. Кафе «Весна», 31. Ресторан «Літо», 32. Гастроном, 33. Універсам, 34. Поштове відділення й ощадбанк, 35. Ігальня «Ясени», 36. Ресторан «Прага», 37. Декоративний ставок, 38. Дитячий майданчик, 39. Кінотеатр «Прогрес», відділ екскурсій та обслуговування, 40. «Автотранспорт», 41. «Гідрометеорологія і контроль навколишнього середовища», 42. «Теплично-парниковий комбінат», 43. «Птахівництво», 44. «Вівчарство», 45. «Кролярство».

транспорті, сільському господарстві, науці та культурі України. Спочатку проектувалася і будувалася як Республіканська сільськогосподарська виставка. З кін. 1991 — Національний виставковий центр. Від цього часу втратила первісний зміст. У її павільйонах свої досягнення з торгами на основі ринкової економіки показують вітчизняні та зарубіжні фірми, влаштовують виставки іноземні держави, зацікавлені в економічних зв'язках з Україною.

Збудована у мальовничій місцевості у районі Голостого, біля автошляху Київ—Одеса. Займає територію 337 га. Відкрита 6 липня 1958.

Кращі проекти відібрані у результаті закритого конкурсу, перемогу в якому здобули спеціалісти Академії архітектури УРСР. Генплан виставки (архітектори В. Заболотний, М. Гречина, П. Юрченко) вирішувався з організацією майданів, що перетинаються під прямим кутом, та послідовним розміщенням по осі центральної алеї Головного павільйону (архітектори Є. Катонін, А. Яблоносский, В. Самойлович) та Павільйону досягнень сільського господарства УРСР (архітектори В. Заболотний, В. Єлізаров, З. Чечик, Т. Мезенцев). У другому турі конкурсу переможцями стали співробітники Академії архітектури УРСР та Діпромісту, які розробили остаточний варіант генплану (архітектори В. Орехов, В. Єлізаров, М. Гречина, А. Станіславський, А. Баталов, Т. Мезенцев, інж. С. Малкіп). За цим генпланом при збереженні первісної схеми композиційний задум став чіткішим, розкрилася композиційна вісь від проплаїв головного входу (архітектори Т. Мезенцев, В. Кудевич) на Головний павільйон (архітектори Б. Жежерів, Г. Кислий, інж. А. Мозговий), внаслідок чого з'явилася можливість організувати парадний ансамбль площі.

Основні павільйони комплексу розміщені вздовж двох композиційних осей, що перетинаються під прямим кутом. За функціональними ознаками уся територія поділяється на три основні частини: вхід з пропіллями, центральною алеєю та партером; парадна площа з дев'ятьма павільйонами; майданчики натурального показу та галузеві павільйони. Головна площа аси-

метрична — лівий (східний) бік від головного павільйону формують три павільйони: «Металургія» (архітектори М. Гречина, Є. Михневич, М. Губов), «Електрифікація» (архітектори Д. Бойченко, В. Сороколіт) та «Машинобудування і приладобудування» (архітектори І. Мезенцев, Н. Савченко, М. Губов, інж. І. Куц), правий (західний) — п'ять: «Тваринництво» (арх. М. Катернога, худ. С. Кириченко), «Технічні культури» (архітектори І. Мезенцев, М. Губов), «Овочівництво, садівництво і виноградарство» (архітектори Д. Баталов, В. Гнездилов), «Сільськогосподарська наука і хліборобство» (арх. К. Джанашія), «Зерно і олійні культури» (архітектори В. Єлізаров, І. Ланько, інж. І. Куц, скульптори О. Олійник, М. Вронський). Архітектурний ансамбль виставки при певній перенасиченості декором відзначається масштабністю, чіткістю планування, високим рівнем благоустрою та озеленення. Павільйони першої черги будівництва, незважаючи на різну планувальну структуру та об'ємно-просторову композицію, об'єднані загальним композиційним задумом і стилістичною єдністю з орієнтацією на використання форм та прийомів класики та декоративних елементів українського бароко. Для облицювання фасадів використано білий інкерманський камінь у поєднанні з полив'яною керамікою, з якої виконані елементи карнизів, тяг та поясів, тематичні й орнаментальні композиції.

З часом ансамбль виставки продовжував розвиватися: 1961 збудовано павільйон «Будівництво» (архітектори Г. Кислий, М. Губов, інж. І. Куц), що являє собою трипрогінну споруду, зведену з використанням збірних залізобетонних конструкцій.

В архітектурі павільйонів «Товари народного споживання» (1974), «Авіація» (1976) та інших простежується захоплення скляними вітражами.

Сергій Кілессо.

70.1. Головний павільйон, 1958 (архіт., мист.). Один з найбільших за розміра-

70.1. Головний павільйон.

ми (50×50 м у плані) павільйонів; змикає головну вісь, є домінантою в ансамблі. Збудований за проектом архітекторів Б. Жежеріна, Г. Кислого, інж. А. Мозгового. Має чітко визначену центричну вежоподібну композицію з увігнутою колонадою корінфського ордера на головному фасаді. Увінчує споруду високий позолочений шпиль, встановлений над розміщеним у другому ярусі підбанником з колонадою. Центром об'ємно-просторової організації інтер'єра є кругла у плані зала (діам. 30 м), з якої три входи ведуть в експозиційні зони, що охоплюють її з трьох боків. Розпис, виконаний художниками Києва, Харкова, Львова та Одеси, міститься в аванзалі павільйону, на увігнутій поверхні великих ніш. Чотири багатофігурні панно присвячені популярним темам свого часу: «Великий Жовтень», «Дружба народів СРСР», «Сільське господарство», «Індустрія». Композиція «Великий Жовтень» (художники О. Ацманчук, М. Кривенко, О. Лопухов, О. Хмельницький) витримана у приглушено-стриманому колориті. Стилстично тяжіє до плаката. У панно «Дружба народів» (художники В. Ламаха, І. Литовченко, І. Скобало) обрано аналогічний принцип композиційного вирішення — ілюзорний ефект руху процесії прямо на глядача. Панно яскраво і мальовниче, воно, за задумом авторів, у символіко-алегоричній формі мало представляти дружбу багатонаціонального радянського народу. Стінопис «Сільське господарство» (художники С. Кириченко, Н. Клейн, В. Кушнір, Г. Шпонько, А. Янін) зображує цілком реальну сцену, тим самим тяжіючи до станкової картини із збереженням єдності сюжету, місця та часу дії. Принцип станковості характеризує також панно «Індустрія» (художники М. Деревус, В. Хитриков, О. Хмельницький). Його колорит стриманий (синьо-сірі тони із включенням червоного кольору), композиція повторює численні фотографії тих років. Роботи художників у Головному павільйоні яскраво відображають певний етап розвитку українського монументально-декоративно-

го мистецтва 1950-х рр. з притаманним часу пафосом, із станково-картинним або плакатним принципами вирішення композиції. Реставрація розпису проводилася 1988 [317]. *Ніна Велигоцька, Сергій Кілессо.*

71. ВОЗНЕСЕНЬСЬКА ЦЕРКВА, кіт. 19 ст. (архіт., іст.). Просп. 40-річчя Жовтня, 54. Церковна садиба виходить на червону лінію забудови вулиці північним боком. На її території міститься також сторожка. Дерев'яну церкву закладено 1882, освячено 1883, 1885—92 розширено двома притворами (з заходу та півдня) та обкладено цеглою. 1900 за проектом єпархіального арх. Є. Єрмакова добудовано західний бабинць з наметовою дзвіницею, обкладено цеглою. У плані хрещата, однобанна, з гранчастою апсидою та невеликими прибудовами у міжрукав'ях хреста. З заходу до бабинця прилягає прямокутний у плані об'єм нижнього ярусу первісної дзвіниці (розібрана у 1920-х рр.). На поч. 1990-х рр. зведено нову дзвіницю. Основним елементом архітектурного вирішення фасадів є вікна з трапецієподібними перемичками і первісною формою віконних рам, облямованих профільованими лиштвами з лучковими сандриками у раменах хреста і трикутними в об'ємах. Наріжжя оформлено лопатками, між якими прясла стін вирішено у вигляді філюнок, завершених дентикулами. Будівлю оперізує підвіконна тяга, увінчує карниз невеликого вносу. Дерев'яний восьмерик, який завершують кокошники напівциркульної форми, перекриває увінчаний банею намет. Кути восьмерика прикрашають плоскі фігурні лопатки. Над апсидою, ризницею та паламарнею — декоративні бані. Перекриття в усіх об'ємах плоскі. Хори розташовано у бабинці. Первісні іконостас та внутрішнє оздоблення церкви не збереглися.

Споруда — зразок невеликих парафіяльних храмів у неоросійському стилі, містобудівний акцент колишнього передмістя Деміївки.

Церква має також історичне значення: 25 липня 1907 тут брала шлюб українська поетеса Леся Українка з музикознавцем-фольклористом К. Квіткою. 1922 церкву передано УАПЦ. З 1922 священником був Ходзицький Дмитро Маркіянович (1886—1962). Ув'язнений 1929 та 1944. Українську парафію тут розпущено 1933. У березні 1942 настоятелем храму був протоієрей Микола Саранча.

Тепер — діючий храм УПЦ Московського патріархату [318].

Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Алла Кургаєва.

72. ВОЛОДИМИРСЬКА ВУЛИЦЯ, 10—20 ст. (археол., архіт., іст., містобуд.). Одна з найважливіших планувальних осей центрального району Києва. Орієнтована з північного сходу на південний захід, завдовжки бл. 2,5 км. Бере початок біля перетину Андріївського узвозу і вул. Десятинної, від перехрестя з вул. Л. Толстого спускається в долину р. Либідь до вул. Королівської. З'єднує важливі історичні райони міста: Старокиївську гору з фундаментами давньоруських споруд (Десятинної церкви, князівських палаців) і оглядовим майданчиком парку-

71. Вознесенська церква.
Просп. 40-річчя Жовтня, 54.
71. План.

музею «Стародавній Київ», Софійську пл. з Національним заповідником «Софія Київська», Золоторітський сквер, Театральну пл., парк ім. Т. Шевченка і комплекс споруд Національного університету ім. Т. Шевченка. Як цілісна магістраль визначена згідно з планом Києва 1837, розробленим у зв'язку з будівництвом університету. Розпланована на місці давніх вулиць — Андріївської (між Андріївським узвозом і стародавньою пл. Бабин Торжок та вул. Великою Житомирською), Софійської (між вул. Великою Житомирською та брамою Софійського монастиря), Золотої (між пл. Софійською та вул. Ярославів Вал) і прокладеної в 30-х рр. 19 ст. вул. Університетської. У той час вулиця мала дві назви — Володимирська і Велика Володимирська. 1869 її відрізок від Андріївського узвозу до Присутствених місць (№ 15) та сучасного пров. Рильського називався вул. Десятинною, далі — до вул. Л. Толстого — вул. Володимирською, від вул. Л. Толстого до вул. Фізкультури — Нижньоволодимирською. 1898 вулиці Десятинна і Володимирська поєднані під назвою вул. Велика Володимирська, у 1900 — її з'єднали з Нижньо-

володимирською в єдину вул. Володимирську.

1922—44 вулиця носила ім'я письменника і громадського діяча Короленка Володимира Галактіоновича (1853—1921). 1944 вулицю названо на честь Володимира Святославича (?—1015) — великого князя київського (з 980), який уславився тим, що завершив процес об'єднання східнослов'янських князівств в єдину державу, запровадив християнство як державну релігію Київської Русі, здійснив низку реформ. До вул. Володимирської прилучаються пров. Десятинний, вул. Велика Житомирська, Софійська пл., пров. Рильський, вулиці Софійська, Ірининська, Рейтарська, Малопідвальна, Прорізна, Ярославів Вал, Золоторітський проїзд, Театральна пл., вул. Б. Хмельницького, бульв. Т. Шевченка, вулиці Л. Толстого, Саксаганського, Жиянська. Композиція забудови лінійна, доповнена зеленими курдонарами парків, скверів, просторами площ. Трасування і забудова вулиці складалася протягом тисячоліття. Починається вона в межах Старокиївської гори, «міста Володимира», «міста Ярослава». Тут напрям вул. Володимирської приблизно збігається з напрямом давньої дороги від Боричева (Андріївського) узвозу до Софійської (Батиевої) брами «міста Володимира» (не збереглася, руїни розібрано у 18 ст.). Її фундаменти позначено на проїжджій частині вулиці. Під час археологічних досліджень в межах вулиці знайдено залишки дерев'яної мостової, князівських палаців, ремісничих майстерень. На Старокиївській горі відновлено фундаменти першого мурованого християнського храму давньоруської держави — Десятинної церкви, збудованої 989—996 в період князювання Володимира Святославича (зруйновано монголо-татарами 1240). На її місці у 17 ст. митрополитом П. Могилою було зведено однойменний дерев'яний храм, 1828—42 за проектом арх. В. Стасова споруджено новий цегляний храм (знесено 1935). Орієнтація по червоній лінії забудови вулиці житлового бу-

динку 1820-х рр. (№ 3) також свідчить про стародавність вулиці.

У межах колишнього «міста Ярослава» вулиця пролягала повз дерев'яну Златоустівську церкву 17 ст. (стояла на місці будинку № 9 на вул. Великій Житомирській, розібрана на поч. 20 ст.), крізь давній майдан, що надало йому у плані регулярної форми (нині Софійська пл.). Далі вулиця простягалася впродовж Поперечного валу 1679—85 Старокиївської фортеці (не збереглася) по рештках віднайденого 1833 Ірининського монастиря 11 ст. (зруйновано 1240, рештки розібрано під час прокладання вулиці; пам'ятник на її місці знесений у 1930-х рр.) до перетину із валом «міста Ярослава» 11 ст. (не зберегся) поблизу розкритих 1832 і укріплених руїн Золотих воріт. До 1850-х рр. на місці сучасного скверу перед будинком № 17 стояла дерев'яна Троїцька церква 17 ст. (не збереглася). Далі траса пролягала по незабудованих територіях, де провідного містобудівного значення набув корпус університету св. Володимира (1837—42, арх. В. Беретті).

У серед. 19 ст. визначилися поліфункціональний характер вулиці, її значення як центральної, забудованої громадськими і житловими спорудами, зведеними переважно у стилі пізнього класицизму. У цей час на ділянці між Софійською пл. і вул. Великою Житомирською споруджено комплекс будівель для переведених з Печерська (територія сучасного Маринського парку) губернських установ — Присутствених місць (№ 15; 1854—1909, архітектори М. Іконников, К. Скаржинський, І. Штром) й Пожежного департаменту (№ 13/5; серед. 19 ст.); на розі вул. Кадетської (нині Б. Хмельницького) — Міський театр (1852—56, арх. І. Штром; згорів 1896), на перетині з вул. Бульварною (нині бульв. Т. Шевченка, № 14) — корпус Першої чоловічої гімназії (1847—50, арх. О. Беретті). До доби пізнього класицизму належать будинки Пансіону графині Є. Левашової (№ 54; серед. 19 ст., арх.

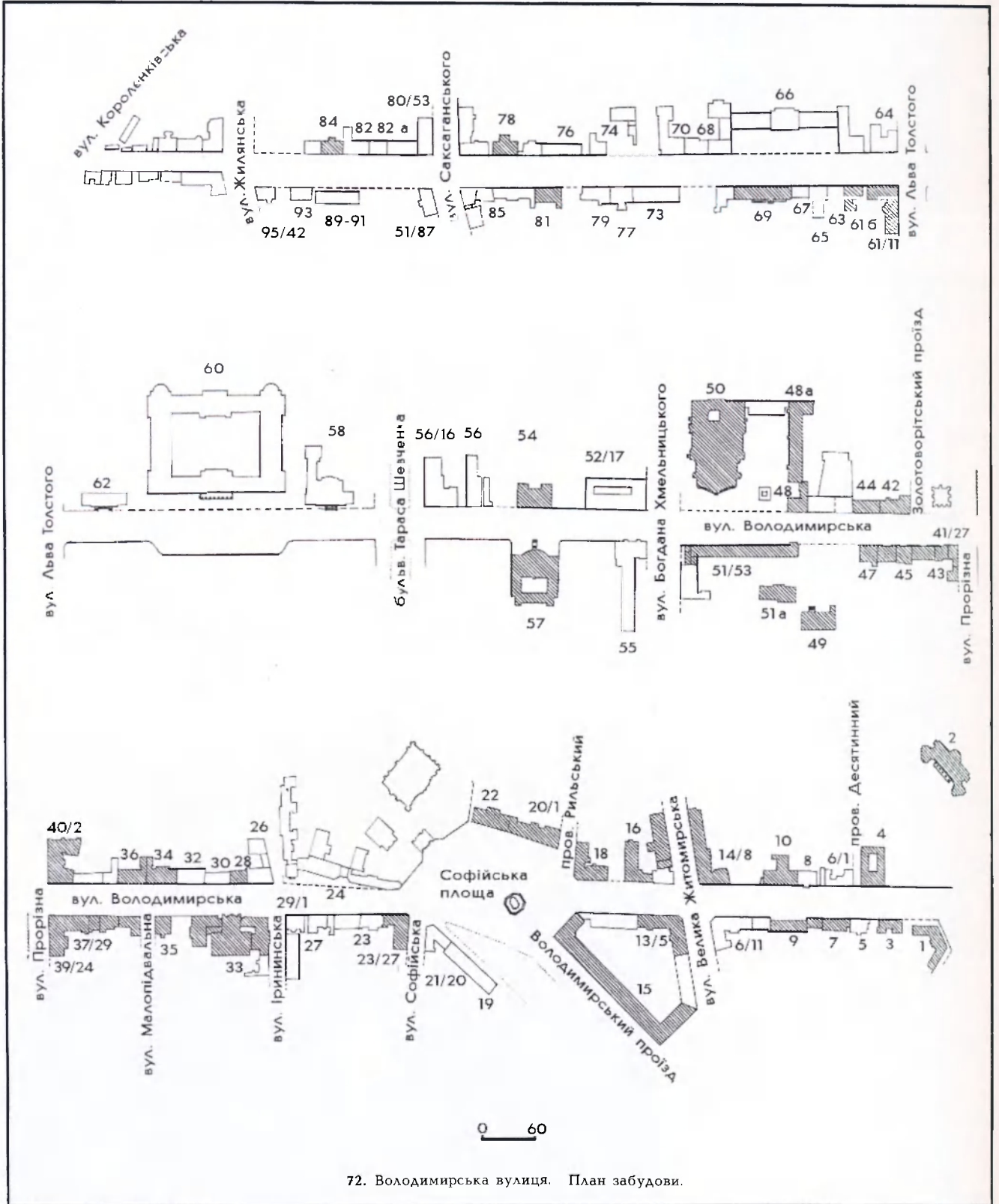
72. Володимирська вулиця.

О. Беретті), ректорату університету (№ 64, 1840-і рр.), особняк О. Беретті (№ 35, 1848). Забудова того періоду здійснювалася за садібним принципом із збереженням розривів між сусідніми спорудами.
Внаслідок спорудження Присутствених місць утворився проїзд між Софійською і Михайлівською площами, названий Присутственим (з 1955 — Воло-

димирський проїзд), будинки вздовж якого продовжують непарну нумерацію забудови вул. Володимирської. Формування щільної периметральної забудови кварталів почалося з останньої чверті 19 ст. За діючими будівельними правилами верхня частина вулиці належала до 1-го розряду, що передбачало зведення не нижчих за два поверхи цегляних житлових бу-

динків поліщеної архітектури. В основу вирішення їхніх фасадів (переважно триповерхових) покладено притаманне добі еkleктизму використання різних архітектурних стилів (готика, ренесанс, бароко, елементи давньоруської архітектури), що надало містобудівному середовищу різноманітного та, завдяки широкому застосуванню аттиків і дахових вежочок, мальовничого харак-

72. Володимирська вулиця. План забудови.

теру. Проекти будинків створювали відомі київські архітектори: В. Ніколаєв (№ 16, 43), Є. Єрмаков (№ 20/1, 22), В. Сичугов і О. Шіде (№ 47), О. Хойнацький (№ 45) та ін. Особливо пишністю виділявся житловий будинок з відомим кафе «Маркіз» на розі вул. Прорізної (№ 39/24; 1899—1902, арх. К. Шиман). Важливою архітектурною домінантою стала будівля нового Миського театру (№ 50), спорудженого у стилі неоренесанс за конкурним проектом (1897—1901, арх. В. Шрьотер).

До кін. 19 ст. здійснено брукування і благоустрій вулиці, з 1890 по ній прокладено лінію кінного, згодом — електричного трамваю. 1868 на плацу перед університетом закладено міський сад (нині парк ім. Т. Шевченка), в центрі якого було встановлено пам'ятник імператору Миколі I (1896, ск. М. Чижов, арх. В. Ніколаєв; знесено 1920). Утворена 1888 садова комісія впорядкувала сквери біля Золотих воріт і на Володимирському проїзді, вздовж якого у 1910-і рр. планувалося створення т. зв. Історичного шляху зі скульптурними постами діячів давньоруської доби (встановлено лише пам'ятник кн. Ользі на Михайлівській пл. — 1911, ск. І. Кавалерідзе; знесено 1919—23, відновлено 1996). 1888 на Софійській пл. відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (ск. М. Микешин, арх. В. Ніколаєв).

У перші десятиліття 20 ст., що характеризувалися пошуками нових форм художньої виразності в архітектурі, зростанням поверховості забудови, з'являються великі житлові будинки у стилі модерн (№ 61/11, 81, 92/39); надбудовано готель «Прага» (№ 36). Збільшується число споруд громадського призначення, серед них — Київське відділення Селянського поземельного та Дворянського земельного банків у стилізованих формах давньоруської архітектури (№ 10, арх. О. Кобелев), губерньська Земська управа в модернізованих формах пізнього ренесансу (№ 33, арх. В. Щуко).

Значний внесок у формування середовища вулиці зробив арх. П. Альошин. Для вирішення будинків Педагогічного музею (№ 57, 1909—11) та розпочатої 1914 на розі з вул. Фундуклеївською (нині Б. Хмельницького) споруди жіночої гімназії св. Ольги (№ 55/15) він обрав стиль неокласицизм, вдало вписавши їх в архітектуру будівель серед. 19 ст. у т. зв. академічному кварталі (Перша чоловіча і жіноча гімназії). За його участю в тому ж стилі арх. В. Осьмак запроєктував будинок бібліотеки, закладений 1914 поряд із головним корпусом університету (№ 62; нині НБ НАНУ). Враховуючи сусідство з ансамблем Софійського монастиря, при вирішенні шестиповерхового будинку № 19 П. Альошин застосував форми українського бароко (1914; будинок зруйновано під час 2-ї світової війни). Крім культурно-освітніх установ, що займали спеціально запроєктовані будинки, у пристосованих приміщеннях на вулиці в різний час містилися: гімназія «Групи батьків» (№ 16), приватні гімназії (№ 40/2, 47) та інші навчальні заклади, редакції українських видань та містські організації (№ 28, 42, 43, 78). За винятком знесення Десятинної церк-

ви та Ірининського стовпа період соціалістичної реконструкції не вніс докорінних змін у забудову вулиці. 1927 дороблено її передано ВУАН будинок жіночої гімназії св. Ольги (№ 55/15). 1928 будинок губерньської Земської управи (№ 33) пристосовано для правління професійних спілок (Палац Праці), 1934—38 — приміщення ЦК КП(б)У, потім тут розміщувався НКВС, 1929 завершено будівництво Всенародної бібліотеки України (№ 62). 1940 за проектом арх. В. Осьмака споруджено ідентичний за формами корпус гуманітарних наук університету (№ 58; нині бібліотека університету), що разом утворили найкращий у місті класицистичний ансамбль, домінуюча роль у якому належить створеному В. Беретті головному університетському корпусу (№ 60). 1939 у парку перед університетом відкрито пам'ятник Т. Шевченку (ск. М. Манізер, арх. Є. Левінсон). На колишньому київському дитинці (№ 2) у споруджених класицистичних формах споруджено будинок Художньої школи (1939, арх. Й. Каракіс; з 1944 використовується історичним музеєм), на розі вул. Десятинної (№ 1) — двокомплектну школу-десятирічку у формах, близьких до конструктивізму (1939, арх. М. Шехонін).

У період повосенної відбудови на вулиці зведено кілька житлових будинків, наближених за характером до історичного середовища (№ 9, 19; та ін.), влаштовано підпирний мур зі сходами до історичного музею (арх. П. Петрушенко). Органічно вписався в забудову вулиці гуртожиток студентів гірничо-будівельного технікуму, відзначений Державною премією СРСР 1950 (№ 69, архітектори А. Добровольський, В. Гопкало, А. Косенко). 1965 на Театральній пл. встановлено пам'ятник композитору М. Лисенку (ск. О. Ковальов, арх. В. Гнездилов). Позбавлена архітектурних оздоб, суто функціональна забудова 1960—70-х рр. Цей період представлено Будинком політосвіти Київських міськомом та обкому компартії України (1968—73, архітектори В. Гопкало, М. Песковський, М. Кульчицький; нині приміщення банку «Україна» та інших установ), зведений на місці старого будинку № 46, де працювала Рисувальна школа М. Мурашка, і дванадцятиповерховий житловий будинок навпроти оперного театру (№ 51/53, арх. В. Гопкало), що дисонує з навколишньою забудовою. 1979 верхню частину Володимирської вул. оголошено заповідною територією, її початковий відрізок увійшов до складу історико-культурного заповідника «Стародавній Київ», створеного 1987. До святкування 1500-річчя заснування Києва зведено павільйон над Золотими воротами (автори реконструкції — Є. Лопушинська, С. Висоцький, М. Холостенко) і здійснено благоустрій скверу, в якому 1997 встановлено пам'ятник Ярославу Мудрому (за ескізом ск. І. Кавалерідзе). 1988—89 на вулиці впорядковано і приведено в експозиційний стан територію київського дитинця 5—13 ст. (арх. А. Милецький та ін.). 1988 здійснено реконструкцію оперного театру (архітектори Б. Жежерін, В. Юдін та ін.) разом з Театральною пл. У 1991 в реконструйованому будинку № 42 від-

крито вестибуль станції метро «Золоті ворота». З метою збереження історичного середовища на заповідну територію поширено практику відбудови подібно до первісних фасадів будинків кін. 19 — поч. 20 ст., що перебувають у поганому стані або викривлені пізнішими перебудовами (№ 25, 32, 52/17). Зі збереженням оригінальних фасадів здійснюється реконструкція будинків № 23/27 (1870-і рр., арх. Р. Тустановський), № 39/24 і 47.

Вулиця насичена пам'ятками і пам'ятними місцями, пов'язаними з важливими подіями історії Києва і всієї України, починаючи з часів Київської Русі. 1240 через Софійську браму до міста вдерлися орди Батия. Біля Золотих воріт, що здавна були центральним в'їздом до міста, 1648 кияни урочисто зустрічали селянсько-козацьке військо Б. Хмельницького після перемоги над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем.

Серед споруд Володимирської вул. є чимало пам'яток історії державного ладу, громадського, фінансово-економічного й господарського життя міста. Це передусім Софійський собор, що в давнину відіграв роль суспільно-політичного, релігійного і культурного центру держави. З серед. 19 — поч. 20 ст. збереглися: Присутствіні місця (№ 15) — будинок Київського губерньського правління, до якого входили адміністративні, правові й інші установи (судова палата, окружний суд, казначейство, казенна палата тощо); споруди губерньської Земської управи (№ 33), Київського громадського зібрання — популярного в місті клубу ліберальної інтелігенції (№ 45), Київського відділення Селянського поземельного і Дворянського земельного банків (№ 10), Пожежного депо (№ 13/5) та ін.

З вулицею пов'язані важливі події доби визвольних змагань українського народу 1917—21, діяльність головних державних органів влади тих часів. Так, у будинку Педагогічного музею (№ 57) відбувалися засідання українських партій, Центральної Ради, містився перший уряд демократичної України — Генеральний секретаріат, у січні 1919 за часів Директорії відбувся Трудовий конгрес народів України, що проголосив об'єднання УНР із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) в єдину соборну державу.

У готелі «Прага» (№ 36) у червні 1917 — липні 1918 проживав С. Петлюра — український політичний і громадський діяч, голова Директорії УНР.

У будинку № 45 у березні — квітні 1918 проходили збори «Української народної громади» — організації, створеної з ініціативи генерала П. Скоропадського, яка підготувала державний переворот і встановлення гетьманської влади в Україні.

У будинку № 19, зведеному за проектом арх. П. Альошина у стилі українського бароко (не зберігся), у лютому 1918 працював перший український радянський уряд — Народний секретаріат.

Свідками подій Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. були будинки, в яких містилися: 1941 — Штаб оборони Києва (№ 24), 1941—43 — явочна квартира Залізничного підпільного райкому КП(б)У (№ 84); будинки № 45, де працювала 1941 Культурна референтура

ОУН, і № 33 (займало гестапо), де окупанти утримували заарештованих членів київського підпілля.

Володимирська вул. здавна була одним із центрів наукового й культурного життя Києва. Тут розміщувався університет св. Володимира (Київський державний університет ім. Т. Шевченка, нині Національний університет ім. Т. Шевченка; № 60), численні приватні й державні навчальні заклади, наукові та краєзнавчі громадські об'єднання: Українське наукове товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва (№ 57), Київське товариство грамотності (№ 64) та ін.

Будинок № 54 займала Президія ВУАН (Президія АН УРСР, нині НАН України), де працювали президенти Академії наук В. Вернадський, М. Василенко, О. Левицький, В. Липський, Д. Заболотний, О. Богомолець, О. Палладін та чимало видатних вчених.

У будинку № 35 містилися заклади Історичної секції ВУАН, яку очолював М. Грушевський. З Володимирською вул. пов'язана діяльність мистецьких і літературних закладів загальнонаціонального значення. Це передусім Миський театр (Державний академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Шевченка, нині Національна опера України ім. Т. Шевченка, № 50), Український клуб (№ 42), що об'єднував видатних діячів української культури кін. 19 — поч. 20 ст.; Рисувальна школа М. Мурашка (№ 46 — не зберігся, № 47); Київська художня школа (нині — Національний музей історії України — № 2); редакції українських видань: «Літературно-наукового вістника», тижневиків «Село», «Засів» (усі — № 28), газет «Киевское слово» (№ 43), «Слово» (№ 78); видавництво «Час» (№ 37/29).

У будинку № 17 містилася редакція відомого друкованого органу з історичного краєзнавства й українознавства кін. 19 — поч. 20 ст. — часопису «Киевская старина», мешкали скульптор Е. Сала, диригент і композитор О. Кошиць (1997 знесено; на його місці заплановано будівництво готелю). Розміщені на вулиці споруди державних та наукових установ, навчальних, мистецьких і видавничих закладів, наукових й культурно-просвітницьких товариств увічнюють пам'ять про багатьох видатних державних і громадсько-політичних діячів України. Тут працювали й бували корифеї української і світової культури — Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Купрін, Я. Гашек, діячі національної літератури й громадсько-політичного життя пізнішого періоду. У житлових будинках і готелях на вул. Володимирській в різний час проживали відомі вчені: генетик І. Агол (№ 37/29), ботанік Д. Зеров, геолог-мінералог Є. Лазаренко, зоолог і палеонтолог І. Підоплічко, лісівник і ґрунтознавець П. Погребняк, механік Г. Савін, геофізик С. Субботін та ін. (усі — № 51/53), історик П. Клименко (№ 64), математик М. Орлов, зоолог І. Шмальгаузен (обидва — № 37/29), терапевти В. Образцов (№ 34), М. Стражеско (№ 48-а); один з перших українських авіаконструкторів і льотчиків О. Карпека (№ 64); літератори:

Я. Гашек (№ 36), В. Короленко, Г. Косинка (обидва — № 24-6), І. Нечуй-Левицький (№ 7), В. Чаговець (№ 42); М. Терещенко (№ 51-а), І. Еренбург (№ 40/2); фольклорист К. Квітка (№ 37/29); художники: В. Васнецов (№ 36, 42), М. Врубель, М. Нестеров (обидва — № 16), М. Глушенко, В. Касян (обидва — № 14/8), М. Деревус (№ 9), В. Котарбінський, Ф. Кричевський (обидва — № 36), Г. Нарбут (№ 64), скульптор М. Лисенко (№ 14); архітектори: О. Беретті (№ 35), Е. Брадтман (№ 48-а), М. Іконников (№ 18), Є. Єрмаков (№ 20/1), О. Вербицький, В. Заболотний, О. Тацій, Я. Штейнберг, інж.-будівельник С. Колотов (усі — № 22); актори: А. Бучма, Ю. Шумський (обидва — № 14/8); театральний діяч Й. Сетов (№ 42), композитор М. Скорумський (№ 48), колекціонер і меценат В. Тарновський (№ 42) та ін. [319]. *Раїса Бондаренко, Елла Піскова, Тетяна Трегубова.*

72.1. Будинок 1886, в якому містилися бюро Українського наукового товариства, редакції українських видань, працювали Грушевський М. С., Тищенко Ю. П. та інші (іст.). Вул. Володимирська, 28. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений за проектом інженера А. Лосського для домовласника М. Фриця. Чотириповерховий, цегляний, оформлений у стилі ренесанс.

На поч. 20 ст. був одним із центрів українського наукового, культурного та громадського життя. 1908—11 тут містилося бюро Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, започаткованого наприкінці 1906 з ініціативи й під головуванням Грушевського Михайла Сергійовича (1866—1934) — історика, громадсько-політичного діяча, професора Львівського університету, голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Серед фундаторів УНТ були співробітники часопису «Киевская старина», переважно члени Старої Громади. Товариство засноване з метою розвитку науки українською мовою, насамперед українознавства, видавало з 1908 «Записки» (за редакцією М. Грушевського), проводило дослідницьку й популяризаторську роботу. 1908 у товаристві налічувалось 54 дійсних членів. Серед них відомі вчені, письменники, культурно-громадські діячі: Д. Багалій, М. Біляшівський, Б. Грінченко, В. Іконников, І. Каманін, О. Косач, А. Кримський, О. Лазаревський, О. Левицький, А. Лобода, В. Науменко, В. Перетц, М. Петров, В. і Д. Щербаківські, В. Щербина та ін. Засідання товариства, публічні лекції відбувалися в Українському клубі (вул. Володимирська, 42), куди 1911 було перенесено основну діяльність УНТ.

У липні 1908 — листопаді 1912 у будинку містилася редакція найвизначнішого на той час українського журналу «Літературно-науковий вістник». Заснований 1898 у Львові з ініціативи М. Грушевського як видання НТШ. 1907—14 і 1917—19 виходив у Києві за редакцією вченого, який опублікував у журналі чимало своїх belletristичних творів, публіцистичних статей, рецензій тощо. Навколо місячника згуртувалися найкращі літературні сили з усіх теренів України. З редакцією співробітничали В. Винниченко, М. Вороний, Б. Грінченко,

О. Грушевський, В. Дорошенко, А. Кримський, В. Леонтович, В. Липицький, А. Ніковський, В. Садовський, М. Стасюк, Л. Старицька-Черняхівська, Леся Українка, Г. Чупринка, К. Широдський та ін. 1911—13 у будинку працювала також книгарня журналу. Пізніше редакція «Літературно-наукового вістника» містилася на вулицях Прорізній, 20 і Ярославів Вал, 36.

1909—12 у будинку розташовувалися редакції популярних ілюстрованих тижневиків — для селян і робітників «Село» (1909—11) і створеного 1911 М. Грушевським на його основі «Засіву». Видання формували І. Малич і Г. Ямпольська, співробітниками були М. Гехтер, В. Дорошенко, Ю. Тищенко (Сірий), П. Стебницький, М. Шаповал. 1912 редакцією було перенесено на сучасну вул. Димитрова, 6.

1908—13 тут містилися книгарні НТШ, якими завідував Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880—1953) — видавець, публіцист, громадський діяч. 1907—18 проводив у Києві справи Української видавничої спілки, заснованої 1898 у Львові, «Літературно-наукового вістника», газет «Село» і «Засів», завідував книгарнями НТШ у Харкові і Катеринославі. 1908—13 був управителем будинку родини Грушевських на вул. Паньківській, 9, де й мешкав. Разом з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував 1907 видавництво «Дзвін», був його директором.

1911—13 у будинку діяло Українське товариство сприяння науці, літературі та штуці, засноване 1904 за участю М. Грушевського у Львові, 1908 перенесене до Києва.

У 1900-х рр. тут проживав Я. Гольденвейзер — адвокат, літератор, який 1905 очолював Київське літературно-артистичне товариство.

1963 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку В. Васнецову (поміаково, насправді він проживав у № 32, 36, 42).

Тепер у будинку державна установа (320).

Михайло Кальницький,

Лариса Федорова.

72.2. Будинок Київської художньої школи (Національний музей історії України), 1937—39 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 2. На території київського дитинства. Споруджено на Старокиївській горі за проектом арх. Й. Каракіса для Київської державної художньої школи ім. Т. Шевченка. Цю територію за постановою Раднаркму УРСР від 30 травня 1944 оголошено заповідною, і будинок художньої школи було передано для розміщення експозиції Київського державного історичного музею.

Триповерховий, на високому цоколі. В плані — паралелепіпед з бічними крилами, які утворюють перед головним фасадом неглибокий курдонер. З боку тильного фасаду — напівциркульний ризаліт. Будинок споруджено з нового для тих часів матеріалу — ефективних керамічних каменів, міжповерхові перекриття і сходи — з монолітного залізобетону. Для опрядження фасадів використано високоякісне теразитове тинькування. Архітектурний вигляд споруди формує шестиколонний портик із гранчастими колонами стилізованого іонічного ордера. Пластику головного і бічних

фасадів доповнюють пристінні портики того ж ордеру. На фризі — стилізований рослинний орнамент.

Окрасою інтер'єра споруди є парадний вестибюль, по обидва боки якого містяться широкі тримаршові сходи. Планування коридорне, з двобічним розташуванням приміщень. У процесі реконструкції на другому поверсі планування залів, що виходять на головний фасад, перероблено на анфіладне.

Являє собою яскравий зразок громадської споруди часів звернення радянської архітектури до класичної спадщини.

Попередником музею був Київський музей старожитностей і мистецтв, який було започатковано відкриттям у серпні 1899 археологічної виставки, присвяченої XI Всеросійському археологічному з'їзду в Києві. Офіційне відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 у спеціально збудованому для нього приміщенні на вул. М. Грушевського, 6 (кол. Олександрівській). Тоді ж йому було надано назву — Київський художньо-промисловий та науковий музей. З 1919 — Перший Державний музей, з 1924 — Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. 1935 після реорганізації (виділення художнього відділу) музей перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка і переміщено до Музейного містечка на територію Києво-Печерської лаври.

На поч. Великої Вітчизняної війни найцінніші його колекції було евакуйовано до м. Уфи, повернуто 1945. Значна частина фондів залишалася в окупованому Києві, була переміщена до Педагогічного музею. Після війни музей відновлено під назвою Державний республіканський історичний музей УРСР. З 1950 — Київський державний історичний музей, 1965—91 — Державний історичний музей УРСР, з 1991 — сучасна назва.

Музей має філіал — Музей історичних коштовностей України, створений 1963 як спецвідділ музею «Золота скарбниця» (розміщений на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»).

За статусом, кількістю і значенням колекцій музей є провідним в Україні. Тут зберігається понад 600 тис. різноманітних предметів, які характеризують розвиток матеріальної і духовної культури населення країни з найдавніших часів до наших днів. Серед них загальновідомими не лише в Україні, а й поза її межами є збірки матеріалів з поселень давньокам'яного віку з Мезина і Пушкарів на Чернігівщині та Кирилівської стоянки в Києві, давньохліборобських племен трипільської культури; група пам'яток східних ранніх слов'ян — зарубинецької та черняхівської культури, а також колекції з давньоруських міст, зокрема Києва. В музеї зберігаються великі нумізматичні та етнографічні колекції, тканини та вишивки, керамічні і скляні вироби, дерев'яне різьблення, рукописні документи, стародруки, зброя, металеві вироби. Серед них — найрізноманітніші знаряддя праці та предмети побуту, прикраси, твори мистецтва, культові речі, що походять з усіх регіонів України. Значну кількість складають матеріали, які висвіт-

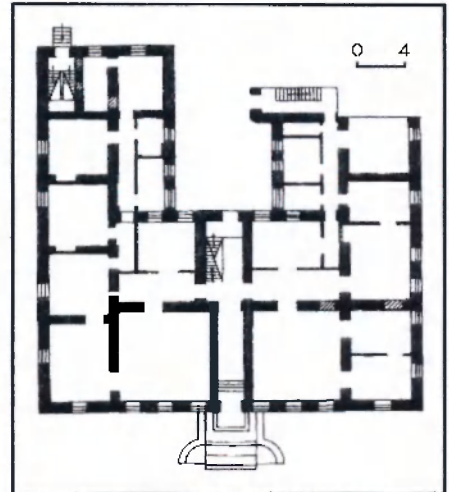
люють історію держави на сучасному етапі. Найціквіші колекції представлено у 39 залах експозиції музею. Співробітниками проводиться велика пошукова робота. Організуються зарубіжні виставки. Музей виконує функції головного науково-методичного центру для історичних і краєзнавчих музеїв України.

Із заснуванням та діяльністю музею, формуванням його цінних колекцій пов'язані імена відомих діячів науки та культури, висококваліфікованих музейних фахівців. Серед них — М. Біляшівський, Ф. Ернст, Р. Заклинський, В. Козловська, С. Коршенко, П. Курінний, С. Магура, О. Оглоблин, П. Потоцький, Я. Струханчук, В. Хвойка, В. Шугаєвський, Д. Щербаківський та ін. У різний час на основі фондів зібрання історичного музею створено окремі музеї — Державний музей українського образотворчого мистецтва (тепер — Національний художній музей), Державний музей українського народного декоративного мистецтва, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», «Косий Капонір», «Пам'ятник-музей визволителям Києва від німецько-фашистських загарбників». Деякі колекції передано Музею історії міста Києва [321].

Сергій Кілессо, Ніна Ковтанюк, Ганна Шовкопляс.

72.3. Будинок ректорату університету серед. 19 ст., в якому проживали родина Карпек, Клименко П. В., Нарбут Г. І. та інші (архит., іст.). Вул. Володимирська, 64. На розі вулиць Володимирської і Л. Толстого, на червоних лініях забудови, головним фасадом орієнтований на вул. Володимирську. Споруджено у 1840-х рр. у стилі пізнього класицизму за проектом, ймовірно, арх. О. Беретті. Двоповерховий, з підвалом, цегляний, тинькований, у плані П-подібний (з крилами різної довжини). У центрі головного фасаду розташовано вхід з відкритим ганком. На другому поверсі йому відповідав балкон (втрачено). Цокольна частина рустована,

72.2. Вул. Володимирська, 2.

72.3. Вул. Володимирська, 64.
72.3. План першого поверху.

вікна прямокутні, без обрамлення; вікно першого поверху оздоблено простими заглибленими лиштвами, другого — декоровано напівциркульними сандриками. Фасади оперізують профільовані міжповерхові пояски та розвинений фриз. Карниз великого виносу на консолях, що увінчує будівлю, надає їй величного вигляду. Головний фасад з бічними розкріповками, ледь прокресленими на поверхні стіни, але позначеними центрально розташованими вікнами, втопленими в ніші. Дах чотирискільний, під бляхою. Наприкінці

19 ст. крила було розширено за рахунок прибудови з боку внутрішнього подвір'я, в правому крилі з'явилися додаткові сходи і вихід на подвір'я з металевим козирком на ажурних кованих кронштейнах над дверима. Прибудовані цегляні стіни не тиньковано. Внутрішнє планування коридорне (пізнішого походження, виконано під час добудови крил), з двобічним розташуванням приміщень. Перекриття плоскі по балках. Збереглися металеві ковані ґрати парадних сходів, ліпне оздоблення стель у багатьох кімнатах першого й другого поверхів — карнизи, розетки, ретельно опрацьовані деталі. Ліворуч від головного фасаду збереглися рештки в'їзної брами, виконаної в цегляному стилі. Правим торцем будинок впритул межує з брандауером сусіднього колишнього прибуткового будинку (вул. Л. Толстого, 13). На подвір'ї частково збереглося старе брукування.

1858—61 в будинку, який належав поміщикові Березовському, містилася канцелярія попечителя Київського навчального округу, хірурга і педагога Пирогова Миколи Івановича (1810—81), цензурний комітет і квартира для бідних студентів. М. Пирогов робив спробу придбати цей будинок із флігелем під університетські клініки.

У 2-й пол. 19 ст. в будинку проживав Рахманінов Іван Іванович (1826—97) — вчений у галузі механіки, професор кафедри прикладної математики (з 1857), декан фізико-математичного факультету (1868—75 і 1880—81), про-ректор (1875—79), з 1881 — ректор університету св. Володимира.

На поч. 20 ст. другий поверх будинку займала родина Д. Карпеки, старший син якого Олександр Данилович (1894—1918) став одним із перших українських авіаконструкторів та льотчиків. На подвір'ї садиби споруджував літаки власної конструкції. Молодша донька Д. Карпеки — Ганна (за чоловіком — Артоболевська; 1905—88) — музичний педагог. Серед її учнів було багато лауреатів міжнародних конкурсів, зокрема піаніст О. Наседкін.

З 14 жовтня до 5 грудня 1917 у помешканні Карпек проживав Нарбут Георгій Іванович (1886—1920) — графік, згодом ректор Української державної Академії мистецтва (з 1919). У ці місяці створив кілька композицій з відомої серії «Українська абетка», зокрема літери «Ч».

У ті ж роки разом із родиною Карпек в цьому будинку мешкав Клименко Пилип Васильович (1887—1955) — історик. 1925—37 працював у різних установах ВУАН, у т. ч. в Інституті історії України. Написав ряд праць з економіки та соціальної історії України. У 1937 його було заарештовано й вислано з Києва. Трагічно загинув 1955.

Деякий час тут містилося Київське товариство грамотності (1892—1908).

1992 на фасаді будинку на пошанування Г. Нарбута встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним профільним портретом митця, із стилізованими «нарбутівськими» сосяниками в кутках (ск. В. Клоков, арх. М. Кислий).

Тепер у будинку розміщено ректорат Національного університету ім. Т. Шевченка [322].

Сергій Білокінь, Дмитро Малаков.

72.4. Готель кін. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Гашек Я., Котарбінський В. О., Кричевський Ф. Г., Петлюра С. В. (іст.). Вул. Володимирська, 36. На червоній лінії забудови вулиці.

Шестиповерховий, цегляний, з аттиковим поверхом. Первісно триповерховий будинок, зведений 1880 за проектом арх. О. Шіле. У кін. 19 ст. тут містився готель «Номери Ільїнської», за ім'ям домовласниці, вдови поручика А. Ільїнської. До комплексу готелю входив також суміжний двоповерховий флігел з боку вул. Золото-ворітської. З 1901 ділянка належала чеському громадському діячеві В. Вондраку. Новий власник розширив приміщення: 1904 добудовано до чотирьох поверхів корпус з боку Золото-ворітської вул., 1912—13 надбудовано до шести поверхів споруду на вул. Володимирській. Над верхнім поверхом була влаштована тераса для літнього ресторану (пізніше перетворена на аттиковий поверх). Фасад декоровано у стилі модерн. Готель змінив назву на

72.4. Вул. Володимирська, 36.

готель «Прага». Його літній ресторан був популярним місцем відпочинку киян.

У «Номерах Ільїнської» неодноразово зупинявся Васнецов Віктор Михайлович (1848—1926) — живописець, акад. Петербурзької АМ (з 1893), член Товариства передвижників (з 1878). У серпні 1885 поселився тут під час першого свого приїзду до Києва на запрошення А. Прахова, який керував розписами Володимирського собору і залучив художника до виконання живописних композицій. У цьому ж році після прибуття до Києва сім'я В. Васнецов переїхав на вул. Володимирську, 32. Починаючи з 1893, коли рідня В. Васнецова поселилася у Москві, він знову проживав у «Номерах Ільїнської», продовжував свою працю в соборі, яка була завершена 1896. Серед написаних ним композицій — «Богоматір з немовлям», «Євхаристія», «Собор святих Руської церкви», «Собор святих Вселенської церкви», «Хрещення Русі», «Хрещення Володимира», зображення Нестора-літописця, Андрія Боголюбського, Олександра Невського та ін.

1916—18 в готелі жив і працював Ярослав Гашек (1863—1923) — чеський письменник. 1915 мобілізований до австро-угорської армії, в цьому ж році здався у полон російським військам і перебував у таборі під Києвом (Дарниця). Співробітничав у газеті «Чехослов'янин», що містилася на вул. Володимирській, 34, друкував статті, вірші, фейлетони і сатиричні оповідання, що таврували австро-угорську монархію й закликали вступати до незалежного від неї чеського війська. 1917 в Києві написав і видав чеською мовою повість «Бравий вояк Швейк в полоні», яка разом з опублікованою 1911 збіркою гуморесок «Бравий вояк Швейк та інші давні історії» була основою для славнозвісного сатиричного антивоєнного роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка під час війни». Інсценізація повісті Гашека, написаної в Києві, була пізніше здійснена в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. Ім'ям Я. Гашека названо бульвар у Дарницькому районі.

У червні 1917 — липні 1918 у готелі проживав з дружиною і донькою Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — політичний і державний діяч, публіцист. У цей період — один з провідних діячів УСДРП, з 18 травня 1917 — голова Українського генерального військового комітету при УЦР, з 12 липня до 31 грудня 1917 — генеральний секретар військових справ. На цей посаді багато зробив для організації частин російської армії, організації українських збройних сил. Після жовтневого перевороту у Петрограді входив до Крайового комітету охорони революції в Україні. Не погодившись з рішенням УЦР взяти участь у мирних переговорах у Брест-Литовську і запросити в Україну німецькі й австро-угорські війська, а також через конфлікт з головою уряду В. Винниченком 31 грудня вийшов із УЦР. У січні — лютому 1918 — отаман організованого ним Гайдамацького коша Слобідської України, що разом з Січовими стрільцями відіграв вирішальну роль у боях за Київ у січні

1918, штурмі і здобутті повсталого «Арсеналу». У квітні 1918 обраний головою Київської губернської земської управи та Всеукраїнського союзу земств. Був одним із організаторів Українського національного союзу. У день гетьманського перевороту — 29 квітня був вперше заарештований на одну добу. Перебував у відкритій опозиції до гетьманського уряду. 27 липня був ув'язнений, до 12 листопада утримувався в Лук'янівській тюрмі. Наступного дня після звільнення виїхав до Білої Церкви, де брав участь у підготовці і керівництві антигетьманським повстанням. З листопада 1918 — член Директорії, з травня 1919 — Голова Директорії УНР, Головний отаман Республіканських військ УНР. З 1921 — на еміграції.

У 1910-х рр. в готелі «Прага» постійно проживав Котарбінський Вільгельм Олександрович (1849—1921) — художник, акад. Петербурзької АМ (з 1905). Брав участь у розписах Володимирського собору, автор ряду станкових творів на релігійні й міфологічні сюжети. У період громадянської війни переселився на квартиру Е. Прахової на вул. Трьохсвятительську, 14, де й помер.

1913—14 у цьому готелі жив Кричевський Федір Григорович (1869—1947) — художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1940). Один з лідерів національної живописної школи. 1913—17 викладав у Київському художньому училищі (з 1914 — його директор).

1970 на фасаді будинку встановлено меморіальну мармурову дошку з барельєфним портретом Я. Гашека і контррельєфним зображенням бравого воювача Швейка (ск. М. Декерменджі, арх. П. Захарченко).

У радянський час готель мав назви: «Червоний Київ», «Київ», «Театральний». Тепер — один з корпусів готелю «Санкт-Петербург» [323].

Олена Апанович,

Михайло Кальницький, Лариса Федорова.

72.5. Готель Чарнецького Ф. 1879, в якому проживали Врубель М. О., Нестеров М. В., Петр В. І. де містилися установи, в яких працювали й навчалися відомі діячі науки і культури (іст.). Вул. Володимирська, 16. Збудовано за проектом арх. В. Ніколаєва.

Чотириповерховий, цегляний, тинькований. У кін. 19 ст. тут містився готель «Мебльовані кімнати Ф. Чарнецького».

У січні 1888 тут проживав Врубель Михайло Олександрович (1856—1910) — художник, акад. Петербурзької АМ (з 1905). Уперше поселився у Києві 1884 для участі в реставрації давніх фресок Кирилівської церкви, потім неодноразово приїздив і тривалий час жив у місті за різними адресами, зокрема 1888 на квартирі у мецената М. Тарновського на розі вулиць Володимирської та Прорізної (будинок не зберігся), після чого переселився до готелю Чарнецького. У цей період Врубель працював над картиною «Христос в пустелі», варіантом композиції «Гамлет і Офелія» (нині в Третяковській галереї у Москві), скульптурним втіленням образу Демона, розробляв ескізи до розписів у Володимирському соборі. Пізніше про-

72.5. Вул. Володимирська, 16.

живав у готелі «Кане» на розі Фундуклеївської вул. (нині Б. Хмельницького) та Хрещатика.

У березні 1890 у готелі жив Нестеров Михайло Васильович (1862—1942) — художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1942). Це був перший приїзд художника до Києва, який прибув на запрошення проф. А. Прахова, щоб узяти участь у написанні картин для іконостаса Володимирського собору. Пензлеві М. Нестерова належать ікони в іконостасах бічних нав першого поверху — зображення слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, св. Вар-

вари та ін., а також композиції «Різдва Христове» і «Воскресіння» на стінах хорів, «Богоявлення» — у хрещальні. За ескізами Васнецова Нестеров написав на стовпах головної нави зображення святих Бориса й Гліба. Пізніше митець провів у Києві значну частину свого життя, створив тут ряд творів, чимало з яких експонуються у зібранні Київського музею російського мистецтва. Проживав також на вул. Банкової, 8 (будинок не зберігся).

На поч. 20 ст. у будинку мешкав Петр В'ячеслав Іванович — директор київської гімназії «Групи батьків», викладач 2-ї гімназії, колеги П. Галагана, приват-доцент кафедри класичної філології Київського університету.

У 1908—11 у будинку містилася приватна чоловіча гімназія В. Петра, яку наприкінці 1909 перетворено на гімназію «Групи батьків». Серед викладачів навчального закладу були зоолог В. Аргоболевський, історик, богослов, протоієрей Ф. Титов. 1911 гімназія переїхала на Миколаївську пл., 4 (тепер — пл. І. Франка, 5). Будинок зайняла жіноча гімназія та дитячий садок В. Жеребдової.

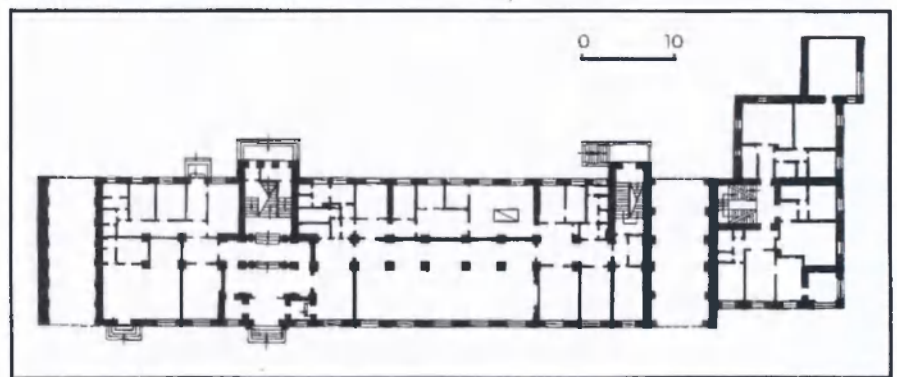
1 січня 1920 тут було відкрито Український кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського, першим директором якого був Птуха Михайло Васильович (1884—1961) — економіст, статистик, демограф, акад. УАН (з 1920), директор Демографічного інституту УАН (з 1919), голова секції статистики соціально-економічного відділу та його секретар (1919—23), голова президії Товариства економістів, завідувач кафедр кількох київських вузів.

16 грудня 1920 навчальний заклад приєднано до Київського інституту народного господарства на правах продовольчо-кооперативного факультету. 14 липня 1922 на його базі створено Київський кооперативний вищий технікум, який у травні 1923 було переведено на вул. Воровського, 23. У технікумі працювали відомі вчені — А. Василенко, К. Воблий, П. Кованько, М. Птуха, П. Сльозкін та ін. Навчалось понад 400 студентів.

Тут містилася середня школа № 13 ім. К. Ушинського, яку 1955 закінчила Шепітько Лариса Юхимівна (1938—79) — кінорежисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1974), лауреат Державної премії СРСР (1979, посмертно). Пізніше будинок займало Міністерство промисловості будівельних матеріалів.

72.6. Вул. Володимирська, 69.

72.6. План першого поверху.

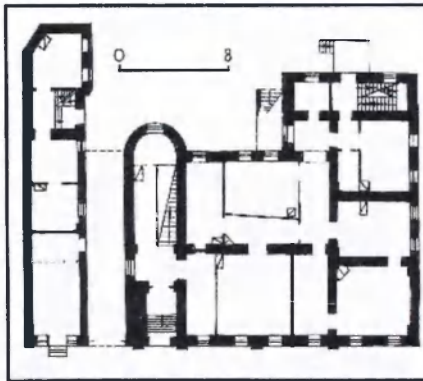
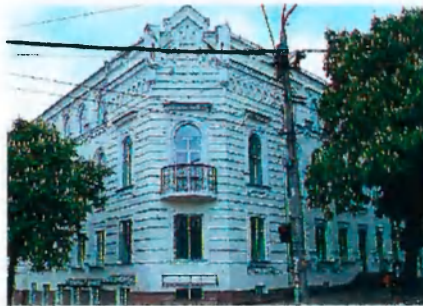
З грудня 1966 до січня 1972 у Міністерстві промисловості будівельних матеріалів на посаді старшого інженера відділу технічної інформації працював Стус Василь Семенович (1938–85) — поет, перекладач і громадський діяч. Приміщення відділу містилося у підвальному поверсі будинку. Тут Стус читав свої твори в колі друзів і співробітників, працював над рукописами. 1972 заарештований за правозахисну діяльність. Помер на засланні. 19 листопада 1989 прах В. Стуса було перевезено до Києва й перепоховано на Байковому цвинтарі. Тепер у будинку посольство Республіки Узбекистан [324].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

72.6. Гуртожиток гірничодобувного технікуму, 1950 (архіт.). Вул. Володимирська, 69. На витягнутій вздовж вулиці ділянці. Збудовано за проектом архітекторів В. Гопкала, А. Добровольського, А. Косенка.

П'ятиповерховий, у плані Г-подібний, складається з двох різновеликих об'ємів з коридорною двобічною системою планування. У конструкції застосовано внутрішній бетонний каркас і цегляні стіни, у заповненні перекриттів використано порожнисті керамічні камені. Композиція вуличного фасаду асиметрична. Вертикальне зміщення двох різновеликих об'ємів через значний перепад рельєфу відзначено декоративною вежею і арковим проїздом на подвір'я. В оздобленні фасадів використано поєднання світлої лицьової цегли з гранітним облицюванням «під шубу» нижнього ярусу з відлитими з бетону нечисленними класичними архітектурними деталями (карниз, еркери, портали, сандрики).

За вдаль архітектурне вирішення і застосування нових конструкцій автори будинку були удостоєні Державної премії СРСР 1951 [325]. Іл. див. с. 257.
Раїса Бондаренко.

72.7. Вул. Володимирська, 23/27.
72.7. План першого поверху.

72.7. Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст. (архіт.). Вул. Володимирська, 23/27. На ділянці, що прилягає до Софійської пл. На початковому етапі будівництва за проектом арх. Р. Тустановського (1872) зведено двоповерховий з напівпідвалом житловий будинок, що займав наріжну частину садиби. У кін. 19 ст. вздовж вул. Володимирської і Софійської пл. до нього добудовано триповерхові крила, що повторили архітектуру наріжного об'єму. 1997–98 надбудований мансардним поверхом.

Цегляний, складається з трьох окремих об'ємів, об'єднаних однотипним цегляним архітектурним декором. Проїзд на подвір'я — з боку вул. Володимирської. Перший поверх з двобічним розташуванням приміщень відводився, очевидно, для торговельних та інших функцій, верхні — під житло. В архітектурному вирішенні фасаду використано мотиви готики й раннього флорентійського ренесансу (заповнення аркових вікон другого поверху). Композиція споруди в цілому асиметрична, хоча тектоніка бічних крил основана на симетрії: ритмічні ряди неглибоких витягнутих арок, що об'єднують вікна першого і другого поверхів, фланковані рустованими розкріповками, завершеними фризами з зубцями й аттиками. Провідну композиційну роль зрізаної наріжної частини підкреслено оформленням готичними шпаклями трикутним щипцем.

Є одним з небагатьох уцілілих житлових будинків Києва періоду раннього еклектизму, відповідає масштабу будівель ансамблю Софійського монастиря. У крилі будинку з боку вул. Софійської у 1880–1910-х рр. містився готель «Женева». Частина приміщень з боку вул. Володимирської займала телеграфна станція.

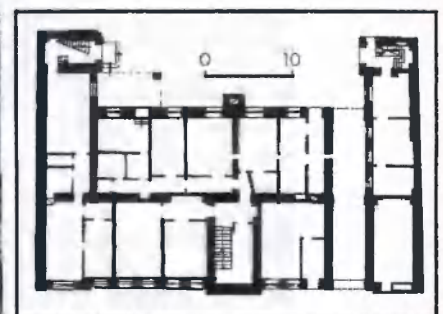
Тепер тут містяться державні установи [326].

Тетяна Трегубова.

72.8. Житловий будинок 1870-х рр., в якому містився Український науково-дослідний геологічний інститут, працювали відомі вчені (іст.). Вул. Володимирська, 44. На червоній лінії забудови.

Чотириповерховий, цегляний. Зведений у серед. 19 ст., первісно — двоповерховий. Належав родині Ейсманів, на поч. 20 ст. — члену правління Дворянського клубу І. Моссаковському. Надбудований у кінці 1930-х рр. 1927–38 тут розташовувався Український науково-дослідний геологічний інститут. Створений 1926 при Наркомпросі УСРР, з 1930 — в системі ВУАН (з 1936 — АН УРСР), у 1934 після об'єд-

72.9. Вул. Володимирська, 81.
72.9. План цокольного поверху.

нання з Національним геологічним музеєм УСРР одержав назву — Інститут геології, з 1939 — Інститут геологічних наук АН УРСР (тепер НАН України; міститься на вул. О. Гончара, 55-б). У цьому будинку працювали відомі вчені:

1927—32 — Різниченко Володимир Васильович (1870—32) — геолог, акад. ВУАН (з 1929). Завідував відділом загальної геології, 1930—32 — директор інституту. Дослідження у галузі загальної геології, динамічної геології, гідрогеології, регіональної геології. Організатор і голова (з 1930) Комісії з вивчення четвертинних відкладів в Україні. Розробив методику вивчення четвертинних відкладів, уперше встановив в Україні четвертинні дислокації. В. Різниченко відомий також як художник-карикатурист і поет (псевдоніми — Велентій, Гайд, В-й).

1934—37 — Світальський Микола Гнатович (1884—1937) — геолог, акад. ВУАН (з 1930), віце-президент АН УРСР (1935—37), 1934—37 — директор інституту. Праці присвячено питанням геологічної будови і походження рудних родовищ, петрографії вивержених та метаморфічних гірських порід. З його ініціативи вперше було застосовано глибоке алмазне буріння, розкрито потужну товщу кристалічних порід Українського щита. 1937 незаконно заарештований і розстріляний. Реабілітований 1957.

1927—30 — Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — геолог, акад. УАН (з 1918) і АН БСРР (з 1928); засновник і перший директор інституту (1926—30), ініціатор створення Національного геологічного музею УСРР при ВУАН (1927) і його перший директор. Праці у галузі мінералогії, петрографії, геохімії, палеонтології, гідрогеології. Розробив план артезіанського постачання Києва.

Тепер у будинку Інститут географії НАНУ [327].

Лариса Гаврилюк.

72.9. Житловий будинок 1907, в якому містилася гімназія Левандовської М. І., де працювали відомі діячі науки і культури (архит., іст.). Вул. Володимирська, 81. На червоній лінії забудови вулиці, на рельєфі зі значним ухилом. Зведено на замовлення київського будівничого-підрядчика Я. Файбишенка (частину приміщень займала будівельна контора домовласника). Основний об'єм будинку — чотириповерховий, цокольний поверх має значний перепад. Цегляний, прямокутний у плані, односекційний, розрахований на вісім квартир, з двома значного виступу ризалітами чорних сходів на затиллі. Центральний парадний вхід з ганком піднятий до середини рівня цокольного поверху. Композиція фасаду, вирішеного у стилі модерн, основана на симетрично-осьовій схемі побудови, єдиним відступом від якої є бічне розташування наскрізного проїзду на подвір'я. Центральну вісь сформовано вертикаллю сходової клітки з трьома вікнами, зміщеними стосовно вікон житлових кімнат. Важливу роль в архітектурному вигляді будинку відіграють лоджії та еркери, розташовані симетрично по краях фасаду. Лоджії мають характерні для модерну криволінійні форми. Динамізм фасаду посилюється увігнутістю карниза, ілюзорна рухливість якого

72.8. Вул. Володимирська, 44.

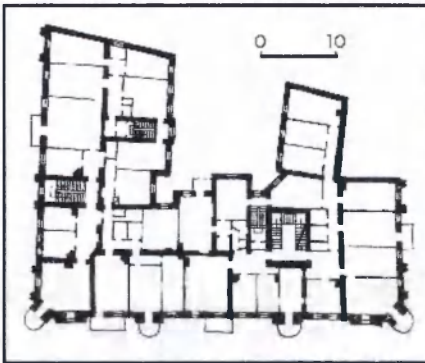
заспокоюється аттиками. Стіни декоровано ліпними вставками й цегляним орнаментом. Вишуканість архітектурних деталей ставить будинок у ряд найцікавіших витворів домобудування у стилі модерн.

На поч. 20 ст. на третьому — четвертому поверхах будинку містилася приватна жіноча гімназія М. Левандовської, в якій у різний час працювали історик літератури В. Адрианова-Перетц (викладач російської), мистецтвознавець С. Гіляров (викладач педагогіки, протоієрей В. Липківський (законовчитель), природознавець П. Тутковський (голова педагогічної ради) [328].

Михайло Кальницький,

Тетяна Маніфасова.

72.10. Житловий будинок 1898, в якому містилася гімназія Стельмашенка М. О., працювали і проживали відомі діячі науки і культури (архит., іст.). Вул. Володимирська, 40/2. Фор-

мує фронт забудови кварталу з боку вулиць Володимирської, Ярославового Валу та Золоторівської. Зведений за проектом арх. О. Кривошеєва на замовлення оперного співака М. Михайлова. Будинок капітально реконструйовано у 1990-х рр.

Чотириповерховий, цегляний, з підвалом, двосекційний, складної П-подібної конфігурації у плані, зі зрізаними кутами. За функціонально-планувальною структурою — типовий прибутковий будинок, в якому було по дві багатокімнатні квартири на поверсі біля сходових кліток, що мали парадний і чорний входи. На першому поверсі з боку вулиць Володимирської і Ярославового Валу містилося вісім крамниць. Архітектура будинку вирішена у стилі неоренесанс з використанням окремих рис бароко. Перший поверх розчленовано великими вітринами, другий — оформлено рустом. Два верхніх поверхи об'єднано спареними колонами корінфського й пілястрами доричного ордерів. У підвіконних вставках, на постаменті колон, в обрамленні лиштв вікон — ліпний орнаментальний декор. Балкони напівкруглої й прямокутної форми оздоблено металевими ґратами. Вінчають будинок карнизи зі спареними кронштейнами у вигляді акантового листа і меандровий фриз. На рівні даху були типові для архітектури Києва 19 — поч. 20 ст. декоративні башти барокового характеру (одну з них на розі вулиць Володимирської та Ярославового Валу відновлено 1994).

Будівля є невід'ємною частиною історичного середовища заповідних вулиць поблизу Золотих воріт.

У 1907—10 тут містилася приватна чоловіча гімназія священика М. Стельмашенка. У ній викладали: малювання — київський архітектор М. Гарденин (1908), російську мову і словесність — П. Корольов (1908—09), батько видатного конструктора космічних кораблів С. Корольова. Пізніше розташовувалась на Рильському пров., 10. При гімназії діяла Олексіївська церква. 1910 тут містився кінотеатр.

72.10. Вул. Володимирська, 40/2.

72.10. План третього поверху.

1914 в будинку поселився київський лікар-венеролог, проф. О. Лур'є. З осені 1918 до поч. 1919 в його квартирі (№ 2) проживав двоюрідний брат Еренбург Ілля Григорович (1891—1967) — письменник, публіцист і громадський діяч. У цей період брав активну участь у літературному житті Києва, видав тут поетичну збірку «В смертну годину», відвідував зібрання клубу «ХЛАМ» (художники, літератори, артисти, музиканти), що розташовувався на нинішній вул. Архітектора Городецького. Враження від перебування у Києві часів громадянської війни знайшли відображення на сторінках його творів: «Незвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів», «Тринадцять трубок», «Рвач», «Люди, роки, життя» та ін.

У 1910-х рр. в будинку проживав Кованько Петро Леонідович (1876—?) — економіст-фінансист, доцент Київського університету (з 1909), з 1914 — професор Комерційного інституту, у 1920—30-х рр. — Інституту народного господарства. На еміграції працював в Інституті вивчення СРСР в Мюнхені [329].

Сергій Білокінь,

Михайло Кальницький.

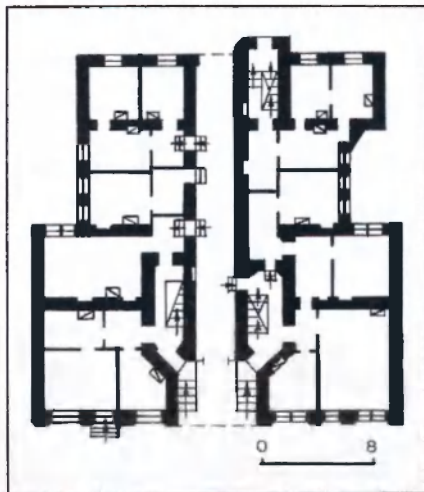
72.11. Житловий будинок 1888, в якому містилася мистецька студія «Культурної ліги» (іст.). Вул. Володимирська, 61-б. На червоній лінії забудови вулиці.

Триповерховий, цегляний, з підвалом. Споруджений на замовлення купця І. Н. Тульчинського. Первісно двоповерховий, у радянський час надбудований. Ділянка, на якій розташований будинок, раніше входила до складу наріжної садиби на вул. Володимирській, 61/11; відокремлена у 1910.

1919—24 у будинку діяла мистецька студія з живописним і скульптурним відділеннями художньої секції єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» (1918—25). Нею керували: у 1920 — скульптор Н. Аронсон, 1923—24 — скульптор і графік М. Епштейн. Тут навчалось багато дітей та юнаків, батьки яких загинули під час єврейських погромів. Мистецька студія організувала виставки у школах Києва, 1924 — в Америці. У вересні 1921 тут було відкрито Музей пластичних мистецтв, в організації якого брали активну участь

скульптор І. Чайков (пізніше заслужений діяч мистецтв РРФСР) і театральний художник, вихованець Рисувальної школи М. Мурашка Н. Шифрін (пізніше народний художник РРФСР). Внаслідок переслідування ліги з боку радянської влади припинили діяльність також художня секція і мистецька студія. Студію було реорганізовано у Другу державну єврейську індустріальну художню профшколу, якою завідував М. Епштейн. Мала

72.12. Вул. Володимирська, 43.
72.12. План першого поверху.

пять відділень: малярсько-декоративне, макетно-театральне, скульптурне, граверне, фотографічне. Одночасно тут діяла єврейська музична профшкола. З ліквідацією національних навчальних закладів у 1931 перетворені на звичайні школи.

Тепер у будинку міститься медичний заклад [330].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

72.12. Житловий будинок 1888, в якому містилися редакція газети «Киевское слово», літературна студія «Контакт», народився Вертинський О. М. (архит., іст.). Вул. Володимирська, 43.

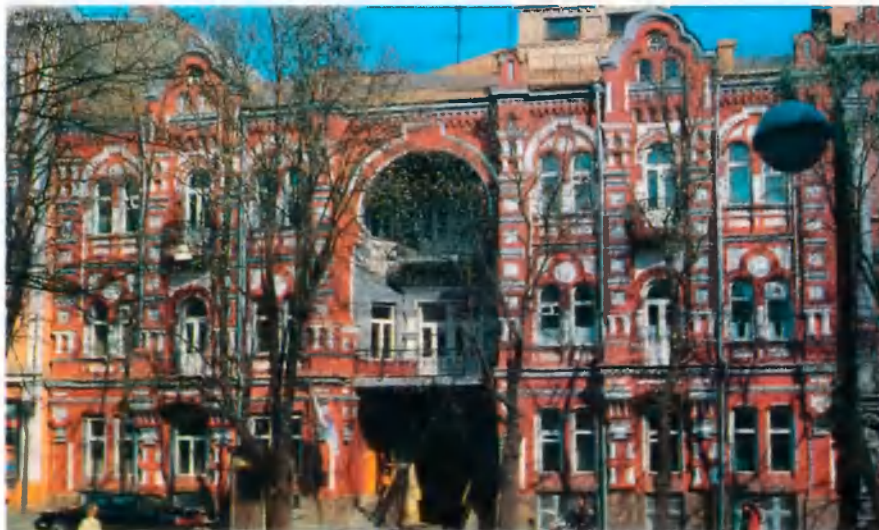
Займає рядове положення у кварталі між вулицями Прорізною і Б. Хмельницького, відповідає стилістиці навколишньої забудови. Зведено за проектом арх. В. Николаєва. Власником споруди був професор кафедри політичної економії і статистики Київського університету А. Антонович.

Триповерховий (з подвір'я — чотириповерховий), цегляний, з цокольним поверхом. Складається з двох зблокованих одноквартирних секцій, що мають роздільні сходові клітки. Перекриття дерев'яні. Композиція головного фасаду тридільна, з розташованим у центрі внутрішньоквартальним проїздом, фланкованим двома сходами. Центральна частина вирішена у вигляді ніші-екседри, до якої входять два балкони. Бічні частини увінчано фронтонами у формі кокошників. Фасад оформлено ритмом пілястрів, обрамлення вікон і декор стін мають характерну для російської архітектури 17 ст. форму, виконану фігурною цегляною кладкою. В огорожі балконів використано чавунне литво, в опорах центрального балкона — ковані металеві колонки, що становлять мистецьку цінність.

Один з найхарактерніших для першого етапу будівництва (1870—80-х рр.) прибуткових житлових будинків з індивідуальним творчим почерком архітектора.

Частину приміщень будинку займала редакція щоденної літературно-політичної і економічної газети «Киевское слово». Виходила 1886—1905. Видавель-редактор — А. Антонович, з 1893 — В. Богданов, з серпня 1905 — В. Фінн. Її активними співробітниками були члени Київського комітету РСДРП (меншовиків) В. Вакар і О. Шліхтер. Письменник О. Купрін надрукував тут у 1890-х рр. ряд оповідань, зокрема «Чудовий лікар», цикл «Київські типи» та ін. В газеті опубліковано казку «Звір'ячий бюджет» І. Франка, оповідання «Світло добра і любові», «Увінчаний співець» Олени Пчілки, галицькі пісні в перекладі С. Бердяєва. Один із співробітників газети — журналіст і адвокат М. Вертинський, який підписував свої фейлетони псевдонімом «Граф Нівер», деякий час проживав у цьому будинку на четвертому (мансардному) поверсі. Тут народився його син Вертинський Олександр Миколайович (1889—1957) — артист, поет, композитор. Про свій перший київський будинок згадує у книзі спогадів «Дорогою довгою...».

У роки громадянської війни тут містився грузинський винний льох «Замок Тамари», назва якого згадується на сторінках роману М. Булгакова «Біла гвардія».

На поч. 1930-х рр. в будинку діяло об'єднання літераторів «Комуна письменників», при якому працювала літературна студія «Контакт». Заняття в студії проводив київський поет М. Ушаков. Серед відвідувачів були поети Л. Озеров, Я. Хелемський та ін.

1995 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку О. Вертинському (ск. М. Рапай, арх. В. Дордінтов).

Тепер тут — установи, зокрема, Посольство Республіки Корея [331].

Михайло Кальницький.

Володимир Ясієвич.

72.13. Житловий будинок 1889—90, в якому містилися Рисувальна школа Мурашка М. І., гімназії Бейтель А. О., Перетяткович В. А., Археологічний інститут (архит., іст.). Вул. Володимирська, 47. У рядовій забудові вулиці, в кварталі між вулицями Прорізною і Б. Хмельницького. Зведено як прибутковий у садбі купця Ф. Міхельсона за проектом акад. архітектури В. Сичугова, перероблено арх. О. Шіде, який зводив споруду. Будинок вирішено у стилі неоренесанс з елементами бароко. Забудована по периметру ділянка первісно мала велике внутрішнє подвір'я.

Триповерховий, цегляний, з цокольным поверхом. Кожний поверх був розрахований на чотири великі групи приміщень: дві — в головному корпусі, дві — в тильному флігелі з коридорним двобічним плануванням. Через те, що рівень ділянки мав значний перепад висот, під поперечним двором корпусом збудовано додатковий поверх, що з'єднувався з подвір'ям пологими пандусами вздовж бічних флігелів. Південний фасад поперечного флігеля виходив на широку терасу, що сполучалася сходами з розташованим нижче садом.

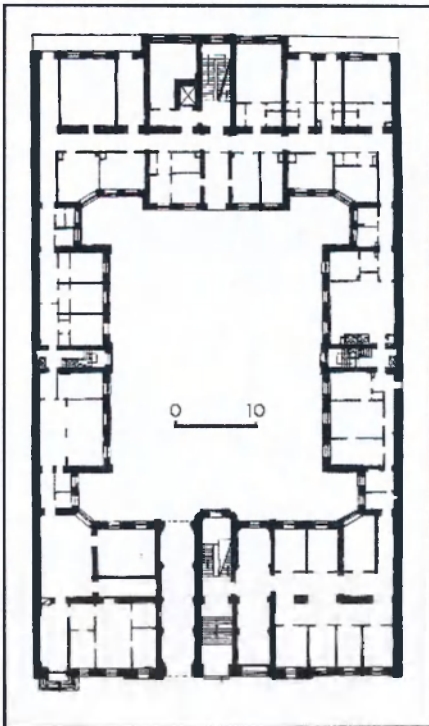
Головний фасад має тридільну композицію з розвинутим центром. Нижній поверх рустований, має два входних прорізи (з них бічний — пізніший) і проїзд на подвір'я. Другий і третій поверхи вирішені ритмом пілястрів коринфського ордера, центр оформлено трьома арками, що спираються на спарені колони. Увінчує споруду аттик з трикутними фронтонами. Мистецьку цінність мають дубова різьблена стеларка головного входу, елементи зовнішнього декору, виконані з цегли і відлиті у гіпсі ліпні деталі, двомаршові сходи з металевими поруччями.

Відразу після закінчення будівництва з 1891 тут містилася Рисувальна школа М. Мурашка (Київська рисувальна школа) — приватний художній навчальний заклад, який відіграв важливу роль у розвитку мистецтва і художньої освіти в Україні. Малярська школа була заснована 1875 живописцем і педагогом, випускником петербурзької Академії мистецтв Мурашком Миколою Івановичем (1844—1909). Він намагався створити загальнодоступний навчальний заклад, в якому змогли б розвивати свої художні здібності усі бажаючі, незалежно від віку, статі, освіти, стану тощо. Значну частину вихованців складали бідні учні, які навчалися безкоштовно. Протягом усього часу існування школи їй надавав значну матеріальну підтримку представник відомої династії цук-

розаводчиків, меценат і колекціонер І. Терещенко. Розташовувалася у 18 кімнатах на третьому поверсі будинку (спочатку містилася у будинку С. Тарновської на вул. Трьохсвятительській, 1882—90 — на вул. Володимирській, 46; останній не зберігся). Передова система викладання і широке коло навчальних дисциплін дали змогу М. Мурашку залучити до школи провідних педагогів й виховати чимало талановитих художників. Серед викладачів закладу були відомі живописці Г. Дядченко, М. Мурашко, М. Пимоненко, Х. Плагонів, О. Троїцька-Гусева. У ці роки тут здобули освіту скульптор Ф. Балавенський; графіки і живописці М. Жук і Ф. Красицький; всесвітньо відомий митець-реформатор, один з основоположників супрематизму К. Малевич; небіж засновника школи, живописець, один з орга-

72.13. Вул. Володимирська, 47.

72.13. План першого поверху до реконструкції 1990-х рр.

нізаторів Товариства київських художників (1916) О. Мурашко; майбутній народний художник УРСР (з 1946), викладач Київського художнього інституту Г. Світлицький; живописець, мистецтвознавець, співробітник журналу «Мир искусства» С. Яремич.

Рисувальна школа мала цінну матеріальну базу. Особливий інтерес викликала колекція авторських творів, подарованих школі художниками М. Ге, І. Крамським, В. Полєновим, І. Рєпіним, В. Суриковим, І. Шмідком та ін. У травні 1901 Рисувальна школа М. Мурашка припинила своє існування. Того ж року відкрито Київське художнє училище (вул. Воронського, 2), значну частину викладачів якого становили педагоги Рисувальної школи.

Протягом 1890—1909 рр. на першому поверсі діяла приватна жіноча гімназія А. Бейтель. Тут викладали у 1890-х рр. історик Є. Тарле, геолог П. Тутковський.

У 1910-х рр. тут містилася приватна жіноча гімназія В. Перетяткович, в якій викладали мистецтвознавець С. Гіляров, літературознавці М. Гудзій, С. Маслов, історик П. Смирнов. У грудні 1915 гімназію відвідав польський письменник і педагог Я. Корчак. Влітку 1917 він деякий час працював педагогом-спостерігачем у дитячому садку при гімназії В. Перетяткович.

З листопада 1918 у будинку містився Київський археологічний інститут — вищий навчальний і дослідний заклад, заснований Тимчасовим урядом у серпні 1917 з ініціативи вчених міста. Мав три (до 1918 — два) відділення: археологічне, археографічне, історії мистецтв з трирічною програмою навчання.

В інституті викладали відомі історики, археологи, літературо- і мистецтвознавці: В. Базилевич, М. Василенко, С. Гіляров, А. Дахнович, Ф. Ернст, В. Зуммер, К. Квітка, А. Кримський, А. Лобода, В. Ляскоронський, С. Маслов, О. Новицький, Г. Павлуцький, В. Пархоменко, Н. Полонська, П. Смирнов, Ф. Шміт (з поч. 1922 — ректор), Д. Щербаківський та ін. Слухачами інституту були співробітники ВУАН (молодша генерація), київських музеїв, навчальних закладів. Серед них — Н. Венгрженівська, В. Волошин, М. Вязмітна, І. Губаржевська, Н. За-

гледа, Н. Коцюбинська, П. Кульженко-Гудалова, М. Новицька, Є. Спаська, С. Шамрай. У липні 1920 за рішенням Наркомосу УСРР закритий як самостійний навчальний заклад, переданий у відання ВУАН. Внаслідок низки реорганізацій 1922 перетворений на археологічні курси при кафедрі мистецтвознавства (працювали за вузівською програмою). У серпні 1924 за звинуваченням у дотриманні дорадянської системи навчання діяльність інституту була заборонена.

У повоєнні роки тут перебували лікувальні заклади, внаслідок чого споруда зазнала внутрішньої переробки; дворові фасади облицьовано керамічною плиткою (1967). На поч. 1990-х рр. тильний флігель було знесено.

Тепер головний будинок -- на реконструкції, інтер'єри знищено [332].

*Михайло Кальницький,
Тетяна Трегубова, Лариса Федорова,
Володимир Ясієвич.*

72.14. Житловий будинок 1881, в якому містилася явочна квартира Залізничного підпільного райкому КП(б)У (іст.). Вул. Володимирська, 84. На червоній лінії забудови вулиці. Два верхні поверхи добудовано 1941. Чотириповерховий, цегляний. У 1960-і рр. проведено внутрішнє перепланування будинку.

З червня 1942 до листопада 1943 квартири № 11 на четвертому поверсі була явочною квартирою Залізничного підпільного райкому Компартії України, який очолював О. Пироговський. Активно діючи увесь період окупації міста з вересня 1941 до листопада 1943, Залізничний райком відіграв провідну роль у боротьбі підпільних організацій Києва проти німецько-фашистських загартників. У липні 1942 після провалу основного і запасного міськкомів партії він перебрав на себе функції керівного центру -- підпільного міськкому, які виконував до липня 1943. До складу комітету увійшли підпільники Г. Мироничев та Б. Петрушко. У липні 1943 за рішенням ЦК КП(б)У Залізничний райком добрав кандидатури у Київський підпільний міськком партії третього складу, секретарем якого стала Б. Петрушко. До складу райкому ввели А. Тонковида -- у липні 1943 та А. Демчука --

у вересні. З другої половини 1942 райком розгорнув роботу далеко за межами свого адміністративного району, керував агітаційною та диверсійно-підпільною діяльністю 23 підпільних організацій, у тому числі 16-ти підпільних груп у Залізничному районі. Райком мав 18 конспіративних і явочних квартир. У квартирі на Володимирській вул., 84 відбувалися майже усі засідання бюро райкому, на яких обговорювалися основні питання підпільної роботи, заслуховувалися звіти керівників підпільних груп, тут зберігалися документи райкому. Вона була місцем зустрічей членів бюро з окремими керівниками підпільних груп і зв'язківцями партизанських загонів, тут переховувалися по декілька днів підпільники, яких переслідувало гестапо. Господинею явочної квартири була О. Світлична, яка виконувала обов'язки технічного секретаря райкому, здійснювала зв'язок з керівниками підпільних груп, переправляла у партизанські загони зброю, друкувала на машинці та розповсюджувала листівки й зведення Радінформбюро. У квартирі № 9 (тепер № 13) жила Б. Петрушко. 1966 на фасаді будинку встановлено гранітну меморіальну дошку [333].

Лариса Федорова.

72.16. Вул. Володимирська, 18.
72.16. План першого поверху.

72.15. Житловий будинок 1950-х рр., в якому проживав Дерегус М. Г. (іст.). Вул. Володимирська, 9. З відступом від червоної лінії забудови кварталу. Семи-, п'ятиповерховий, цегляний, у плані П-подібний. Центральний призматичний об'єм фланкується меншими за довжиною та висотою бічними крилами, які включають портали входів та оформлені архівольтами аркові проїзди на подвір'я. Симетричний за композицією головний фасад облицьовано керамічною плиткою, архітектурні деталі в стилі класицизму (портали, ліштви вікон першого поверху, цоколь та карниз) виконано з темно-сірих бетонних блоків методом видивання.

В цьому будинку на третьому поверсі в трикімнатній квартирі № 10 з кінця 1972 до 1997 жив Дерегус Михайло Гордійович (1904--97) -- живописець і графік, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958), народний художник СРСР (з 1963), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969), голова правління Спілки художників України (1956--62).

Автор живописних і графічних творів на теми української історії й народної творчості, М. Дерегус в ці роки продовжує працювати над творами з своїх улюблених серій «Хмельниччина», «Українські народні думи і пісні», які розпочав ще 1945: «Козака несуть» (1974, олія), «Дума про козака Голоту» (1975, офорт), «Напередодні» (1993, олія) та ін. У творчому доробку майстра зазначеного періоду -- живописні полотна: «Віва Альянде» (1973), «Декабристи в Кам'яниці» (1975), цикл «Степ» (1977--78), «Катерина» (1985), «Солоха» (1978); пейзажі «Алея парку», «Квітник в парку» (1985); портрети, натюрморти; серія офортів за мотивами творів Лесі Українки: «Мавка», «Лісовик», «Русалка водяна» (1977--79) й багато ін. У 1984 відбулася ювілейна виставка М. Дерегуса в зв'язку з 80-річчям від дня народження художника. Тепер на нижніх поверхах -- Державний комітет України з матеріальних резервів, верхні -- житлові [334].

*Елла Піскова,
Тетяна Трегубова.*

72.19. Вул. Володимирська, 51-а.

72.16. Житловий будинок 1860—1900, в якому проживав Іконников М. С. (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 18. На розі вул. Володимирської та Рильського пров., формує ансамбль Софійської пл. Споруджений як приватний двоповерховий будинок арх. М. Іконникова. Двічі надбудовувався (востаннє 1900 за проектом арх. В. Ніколаєва). Капітально реконструйований 1984.

Чотириповерховий, цегляний, двосекційний, у плані Г-подібний. Перекриття плоскі, бетонні (спочатку по дерев'яних балках), дах похилий. Рустовані фасади у стилі неоренесанс, розчленовані пілястрами коринфського та іонічного ордерів, тяжіють до симетрії відносно рогу будинку. Поверхи розділено профільованими карнизами. Невеликі розкріповки з парадними під'їздами відзначено прямокутними в плані башточками на даху. Пластично опрацьована заокруглена наріжна частина з динамічними у стилістиці модерну скульптурами каріатид, що підтримують дугоподібний балкон третього поверху, підкреслена невеликою банею з кованою короною (спочатку — зі шпилем). Збереглися металеві ажурні огорожі парпету і балконів. Ліпне оформлення інтер'єрів втрачено.

Будинок — типовий зразок житлової споруди у стилі неоренесанс, органічно вписується в історичну забудову вулиці.

У цьому будинку до кінця життя мешкав Іконников Михайло Степанович (1818—97) — київський губер-

гова для родини Шкотів, киян британського походження. Після 2-ї світової війни надбудовано ще один поверх, заповнено проміжок між цим та сусіднім (№ 32) будинками. В оформлен-

72.20. Вул. Володимирська, 39/24. Фото 1910-х рр.

72.20. План третього поверху до реконструкції 1990-х рр.

ський архітектор (1854—95), автор проектів: Присутствених місць (у спів-авторстві), Лук'янівської в'язниці, медичної клініки університету та ін. [335].

Борис Єрофалов.

72.17. Житловий будинок 1870-х рр., в якому проживав Образцов В. П., містилася редакція газети «Чехослов'янин» (архіт., іст.). Вул. Володимирська, 34. У суцільній забудові фронту вулиці.

Триповерховий (первісно двоповерховий), цегляний, на цокольному поверсі, у плані близький до Г-подібного. Будинок був споруджений за проектом академіка архітектури В. Сичу-

ні фасаду застосовано притаманний творчості В. Сичугова візерунок цегли, що нагадує вишивку. Облицювальна цегла утворила чарунковий карниз, лиштву вікон, ланцюжки рустів. Під час надбудови втрачено два симетричні цегляні обеліски у завершенні, що формували силует споруди. Цокольний поверх призначався під торговельні приміщення, інші — під житло.

Тут у 1880-х рр. мешкав Образцов Василь Парменович (1849—1920) — терапевт, професор Київського університету (з 1893), засновник київської терапевтичної школи. У цей час реакційне керівництво університету відмовило В. Образцову через прогресивні громадські погляди у посаді приват-доцента, і він займався приватною практикою. Серед його пацієнтів був відомий поет С. Надсон. У листопаді 1886 під час лікування одного з хворих В. Образцов зробив відкриття, на основі якого було започатковано метод пальяції органів черевної порожнини та безпосередньої перкусії, що відіграло значну роль у діагностиці внутрішніх хвороб.

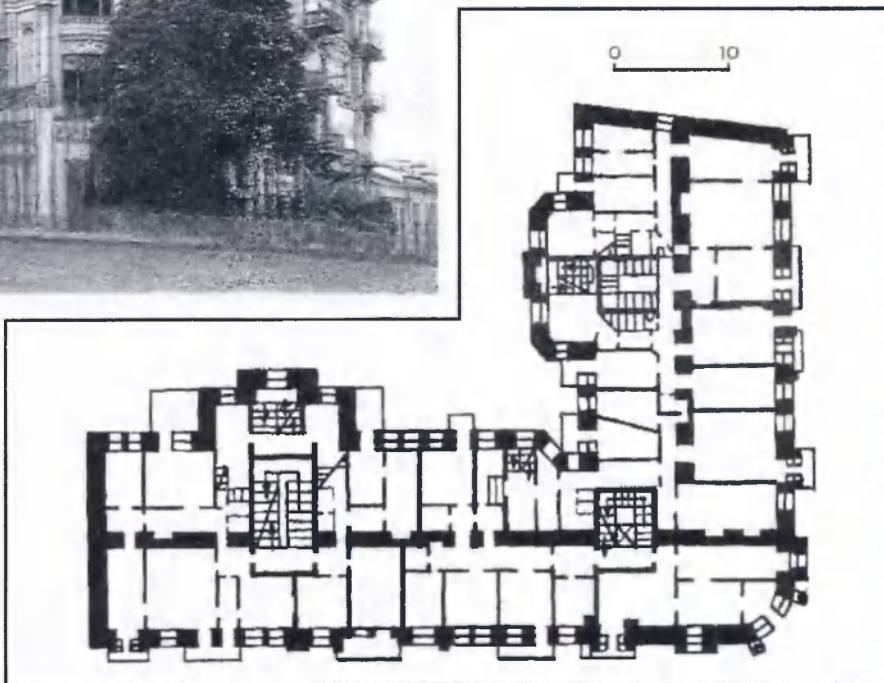
У 1910-х рр. в будинку містилася редакція газети «Чехослов'янин» (чеською мовою), в якій співпрацював чеський письменник Я. Гашек. Тут проживав редактор газети Швиговський В'ячеслав Францович.

Нині будинок займає установа [336].

Михайло Кальницький.

72.18. Житловий будинок 1893, в якому проживав Петлюра С. В., містилася редакція газети «Слово» (іст.). Вул. Володимирська, 78. На схилі вулиці. На поч. 20 ст. належав Г. Тульчинській, мав № 76. Первісно дво — триповерховий, верхній поверх надбудовано в 1930-і рр. Головний фасад вирішено в стилі неоренесанс. Цегляний, пофарбований, складається з двох житлових секцій. Дата спорудження міститься в картуші над балконом на лівому фланзі фасаду.

1908—09 у цьому будинку проживав Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — громадсько-політичний і дер-

жавний діяч, публіцист, організатор українських Збройних сил, Головний отаман військ УНР, голова Директорії УНР. У липні 1907 приїхав із Санкт-Петербурга й відразу став секретарем часопису «Рада». Разом з М. Поршем редагував газету «Слово» (виходила з 11 травня 1907; з'явилося 105 чисел; видавець — О. Королькова). Редакція містилася у помешканні С. Петлюри. Газета дбала передусім про політичне й соціальне виховання робітників і селян, приділяла увагу національному життю. У «Слові» друкувалися Д. Донцов, А. Жук, Г. Коваленко, С. Черкасенко та ін. На поч. 1909 С. Петлюра повернувся до Санкт-Петербурга [337].

Сергій Білокінь.

72.19. Житловий будинок поч. 20 ст., в якому проживав Терещенко М. І. (іст.). Вул. Володимирська, 51-а. На подвір'ї, паралельно вулиці. Чотириповерховий, цегляний, тинькований.

Тут 1928—66 у квартирі № 15 жив і працював Терещенко Микола Іванович (1898—1966) — поет і перекладач, автор понад 20 поетичних збірок і 50 книжок перекладів. За цей час написав такі поетичні збірки, як «Республіка» (1929), «Порив» (1932), «Жнива» (1946), «В битвах і трудах» (1951), «Дружба» (1962), «Серце людське» (1962). Перекладав твори російських, білоруських письменників, поетів Сходу. Найбільша його перекладацька праця — антологія французької поезії, яка містить твори 250 поетів 11—20 ст. з біографічними довідками й короткими творчими характеристиками. Підготував «Літературний щоденник» — своєрідну енциклопедію світової літератури, що подає відомості про більше як 3,5 тис. письменників усього світу.

1926—34 М. Терещенко був одним з редакторів щомісячного літературно-художнього і культурно-громадського журналу «Життя й революція». З серед. 30-х рр. — редактор відділу поезії у Державному літературному видавництві України. Неодноразово обирався членом правління Спілки письменників України. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. був в евакуації у Ташкенті. 1973 помертено відзначений літературною премією УРСР ім. М. Рильського.

1985 на фасаді будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом письменника (ск. І. Шаповал, худ. Ю. Улятько).

Тепер будинок перебудовано, в ньому містяться різні установи [338].

Іл. див. с. 262. *Лариса Гаврилюк.*

72.20. Житловий будинок 1899—1902, в якому проживав Химиченко О. В. (архіт., іст., мист.). Вул. Володимирська, 39/24. На розі вулиць Володимирської і Прорізної. Збудовано архітектурною фірмою Шимана та Гілевича на замовлення П. Григоровича-Барського (автор проекту — арх. К. Шиман, інж.-будівничий О. Гілевич). Під час спорудження від збанкрутілого замовника будинок перейшов у власність багатого купця О. Сироткіна. На першому поверсі будівлі містилося відоме у Києві кафе «Маркіз» (згодом ресторан «Чайка», пізніше — «Лейпціг») із затишною двосвітною залою. Під назвою «Маркіз» кав'ярня згадується в романі М. Булгакова «Біла гвардія».

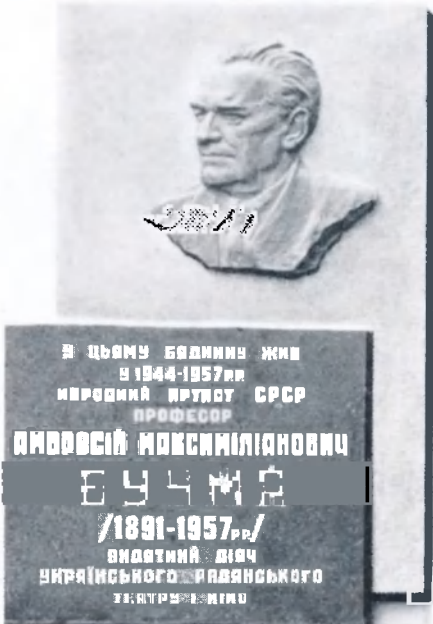
72.21. Вул. Володимирська, 48-а.

Чотириповерховий, у плані Г-подібний, трисекційний, з комфортабельними п'яти-, шестикімнатними квартирами. Стилістика будинку еkleктична, переважають риси ренесансної архітектури у поєднанні з елементами бароко. У вирішенні великих викон наріжної частини виявився вплив стилю модерн.

72.22. Вул. Володимирська, 14/8.

У ЦЬОМУ БУДИНКУ в 1944-1954 рр. ЖИВ НАРОДНИЙ АРТИСТ СРСР
ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ШУМСЬКИЙ
1887-1954
ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ТЕАТРУ І КІНО

В ЦЬОМУ БУДИНКУ ЖИВ в 1944-1957 рр. НАРОДНИЙ АРТИСТ СРСР ПРОФЕСОР
ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ МАКАРЧЕНКО
/1893-1979/ ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ТЕАТРУ І КІНО

Чільні фасади різної довжини мають симетрично-осьову композицію. Їхні центральні осі й фланги акцентовано ускладненими завершеннями у вигляді фігурних аттиків і дахових вежок.

Наріжжя увінчувала гранчаста вежа, що мала високу ренесансну баню з ліхтариком і шпилем (втрачено). Розкритки фасадів завершено мансардними вікнами складних абрисів, які завершувалися фронтонами з цибулястими маківками. Декор чільних фасадів відзначається пишністю, багатством архітектурних деталей високого рельєфу, круглою скульптури та орнаменту. Привергає увагу скульптурна композиція з двох напівлежачих жіночих постатей під карнизом. На окремих балконах збереглися оригінальні литі й ковані ґрати. Інтер'єри квартир були розкішно оздоблені ліпленням, грубами з рельєфними кахлями. Завдяки багатому оздобленню будинок став відомою архітектурною пам'яткою міста.

У 1900—1910-х рр. у будинку мешкав Химиченко Олександр Васильович (1856—1947) — музикант, флейтист. У ці роки — соліст оркестру київської опери, викладач музичного училища, з 1913 — професор Київської консерваторії.

Тепер перебуває на реконструкції, внутрішнє оздоблення втрачене [339].

Іл. див. с. 263. *Марія Кагомська, Олена Лисенко.*

72.21. Житловий будинок рубежу 19—20 ст., в якому проживали Братман Е. П., Кобелев О. В., Макарченко О. Ф. та інші. (іст.). Вул. Володимирська, 48-а.

Чотириповерховий, цегляний, фасадом на Театральну пл.

У цьому будинку проживали відомі діячі науки і культури.

У 1910-і рр. — Братман Едуард Петрович (1856—1918) — міський архітектор Києва (1898—1915), автор проєктів багатьох споруд, у т. ч. житлових будинків на вулицях Архітектора Горюдького, 9 і 15 (у співавт. з Г. Шлейфером); Б. Хмельницького, 10; школи на вул. Фрунзе 164 (у співавт. з В. Кричевським) тощо.

У 1910-і рр. — Кобелев Олександр Васильович (1860—1942) — архітектор. У цей час за його проєктами у Києві споруджено Селянський поземельний і Дворянський земельний банки (вул. Володимирська, 10). Вищі жіночі курси (вул. О. Гончара, 55-а), будинок Київського відділення Російського технічного товариства (вул. О. Гончара, 55-6).

У 1961—87 в квартирі № 23 — Короїд Олексій Степанович (1911—88) — економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). У ці роки заступник директора Інституту економіки АН УРСР (1955—65), голова Відділу суспільних наук АН УРСР (1957—63). У 1965—72 — ректор, з 1972 — завідувач кафедри Київського інституту народного господарства. Розробляв проблеми політичної економії, науково-технічного прогресу, комплексного розвитку продуктивних сил України.

У 1960—70-і рр. у квартирі № 5 — Макарченко Олександр Федорович (1903—79) — нейрофізіолог, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). У цей період — завідувач відділу Інституту фізіології АН УРСР, 1956—66 — директор цього

закладу. Одночасно — голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1961—62), віце-президент АН УРСР (1962—63). Досліджував проблеми впливу кори головного мозку на біохімічний склад крові, зміни нервової системи при інтоксикації.

У 1920—30-х рр. у квартирі № 8 — Обремський Всеволод Адольфович (1871—1940) — архітектор, цивільний інженер, педагог. Брав участь у проектуванні Київського політехнічного інституту, спорудженні й відбудові багатьох будинків у Київській та Чернігівській губерніях. Бл. 40 років викладав у КПІ та інших закладах, організатор і керівник архітектурного факультету КПІ (1920—30), у 1930—35 — завідувач кафедри Київського інженерно-будівельного інституту.

1943—52 у квартирі № 5 — Стражеско Микола Дмитрович (1876—1952) — терапевт, акад. АН УРСР (з 1934) і АН СРСР (з 1943), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947), творець наукової школи в галузі кардіології. 1943 повернувся у визволений Київ і доклав чимало зусиль для відродження створеного ним у 1936 Українського НДІ клінічної медицини, що перетворився потім на великий кардіологічний центр (тепер — Український НДІ кардіології ім. М. Стражеска). Одночасно очолював факультетську терапевтичну клініку Київського медичного інституту (1929—52). Автор понад 260 наукових праць, присвячених питанням клінічної й теоретичної медицини, багато з яких одержали світове визнання. Був членом ученої ради Міністерства охорони здоров'я СРСР і УРСР, Українського терапевтичного товариства. Ім'ям вченого названо вулицю в Києві, на території інституту встановлено пам'ятник.

1954 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру на пошанування М. Стражеска (арх. І. Шмульсон); 1992 замінено бронзовою (ск. М. Рапай, арх. В. Єлізаров) [340].

В'ячеслав Горбик, Ярослава Докучаєва.

72.22. Житловий будинок 1910—11, в якому проживали Бучма А. М., Глущенко М. П., Касіян В. І., Лисенко М. Г., Мейтус Ю. С., Шумський Ю. В. (іст.). Вул. Володимирська, 14/8. На розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської.

П'ятиповерховий, цегляний. Збудовано на замовлення київського купця Я. Файбишенка.

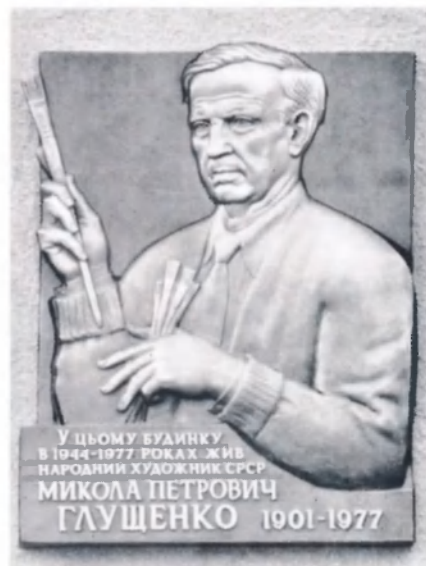
У цьому будинку проживали відомі діячі культури.

З серпня 1944 до січня 1957 — Бучма Амвросій Максиміліанович (1891—1957) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944). З 1936 творча біографія Бучми пов'язана з Київським українським драматичним театром ім. І. Франка. У 1946—48 — художній керівник Київської кіностудії художніх фільмів. Під керівництвом А. Бучми було створено фільми «Нескороені» (1945, зіграв роль головного героя Тараса Яценка), «Подвиг розвідника» (1947, роль Лещука); зіграв роль боцмана Дзюби у фільмі «В далекому плаванні» (1947). У цей же час на сцені театру створив образ Макара Діброви в однойменній п'єсі

О. Корнійчука (Державна премія СРСР, 1949). Роботу в театрі й кіно поєднував з педагогічною діяльністю. 1940—53 (з перервою) — професор Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Похований на Байковому цвинтарі. Ім'ям митця названо вулицю у Києві.

Його дружина Бжеська Валентина Юхимівна (1896—1977) — актриса, заслужена артистка Узбецької РСР (з 1944) і УРСР (з 1951), до 1957 працювала в одному театрі з чоловіком. Сім'я А. Бучми проживала у квартирі № 1 на другому поверсі. У робочій кімнаті актора збереглося чимало

72.22. Вул. Володимирська, 14/8.

меморіальних речей. Щорічно, за традицією, у день пам'яті А. Бучми (6 січня) у квартирі збираються його друзі й шанувальники таланту.

1944—77 — Глущенко Микола Петрович (1901—77) — живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1946), народний художник СРСР (з 1976). З 1944 життя і діяльність митця нерозривно пов'язані з Києвом і цим будинком.

За цей час Глущенко створив численні пейзажі, серію портретів «Герої партизанського руху в Україні», «Київ після визволення», а також пейзажі Закарпаття, Черкащини, Криму, Приазов'я, Донбасу; 1973 з виставкою «Мальовнича Україна» побував у багатьох містах Європи. За серію робіт «Пейзажі України» та інші 1972 був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка. Проводив громадську роботу в Спілці художників УРСР, очолював секцію образотворчого мистецтва в Товаристві дружби із зарубіжними країнами «Україна».

Похований на Байковому цвинтарі.

Сім'я М. Глущенко проживала на четвертому поверсі в лівому крилі будинку, у квартирі № 6. Майстерня художника містилася у будинку № 25 на вул. Хрещатик.

1944—76 — Касіян Василь Ілліч (1896—1976) — графік, народний художник СРСР (з 1944), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1974).

Твори: ілюстрації до повістей І. Франка «Борислав сміється» (1948), «Кобзаря» Т. Шевченка (1944, 1949, 1954, 1974), до повісті «Земля» О. Кобилянської (1950, 1954), новел В. Стефаніка (1958) та ін. Відомий також як автор ряду мистецтвознавчих праць. Проводив педагогічну роботу в Художньому інституті (з 1927), очолював сектор теорії в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, був головою Правління Спілки художників УРСР (1944—56), брав участь у багатьох республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1964), Державною премією УРСР (1971). 1978 засновано премію ім. В. Касіяна. Похований на Байковому цвинтарі. Ім'ям митця названо вулицю у Києві.

Сім'я художника проживала в квартирі № 5 на четвертому поверсі.

1944—58 — Лисенко Михайло Григорович (1906—72) — скульптор, народний художник СРСР (з 1963), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1970). У ці роки керував відділом монументального живопису і скульптури Академії архітектури УРСР. Працював викладачем Художнього інституту (з 1947 — професор), де виховав цілу плеяду талановитих скульпторів.

Виконав серію скульптурних композицій, присвячених героїчному подвигу українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—45 рр. — «Подвиг семи колгоспників», «Партизанський рейд», «Похорон партизана»; портрети Т. Шевченка, художника — В. Касіяна, О. Шовкуненка, народного артиста СРСР І. Мар'яненка, композитора К. Данькевича, письменників М. Бажана, М. Стельмаха, а також створив низку ліричних творів — «Вірність», «Сім'я» та ін. Автор пам'ятника

М. Щорсу у Києві (1954), Пагорба Слави у Львові (1958).

Проживав із сім'єю у квартирі № 14. 1959 переїхав до власного будинку в Райдужному пров.

1903—97 (з перервами) у квартирі № 8 проживав Мейтус Юлії Сергійович (1903—97) — композитор, народний артист УРСР (з 1973). Автор 15 опер, у т. ч. «Молода гвардія» (1947), «Украдене щастя» (1960), «Ярослав Мудрий» (1973), «Іван Грозний» (1983) та ін.; численних симфонічних, вокально-симфонічних, хорових, вокальних творів, романсів, балад, музики до драматичних вистав. 1927—33 написав кілька музичних композицій до спектаклів театру «Березіль», зокрема «Жовтневий огляд», «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «97» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенка тощо. Відзначений Державними преміями СРСР (1951), УРСР ім. Т. Шевченка (1991).

1944—54 — Шумський Юрій Васильович (справж. — Шомін, 1887—1954) — актор, режисер, народний артист СРСР (з 1944). З 1934 працював у Києві, в українському драматичному театрі ім. І. Франка. Артист широкого діапазону, видатний майстер художнього читання.

У повесні роки в Києві на сцені театру створив серію образів учасників Великої Вітчизняної війни: генерала Ватугіна («Хрещатий яр» Л. Дмитерка, 1944), професора Буйка в однойменній п'єсі Я. Баша (1949), Романюка в «Каліновому гаї» О. Корнійчука (1950; Державна премія СРСР, 1951). Остання роль Шумського на сцені театру — адмірал Муравйов в «Порт-Артурі» І. Попова та О. Степанова (1954). Знімався в кіно. За виконання ролі Маршала Радянського Союзу Василевського у фільмі «Сталінградська битва» (1949) удостоєний Державної премії СРСР 2-го ступеня (1950). Похований на Байковому цвинтарі.

Сім'я Шумського проживала у квартирі № 3 на третьому поверсі. Робочий кабінет зберігся таким, яким він був за життя актора.

У будинку також мешкала актриса Київського українського драматичного театру ім. І. Франка Н. Ужвій (з 1950 — на вул. Архітектора Городецького, 17/1). На фасаді будинку встановлено меморіальні дошки: А. Бучмі (1962, граніт, бронзовий барельєф; ск. А. Шапран, арх. В. Корнєєва); М. Глушенку (1978, бронза, барельєф; ск. В. Довгань, арх. Ф. Юр'єв); В. Касяну (1977, бронза, барельєф; ск. О. Ковальов); М. Лисенку (1986, бронза, барельєф; ск. Б. Лисенко, арх. Ю. Чеканюк); Ю. Шумському (1965, граніт; ск. І. Кавалерідзе, арх. Р. Бикова) [341]. *Тетяна Григор'єва, Михайло Кальницький.*

72.23. Житловий будинок серед. 19—20 ст., в якому проживали Васнецов В. М., Сетов І. Я., Тарновський В. В., містилися Український клуб, клуб «Родина», Українське наукове товариство, провід ТУПу і УДРП (іст.). Вул. Володимирська, 42. На розі вул. Володимирської і Золоторитського проїзду.

Цегляний, тинькований. Первісний двоповерховий з напівпідвальним поверхом об'єм зведено в серед. 19 ст. у стилі пізнього класицизму.

1880—81 споруду добудовано вздовж червоних ліній забудови Володимир-

ської вул. і Золоторитського проїзду (арх. В. Ніколаєв). 1931 надбудовано третій поверх (з вул. Володимирської — четвертий) і мансарду (арх. Б. Цеглін). 1987 частину будинку з боку подвір'я розібрано у зв'язку з будівництвом метрополітену. В останній чверті 19 ст. будинок належав подружжю І. та П. Сетових (справж. — Сетгофер).

Сетов Йосиф Якович (1826—93) — співак (тенор), антрепренер. 1874—83 і 1892—93 — антрепренер київської опери, вперше поставив оперу П. Чайковського «Опричник» у грудні 1874, пізніше опери «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Ворожа сила» О. Серова, «Демон» А. Рубінштейна, «Алеко» С. Рахманінова (1893, під керуванням автора), «Тангейзер» Р. Вагнера та ін. Після кончини Й. Сетова антреприза київської опери перейшла до його вдови — Пальмири Франціви Сетової і продовжувалася до лютого 1896, тобто до пожежі у театрі. Померла П. Сетова 1899 у Петербурзі.

З червня 1889 до лютого 1891 у цьому будинку в квартирі № 11 проживав Васнецов Віктор Михайлович (1848—1926) — живописець, акад. Петербурзької АМ (з 1893). У цей період працював над розписом Володимирського собору в Києві, виконав композиції «Перед дверима раю», «Розп'ятий Христос», «Саваоф», «Бог-слово, Святий дух», підготував ескізи на теми «Хрещення Володимира», «Хрещення Русі», «Страшний суд».

У цьому будинку провів останні місяці свого життя Тарновський Василь Васильович (1837—99) — добродійник, колекціонер, громадський діяч. Тут містилася частина його великої колекції, котру він заповів Чернігівському губернському земству (художні твори, рукописи, у т. ч. Т. Шевченка тощо). На її основі було створено Музей українських старожитностей (носив ім'я В. Тарновського).

У 1902—04 тут проживав Чаговець Всеволод Андрійович (1877—1950) — театрознавець, журналіст. У ці роки працював у Київських періодичних виданнях як театральний рецензент.

З 1908 в будинку розташовувався Український клуб — літературно-художня організація, що об'єднувала видатних діячів української культури. Установчі збори відбулися 27 квітня 1908, на них були присутні 94 члени-засновники. Ініціатором створення і незмінним головою ради старшин клубу був композитор М. Лисенко, який з нагоди відкриття клубу написав фортепіанний твір «На входчини». Клуб містився у напівпідвальному поверсі будинку (займав вісім кімнат). До нього вели

двері прямо з вулиці, поряд з теперішніми сходами. Майже половину нижнього поверху займало головне приміщення — зала клубу, розташована під склепінням.

По обидва боки коридора в чотирьох досить просторих кімнатах збиралися різні секції клубу: літературно-драматична, музично-хорова, лекційна, бібліотечна. 1911 при клубі було утворено художньо-етнографічну комісію, яка ухвалила оформити одну з кімнат будинку в українському національному стилі, щоб використати її як приклад побутової етнографії. Діяли також читальня, більярдна, буфет.

Активну участь у діяльності клубу брали історик мистецтва Д. Антонович, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський, літературознавець С. Єфремов, письменники О. Олесь, О. Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, актори М. Заньковецька, М. Садовський, театрознавець і драматург Л. Старицька-Черняхівська, режисер М. Старицька, педагог С. Русова, видавець В. Бублик, хірург М. Галін, нейрогістолог, перекладач О. Черняхівський та ін. У квітні 1909 зібрання відвідав І. Франко, неодноразово бували тут письменники М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний.

У клубі влаштувалися свята пам'яті Т. Шевченка, читання лекцій і рефератів. На його сцені виступали актори російського драматичного театру «Соловцов», музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів. Кожної п'ятниці тут проводилися літературні, по суботах і неділях — музично-хорові вечори. Організовувалися концерти й літературні ранки для дітей, діяв молодіжний спортивний гурток. Статистика клубних відвідин свідчить про те, що популярність цих зібрань серед киян постійно зростала: 1909 — 2,5 тис. відвідувачів, 1911 — 13,5 тис. Діяльність національного клубу викликала невдоволення з боку влади. У жовтні 1912 його діячів було звинувачено у пропаганді заборонених видань, клуб закрито. Українська громадськість зуміла продовжити його діяльність під іншою назвою — клуб «Родина».

З початком 1-ї світової війни частину приміщень було передано під госпіталь. У травні 1918 клуб отримав нове приміщення на розі вулиць Пушкінської і Прорізної.

У 1911—14 в цьому будинку містилося Українське наукове товариство, засноване 1906 з ініціативи групи співробітників журналу «Киевская старина» з метою розвитку української науки і культури. При товаристві діяли секції: історична, філологічна, природничо-технічна; медична, статистично-економічна, етнографічна комісії. Головою Українського наукового товариства був професор історії Львівського університету, голова НТШ у Львові М. Грушевський. У його діяльності брали активну участь літературознавець В. Перетц, статистик, етнограф і фольклорист О. Русов, археолог та мистецтвознавець М. Біляшівський, історики В. Іконников, В. Щербина, юрист О. Левицький та ін. Дійсними членами товариства були М. Лисенко, Олена Пчілка, І. Франко. Видавалися «Записки Українського

72.23. Вул. Володимирська, 42.

наукового товариства» (з 1908 їх відповідальним редактором був К. Михальчук, з 1914 — А. Ніковський), в яких публікувалися дослідження з усіх галузей науки. В Українському клубі, клубі «Родина» та Київському громадському зібранні (вул. Володимирська, 45) влаштовувалися публічні зібрання, на яких виголошувалися реферати і доповіді з української історії та культури. 1921 товариство увійшло до складу ВУАН. Мистилося в різні роки за адресами: вул. Володимирська, 28; вул. Ярославів Вал, 36; вул. Десятинна, 9.

Український клуб від моменту його створення був осередком Товариства українських поступовців (ТУП), організованого 1908 на основі Української демократично-радикальної партії (УДРП; заснована 1905, самоликвідувалася 1907). Головним напрямом діяльності товариство визначало розвиток української культури, освіти. Члени партії були активними діячами Українського наукового товариства, інших громадських науково-просвітницьких об'єднань. З 7 березня 1917 у клубі «Родина» відбулися збори українських партій та організацій, скликані з ініціативи ТУПу у зв'язку з революційними подіями у Петрограді. Саме на них народилася ідея Української Центральної Ради як головного представницького центру українського руху. В останній день зборів головою УЦР було обрано М. Грушевського (перебував тоді у Москві), заступниками — Д. Антоновича, Д. Дорошенка, Ф. Крижанівського. Згодом УЦР працювала у Педагогічному музеї (вул. Володимирська, 57), де в березні 1917 проходив з'їзд ТУПу. На ньому було відроджено УДРП, провід якої працював у приміщенні клубу до червня 1917. За цей період партією було відновлено і перейменовано на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). До керівництва УДРП входили С. Сфремов (голова), А. В'язлов, Д. Дорошенко, М. Левицький, Д. Лотоцький, Ф. Магусевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Саліковський, М. Славинський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, П. Чижевський, С. Шелухін, І. Шраг, О. Шульгин.

1944 будинок передано Держлітвидав України, який 1964 перейменовано на видавництво «Дніпро».

1984 на фасаді встановлено меморіальну бронзову дошку Українському клубу (арх. В. Сенніченко) [342].

*Михайло Кальницький,
Лариса Федорова.*

72.24. Житловий будинок 1969, в якому проживали відомі вчені (іст.). Вул. Володимирська, 51/53. На червоній лінії забудови, на перехресті вулиць Володимирської та Б. Хмельницького. Автор проекту — арх. В. Гопкало. Чотирнадцятиповерховий, з дванадцятьма житловими поверхами. Стіни облицьовано блоками з дрібною керамічною плиткою. На першому поверсі містяться аптека, театральна каса, виставочна зала і магазин квітів. Є негативним прикладом порушення масштабу і архітектурної цілісності містобудівного середовища.

У цьому будинку проживали:

1970—93 у квартирі № 93 — Бабій Борис Мусійович (1914—93) — правознавець,

акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). 1968—88 — акад.-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, з 1988 — радник Президії АН УРСР. Завідувач відділу (1969—88), директор (1974—88) Інституту держави і права АН УРСР. Наукові праці з теорії та історії держави і права, історії правової науки. Відзначений Державною премією УРСР (1981).

У 1970-х рр. у квартирі № 33 — Белєвцев Яків Миколайович (1912—93) — геолог, акад. АН УРСР (з 1967). Завідувач відділу (з 1969), заступник директора (1978—88) Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1993 — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення). Автор наукових праць, присвячених дослідженню будови й умов утворення залізородних та рідкіснометалевих родовищ Українського щита, теорії метаморфогенного рудоутворення. У цей період відзначений Державними преміями УРСР (1973) та СРСР (1974). З 1980-х рр. мешкав на Дарницькому бульв., 1-а. 1970—88 у квартирі № 102 — Беліцер Володимир Олександрович (1906—88) — біохімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1970). Завідувач відділу (1945—87), директор (1969—72) Інституту біохімії АН УРСР. Досліджував біохімію клітинного дихання, вивчав структури та функції білка. Відзначений Державною премією УРСР (1987), премією ім. О. Паладіна АН УРСР (1982).

1970—90 у квартирі № 82 — Делімарський Юрій Костянтинович (1904—90) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Директор (1960—73), завідувач відділу (з 1973) Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (з 1993 — ім. В. Вернадського). Автор наукових праць з теорії електродних потенціалів, електрохімічної кінетики, розробки методів одержання рідкісних та тугоплавких металів. Відзначений Державною премією УРСР (1988), премією ім. А. Писаржевського АН УРСР (1972).

1970—71 у квартирі № 73 — Зеров Дмитро Костянтинович (1895—1971) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), директор Інституту ботаніки АН УРСР (1946—63). У період проживання в цьому будинку — завідувач відділу історії флори інституту, почесний член Всесоюзного ботанічного товариства (з 1968) і Болгарського ботанічного товариства (з 1969). Наукові праці присвячені систематиці, флористиці й філогенії спорових рослин, болотознавству, ботанічній географії, палеоботаніці, розвитку ботанічної науки в Україні.

1970—78 у квартирі № 44 — Кавецький Ростислав Євгенович (1899—1978) — патологіолог-онколог, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1960). У 1960—78 — директор Українського НДІ експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (з 1971 — Інститут проблем онкології АН УРСР, з 1991 — Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології АН України), якому 1978 присвоєно ім'я Р. Кавецького. Досліджував теоретичні та практичні проблеми онкології, засновник української шко-

ли онкологів експериментального профілю. У цей період відзначений Державними преміями УРСР (1972, 1981 — посмертно).

1970—79 у квартирі № 83 — Кільчевський Микола Олександрович (1909—79) — вчений у галузі механіки і математики, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1977). Завідувач відділу гідропружності Інституту механіки АН УРСР (з 1959). Автор наукових праць у галузі загальної механіки, теорії оболонки, пружності, удару. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1979), премією ім. О. Динника АН УРСР (1977). 1970—73 у квартирі № 26 — Коваленко Анатолій Дмитрович (1905—73) — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Директор Інституту механіки АН УРСР (1959—65), в період проживання у цьому будинку — завідувач відділу. Наукові праці присвячено питанням термопружності й термопластичності. Відзначений Державною премією УРСР (1971).

1970—90 у квартирі № 50 — Копитов Віктор Філімонович (1906—90) — вчений у галузі металургії та теплотехніки, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1981). Директор Інституту газу АН УРСР (1952—85), пізніше — радник при дирекції. Автор наукових праць з питань газифікації вугілля і мазуту, теорії спалювання палива, теплообміну в печах, екології повітря.

1970—87 у квартирі № 12 — Кремньов Олег Олександрович (1919—87) — теплотехнік, акад. АН УРСР (з 1976). Керівник відділення і заступник директора Інституту технічної теплофізики АН УРСР (з 1969). Досліджував проблеми інтенсифікації тепломасообмінних технологічних процесів. У період проживання в цьому будинку відзначений Державною премією УРСР (1983), премією ім. Г. Проскурки АН УРСР (1987).

1972—94 у квартирі № 21 — Кухтенко Олександр Іванович (1914—94) — вчений у галузі технічної кібернетики, акад. АН УРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Завідувач відділу Інституту кібернетики АН УРСР (1963—88), пізніше — радник при дирекції. Автор наукових праць з питань теорії автоматичного керування, побудови складних технічних систем керування. Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1991), премією ім. В. Глушкова АН УРСР (1986).

1970—79 у квартирі № 107 — Лазаренко Євген Костянтинович (1912—79) — геолог, акад. АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). У 1969—71 — директор Інституту геологічних наук АН УРСР, з 1971 — завідувач відділу Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР (тепер Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України). Під час проживання у цьому будинку був віцепрезидентом Всесоюзного (з 1971) і президентом Українського (1970—78) мінералогічних товариств, почесним членом ряду вітчизняних та зарубіжних мінералогічних товариств, почесним директором Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні. Наукові праці присвячено загальній та регіо-

нальній мінералогії — систематиці й номенклатурі мінералів, їхньому генезису, зв'язку конституції мінералів з умовами їхнього утворення, історії мінералогії й місцезнаходженню корисних копалин України й Уралу. Один з авторів «Мінералогічного словника» (1975) й ряду підручників. 1976—97 у квартирі № 38 — Мельничук Олександр Савич (1921—97) — мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1981), акад. АН УРСР (з 1985), заслужений діяч науки і техніки України (з 1991). 1971—78 — акад.-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Завідувач відділу Інституту мовознавства АН УРСР (з 1961). Наукові праці присвячено загальному і слов'янському мовознавству. На поч. 1970-х рр. у квартирі № 30 — Михалевич Володимир Сергійович (1930—94) — вчений у галузі кібернетики, акад. АН УРСР (з 1973) і АН СРСР (з 1984), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1990), акад.-секретар Відділення АН України (з 1988), директор Інституту кібернетики АН УРСР (з 1982). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу й заступник директора інституту (1962—82), відзначений Державною премією УРСР (1973), премією ім. М. Крилова АН УРСР (1971). Тематика досліджень — теорія оптимальних рішень, економічна кібернетика, концепція інформатизації суспільства. Пізніше проживав на Кловському узвозі, 4; вул. Січневого повстання, 12-6. 1970—75 у квартирі № 72 — Підоплічко Іван Григорович (1905—75) — зоолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1965), акад.-секретар Відділу загальної біології АН УРСР (1966—70). У ці роки очолював Інститут зоології АН УРСР (1965—73), 1973—75 — директор Палеонтологічного та Центрального науково-природознавчого музею АН УРСР, голова Музейної ради при Президії АН УРСР, відповідальний редактор журналу «Вестник зоології», віце-президент Всесоюзного теріологічного товариства. Наукові праці присвячено зоології, палеонтології, геології, палеогеографії, археології та антропології, охороні природи й музеєзнавству, народній творчості. Відзначений Державною премією УРСР (1975). 1970—86 у квартирі № 85 — Поваренних Олександр Сергійович (1915—86) — мінералог і кристалохімік, акад. АН УРСР (з 1973), заслужений діяч науки УРСР (з 1975). Завідувач відділу (з 1969) Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (тепер — Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України). Один із зачинателів кристалохімічного напрямку досліджень в Україні. Науковий доробок — з питань кристалохімії та хімії мінералів, історії мінералогії. Відзначений Державною премією УРСР (1983), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1973). 1970—75 у квартирі № 19 — Погребняк Петро Степанович (1900—76) — лісівник і ґрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948), віце-президент АН УРСР (1948—50), з 1964 — завідувач відділу фізичної географії Сектору географії АН УРСР й відділу Інституту ботаніки ім. М. Холодного АН УРСР. 1970—

76 — редактор ряду наукових збірників, присвячених розвитку географії України, обміну речовин в екосистемах рівнинної частини України, геохімії ландшафтів, охороні природи. Один з основоположників порівняльної фітоекології. Автор наукових досліджень в галузі лісознавства, фізіології живлення деревних і чагарникових порід, лісової гідрології, заліснення пісків. 1970—82 у квартирі № 95 — Порфир'єв Володимир Борисович (1899—1982) — геолог, акад. АН УРСР (з 1957), директор Інституту геологічних наук АН УРСР (1963—68). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу інституту (з 1968). Автор наукових праць, присвячених дослідженню природи, умов утворення, закономірностей просторового розміщення родовищ нафти, газу, вугілля, горючих сланців. Відзначений Державною премією УРСР (1971), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1980). 1970—75 у квартирі № 38 — Савін Гурій Миколайович (1907—75) — механік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР (1952—57), директор Інституту механіки АН УРСР (1958—59). Під час проживання у цьому будинку — завідувач відділу інституту, відзначений премією ім. О. Динника АН УРСР (1973). Наукові праці присвячені механіці суцільного середовища, історії механіки в Україні. 1970—92 у квартирі № 34 — Смирнов Адріан Анатолійович (1908—92) — фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1984). У цей період — віце-президент АН УРСР (1970—74), завідувач відділу Інституту металознавства АН УРСР (1955—87), потім — науковий консультант. Автор наукових праць з теорії недосконалих металевих кристалів, зробив значний внесок у розвиток теорії металів та сплавів. Відзначений Державними преміями УРСР (1978, 1988), премією ім. К. Синельникова АН УРСР (1981). 1970—76 у квартирі № 49 — Субботін Серафим Іванович (1906—76) — геофізик, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), 1960—76 — директор Інституту геофізики АН УРСР, який з 1978 носить його ім'я. 1963—76 — акад.-секретар Відділення наук про Землю та Космос АН УРСР. Наукові дослідження присвячено виявленню основних структурних закономірностей земної кори. Праці вченого поклали початок новій школі українських геофізиків, створенню стійкої теорії про мантію землі як джерела речовини земної кори, енергії її руху й перетворення. У цей період відзначений Державною премією УРСР (1972), премією ім. В. Вернадського АН УРСР (1976). 1970—88 у квартирі № 31 — Толубинський Всеволод Іванович (1904—88) — теплофізик і теплоенергетик, акад. АН УРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). У цей період працював завідувачем відділу Інституту теплофізики АН УРСР, одночасно у 1963—72 — його директор. Науковий доробок присвячено питанням технічної теплофізики та теплоенергетики. Відзначений премією ім. Г. Прокура АН УРСР (1981).

1970—86 у квартирі № 108 — Федоров Євген Павлович (1909—86) — астроном, акад. АН УРСР (з 1969), директор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР (1959—73), одночасно — завідувач відділу (з 1959). Наукові праці присвячено проблемам обертання Землі, руху полюсів Землі і зв'язку цих явищ з різними геофізичними процесами. Розробив метод побудови системи небесних координат, що не залежать від параметрів руху Землі (1971). Заснував школу вивчення руху Землі, яка вперше почала широко застосовувати методи теорії випадкових функцій до аналізу астрономічних спостережень. Відзначений Державною премією УРСР (1983). 1970—84 у квартирі № 77 — Шамота Микола Захарович (1916—84) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1967), акад.-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР (1966—71). Директор Інституту літератури АН УРСР (1961—78), одночасно — завідувач відділу (з 1957). Досліджував сучасний літературний процес в Україні. Відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Шевченка (1978). 1970—93 у квартирі № 3 — Шпак Марат Терентійович (1926—93) — фізик, акад. АН УРСР (з 1990), заслужений діяч науки УРСР (з 1986). Директор Інституту фізики АН УРСР (1970—87), одночасно завідувач відділу (1966—93). Автор наукових праць у галузі фізики твердого тіла, квантової електроніки, нелінійної оптики; брав участь у створенні серії лазерів. Відзначений Державними преміями УРСР (1974, 1986). Мешканцями будинку були також члени-кореспонденти АН УРСР: Арбузов Мойсей Петрович (1908—84) — вчений у галузі фізики металів (квартира № 70); Гуслистий Костянтин Григорович (1902—73) — історик та етнограф (квартира № 20); Зосимович Володимир Павлович (1899—1981) — генетик і селекціонер (квартира № 42); Кирилюк Євген Прохорович (1902—89) — літературознавець (квартира № 28); Куриленко Онисим Данилович (1904—82) — хімік (квартира № 79); Кучеров Пантелеймон Степанович (1902—73) — вчений у галузі гірничої механіки (квартира № 53); Латішев Георгій Дмитрович (1907—73) — фізик (квартира № 78); Московець Семен Микитович (1900—71) — вірусолог (квартира № 24); Попов Павло Миколайович (1890—1971) — літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець (квартира № 74); Черніков Сергій Миколайович (1912—87) — математик (квартира № 103); Шевченко Федір Павлович (1914—95) — історик (квартира № 9). 1979 в проході на подвір'я будинку на правому уступі фасаду встановлено меморіальну дошку П. Погребняку з барельєфним портретом вченого (ск. І. Гончар, арх. А. Ігнащенко) [343]. Михайло Кальницький, Ольга Маркова, Лариса Федорова.

72.25. Житловий будинок (Мороза Б. В.) 1910—12, в якому проживали відомі вчені (архит., іст., мист.). Вул. Володимирська, 61/11. На розі вулиць Володимирської і Л. Толстого, на червоних лініях забудови; довгим боком орієнтований на вул. Л. Толстого. Споруджено за проектом арх. Й. Зеккера у стилі модерн на замовлення домо-

власника — київського купця Б. Мороза як прибутковий житловий будинок.

Семи-, восьмиповерховий, цегляний, у плані складної конфігурації, зумовленої наріжним розташуванням ділянки, перепадом рельєфу та прагненням максимального використання площі забудови. Два невеличкі подвір'я, з трьох боків оточені об'ємом будинку, сполучаються з вулицею і між собою внутрішніми проїздами.

Наріжну частину утворює декоративна чотиригранна наметова баня, зорозрахована на сприймання з далекої відстані. Так само, зважаючи на містобудівне положення споруди, що замикає перспективу вулиці, в оздобленні фасадів використано форматні деталі, які добре помітні здалеку, — великі еркери на рівні третього—п'ятого поверхів, залізобетонні огорожі балконів та лоджій, великомасштабне ліплення фриза в стилі модерн під вікнами третього поверху, ліпні вставки, керамічна плитка червоного кольору тощо. Стіни першого і цокольного поверхів облицьовано полірованим та бучардованим червоним гранітом. Планування секцій, симетричне в кожній секції, але неоднакове в різних секціях. Кращі (шести-, восьмикімнатні) квартири містяться з боку вул. Л. Толстого. Парадний вхід з боку вул. Л. Толстого має великі засклені фацетованим склом двері з латунними накладними деталями. Вестибуль відзначається величезними розмірами, кесонованою стелею, тримаршовими мармуровими сходами, скульптурою, яка розміщена ліворуч над нішею. Збереглися первісні світильники під стелею, розроблені в стилі модерн. Починаючи з другого поверху сходи двомаршові, причому з проміжної площадки окремий (третій) марш веде до квартир, зорієнтованих на подвір'я. Стіни сходової клітки декоровано ліпними карнизами, вхідні двері квартир прикрашено різьбленням по дереву. Парадні сходи, розташовані з боку вул. Л. Толстого, освітлюються крізь скляний ліхтар у стелі та засклені отвори, що приймають денне світло від вікон чорних сходів, розміщених з обох боків проміжного майданчика парадних сходів. Тут також містяться шахти двох ліфтів. Значно стриманіше оформлено парадний вхід з боку вул. Володимирської: звичайні двомаршові сходи, вузькі майданчики, ліфт, двобічне розташування квартир. Над дверима ліфта стіну декоровано ліпним поліхромним панно з квітів та листя.

У секції з боку вул. Л. Толстого квартири на кожному поверсі розташовані у двох рівнях внаслідок перепаду висоти на поверсі: дві великогабаритні квартири на основному рівні й три малогабаритні — на другому. У парадному під'їзді та квартирах збереглися ліпні плафони, інші елементи декору. Найбільшу мистецьку цінність являє інтер'єр квартири № 8 з первісним плануванням і оздобленням (ліплення, двері, кутня груба, облицьована білими полив'яними кахлями з чавунними орнаментованими дверцятами). Ліпний декор виконано у стилі модерн з елементами неокласицизму та ампіру. Зокрема, плафон у квартирі № 42 (секція, що виходить на вул. Володи-

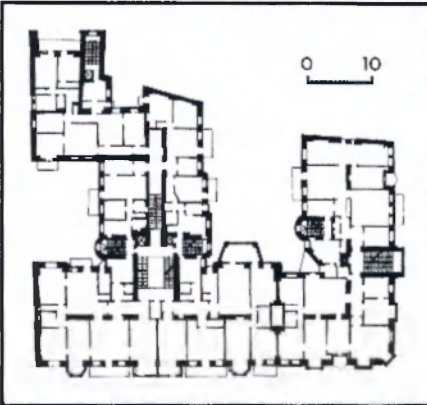
мирську), включає розташовані симетрично по колу стилізовані античні вази, пальмети, лаврові гірлянди.

У квартирі № 14 для декорування кутів плафона використано пальмети. Ліпні декоративні композиції плафонів з геометричними та флоральними мотивами виконано у стилі модерн. Трапляються такі характерні для модерну елементи, як прямі та вигнуті лінії, що, перетинаючись під різними кутами, утворюють складний орнамент; стилізовані букети з троянд і польових рослин, фризи з квітів та листя маків (квартира № 49, коридор), стилізовані соняшники, яблуни з плодами (квартири № 13, 26), вінки з польових квітів (квартира № 44) тощо. У деяких кімнатах залишилася первісна паркетна щитова підлога, у двох квартирах (у ванних кімнатах) — два фризи, облицьовані плиткою з орнаментом із квітів.

З часу зведення будинку опалення було водяним. Залишилося декілька первісних радіаторів, один з них (квартира № 5) оздоблено орнаментом у верхній та нижній частинах.

Будинок було оснащено системою кондиціонерів («пилососи для забору пилу»), переговорними пристроями у квартирах та під'їздах. Частково збереглися: ручка вмикання кондиціонера в одній із квартир, переговорні труби

72.25. Вул. Володимирська, 61/11.
72.25. План третього поверху.

(у двох квартирах та під'їздах), вентиляційні решітки у квартирах, столярне заповнення вікон і дверей із бронзовими та чавунними відлитими приладами відмикання. Фільончасті двоствулкові двері у квартирах прикрашено різьбленими дерев'яними накладками.

В обох парадних під'їздах у холах та на майданчиках між сходовими маршами — підлога з метаської плитки (білого і блакитного кольорів), викладеної у шаховому порядку та облицьованої смугою плиток з хвилястим орнаментом.

Коване металеве поруччя сходів виконано в стилі модерн: у верхній частині проходить орнаментальна смуга з геометричних елементів (трикутник, дуг, прямокутних деталей). На стінах вздовж сходів та над дверима квартир зберігся ліпний декор з флоральних мотивів та хвилястих ліній. З ужиткових предметів залишилися деінде металеві вимикачі світла, замок на дверях, дзвінок. В кухнях — первісні дерев'яні антресоли зі сходами.

У 1910—20-і рр. тут мешкав Скловський Євген Львович (1869—1930) — педіатр, співробітник Київського університету, 1918—20 — завідувач відділу охорони материнства та дитинства Київського окрздороввідділу; 1920—28 — завідувач кафедри Київського клінічного інституту; з 1929 працював в Українському НДІ охорони материнства і дитинства (нині — Інститут педіатрії, акушерства та гінекології ім. Б. Буйка АМН України). 1911 організував у Києві перші дитячі ясла.

1944 після повернення з евакуації до Києва значна кількість житлових приміщень у будинку була надана АН УРСР. Тут проживали відомі вчені.

До 1960-х рр. у квартирі № 42 — Бабко Анатолій Кирилович (1905—68) — хімік, акад. АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1966). Завідувач лабораторії Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР (з 1941), водночас завідував кафедрою аналітичної хімії Київського університету (з 1944). Зробив значний внесок у вивчення розчинів комплексних сполук.

До 1950-х рр. у квартирі № 31 — Білодід Іван Костянтинович (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), акад. АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), віце-президент АН УРСР (1963—78). У зазначений період — з 1946 — співробітник Інституту мовознавства АН УРСР ім. О. Потебні (з 1961 — директор). Одночасно — завідувач кафедри Київського університету (1947—57, з 1952 — професор), голова Відділу суспільних наук (1952—57). Пізніше, обіймаючи посаду міністра освіти УРСР (1957—62), мешкав на вул. Терещенківській, 5. Наукові праці з історії і сучасного функціонування української та російської літературних мов, лінгвістики, лексикології та лексикографії, мовознавства тощо.

До 1963 у квартирі № 27 — Василенко Андрій Овер'янович (1891—1963) — вчений у галузі машинобудування та сільськогосподарської механіки, акад. АН УРСР (з 1948). 1944—58 — завідувач лабораторії і директор Інституту машинознавства і сільськогосподарської механіки АН УРСР (тепер Фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України). Професор Київського сільськогосподарського (1944—45) й Київського автодорожнього (1946—59) інститутів. Наукові праці присвячено теорії дослідження та конструюванню сільськогосподарських машин. 1950 відзначений Державною премією УРСР.

До 1964 у квартирі № 8 — Гришко Микола Миколайович (1901—64) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1939), директор Інституту ботаніки АН УРСР (1939—44). У зазначений період — засновник і у 1944—58 — директор Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині носить його ім'я). 1944—48 — професор Київського університету. Був головою Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945—48). Автор наукових праць з питань селекції, інтродукції та акліматизації рослин.

До 1970 у квартирі № 41 — Зеров Дмитро Костянтинович (1895—1971) — ботанік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Директор Інституту ботаніки АН УРСР (1946—63), 1963—71 — завідувач відділу. Одночасно завідувач кафедри нижчих рослин Київського університету (до 1957). Займався вивченням мохоподібних, питаннями палеоботаніки, історії ботаніки. Відзначений Державною премією УРСР (1969). З 1970 жив на вул. Володимирській, 51/53.

До 1958 у квартирі № 7 — Корноухов Микола Васильович (1903—58) — вчений у галузі будівельної механіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Працював в Інституті будівельної механіки АН УРСР (тепер — Інститут механіки ім. С. Тимошенка НАН України), у 1940—44 — його директор. Одночасно завідував кафедрою у Київському інженерно-будівельному інституті. Був головою Відділу технічних наук АН УРСР (1952—54). Досліджував міцність та стійкість будівельних конструкцій. Відзначений Державною премією СРСР (1950).

У квартирі № 40 до 1960-х рр. жив Сухомел Георгій Йосипович (1888—

1966) — вчений у галузі гідравліки та гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Працював в Інституті гідрології і гідротехніки (з 1963 — Інститут гідромеханіки) АН УРСР, 1940—58 — директор, одночасно до 1948 викладав у Київському політехнічному інституті. Розробив теорію руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках. Пізніше мешкав на вул. Володимиро-Либідській, 16.

До 1949 у квартирі № 6 — Штокало Йосип Захарович (1897—1987) — математик, історик науки, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1968), голова Президії Львівської філії АН УРСР (1949—56). У зазначений період — заступник директора Інституту математики АН УРСР (1946—49), одночасно — завідувач кафедри Київського університету. Основні дослідження в галузі теорії диференціальних рівнянь, операційного числення, історії математики. З 1956 жив у Києві на вул. Шовковичній, 10.

У будинку також проживали членкореспонденти АН УРСР:

у 1950-і рр. — Гуслистий Костянтин Григорович (1902—73) — історик, етнограф;

у 1940—50-і рр. у квартирі № 2 — Котельников Олександр Костянтинович (1877—1964) — учений в галузі електротехніки;

у 1960-і рр. — Пеньков Олександр Михайлович (1906—68) — механік; до 1958 у квартирі № 42 — Фіалков Яків Нафтулович (1895—1958) — хімік; та інші вчені.

Тепер частину приміщень займають посольства Федеративної Республіки Бразилії та Естонської Республіки, на першому поверсі — магазин [344].

Михайло Кальницький, Дмитро Малаков, Олена Сердюк, Лариса Федорова.

72.26. Житловий будинок 2-ї пол. 19 ст., в якому проживали відомі вчені та громадсько-політичні діячі, містилося видавництво «Час» (іст.). Вул. Володимирська, 37/29. На розі вулиць Володимирської і Малопідвальної. Садиба забудована по фронту обох вулиць комплексом із трьох будинків.

Будинок наріжний, шестиповерховий, цегляний, тинькований. В оформленні фасаду використано елементи готичного стилю. Збудовано у 1860-х рр., належав домовласнику П. Качинському. Спочатку триповерховий, з підвалом. Пізніше на замовлення страхового агента О. Таргоні зроблено триповерхові прибудови (арх. В. Куликівський): 1885 — з боку вул. Малопідвальної, 1897 — з боку вул. Володимирської. Корпуси на вул. Володимирській у 1950-х рр. надбудовано. У 1960—70-і рр. у зв'язку із спорудженням одного з будинків КДБ (вул. Малопідвальна, 29) частину комплексу знесено (квартири № 1—9).

1878—79 у мезоні наріжного будинку проживав революціонер-народник Осинський Валеріан Андрійович (1852—79) — організатор Південного виконавчого комітету народницької організації «Земля і воля». Перебуваючи у Києві з весни 1877, разом з іншими членами комітету проводив революційно-пропагандистську роботу серед студентської молоді, робітників, солдатів. 1878 під керівництвом В. Осинського здійснювалися теро-

ристичні акти проти представників царської влади. В. Осинський оселився в будинку разом з членом народницької організації С. Лешерн фон Герцфельд з документами на ім'я подружжя Байкових. У січні 1879 їх обох заарештовано. У травні 1879 за смертним вироком Київського військово-окружного суду В. Осинського страчено у Лук'янівській в'язниці, С. Лешерн фон Герцфельд позбавлено волі.

У жовтні 1903 у квартирі № 11 на один день зупинилася революціонерка А. Єлізарова-Ульянова та її мати М. Ульянова.

З 1920-х рр. в будинку проживали вдома вчені — співробітники ВУАН й АН УРСР.

1922—33 у квартирі № 14 — Квітка Климент Васильович (1880—1953) — музикознавець-фольклорист, чоловік Лесі Українки. 1920 обраний членом Етнографічної комісії ВУАН, з того ж року — професор Київського музично-драматичного інституту.

У цей період очолював створений з його ініціативи Кабінет музичної етнографії ВУАН, що мистився у цьому будинку. За час керівництва кабінетом К. Квітка зумів створити фонд звукозаписів (300 фонограм) і систематизував понад 4000 нотних записів народних мелодій. Опублікував понад 40 наукових праць, багато з яких («Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів», «Первісні звукоряди» та ін.) були принципово новими дослідженнями, де вперше накреслено ряд напрямів у світовій фольклористиці. 1929 К. Квітка був рекомендований на дійсного члена ВУАН, але відмовився на користь відомого фольклориста Ф. Колесси (м. Львів). З 1933 — професор Московської консерваторії.

Пізніше у квартирі № 14 жив Попов Павло Миколайович (1890—1971) — літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, славіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). З 1934 — професор Київського університету. 1944—52 — завідувач сектору фольклору Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Досліджував історію української літератури, книгодрукування, історію і теорію фольклору. З 1970 мешкав на вул. Володимирській, 51/53.

З осені 1922 до смерті 14 березня 1923 тут мешкав Стебницький Петро Януарійович (1862—1923) — письменник, громадський і політичний діяч; голова Української національної ради у Петербурзі, член ЦК УПСФ (1917), за Гетьманату (1918) — сенатор Адміністративного суду Державного сенату, міністр освіти в кабінеті Ф. Лизогуба. У період проживання у цьому будинку очолював Комісію біографічного словника при ВУАН. Помер від злякисного недокрів'я, спричиненого хронічним голодуванням.

У 1920—30-і рр. — у квартирі № 10 — Шмальгаузен Іван Іванович (1884—1963) — зоолог, теоретик в галузі еволюційного вчення, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1935), заслужений діяч науки УРСР (з 1935). У 1921—41 — професор Київського університету, 1930—41 — директор Інституту зоології й біології ВУАН (з 1939 — Інститут зоології АН УРСР, з 1981 носить ім'я І. Шмальгаузена). 1936—48 — директор Інституту еволюційної

морфології АН СРСР (у Москві). Працюючи в Києві, І. Шмальгаузен заклад основи нових наукових напрямів і концепцій: біологічної кібернетики й синтетичної теорії еволюції. Автор підручника «Основи порівняльної анатомії» (1923, 1935, 1938, 1947).

У цьому будинку мешкали також у різний час: архітектор Іваницький Кароль Людвігович (1870—1940); генетик, акад. АН УРСР (з 1934) Агол Ізраїль Іосипович (1891—1937); математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934) Орлов Михайло Хрисанфович (1900—36); історик Бубнов Михайло Михайлович та ін. Квартири, в яких жили І. Агол (№ 4) і М. Орлов (№ 6) не збереглися внаслідок знесення частини будинку у 1960—70-х рр.

У цьому будинку діяло видавництво «Час» — одне з найбільших й найактивніших українських видавництв у Києві. Існувало у 1908—20. Засновники — В. Королів (Старий), П. Петрушевський, М. Синицький. Видавало шкільні підручники, вибрані твори українських класиків, популярну бібліотеку, серії малих видань, колекційних поштівок А. Жади; 1917—20 — критико-бібліографічний місячник «Книгар» (редактори — В. Королів-Старий, пізніше — М. Зеров). Мало власну друкарню, книгарню на вул. Володимирській, 53. Деякий час видавництво містилося також на вул. Володимирській, 42.

У 1920—30-х рр. у будинку і двох флігелях містилися заклади ВУАН, зокрема, київська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), комісії історії України доби імперіалізму та Енциклопедичного словника, Етнографічно-фольклорна комісія, кафедра загального мистецтва і кабінет дитячої творчості, кафедра усної народної словесності, кафедра експериментальної зоології, Біологічний інститут ім. Ф. Омельченка [345].

Сергій Білокінь, Михайло Кальницький, Світлана Панькова.

72.27. Житловий будинок 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., в якому проживали відомі діячі культури (архит., іст.). Вул. Володимирська, 4. Займає важливе містобудівне положення на розі вулиць, які підводять до експозиційного майданчика київського дитинця й Андріївської церкви. Відіграє роль архітектурного акценту. Міститься на фундаментах князівського палацу 10—11 ст., частина яких з боку вул. Володимирської позначена викладкою з рожевого граніту.

Первісно двоповерховий, 1900—01 на замовлення домовласниці Л. Мосаківської розширений і надбудований.

Чотириповерховий, цегляний, з цоколем ярусом, розташований по периметру ділянки.

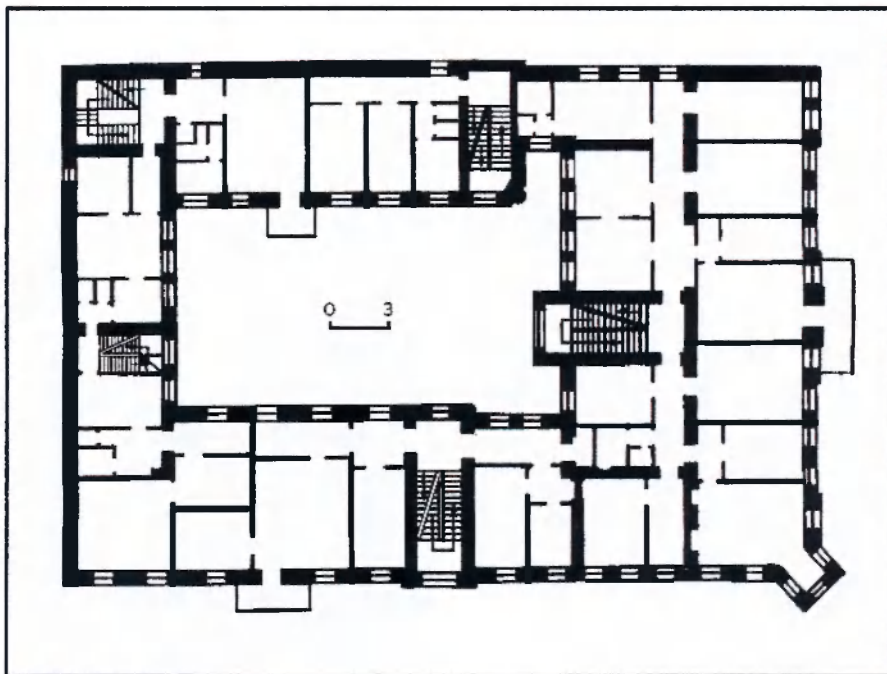
Має два чоловічі фасади і проїзд на внутрішнє подвір'я з боку Десятинного пров. Головний корпус з боку вул. Володимирської становить прямокутну в плані секцію на дві великі квартири, розділені сходовою кліткою. Решта прямокутних корпусів складається з одного ряду приміщень, призначених для мебльованих кімнат, пов'язаних бічними сходами.

Рівномірно-ритмічну композицію чоловічих фасадів, що мають чітке поєднання членування міжповерховими тягами

й карнизами, поживляють навислий над нижніми поверхами прямокутний наріжний еркер і приставні чотириколонні портики у центрах фасадів, які підкреслюють на рівні четвертого поверху осі входів. Тектоніка фасадів будується на зоровому полегшенні мас від статичного низу до верхнього ярусу з арковими віконними прорізами й силуетно складним завершенням, що складається з наріжної дахової вежки, трикутних і прямокутних аттиків. Гіпсовий архітектурний декор — замкові камені віконних перемичок, кронштейни під еркером, накладні гірлянди й картуші, орнаментальний пояс міжповерхового фриза й вінцевого карниза — виконано у формах ренесансу. Архітектуру фасадів доповнюють ажурні балконні ґрати з

72.27. Вул. Володимирська, 4.

72.27. План третього поверху.

гнутого металу. Первісне оздоблення інтер'єрів не збереглося.

Є прикладом багатоквартирного житлового будинку періоду еклектизму. У 1900-х рр. у будинку проживав Варшавський Марк Маркович (пом. 1907) — адвокат. Був аматором поезії та музики, написав чимало пісень мовою їдиш, що стали класикою єврейського фольклору. Його часто відвідував друг, письменник Шолом-Алейхем. У різний час тут бували у своїх знайомих актриса А. Тарасова, артист естради, співак, поет і композитор О. Вертинський.

17 червня 1911 тут народився і провів перші місяці життя майбутній письменник Некрасов Віктор Платонович (пізніше мешкав у Києві на вул. Горького, 24; 38; Хрещатик, 15) [346].

Михайло Кальницький,

Тетяна Трегубова.

72.28. Житловий будинок 19—20 ст., в якому проживали Громовенко П. Ф., Скорульський М. А. (архит., іст.). Вул. Володимирська, 48. На розі вул. Володимирської і Театральної пл., на червоних лініях забудови.

Первісно двоповерховий. Зведено 1862 за проектом арх. О. Беретті на ділянці, що належала донькам піаніста і композитора, віце-губернатора П. Селецького. 1875 на замовлення нового власника І. Бродського будинок надбудовано арх. О. Шіле до трьох поверхів без порушення стильової єдності з попереднім об'ємом. У радянський час інтер'єри зазнали змін через перетворення квартир на комунальні, а також у зв'язку із розміщенням у будинку класів балетної студії І. Чистякова. Під час Великої Вітчизняної війни споруда була значно пошкоджена. 1988 зведено четвертий і п'ятий поверхи, здійснено капітальний ремонт та реконструкцію інтер'єрів.

П'ятиповерховий, з напівпідвалом, цегляний, тинькований. Вирішений у стилі класицизму. Композиція головного фасаду з боку вул. Володимирської симетрична, з незначними вертикальними акцентами. Бічні осі підкреслено

ризалітами ледь помітного виступу. Вікна першого — другого поверхів ризалітів оформлено архітектурним і орнаментальним декором: руст, канелюровані пілястри з іонічними капітелями, лиштви, напівколонки іонічного ордера, ліпний орнамент (на пілястрах, стіні та фризі). Вхід розташовано праворуч. Фасад з боку Театральної пл. композиційно ув'язаний з головним. Вікна напівпідвалу розтесано і перетворено на вітрини. Тильний фасад має балкони пізнішого походження. Чотириповерхову прибудову між будинками 48 і 48-а прикрашено декором, який за насиченістю й стилем схожий із декором основного об'єму, але відмінний за малюнком.

Разом із сусіднім будинком № 48-а відіграє активну роль у містобудівній ситуації прилеглих вулиць, гармонійно вписується до загального ансамблю Театральної пл.

1964—95 у квартирі № 2 мешкав Громовенко Павло Федорович (1941—97) — актор, майстер художнього слова, заслужений артист УРСР (з 1985). 1967—69 — в Київському театрі оперети, 1969—77 — в Київському українському академічному драматичному театрі ім. І. Франка, з 1977 — у Київській філармонії, на українському радіо і телебаченні. З 1987 (одночасно) — викладач Київського театрального інституту ім. І. Карпенка-Карого.

1944—50 тут мешкав Скорульський Михайло Адамович (1887—1950) — композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1947). У цей період написав балет «Лісова пісня», який 1946—49 йшов на сцені Державного академічного театру опери і балету ім. Т. Шевченка; оперу «Свічине весілля» (1948); симфонічні («Турбаї», «Микита Кожум'яка») і камерні твори. Композитор займав три кімнати у розташованій у бельетажі квартирі № 2.

Будинок належав до житлового фонду Спілки композиторів України. У 1944—67 у напівпідвалі містився Музфонд УРСР.

1964 на фасаді встановлено чавунну меморіальну дошку з барельєфним портретом М. Скорульського (ск. Е. Фрідман, арх. М. Іванченко) [347].

Грина Вериківська, Ольга Зливкова, Людмила Пономарьова, Роксана Скорульська.

72.29. Земська управа, 1913—14 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 33. На розі вулиць Трининської та Володимирської, на місці, де була Трининська церква 11 ст. Відіграє роль домінанти в забудові кварталу. Споруджено за одним із варіантів конкурсного проекту пetersбурзького арх. В. Шуко (інж. С. Прокоф'єв). Будинок зведено в основному 1913—14, остаточно завершено 1924—28 під керівництвом автора. Первісний задум, що спирався на образ середньовічної ратуші з високою вежею над входом, не був здійснений.

Чотириповерховий, з мансардним верхом і підвалом, цегляний, тинькований, з плоскими і склепінчастими перекриттями. Для великопрогонних перекриттів використано металеві балки і ферми, дахи вальмові, криті залізом, з заламами. У плані прямокутний, з трьома широкими ризалітами на

72.28. Вул. Володимирська, 48.

головному і тильному фасадах і двома внутрішніми світловими подвірями. Об'ємно-планувальне вирішення симетричне відносно осі головного входу з боку вул. Володимирської. Планування коридорне, з одно- і двобічним розміщенням кімнат, вертикальні зв'язки забезпечують три сходові клітки. У центрі — вестибуль і зала засідань

72.29. Вул. Володимирська, 33.

об'ємом від другого до четвертого поверху.

Архітектура монументальних фасадів, що мають чітку ярусну будову, вирішена у стилі пізнього ренесансу. Центральна частина головного фасаду виділена могутнім доричним портиком, завершена трикутним фронтоном. Нижній поверх оформлено у вигляді рустованої стіни з великими арковими отворами. Другий і третій поверхи об'єднані ритмом пілястрів, відділені від нижнього ярусу довгим вузьким карнизом, від верхнього — розвинутим антаблементом. На фоні фасадних стін, тинькованих під сірий граніт, виділяються масивні лиштви вікон другого поверху красивого ренесансного рисунка, кронштейни і балюстради балконів.

Обробка більшість приміщень суто раціональна. Вхідний вестибуль перекрито зімкнутим склепінням з розпалубками, що спираються на стовпи квадратного перетину. Прямокутна зала засідань, орієнтована довгим боком вздовж вул. Володимирської, оточена з трьох боків спареними колонами спрощеного тосканського ордера, що несуть на собі балкон другого ярусу. Підвісна стеля зали спочатку мала засклений плафон верхнього світла. Портал сцени оформлено пологою трицентровою аркою. Колонна зала вважалася однією з кращих у місті.

Будинок є єдиним твором відомого російського будівничого в Києві й відзначається високими архітектурно-художніми якостями.

До 1918 в будинку розташовувалася губерньська земська управа — виконавчий земський орган, що складався з вибраних на трирічний термін членів. Вона завідувала справами земського господарства й управління. В результаті земської реформи 1864, яка розширила права місцевого самоврядування, земство займалося питаннями народної освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг, водозабезпечення, поштової служби, а також продуктовими запасами, стимулювало розвиток торгівлі й хліборобства.

У 1920-х — на поч. 1930-х рр. тут містився Палац Праці, в якому діяли: Окружна міська і обласна ради профспілок, Київська секція наукових працівників, єдине медичне товариство при спілці «Медсанпраця». 1934—38 — ЦК КП(б)У на чолі з першим секретарем С. Косіором (1934—38; 1928—34 — генеральний секретар ЦК КП(б)У); з 1938 — М. Хрущовим. Після переїзду ЦК на Михайлівську пл. будинок передано органам держбезпеки.

У 1941—43 тут містилося фашистське гестапо, в казематах якого були ув'язнені члени київського підпілля, зокрема ОУН: поетеса О. Теліга, журналісти І. Рогач та Я. Оршан, сестра Лесі Українки І. Борисова, поет І. Ірлявський, бандурист М. Теліга, професор К. Гупало.

У повоєнні роки тут утримувалися під час слідства учасники українського руху опору, звинувачені за політичними статтями. Серед них — «шестидесятники» І. Світличний, заарештований 1965; В. Стус — у 1972, вдруге — у 1979—80, вже як учасник Гельсінкського руху; В. Марченко — у 1973 і 1984; Г. Снегирьов — у 1977,

1978 та багато інших в'язнів сумління. Тих з них, кого судили за кримінальними статтями, утримували у Лук'янівській в'язниці.

Нині тут — Служба безпеки України [348].

Каміла Колибанова,

Олександр Кучерук, Тетяна Трегубова,

Володимир Ясієвич.

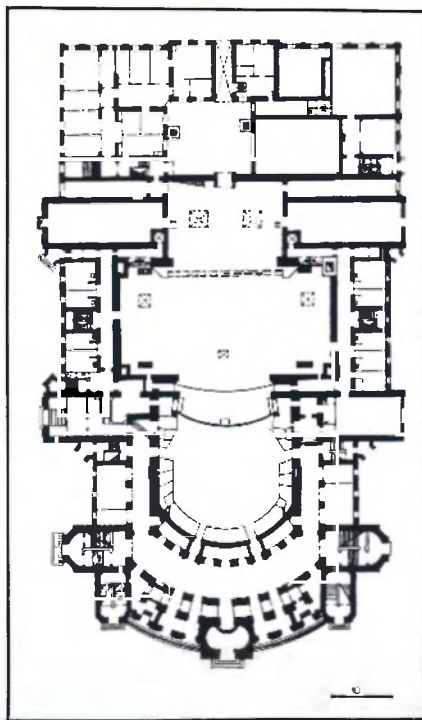
72.30. Міський театр (Національна опера України ім. Т. Шевченка), 1897—1901 (архит., іст., мист.). Вул. Володимирська, 50. У центрі Театральної пл., є її головним композиційним акцентом. Стоїть на місці знищеного пожежею 1896 Миського театру, збудованого 1856 за проектом акад. архітектури І. Штрёма у стилі пізнього класицизму. Будівництво нового театру надавалося великого значення. Про це свідчить організований Петербурзьким товариством архітекторів міжнародний конкурс, в якому переміг проект головного архітектора Дирекції імператорських театрів акад. В. Шрьотера. Проект був затверджений Київською міською думою 24 травня 1897, урочисті закладки будинку відбулися восени того ж року. З серпня 1898 будівництвом керував міський арх. О. Кривошеєв, наступного року його змінив акад. архітектури В. Ніколаєв, його помічником був арх. О. Вербицький. В оздобленні будинку брав участь ск. Е. Сала. Будівництво було завершено за чотири роки, урочисте відкриття відбулося 15 вересня 1901 постановкою опери М. Глінки «Життя за царя». У спорудженні театру, крім українських, брало участь багато російських та зарубіжних фірм та спеціалістів: проекти вентиляції та устаткування сцени розроблено петербурзькими інженерами Аркушевським і Заловським, проект протипожежної завіси — Петербурзьким товариством братів Лафейт, металеві конструкції виготовлені Південноросійським машинобудівним заводом, метлаську підлогу — Харківською керамічною фабрикою, меблі з червоною оксамитовою оббивкою — віденською фірмою Кома, паровий двигун для автономного електричного освітлення придбано у м. Глазго. Театр був оснащений добре продуманою системою венти-

ляції, економічним паровим опаленням, автономним електроосвітленням, відзначався чудовою акустикою. За останнім словом техніки того часу було виконано устаткування сцени. У наступні роки проводилися тільки поточні ремонти: 1906 поновлювалися тиньк, ліплення й позолота; 1909 розшивалися зовнішні шви цегляної кладки, клейовою фарбою фарбувалися фасади. 1930 з боку вул. Лисенка, за рахунок надбудови верхнього поверху, було розширено площу артистичних і службових приміщень, стилістично ув'язана з іншими частинами будинку. 1936—37 ремонтувалися дах і меблі, фарбувалися фасади. 1938 було оголошено конкурс на проект реконструк-

72.30. Вул. Володимирська, 50.

72.30. План першого поверху.

72.30. Інтер'єр фойє.

ції театру, за яким, зокрема, передбачалася переробка фасадів у формах радянського неокласицизму. Під час 2-ї світової війни в театр потрапила бомба (не розірвалася), яка пробила перекриття й підлогу зали для глядачів. Після війни ці пошкодження було ліквідовано.

Капітальну реконструкцію і реставрацію театрального будинку здійснено у 1980-х рр. Проект реконструкції виконала група інституту «Діпроміст» під керівництвом архітекторів Б. Жежеріна і В. Юдіна, проект реставрації фасадів та інтер'єрів — спеціалісти інституту «Укрпроектреставрація» О. Граужис, П. Болюк, В. Бобикіна, Ж. Райгородська. Театр став відповідати найсучаснішим технічним і технологічним вимогам, зберігаючи при цьому архітектурну стилістику, незважаючи на збільшення на 5 м висоти сценічної коробки. Значно розширено номенклатуру приміщень. Підвал, раніше зайнятий вентиляційними камерами, перетворено на великий і зручний гардероб. З боку вул. Лисенка у стилі основного будинку прибудовано новий триповерховий корпус з релігійними залами і службовими приміщеннями. Розширено оркестрову яму, збільшено у збірні сцени кількість артистичних вбиралень. Багато нового запроваджено в устаткуванні сцени й зали для глядачів. Поряд із театром, під землею, збудовано приміщення для кондиціонування і розміщення протипожежного устаткування. Ретельно відновлено архітектурний і скульптурний декор, виконано нову паркетну підлогу в приміщеннях фойє й реставровано підлогу з візерунчастої метласької плитки (виготовлена на Харківському заводі). Поліпшено освітлення зали, сходів і фойє, в яких з'явилися нові світильники й різної форми бра, частину яких було запроєктовано ще В. Шрьотером. У залі встановлено меблі Мукачівської фабрики, виконані за обмірними кресленнями у повній відповідності з оригіналами. Площу перед театром дбайливо впорядковано, освітлено вишуканими за формою металевими ліхтарями.

Споруда у стилі неоренесанс має цегляні стіни, склепіння (у вестибулі й фойє) і плоскі залізобетонні перекриття. Для перекриття сцени і зали використано металеві ферми. Парадні сходи — з білого мармуру, решта — гранітні. Архітектурні й скульптурні елементи фасадів виконано з штучного каменю. Гіпсові ліпні оздобы в інтер'єрах пофарбовано й позолочено. Покрівля з листової міді.

Об'ємно-планувальна структура театру побудована за класичною осовою схемою, з послідовним розміщенням входу, фойє з гардеробами, які своєрідною підковою охоплюють залу для глядачів з прилеглою до неї сценою і групою приміщень, що обслуговують сцену. Зала для глядачів була розрахована на 1667 місць, сцена (44 м завширшки і 17 м завглибшки) вважалася однією з найбільших у театральних спорудах Російської імперії. Первісне планування вестибуля і фойє досить чітко відбивало особливості соціального складу публіки. Ізолюваний вхід і гардероб мали партер і бельетаж, а також всі три яруси.

Пружиниста, прорізнана арковими отворами крива головного фасаду з виступом центрального входу і бічними ризалітами відбила й абрис у плані зали для глядачів, і форму фойє. Це основна риса в композиції фасаду. У красивій, чітко окресленій лоджії другого ярусу розміщено оригінальні світильники-торшери. В центрі, у великій арці, планувалося помістити скульптурне зображення М. Глінки (після реконструкції 1980-х рр. встановлено бюст Т. Шевченка; ск. О. Ковальов). Мотив арки використано також у вирішенні інших фасадів. Площинний геометричний і рослинний декор фасадів поєднується із скульптурними зображеннями муз і крилатих грифонів, встановлених над головним входом.

На зовнішніх балконах другого поверху обабіч центральної арки 1905 було встановлено скульптурні погруддя композиторів М. Глінки (ліворуч) та О. Серова (праворуч) — дарунком Дирекції імператорських театрів у Петербурзі (зняті 1934).

Ренесансні деталі доповнюють металеві козири над входами, куди майстерно вплетено динамічні рослинні мотиви. Це данина модерну, який став популярним у Києві, однак модерністські форми подано ще в ренесансній трактовці, не порушуючи загального ладу фасадів. Ці мотиви переважають і в інтер'єрах, особливо в оздобленні зали для глядачів, але саме тут вони поєднуються з декоративними елементами бароко — маскаронами, орнаментальними позолоченими вставками рослинного характеру, чудово прорисованими трирожевими бра. Ажурний за малюнком підвісний плафон, скомпонований з криволінійних відрізків, є окрасою інтер'єра зали для глядачів (заввишки 19,2 м, завдовжки 25 м, завширшки 21,3 м). Зала вміщує 1312 місць, розташованих на п'яти ярусах.

Київський оперний театр є однією з кращих театральних споруд на межі 19—20 ст., збудованих в Україні. 22 березня 1988, після завершення реконструкції, в театрі відбулася прем'єра опери М. Лисенка «Тарас Бульба».

До 1918 в приміщенні театру працювала російська оперна трупа на засадах приватної антрепризи. Антрепренери на конкурсній основі уклали договір з Миською думою про оренду театральної будівлі. Антрепризу Російської опери утримували: у 1901—07 — М. Бородай (разом із С. Брикіним), 1907—12 — С. Брикін, з 1912 — М. Топор-Багров. До складу трупи входили відомі оперні актори. З 1901 солістами Російської опери у Києві в різний час були: співачки Л. Андреева-Дельмас, Е. Боброва-Пфейфер, Є. Бронська, К. Брун, К. Воронець-Монтвід, М. Донець-Тессейр, С. Друзякіна, М. Коваленко, К. Ковелькова, О. Монська, О. Петляш-Барілотті, З. Рибчинська, М. Скибицька, Р. Файнберг-Горська; співаки С. Беліна-Скупецький, А. Боначич, О. Борисенко, Г. Боссе, М. Бочаров, О. Брагін, А. Брайнін, М. Донець, О. Каміонський, М. Каржевін, О. Каченовський, В. Лосський, М. Микиша, Ф. Орешкевич, П. Цесевич та ін. Виконувалися кращі твори російського та зарубіжного оперного репертуару, як класичні, так і сучасні. Постановки здійснював, зокрема, видатний оперний режисер М. Боголюбов. Серед диригентів театру були А. Пазовський, І. Палицин, А. Штейнберг. Діяла балетна трупа, яку деякий час очолював хореограф С. Ленчевський; у 1910-х рр. прима-балериною трупи була Б. Ніжинська. Регулярно на сцені театру виступали кращі солісти російської та світової опери, серед яких: Д. Ансельмі, М. Баттістіні, М. Гай, Е. Джіральдоні, І. Єршов, Л. Кавальєрі, Д. де Лука, Ф. Литвін, А. Нежданова, Т. Руффо, Л. Собінов, Ф. Шаляпін. У балетних гастролях брали участь К. Гельцер, М. Кшесинська, М. Мордкін.

15 березня 1919 театр було націоналізовано, і він дістав назву Опері Української Радянської Республіки ім. К. Лібкнехта, 1926 перейменованій на Київську державну академічну оперу, у 1934 — на Київський державний академічний театр опери та балету. 1939 йому присвоєно ім'я Т. Шевченка, з 1994 — сучасна назва.

На сцені театру ставилися українські класичні опери: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» М. Лисенка, було вперше поставлено українською мовою класичні російські та зарубіжні опери: «Садко», «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова, «Пікова дама» П. Чайковського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Турандот» Дж. Пуччіні, «Лоенгрін» Р. Вагнера, «Гугеноти» Дж. Мейєрбера та ін. 1927 Л. Собінов виконав українською мовою партію Ленського («Євгеній Онегін» П. Чайковського) і Лоенгріна (однойменна опера Р. Вагнера). В репертуарі театру були твори сучасних українських і російських композиторів: балети «Червоний мак» Р. Глієра, «Блазень» С. Прокоф'єва, «Пан Канювський» М. Вериківського, опери «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Білий рейд» С. Потоцького, «Дума чорноморська» Б. Яновського та ін. У передвоєнний період і після повернення 1944 з евакуації, а також у 60—70-і рр. театр поста-

вив опери українських композиторів: М. Лисенка («Різдвяна ніч», «Енеїда», «Пан Коцький», «Зима і Весна») та М. Аркаса («Катерина»). У цей час в репертуарі була також широко представлена російська і зарубіжна оперна й балетна класика, а також твори радянських композиторів: «Снігуронька», «Царєва наречена» М. Римського-Корсакова, «Продана наречена» Б. Сметани, «Отелло», Дж. Верді, «Тихий Дон», «Піднята цілина» І. Держинського, «В бурю» Т. Хренникова, «Дайсі» З. Паліашвілі, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Серце гір» А. Балачиладзе, «Лауренсія» О. Крейна, «Легенда про любов» А. Мелікова, «Спартак» А. Хачатуряна.

Солістами трупи виступали у різний час видатні українські співаки, артисти М. Ворвуєв, З. Гайдай, Б. Гмиря, М. Гришко, Ю. Гуляєв, М. Донець, А. Іванов, Ю. Кипоренко-Доманський, С. Козак, К. Лаптев, М. Литвиненко-Вольгемут, К. Минаєв, І. Паторжинський, О. Петрусенко, М. Роменський, О. Ропська, Л. Руденко, Є. Чавдар; актори балету М. Апухтін, А. Герасимчук та ін. У театрі працювали визначні диригенти — В. Дранишников, В. Йориш, А. Маргуля, А. Пазовський, В. Пірадов, В. Тольба, С. Турчак, Б. Чистяков; режисери — В. Манзій, М. Смолич; художники — Ф. Нірод, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов; балетмейстери — В. Верховинець, П. Вірський, В. Вронський, Л. Жуків, І. Мойсєєв; хормейстер М. Тараканов; солісти оркестру — Г. Мізік, О. Пікайзен, А. Проценко.

У приміщенні театру відбувалися різні історичні події. 1 вересня 1911 в антракті вистави «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова у присутності імператора Миколи II і вищих сановників був смертельно поранений державний діяч, голова Ради міністрів Росії П. Століпін.

10 червня 1917 в театрі на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді було проголошено І Універсал Української Центральної Ради. Цей документ, що мав назву «До українського народу на Україні й поза Україною суцього», проголосив автономію України.

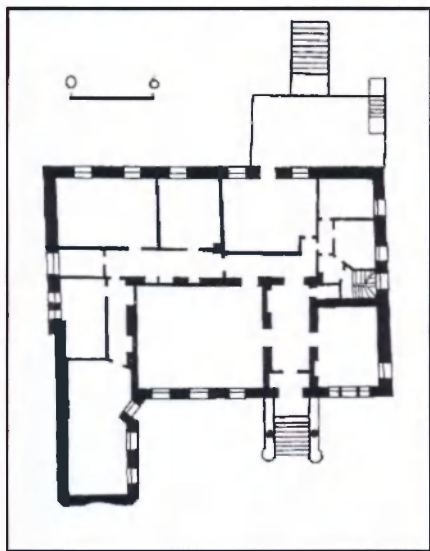
У цьому будинку в залі для глядачів 3 листопада 1917 відбулося спільне засідання Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників військових частин, фабрично-заводських комітетів та профспілок. На ньому була прийнята більшовицька резолюція про передачу влади Радам.

1965 на Театральній пл. встановлено пам'ятник основоположнику української класичної музики, композитору, піаністу й диригенту М. Лисенку (ск. О. Ковальов, арх. В. Гнездилов) [349].

Олена Апанович,

Олег Граужис, Сергій Кілессо,
Михайло Кальницький.

72.31. Особняк, 1910-і рр. (архит.). Вул. Володимирська, 49. У глибині ділянки, що належала В. Ілляшенку. Містився у затиллі двоповерхового житлового будинку (розібрано у 1960-х рр.), що стояв на червоній лінії забудови вулиці. Зведено у стилі пізнього модерну з рисами неокласицизму. Одноповерховий, цегляний, на висо-

72.31. Вул. Володимирська, 49.
72.31. План.

кому цокольному ярусі, до основного Г-подібного в плані об'єму прилягають прибудови. Композиція споруди асиметрична. Головний фасад з бічним ризалітом звернений до вул. Володимирської. В його оздобленні використано лицюву цеглу, ордерні елементи та ліпні орнаменти. Глухий торець ризаліту, увінчаний плоским трикутним щипцем із сегментним вікном горіщого приміщення, оформлено неглибокою нішею з плоским рельєфом (ваза, акротерій, рослинний орнамент). У центрі основного об'єму — вхід, підкреслений портиком із двома канелюрованими колонами доричного ордера. Вікна головного фасаду обрамлено лиштвами, що складаються з канелюрованих колонок і трикутних сандриків, під вікнами — фільонки, заповнені напівбалайсинами. Характерними елементами неокласицизму є мотиви вінків та іоніків, що використані в оформленні вінцевих частин споруди. Внутрішнє планування коридорно-анфіладне. В інтер'єрах збереглося ретельно виконане ліплення. Становить інтерес архітектурне вирішення будинку, а також його незвичне містобудівне розміщення в глибині периметральної забудови вулиці.

Олена Лисенко.

72.32. Особняк Беретті О. В. 1848, в якому містилися заклади Історичної секції ВУАН, працювали Грушевський М. С. та інші вчені (архит., іст.). Вул. Володимирська, 35. На розі вулиць Малої підвальної та Володимирської. У січні 1846 арх. О. Беретті придбав ділянку у дружини підпоручика Є. Марковської. 1848 збудував тут власний особняк з флігелем і службами. У груд-

ні 1858 продав садибу колезькому асесору В. Протопопову, у квітні 1870 її придбала І. Михайловська — дружина київського купця 1-ї гільдії, великого землевласника, акціонера Київського комерційного банку, яка була власницею цієї садиби до 1917. У 1870-х рр. особняк перебудовувався: у приміщеннях з'явилися важкі ліпні плафони, 1871 простір над дверима у великій залі та вітальні на другому поверсі прикрасили мальовничі панно італійського майстра К. Алліауді (збереглися). На фасаді був ліпний герб власника (втрачено). У роки громадянської війни будинок зазнав руйнувань. Після націоналізації 1919 тут містилися відділ кримінального розшуку, інспекція з праці Київського окружного виконкому. За актом від 28 жовтня 1927 його було передано в користування Історичній секції ВУАН.

Коштом академії 1927 будинок відремонтовано, частково заново оформлено інтер'єри — за проектом архітектора, професора Київського художнього інституту В. Кричевського. Перестелено паркет. Високомистецькі столярні роботи у вестибулі, над сходами, в приміщеннях другого поверху виконано чеськими майстрами А. Криком і Ф. Марекком. Сходові клітки були розписані архаїчним орнаментом, над дверима із зали у сусіднє приміщення в техніці інтарсії виконано панно «Мамай» за проектом арх. В. Кричевського його учнем О. Саєнком (не збереглися). Внаслідок пізніших ремонтів інтер'єри змінили своє планування: з'явилися перегородки, які розділили деякі приміщення, знищено багато елементів художнього оформлення.

Двоповерховий, цегляний, з напівпідвалом і мезоніном над частиною споруди, тинькований, у плані майже квадратний. Перекриття дерев'яні. Фасади у стилі пізнього класицизму. Стіни рустовані, цоколь облицьований чорним лабрадоритом. Вікна напівпідвалу закладено. Вікна першого і другого поверхів прямокутні, з лиштвами. На бічних фасадах — невеликі вікна мезоніна. На горизонтальному поясі під профільованим карнизом — ліпні розетки. У будинку було по чотири кімнати на поверсі й мезоніні (зала і три суміжні приміщення), житлові приміщення у напівпідвалі. Чавунні литі сходи з'єднують поверхи. З веранди сходи вели до саду, під нею розташовувався підвал з кухнею, буфетною та іншими службами. Збереглися каміни з білого і чорного мармуру у трьох кімнатах.

1848—58 тут жив Беретті Олександр Вікентійович (1816—95) — архітектор, акад. Петербурзької АМ (з 1840). Викладав історію архітектури у Київському університеті (з 1855 — професор). За час проживання в цьому будинку за його проектами споруджено будинки 1-ї (1847—50) та 2-ї (1856) київських гімназій, Анатомічного театру (1851—53), пансіону графині Є. Левашової (1850-і рр.).

1927—34 тут містився ряд закладів Історичної секції ВУАН. На першому поверсі — бібліотека, кабінет примітивної культури й народної творчості, редакція наукового двомісячника «Україна» — органу Історичної секції (за ред. М. Грушевського). На другому поверсі — зала засідань, приміщення

культурно-історичної комісії з комісією історичної пісенності, комісії Києва й Правобережної України з підкомісіями старого Києва і з організації Музею міста Києва, комісії козацтва й козацького часу, кабінет голови Історичної секції й кафедр — історії України (заснована 1924, 1929 реорганізована в кафедрі історії України періоду промислового капіталізму) та історії українського народу. Решта закладів секції містилися в інших будинках ВУАН. Керував Історичною секцією й усіма її закладами Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — історик, видатний організатор науки, громадський і політичний діяч, акад. ВУАН (з 1923), акад. АН СРСР (з 1929).

До Ради секції входили І. Гермайзе, О. Грушевський, Ф. Савченко, М. Ткаченко, І. Щитківський, В. Юркевич. 1928 в Історичній секції ВУАН працювало 28 дійсних членів і 30 постійних позаштатних працівників. Серед них — В. Герасимчук, С. Глушко, К. Грушевська, В. Данилевич, П. Клименко, К. Копержинський, М. Марковський та ін. У складі комісії і в тісному контакті з ними працювало багато відомих дослідників України: О. Андріяшев, В. Базилевич, П. Глядковський, А. Добровольський, Ф. Ернст, М. Істомін, М. Карачківський, К. Квітка, В. Кричевський, П. Кудрявцев, П. Курінний, В. Ляскоронський, М. Макарен-

72.32. Вул. Володимирська, 35.

ко, І. Моргілевський, О. Новицький, С. Рклицький, О. Симзен-Сичевський, Д. Щербаківський та ін. Діяла аспірантура.

У цей період М. Грушевський провів велику роботу з підготовки й видання 9-го і 10-го томів «Історії України-Руси», 6-го тому «Історії української літератури». Співробітники зібрали й вивчили велику кількість історико-літературних і документальних матеріалів, виступали на окремих засіданнях з доповідями з досліджуваної проблематики, брали участь у роботі з інвентаризації та охорони пам'яток, перейменування вулиць Києва. У цьому будинку було зібрано цінні мистецькі твори, колекцію народних музичних інструментів, старовинні меблі, в т. ч. й ті, що належали В. Антоновичу, килими, історичні портрети. В одній із кімнат комісії Києва зберігалися колекції для майбутнього музею міста. У кабінеті примітивної культури було представлено матеріали фольклорно-етнографічного характеру (всі колекції після реорганізації потрапили до різних закладів, доля багатьох невідома). Виходили періодичні видання за ред. М. Грушевського: «Праці Історичної секції», «Науковий збірник. Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер Історичної секції ВУАН)», «За сто літ»; опубліковано збірники «Чернігів і північне Лівобережжя», «Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова», «Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва», «Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини», науковий щорічник за ред. К. Грушевської «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Київ. Провідник. За ред. Ф. Ернста», «Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського» (у 3-х т.) та ін. М. Грушевський зумів перетворити Історичну секцію ВУАН, її кафедри й комісії у велику наукову школу європейського масштабу, пов'язану з широкими колами дослідників, краєзнавців, шанувальників історії. Орган секції — журнал «Україна» — разом з іншими виданнями об'єднав навколо себе сотні наукових працівників України. Праці секції розсилалися більш ніж на 100 зарубіжних адрес.

Наприкінці 1920-х рр. починається ідеологічний, організаційно-структурний і кадровий розгром наукової школи М. Грушевського. 1930 ліквідовано кафедру історії України, закрито журнал «Україна», звільнено усіх позаштатних постійних співробітників, деяких заарештовано у зв'язку зі сфабрикованою справою СВУ.

М. Грушевський у березні 1931 змушений був виїхати до Москви. 1931 замість Історичної секції створено історичний цикл ВУАН, де М. Грушевський очолював тільки кафедру історії України (формально, бо до Києва вже не повернувся). Влітку 1933 академічні заклади під головуванням М. Грушевського було знищено, комісії формально існували ще кілька місяців. У лютому 1934 на їхній базі засновано Історико-археологічний інститут ВУАН, який діяв до листопада того ж року. 1934 будинок перейшов до ЦК КП(б)У, з 1936 — до НКВС УРСР.

У вересні 1991 з нагоди 125-річного ювілею від дня народження М. Грушевського з ініціативи Товариства П. Могилі і Музею історії міста Києва на будинку встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфом-погруддям М. Грушевського (ск. Г. Пустовіт, арх. В. Дормідонтов).

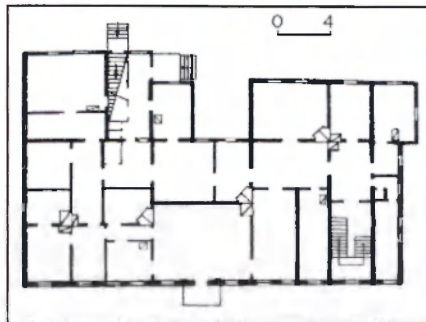
Тепер тут міститься приймальня і бюро перепусток Служби безпеки України [350].

*Лариса Федорова,
Володимир Ясієвич.*

72.33. Особняк (Трубецьких), 1-а пол. 19 ст. (архит.). Вул. Володимирська, 3. Стоїть на червоній лінії, окремо від

72.33. Вул. Володимирська, 3.

72.33. План другого поверху.

периметральною забудовою, на підвищеній ділянці, що утворилася при плануванні проїжджої частини вулиці наприкінці 19 ст. Територія садиби становить виняткову археологічну цінність. У 1975—76 тут виявлено й досліджено (відомі раніше за епізодичними знахідками) поховання, капище, скарби 11—13 ст., рештки мурованої будівлі-ротонди 12—13 ст.

У 20-і рр. 19 ст. садиба належала О. Анненкову, у 40—60-і рр. — чиновнику Б. Климовичу, з 1867 — княгині Є. Трубецькій. У 1820-х рр. зведено новий будинок, до якого у 1850-і рр. добудовано крила з боку подвір'я. 1970—76 проведено обстеження і реставрацію будівлі (арх. Т. Шамеко).

Двоповерховий, дерев'яний, на цегляному цоколі, тинькований, з мезоніном. У плані прямокутний, з короткими крилами з боку подвір'я. Перекриття плоскі балкові, бічні тамбури з дерев'яними сходами з'єднують обидва поверхи. Планування коридорно-анфіладне, з виділенням парадних залів і влаштуванням самостійного входу до мезоніна через відкриті з боку подвір'я сходи. Використано один із варіантів зразкових фасадів, обов'язкових для міської забудови періоду класицизму. Великі вікна вертикальних пропорцій на другому поверсі виділено дерев'яними лиштвами. Вісь будинку підкреслено ризалітом заширшки у три вікна, якому відповідає за шириною розташований вище мезонін. На рівні другого поверху влаштовано балкон на металевих консолях. У декорі фасадів застосовано прийом контрастного поєднання гладеньких тинькованих стін і дерев'яних деталей (лиштва вікон, підвіконна тяга, фриз, карниз, трикутний фронтон мезоніна). Всередині збереглися вишукані тонкі дерев'яні колонки у парадній залі другого поверху, баласини поруччя дерев'яних сходів тамбурів.

Пам'ятка — один із рідкісних зразків дерев'яної міської забудови доби класицизму.

Тепер тут містяться підрозділи Інституту археології НАН України [351].

*Галина Максимова,
Дмитро Малаков.*

72.34. Пансіон графині Левашової Є. В. (будинок Президії НАН України) 1850-і рр. — 1892 (архит., іст.). Вул. Володимирська, 54. У кварталі між бульв. Т. Шевченка та вул. Б. Хмельницького. Місце, вибране для будівництва, у 30—40-х рр. 19 ст. було пустирем, де стояли лише прованські склади. У зв'язку з початком спорудження університету й забудовою Університетської (тепер — Володимирської) вул. ця місцевість стала заселятися. У 1850-х рр. арх. О. Беретті на замовлення київського генерал-губернатора збудував тут двоповерховий будинок дівочого пансіону графині Є. Левашової. 1891—92 надбудовано третій поверх (арх. К. Тарасов). Має прямокутні окреслення трохи видовженого вздовж вулиці фасаду з невеликими бічними ризалітами з боку подвір'я. До правого (по відношенню до центрального входу) ризаліту прилягає прибудова, що з'єднує будівлю з новими корпусами Президії НАНУ, розташованими на подвір'ї. Внутрішнє планування з центральними парадними сходами, що ведуть на другий і третій поверхи, мас

двобічну коридорну систему із зручним зв'язком приміщень на поверххах. Простота планувального вирішення, стилістика архітектурних деталей та елементів відповідають принципам класицизму.

Стіни фасадів оформлено рустом і профільованими лиштвами. В архітектурному оздобленні екстер'єру й інтер'єра будинку використано художнє чавунне литво. Огорожа сходів, кронштейни для ліхтарів біля входу, парапетні ґрати виконано за ескізами О. Беретті. Оригінальними є рисунки огорожі, деталі брами і хвіртки. Ці мотиви згодом було використано арх. П. Альошиним в огорожі Педагогічного музею (Володимирська вул., 57). Композиційне вирішення фасаду разом із огорожею

академія наук України (НАНУ). У 1997 академія включала 13 відділень, бл. 80 наукових інститутів і установ; членами академії було 184 академіки і 268 членів-кореспондентів. У цьому будинку працювали президенти академії наук України: 27 листопада 1918 — 23 квітня 1921 — Вернадський Володимир Іванович (1863—1945) — геолог, геохімік, біогеохімік, мінералог і природознавець. Був головою комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві (з липня 1918). Одночасно керував кафедрою мінералогії Фізико-матема-

72.34. Вул. Володимирська, 54. Фото 1906.

72.34. План першого поверху.

вздовж червоної лінії забудови вулиці характерне для класицизму.

Будинок є типовою спорудою серед. 19 ст.

У 19 ст. тут містилися різні навчальні заклади для дівчат, зокрема, пансіон графині Є. Левашової, де проживало бл. 100 учениць Фундуклеївської (Маринської) гімназії, що розташовувалась на сучасній вул. Б. Хмельницького, 6.

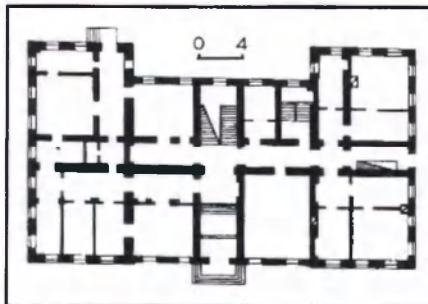
У лютому 1919 будинок і садibu пансіону Є. Левашової, відповідно до наказу комісара освіти В. Затонського, було передано в розпорядження створеної 27 листопада 1918 Української академії наук (УАН). Першими дійсними членами УАН, призначеними наказом гетьмана П. Скоропадського у 1918, були 12 вчених: Д. Багалій, В. Вернадський, М. Кашенко, В. Косинський, А. Кримський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, Ф. Тарановський, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський. На кінець 1920 у складі академії було три відділи (історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний), які об'єднували 3 інститути, 26 науково-дослідних кафедр, ряд кабінетів, 15 комісій і комітетів.

Згідно з постановою РНК УСРР від 14 червня 1921, замість статуту 1918 було прийнято Положення про академію, яка перетворювалась на всеукраїнську (ВУАН). За статутом, затвердженим 21 квітня 1936, отримала назву АН УСРР, з 13 грудня 1991 — АН України, з 22 березня 1994 — Національна

тичного відділу, комісією з вивчення природних багатств України, комітетом із заснування Національної бібліотеки УАН, був членом комісії вищої школи при Міністерстві народної освіти та мистецтва Директорії УНР від УАН, постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, теплової секції постійної комісії для вивчення природних багатств України, секції прикладної фізики та ін. З кінця 1921 — у Петрограді. Президією АН України засновано премію ім. В. Вернадського.

18 липня 1921—27 лютого 1922 — Василенко Микола Прокопович (1866—1935) — історик держави і права. Один із організаторів створення комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві (1918), акад. УАН (з 1920), завідувач кафедри західноукраїнського та українського права при Соціально-економічному відділі, член Архівної ради УАН, археографічної комісії, Всеукраїнського археологічного комітету, комісії краєзнавства, комісії для видання пам'яток письменства, мови та історії, комісії для розбору давніх актів, музейного комітету Музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, професор Археологічного інституту, голова постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (до 1923). Обрання його президентом ВУАН уряд УСРР не затвердив, тому вчений відмовився від цієї посади. Пізніше очолював Соціально-економічний відділ академії (1925—29). Президією АН України засновано премію ім. М. Василенка.

27 березня 1922 — 9 травня 1922 — Левицький Орест Іванович (1848—1922) — історик, правознавець, архівіст, археограф, етнограф, письменник, акад. УАН (з 1918), голова кафедри звичаєвого права України, постійної комісії з вивчення звичаєвого права України при Соціально-економічному відділі, член постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, постійної археографічної комісії при Історико-філологічному відділі, правничо-термінологічної комісії та ін. У 1919—22 був віце-президентом УАН.

72.34. Вул. Володимирська, 54.

Червень 1922 — травень 1928 — Липський Володимир Іполитович (1863—1937) — ботанік, акад. УАН (з 1919), чл.-кор. АН СРСР (з 1928), голова кафедри ботаніки УАН (з 1918), директор Ботанічного саду (з 1919), член постійної комісії для складання біографічного словника діячів України при Історико-філологічному відділі, постійної комісії з вивчення природних багатств України при Фізико-математичному відділі, комітету з вивчення фауни України. У 1921—22 тричі обирався віце-президентом ВУАН. Робочий кабінет і дві житлові кімнати (В. Липський проживав у будинку в роки свого президентства) містилися на третьому поверсі в лівому крилі споруди. З 1928 працював в Одесі.

Травень 1928 — грудень 1929 — Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — мікробіолог, епідеміолог, акад. ВУАН (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929). Організатор і перший директор (1928—29) Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН (нині — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного НАНУ). Президією АН України засновано премію ім. Д. Заболотного.

Липень 1930 — липень 1946 — Богомолець Олександр Олександрович (1881—1946) — патофізіолог, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1932), акад. АН БРСР (з 1939), почесний член АН Груз. РСР (з 1944), акад. АМН СРСР (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1944), віце-президент АН СРСР (з 1942). Організатор і директор Інституту експериментальної біології і патології Наркомату охорони здоров'я УРСР (з 1930) та Інституту клінічної фізіології АН УРСР (з 1934), на базі яких 1953 створено Інститут фізіології АН УРСР (тепер носить ім'я вченого). Основоположник вітчизняної школи патофізіологів, член ряду академій наук і наукових товариств. 1941 відзначений Державною премією СРСР. Під час президентства О. Богомольца у 1934 відбулася повна перебудова структури АН: замість секцій, кафедр, комісій, комітетів і лабораторій створено науково-дослідні інститути. 21 квітня 1936 прийнято новий статут академії, ліквідовано її автономію. Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Богомольца (1954).

Робочий кабінет президента містився на другому поверсі будинку (спочатку кімната № 259, пізніше — 254).

1946—62 — Палладін Олександр Володимирович (1885—1972) — біохімік, акад. ВУАН (з 1929), акад. АН СРСР (з 1942), акад. АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1955), заслужений діяч науки УРСР (з 1935), неодмінний секретар Президії АН УРСР (1935—38), віце-президент АН УРСР (1939—46). З 1925 — директор Інституту біохімії АН УРСР (з 1973 заклад носить ім'я О. Палладіна, міститься на вул. Леонтовича, 9), завідувач кафедри Київського університету (1934—54). Засновник вітчизняної біохімічної школи. Почесний член багатьох академій наук і наукових товариств. Президією АН УРСР засновано премію ім. О. Палладіна (1974).

Віце-президентами і головними ученими (неодмінними) секретарями Президії академії наук працювали відомі вчені:

Агол Ізраїль Йосипович (1891—1937) — генетик, акад. ВУАН (з 1934), 1934 — неодмінний секретар Президії ВУАН, одночасно завідувач відділу Інституту зоології і біології ВУАН.

Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературознавець, акад. АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР (з 1941); 1946—48 — віце-президент АН УРСР, одночасно — директор Інституту літератури АН УРСР; 1948—52 — член Президії АН УРСР.

Білодід Іван Костянтинович (1906—81) — мовознавець, акад. АН УРСР (з 1957), акад. АН СРСР (з 1972), заслужений діяч науки УРСР (з 1966); голова Відділу суспільних наук (1952—57); віце-президент (1963—78), член Президії АН УРСР (1978—81), одночасно директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (з 1961).

Воблій Костянтин Григорович (1876—1947) — економіст, статистик, економіс-географ, акад. УАН (з 1919), заслужений діяч науки УРСР (з 1944); 1928—30 — віце-президент ВУАН.

Глушков Віктор Михайлович (1923—82) — вчений у галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки і систем управління, акад. АН УРСР (з 1962), акад. АН СРСР (з 1964), заслужений діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969); 1962—82 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту кібернетики АН УРСР (тепер ім. В. Глушкова). Президією АН УРСР засновано премію ім. В. Глушкова (1983).

Гутиря Віктор Степанович (1910—83) — вчений у галузі хімії, технології переробки нафти, акад. АН Уз РСР (з 1949), акад. АН УРСР (з 1961), чл.-кор. АН СРСР (з 1953); член Президії АН УРСР (1961—63, 1974—83); 1963—74 — віце-президент АН УРСР.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — літературознавець, публіцист, акад. УАН (з 1919); 1921—28 — віце-президент ВУАН, одночасно голова кафедри історії українського письменства (з 1921), очолював низку комісій, у т. ч. комісію з видання пам'яток нової української літератури (1922—23), комісія із складання біографічного словника діячів України (1922—23), комісії з видання творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка тощо. 1929 заарештований у справі СВУ, засуджений на 10 років позбавлення волі, реабілітований 1989.

Кіпріанов Андрій Іванович (1896—1972) — хімік, акад. АН УРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1957); 1946—48 — віце-президент, 1948—57 — член Президії АН УРСР, голова Відділу фізико-хімічних та математичних наук, одночасно директор Інституту органічної хімії АН УРСР (1945—60), професор Київського університету (з 1944).

Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857—1947) — гігієніст і епідеміолог, акад. ВУАН (з 1921); 1928—34 — неодмінний секретар Президії ВУАН; одночасно завідувач кафедри Київського медичного інституту.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — філолог, сходознавець, письменник, один з організаторів УАН, акад. (з 1918); 1918—28 — неодмінний секретар Президії ВУАН, одночасно професор Київського університету

(з 1918), директор Інституту української наукової мови (нині Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАНУ), голова ряду комісій ВУАН. Репресований 1941, реабілітований 1957. У 1991 створено Інститут сходознавства НАНУ ім. А. Кримського.

Лаврентьев Михайло Олексійович (1900—80) — математик, механік, акад. АН УРСР (з 1939) і акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967); 1945—49 — віце-президент АН УРСР, одночасно — директор Інституту математики АН УРСР (до 1948).

Макарченко Олександр Федорович (1903—79) — нейрофізіолог, акад. АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965); голова Відділу біологічних наук АН УРСР (1961—62), 1962—63 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту фізіології ім. О. Богомольца АН УРСР (1956—66).

Патон Євген Оскарович (1870—1953) — вчений у галузі електроварювання та мостобудування, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1943); 1945—52 — віце-президент АН УРСР, з 1934 — директор заснованого ним Інституту електроварювання АН УРСР (нині носить ім'я вченого).

Погребняк Петро Степанович (1900—76) — вчений у галузі лісівництва і ґрунтознавства, акад. АН УРСР (з 1948); 1948—50 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту лісу (1945—56) та голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР (1948—50), професор Київського університету.

Савін Гурій Миколайович (1907—75) — механік, акад. АН УРСР (з 1948), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1966); 1952—57 — віце-президент АН УРСР, голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР.

Сапегін Андрій Опанасович (1883—1946) — ботанік, генетик і селекціонер, акад. ВУАН (з 1929), заслужений діяч науки УРСР (з 1943); 1939—45 — віце-президент АН УРСР, одночасно завідувач лабораторії Інституту фізіології рослин АН СРСР (1940—44), директор Інституту ботаніки АН УРСР (з 1944).

Симінський Костянтин Костянтинович (1879—1932) — механік, акад. ВУАН (з 1926); 1931—32 — віце-президент ВУАН, одночасно директор Інституту технічної механіки ВУАН (з 1921).

Чернишов Борис Ісидорович (1888—1950) — геолог і палеонтолог, акад. АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1943); 1939—46 — віце-президент АН УРСР, одночасно директор Інституту геологічних наук АН УРСР.

Швец Іван Трохимович (1901—83) — вчений у галузі теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1950), заслужений діяч науки і техніки УРСР (з 1959); 1950—53 — головний учений секретар Президії АН УРСР, одночасно директор Інституту теплоенергетики АН УРСР (1947—52 і 1954—55); у 1955—69 — ректор Київського університету; 1970—78 — член Президії АН УРСР, академік-секретар Відділення.

Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — економіст, державний і політичний діяч, акад. ВУАН (з 1929), АН БРСР (з 1934); 1931—38 — віце-пре-